

K 8790
4

1920

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ
ԲՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

1920

1920

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ

С. С. ДЖИКИЯ

ПРОСТРАННЫЙ РЕЕСТР
ВИЛАЙЭТА ГЮРДЖЮСТАН

КНИГА III
ИССЛЕДОВАНИЕ

1. ОПИСАНИЕ РУКОПИСИ
2. ЗАМЕТКИ ПО ГЕОГРАФИИ
И ТОПОНИМИКЕ ТЕКСТА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ТБИЛИСИ-1958

43435+9(1922), 17-16" (000)
+ 91(1922)

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
მეტეოროლოგიის ინსტიტუტი

ს. ჯიქია

გურჯისტანის ვილაიეთის
ღირი რეჰისტრი

ნომერი III
გ ა მ რ ე ჯ ე ჯ ე

1. ხელნაწერის აღწერილობა
2. შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა
და ტოპონიმიკისათვის

კ. 8. 790
4

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
თბილისი-1958

1. ანუჩაძე სიმონი

2. საქართველოს ისტორიის შესახებ წიგნი

რედაქტორი—საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსი პროფ. გ. წერეთელი

საგვ-2000
გეოგრაფიკული

ს ა რ ი შ ი

წინასიტყვაობა	07
Предисловие	011
შემოკლებანი	015
1. ხელნაწერის აღწერილობა	1
2. გეოგრაფიული და ტოპონიმიკური შენიშვნები	19
შესავალი	21
I. ახალციხის ლივანე	42-241
1) მზვარის ნაპიფე	42
2) ჩრდილის ნაპიფე	67
3) უდის ნაპიფე	84
4) კვბლიანის ნაპიფე	111
5) აწყურის ნაპიფე	121
6) ალთუნკალქას ნაპიფე	153
7) ოცხის ნაპიფე	162
8) ასპინძის ნაპიფე	177
9) ქაქარაქის ნაპიფე	209
II. ხერთვისის ლივანე	242-302
10) ხერთვისის ნაპიფე	242
11) ტყე-ჯაფახეთის ნაპიფე	265
12) სუზმარეთის ნაპიფე	299
III. ახალქალაქის ლივანე	303-378
13) აკშეპირის ნაპიფე	303
14) თმოგვის ნაპიფე	360
15) ნიალისყურის ნაპიფე	369
IV. ჩრდილის (ჩილდირის) ლივანე	379-431
16) ჯანბაზის ნაპიფე	379
17) ქანარბელის ნაპიფე	410
18) შგელციხის ნაპიფე	426
V. თიკოსის ლივანე	432-468
19) მზვარის ნაპიფე	432
20) ჩრდილის ნაპიფე	455
VI. პეტრეს ლივანე	469-495
21) პეტრეს ნაპიფე	469
22) ქაშვეთის ნაპიფე	489

VII. დიდი არტანის ლივნი	496-557
1(23). შუგარის ნაპიჯი	496
2(24). ჩრდილის ნაპიჯი	520
3(25). ტყე-ნაპიჯი	528
VIII. ფანაკის ლივნი	558-591
4(26). ფანაკის ნაპიჯი	558
5(27). ქაშისის ნაპიჯი	575
6(28). ფანასკერტის ნაპიჯი	581
გეოგრაფიული ხასიათის მინაწერები	592
საძიებლები	604-660
ა) პირთა სახელები	604
ბ) გეოგრაფიული სახელები	612

წინასიტყვაობა

XVI საუკუნის უნიკალური თურქული ხელნაწერი ძეგლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაკთრის“ გამოცემა ჩვენ დავიწყებულ რამდენიმე წელს წინეთ. აქამდე გამოქვეყნებულია: I წიგნი — თურქული ტექსტი ქართულ-რუსული წინასიტყვაობითა და ტექსტუალური ხასიათის შენიშვნებით (XX + 17 + 516 გვ. + 15 ტაბულა); II წიგნი — ქართული თარგმანი წინასიტყვაობით ჩართულსა და რუსულ ენებზე და შენიშვნებით სქოლიოებში (XV + 503 გვ.)¹. წინამდებარე III წიგნი შეიცავს გამოკვლევას ხელნაწერის აღწერილობისა და ძეგლის გეოგრაფიული და ტოპონიმიკური საკითხების შესახებ.

თავდაპირველად განხილული იყო, რომ ძეგლის ფილოლოგიური და ენობრივი დაჯეგმთავრებინა III წიგნით. მაგრამ მასალის დიდი მოცულობის გამო III წიგნში მოხერხდა მხოლოდ ორი თავის მოთავსება; ესენია: 1. ხელნაწერის აღწერილობა (გვ. 1-18) და 2. შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის (გვ. 19-603). გამოკვლევას დანარჩენი თავები, როგორცაა: ძეგლის ენობრივ თავისებურებათა მიმოხილვა (ფონეტიკა — ქართული ონომასტიკური მასალის გადმოცემა თურქულ ტრანსკრიფციაში, ძეგლის ლექსიკა, განსაკუთრებით კი სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური და გეოგრაფიული ტერმინების კომენტარიები, სიმაკათის დამწერლობა და მისი პალეოგრაფიული თავისებურებანი ჩვენს ძეგლში და სხვ.), თურქული დავთრების შედგენის ტექნიკა, „გურჯისტანის ვილაიეთის“ აღმინისტრაციული დაყოფა და მისთანანი, წარმოდგენილი იქნება IV წიგნში, რომელიც ჩვენ ძირითადად დამთავრებული გვაქვს და, ვფიქრობთ, გამოქვეყნებული იქნება ახლო მომავალში.

წინამდებარე წიგნში მოთავსებულსა და განხილულ მასალას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს სამცხე-საათაბაგოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკის შესასწავლად. ჩვენ გვქონდა შემთხვევა აღგვინინა, რომ საქართველოს არც ერთი კუთხისათვის არ მოგვეპოვება, სამწუხაროდ, „დავთრის“ მსგავსი წყარო, რომელიც გეოგრაფიისათვის ასეთ მდიდარსა და ამომწურავ

¹ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის განთქემა. თბილისი, 1947 წ. რეცენზია იხ.: L. Foheto, Arbeiten der grusinischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel sōz üm üz. Acta Orientalia Hung., T. VII, Fasc. 1. ბუდაპეშტი, 1957 წ., გვ. 1-10; აგრეთვე: M. Gaboglu, Quarante ans d'études orientales en URSS (1917-1957). Studia et Acta Orientalia, I, ბუქარესტი, 1958 წ., გვ. 192.

² იგივე გამოქვეყნება. თბილისი, 1941.

ცნობებს შეიცავდეს¹. აკად. ივ. ჯავახიშვილი საქართველოს „საგეოგრაფიო მიმოხილვას“ ამყარებდა „ქართულ საისტორიო წყაროებზე“ და ამ წყაროებში აქა-იქ გაბნეული და შემთხვევით მოხსენებული თითო-ორი გეოგრაფიული პუნქტის შესახებ ცნობებს დიდი გულმოდგინებით აგროვებდა, რომ (VII-XII საუკუნეების) „საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია“ დაეწერა². პუნბრივია, განსვენებული მეცნიერი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლას, რადგანაც, წერდა ის, „ვისაც სურს მომხდარი ამბების მნიშვნელობა და ქართველთა ცხოვრების განვითარების მიმდინარეობა ნათლად წარმოიდგინოს, მას ჯერ საქართველოს იმდროინდელი გეოგრაფია შესწავლილი უნდა ჰქონდეს“³. ჩვენს „დავთარში“ კი სამცხე-საათაბაგოს ამ გარკვეული მონაკვეთისათვის („გურჯისტანის ვილდეთისათვის“) გეოგრაფიული მასალა (ძირითადად მაინც დასახლებული პუნქტები) მოკეფულია სისტემატურად და ამომწურავად. და ეს მასალა შეტანილია შვირფასია იმისათვის, ვისაც სურს დეტალურად შეისწავლოს საქართველოს ამ ფრიად მნიშვნელოვანი კუთხის მოსახლეობა და მიწა-წყალი, სადაც ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ქართველი ხალხის ერთი დიდი ნაწილი⁴. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის მნიშვნელოვანი ნომენკლატურული მასალის ამოკითხვა და დადგენა წარმოებდა ე. წ. სიძვკათის ძლიერ რთული დამწერლობის დანერგვით და ქართული საკუთარი სახელების თურქული ტრანსკრიფციით გადმოცემის ფონეტიკურ კანონზომიერებათა შესწავლის საფუძველზე. ცნობილია, რომ არაბულ-თურქული დამწერლობა თვით თურქული ფონეტიკურა სინამდვილის ასახვაში ხასიათდება დიდი დეფექტურობით. მათ უფრო დიდ სირთულესთან გვაქვს საქმე „დავთარში“, სადაც მოკეფულია ცდა უაღრესად სპეციფიკური ქართული ბგერების გადმოცემისა არაბულ-თურქულ ტრანსკრიფციაში. ავტორს მოუხდა ზეტად შრომატევადი მუშაობის ჩატარება „დავთარში“ ფიქსირებული ზოგიერთი გეოგრაფიული პუნქტის სახელის ამოცნობისათვის. „დავთარის“ საკმაოდ ბევრი ადგილის გასახსნულად შევიღებელი შეიქნა შესაბამისი მასალების შესწავლა ჩვენი ძველი

¹ სურათის ტანის ვილდეთის დიდი დავთარი, I, გვ. VIII; იქვე, II, გვ. XIII; აგრეთვე: Пространный реестр вилаета Гюрджистан (ავტორეფერატ). თბილისი, 1956, გვ. 4.
² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 1.
³ იქვე.
⁴ იქვე. „გურჯისტანის ვილდეთის დიდი დავთარის“, ვითარცა მეცნიერების სხვადასხვა დარგისათვის პირველხარისხიანი წყაროს, საერთო დახასიათებას ჩვენ აქ არ ვიძლევი. ამ დავთარში მოცემული მასალის საკმაოდ ვრცელი შეფასება მოცემულია I და II წიგნების წინასიტყვაობებში და სურათზე ჩვენს ავტორეფერატში — Пространный реестр вилаета Гюрджистан, თბილისი, 1956.
⁵ იქვე იხ. G. Jacob, Hilfsbuch für Vorlesungen über des Osmanisch-Türkische Land- und Völkergeschichte, Berlin, 1917, გვ. 35. სიძვკათის ხელზე იხ. შესახებ: L. Fokete, Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, I და II. ბუდაპეშტი, 1955.

მწერლობის ძეგლებში. ძველ ქართულ პრესაში, ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში და განსაკუთრებით კი საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივის მრავალრიცხოვანსა და დოკუმენტებით მდიდარ ფონდებში და სხვ. მიუხედავად ამისა, როგორც მკითხველი დაინახავს, მართალია ძლიერ მცირე, მაგრამ რამდენიმე სახელწოდება „დავთარში“ წარმოდგენილი გეოგრაფიული პუნქტებისა ჯერჯერობით მაინც ამოცნობილი არ არის.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ წიგნში წარმოდგენილი ძიებები სამცხე-საათაბაგოს გეოგრაფიულ ნოაქელატურაზე ინტერესმოკლებული არ არის. როგორც მკითხველი წიგნში დაინახავს, მრავალი ქართული გეოგრაფიული სახელი წარმოდგენილად დამახასიათებელია ან გადათარგმნილია სხვა ენაზე (მაგალითად, სიხრუჯ — ქართული ცხროქა, ზაქერზინ — ქ. ზაქარწმანდა, ზურზუნა — ქ. ძურძუნა, ზინჯალ — ქ. წინწალი, ზოლორზა — ქ. წყორძა, კურთკალი — ქ. მგელციხე¹ და სხვა მრავალი). საქართველოს სხვა კუთხეში ამ თეალსაზრისით ჩვენ ნათელი სურათი ვეძქვს. ჩვენს სამცხე-საათაბაგომ პოლიტიკურ გართულებათა შედეგად საუკუნეების მანძილზე დიდი და განანადგურებული, ეროვნულად დამყინებული მთელი რიგი ძნელმდობანი განიცადა. ამ გართულებათა შედეგი იყო მოსახლეობის გადათურქება და გამაჰმადიანება, ემიგრაცია და იმიგრაცია. უცხო ენათა გამოცხადება ოფიციალურ ენებად (რომლებზედაც ქართული ონომასტიკონი მუდამ შერყენილად იყო ასახული)² და სხვ. წიგნში მოკეფულია ცდა ქართული ეროვნული გეოგრაფიული სახელების აღდგენისა, ადგილსმდებარეობის გარკვევისა იმ პუნქტებისათვის, რომლებიც ცნობილია ჩვენს ძველ მწერლობასა და პატარაებში, მაგრამ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ამ მხრივ მკითხველი დაინახავს წიგნში საკმაოდ ვრცელ სტატიათა მთელ რიგს, რომელშიც მოკეფულია ცდა ამა თუ იმ პუნქტის სპეციალური ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისა. ასეთებია პუნქტები: შეიდან (გვ. 85), ძინძე-ტუტუსუბანი (გვ. 101), ეხროქა (გვ. 115), ზოლოდერი (გვ. 134), საკანაფე (გვ. 140), დემოთოი (გვ. 148), ოცხე (გვ. 162), ზურზელი (გვ. 177), ზოროთა (გვ. 204), აკშეპირი (გვ. 303), ზორენია (გვ. 320), ფარჯანა (გვ. 345), ჩაშკრალი (გვ. 388), ქვაკაცი (გვ. 393), პეტრეს ნაჩაფე (გვ. 469), არტანი (გვ. 496), მგლინავი (გვ. 528) და სხვ. მრ. აქვე მოკეფულია სოფლისათვის დამახასიათებელი სხვადასხვა ცნობა და ყველაფერი ეს იმდენად რამდენადაც ეს ხელს უწყობს, რომ XVI საუკუნის „დავთარში“ აღწერილი ესა თუ ის პუნქტი დაუკავშირდეს დღეს არსებულ ან ისტორიულად ცნობილ პუნქტებს. ამ სფეროსათვის განკუთვნილი ასალი მასალების აღმოჩენა ან ადგილებზე სპეციალური კვლევის ჩატარება, რა თქმა უნდა, ძლიერ შეუწყობს ხელს აცილებულ იქნეს ეს ამჟამად გარდაუვალი მარტვებები, რომლებიც ამ წიგნს უაღრესად მოეპოვება.

¹ თითოეული მათგანი უფრო ვრცლად იხ. აქვე.
² ამის შესახებ იხ. აგრეთვე: ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძის შენახული საისტორიო რუკაზე „ქვენი ფენიერება“, № 11-12, თბილისი, 1924, გვ. 129.

დასასრულ, სასიამოვნო მოვალეობად მიჩნევა აღენიშნო, რომ მეტად დაეხმარებოდა ვარ აკად. ა. შანიძისაგან და პროფესორების ე. დონდუასა და ვლ. ფუთურისაგან, რომლებიც მუდამ დიდ ინტერესს აჩვენებენ ამ ძეგლის გამოცემისადმი და მუშაობის პროცესში იძლეოდნენ საჭიროდებო შენიშვნებს. დიდად დაეხმარებოდა ვარ ავრეთვე დოც. პლ. ასლანიკაშვილისაგან, რომელმაც დიდი შრომა გასწია თანდაართული რუკის შედგენაში. დიდი დახმარება გამიწიეს ავრეთვე ამხანაგებმა ელენე ტაბატაძემ, ნიკო ნათენაძემ და პეტრე მახანიკაშვილმა, რომლებიც ადგილებიდან მაწვდიდნენ საგულისხმო ცნობებს პუნქტების სახელწოდებისა და მდებარეობის შესახებ. ასეთი ცნობები ჩვენთვის მოუწოდებია სხვა ამხანაგებსაც, რომლებიც შესაბამის ადგილას შევლა მოხსენებულნი ვიყავით.

აღნიშვნის ღირსია ავრეთვე გულისხმიერი დამოკიდებულება ამ წიგნისადმი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის მუშაკებისა, რომლებიც ძლიერ უწყობდნენ ხელს, რომ ეს წიგნი კარგად გამოვიყენო.

1958 წ. 30 სექტემბერი,
თბილისი.

ავტორი

ПРЕДИСЛОВИЕ

Издание уникального турецкого рукописного памятника Defter-i müfassal-i vilâyet-i Güreüstan — Пространный реестр вилâята Гюреустан нами было предпринято несколько лет тому назад. До настоящего времени опубликованы: книга I. Турецкий текст с предисловием на грузинском и русском языках и примечаниями текстологического характера (XX+17+516 стр.+15 таблиц)¹, книга II. Перевод с грузинским и русским предисловием и примечаниями (XV+503 стр.)². Предлагаемая III книга содержит описание рукописи и исследование по вопросам географии и топонимики текста.

Вначале было намечено закончить филологическую обработку памятника третьей книгой. Но ввиду большого объема материала, в III книге удалось поместить только 2 следующие главы: 1. Описание рукописи (1-18 стр.) и 2. Заметки по географии и топонимике текста (19-603 стр.). Остальные разделы исследования, как-то: обзор языковых особенностей памятника (фонетика — чередова грузинского опомато-логического материала в турецкой транскрипции, лексика памятника, в особенности комментарий социально-экономических, политических и географических терминов, письмо сийâкат и его палеографические особенности в нашем памятнике и др.), техника составления турецких дефтеров (реестров), административное деление «Вилâята Гюреустан» и т. п., будут представлены в IV книге, которая в основном уже закончена и будет опубликована в недалеком будущем.

Рассмотренный в предлагаемой книге материал имеет определенное значение для изучения исторической географии и топонимики Самихе-Саатабаго (Южной Грузии). Мы имели случай отметить, что ни для одной провинции Грузии мы, к сожалению, не располагаем источником, который, подобно нашему «дефтеру», содержал бы исчерпывающие сведе-

¹ Издание Академии наук Грузинской ССР. Тбилиси, 1947 г. Рецензия: Л. Факте, *Arbeiten der georginischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel s̄i z̄ i m̄ i z̄*. Acta Orientalia Hung., T. VII, Fasc. 1. Budapest, 1957 г., стр. 1-10; а также: М. Субогу, *Quarante ans d'études orientales en URSS (1917-1957)*. *Studia et Acta Orientalia*, I, Bucarest, 1958, стр. 292.

² В том же издании, Тбилиси, 1947 г.

тив во географии края¹. Академик И. А. Джавахишвили главу «Историческая география Грузии» писал на основании грузинских исторических источников. Он с большим усердием собирал разбросанные по разным источникам, случайно привлекаемые в них отдельные сведения о географических пунктах с тем, чтобы на основе этих данных сделать обзор географических фактов (VI-XII вв.)². Естественно, что покойный ученый придавал большое значение изучению исторической географии Грузии, ибо, писал он, «кто делает ясно представить себе значение исторических событий и ход развития жизни грузинского народа, он прежде всего должен изучить географию соответствующего времени»³. А в книге «Реестр» для определенной части Самухе-Саатабаго («Вилайет Гюрджустан») географический материал (в основном по населенным пунктам) дан систематически и исчерпывающе, что служит ценным пособием всякому, кто желает детально изучить население и территорию, на которой жила и творила свою историю грузинский народ⁴.

Следует отметить, что расшифровка и конъектура весьма важного для исторической географии и топонимики Грузии номенклатурного материала производилась на основе изучения особенностей известного своей сложностью письма сийагат⁵ и фонетических закономерностей перехода в турецкой транскрипции грузинских собственных имен.

Известно, что арабско-турецкая письменность характеризовалась дефетацией в части передачи фонетической действительности самого турецкого языка. Тем более осложняется это дело в «Реестре», где имеются моменты перехода чрезвычайно специфические грузинские звуки средствами арабско-турецкого практического алфавита. Автору пришлось выполнить весьма трудную работу для того, чтобы раскрыть названия некоторых пунктов, описанных в «Реестре». Для дешифровки некоторых из них «Реестра» необходимо было изучение соответствующих материалов по древней грузинской письменности, старой грузинской прессе, произведенная народная деятельность и особенно многочисленным и богатым до-

¹ Пространный реестр Гюрджустанского вилайета, I, Тбилиси, 1947, стр. XIV; также Пространный реестр вилайета Гюрджустан (автореферат), Тбилиси, 1956, стр. 4.

² И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, II, Тбилиси, 1948, стр. 1 (на груз. яз.).

³ Там же.

⁴ Там же. Обзор характеристик «Пространного реестра вилайета Гюрджустан», опубликованная в предисловии к этому напечатана в предисловиях к I и II книгам, Тбилиси, 1956.

⁵ Об этом см. G. Jacob, Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische, Teil: Bibliographischer Wegweiser, Берлин, 1917, стр. 35. О самом почерке сийагата см. автореферат проф. Л. Фекете, Die Sijakat-Schrift in der türkische n Pflanzverwaltung, Graz, 1955.

кументами фондов Центрального Исторического Архива Грузии и др. В единичных случаях содержащиеся в «Реестре» географические названия, пока что, остаются неразгаданной. Представленные в этой книге разъяснения по географической номенклатуре, мы думаем, не лишены интереса. Много грузинских географических названий невероятно искажены, переведены на чужой язык и т. п. (например: Сихрудж ← груз. Цхроча, Закеджи ← гр. Закаримиджа, Зурзуна ← гр. Дзуриана, Зиндла ← гр. Циндал, Зогорза ← гр. Цхордза, Курткала ← гр. Мгелацихе и т. д.). При изучении географической номенклатуры других провинций Грузии специалист не встречает почти никаких препятствий. Но Самухе-Саатабаго неоднократно переживала большие политические потрясения, в результате чего, как известно, произошли отуречение и омусульманение населения, эмиграция и иммиграция, смена грузинского, как официального языка чужими языками (на которых грузинский ономастикон передавался всегда с искажениями)¹ и др. В книге сделана попытка, помимо восстановления грузинских национальных географических названий, произвести локализацию тех пунктов, которые упомянуты в «Реестре» и нашей древней письменности и летописях, по которым мы несомненно можем на современной карте Грузии. Здесь же даны характеризующие тот или иной пункт различные сведения, и всё это постольку, поскольку эти сведения необходимы для приведения в соответствие номенклатурных данных как они представлены в «Реестре», с одной стороны, и в исторических памятниках и географической действительности, с другой.

Автор.

30 сентября 1958 г.
г. Тбилиси.

¹ Об этом см.: И. Джавахишвили, Замечания С. Какабадзе об «Исторической карте (Грузии)». Сб. «Члены Мешвероба», № 11-12, Тбилиси, 1924, стр. 129 (на груз. яз.).

უ მ მ ო კ ლ ე ზ ა ნ ი

- დავთარი — გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი.
- დეღანი — გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი*ს თურქული ხელნაწერი, დაცული საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის თურქულ კოლექციაში, № 1.
- ვახუშტი — აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბილისი, 1941 წ.
- ხცია — საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი (ფ. — ფონდი, ს. — საქმე).
- АИГА — Дм. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Турции и Адляре. СПб., 1878 г.
- К. Зиссерман } Сборник материалов для описания Тифлисской губернии,
 კ. ზისერმანი } под редакцией издателя оной К. Л. Зиссермана, т. I,
 т. II. Тифлис, 1870 г.
- ЗКОИРГО — Записки Кавказского Отд. Имп. Русского Географического общества, Тифлис.
- ИКОИРГО — Известия Кавказского Отд. Имп. Русского Географического общества, Тифлис.
- История военных действий... — История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, СПб., 1836.
- МАК — Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Имп. Московского Археологического Общества...
- МИЭБГКЗК — Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского Края.
- Свод — Карская область. Свод статистических данных, извлеченных из по-семейных списков населения Кавказа. Тифлис, 1889 г.
- СМИЭБГКЗК — Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского Края.
- СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
- Специальная } Специальная карта Европейской части СССР, с при-
 карта субъекта } логическим государственным (80).
- Description — დეოლოგოფიული აღწერა საქართველოსა ბატონიშვილის ვახუშტის მიერ, მის ნაშრომზე დაბეჭდილი აკადემიკისა შრომისეტი.

გაბ. Description géographique de la Géorgie, par le Tsarevitch Wakhoucht, publiée d'après l'original autographe, par M. Brosset. St.-Pétersbourg, 1842.

El—Enzyklopaedie des Islām.

GOR—v. Hammer Joseph, Geschichte des Osmanischen Reiches. Pesth.

GOW—Babinger Franz, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927.

Rapports...—Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848, par M. Brosset, 2-de livraison. St.-Pétersbourg, 1850.

1. სელნაქერის აღწერილობა

ხელნაწერის წარმომავლობა. თურქული ხელნაწერი წიგნი „გურჯისტანის ვილაიეტის დიდი დავთარი“ — دفتر فصل و آيات كورجستان (Defter-i mufassal-i vilâyet-i Gürcistan), რომელიც საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობაში გამოვიდა¹, ინახება აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში — თურქულ ხელნაწერთა ფონდი, № 1².

თვით მუზეუმში წერილობითი ცნობა იმის შესახებ, თუ რომელ წელს, ვისგან და საიდან შემოვიდა ეს ხელნაწერი, არ მოიპოვება. აკადემიკოს ნიკო პერძენიშვილის ცნობით ოცდაათიან წლებში „გურჯისტანის ვილაიეტის დიდი დავთარი“ ს ხელნაწერი მიუტანია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ცნობილ ანტიკვარს, ახალციხელ ებრაელს მ. ჩარუხჩევს. უნივერსიტეტის მაშინდელი რექტორის აკად. ივ. ჯავახიშვილის განკარგულებით ხელნაწერი შეუძენია უნივერსიტეტშივე არსებულ ხელნაწერთსაცავს. შემდეგში უნივერსიტეტის ხელნაწერთა ფონდი შეუერთდა უნივერსიტეტის შენობაშივე მოთავსებული საგალესიო მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდს. ხოლო უფრო გვიან ეს გაერთიანებული ფონდი გადატანილ იქნა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და აღინიშნება A ლიტერით³.

¹ იხ. გურჯისტანის ვილაიეტის დიდი დავთარი, წიგნი I — ტექსტი. თბილისი, 1947, გვ. XX+17+516+XV ტაბულა და წიგნი II — თარგმანი. თბილისი, 1941, გვ. XV+503.

² დაბეჭდილი დავთრის ორთავე წიგნი (იხ. I, გვ. VII, XIII და II, გვ. VII, X), აგრეთვე ზემო წერილებში Турецкая рукопись Музея Грузии «Пространный реестр Грузинского государства» („სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მუზეუმის“ ტ. I, № 6, თბილისი, 1940, გვ. 483) და „სოფ. დღიების ლოკალიზებისათვის ჯავახეთში“ („საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მუზეუმის“ ტ. VII, № 3, გვ. 152). ეს ხელნაწერი ჩარუხჩევმა 478 ნომრით ეს ნომერი ხელნაწერს მართლაც ორჯერ აქვს დასმული ლურჯი ფანტრით: თავიდან ცარიელს და დაუნომრავი გვერდის შუა ადგილას დაწებებულ ქაღალდზე და ბოლოში დართული, აგრეთვე ცარიელი და დაუნომრავი ფურცლის შემოვლელ გვერდზე იმავე ფანტრით. მაგრამ გაირკვა, რომ გურჯისტანის ვილაიეტის დიდი დავთარი 478 ნომრით არ არის აღრიცხული და ამდენად ხელნაწერისათვის ამ ნომრის მიკუთვნებას საფუძველი არა აქვს. მუზეუმის თურქულ ხელნაწერთა ანუ ახლანდელი აღწერისას ეს ხელნაწერი აღრიცხულ იქნა № 1-ად და ამიერიდან იგი ამ ნომრით იქნება დასახელებული.

³ ამ ფონდების შესახებ იხ.: ა. შანიძე, ქართული საბიბლიოთეკის ორი ძველი რედაქცია. თბილისი, 1945, გვ. 639; დ. ქუთათელაძე, ნ. კასრაძე, ვლ. საგულესიო მუზეუმის ძველ ხელნაწერთა ფონდი, წიგნი: საქ. სახელმწიფო მუზეუმის ძველ ხელნაწერთსაცავების გაზამთვლენი, თბილისი, 1952, გვ. 98, 99 და შემდეგ.

ხელნაწერის ახალციხურ წარმოშობილობას ადასტურებს „გურჯისტანის ვილანეთის დიდი დავთრის“ II წიგნზე 1941 წ. დაბეჭდილი ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა, რომელშიც ნათქვამია, რომ ჩვენი ხელნაწერი ინახებოდა „ახალციხის სამაზროს რუსულ არქივში, საიდანაც ის გაეტანა ერთ ახალციხელ ზეგს. ამ ზეგის შეილის შეილმა ლ. ერისთავმა 1925 წელს ხელნაწერი შეაძლია საქართველოს ცენტრარქივს და შემდეგ მიყიდა თბილისის უნივერსიტეტს“¹.

უკვი არ არის, რომ ჩვენი „დავთარი“ ახალციხიდანაა ჩამოტანილი, ისევე როგორც სხვა მის შემდეგდროინდელი დავთრები, ჩვენი „დავთარიც“ პირველ ხანებში შენახული უნდა ყოფილიყო ახლად შემოერთებულ ყ. ახალციხის საფაშოში დაწესებული „დროებითი სამმართველოს“ კანცელარიაში. თურქობის დროის ასეთი „დავთრები“ ახალციხეში რუსული ხელისუფლების დამყარების შემდეგაც დიდხანს იყო გამოყენებული როგორც იურიდიული დოკუმენტი სხვადასხვა საჩივრის, სამიწათმფლობელო და მიწათსარგებლობის შესახებ საქმეების გარჩევისა და სხვადასხვა გადასახადის დაკანონების დროს. რადგანაც ამის შესახებ უფრო დაწერილებით IV წიგნში გვქვნება ლაპარაკი, ჩვენ აქ მოვიტანთ ერთი დოკუმენტიდან ამონაწერს, საიდანაც ჩანს, რომ „დავთარი“ ინახებოდა ახალციხის რუსული „დროებითი სამმართველოს“ კანცელარიაში და რომ „დავთარს“ ძალა ჰქონდა რუსული ხელისუფლების დროსაც. საქ. სსრ ცენტრარქივში დაცულია 1835 წლის საქმე, რომელშიც ახალციხის საფაშოს უფროსი გენერალ-მაიორი ორანსკი თავის ხელქვეითს, ახალქალაქის კომენდანტს წერს: По книге Джабе², хранящейся в Ахалцихском Областном Правлении, значится, что пустопорожняя деревня, состоящая в Ахалкалакском санджаке, Мелис заключает в себе 9.000 ахчей, а Бурва 18.000 ахчей³. О чем Вашему Высокоблагородию в разрешение рапорта от 14 августа за № 820 прошу знать, подтверждаю о скорейшем выполнении предписания моего от 10 августа...⁴ და სხვ.

ზომა. „დავთარი“ ძირითად ნაწილში მაინც საცხრილო და საანგარიშო ხასიათის მასალის (გეოგრაფიული პუნქტებისა და მოსახლეობის სია, სხვადასხვა გადასახადის რაოდენობა და ღირებულება ციფრებში და სხვ.) შეტანილი დოკუმენტია. ასეთი ხასიათის მასალა განლაგებას ვერტიკალური მიმართულებით უფრო მოითხოვს, ვიდრე ჰორიზონტალური. ამიტომ⁵, ვერტიკალურად, საერთოდ „დავთრების“ ფორმატისათვის დამახასიათებელი დიდი სიგრძე და მცირე განი⁶. ჩვენი ხელნაწერის სიგრძე 42 სმ-ია, ხოლო სიგანე — 14 სმ. ასეთია ზომა როგორც ყდის ორთავე ნახევრისა, ისე ხელნაწერის

¹ იხ. გურჯისტანის ვილანეთის დიდი დავთარი, წიგნი II, თურქული ტექსტის თარგმანი, კანონი, № 9, 1941, გვ. 160.
² „ჯაბა“. როგორც IV წიგნში ვნახავთ, ჩვენი დავთრის ხალხში გავრცელებულია მისი სხვადასხვა დავთარშიც ამდენივე (9 000 და 18 000 ახჩა) თანხითაა დაბეჭდილი (იხ. I, 254, II, 251 და I, 259, II, 254).
³ იხ. დედანი, გვ. 1012, ს. 12, გვ. 1r.
⁴ იხ. ხელნაწერის სურათი დავთრის I წიგნში, გვ. VII-ის წინ.

ფურცლების მიხედვითაც (იხ. მაგალითისათვის გვ. 21, 153, 203, 379, 391, 403 და ა. შ.). ძლიერ იშვიათად, მაგრამ მაინც, აქა-იქ შეინიშნება ფურცელი, რომელსაც ოდნავად ნაკლები სიგრძე აქვს. ასეთია მაგალითად, გვ. 3, 5, 9, 231, 233, რომელთა სიგრძე 41,5 სმ-ია, ან არადა 41 სმ-იანი სიგრძის 229-ე გვერდი.

ხელნაწერი საკმაოდ სქელი წიგნია, იგი შედგება 490 გვერდისაგან. ამ სათვალავში არ შედის პირველი და უკანასკნელი ცარიელი ფურცლები. გვერდებზე ტექსტი თანაბარი მოცულობით არ არის მოცემული. ზოგი გვერდი შეესაბამება მეტად, ზოგი ნაკლებად, ეს მეტნაკლებობა ძირითადად სიგრძის მიხედვით 30-35 სმ-ში ქანაობს; სიგანით კი ტექსტი უმთავრესად მაინც ერთი ზომისაა — 10 სმ, აუშკა იშვიათ შემთხვევაში 10,5 სმ-იც გვხვდება. ტექსტის ზომის თვალსაზრისით დაეისახელებოთ რამდენიმე გვერდს: გვ. 390—27,5×10, გვ. 5, 7, 9 და სხვ.—30×10, გვ. 399—30,5×10, გვ. 408—30,5×9,5, გვ. 419, 430, 486—32×10, გვ. 391—32,5×10, გვ. 404—33×10, გვ. 137—34×10,5, გვ. 488—34,5×10, გვ. 463—35×10, გვ. 201, 287—35×10,5, გვ. 237, 363—35,5×10,5 და ასე შემდეგ.

სტრიქონთა რაოდენობის შესახებ ხელნაწერში ხელნაწერში თითოეულ გვერდზე სტრიქონთა რაოდენობა შეპირობებულია ტექსტის ხასიათით და სწორედ ამიტომ საერთოდ გვერდებზე თანაზომიერება დაკარგული არ არის. „დავთარს“ საკანონმდებლო ნაწილში — კანუნწმენაში, სადაც ერთგვაროვანი და გაბმული ტექსტებია, ჩვენ გვაქვს 23-23 სტრიქონი (გარდა არასრული მე-10 გვერდისა, რომელშიც 14 სტრიქონია). სხვაგვარი გვერდების სტრიქონები გვაქვს „დავთარის“ ამ ნაწილში, რომელშიც „გურჯისტანის ვილანეთის“ დასახლებული პუნქტებისა და სხვა საგადასახადო ობიექტების სია გვაქვს მოცემული მათზე შეწერილი გადასახადების ჯუშლის შეკრებით ასრულებული. ეს მასალა დალაგებულია სტანდარტული წესით, რომელიც ზუსტადაა დაცული ყველაგან მთელი „დავთარის“ მანძილზე. მასალის თანამიმდევრობა ასეთია: ჯერ მოცემულია გარკვეულ ადმინისტრაციულ ერთეულში შემავალი სოფლის რიგითი ნომერი, შემდეგ „სოფელი“ ან სხვა რომელიმე გეოგრაფიული ცნების — „ტბა“, „მდინარე“ და სხვ. აღმნიშვნელი სიტყვის, ასე ვთქვათ, „იდეოგრაფია“, შემდეგ ამ პუნქტის (საგადასახადო ობიექტის) სახელი; მას მოსდევს „ჯუშალ“ სატყვის „იდეოგრაფია“ და ბოლოს მოცემულ პუნქტზე შეწერილ გამოსაღებთა ჯუშალი ციფრებით. ყველა ეს მასალა სტრიქონში დალაგებულია ვერტიკალურად, ასე ვთქვათ, სართულგვად, რომელშიც მასალათა გარკვეული თანამიმდევრობა ზუსტადაა დაცული. ცხადია, ასეთ სტრიქონს უფრო მეტი ადგილი სჭირდება, ვიდრე, მაგალითად, ჩვეულებრივი ტექსტის სტრიქონს⁷.

დაახლოებით ასეთივე მოცულობის ადგილი უჭირავს სტრიქონებს „დავთარში“ დეტალური აღწერილობის ნაწილებშიც⁸, სადაც რამდენადმე სხვა

⁷ იხ. დედანი, გვ. 4-10, I წიგნი — ტაბულები: II a, b; III a, b; IV a, b და V a.
⁸ იხ. დედანი, გვ. 12-22 და 373 - 383; აგრეთვე I წიგნში, ტაბულა V a და ტაბ. XI a.
⁹ იხ. დედანი, გვ. 26-376 და 390-490; აგრეთვე I წიგნში, ტაბ. X a და a, ტაბ. XI a, ტაბ. XV a და სხვ.

ხასიათის მასალა¹ განლაგებული იმავე წესით, რომელზედაც ჩვენ ახლო გვექონდა ლაპარაკი. ცხადია, „დავთარის“ ამ ნაწილში სტრიქონთა რაოდენობა ნაკლებია, ვიდრე კანონდამწერი. აქ ჩვეულებრივად სტრიქონთა რაოდენობა სრულ გვერდზე 17-17-ია²; განსაკუთრებულ შემთხვევებში და იშვიათად მაგრამ მაინც გვხვდება 18-18 სტრიქონიანი გვერდებიც³. მე-14 გვერდზეც 18 სტრიქონია, რადგანაც მე-6 სტრიქონის შემდეგ ჩამატებულია გაუთვალისწინებელი სტრიქონი.

ხელნაწერში ხშირადაა ძირითადი ტექსტისადმი მიწერილი შენიშვნები. ეს მინაწერები საერთოდ ისე შეკუმშულადაა ნაწერი, რომ ზოგ მათგანს „სართულებიან“ სტრიქონზე მეტი ადგილი არც უჭირავს და „დავთარის“ ამ ნაწილში სტრიქონთა საერთოდ მიღებულ რაოდენობას მაინც დაშაინც არ არღვევს. მაგალითად, 322-ე გვერდზე 13 მინაწერია, 323-ე—8; მაგრამ ჰიპოთეზა თითქოს 17 სტრიქონია, მეორეზე კი—16 (მინაწერს, რომელიც თავისდათავად 3, 4 ან 5 სტრიქონისაგან შედგება, მოცულობით თითქმის სხვა „სართულიან“ სტრიქონებზე დიდი ადგილი არ უჭირავს და ამ კონტექსტში დოკუმენტის შემდგენლის მიერ თითქოს ერთ სტრიქონად არის ჩაგრაფდები. ზოგჯერ კი მინაწერი დიდი მოცულობისაა, ან ერთ გვერდზე რამდენიმე მინაწერი⁴. ასეთ შემთხვევაში გვერდებზე სტრიქონთა რიცხვი სხვადასხვანაირია და სტანდარტულებისაგან მკვეთრად განსხვავებულია.

საწერი მასალა. ა) მელანი. „დავთარი“ დაწერილია საერთოდ შავი მელნით. მელანი ისეთი კარგი კონსისტენციისაა, რომ ნაწერს ჩვენ დრომდე შენარჩუნებული აქვს მოკერილი შავი ფერი და ძირითადი ტექსტის დღევანდლამდე მოღწეულია მეტად მკაფიო დაწერილობით. რამდენიმე ადგილას „დავთარში“ გვხვდება უფრო გვიანდელი მინაწერები. ასეთებია მაგალითად, დედნის 51-ე⁵, 241-ე⁶, 382-ე-383-ე⁷ გვერდების მინაწერები, რომელთა მელანის აგრეთვე შავია, ოღონდ საკმაოდ მკრთალი და თვალსაჩინოდ განსხვავებული ძირითადი ტექსტის საწერი მასალისაგან. ძეგლის 445-ე გვერდზე ჰიპოთეზის 1230 (=1814-1815) წლის მინაწერის მელანი კი, მკრთალია. მკრთალი შავი ფერის არაა, მაგრამ მაინც განსხვავებულია ჩვეულებრივი ტექსტის მელნისაგან.

ხელნაწერისათვის გამოყენებულია აგრეთვე წითელი მელანი. ჩვეულებრივად ტექსტისაგან გამოსაყოფი და ხაზგასამელი სიტყვა ან სიტყვები ნაწერში წითელი ფერის წითურით. წითურითაა, მაგალითად, ნაწერი „დავთარის“ სტანდარტული ნაწილის სათაური *کوردستان و ایلات آما و سق*, აქვე კანონითა

¹ დავთარის შედგენის ტექნიკურ მხარეზე ჩვენ სპეციალურად გვექნება ლაპარაკი IV ნაწილში. ² სტრიქონების აღნაგობის შესახებ დეტალებს არ გამოვევიდეთ. ³ მხ. 241, 247, 250, 251-2, 262-3, 266-7 და სხვ. ⁴ მხ. 241, 244, 290, 298, 456 და სხვ. ⁵ მხ. 53, 265 და სხვ. ⁶ დავთარი, I, ს. 30. ⁷ მხ. 261. ⁸ მხ. 409, 410.

კრებულში „ნუხლის“ აღმნიშვნელი არაბული სიტყვა, რომელიც დაუნობრავად ცხრამეტჯერ გვხვდება (დედნის გვერდების მიხედვით): მე-4 გვ-ზე—ერთჯერ, მე-5-ზე—ხუთჯერ, მე-6-ზე—ოთხჯერ, მე-7-ზე—ორჯერ, მე-8-ზე—ოთხჯერ, მე-9-ზე—ერთჯერ და მე-10-ზე—ორჯერ.

გარდა ამისა, წითურითაა ნაწერი ყველგან არაბული რიცხვნიშნები, რომელიც სარაიონო აღმინისტრაციული პუნქტის, ან კიდევ სოფელთა და სხვა საგადასახადო ობიექტთა სათვალავის აღმნიშვნელია. ასეთი რიცხვნიშნები ჩვენ გვხვდება „დავთარის“ თითქმის მთელ მანძილზე—როგორც გეოგრაფიულ პუნქტთა სივრში (დედნისეული გვ. 12-23, 378-382), ისე სარაიონო ტექსტში, სადაც ჩვენ ვაქვს სოფელთა ე. წ. დაწერილებითი აღწერილობანი (გვ. 26-372, 390-490).

წითურითაა ჩაწერილი სათანადო ადგილებში აგრეთვე შეცდომით გამოჩენილ საგადასახადო ობიექტთა სახელები თავიანთი ჯუშულებით: მე-19 გვერდზე 69-სა და 71 ნომრებს შუა ჩაწერილია — حاصل و اسطخه و قريه — 70. შუა შურჯახეთი, ჯუშული — 3,000. შეცდომა რომ შეუძინევით, გაუსწორებიათ და გამოტოვებული სოფელი სტრიქონს ზემოთ ჩაწერილია სინგურით, რათა უფრო თვალსაჩინო ყოფილიყო ეს შესწორება. ამავე გვერდზე ამგვარადვე ჩაწერილია 1-სა და 3 ნომრებს შუა შემთხვევით გამოჩენილი № 2 საგადასახადო ობიექტი—ჩაირი. ასევე სინგურითაა ჩაწერილი 382-ე გვერდზე 24-სა და 26 ნომრებს შუა გამოჩენილი 25-ე საგადასახადო ობიექტი 445-ე — حاصل ... و ... و ... შამელი ერთი და ერთი... ჯუშული—340.

მოწითალო მელნითაა შესრულებული 103-ე გვერდზე ალთუნ-ყალის რაბათის აღწერილობისადმი დართული შენიშვნა, თითქოს, ლუკას ქიხოსროს შესახებ ჩხვევი, როგორც 129-ე გვერდზე 21-ე პუნქტისადმი („კობტის ციხის რაბათზე“) მიწერილი შენიშვნა მისი პელობელის იმავე ლუკას ქიხოსროს შესახებ¹.

241-ე გვერდზე ჰიპოთეზით 1200 (=1786) წლის მინაწერში, რომელიც მკრთალი შავი ფერითაა შესრულებული (იხ. ზემოთ), ზედ-ჰაევსა და საქორწინო გამოსაღების შესახებ შენიშვნა წითურითაა ნაწერი თავისი საჯუშლო რიცხვით (10000 ახია—ზედ-ჰაევსა და საქორწინო გამოსაღებთა თანხის ნახევარი და 262 000 ახია—საერთო ჯუშული (1, 262₈₈)).

ბ) ქალაღლი. სსქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომლის ლ. ა. შერვაშიძის მოწმობით, ჩვენი „დავთარის“ ქალაღლი ვენეციური წარმოშობისაა². ქალაღლი ყველგან ერთნაირია. იგი ძალიან მკვრივია. ქალაღლის ჰერინიზანზე გამოხატულია ლუხა წრეში, რომლის ზემოთ მოყვანილია ჯვარისებრი ფიგურა. ნ. პ. ლიხაჩევის მიერ ასეთი ჰერინიზანი დადასტურებულია XVI საუკუნის ერთ ფურცელზე, რომელიც ჩადებული ყოფილა მოსკოვის სინო-

¹ იხ. დავთარი, წიგ. 1, 110, 139. იქვე „შენიშვნები ტექსტის მიმართ“ მე-7 გვერდზე შესატყვისი განმარტებები: აგრეთვე II 112 და იქვე სქოლიო. ² საერთოდ ქალაღლის ჰერინიზანების ამოცნობასა და დახუცებებში დახმარება გამოწივა ლ. ა. შერვაშიძემ.

დალური ბიბლიოთეკის № 148 ხელნაწერში (1386 წლის გ. აშარტოლის ქრონიკა)¹. ოღონდ ჩვენი ქალაქის ჰვირნიშანი დეტალებში ოდნავ განსხვავებულობას იჩენს: წრის ზემოთ გამოყვანილ ჯვარს ქვემო ნაწილში დამატებითი ფიგურაც აქვს. საერთოდ კი ასეთი ჰვირნიშანი XVI საუკუნეში ყოფილა ცნობილი და, ამგვარად, მისი მონაცემები სრულ ჰარმონიაში იმყოფება „დავთარში“ მოცემულ თარიღთან, რომელიც 1595 წლით არის განსაზღვრული².

ხელნაწერის შემოსილობა და დაცულობა. ხელნაწერი ჩასმულია მუყაოს სქელ ყდაში, რომელსაც ზემოდან გადაკრული აქვს შოყავისფრო ტყავი. ყდის პირველსა და უკანასკნელ გვერდებზე შუა ადგილას, ტყავის ზედაპირზე გამოსახულია ჩაქდებული პლასტიკური ხელობით შესრულებული ელიფსის ფორმის მცენარის ორნამენტი. აკად. შ. ამირანაშვილის მოწმობით ასეთი ორნამენტი შეტად დამახასიათებელია „დავთარის“ დაწერის კაოქისათვის (XVI საუკუნე).

ყდის ბოლოების გარშემო გადაკეცილი ტყავი უკვე გაცვეთილია და ზოგან მუყაო ფენებადაა დაშლილი. მუყაოს ყდის შემდგომი რღვევისაგან დასაცავად მის მეორე და მესამე გვერდებზე, განსაკუთრებით მარჯვენა და მარცხენა კუთხეებზე ზემოთ და ქვემოთ გადაუკრავთ მოწითალო ფერის ტყავი. ყდის მეორე და მესამე გვერდებზე მუყაოს მივლ სიგრძე-სიგანეზე გადაკრული აქვს უკვე XIX საუკუნის ფერადი ქაღალდი. გარდა ამისა, ყდის მეორე და მესამე გვერდების მივლ სიგრძეზე ამ ფერად ქაღალდს ყუისთან დაწებებული აქვს აგრეთვე ახალი წარმოშობის პრელნახატიანი ქაღალდი დაახლოებით 5 სანტიმეტრის განისა, რომლის მეორე ნახევარიც ხელნაწერის პირველ და უკანასკნელ დაუნომრავ ფურცლებზე გადადის. ეს პრელი ქაღალდი ყდის გადასაკეც ადგილზე ხმარებისაგან უკვე გახეულია. ხელნაწერის ყუისა და დაწებებულია თეთრი ქსოვილის ნაჭერი, რომელზედაც ძაფით დაკრულია ხელნაწერის შემადგენელი რვეულები. ხელნაწერის ყუის ამ ნაჭერის ნაჭერზე გადაკრული აქვს წითელი ფერის ტყავი, რომლის ბოლოებზე უკვე მოცვეთილია იმდენად, რომ ყდის პირველი გვერდის ზემო და ქვემო ნაწილებიდან მთლიანად გამძვრადა და შემდეგში ეს გამძვრალი და ბოლომოცვეთილი ტყავი პირდაპირ ხელნაწერის პირველ გვერდზე დაუწყებებით ზემოდან. ყდის მეოთხე გვერდზე ქვემო ნაწილში გადაკრული ტყავი ამოხეულია შუაში მცირეოდენად, ხოლო მარჯვნივ და მარცხნივ—საგრძნობად. ხელნაწერის პირველი დაუნომრავი ფურცლის recto გვერდის მარცხენა მხარის მივლ სიგრძეზე დაცრეცისაგან დასაცავად დაწებებულია თეთრი ქაღალდი, რომელიც ზოგან უკვე ამძვრალია. ეს (პირველი) დაუნომრავი ფურცელი შუაზე გადახეულია და ამ გადახეულ ადგილას დაწებებული აქვს თეთრი ქაღალდი, რომელზედაც შემდეგში დაუწერიათ თითქოს ხელნაწერის

¹ П. П. Лихачев, Палеографическое значение бумажных водяных знаков, часть II, Присланный и хронологический указатели, СПб, 1899, № 423, №3967 და часть III, Альбом знаков, I, № 5 და II, № 6.

სააღრიცხვო ნომერი (478)¹. Verso გვერდებზეც შუა წილის ქვემოთ გახეულ ადგილას დაწებებულია ქაღალდი.

კუსტოსები. ხელნაწერის გვერდები თავდაპირველად დანომრილი არ ყოფილა. სამაგიეროდ ხელნაწერის მთელ ხანძილზე, თავიდან ბოლომდე, ვაჭარებულა კუსტოსის (კუსტოდის) სისტემა, რომელიც ძველ ხელნაწერ (და, ზოგჯერ, ნაბეჭდ წიგნებში საერთოდ პავინაციის შავიერობას ეწევა. კუსტოსი დაწერილია verso გვერდების მარცხენა ქვედა კუთხეში, საიდანაც ტექსტი ახალ ფურცელზე გადადის. მასალობრივიდ კუსტოსი წარმოადგენს ჩვეულებრივ მომდევნო recto გვერდის პირველ ერთ, ან პირველ ორ სიტყვას. მაგალითად, დედნის 38-ე გვერდზე კუსტოსად ნახშირია ერთი სიტყვა: *حاصل* 'ჯუშაილი'; მე-40 გვერდზე — *سوخلی* 'სოფ.' სხვილისი'; 62-ე გვერდზე — *برجک* 'ოსპი'; 358-ე გვერდზე — *اسفند* 'ისფენჯი' და სხვ. კუსტოსად ორორი სიტყვია შოტანილი, მაგალითად, დედნის შემდეგ გვერდებზე: მე-14 — *ادان* *ادان* 'სოფელ ადიგენი' (აქ 'სოფელ' სიტყვა 'დავთარში' საერთოდ შემოკლებითაა მოცემული ისე, რომ თავკიდურიც ასო მონახულია სრულად, ხოლო მისი მოშყოლი *ر* და სხვა ასოები წაჭრელებულ ხაზში იფარაუდებია). მე-16 — *سوخلی* 'სოფ. ტოლოში', 22-ე — *برجک* 'ბეტრეს რაიონი', 38-ე — *رسم* 'გამოსაღები იალაღზე', 60-ე — *رسم* 'გამოსაღები ფურცარზე' და სხვ. ხშირია აგრეთვე სამსიტყვიანი კუსტოსი: მე-4 გვერდზე — *بر زراعت اینه* 'თუ მიწის დახნავს და დათესავს', 52-ე გვერდზე — *او* *كوكبي* (ბილი) *او* სიტყვა ქარვად არ ჩანს 'უგვიჩა ძე მისი', მე-200 გვერდზე — *ادان* *ادان* 'პაუნა დოლონჯის ძე', 106-ე გე. — *اینه* *اینه* 'სოფ. ზემო ენთელი' და სხვ. არის აგრეთვე ოთხი სიტყვისაგან შემდგარი კუსტოსი, მაგალითად: მე-6 გვერდზე — *اسباب* *از* *اینه* *اینه* 'და სხვა თიშარის შელობების...'. 322-ე გვერდზე — *اینه* *اینه* 'წისქვილი აპრონის ხელში' და სხვ. ერთ შემთხვევაში კი საკუსტოსო ნიშნად მოტლი ხეთსიტყვიანი წინადადება მოტანილი (მე-8 გვერდზე) — *حاصل* *بر کسسه* 'თაფი (18) თუ ეინზე სისხლს დააქცევს...' და სხვ.²

ხელნაწერის საკუსტოსო ადგილზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ „დავთარის“ ქვემო ამიები, შეიძლება ცალკე რვეულების შეკერვისა და აკინძვის დროს, ჩამოუჭრიათ. ჩამოჭრის დროს „დავთარის“ ქვემო ნაწილში კუსტოსი ზოგან ისეა დაზიანებული, რომ მისი კვალი სრულებით გამჭრალია. მაგალითად, ხელნაწერის 254-ე, 266-ე, 270-ე, 280-ე, 282-ე, 284-ე და სხვა გვერდებზე. ზოგჯერ საკუსტოსო სიტყვის ერთი ნაწილი ჩამოჭრას გადარჩენილია; მაგალითად: 128-ე გვერდზე *حاصل* სიტყვაში მესამე *ح* ასოს ნახე-

¹ ამის შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 3. მეორე სტოლიო.
² საკუსტოსო ნიშნის ასეთი მრავალსიტყვიანობა ჩვენ არ შეგვხვედრიდა. ჩვეულებრივად კუსტოსში ერთი სიტყვა, ან არადა სიტყვის ერთი ნაწილია სოფელ. ან. მაგალითად, *Присланный* *Низ-Фашана на Волгу*, М.—И., 1939, ტაბ. 208 ს და 210 ს; აგრეთვე იქვე, გვ. 24.

დალერი ბიბლიოთეკის № 148 ხელნაწერში (1386 წლის ვ. აპარტოლის ქრონიკა)¹. ოლონდ ჩენი ქალაქის ჰვირნიზანი დეტალებში ოდნავ განსხვავებულობას იჩენს: წრის ზემოთ გამოყვანილ ჯგერს ქვემო ნაწილში დამატებითი ფიგურაც აქვს. საერთოდ კი ასეთი ჰვირნიზანი XVI საუკუნეში ყოფილა ცნობილი და, ამგვარად, მისი მონაცემები სრულ ჰარმონიაში იმყოფება „დავთარში“ მოცემულ თარიღთან, რომელიც 1595 წლით არის განსაზღვრული².

ხელნაწერის შემოსილობა და დაცულობა. ხელნაწერი ჩასმულია მუყაოს სქელ ყდაში, რომელსაც ზემოდან გადაკრული აქვს მოყავისფრო ტყავი. ყდის პირველსა და უკანასკნელ გვერდებზე შუა ადგილას, ტყავის ზედაპირზე გამოსახულია ჩაჭედვულად პლასტიკური ხელობით შესრულებული ელიფანტის ფორმის მცენარის ორნამენტი. აკად. შ. ამირანაშვილის მოწოდებით ასეთი ორნამენტი მეტად დამახასიათებელია „დავთარის“ დაწერის ამოქმედების (XVI საუკუნე).

ყდის ბოლოების გარშემო გადაკეცილი ტყავი უკვე გაცვეთილია და ზოგან მუყაო ფენებადაა დაშლილი. მუყაოს ყდის შემდგომი რღვევისაგან დასაცავად მის მეორე და მესამე გვერდებზე, განსაკუთრებით მარჯვენა და მარცხენა კუთხეებზე ზემოთ და ქვემოთ გადაუკრავთ მოწითალო ფერის ტყავი. ყდის მეორე და მესამე გვერდებზე მუყაოს მთელ სიგრძე-სიგანგზე გადაკრული აქვს უკვე XIX საუკუნის ფერადი ქაღალდი. გარდა ამისა, ყდის მეორე და მესამე გვერდების მთელ სიგრძეზე ამ ფერად ქაღალდს ყუასთან დაწვეტილი აქვს აგრეთვე ახალი წარმოშობის ქრელნახატიანი ქაღალდი დაბალივით 5 სანტიმეტრის განისა, რომლის მეორე ნახევარიც ხელნაწერის პირველ და უკანასკნელ დაუნომრავ ფურცლებზე გადადის. ეს ქრელი ქაღალდი ყდის გადასაკეც ადგილზე ხმარებისაგან უკვე გახეულია. ხელნაწერის ყუასზე დაწებებულია თეთრი ქსოვილის ნაჭერი, რომელზედაც ძაფით დაკრებულია ხელნაწერის შემადგენელი რვეულები. ხელნაწერის ყუას ამ ნაჭერის ნაჭერზე გადაკრული აქვს წითელი ფერის ტყავი, რომლის ბოლოცა უკვე მოცვეთილია იმდენად, რომ ყდის პირველი გვერდის ზემო და ქვემო ნაწილებიდან მთლიანად გადამძვრალა და შემდეგში ეს გადამძვრალი და ბოლომოცვეთილი ტყავი პირდაპირ ხელნაწერის პირველ გვერდზე დაუწყობილად შუაში მცირეოდენად, ხოლო მარჯვნივ და მარცხნივ—საგრძობად. ხელნაწერის პირველი დაუნომრავი ფურცლის recto გვერდის მარცხენა ამის მთელ სიგრძეზე დაცრეცისაგან დასაცავად დაწებებულია თეთრი ქაღალდი, რომელიც ზოგან უკვე ამძვრალია. ეს (პირველი) დაუნომრავი ფურცელი შუაზე გადახეულია და ამ გადახეულ ადგილას დაწებებული აქვს თეთრი ქაღალდი, რომელზედაც შემდეგში დაუწერიათ თითქოს ხელნაწერის

¹ И. П. Давыдов, Палеографическое значение бумажных водных знаков, часть II, Царский и хронологический указатели, СПб., 1899, № 423, №3967 და часть III, Альбом знаков, № Т.СХХХ, № 808.
² Давыдов, I, № 5 და II, № 6.

სააღრიცხვო ნომერი (478)¹. Verso გვერდზედაც შუა წელის ქვემოთ გახეულ ადგილას დაწებებულია ქაღალდი.

კუსტოსები. ხელნაწერის გვერდები თავდაპირველად დანომრილი არ ყოფილა. სამაგიეროდ ხელნაწერის მთელ მანძილზე, თავიდან ბოლომდე, გატარებულია კუსტოსის (კუსტოდის) სისტემა, რომელიც ძველ ხელნაწერ (და, ზოგჯერ, ნაბეჭდ) წიგნებში საერთოდ პაგინაციის მაგიერობას ეწვევა. კუსტოსი დაწერილია verso გვერდების მარცხენა კუთხეში, სიდიდანაც ტექსტი ახალ ფურცელზე გადადის. მასალომბრიოდ კუსტოსი წარმოადგენს ხეივლებრივ მომდგენო recto გვერდის პირველ ერთ, ან პირველ ორ სიტყვას. მაგალითად, დედნის 38-ე გვერდზე კუსტოსად ნახშირია ერთი სიტყვა **حاصل** 'ჯუშოლი', მე-40 გვერდზე — **سحويلس** 'სოფ. სხვილისი', 62-ე გვერდზე — **مرجك** 'ოსპი', 356-ე გვერდზე — **اسفنج** 'ისფენჯი' და სხვ. კუსტოსად ორორი სიტყვია მოტანილი, მაგალითად, დედნის შემდეგ გვერდებზე: მე-14 — **اسفنج** 'სოფელ ადიგენი' (4-ე 'სოფელ' სიტყვა 'დავთარში' საერთოდ შემოკლებულია მოცემული ისე, რომ თავიკიდური **ق** ასო მოხაზულია სრულად, ხოლო მისი მომყოლი **ر** და სხვა ასოები წაგრძელებულ ხაზში ივარაუდება). მე-16 — **اسفنج** 'სოფ. ტოლოში', 22-ე — **اسفنج** 'პეტრეს რაიონი', 58-ე — **اسفنج** 'გამოსალები იალაღზე', 60-ე — **اسفنج** 'გამოსალები ფრტარზე' და სხვ. ხშირია აგრეთვე სამსიტყვიანი კუსტოსი: მე-4 გვერდზე — **اسفنج** 'თუ მიწას დასნავს და დათესავს', 32-ე გვერდზე — **اسفنج** (ბოლო **ق** სიტყვა კარგად არ ჩანს) 'გოგონა ძე მისი', მე-200 გვერდზე — **اسفنج** 'პაპუნა დოღენჯის ძე', 106-ე გვ. — **اسفنج** 'სოფ. ზემო ეთელი' და სხვ. არის აგრეთვე ოთხი სიტყვისაგან შემდგარი კუსტოსი, მაგალითად: მე-8 გვერდზე — **اسفنج** 'და სხვა თიშარის მფლობელის...', 322-ე გვერდზე — **اسفنج** 'წისკელი აპარონის ხელში' და სხვ. ერთ შემთხვევაში კი საკუსტოსო მიზნად მთელი ხუთსიტყვიანი წინადადებაა მოტანილი (მე-8 გვერდზე) — **اسفنج** 'თავი (18) თუ ვინმე სისხლს დააქვეს...' და სხვ.²

ხელნაწერის საკუსტოსო ადგილზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ „დავთარის“ ქვემო აშიები, შეიძლება ცალკე რვეულების შეკერვისა და აკონძვის დროს, ჩამოუქრიათ. ჩამოქრის დროს „დავთარის“ ქვემო ნაწილში კუსტოსი ზოგან ისეა დაზიანებული, რომ მისი კვალი სრულგვით გამჭრალია. მაგალითად, ხელნაწერის 254-ე, 268-ე, 270-ე, 280-ე, 282-ე, 283-ე და სხვა გვერდებზე. ზოგჯერ საკუსტოსო სიტყვის ერთი ნაწილი ჩამოქრის გადარჩენილია; მაგალითად: 128-ე გვერდზე **حاصل** სიტყვაში მესამე **س** ასოს ნახე-

¹ ამის შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 3. მეორე სქოლიო.
² საკუსტოსო ნიშნის ასეთი მრავალსიტყვიანობა ჩვენ არ შეგვიხვედრია. ჩვეულებრივად კუსტოსში ერთი სიტყვა, ან არადა სიტყვის ერთი მარცვლია ხოლმე. იხ. მაგალითად, Историю Ивана-Младшего на Волге, М.—Л., 1939, ტაბ. 208 რ და 210 რ; აგრეთვე იქვე, გვ. 24.

ვარი ჩამოჭრილია; ასევე 118-ე და 122-ე გვერდებზე იმავე სიტყვის უკანასკნელ-
კ ასოს ბოლო წაჭრილია; 154-ე გვერდზე საკუსტოსو حسب სიტყვაში ح
ასო სრულებით არ არის, ხოლო 262-ე გვერდზე იმავე სიტყვის პირველი
ასოს--ელიფის მხოლოდ თავილა ჩანს; 264-ე და 272-ე გვერდებზე ჩამოჭრის
შემდეგ გადაჩენილია ح სიტყვის პირველი ح ასო და სხვ.

ჩამოჭრის დროს ხშირად კუსტოსი რომ ზიანდებოდა იქიდანაც ჩანს,
რომ 288-ე გვერდზე ქვენო აშია ჩამოჭრიათ, მაგრამ ჩამომჭრილის უყურა-
დღებობით სწორედ კუსტოსის ადგილი ნაწილობრივად გადაჩენილია (იქით-
ხება მომდევნო გვერდის პირველი-- ح სიტყვის თავკიდური ح ასოს ზედა ნა-
წილი და მეორე -- ح (სოფ. ჭაბორია) სიტყვის პირველი ح ასოს თავი.

სარაიონო პუნქტების „საძიებელი“. ერთხელ შედგენილ
დავთარს დავთარსა რამდენიმე წლის განმავლობაში უნდა გაეწია. ავი შემ-
დგეშიც საჭირო იყო, რადგანაც „ახალი დავთარი“ (دفتري جديد) დგებოდა
ხოლო „ძველი დავთარი“ (دفتري قديم) საფუძველზე¹. „ახალ დავთარში“ საკ-
შაოდ ხშირად ვხვდებით მითითებებს „ძველი დავთრის“ სათანადო ადგი-
ლებზე². ამიტომაც არის, ალბათ, რომ ზოგიერთი მონაცემის მიხედვით,
დავთარს ძალიან უფროხილდებოდნენ და ცდილობდნენ დაეცვათ იგი აღრე-
დაშლისა და დაფხრეწისაგან. „დავთარი“ ჩამოშლია მაგარ და ტყვევად
რულ ყდანი, ზოგჯერ გაცვეთისაგან დასაცავად ფურცლების გადაკეცვის
ადგილას ქვემოდან ქალაღები აქვს დაწებებული (იხ. მაგალითად, გვერდები:
114-115, 112-117, 110-119, 108-121 და სხვ.). ასევე ქალაღებია ვა-
ფარული, მაგალითად, 17-18 და 19-20 გვერდების ქვემო და ზემო აში-
ებზე და სხვ.

„დავთარს“ ხელნაწერისადმი მომხმარებელთა ფრთხილ დამოკიდებუ-
ლებასე მოუთხოვს აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ „დავთარში“ თავიდან ბო-
ლომდე ვარკვეულ ადგილებში გატარებული ყოფილა აბრეშუმის ძაფისაგან
წარმოებული ზონრების ან, შეიძლება, ფოჩების სისტემა, რომლის დანიშ-
ნულისა დაიკვას ხელნაწერის გვერდები ზედმეტი გადაფურცვისაგან. საქმე
ისა, რომ თითოეული რაიონის (ნაპიჯეს) აღწერის დასაწყისში მარჯვენა ან
მარცხენა აშიაზე (იმისდა მიხედვით, თუ რომელ გვერდზე -- recto-ზე თუ
verso-ზე) იწყება ამა თუ იმ სარაიონო ადმინისტრაციული პუნქტის აღწერა
დაკუთვნილია აბრეშუმის ძაფით ამოკერილი სამკუთხედი, საიდანაც, ალბათ,
დავთარსაგან ნაგრები ზონარი ან, შეიძლება ფოჩი გარეთ იყო განოშვერი-
ლი. რა თქმა უნდა, ამ ზონრებით ან ფოჩებით, ძლიერ ადვილდებო-
და სათანადო რაიონისა და შემდეგ სათანადო სოფლის აღწერილობის მო-

¹ აგრეთვე დათარებზე სპეციალურად IV წიგნში.
² მაგ., ძველი სარეოტიპული გამოთქმები, როგორცაა: دفتري عتيق و جديد
„ძველი დავთრის“ (დავთარი, I, გვ. 341, II, გვ. 333 და სხვ.).
³ ან დათარის I წიგნში XIIa, XIIIa და XV^a ტაბულების აშიებზე ამ სამკუთხედის
განმარტვობა.

ძებნა¹. „დავთარში“ შეტანილი 28 რაიონის აღწერილობის დასაწყის ად-
გილებზე ადვილად შეინიშნება აბრეშუმის ძაფით ამოკარგული 2 სმ სიგრძის
სამკუთხედი, ოლინდ ამ სამკუთხედად ნაკერი ადგილიდან გამომავალი ზო-
ნარი (თუ ფოჩი?) უკვე შევლენ მოწყვეტილია და ჩვენ დრომდე არ შენახუ-
ლა. ორ ადგილას, სახელდობრ 120-ე (ასპინძის რაიონი) და 224-ე გვერდებ-
ზე (თბოგვის რაიონი) ძაფის ნაშთი საყვებით გამჭრალა, მაგრამ ნემსით და-
ჩხვლეტილი სამკუთხედის ფიგურა დარჩენილია. ნაშთების მიხედვით ასეთი
ზონრების (თუ ფოჩების) სამკუთხედის ფორმისა და ძაფით ამოყვანილი
ძირები დღესაც დატულია შემდეგ გვერდებზე: 26-ე (შხვარის რ-ნი ახალცი-
ხის ლივანში), 38-ე (ჩრდილის რ-ნი ახალციხის ლივანში), 52-ე (უღის რ-ნი),
78-ე (ქობლანის რ-ნი), 82-ე (აწყურის რ-ნი), 103-ე (ალთუნყალის რ-ნი),
110-ე (ოცის რ-ნი), 120-ე (ასპინძის რ-ნი), 137-ე (ქაჭარაქის რ-ნი), 139-ე
(ხერთვისის რ-ნი), 176-ე (ტყიანი ჯავახეთის რ-ნი), 195-ე (ზუზმარეთის
რ-ნი), 199-ე (აკუმბორის რ-ნი), 224-ე (თბოგვის რ-ნი), 230-ე (ნიალისყურის
რ-ნი), 242-ე (ჯანაზის რ-ნი), 261-ე (ქანარბელის რ-ნი), 274-ე (მგელციხის
რ-ნი), 278-ე (შხვარის რ-ნი ფოცხოვის ლივანში), 296-ე (ჩრდილის რ-ნი ფო-
ცხოვის ლივანში), 310-ე (პეტრეს რ-ნი), 316-ე (ქაჭვეთის რ-ნი), 322-ე (ფანა-
კის რ-ნი), 346-ე (ქიამხისის რ-ნი), 353-ე (ფანასკერტის რ-ნი), 378-ე (არტა-
ანის ლივანში შემავალ რაიონთა და სოფელთა სია), 390-ე (შხვარის რ-ნი არ-
ტაანის ლივანში), 427-ე (ჩრდილის რ-ნი არტაანის ლივანში) და 447-ე (ტყიანი
რ-ნი იმავე ლივანში).

როგორც დავინახეთ, ერთ ადგილას -- 378-ე გვერდზე აბრეშუმის ზონ-
რისათვის (ფოჩისათვის) სამკუთხედი ამოკერილია აგრეთვე არა რაიონის
აღწერილობის დასაწყის ადგილას, არამედ არტაანის ლივანში შემავალ რა-
იონთა და დასახლებულ პუნქტთა სიის დაწყებისას².

ამრიგად, „დავთარში“ სულ (28+1) 29 ზონარი (ფოჩი) ყოფილა. ორი
ზონრისაგან (ფოჩისაგან) ძაფი სრულებით არაა დარჩენილი. უნდა აღინიშ-
ნოს ისიც, რომ დანარჩენი 27 ზონრისათვის აბრეშუმის მისაღლა წითელი
ფერისაა 16 სამკუთხედზე, ხოლო ლურჯი ფერისა -- 11-ზე.

ხელნაწერის აღრიცხვა ახალციხის საფაშოს შემოერ-
თების შემდეგ, რუსული მმართველობის დაწყებისას ახალციხის საფა-
შოს კანცლარიაში დარჩენილი დოკუმენტები სათანადო წესით აღრიცხვით
და დაუცავთ. ამის მაჩვენებელია მოდამოკ, ოგარევისა და ხალაფტინის
ხელმოწერით „დავთარში“ გაკეთებული სააღრიცხვო ხასიათის შენიშვნები.

¹ იხ. არ ვიცი, თუ რა ფრთხილდებოდა ერთმანეთთან ჩვენი „დავთარის“ „ფოჩები“ იმ
„ბაჭრულის მსგავს ნიშანთან“, რომელიც შენიშნულია 1578 წ. „ქეთათისის საყდრის გამოს-
ვლი ბეგრის დავთარში“ და რომელზედაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ყოველი სოფლის
სახელს აშიაზე უნის ბაჭრულის მსგავსი ნიშანი წითელისა და შავის შეღებით ნაპატი, რომ მკი-
თხედობა ადვილად შეიშინოს, სად იწყება სოფლის სახელი“ (ივ. ჯავახიშვილი, საქართვე-
ლოს ენობრივი ისტორია, I, თბილისი, 1930, გვ. 72).
² ან. ლუჯანი, გვ. 378.

ხელნაწერის პირველ გვერდზე, რომელიც რუსი მოხელისათვის უკანასკნელ გვერდს წარმოადგენდა (საერთოდ ხელნაწერის ან სხვა დოკუმენტის გვერდთა რაოდენობის დამადასტურებელი ცნობა უკანასკნელ გვერდზე იწერება), შემდეგი მინაწერია: В сей книге (называемой по-гуренки Джаба) перепомерованных и скрепленных двести сорок пять листов.

Председатель Ахалцихского Правления

Подполковник Огарев

ქვემოთ დაახლოებით შუა გვერდზე: Секретарь Халютин.

ამ მინაწერში ყურადღებას იქცევს ჯ ა ბ ა სიტყვა, რომელიც, როგორც უკვე ითქვა, ახალციხის საფაშოში „დავთრის“ სახელი ყოფილა. ჩვენ ეს სიტყვა IV წიგნში დაწვრილებით გვექნება განხილული. მინაწერის ქვემოთ ხელნაწერი პოდპოლკოვნიკი ოგარევი საარქივო მასალების მიხედვითაც ახალციხის საფაშოში ახლად ჩამოყალიბებული რუსული მმართველობის უფროსია. 1830 წლის ერთ ქართულ საბუთს ხელს აწერს „ახალციხის ნაჩალნიკი Подполковник Огарев“¹. იქვე ქართულ საბუთში მისი გვარი, აღბათ შევდრებით, ასე იხსენიება: „წინა მყოფის ნაჩალნიკათ უფალი აგაროვის პოდპოლკოვნიკათ“². 1833 წლის ერთ საბუთში ოგარევი იხსენიება აგრეთვე როგორც „ყოფილი უფროსი“: „...при бывшем начальнике Пашлянка подполковнике Огареве“³. საქართველოს არქივში ჩვენ შეგვხვდა აგრეთვე 1837 წლის ქართული საბუთი, რომელშიც წერია: „სულთანის ბარათი იმ სოფლებშია არის წარდგენილი ჩვენგან იმავე (ახალციხის დროებითი) სასამართლოსა სამმართველოს—ს. ჯგ. წინა მყოფი საფაშოისა პოდპოლკოვნიკი ოგარევის დროს“⁴.

მინაწერის ქვემოთ მეორე ხელისმომწერია ახალციხის სამმართველოს მდივანი ხალაუტინი (Халютин). საქ. ცენტრალური ისტორიული არქივის 1842 წლის „საშეგბში“ ი. ხალაუტინი იმავე (ე. ი. მდივნის) თანამდებობაზე იხსენიება ორგანიზაციაში Тифлисская Комиссариатская Комиссия მე-8 კლასის თანამშრომლის წოდებით, ხოლო იმავე საქმის 28-ე გვერდზე ის ახლად სეკრეტარი 7-го класса⁵. ვინაიდან ეს საარქივო „საქმე“ ახალციხის საფაშოს გაიეტუტენება, ვფიქრობ, აქ მოხსენებული ი. ხალაუტინი და „ახალციხის სამმართველოს“ მდივანი ხალაუტინი“ (რომელსაც, როგორც ქვემოთ ვაიხილავთ, ჰქვია ივანე) ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს. ეს მით უფრო, რომ ეს ორი საბუთი ერთი წარმოშობისაა არა მარტო ტერიტორიულად (სასართველო), არამედ ქრონოლოგიურადაც არ არიან დაშორებული (1829-1842 წწ.).

¹ სტოკ, ფ. 47, ს. 73, 83, 2 გ.
² იქვე, 83, 1 გ.
³ იქვე, 83, 7 გ.
⁴ იქვე, ს. 64, 83, 28 გ.
⁵ იქვე, ს. 65, 33, 27 გ., 28 გ.

თვით ამ ხალაუტინის ხელმოწერის სწორად წაკითხულობა არავითარ შემთხვევაში არ იწვევს, რადგანაც სავსებით გარკვევით დაწერილი ეს გვარი რამდენიმეჯერ გვხვდება თვით „დავთარშივე“. საქმე ისაა, რომ „დავთრის“ ხელნაწერის შთელ მანძილზე, დაწყებული 490-ე გვერდიდან (ე. ი. ხელნაწერის ბოლოდან, რომელიც მისი პირველი დამნომრავის გაგებით პირველი გვერდი იყო) მე-2 გვერდამდე (დამნომრავის გაგებით წიგნის ბოლომდე) თითოეული, არაბული დამწერლობის მიხედვით recto გვერდზე შუა ადგილის ქვემოთ, მარჯვნივ იწყება და ბოლოდან პირველ 24 გვერდზე შემდეგი წარწერაა: Секретарь Ахалцихского канцелярия Иван Васильев сын Халютин. ეს წარწერა ცოტაოდენი ცვლილებით როგორც შინაარსის, ისე სიტყვათა დამარცხელის თვალსაზრისით (შეგალითად, შემდეგში მამის სახელი „Васильев сын“ არ იხსენიება, секретарь სიტყვა დამარცხილია არა секретарь, არამედ се-кретарь, შიგადაშვი მდივნის სახელიც არ არის მოტანილი და სხვ.) გრძელდება, როგორც ზემოთ ითქვა, ხელნაწერის ყველა გვერდზე. ასეთი წარწერები მხოლოდ რუსი მოხელის recto გვერდებზეა, რომლებიც ჩვენს verso გვერდებს შეესატყვისება. ხელნაწერის მე-2 ცარიელ გვერდზე (პირველი დამნომრავის მიხედვით უკანასკნელ 245 ფურცელზე) სათანადო ადგილას მოლიანად წერია სიტყვა Преподобный, რადგანაც პირველი დამნომრავის ნუნერაცია აქ მთავრდება; ეს სიტყვა დამარცხილიც არ არის.

თითოეულ გვერდზე ხალაუტინის მიერ გაკეთებული ეს წარწერა უნდა იყოს აგრეთვე ერთგვარი ნუმერაცია, რომელიც მაშინ პრაქტიკაში იყო და რომელიც საერთოდ მიზნად ისახავდა დოკუმენტის დაცვას.

პ ა გ ი ნ ა ც ი ა. ხელნაწერი დანომრილი იყო „არაბული“ ციფრით ფურცლების მიხედვით. ეს დანომრვა შესრულებულია უკვე რუსი მოხელის მიერ ახალციხის საფაშოს შემოერთების შემდეგ. ამას ცხადყოფს როგორც ერთნაირი მელანი, ისე ციფრების მოხაზულობის შედარება საალრიცხვო შინაარსის რუსულ ტექსტთან, რომელიც ხელნაწერის პირველ გვერდზე (და სხვაგანაც) მოიპოვება და რომელზედაც ლაპარაკი იყო ცოტათი ზემოთ.

მაგრამ აქ აღსანიშნავია ის, რომ ხელნაწერის პაგინაცია დაწყებული მარცხნიდან, ე. ი. წიგნის ბოლოდან და თავდება მის პირველ გვერდზე. „ახალციხის საოლქო სამმართველოს“ მოხელემ ჩანს, არ იცოდა, რომ არაბული დამწერლობა მარჯვნიდან მარცხნივ მიმართულია და რომ არაბული წიგნის დასაწყისი რუსული წიგნის ბოლოს ხვდება. რადგანაც ხელნაწერის ასეთი უკუღმა დანომრვა ძეგლის გამოცემა-დამუშავებისას შექმნიდა საკმაოდ დიდ უხერხულობას, ჩვენ მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების მაშინდელი (1937 წ.) გამგის პავლე ინგოროყვას ნებართვით ხელნაწერს ახალი პაგინაცია გავუკეთეთ და მისივე თანხმობით დანომრვით როგორც recto, ისე verso გვერდები.

რუსი მოხელის მიერ ბოლოდან დაწყებით დანომრილია 246 ფურცელი, რაც 492 გვერდს შეადგენს. ხელნაწერის ბოლო (სამმართველოს მოხელისათვის პირველი) ცარიელი ფურცელი აგრეთვე უნომროა. ჩვენ მიერ გაკეთე-

- 2) ბეგლარბეგის მიერ (ე. ი. ბეგლარბეგის განკარგულებით) შედგენილი პირველ რიცხვში ჯემაზ-ლ-ეველ'ის
- 3) თვესა ჰიჯრისა . . . . .
- 4) . . . . .

ამ მინაწერში წლის აღმნიშვნელი სიტყვა დაზიანებულია. მაგრამ მინაწერისთვისაც „კანუნნამეს“ ბოლოში¹ მოხსენებული 1003 წელი უნდა ვივარაუდოთ. ასეთ შემთხვევაში აქ მოცემული დათარიღება უფრო ზუსტია: ჰიჯრის 1003 წლის ჯემაზ-ლ-ეველ'ის პირველი შეესატყვისება ჩვენი წელთაღრიცხვის 1595 წლის 12 იანვარს. „დავთარის“ კანუნნამეში კი მოცემულია ჯემაზ-ლ-ეველ'ის აქა-ეველი-ი, რაც 'პირველ რიცხვებს' ნიშნავს².

ხელნაწერის კომპოზიცია. ხელნაწერში მოთავსებული მასალა ერთფეროვანი არ არის. შინაარსის მიხედვით ეს მასალა სამ ძირითად ნაწილად შეიძლება დაიყოს. ყველა ეს ნაწილი საბეგრო „დავთარის“ მიზანდასახულობის საქმეში ერთმანეთს ავსებს. ეს ნაწილებია:

1. ولايت گورجستان — 'გურჯისტანის ვილაჰეთის კანონთა-წიგნი'. ეს ე. წ. კანონთა-წიგნი შეიცავს კანონებს მიწათმფლობელობის, მიწათსარგებლობის, სხვადასხვა გადასახადის, ბაზარზე შემოტანილ საქონელზე ბაჯის დადების, სისხლის სამართლის დანაშაულობათა და სხვათა შესახებ³. ასეთი „კანონთა-წიგნი“ წამძღვარებული ჰქონდა, როგორც ჩანს, საერთოდ ყველა დავთარს. აქ მოტანილი კანონები ამოკრებილი იყვნენ ოსმალთა სახელმწიფოს კანონთა წიგნებიდან. „დავთარებში“ მოთავსებული ეს კანონები შეფარებული იყო მოცემული ვილაჰეთის, ვოქეთ, სოფლის მეურნეობის სპეციფიკასთან და, საერთოდ, ადგილობრივ პირობებთან. ცნობილ თურქოლოგს J. v. Hammer-ის თავის ოსმალთა სახელმწიფოს ორგანიზაციისა და მმართველობის შესახებ ფუნდამენტურ ნაშრომში მოყავს მოკლე შინაარსი ყველა ამ კანუნ-ნამესი, რომელიც, ალბათ, მის მიერ შესწავლილ სხვადასხვა ვილაჰეთისა და სანჯაყის „დავთარს“ უძღოდა წინ⁴.

II ნაწილად შეიძლება გამოიყოს ე. წ. დანომრილი სია საგადასახადო ობიექტებისა (სოფლები, მდინარეები, ტბები და სხვ.) მათზე შეწერილი გადასახადების ჯუბლის ჩვენებით. ასეთი ხასიათის მასალა „დავთარში“ ორ ადგილს გვხვდება — გვ. 12-23 (ახალციხის, ხერთვისის, ახალქალაქის, ნაღურის, ფოცხოვის, პეტრესი და სხვა ადმინისტრაციული ერთეულები) და გვ. 378-383 (არტაანი-ტაო),

¹ 5. დავთარი I, გვ. 5.
² დათარიღებაზე უფრო ვრცლად IV წიგნში.
³ დედნის გვ. 4-10; „დავთარი“ I, 1-5, აგრეთვე ტაბულები II, III, IV a—n და Va; II. *Die Osmanische Provinz Gurgistan des Vilajets* и его значение для науки, *სტალინის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1948, გვ. 48.*
⁴ J. v. Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, 1818, I—53* 281, 283, 284, 301, 321-322 და სხვა. საერთოდ „დავთარის კანუნნამეზე“

III და ყველაზე უფრო ვრცელი და ძირითადი „დავთარში“ ის ნაწილია, რომელიც ამა თუ იმ გეოგრაფიული პუნქტის (საგადასახადო ობიექტის) დეტალურ აღწერილობას შეიცავს. კაცმა რომ თქვას, საკუთრივ „დიდი დავთარი“ ხელნაწერის სწორედ ეს ნაწილია. ამ ნაწილში მოცემულია გარკვეული თანამიმდევრობით¹ (სანჯაყების, რაიონებისა და სოფლების მიხედვით) სოფელთა ან სხვა პუნქტთა სახელები; თუ პუნქტი დასახლებულია, ამას მოსდევს მოსახლეთა კომლის შეთავაზების სახელები, პუნქტზე შეწერილი გადასახადის ფულადი ჯუბალი; შემდეგ მოსდევს გადასახადთა თათოფული სახეობის ჩამოთვლა და სხვ. ამ მთავარ ნაწილს უჭირავს გვ. 26-377 და 384-490 (აქედან რამდენიმე გვერდი ცარიელია).

ჩვენ ცალკე ნაწილად არ გამოყოფთ ძირითადი ტექსტისაღმა მინაწერებს, რომლებიც დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი უმთავრესად სწორედ ამ შესაბამე ნაწილში². ეს მინაწერები გაფანტულია „დავთარის“ (უმთავრესად III ნაწილის) სხვადასხვა ადგილას და მოკლებულია დამოუკიდებელ „ტერიტორიას“. ეს მინაწერები ორგანიზებად დაკავშირებულია სთანიდო ტექსტთან და შეიცავენ ამ ტექსტებში წარმოდგენილი ცნობების შესახებ ხსენა-განმარტებებსა და დახუხუხებებს.

ზუსტი აგებულება „დიდი დავთარისა“ მინეც ასეთია: წიგნის თავისა და ბოლოში თითო-თითო ტექსტისაგან თავისუფალი ფურცელი. გვ. 1-ლი (რუსი მოხელის მიხედვით უკანასკნელი), რომელზედაც ჩვენ გვაქვს ოგარევისა და ხალაუტინის დადასტურება „დავთარში“ მოთავსებულ ფურცელთა რაოდენობისა (B. 111 *numar...* და სხვ.).

- გვ. 2—ცარიელია,
- გვ. 3—გვერდის თითქმის მთელ სიგრძეზე გამოყვანილია სულთინის თულრა³,
- გვ. 4-10—კანუნ-ნამეს ტექსტი,
- გვ. 11—კვლავ თულრა,
- გვ. 12-23—საგადასახადო ობიექტების სიები,
- გვ. 24—ცარიელია,
- გვ. 25—კვლავ (მდარე ხელოვნებით შესრულებული) თულრა,
- გვ. 26-257—დაწვრილებითი აღწერილობა (= საკუთრივ „დიდი დავთარი“),

¹ ამასთანავე ერთად უნდა შეინიშნოს, რომ „დავთარში“ ადმინისტრაციული ერთეულები ყოველთვის გეოგრაფიული თანამიმდევრობით დალაგებული არ არის. მაგალითად პეტრეს ლივან (თანამედროვე ბორჯომის სოფელი) და ფოცხოვის ლივან, რომელთაგან პირველი სამცხეს აკრავს უზულოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხოლო მეორე მისი უშუალო გაგრძელება სამხრეთის მიმართულებით, აღწერილია და აღწერის მასალები მოთავსებულია არა ახალციხის ლივანთან, არამედ ჩრდილის (ჩილდირის) ლივანს შემდეგ (იხ. „დავთარი“ — დედანი, გვ. 21, 276; I, გვ. 17, 300; II, გვ. 19, 294). გარდა ამისა, არტაანისა და ტაოს რაიონების მასალაზე არ არის თანამიმდევრულად მოცემული, რაც ჩვენ მოკლედ უნდა აღვნიშნოთ „დავთარის“ II წიგნში (გვ. 332, სქოლიო 2); უფრო ვრცლად კი ეს ამბავი განხილული გვაქვს ქვემოთ (იხ. აქვე, დანაკის ლივან).

² იხ. მაგალითისთვის დედნის გვ. 28, 41, 45, 323, 324 და სხვ. I, გვ. 21, 36, 42, 342; 343 და სხვ. II, გვ. 24, 40, 46, 334, 335, 337 და სხვ.

³ თულრის შესახებ სპეციალურად IV წიგნში.

158290

33. 258-260—ცარიელია,
 33. 261-308 — დაწვრილებითი აღწერილობა („დიდი დავთრის“ გაგრძელება),
 33. 309—ცარიელია,
 33. 310-317 — საგადასახადო ობიექტთა დაწვრილებითი აღწერილობა („დიდი დავთრის“ გაგრძელება),
 33. 318-321 — ცარიელია,
 33. 322-372 — საგადასახადო ობიექტთა დაწვრილებითი აღწერილობა („დიდი დავთრის“ გაგრძელება),
 33. 373-377—ცარიელია,
 33. 378-383—საგადასახადო ობიექტების სიები,
 33. 384-389—ცარიელია,
 33. 390-490 — საგადასახადო ობიექტთა დაწვრილებითი აღწერილობა („დიდი დავთრის“ გაგრძელება).
- ამრიგად „დავთარში“ გვ. 2, 24, 258, 259, 260, 309, 318, 319, 320, 321, 373, 374, 375, 376, 377, 384, 385, 386, 387, 388 და 389, ე. ა. სულ 21 გვერდი ცარიელია. ვფიქრობ, ეს შემთხვევითი ანბავი არ არის. ეს ცარიელი გვერდები საჭირო იყო იმ დამატებებისა და ცვლილებათათვის, რომელთა აღნუსხვა „დავთარში“ აუცილებელი ბდებოდა „დავთრის“ მოქმედების საგმიოდ ხანგრძლივ პერიოდში (ვთქვათ, რომელიმე ბეგლარბეგის სიკვდილის გამო მისი მამულის სათანადოდ უფლებამოსილი პირისათვის გადაცემა და სხვ.). მაგალითად, დედნის ნახევრად ცარიელ 241-ე გვერდზე 1786 წელს შესრულებული მინაწერი მამირვანის სანჯაყბეგისადმი კუთვნილი მამულებისა და შემოსავლის შესახებ¹, დამატებითი ცნობები ოლთისის ლიეპს სოფლებისა და მათზე შეწერილი გადასახადების რაოდენობის შესახებ², ან არადა დედნის 445-ე გვერდზე 1814 წლის მინაწერი იმის შესახებ, რომ მანუანი და მანუანი სოფელი ბაბა იბრაჰიმ ფაშის წარდგინებით ებოძა ვინმე მუსტაფას და სხვ.³

¹ დავთარი, I 362, II, 257.

² ფუფანი, გვ. 382-383; I 408-410; II, 399-402.

³ I 470, ტაბულა XV-ა; II 460.

2. გეოგრაფიული და ტოპონიმიკური შენიშვნები

შესავალი

ჩვენ უკვე რამდენიმე შემთხვევა გვქონდა, შართალია მოკლედ, მაგრამ მაშვასშით გველაპარაკა „გურჯისტანის ვილაჰეთის დიდი დაეთრის“ იმ მნიშვნელობაზე, რომელიც მას აქვს, სხვათა შორის, სამცხე-საათაბაგოს გარკვეული ნაწილის ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმების შესასწავლად¹. როგორც თვით „დაეთრის“ სახელწოდებიდანაც ჩანს („დიდი დაეთარი“ —

Defer-i mufassal; ირან. ²سفال სიტყვა 'დაწვრილებიან', 'დეტალურს' 'ერცელს' ნიშნავს ქართულად 'დიდ დაეთარ'ად ვთარგმნეთ³), ეს ძველი „გურჯისტანის ვილაჰეთის“ დასახლებული გეოგრაფიული პუნქტების სრული სიის შემცველია გარკვეული დროისათვის (XVI ს-ის ბოლო), რადგანაც ის შედგენილია თსაღეთის მთიერობის გინჯარგულებით თურქ მოხელეთა მიერ საქართველოს ამ კუთხის ოფიციალური აღწერის შედეგად. აღწერა, რა თქმა უნდა, ტარდებოდა დისკალური მიზნებით და, ამდენად, რომელიმე დასახლებული პუნქტი, თუ რაიმე შემოსივლის შქონე დაუსახლებელი სავადისაბადო რბიქტი — ტბები, მდინარეები (თეგზის ქერა), ბაღილი და სხვ. ან, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი უწოდებს, საგეოგრაფიო-სავადისაბადო ერთეული⁴. „დაეთარში“ სავადლებული წესით უნდა ყოფილიყო შეტანილი. შართალაც და, ამ თვალსაზრისით მნელად თუ წარმოიდგინება „დაეთრის“ თანამედროვე თუ უფრო მოგვიანო ეპოქის საქართველოს რომელიმე კუთხისათვის უკეთეს ძველი, რომელშიც ასე ამომწურავად და თანამიმდევრულად (გეოგრაფიული პრინციპის მიხედვით დალაგებულად) წარმოდგენილი იყოს შართის გეოგრაფიული (ძირითადად, დასახლებული) პუნქტები. „დაეთარში“ იმ აზრის გამოტოვებული უმცირესი დასახლებული პუნქტებიც კი, სავადითავე, ერთკომლიანი სოფელი სამწები (I 261; II 256), ორკომლიანი სოფლე-

¹ იხ. ჩვენი 1. Турция и Кавказ. Музея Грузии «Пространственный рисунок Грузии в древности», Сообщения Грузинского филиала АН СССР, т. 1, № 6, Тбилиси, 1940, стр. 48; 2. რამდენიმე შეკვლილი და შევსებული სახით იგივე სტატია რუსულ წინასიტყვაობად დაბეჭდილი აქვს გურჯისტანის ვილაჰეთის დიდი დაეთრის² II წიგნს, თბილისი, 1941, გვ. XIII. 3. ამავე „დაეთრის“ I წიგნისათვის წამოღებული ქართულ-რუსული წინასიტყვაობა, თბილისი, 1947, გვ. IX და XV და 4. Пространственный рисунок Грузии в древности и его историческое значение, Стилианის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საშეგებლო სესია, 1948 (31.V—5.VI), მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა ნუსხები, თბილისი, 1948, გვ. 45-48.

² შტრ. გარკვეულ ნაწილში ანალოგიური ძეგლის სათაური: „სუბაჰეთის საკათალიკოსო გლეხების დიდი დაეთარი“, გამოცემა ს. კუბაშვილის, თბილისი, 1914.

³ საქართველოს გეონომიური ისტორია, 1, თბილისი, 1930, გვ. 79.

ბი-კულიკაში (I 227; II 224), კიმოთისმანი (I 339; II 331) და სხვ. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ფრიად საინტერესოა აგრეთვე ისიც, რომ „დავთარში“ ყველგან აღწერილია ჯამთა სიავის გამო გაუჟაკარიელებული სოფლები, ე. წ. „ტარიელი რეწანსაგან“ სოფლები, რომელთა რიცხვი 300-ს აღწევს¹.

გარდა სოფლებისა (დასახლებულისა თუ დაუსახლებელისა) „დავთარში“ აღწესებულია აგრეთვე ტბები—მაგალითად, საღამოსი, ფარავნისა, ხანჯლისა და სხვ. (I 238 - 239; II 234 - 235). მდინარეები, მაგალითად, მტკვარი (I 147; II 148), დიდი ხორენია (I 242; II 238), ჯაყის-წყალი (I 312; II 303), ბადელის წყალი (იქვე) და სხვ. „დავთარში“ რეგისტრირებულია აგრეთვე: არხები — ჩრდილის ტბისა (I 270; II 265), სოფ. ფეკრანისა (I 279; II 274) და სხვ., საყანე ადგილები, ანუ სათესველები — ახილკეთი (I 171; II 170), ქულე (II 115), გოგაშენი (I 247; II 243), ქორეთი (I 132; II 133), ზემო ფალა და ნადარბაზი (I 303; II 297), შორთა (II 148), ზედა ყივლი (I 313; II 306); ზოგჯერ თითოეულ სოფელთან რამდენიმე სახელწოდება ჩამოთვლილი სხვადასხვა სახელით: მაგალითად, სოფ. ყაბანთან — თახის სათესველია (I 375; II 367), სოფ. ოლთათთან — რვა სათესველია (I 381; II 373) და სხვ., იალაღები — მთა კისირისა (I 270; II 265), სატინელია (I 322; II 315), პატარა ყარა-ჩინარის მთისა (I 488; II 476) და სხვ., ეკლესიები — ქულესი (I 113; II 115), შვიდი ეკლესია (I 209; II 206), ხარზმის (I 80; II 83), მონისა (I 50; II 54), და სხვ., მონასტრები — სოფ. აგარასთან (I 108; II 110), ყველის მონასტერი (I 307; II 300), „სოფ.“ მონასტერი (I 156; II 156) და სხვ., ჩაირები — (I 158; II 153), (I 378; II 370), მეიდანის (I 383; II 375), უკან მოთილი (I 514; II 507) და სხვ. ხშირად დასახლებულ სოფელთან ნაჩვენებია ამ სოფლის უბნების თაყ-თავიანთი სახელებით და ზოგჯერ ეს ძლიერ დაწვრილებულია არის მოცემული. მაგალითად, აწყურის რაიონის სოფ. დგვართან ჩამოთვლილია მისი ეკლესიის უბანი, ხოლო ამავე სოფლის, ალბათ, ყოფ. უბანი — ტამრისის ციხის უბანი (I 93; II 96). სოფელ ოჯორჯალთან სახელდებულად ასევეა წყიდი უბანი (I 46; II 51) და სხვ.

¹ იხ. მაგალითისთვის გვ. I 334-340; II 326-332. I 249; II 245 და სხვ. გაუჟაკარიელებული სოფლები გვხვდებიან დიდი რიცხვი მკაფიოდ ახასიათებს იმ სახელმწიფოებრივ პოლიტიკას, რომელიც დაპყრობლების მიერ ტარდებოდა სამცხე-საათაბაგოში (იხ. ამის შესახებ მ. ა. ნიკოლაძის, Гruzинская СС Республика, Исторический очерк, БСЭ (II издание), т. 13, стр. 43).

სწავლილია საქართველოს ცალკეული პროვინციების მდებარეობა, მათი საზღვრები და ამ პროვინციებში შემავალი ყველა გეოგრაფიული ობიექტი, რომელზედაც მასალა მოიპოვებოდა ამა თუ იმ ძეგლში. ამდენად, რა თქმა უნდა, ეს ნაშრომი სრული არ არის, რადგანაც მისი ავტორის შეშინება შეპირობებული იყო ამა თუ იმ ძეგლსა და წყაროში დაკული შემთხვევითი ხასიათის ცნობებით. შრომაში ცალკეულად განხილული ადგილები, რომელთა შესახებ ცნობები საისტორიო მწერლობაში, საბუთებში და წარწერებში მოიპოვება¹. ამასთანავე ერთად ჩვენი დიდი მეცნიერი წერს, რომ „ზოგიერთი კუთხის შესახებ დაწვრილებითი ცნობები გვაქვს, როგორც, მაგალითად რაქის სოფლების სახელები ნიკორწმინდის XI ს. სიველის წყალობით, ხოლო ძალიან ცოტა ცნობებია სამოქალაქისა, სიგროსა ან კიდევ გურჯისტის მონასტლის შესახებ, რასაკვირველია, თავისდათავად ეს არაფერს ამტკიცებს. პირველსავე ახალს აღმოაჩენილს საბუთს შეუძლია უხედავ შეავსოს ჩვენი ცნობები თითოეული კუთხის შესახებ“². განსვენებულ მეცნიერს აქ მსედველობაში მქონდა, სხვათა შორის, აღმოჩენა სწორედ ისეთი პირველწყაროებისა, როგორცაა ჩვენი „დავთარი“, რომელიც სამცხე-საათაბაგოს ერთი სექტორისათვის (სამცხე, ჯავახეთი, არტაანი, ტაო) სრული სახით შეიცავს ძვირფას მასალას ამ კუთხის თითოეული გეოგრაფიული პუნქტის შესახებ. ამის გარდა, „დავთარის“ მასალები შესაძლებლობას იძლევა ამა თუ იმ პუნქტის ლოკალიზაციისა, რომლის შესახებ ჩვენს ძველ მწერლობაში საკმაო ცნობები არ არის (მაგალითად, ცხოვქა — კ. კველიძე, „ს. ზარხმელის ცხოვრება“, გვ. 137, დღივი — ივ. ჯავახიშვილი, „ქართველი ერის ისტორია“, II, 55, მახაროვანი — იქვე, გვ. 54 და სხვ. შრ.).

ამ კუთხის გეოგრაფიული შესწავლისათვის უთუოდ მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც, რომ „დავთარში“ გარკვეული სისტემის მიხედვით ჩვენ გვაქვს „გურჯისტანის ვილაჟეთის“ ადმინისტრაციული დანაწილება. ვილაჟეთი დაყოფილია სანჯაყებზე (ლოვანზე), სანჯაყი — ნაჰიჯეებზე, ხოლო ამ უკანასკნელში რამდენიმე სოფელი შედის³. დისაბერგრაფი ობიექტების — გეოგრაფიული პუნქტების ჩამოთვლა მოცემულია მსხვილი და წვრილი ადმინისტრაციული ერთეულების ფარგლებში, რაც ძლიერ უწყობს ბელს ამა თუ იმ გეოგრაფიული პუნქტის ადგილად მოძებნასა და მდებარეობის დაზუსტების.

ძალიან ხშირად ამა თუ იმ პატარა ან ნაკლებად ცნობილი, ან კიდევ უკვე გაუჟაკარიელებული სოფლის აღწერისას მითითებულია, რომ ის მდებარეობს სხვა რომელიმე უფრო ცნობილ, ან უფრო მსხვილ გეოგრაფიულ პუნქტთან, რაც კიდევ უფრო აადვილებს ამ პუნქტის მიგნებას და სიქი-

¹ ქართველი ერის ისტორია, II, 1946, გვ. 50.
² იქვე.
³ იხ. განსაკუთრებით გვ. I 6-15, 402-410; II 7-21, 393-402; „გურჯისტანის ვილაჟეთის ადმინისტრაციულ დანაწილებაზე“ სპეციალურად IV წიგნში.

როების შემთხვევაში მისი ადგილმდებარეობის დადგენას (მაგალითისათვის იხ.: I 299 და II 292-293 სოფლები № 8, 9, 10 და 11).

ახლა თავისდათავად დგება საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორ არის გად-
მოცემული სამცხე-საათაბაგოს ამ ნაწილის ქართული გეოგრაფიული ნომენ-
კლატურა თურქულ ტრანსკრიფციაში. ეს საკითხი ჩვენ სპეციალურად გან-
ხილული გვაქვს ჩვენი ამავე წრომის IV წიგნში¹. ამიტომ აქ გაკვირვით მინდა
შეგვიჩინო, რომ საერთოდ ერთი ენის ენობრივი მასალის გადმოცემა მეორე
ენის გრაფიკული საშუალებებით გარკვეული რიგის დაბრკოლებებს ხვდება.
ასეთ შემთხვევაში სხვადასხვა ენის ფონეტიკური განსხვავებულობით შეპი-
რობებული მეტნაკლები ოღორღობობა, რა თქმა უნდა, ყოველთვის იჩენს
ხალხმ ახსნ. ეს გარემოება განსაკუთრებით საგრძნობია ჩვენ ძველში, რო-
მელიც დაწერილია თურქის მიერ და რომელშიც ქართული სახელები გად-
მოცემულია ამ მიზნისათვის ნაკლებად შესაფერისი თურქული ანბანით. ამ
ჭრელ „დავთარის“ თურქი შემდგენელი ორგანი სინონლის წინაშე: ერთი
მხრივ, თურქული ტრადიციული ანბანი არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ
გადმოცემოს ქართული ხმოვნები და სპეციფიკური თანხმოვნები და, მეორე
მხრივ, თურქისთვის მეტად გასაჭირია სწორად აღიქვას თურქულმასალის
უცხო მრავალთანხმოვანი კომპლექსთაგან შემდგარი სიტყვები. ეს გარემოება,
რამაც რამდენიმედ ჩრდილს აყენებს ჩვენ ძველს, რადგანაც იგი იწვევს
ქართული საკუთარი სახელების დამახინჯებას, ან, უფრო სწორად რომ ვთქვათ,
ქართული სახელების გადათურქებას. და მართლაც, ზოგ შემთხვევაში ქარ-
თული გეოგრაფიული (და სხვა) საკუთარი სახელი ისეა გადაგვირბეული და
შერქმული, რომ მისი პირვანდელი ეროვნული სახეობის აღდგენა ზოგჯერ
ჩვეულებრივად შეუძლებელია. ამის მაგალითად შეიძლება დავასაზღვროთ ერთი ძველი ქარ-
თული სოფლის სახელი „ცაროქა“, რომელიც სერაპიონ ზარნაშელის „ცხოვ-
რებისა“ წიგნებში და რომლის ადგილმდებარეობა ცნობილი არ იყო.
„დავთარში“ ეს ქვაბლიანის ხეობაში აღწერილია სოფ. جوجرخ „სისრუჯი“
(I 8, II 7, 87). ჩვენთვის დიდხანს გაუგებარა იყო, თუ რომელ გეოგრა-
ფულ ხეობას აღნიშნავდა ეს სიტყვა. შემდეგში ქართული სახელების თურ-
ქული ტრანსკრიფციით გადმოცემის წესების შესწავლამ დავვარწმუნა, რომ
ეს ანბანით სწორედ და უდავოდ „ცხოქა“ სიტყვის საფუძველზეა, რომ
რამდენიმე სიტყვით ფორმაა². ასევე გაჭირდა ასევე დაწერილობაში.
ამოცხადებული ყოფილიყო ქართული სოფლის სახელი „წინწალი“ (I 267; II 262)
და უდავოდ დაშორებულია სინამდვილეს, მაგალითად, სოფ. ქვაკაცისა

¹ იხ. IV წიგნი: ქართული საკუთარი სახელების გადმოცემა თურქულ ტრანსკრიფციაში.
² „ცხოქა“ სოფლის მდებარეობა ქართული ლიტერატურა, I, იოანე საბანისძე, II, ბასილ ზარნა-
შელი, „სოფლის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1935, გვ. 154.
³ იხ. იხ. 137. აგრეთვე: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, თბილისი,
1918, გვ. 11.
⁴ ამ შემთხვევაში უნდა იხ. აქვე, „ცხოქა“ ქვაბლიანის ნაწილზე, სოფ. № 13.

და სოფ. მგლინავის სახელების გადმოცემა كواس და كسا დაწერილობე-
ბით და სხვ.

ამასთანავე ერთად უნდა ითქვას სინაობაზე, რომ „დავთარის“ შემდ-
გენელი დიდი მოწოდებით ცდილობს შეძლებისდაგვარად ზუსტად ასახოს
საკუთარი სახელები ამ ოფიციალურ დოკუმენტში. ამით უნდა აიხსნას ის
გარემოება, რომ „დავთარში“ ჩვენ ხშირად სავსებით სწორი ფორმები გვაქვს
წაწერილი იმ გეოგრაფიულ სახელებზე, რომლებიც შემდეგში დროთა სია-
ვის გამო ისე გადასხვავებულა, რომ, თუ „დავთარი“ არა, ამ სახელების
ქართულ ეროვნული ფორმის აღდგენა გარკვეულ შემთხვევაში შეუძლებე-
ლი შეიქნებოდა, ვიმეორებ, „დავთარის“ შემდგენელი, იგივე აღწერის ნაბრ-
უნებელი თურქი მოხელე უთუოდ მასხისმწიფლობის გრძნობით ეკიდება გე-
ოგრაფიულ და ადამიანთა საკუთარი სახელების ზუსტად ფიქსირებას. მის
უსათუოდ ესწის, რომ ეს სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის დოკუმენტია,
რომელშიც არაბულსა და წარწერილ გეოგრაფიულ თუ ადამიანთა საკუთარ სა-
ხელებს გადასახადების აკრფისა, თუ სხვა სახელმწიფოებრივ ღონისძიებათა
ჩატარებისას შეუძლიათ გამოიწვიონ სხვადასხვაგვარი დაუგებრობა. მაგალი-
თად, თურქის საბრტყულადი მახისათვის მწიფად დასაძლერი ისეთი ქართუ-
ლი სიტყვები როგორცაა „ჩამოქალაქი“, „დოქალაქი“, „ქალაქი“, „ქალაქი“,
„სახელი“ და სხვა, ჩვენ უფროსთ, „დავთარის“ შემდგენლის განსაკუთ-
რებული მცდელობის შედეგად, შეიძლება ითქვას, ჩინებულად არის ტრანსკ-
რიბებული (შესახამისად — كواس — I 15, 208; II 17, 263, كسا — I 201;
II 199, კას — I 6, 29; II 3, اوداغو — I 74; II 77, خواس — I 37; II 41
და სხვ.). ამ თავისუფალით ამგარიშებისათვის ის გარემოებაც, რომ „დავ-
თარი“ შემდგენლის „გურჯისტანის ცილხეთის“ ოსმალთა მიერ დაპრო-
ზის მიხედვით წიგნში, როდესაც ადგილობრივი ეროვნული ტოპონიმიკა
სავსებით შეუძლებელი იყო, და რომ ქართული ენობრივი მასალის გადმოცე-
მად თურქული დაწერილობის საკმარისი დიდი ტექნიკური დეფექტიანობა
არა, ადგილობრივი ტოპონიმიკა „დავთარში“ ჩვენ უნდა გვქონოდა შედარე-
ბით შეუცვლელი სახით.

ოსმალთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ კი იწყება ადგილობრივი
გეოგრაფიული ნომენკლატურის შერყევა, მაგალითად, სომხეთის გეოგრაფი-
ული სახელებისა. ეს კარგა ხანია შენიშნა აკად. ნ. მარში. რომელიც ნაწი-
ლობრივად თურქიზებული ნაშ-Шугаღ-ის შესახებ წერს: ...находящая в
устах пришаого народа, турок, форма местного названного Ширакел და
კიდევ ... в «Алагеда, названии известного горь, илино случай отурече-
ния сохраниенного армянами более древнего названия «Аратан». ეროვნუ-

¹ „ქვაკაც“ სოფლის შესახებ: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსი-
ტეტის შრომები, ტ. 41, თბილისი, 1950, გვ. 197 - 201. აგრეთვე, იქვე, ჯავახის ნაწილზე,
სოფ. № 21.
² „მგლინავ“ სოფლის შესახებ იქვე, გვ. 195 - 197 და აქვე, ტაო-სსილზე (დიდი არტა-
ხანს ლიქვ) სოფ. № 2.
³ იხ. ნ. მარში, Названия Сербия II, глава Армянства, в Даш-Керни на Чалларской
дере, Записки Кавказского Музея, серия В, 1, Петербург, 1919, გვ. 5-6.
⁴ იქვე, გვ. 13-14.

ლი გეოგრაფიული ნომენკლატურის შერყენას ჩვენში ხელს უწყობდა: 1. ოს-მალთა დაპყრობის შედეგად ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის შექცევით (გადარჩენილი მოსახლეობის ნაწილი შიდა საქართველოში გადასახლდა: „დავთარში“ 300-მდე გაუქვარიელებული სოფელი აღნუსხული)¹; 2. ოფიციალური ენად თურქულის შემოღება და საერთოდ ადგილობრივი მოსახლეობის გასაუარესებელი პოლიტიკის გატარება²; 3. პასკევიჩის მიერ ახალციხის აღების შემდეგ მოსახლეობის (გამაჰმადიანებული ქართველების) ფანჯიკურად განწყობილი ნაწილის კიდევ მასიური გადასახლება ოსმალეთში³; 4. ამავე წლებში (გასული საუკუნის 30-იან წლებში) არზრუმიდან სომხების მასიურად გადმოსახლება და მათი დამკვიდრება უმათავრესად ჯავახეთის ტერიტორიაზე და საერთოდ „ვილანეთში“ არაქართული ეროვნული ელემენტების ზრდა (ქურთები, ბერძნები, თურქები); 5. ოფიციალური ენის, თურქულის შეცვლა რუსულით (არაბული დამწერლობით შესრულებული საბუთებიდან ძლიერდობილი და უკვე შერყენილად ამოკითხული ქართული სახელგები რუსული ან სომხური დამწერლობით გადმოცემისას კიდევ ცვლილებას განიცდიდნენ დასხვ.). სამცხე-საათაბაგოში საკმაოდ ძლიერ იმიგრანტულ ნაქადს დიემატა კიდევ ძირითადი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის გადათურქება და ქართულმა გეოგრაფიულმა ნომენკლატურამ ამ ტერიტორიაზე ხმარებული სხვადასხვა სისტემის ენათა ფონზე საგრძნობი ტრანსფორმაცია განიცადა. სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივში გადატეხილი ქართული სახელი ისე გადამსხვერვდა, რომ, როგორც აღვნიშნეთ, ხშირად გაჭირდება ხოლმე მისი ეროვნული სახეობის აღდგენა⁴.

პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი თრიალეთ-წალკისა და აგრეთვე ჯავახეთის გეოგრაფიული ობიექტების სახელწოდებათა მივიწყებისა (მცირე გამოჩაქვითისი) და ახლებით შეცვლის მიზეზად მიიჩნევს იმ გარემოებას, რომ თურქულადან გადმოსახლებულმა სომხებმა, ბერძნებმა და თურქებმა ახალი დასახლებების ადგილებზე (წალკა და ჯავახეთი) ოსმალეთიდან გადმოიტანეს სომხური, სერბული და თურქული სახელწოდებები⁵. შეიძლება ეს მოსახლეობა სწორი იყოს წალკის მიმართ, მაგრამ ჯავახეთში გეოგრაფიული ნომენკლატურა, დაახლებული პუნქტებისა მაინც, ახლაც უთუოდ ქართულია (სხვა-

¹ ნ. ბერძენაშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, თბილისი, 1946, გვ. 324; დავთარში გაუქვარიელებული სოფლები, იხ. განსაკუთრებით: II, გვ. 233-236, 227-330 და სხვ.

² Гурелиа гурония Музея Грузии „Пространный реестр Грузинского вилайета“. Сводный Грузинского филиала АН СССР, т. 1, № 6, Тбилиси, 1940, стр. 483.

³ მელიქსეთის იხ: სტია, ფ. 47, ს. 57, გვ. 41გ (სოფ. მეიდანის მოსახლეობა, მატალოვ, მთლიანად ოსმალეთს გადასახლდა, იხ. აქვე „სოფ. მეიდანის“—უდის ნ53იგ, სოფ. № 2.

⁴ „სომხური სახელთა არაბულ ტრანსკრიფციაში გადმოცემის შედეგად დამახინჯებული ან გაუქვარიელებული სახეობის აღდგენის მეთოდი“: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, под редакцией акад. Н. Ю. Крачковского, М.-Л., 1939, стр. 37-38.

⁵ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის, კრებულში „მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის“, თბილისი, 1937, გვ. 34.

საქმეა ქართული ნომენკლატურის არმუნიზაცია და თითო-ოროლა, თითქოს, ახალი სახელი, მიგ., „კათანატუ“ ხანჩალის სოფლისებროზა და სხვ.). ყოველ შემთხვევაში თანამედროვე ჯავახეთის გეოგრაფიული სახელწოდებები საკუთებით ემთხვევა „დავთარში“ ფიქსირებულ სახელწოდებებს („დავთარის“ დროს კი, XVI ს-ში, ტოპონიმია, რა თქმა უნდა, წმინდა ქართული იყო). ჯავახეთში გადმოსახლებული სომხები ბინადრდებიან ბირდაპირ ახლად მიტოვებულ სოფლებში, რომლებშიც საყოფაცხოვრებო ნაგებობანი უკვე იყო და რომლებსაც, რა თქმა უნდა, თავისი სახელწოდებანი უკვე ჰქონდათ და ახალი სახელის შერქმევის აუცილებლობა წინცდამაინც არ იყო.

ამგვარად დამახინჯებული ქართული გეოგრაფიული სახელი „გურჯისტანის ვილანეთის“ ტერიტორიაზე მდებარე და ერთი და იგივე სახელი ზოგჯერ იმდენხარადაა შერყენილი, რომ ამ დამახინჯებათა და ცვლილებათა ხასიათისა და მიზეზების კვლევა ჩვენ ძლიერ შორს წაგვიყვანდა. ამ თვალსაზრისით უამრავი მასალაა განსაკუთრებით საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივის იმ „საქმეებში“, რომელიც „ახალციხის სადაზროს“ განეკუთვნება (1829 წლიდან მოყოლებული), სხვადასხვა მსჯილ და წერილობასტაბიან რუკაზე და სხვაგანაც. ეს დამახინჯებანი და ცვლილებები, როგორც შემოთავაზდნისა, შემორობებულისა იმით, თუ როგორ გადატყდა ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურა სხვადასხვა, ქართულის არამონათესავე ენობრივ წრეებში; ან არადა, ზოგჯერ როგორ ამოკითხა ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივის წარმომადგენელმა მოქალაქემ თურქული (ოფიციალური ენა ამ კუთხეში 1829 წლამდე) საბუთებიდან ძირითადად უხმოვნოდ და დიაკრიტული ნიშნების გარეშე შესრულებულ დამწერლობისაქცა თუ ის სახელი. მაგალითად, ჯავახეთის ცნობილი ისტორიული სოფლების შორჯახეთების (დიდი, პატარა და შუა შორჯახეთი)¹ სახელი ისე უხეზიდაა დამახინჯებული, რომ შეუძლებელია კაცმა მისში „შორჯახეთი“ დაინახოს. საარქივო მასალებში, სხვათა შორის, გვხვდება Мухадარ², რაც, რა თქმა უნდა, „დავთარის“ და მის მსგავს თურქულ დოკუმენტებში დიაკრიტული ნიშნების გარეშე მოცემული (სიძვეთი) —³ დაწერილობის გამოძახილია (მეოთხე და მეხუთე სსო უნიშნოდ შეიძლება „ს“ც იყოს და „ჯ“ც, „მ“ც იყოს და „ნ“ც). სოფ. ქვაბიჯვარი (I 77; II 60) საარქივო საბუთებში Кави-нгар და Капнунар-ად არის წარმოდგენილი⁴. სოფ. ხანავის სახელი (I 58; II 62) გააზრებულია Запови სიტყვად⁵, სოფ. გოკიასი კი (I 193; II 191)—Кокия-დ⁶, ზოგან „ლორძე“ (I 62; II 66) ყურა-დაა აღქმული⁷. „შუარწყალი“ (I 306; II 300), Шаваригали-ად⁸, გიორგიშინდა (I 249; II 245), Корачинили-დ⁹, წყისე (I 56; II 60)→Цихисე¹⁰ და სხვ.

¹ დავთარი, I 235, 240; II 231, 236.
² სტია, ფ. 1491, ს. 487, გვ. 7v.
³ იქვე, ფ. 47, ს. 57, გვ. 76r და 8r; ფ. 70, ს. 24, გვ. 3r.
⁴ იქვე, გვ. 13r.
⁵ იქვე, ფ. 47, ს. 75, 7v. 36r.
⁶ იქვე, გვ. 17r. ⁷ იქვე, გვ. 20r.
⁸ იქვე, ფ. 47, ს. 9, გვ. 1r და ფ. 47, ს. 76; გვ. 4v. ⁹ იქვე, ფ. 47, ს. 57, გვ. 13r.

მართალია, საარქივო მასალებში ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურა მნიშვნელოვანწილად სასტიკად შეცვლილია და შერყვნილი, მაგრამ, ამასთანავე ერთად ამ მასალებში დაცულია ბევრი სწორი ფორმა, ან ისეთი ფორმა, რომლისაგან ადვილია ქვეშარიტი ფორმის აღდგენა. კანცელიარიის მოხელეები ცხოვრობდნენ ადგილებზე, დადიოდნენ გამოსაძიებლად და სხვადასხვა ობიექტის დასათვალისწინებლად სოფლებში და ადგილებზე იწვრდნენ ხოლმე ამ სახელებს.

სხვადასხვა მეტყველებაში სხვადასხვაგვარად გადატეხილი გეოგრაფიული სახელის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ ქართული სახელი „სხვილისი“ (I 37, II 41), რომელმაც სომხურად Сухан¹ და Сухан-ი², ხოლო თურქულად Sülis-ი³ მოგვცა. სოფლის სახელი „ლრტილა“, რომელიც, როგორც დავითაშვილმა, „დავთარში“ შედარებით კარგად არის გადმოცემული (ქაღალდი), შეიძლება თურქულსა და სომხურ მეტყველებაში „იხტილა“ || „იხთილა“ დიქტა და ასე შემდეგ.

ჩვენს საისტორიო ლიტერატურაში დიდხანს გაურკვეველი იყო ჯავახეთის ასტორიული სოფლის დღევანდელი ზუსტი ადგილმდებარეობა. „დავთარში“ კლასიკის⁴ ზუსტი ტრანსკრიფციით გადმოცემა (ქაღალდი I 16, 294; II 18, 257) ჩვენ საშუალებას მოგვცა სპეციალური ძიების შედეგად დავედგინებინათ, რომ ჯავახეთში ამჟამად „ტილიფ“ || „ტილიფ“ად ცნობილი სოფელი სწორედ ის სოფ. დღევანდელია, რომლის მდებარეობა აქამდე უცნობი იყო. ექვთიმე მთაწმიდის გაიკვამ, რომ „ტილიფ“ || „ტილიფ“ი საგვებით კანონზომიერად უნდა იქნებოდეს ტრანსფორმაცია ქართული „დლივ“ სიტყვისა არსებობიდან დღევანდელ სოფელში. ასევე „დავთარის“ ჩვენთვის დანახვად უნდა იქნებოდეს, რომ სპეციალურად ჩრდილის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირზე მდებარე სოფელია და ასე შემდეგ.

ასეთივე სათანადო ის დამახინჯებები, რომელიც ჩვენ გვაქვს სამხედრო გეოგრაფიის მიერ შედგენილ მსხვილმასშტაბიან რუკებზე. ამ რუკებზე, რომლებზეც XIX-XI საუკუნის მანძილზე გამოდიოდნენ, უსათუოდ დიდი როლი უნდა ითქვას სათანადო ქვეყნების (გერმოდ სამცხე-საათაბაგოს) გეოგრაფიულად

¹ ს. 77, ს. 16, გვ. 76r და სხვ.
² ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.
³ იგივე სოფელი, ოთხკუთხედიანი მასალებიდან.
⁴ ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.
⁵ ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.
⁶ ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.
⁷ ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.
⁸ ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.
⁹ ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.
¹⁰ ს. 77, ს. 2, გვ. 3v და სხვ.

შესწავლის საქმეში. ოლონდ სამცხე-საათაბაგოს ნაწილში განსაკუთრებით იგრძნობა ქართული გეოგრაფიული სახელების შერყვნა იმის გამო, რომ კარტოგრაფების ინფორმატორები ან უკვე გადაგვირებული ამორიგებები იყვნენ, ან არადა არაქართულად მეტყველი გადმოსახლებულნი. ეს დამახინჯებული სახელები შემდეგ პრაქტიკაში ინერგებოდა, თვით ქართველთავე მეტყველებაში იდგამდა თვს და ერთგვარ კანონისციას პოულობდა ისეთ დიდ ავტორიტეტთა შრომებში და რუკებზე, როგორებიც იყვნენ აკად. ნ. მარი, აკად. ივ. ჯავახიშვილი, პროფ. ექ. თაყაიშვილი და სხვ. ანალოგიურ შემთხვევასთან დაკავშირებით თავის დროზე ასეთ დამახინჯებებზე უფრო ადრე ვაიმახვილა აკად. ივ. ჯავახიშვილი, რომელმაც შენიშნა, რომ „სახელები ხშირად ისეა დამახინჯებული, რომ უცნობად აღმოჩნდებიან დამახინჯებულის ნამდვილ სახეს ვერც კი მიხვდებიან“¹. მრავალი მაგალითიდან ჩვენს ორიოდღს წივიტანთ: ქართული სახელები ქართული სოფლებისა „ბურძნა“ და „წინწალი“² სამცხე-საათაბაგოს ყველა რუკაზე აღნუსხულია Зурцანი და წინწალი³. ეს სახელები ასევე აქვთ დაწერილი ექ. თაყაიშვილს⁴, ივ. ჯავახიშვილს⁵, ნ. მარს⁶ და სხვაგანაც. ამავე დროს ორივე ეს გეოგრაფიული პუნქტი ნახსენებია ჩვენს ძველ მწერლობაში „ბურძნისა“ და „წინწალის“ სახით⁷, ხოლო „ზურცანი“ და „წინწალი“, როგორც ფონეტიკის შესახებ სპეციალურ თავში გვექნება გარჩეული (IV წიგნი). კანონზომიერად ვადათურქებული სახეობაა წყაროებში დადისტურებული ქვეშარიტი ქართული ფორმის: ბურძნა და წინწალი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე გამოთქმულია აზრი იმის შესახებ, რომ თურქები დაპყრობილ ქვეყნებში ადგილობრივ გეოგრაფიულ პუნქტთა სახელებს, როგორც წესი, ხელუხლებლად ტოვებდნენ⁸. ოლონდ ეს კია, რომ მოცემული არათურქული სახელი ფონეტიკურად გადათურქდებოდა ხოლმე; მაგალითად, ბერძნულმა Bursa-მ თურქულში Bursa მოგვცა, აგრეთვე Philibe ← Philippopoli, Edirne ← Adrianopolis, Küstendže ← Constantza⁹, ქართული „ახალციხე“ → Ahisha და სხვ.

¹ საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, I, თბილისი, 1930, გვ. 128.
² დავთარი, I 264, 267; II 259, 262.
³ Спутник Европейской России, 80, М., 1921 (ჩრდილის ტბის ჩრდილოეთის და ჩრდილო-დასავლეთით).
⁴ Материалы по археологии Кавказа, XII, 53, VII (Спутник-ისათვის, სხვათა შორის, ერთხელ Панахи-იც არის ნაჩვენები, ივემ).
⁵ საქართველოს ისტორიული რუკა ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1923.
⁶ Пашаши Сараяра II, сына Ариниана, в Даш-Керман на Халларской стороне, Дашкертского Музея, Сарая В. I, стр. 26.
⁷ „ცხოვრება საქართველოსა“ = Chronique. Géorgienne. M-II de la Bibliothèque de Roi, Paris, 1829, p. 17, ფრანგ. თარგმ. Brosset-ის, 1831, p. 17 (ლათინურ გამოცემა სახელი საზოგადოებისა); შფრ. ექ. თაყაიშვილის გამოცემა „სამი ისტორიული ტრონიკა“, გვ. 98.
⁸ იხ. Leon Lamouche, La transformation turque des noms de lieux slaves dans les anciennes provinces ottomanes, P. Boyer-ისადმი მიძღვნილ კრებულში, პარიზი, 1925, გვ. 33. * ივემ, გვ. 36.

ამევე დროს სხვადასხვა ადგილას დასტურდება თურქების მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში ადგილობრივი გეოგრაფიული სახელების თარგმნის შემთხვევები. ჯერ კიდევ 1898 წ. პროფ. ვ. სმირონოვა სავესებით მართებულად დაპირისპირა სტამბოლის ერთ-ერთი ცნობილი უბნის „გალატა“ს სახელი დასტურებულად—Γαλατος) რუსულ მატრიანეში სტამბოლის იმავე უბნისათვის მართებულ Сүд სიტყვას („внутри Сүд“ და „пожар весь Сүд“), საქმე ისაა, რომ თურქებს თარგმნილი უნდა ჰქონდეთ ბერძნული სახელი უბნისა (γλατα→) Γαλατος თურქულად: Süd 'რძე'; ეს თურქულად თარგმნილი სახელწოდება შემდეგში რუსებს Сүд-ად გადაუღიათ. მართლაც, ევლია ჩელენის მოწმობით სტამბოლის ამ უბანში კონსტანტინე მეფეს ჰქონია სარძევე ფერმა—Γαλατος, რომელშიც შემდეგში ამ უბანს დარქმევია სახელად, ხოლო თურქებს Süd-ად (= რუს. Сүд) უთარგმნიათ. ასევე ბერძნულიდან თარგმნილად შიანინათ ტრანსპონიის ერთ-ერთი კარიბჭის სახელი „სუთ-ხანე“ (თურ.-სპარ. Süd-hano)¹. იგივე ნ. მარც აქცევს ყურადღებას იმ ფაქტს, რომ თურქები, მაგალითად, სომხეთის ტერიტორიაზე გეოგრაფიულ სახელებს თარგმნიდნენ: «и таких случаев употребительные в речи турок термины оказываются простыми переложениями армянских названий»². იგივე ნ. მარც შენიშნავს საერთოდ სომხურ ტოპონიმიაში თურქული ფენის არსებობას; სევანის ტბას და მდ. ახურთან სოფელს თურქულად „გოგჩა“სა (←თ. გოგ—'ლურჯი', 'ცისფერი'+თ. ჩა—'წყალი') და „არფა-ჩაი“ს (თ. არფა 'ქერი'+თ. ჩაყ 'მდინარე', 'წყალი') უწოდებენ. შეიძლება ამ შემთხვევაში ჩვენ გვქონდეს თურქული თარგმანი დღეს უკვე მივიწყებული სომხური სახელებისა. მასვე მოჰყავს სომხური გეოგრაფიული სახელების თურქულად თარგმნი უდავო მაგალითიც: ძველი ანისის უბანის სომხური სახელი „სარნ-ალბიურ“ ახლა თურქული თარგმანით „სოლქ-ბელე“ად (= 'ცივი წყარო') არის ცნობილი³.

ფრანგ მეცნიერს L. Lamouche-საც მოჰყავს რამდენიმე ფაქტი თურქების მიერ გეოგრაფიული სახელების თარგმნისა ბალკანეთში. თურქებმა Kazan სიტყვა შეარქვეს ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე ქალაქ Kotel-ს (= 'ქვა-ბანა'; Kazan ზუსტი თურქული შესატყვისია სლავური котел სიტყვისა); იქვე Bishopolje თარგმნილ იქნა Ak ova-დ (თ. ak—'თეთრი'+თ. ova 'მინდორი', 'ბაღი') და სხვ. დადასტურებულია აგრეთვე ბერძნების მიერ საქართველოში

¹ В. Д. Смирнов, Турецкие легенды о святой Софии и о других византийских архитектурных памятниках, 1898, 83-96; შდრ. Ф. И. Успенский, Очерк из истории Трапезундской империи, Ленинград, 1929, 83-10.
² П. И. Успенский, იქვე.
³ П. Я. Марр, Память Сардура II, сына Арминия, в Лаш-Керпи на Чалдырском полуострове Кавказского музея, серия В, I, Петербург, 1919, 88-25.
⁴ П. Я. Марр, К вопросу о топонимике Крыма, Известия Таврического общества наук, архивология и этнография, т. I, Симферополь, 1927, 83-2 (ცალკე ამონაბეჭდი).
⁵ L. Lamouche, P. Boyer-ისადმი მიძღვნილი კრებული, 83-33.

გეოგრაფიული სახელების თარგმნა. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიხედვით ბერძენ-ზიზანტიელთა პრაქტიკაში ეს ამბავი იშვიათი მოვლენა არ არის: „პაპა-პოს“—'ცხენის წყალი', „ბოას“—'ყვირილა', „ნესოს“—'ისულა' და სხვ. ბერძნული სახელწოდება როდოპოლისი—'Ροδοπιας; ქართული ვარიანტი ციხე ან ვარდი სქალაქის თარგმანი უნდა იყოს¹.

იგივე ნ. მარც თურქობამდელროინდელი გეოგრაფიული ნომენკლატურის შესასწავლად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ადგილობრივ გადათურქებულ სახელებსაც. თუ ერთ შემთხვევაში, ამბობს ნ. მარც, თურქული სახელწოდებები ადგილობრივი გეოგრაფიული სახელების უბრალო თარგმანს წარმოადგენს, სხვა შემთხვევაში ჩვენ დავუღწევთ გვაქვს ფონეტიკურად ძველი ადგილობრივი სახელები, ხდება ისიც, რომ მოკლებულ სახელწოდებები აღქმულია თურქული ხალხური ეტიმოლოგიით, რომელშიც თურქულად გააზრდადების შედეგად მნიშვნელოვანი ფონეტიკური ცვლილებები გვაქვს ხოლმე. სხვათა შორის, ჩვენს „დავთარში“ მოიპოვება ამ უკანასკნელი შემთხვევის მაგალითებიც: „ზედა ვარძაში“. მაგალითად, „ზედა“ სიტყვა გააზრებულია არაბ-თურქულ ასს-დ (=დავთარი“, I 14, 243).

ოსმალთა მიერ დაპყრობილ საქართველოში და თვით ე. წ. „გურჯისტანის ვილაეთში“ც მოგვეპოვება მაგალითები ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურის თარგმნისა. ვახუშტის შენიშნული აქვს, რომ „...დასავლეთ არს და შეიქაქუს შიის იქით გურჯი-ბოლახისა ჯეობა ანუ სქაქართველოს-ყელისა, რამეთუ ოდეს დაიპყრეს ოსმალთა აზრუმ, მიერ ჟამით უწოდეს სახელი ესე“². დ. ბაქრაძის გაკვირებით «Гурджистан, по замечанию Вахушты, есть турецкий перевод грузинского საქართველოს ყელი...»³ ივ. ჯავახიშვილის აზრითაც ამ შემთხვევაში „გურჯი ბოლახი“ ქართულის თარგმანია: „...ეს სახელი ჰქონდა ამ გზას მართო ქართულად კი არა, სომხურადაც (ნ. მარც, Описание Персидии, ТР, LX, გვ. 58) და იწინდლამდისაც შენახულია მხოლოდ თურქულად ნათარგმნი „გურჯი ბოლახის“ სახით⁴, ან კიდევ „გზა ქართლისა“ ან „საქართველოს ყელისა“. რომელსაც თურქებმა „გურჯი-ბოლახი“ უწოდეს⁵. ქართული 'ყელი' და თურქული 'ბოლახ' ხიჯაჟ—შინაარსობლივად სავსებით ემთხვევიან ერთმანეთს როგორც ანატომიური, ისე გეოგრაფიული გაგებით და შესაძლებელია აქ მართლაც თურქულ თარგმანთან გვქონდეს საქმე⁶. ასევე ქართულ ცხრა წყაროს

¹ ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, III, თბილისი, 1936, გვ. 209.
² П. Я. Марр, Память Сардура, сына Арминия, в Лаш-Керпи... 83-25.
³ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომთურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, 83-141.
⁴ Д. Баградзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 83-73.
⁵ ქართული ერის ისტორია, II, თბილისი, 1948, გვ. 56.
⁶ იქვე, გვ. 63; შდრ. მ. ჯანაშვილი, მესხეთი, თბილისი, 1915, გვ. 5.
⁷ თუმცა რამდენიმედაც სავსებით შესაძლებელია იყოს, რომ ქართველებს თავიანთი სახელი შეერქვათ ამ ულულჯიბლისათვის, შეიძლება საუბრებმა შეარქვეს ასე და შემდეგ თურქებმა თარგმნეს.

ამასთანავე ერთად აქვე საჭიროა აღინიშნოს, რომ „გურჯისტანის ვილეთის“ ტერიტორიაზე მდებარე გეოგრაფიული პუნქტების განხილვისას მნიშვნელოვან როლს ითამაშებენ გეოგრაფიული ცნობები განისაზღვრება მხოლოდ „დავთარში“ აღნიშნული პუნქტებით. გეოგრაფიულ პუნქტებს, რომლებიც „დავთარში“ ამათვე მიზეზით არ არიან აღრიცხული, ჩვენ არ ვიხილავთ. ამ შხრივ, პირველად უნდა აღინიშნოს, რომ ვახტანგის ბოგდანოვკის რაიონის დუხაბორებში დასახლებული სოფლები: გორელოვკა, ეფრემოვკა, ორლოვკა, სპასოვკა, ბოგდანოვკა და სხვ. ჩვენ არ ვიცით ეს სოფლები ნასოფლარებზეა გაშენებული, თუ არა. ჩვენ არ ვიცით ეს სოფლები ნასოფლარებზეა გაშენებული, თუ არა. ჩვენ არ ვიცით ეს სოფლები ნასოფლარებზეა გაშენებული, თუ არა.

გამოყენებული მასალის მიმოხილვა. დამახინჯებული ტოპონიმიკის ქართული სახეობის აღსადგენად საჭირო იყო უპირველესად ყოველისა ქართული მასალები, რომლებიც ქართული დამწერლობით და ქართველის მიერ იქნებოდა ჩაწერილი. ოსმალთა შემოსვლის დღიდან ამ მხარეში ოფიციალურ წყაროებს უნდა ეფუძნებოდნენ. ხოლო 1829 წლიდან — რუსული; ამიტომ ქართულ ენაზე საბუთები ძლიერ ცოტაა. ამ თვალთახედვით ბუნებრივია, რომ ერთ-ერთ საწყის წყაროდ უნდა ყოფილიყო ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რომელშიც ქართული გეოგრაფიული სახელები წარმოდგენილია კონსტანტინელების სიწმინდით. ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ შოთაბატონის გეოგრაფიული სახელების შემდეგ სამცხე-საათაბაგოში ტოპონიმიკა ადგილობრივ შექმნილია და ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ და სხვა ზოგი ქართული ძეგლი რომ არა, ძლიერ გაჭირდებოდა ამოცნობა ისეთი ქართული გეოგრაფიული სახელებისა, რომელთა შედგენილობაში ჩვენ ვხვდებით სპეციფიკური ქართული ბგერები და ბგერათა კომპლექსები. თურქულ დაწერილობა, მაგალითად, ისეთი გეოგრაფიული სახელებისა, როგორცაა *كاس*, *كاس*, *كاس*, *كاس* და სხვ., ე. ი. (შესაბამისად) კეინ-ტა, კეინჯღა, ცხროქა, მგლინაი¹⁰, ქვაკაცნი¹¹ — ამ თვალსაზრისით სასურ-

¹ ს. ს. აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბილისი, 1949, გვ. 25.
² იქვე, I 27, II 30. ³ იქვე, I 32, II 36. ⁴ იქვე, I 84, II 87.
⁵ იქვე, I 404, 472; II 395, 461. ⁶ იქვე, I 15, 272; II 17, 267.
⁷ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 124.
⁸ იქვე, გვ. 125.
⁹ აღმინისტრაციული უფიქსირებული ქართული ლიტერატურა, II, ბასილ ზარზმელი, „ცხოვრება ალანის სახეობისა“, პრეფ. კ. კვეციანის რედაქციით და გამოცემულით, თბ., 1935, გვ. 154.
¹⁰ სპეციალური დაკითხვის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონანთა შესახებ, გამოცემა III, ტფილისი, 1935, ს. ს. მენ. აკად. ნაბეძველია წყარო ექ. თაყაიშვილი, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 27, თბილისი, 1949, გვ. 65.
¹¹ ს. ს. აღმინისტრაციული უფიქსირებული ქართული ლიტერატურა, II, ბასილ ზარზმელი, „ცხოვრება ალანის სახეობისა“, პრეფ. კ. კვეციანის რედაქციით და გამოცემულით, თბ., 1935, გვ. 154.

ველ შედეგს ვერ მოგვეცემდა და ამდენად ჩვენი „დავთარის“ ასეთი ადგილების ამოსაშიფრავად ქართულ წყაროებს და, მათ შორის, ვახუშტის „აღწერასაც“ დიახაც რომ დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ამასთანავე ერთად უნდა ითქვას, რომ ვახუშტის შრომა „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, საშუალოდ და ცნობილი მიხედვით ვახუშტის (სამცხე-საათაბაგო უკვე ოსმალთა ხელში იყო), ამ მხარეს ავღიწერას ძლიერ მოკლებულ და მის „აღწერაში“ გეოგრაფიული პუნქტების დიდი უმრავლესობა დასახლებული არაა. ეს იმ დროს, როდესაც ქართული ადგილები ქართული და ნასოფლარებიც კი უკუჩადგებოდნენ დატოვებული არ არის. ეს იმიტომ, რომ „უხუცეთი მის დროს ოსმალეთს ეპყრა და ვახუშტს ეს მხარე პირადად ნანახი არ ჰქონდა“. ამას გარდა, რადგანაც სახელოვან მეცნიერს საშუალება არ ჰქონდა დაელოდებინა სამცხე-საათაბაგო ან იქიდან უშუალოდ მიეღო ცნობები, მისი შრომის სათანადო ნაწილში აქა-იქ შეცდომებსაც კი ვხვდებით¹².

გეოგრაფიული სახელების დასაბუთებლად ჩვენ სხვა საისტორიო წყაროებსაც ვიყენებდით. მაგალითად, „სამი ისტორიული ქრონიკა (ქართლის მოქცევისა, სუმბატისა ბაგრატიონების შესახებ და შესხური დაეითნისა), გამოცემული ურცელის წინასიტყვაობით და შედარებით ქართლის ცხოვრებასთან და სხვა ხრონიკებთან ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ“ (თბილისი, 1890), იგივე რუსულად, განსაკუთრებით *Хроника Месхетинских Царств* (СМОИИК, 28), რომელსაც დართული აქვს საინტერესო კომენტარები. „ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან შეცხრამეტე საუკუნემდის, ნაწილი მეორე, ახალი მოთხრობა, 1469 წლიდან, ვიდრე 1800 წლამდე, გამოცემული უ. ჩუბინოვი-საგინ“ (პეტერბურგი, 1851), „ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული წესსა სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით“ (თბილისი, 1942) და სხვ.

საქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაზე მომუშავე გვერდს ვერ ადგლის, რა თქმა უნდა, აკად. ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ ტომებს, განსაკუთრებით კი II ტომს, რომლის I თავში სპეციალურად განხილულია „საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია VII-XI ს. ქ. შ.“ (გვ. I-69). ამ თვალსაზრისით საინტერესო მასალებს შეიცავენ აგრეთვე ექვთიმე თაყაიშვილის შრომები: *Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Моск. Археологического ин-ва* (т. XII), *Зарэмский монастырь, его реставрация и фрески...* კრებულში „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, ნაკვეთი 35 (თბილისი, 1905), არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს (პარიზი, 1938) და სხვ. მრავალი ლიტერატურა სამცხე-საათაბაგოს შესახებ.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიხედვით, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წ. I, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.), თბილისი, 1945, გვ. 330; მისივე, საქართველოს გეოგრაფია, I, გვ. 306; *Д. Багратион, АИГА*, გვ. 17.
² ივ. ჯავახიშვილი, იქვე: ექ. თაყაიშვილი, *Материалы по археологии Кавказа*, XII, გვ. 57, 58 და სხვაგანაც (ამაზე ხვეწე გვეწება ლამაზი ქვემოთ შესაბამის ადგილას).

ჩვენ განოყენებული გვაქვს და თავ-თავის ადგილას დასახლებულიც რომ აქ
თოლო-თითოდ არ ჩამოვთვალოთ.

ამ მიმართულებით ჩვენი მუშაობა საქმაოდ წინ წასწია აგრეთვე საარ-
ქივო მასალებმა, რომელთა შესწავლასა და ამოწერას ჩვენ საქმაოდ დიდი
დრო მოვანდომეთ. გურჯისტანის ვილნაეთის დიდ დაეთარს* გამოსაცემად
რომ ვაშაღბდით, ჩვენთვის ეს საარქივო მასალა უცნობი იყო და მას ჩვენ
მივაკვლიეთ უკანასკნელ წლებში III-IV წიგნზე მუშაობის დროს.

საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივში ინახება საქმაოდ შრა-
ვალრიცხოვანი ფონდები, რომლებიც განეკუთვნებიან 1829 წლის აღრიცხვო-
პოლის საზაყო სელშეკრულებით დაბრუნებულ სამცხე-საათაბაგოს პროვინცი-
ებს¹. საინტერესო მასალას შეიცავს, მაგალითად, ახალციხის დროებითი საილ-
ქო სანმართველოს (Ахалцихское временное областное правление) ფონდი
№ 47². ამ ფონდში გვხვდება საბუთები სხვადასხვა ენაზე (რუსული, თურქული,
ქართული და სხვ.) და მცირე რაოდენობით ადგილობრივ გეოგრაფიულ
ნომენკლატურაზე ცნობების შემცველი ქართული საბუთებიც. აქვეა ცნობები
სოფ. მეიდნისა და მისი მფლობელების—ხურციძეთა შესახებ და სხვა. საყურა-
დებო ცნობებს შეიცავს ხერთვისის საუბნო სამმართველოს (Хертовское
уездное управление) ფონდი № 73³. აქ ზოგჯერ (მაგალითად, 1859 წლის
საქმე № 158-ში) წარმოდგენილია, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მეტად
ზუსტი ცნობები ე. წ. ხერთვისის უბანში შემავალი გეოგრაფიული პუნქტე-
ბის მდებარეობის შესახებ. აქვე ქართულ დამწერლობაში მოცემულია მეტად
საინტერესო გეოგრაფიული სახელები. საინტერესოა აგრეთვე ამავე ფონდის
საქმე № 35-ის მასალები, „ახალქალაქისა და ქვაბლიანის საუბნო სამმართ-
ველოს“ ფონდები № 74 და 70⁴ და სხვ.

ბორჯომის ხეობის გეოგრაფიულ პუნქტთა შესახებ ცნობები მოიპოვებ-
ა ბორჯომის სახაზინო მამულის საქმედ⁵ (Боржомское казенное имение) სა-
ხელდებულ № 352 ფონდში⁶.

ახალქალაქის სანჯაყის დასახლებულ პუნქტთა, განსაკუთრებით კი
ხორენია-ჯვარინას შესახებ მეტად ფასეულ მასალას შეიცავს ფონდი № 1012⁶
(Управление коменданта ахалкалакской крепости).

მეტად საყურადღებოა აგრეთვე ახალციხის საფაშოში (Ахалцихский
Пашалык) შემავალ გეოგრაფიულ პუნქტთა ორი სია, რომელთაგან ერთი
ახალციხის საოლქო სამმართველოს (Ахалцихское областное правление)
ფონდშია დაცული⁷ და დასათაურებულია: Выписка из книги Джамш о числе

¹ Адринопольские мирные договоры, Дипломатический словарь, I, М., 1948, стр. 27-
28. ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, მგზური, ა. ივნიძის რედაქციით,
1947, გვ. 98.
² იქვე, გვ. 110.   ³ იქვე.   ⁴ იქვე, გვ. 143.   ⁵ იქვე, გვ. 227.
⁶ იქვე, გვ. 47, ს. 20. შიპოთებისას—პირველი სია.

деревень, состоящих в Ахалцихском Пашалыке¹ (1832 წ.). შორე სია კი
მოიპოვება ახალციხის სანჯაყის მმართველის (Управлявший Ахалцихским
санџаком) ფონდში² (1837 წ.) და დასათაურებულია: Список деревням
санџаков Ахалцихского Пашалыка с показанием числа Алич³.

პირველი სიის სათაურში ნათქვამია, რომ ის ამოწერილია „ჯაბა“ს
წიგნიდან; მეორე სიის კი წინ უძღვის მიმოწერა, რომელიც გვაუწყებს, რომ
ეს არის выписка... с именитогого перевода книги Джамш о числе
деревень в княжеском санџаке состоящих⁴ და სხვ. ირკვევა, რომ ახალცი-
ხის საფაშოს დასახლებული პუნქტების ეს ორივე სია გადმოწერილია ან,
უფრო სწორად რომ ეთქვას, გადმოთარგმნილია „ჯაბა“ს წიგნიდან, ე. ი.
„გურჯისტანის ვილნაეთის დიდი დაეთარის“ სათანადო ადგილიდან. ამაზე
მეტის თქმაც შეუძლებია. ეს სიები გადაღებული უნდა იყოს „გურჯისტანის
ვილნაეთის დიდი დაეთარის“ იმ ნუსხიდან, რომელიც ჩვენ გამოვეცით და
რომელიც ამჟამად ჩვენი კვლევის ობიექტს წარმოადგენს. ამ შრომის იმ
თავში, რომელსაც „ხელნაწერის აღწერილობა“ ჰქვია, ჩვენ დავინახეთ, რომ
ჩვენს „დაეთარს“ ახალციხეში ერქვა „Ахалца და იგი ინახებოდა „ახალციხის
დროებით საოლქო სამმართველოში“⁵. რომ ორთავე ამ სიების წყარო ჩვენი
„დაეთარია“ იქიდანაც ჩანს, რომ ორთავე არქივისეულ სიასა და ჩვენი
„დაეთარისადმი“ წამსვლარებულ სიაში⁶ ჩვენ გვაქვს სრული თანხედენილობა
გეოგრაფიული ნომენკლატურის თანამიმდევრობის თვალსაზრისით. გარდა
ამისა, ე. წ. მეორე სიაში თითოეული გეოგრაფიული სახელის პირდაპირ მო-
ცემულია სათანადო პუნქტზე შეწერილი გადასახადის ჯუმილი, რომელიც
აგრეთვე საეცებით ემთხვევა ჩვენი „დაეთარის“ იმავე პუნქტებზე შეწერილი
ჯუმილების ოდენობას⁷. მართალია, ამ შხრივ იშვიათ შემთხვევაში შეინიშნება
არათანხედენილობაც. მაგალითად, მეორე სიის მე-9 v გვერდზე სოფ. ზენო
მოხისათვის ჯუმილი ფიქსირებულია 3 000 ახჩის რაოდენობით, „დაეთარში“
კი ორთავე ადგილას (ე. ი. სიაშიცა და ძირითად ტექსტშიც) ნაჩვენებია
30 000 ახჩა⁸; აგრეთვე 20 000 ახჩის ნაცვლად სოფ. ტოლონის გადასახადზე
ჯუმილად ნაჩვენებია 2 000 ახჩა⁹; სოფ. საკლდრის ჯუმილი 3 750 ახჩის ნა-
ცვლად ნაჩვენებია 3 700¹⁰ და სხვ. ასეთ სხვაობათა ძლიერ იშვიათი შემთხ-

¹ სკია, გვ. 47, ს. 20, გვ. 9v-23v.
² სკია, გვ. 77, ს. 23, გვ. 9r-14v.
³ იქვე, გვ. 9r. მითითებისას—მეორე სია, ე. წ. I და II სიებს ჩვენ სტრიქონშივე მივუთით-
ებთ და ემთხვევის დასახლებულად მართო გვერდებს ეტყვნები.
⁴ იქვე, გვ. 7.
⁵ იხ. ზემოთ, გვ. 11, 12.
⁶ დაეთარო, გვ. I 6-18; II 7-20.
⁷ მეორე სკია-ს გვ. 77, ს. № 23-ში დაცული გეოგრაფიული პუნქტების სია ჩვენი დაეთ-
არის სიის (I 6-18; II 7-20 გვერდებზე).
⁸ სკია, გვ. 77, ს. 23, გვ. 9v და დაეთარო, II 5, 74.
⁹ იქვე, გვ. 14v და დაეთარო, II 15, 17r.
¹⁰ იქვე, გვ. 12v და დაეთარო, II 15, 23r.

შენიშნები, ვფიქრობ, გამოწვეულია ვადამწერის უყურადღებობით და უნებლიედ დაშვებული შეცდომების შედეგი უნდა იყოს. ამრიგად, ქრუსული მმართველობის დამყარების პირველ ხანებში სავადასახადო ობიექტთა სია გადმოიღებოდა ზოლმე „ჯაბა-დავთრიდან“, რადგანაც ამ დროს სოფლებისა და მოსახლეობის შესახებ საჭირო ცნობების შემცველი სხვა სააღწერო მასალა არ იყო. უნდა ითქვას ისიც, რომ ეს რუსული სიები „დავთრიდან“ ძლიერ დაუდევრადსა და გამოვლენილი „სიების“ გადამოწერ რუს მოხელეს გეოგრაფიულ სახელთა მოსაყიდახად შეეძლო მიემართა ადგილობრივ მკვიდრთათვის, რომელთაც უარყოფილი დამწერლობაც იცოდნენ და ადგილობრივი გეოგრაფიული ნომენკლატურაც. მაგრამ ამ „სიებში“ მაინც დიდი შეცდომები და უხეში დამახინჯებები გვაქვს. „სიების“ სწორად ჩაწერილ სახელებს მე საჭიროებისამებრ ვიყენებ. ამასთანავე ერთად „სიებში“ დამახინჯებულ სახელებს შემსუბუქებისდავარად ვასწორებ, რადგანაც ეს მაინც ოფიციალური სიაა და შეიძლება კაცი შეცდომაში შეიყვანოს.

არქივისეულ „საქმებში“ ზოგი სანჯაყის (ასპინძა, ქაქარაქი) სოფლებისათვის მოცემულია საყურადღებო დეტალები სოფლის რელიეფისა და მდებარეობის შესახებ, დასახელებულია ამა თუ იმ სოფლის წყარო, გორაკი, ხევი და სხვ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ აქ ასეთი, ასე ვთქვათ, დამატებითი მასალის მასალას ვაწვდით მკითხველს ისე, როგორც ის „საქმეში“ წერია და კომენტარებისაგან თავს ვიკავებთ. არადავთრისეულ დამატებებში მასალაზე კიდევ ახსნა-განმარტების მიწოდება ძლიერ შორს წაგვიყვანდა.

ცენტრალურ საისტორიო არქივში ჩემ მიერ მიკვლეულ ფონდებში ძლიერ ცოტა მასალაა არტაანისა და ოლთისის ოლქების გეოგრაფიული პუნქტებისა და სხვათა შესახებ. „ვილნაჟის“ ეს კუთხე იმავე 1829 წ. კვლავ დაუბრუნდა ოსმალეთს¹ და 1878 წლამდე კვლავ ოსმალთა ხელში იყო, ამდენად ამ პერიოდის მასალები არქივში არც იყო მოსალოდნელი. მაგრამ არტაანისა და ოლთისის ოლქებზე 1878 წლის შემდეგ დროინდელი ცნობებიც ძლიერ ცოტა აღმოჩნდა (მაგალითად, ფონდი № 415, საქმე № 12, კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის და კიდევ რამდენიმე სხვა ძლიერ მშრალი და წმინდა სტატისტიკური მასალა). ამ მიზეზით ჩვენი „დავთრის“ ე. წ. დიდი არტაანისა და ფანაჯის სანჯაყების ექვს რაიონში (მზვარის, ჩრდილის, ტყის, ფანაჯის, ქაშისისა და ფანასკერტისა)² შემაველი გეოგრაფიული პუნქტებიც მასალის სიმცირის გამო მეტად მოკლედაა განხილული და ჯეროვანად შეწყვეტილი არ არის. ჩვენ ამ კუთხის შესახებ მასალების ძიებას განვაგრძობთ და თუ ასეთი აღმოჩნდა, ვფიქრობთ დამატებითი მასალა ამ პუნქტების შესახებ სხვა დროს და ცალკე გამოვაქვეყნოთ. ამჟამად კი „გურჯისტანის ვილნაჟის“ ამ სექტორისათვის მცირე მასალა გვაქვს და ამით აინსნება ის გარემოება, რომ წინამდებარე წიგნში ტაო-არტაანის მხარეთა ხვედრითა წინა მცირეა.

¹ ს. ს. კვ. 47. ს. 4 (2.XII.1829).
² ვილნაჟი. I 343-516; II 332-503.

ქვემოთ სათანადო პუნქტების განხილვისას, უყელა აქ მოხსენებული (და ზოგი აქ წოტხსენებული) ფონდი შესაბამისად მითითებულია.

„დავთარში“ წარმოდგენილი გეოგრაფიული სახელების დასამუშავებლად ჩვენ გამოვიყენეთ აგრეთვე ადგილობრივი ხალხური ზემირსიტყვაობის მასალები. ასეთ მასალებს ჩვენ დიდი ნდობით ვეკიდებოდით, რადგანაც ვფიქრობთ, რომ ფოლკლორულ მასალებში საქართველოს ამა თუ იმ გეოგრაფიული პუნქტის სახელი სწორად იქნებოდა ასახული. მაგალითად, სოფლის სახელების „ზევლი“სა და „ყური“ს დასადგენად ჩვენ გამოვიყენეთ პროფ. ს. მაკალათიას მიერ ჩაწერილი ლექსი („რუსთავს აყვავდა გვირილა, ვიი მოღვა ზველსაო, უურს წყაროები გამოვლენ, ნეტაი ახაშენსაო“); სოფლების აღიგენისა და შეიღნის შესახებ ცნობები აღმოჩნდა ვინმე მესხის მიერ შეკრებილ და გამოცემულ ხალხურ სიტყვიერების მასალებში³. რამდენადმე გამოვიყენეთ აგრეთვე ხალხური ზემირსიტყვაობის მასალები, რომლებიც დამუშავრბთა ბარბაროსობაზე⁴. ზოგი რამ ჩვენ მიერ ადგილზე ჩაწერილი თურქული დიალექტოლოგიური მასალებიდანაც გამოვიყენეთ და სხვ. (ვხვდებით ეს თავთავის ადგილას მითითებულია).

„დავთრის“ გეოგრაფიულ სახელთა ამოკითხვისას ჩვენ ვსარგებლობდით აგრეთვე სამხედრო ტოპოგრაფთა კორპუსის მიერ დამუშავებულ და გამოცემულ რუკებშით. სამხედრო მიზნებისათვის შედგენილმა ამ რუკებმა დიდი როლი ითამაშეს შესაბამისი კუთხის ტოპონიმიკისა და ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლის საქმეში საბერთოდ. ყებრძოდ ჩვენს შემთხვევაში რუკის მონაცემები ძლიერ უწყობდა ხელს დიაკრიტული ნიშნების ვარეზე ინელად ვასარჩევი არაბული დამწერლობით შესრულებული გეოგრაფიული სახელების ამოკითხვისა და მითი იდენტიფიკაციის საქმეს რუკებზე ასახულ გეოგრაფიულ პუნქტთა სახელწოდებებთან, ასეთი რუკებიდან შეიძლება დავასახელოთ: 1. Спец. карта Европейской России, Московский картографический отдел — 80-98 (Гушнина РСФСР с Турцией и Персией по мирному договору, 1921); 2. იგივე: 98; 117; 3. Военно-топографическое управление. 5-ти верстная карта Кавказа с прилегающими частями Персии и Турции. 17 და რამდენიმე 4. Карта [атлас] Кавказского края, составленный при военно-топографическом отделе Кавказского Военного Округа (в 1: 420-000 масштабе), Тифлис, 1869, ფურც. С. 4 და სხვ.

გარდა ამისა, ჩვენ გამოყენებული გვაქვს სხვადასხვა გამოცემისადმი დართული და ცალკე გამოსული სხვა რუკებიც: მაგალითად, 1. აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით გამოსული „საქართველოს ისტორიული რუ-

¹ ს. მაკალათია. მუსხეთ-ჯავახეთი (ისტორიული-გეოგრაფიული ნარკვევი), თბილისი, 1938, გვ. 125 (იხ. აქვე სტატები სოფ. ზელოსა და ყურის შესახებ).
² ხალხური ლექსები (სამეცნიეროში შეყრბილი ვინმე მესხის მიერ): „სახალ-ოღლი“, მცელი საქართველო, ტ. III, თბილისი, 1913-1914, გვ. 245.
³ თბილისი, 1949.

კაი (ბაბუასი, 1923), 2. სამცხის (№ 1) რუკა, რომელიც დართული აქვს ვახუშტის აღწერა სამეფოსა საქართველოსა ქართულ-ფრანგულ ტექსტს Description géographique de la Géorgie, par le Tsarévitch Wakhoucht, publiée par M. Brosset, პეტერბურგი, 1842 წ., ვახუშტის ატლასები და სხვ.

წინამდებარე შრომის ამ მონაკვეთის დამუშავებისათვის უთუოდ ჰქონდა მნიშვნელობა 1933 წელს აგვისტოს თვეში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ასტროგეოგრაფიის ფილიალის კავკასიისმცოდნეობის ინსტიტუტის მიერ მოწოდებული ექსპედიციის ჯგუფით. ექსპედიცია შედგებოდა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსის პროფ. ნ. ბერძენიშვილისა (ექსპედიციის ხელმძღვანელი) და ამ სტრუქტურების დამწერისაგან. ექსპედიციის მიზანი იყო შესწავლა ადგილზე ამ კუთხის ტოპონიმური მასალისა, რაც ძლიერ შეუწყობდა ხელს „დავთრის“ ძლიერ რთული დამწერლობით შესრულებული გეოგრაფიული სახელების ამოკითხვას (ამას გარდა, პროფ. ნ. ბერძენიშვილი ატარებდა ადგილობრივ ეპიგრაფიკულ მასალას). ექსპედიცია ადგილზე მუშაობდა ერთი თვე საქმაოდ მძიმე პირობებში (სატრანსპორტო და სხვა ხასიათის ნიშნულები). ექსპედიციამ ვერ მოახერხა, რა თქმა უნდა, ჯგუფისთვის შეესაბამებოდა. ექსპედიცია ხშირად ვერ ღებულობდა ადგილზე ხუსტ ცნობებს გეოგრაფიული ნომენკლატურის (ნასოფლარების, ნაქალაქარების, ადგილების და სხვა გეოგრაფიული ობიექტების სახელწოდებათა) შესახებ. ეს ალბათ, იმიტომ, რომ ჯგუფისთვის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ადგილობრივი ექსპედიციის არ არის, ვიდრე მოსახლეობა გასული საუკუნის 30-იან წლებში არსებობდა. მაინც, ვიმეორებ, ამ ექსპედიციის მასალებმა დიდი ღირებულება შეიტანეს ზოგი საკითხის დამუშავებაში¹, რაც ქვემოთ, სათანადო ადგილზე უკლებლად აღნიშნულია². ისიც კი შეიძლება ითქვას, რომ ამ ექსპედიციის ხელშეწყობა საუუქველი „დავთრის“ გამოცემის საქმეს.

სხვათა შორის, ადგილობრივ ტოპონიმურ მასალასაც ვაკვირდებოდით ზემოაღნიშნული შრომის რაიონში, სადაც ჩვენ მივლინება გვქონდა 1936-სა 1937 წლებში. ექსპედიციის აკადემიის ლენინგრადის ენისა და აზროვნების ინსტიტუტის მიერ³ და 1943 წელს საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტიდან) თითო თვით ადგილობრივი მკვლევარების შესწავლად.

ამიტომ, სავალალოდ ტოპონიმურ შესწავლას თვალსაზრისით ჩვენ, სწავლობდა ადგილზე მუშაობა ვერ ჩავატარეთ ახალციხის, ბორჯომისა და ახმეტის რაიონში (ექსპედიციის მუშაობის დროს ამ რაიონის სოფელთაგან მხოლოდ მხოლოდ შემდეგ ადგილებში: ნაქალაქეში, ხიზაბავრასა და საროშის რაიონებში უკიდურესი მდკოპარება გვაქვს ახალქალაქის, ბოგდანოვიკისა და ალავერდი რაიონის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ადგილზე შესწავლის

¹ ამ მასალებზე ქვემოთ პარაგრაფები სოფლების დღივის, ზრესკისა და სხვათა შესახებ.
² ექსპედიციის მუშაობის და ზოგჯერ, როცა ჩვენ ქვემოთ ვწერთ „ჯგუფით“ მივსახებთ.
³ ახალი დროის, ამ მუშაობის ცნობები „დღიურიდან“.

საქმეში. ჩვენ არაფერს ვლანარაკობთ „გურჯისტანის ვილნაგეთის“ ამ რაიონებზე, რომლებიც ამჟამად თურქეთის რესპუბლიკის ფარგლებში არიან. ასეთებია: ფოცხოვის პროვინციაში — მზვარისა და ჩრდილის რაიონები¹; ე. წ. დიდ არტანში — მზვარის, ჩრდილისა და ტყის რაიონები² და ტოშა — ფანაკის, ქამისისა და ფანასკერტის რაიონები³ (ამ რაიონებში ჩვენ არ ვყოფილვართ).

გეოგრაფიული პუნქტები ქვემოთ ჩვენ განხილული გვაქვს „დავთარში“ მათი დალაგებულობისდა მიხედვით. ამა თუ იმ გეოგრაფიულ პუნქტთან ერთი ნომრის ქვეშ მოხსენებული და მასზე მიწერილი წერილი საგადასახადო ობიექტები, როგორცაა: ვენახი, საძოვარი, ჩაირი, მდინარე, პატარა წყალი, საყანე მიწა, ცალკეული ადგილი სოფელთან, სოფლის შემადგენელი უბნები, სოფლის უფრო დიდი ნაწილები (ზემო, ქვემო) და სხვა, რასაც საკუთარი სახელი აქვს, განხილულია იმავე პუნქტის ნომრის ქვეშ მოცემულ ერთიან საგადასახადო ერთეულთან ერთად. სამწუხაროდ, ასეთ გეოგრაფიულ სახელთა დიდი უმრავლესობა ამოკითხული არ არის, რადგანაც რუკებზე და სხვა წყაროებში მათ შესახებ ჩვენთვის არაფერია ცნობა არ მოიპოვება. მომავალში ასეთები ადგილზე უნდა იქნეს შესწავლილი; მათი სახელები როგორც მნიშვნელოვანი ენათმეცნიერული მასალა უნდა გაიკრკვს. გეოგრაფიული პუნქტი, რომელიც ადრე იხსენიება, მაგრამ შემდეგში დამოუკიდებელი ნომერი აქვს, განხილულია თავის ადგილას. ერთი და იმავე სახელის მატარებელი გეოგრაფიული პუნქტები, რომლებსაც „ზემო“ და „ქვემო“, ან „დღი“ და „პატარა“ და სხვ. მსახლერელები აქვთ დართული, განხილულია ერთ ადგილას, პირველი ხსენებისას, ხოლო შემდეგში მითითებულია ეს ადგილი.

შრომის ამ მონაკვეთს ჩვენ ვურთავთ „გურჯისტანის ვილნაგეთის“ რუკას, რომელიც გეოგრაფიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა დოც. ალ. ასლანოვიკამ შეიკრიბა შეადგინა. რუკაზე აღნიშნულია ქველა ის გეოგრაფიული პუნქტები, რომელიც იხსენიება „დავთარში“ და რომლის ადგილმდებარეობის დადგენა ჩვენ შეეძლოთ რომელიმე რუკის ან სხვა მონაკვეთის მიხედვით. თუ რომელიმე ნაკლებად ცნობილი პუნქტი რუკაზე აღნიშნულია, აქ ამ პუნქტზე მსჯელობისას უსათუოდ დასახელებულია სათანადო წყარო. რუკაზე გამოყოფილია ურთიერთისაგან ლიგნები (სანჯაყები) და რაიონები (ნაშიენები).

¹ დავთარი, II 294-326.
² იქვე 403-503.
³ იქვე 326-392.

I. ახალციხის ღიჳს

1. შვარის ნჳიჳე

1. ახალციხის ციხის რაბათი — اخسخه قلعه سار قلعہ (I. ნ. შ. 9, 19, 21, 22, 33, 50, 53 და სხვ.; II 7, 9, 11, 24, 37, 47, 54, 55, 57 და სხვ.). „ახალციხე“ სიტყვა თურქულად თარგმნილი არ არის, მაგრამ საგრი- ნობლად გადათურქებულია. თურქული ენის საარტიკულაციო ბაზისის შესა- ბამისად „ახალციხე“ სიტყვამ უმთავრესად მინც ორი ერთმანეთისაგან რამ- დენიმედ განსხვავებული ფორმა მოგვცა اخسخه და اخسه —ახესხა და ახესკა, ასე გვხვდება ეს სიტყვა თურქულ წყაროებსა და თურქულ ენაში საერთოდ, მაგალითად, ცნობილი თურქი გეოგრაფოსი და ისტორიკოსი Katib Çelebi (Khalifa Chalifa—1609-1657) ამ სახელწოდებას ორ ვარიანტში გვიძლევს اخسخه და اخسه —ახესხა, მეორე სახელი —ახესკა³ (მაგრამ რუკაზე ამავე ავტორს მხოლოდ اخسخه აქვს აღნიშნული). Evliya Çelebi-ს (1611—1679) ახალციხის კანონიერ თურქულ სახელად اخسخه მიაჩნია, მაგრამ ზას მოჰყავს აგრეთვე ადგილობრივ დიალექტებში⁴ ხმარებული სხვა ფორმებიც: اخسخه, اخسه, اخسه და اخسه⁵. M. J. Saint-Martin-იც თურქულ ფორმად اخسخه-ს (მისივე ტრანსკრიპციით — Akheskheh) თვლის⁶. J. v. Hammer-ი თითქმის ყველგან Achiska ფორმას ხმარობს⁷, მაგრამ ზოგჯერ პარალელურად სხვა ფორმასაც იძლევა: Achiska oder Achaldschik⁸. Achiska-ზე Hammer-მა სამართლიანად შენიშნა, რომ ეს არის der türkische [ე. ი. გადათურქებული] Name der auf dem Karten als: Akhaltzikh geschrieben erscheinen den georgischen Festung⁹.

¹ „რაბათ“ სიტყვაზე იხ. IV წიგნში.

² გარდა ამისა, დღეს ახალციხე-ს სახელწოდებით დასახლებული პუნქტები ცნობილია: კახის რ-ნის ახალციხის სასოფლო საბჭოში, ყაზბეგის რ-ნის ახალციხის სასოფლო საბჭოში და ჟუჟეთის რ-ნის ხეობის სასოფლო საბჭოში (საქ. სსრ ადმინისტრაციული ტერიტორიების დაწესებულება, თბ., 1949, გვ. 162; В. Долидзе, Р. Шмерлинг. Военно-групповая структура, თბ., 1956, გვ. 48).

³ „რაბათ“ სიტყვაზე იხ. IV წიგნში.

⁴ იხ. 431-სა და 432 გვერდებს შორის მოთავსებული რუკა.

⁵ Mém. géogr. et géol., t. II, სტამბოლი, 1314 (=1896-1897), გვ. 321.

⁶ Mém. géogr. et géol., t. II, სტამბოლი, 1314 (=1896-1897), გვ. 321.

⁷ GOR, t. IV, გვ. 723 და სხვაგანაც.

⁸ GOR, t. II, გვ. 481, აგრეთვე რუკაზე 304-სა და 305 გვერდებს შუა და სხვაგანაც.

იკად. ვ. ბართოლდიც თურქულ ფორმებად Akhisğa II Akhiskha-ს (= اخسخه II اخسخه) თვლის და სხვ. იკად. ვ. ბართოლდი ამასთანავე ერთად იძლევა „ახალციხე“ სიტყვის ევროპულ და რუსულ ფორმებსაც — Akhalsikh, Akhalsikh; აღნიშნავს აგრეთვე, რომ იგი ქართული ციხეა და რომ der Name bedeutet im georgischen „neue Festung“¹.

„ახალციხე“ სიტყვის ქართულობის შესახებ, მიუხედავად ამ არაორიზ- როენობისა, აქ ერთი რამე მინციკტეც უკრძალდება. Saint-Martin-ი „ახალ- ციხეზე“ რომ სტატიას იწერს, „ახალციხის“ სახელი მოჰყავს ჯერ სომხურ- ფრანგულ (P[er]sien Akhelskha), შემდეგ თურქულ-ფრანგულ (اخسخه Akheskheh), დაბოლოს, ქართულ-ფრანგულ ტრანსკრიპციაში (ახალ ციხე Akhal-tsikhe), რომელსაც დართული აქვს ასეთი განმარტება: c'est-à-dire, la nouvelle forteresse² [ე. ი. „ახალი ციხე“]. ვფიქრობ, შრომის ამ ადგი- ლიდან არ ჩანს, რომ S.-Martin-ი „ახალციხე“ს სომხურ სიტყვად თვლიდეს, ფრანგულ თარგმანს „la nouvelle forteresse“ ავტორი, თითქოს, აიღწიო- ფიცირებს „ახალციხის“ სახელწოდების უკანასკნელ, ქართულ ვარიანტთან. მაგრამ მინც მე შეგონია, რომ Saint-Martin-ის შრომის ეს ადგილი უნდა იყოს მიზეზი იმისა, რომ შემდგომში ავტორებმა, ზოგჯერ „ახალციხე“ სომ- ხურ სიტყვად მიიჩნიეს.

J. v. Hammer-ს მოჰყავს სამცხე-საათაბაგოს გეოგრაფიული სახელების შესახებ სხვადასხვა ავტორის მონაცემები და, სხვათა შორის, Saint-Martin-ის შრომაზე ლაპარაკისას შემდეგს შენიშნავს: Eben da kommt auch der armenische Name Achiska's oder Akhalsich's, d. i. des neuen Schlosses, als Achelscha vor³. აქაც, თითქოს, ლაპარაკია „ახალციხე“ სიტყვის სომხურ ვარიანტზე (armenische Name) — „ახელცხა“ზე, რომელსაც შემდეგ მოსდევს ამ სახელწოდების თურქულ-ქართული ვარიანტები გერმანული თარგმანით („des neues Schlosses“). მაგრამ სენ-მარტენის შემდეგ ჰამმერ-ის მიერაც პირველად სომხური სახელწოდების დასახელება როგორც, თითქოს, „ახალ- ციხის“ სახელწოდებებს შორის ამოსავალი ვარიანტისა, კვლავ აბუნდოვანებს საკითხს და შეიძლება ვიცნა იფიქროს, რომ სენ-მარტენის გაუღწეოთ ჰამმერს- თავის შრომის 867-ე გვერდზე Achelscha („ახელცხა“) სომხურ სიტყვად ქონდეს მიღებული (იქვე, 868-ე გვერდზე ჰამმერი, როგორც ვნახეთ, ახალ- ციხეს ქართულ ციხედ⁴ ახსენებს. იხ. ზემოთ).

მე ვფიქრობ, ორი ზემოდასახელებული შრომაა წყარო იმ მცდარი გან- მარტებისა, რომელსაც „ახალციხე“ სიტყვას აძლევს ცნობილი თურქი ლექსი- კოგრაფი ზამს-ედ-დინ სანი ფრანგურ, რომლის მიხედვით, თურმე, „ახალციხე“

¹ II. 1 გვ. 212 შერ. Fr. Bahinger-ის: „Hassan b. Jinnad stammt aus Achalsich (türk. Achiska, Achs'cha)“—GOW, გვ. 303.

² Saint-Martin-ი დასახლებული ნაშრომი, იქვე.

³ GOR, II, გვ. 867 (თარგმანი: იქვე [ე. ი., Saint-Martin-ის შრომაში — ს. უ.] გვხვდება აგრეთვე სომხური სახელწოდება Achiska-ის ან Akhalsich-ის, ე. ი. „ახალციხე“სი [des neues Schlosses] — „ახელცხა“).

და დიალექტურ ფორმებთან და ქმნიდა ტენდენციას თითქოსდა დიალექტურ-
რის — მისი ლიტერატურული ექვივალენტით — ც-ით შეცვლილიყო. ამ ნია-
დგზე უნდა იყოს ახალციხე → اخسح → اخسح და اخسح, ბორჩხა → بورچخ →
Borçka, ქორხი → خوروخ → خوروخ || خوروخ და სხვ.

საინტერესოა, რომ სამცხე-საათაბაგოს ზოგი გეოგრაფიული ნომენკლა-
ტურა ქართველებშიც იკიდებდა ფეხს თავისი გადათურქებული სახით. აქად.
უკ. ჯავახიშვილი, მაგალითად, ეხება ომან მდივანბეგი ხერხეულიძის თხზუ-
ლებაში „მეუობა ირაკლი მეორისა“ უცხო ენობრივ ელემენტებს და შენიშ-
ნებს: „ესაოცარია აგრეთვე, რომ ომან მდივანბეგი „ახალციხეს“ მაგიერ
„ალსინა“ს წერს (იქვე, ჩუბ. 478, 491 და 493; კიჭ. 246, 264 და 266). ამი-
ტომ შეიძლება ადამიანს ეფიქრა კიდევ, იქნებ ჩვენი მემკვიდრე ამ შემთხვე-
ვებში სპარსული, ან ოსმალური წყაროებით სარგებლობდაო, მაგრამ აქ სულ
სხვა მიზეზია: თუმცა გასაკვირველი-კია, მაგრამ ეტყობა ომან ხერხეულიძე
ახალციხეს ისევე უჭამდა, როგორც თურქები უჭამდნენ¹. ჩანს, ქართული
„ახალციხე“ სახელწოდების გადათურქებული „ახსხა“ ფორმა ისევე გადმოუ-
ქართულდებიათ და „ალსინა“ს ფორმით უხმარიათ.

„დაეთარში“ ახალციხე ივარაუდება როგორც: 1. „გურჯისტანის ვილდე-
ეთის“ მმართველის — ვაზის რეზიდენცია, 2. ვილდეეთის შემადგენელი ერთ-
ეოთი ადმინისტრაციული ერთეულის — ლივან-ს ცენტრი², 3. ლივან-ს შემადგენ-
ლობაში შემაჯალი უფრო მცირე ადმინისტრაციული ერთეულის — რაიონის
(= ნიშია) ცენტრი³ და 4. გარკვეული რაოდენობის კომლის შემცველი და-
სახლებული პუნქტი — „ქ-ქარაფე (= სოფელი)“⁴, რომელიც, როგორც სავა-
დასახადო ერთეული, დაბეგრლია დაწესებული გამოსაღებით.

„დაეთარში“ არ არის ნათქვამი, რომ ახალციხე „გურჯისტანის ვილდე-
ეთის“ ადმინისტრაციული ცენტრია. მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ ახალციხე
ვალის რეზიდენციაა იმთავითვე, როგორც ეს აღნიშნული აქვს ვახუშტისაც:
„... უდომარებს თაშა მუნ, რომელსა უწოდებენ საქართველოსანი კვალად
თაშაგადვე, ხოლო ოსმალნი ახალციხის თაშად, და უპყრავს ამას სრულიად
და სამცხე-საათაბაგო“⁵. ამრიგად, სამცხე-საათაბაგოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ-
ით ნაწილის აღებისა (1578 წ.)⁶ და „გურჯისტანის ვილდეეთის ჩამოყალიბე-
ბის დროიდანვე იაქვე, როგორც მანამდე „მათი (ე. ი. სამცხის ათაბაგების)

¹ ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წ. 1,
ქართული ისტორიის მწერლობა (V-XVIII სს.), თბილისი, 1945, გვ. 378.

² اخسح — დაეთარი, I 19.
³ اخسح — I, იქვე.
⁴ اخسح — I, იქვე.

⁵ „... სამეფოსა საქართველოსა, 125; ახალციხე იხ. აგრეთვე ე. შილდელი, ახალცი-
ხის ისტორია, „ივერია“, 1894, №16, 117.
⁶ ჯავახიშვილი, იხ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, I, თბილისი,
1946, გვ. 225.

საჯდომი ადგილი ქალაქი ახალციხე იყო“¹. ასევე პირველობდა ახალციხე შენი-
შნებში². გარდა ამისა, „ახალციხე“ სიტყვას „დაეთარში“ ზოგჯერ წინ წა-
ემსოვარება სიტყვა და წერია اخسح اخسح, რაც ნიშნავს „თვით, საკუთ-
რივე ახალციხეში“, „თვით ახალციხეში“; ეს კი იმის მანიჭებელია, რომ ამ
შემთხვევაში ვაკუუმის შემწირველი შირ-შირანი (ე. ი. ბეგლარბეგი) ხილირ
თაშა, რომელიც, ალბათ, ახალციხეშივე მოღვაწეობს, ახალციხეში მდებარე
მამულებს სწირავს „თვით ახალციხისავე“ წმინდა ჯამილ-ს. ასევე აგრეთვე
მკორე შემთხვევაშიც (I 53; II 57), როდესაც იგივე შირ-შირანი „თვით ახალ-
ციხეში მდებარე წმინდა ჯამილ-ის საქიროებებზე დასახიარჯავილ“ სწირავს
მამულს. მე ვგონია, „თვით“ (سفي) აქ იმასაც ნიშნავს, რომ შირ-შირანის
რეზიდენციაშივე მდებარე ჯამილ-ზე დასახიარჯავი.

საერთოდ კი ჩვენი „დაეთარის“ მიხედვით „გურჯისტანის ვილდეეთი“
თვით „დაეთარშიც“ და მთლიანად თურქულ ისტორიოგრაფიულ ლიტერა-
ტურასა და განსაკუთრებით სვალსაჩინოდ, თურქულ ოფიციალურ საბუთებში
ცნობილია „ჩილდირის (ჩრდილის) ვილდეეთად“³. უთუოდ სპეციფიკური ვითა-
რებაა ეს, რომ ოსმალეთის იმპერიის ამ ერთ-ერთ მსხვილ ადმინისტრაციულ
ერთეულს — ვილდეეთს (ან ვანდეეთს) ეწოდება ჩილდირის (ჩრდილის) ვილდე-
ეთი და არ არის ცნობილი თავისი ადმინისტრაციული ცენტრის „ახალციხის“
(„ახსხის“) სახელით. ამ ვითარებას უფროდღებს აქცევდა ჯერ კიდევ ველიამ
ჩილდირის (1611-1679), რომელიც ჩამოთვლის „ახალციხე“ სიტყვას სავადასხვა
გადათურქებულ ვარიანტებს და იქვე შენიშნავს چارچا ادهاساڤ ماحرفاڤ لاف
اور اولتور چارچا ادهاساڤ ماحرفاڤ لاف = (მაშასადამე, ახალციხეს ისეთი
და ისეთი სახელები ჰქვია) „ოღონდ სახელმწიფო დაეთარხანეებში (და ამდენ-
ად ყველა ოფიციალურ საბუთში) იწერება ხოლმე ჩილდირის ვილდეეთის
მთლობელი ესა და ეს თაშაი“⁴. მაშასადამე, ველიამ ჩილდირის აქ გახაზავს იმ
ფაქტს, რომ ვილდეეთის მთავარი ქალაქის (ახალციხის) სახელები თურქულ-
ად ესა და ეს არისო, მაგრამ ოფიციალურ მიმოწერებასა და საბუთებში
ეს ვილდეეთი „ახალციხის (ახსხის) ვილდეეთად“ კი არა, „ჩილდირის (ჩრდი-

¹ იქვე, გვ. 295; აგრეთვე იხ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, IV, თბილისი,
1948, გვ. 108.

² „Atlasnik, составленный ерванотине сил и управления Пашалыка“ (История
армянских действий, I, 63).

³ დაეთარი, I 21, 53; II 24-25, 57.

⁴ მაგალითად, დაეთარში ჩამოვნიძე აფხალოს ნათქვამია: „ჩილდირის შირ-შირანის
ხილირ თაშაიგად...“ (I 21, 43, 53; II 24, 47, 57). ეს „ჩილდირის შირ-შირანი“, იგივე „ახალ-
ციხის ბეგლარბეგია“, ე. ი. დაეთარში „გურჯისტანის ვილდეეთად“ წოდებული ადმინისტრ-
აციული ერთეულის გასწვ „დაეთარში“, გარდა ამისა, პირდაპირ იხსენიება „ჩილდირის
ვილდეეთის დაეთარის ქეიხედან“ (I 22; II 25). „გურჯისტანის ვილდეეთზე“ აგრეთვე ლაპარაკი
Hammer-თან: Die Statthalter-schaft Tschildir... (GOR, IV, გვ. 711). ჩვენ IV წიგნში ამ სა-
კითხს უფრო ფართოდ განვიხილავთ „გურჯისტანის ვილდეეთის“ როგორც ადმინისტრაციულ-
სამმართველო ერთეულის დაბასიათებასთან დაკავშირებით.

⁵ اوليا چلبى سياحتنامسى — II, გვ. 321.

ლას) ვილანგეთად იწერებოდა. ქთიბ ჩელებიც (ჰუჯჯი ხალჩა — 1609-1657) ვილანგეთს ჩილდირის (ჩრდილის) ვილანგეთს უწოდებდნენ, მაგრამ ახალციხის აღწერისას (اصصاف اخصاص) პირდაპირ ამბობს, რომ (ჩილდირის) ვილანგეთის ტახტიად, ე. ი. ვილანგეთის მთავარი ქალაქიაო. J. v. Hammer-საც საქიროდ მიაჩნია ეს გარემოება საგანგებოდ აღნიშნოს და თქვას, რომ Die Statthalterschaft Tschildir wird auch die von Achiska genannt (= ჩილდირის ვილანგეთი იწოდება აგრეთვე ახალციხის (ახისხას) ვილანგეთად¹; ხოლო ამავე ავტორის რუკაზე მთელი ვილანგეთის სახელად აღნიშნული აქვს Achiska od[er] Tschildir² (მდრ. აგრეთვე: Childir or Akhisklah...)³. Hammer-ის ამ განცხადებას მყარი საფუძველი არა აქვს: სახელწოდება „ახალციხის ვილანგეთი“ არ გვხვდება. უთუოდ ვილანგეთისა და ვილანგეთის ცენტრის სახელწოდებათა სხვადასხვაობით არის გამოწვეული ის გარემოება, რომ, მაგალითად, 1803 წლის ქართულ საბუთებშიც აღნიშნულია ხოლმე „სართულიად ჩილდირისა და ახალციხის სარდარი ყიფიანი სელიმ-აღა...“⁴.

„დავთარის“ დასაწყისში, ასე ვთქვათ, ოფიციალურად ახალციხე كاريه —karye-დ⁵ არის ფიქსირებული. كاريه კი „დავთარში“ და, თუ გვინდა, საერთოდ თურქულში 'სოფელს' ნიშნავს⁶. მაგრამ ჩვენ უნდა გვახსოვდეს, რომ كاريه სიტყვა აქ ტექნიკური გამოთქმაა, რომელიც აღნიშნავს ამ კუთხის ფისკალური მიზნით აღწერისას საგადასახადო ერთეულად (Steuereinheit) მჩვენულ გეოგრაფიულ პუნქტს⁷. ამის შესაბამისად „დავთარში“ كاريه შევედგან „სოფელ“ სიტყვით მაქვს თარგმნილი და „სოფელი“ აქ ამ სპეციალური მნიშვნელობითაც უნდა გავიგოთ⁸. რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ახალციხე იმ დროს (XVI საუკ.) ჩვეულებრივი სოფელი იყო. „დავთარშივე“ შიგადაშიგ, სადაც ახალციხე მოხსენებულია არა როგორც საგადასახადო ობიექტი, იგი დასახელებულია كصبة —kasaba-დ, რაც უკვე 'ციხე-ქალაქს' 'გამაგრებულ ადგილიან ქალაქს', 'რომელიმე ოლქის მთავარ ქალაქს' ნიშნავს⁹, მაგალითად, 21, 53 და 54 გვერდებზე ახალციხე დასახელებულია

¹ جهان نما — გვ. 408, 411; აგრეთვე რუკა 431 და 432 გვერდებს შუა.
² იქვე, გვ. 408.
³ GUR, II, გვ. 866.
⁴ იქვე, რუკა 304 და 305 გვერდებს შუა.
⁵ Ch. Rieu, Catalogue of the turkish manuscripts in the British Museum, გვ. 112 (III, 3370).
⁶ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, გვ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, თბილისი, 1910, გვ. 94-96.
⁷ I 6, 19; II 7, 22.
⁸ ش. سامی, قاموس ترکی — გვ. 1068.
⁹ II, II, 838.
¹⁰ ზღუდილობით ამის შესახებ IV წიგნი كاريه სიტყვასთან.
¹¹ El, II, 838.

اصصاف اخصاص¹, რაც უფრო მართებული იქნებოდა ჩვენ გვეთარგმნა „ქალაქად“ და არა „დავთარში“.

გარდა ამისა, „დავთარში“ ახალციხე სიტყვას ტექსტის დასაწყისში წამმტვიარებული აქვს სიტყვები اصصاف اخصاص — რაბატი-ი-კალდი; اصصاف, ნიშნავს ციხე-სიმაგრის მქონე იმ ადგილს, სადაც სახელმწიფო გამოსაღებით დაბეგრული სამოქალაქო მოსახლეობა თავმოყრილი (اصصاف-კალდი = 'ციხე').

ახალციხესთან შინაწერებში იხსენიება: ვენახი اصصاف اخصاص ან, როგორც ახლა უფრო შესაძლებლად შეჩვენება, اصصاف اخصاص: უნდა იყოს სახელი იმ ადგილისა, რომელზედაც ვენახია გაშენებული. მფლობელის სახელი ვარკვეულია.

შემდეგ იხსენიება ახალციხის რაბათის მცხოვრებთა მფლობელობაში მყოფი საძოვარი ადგილი. ნაჩვენებია ამ საძოვარი ადგილის მიჯნები შემდეგნაირად: იწყება საძოვარი მტკვრის ხიდიდან და თავდება გაობრებულ სოფელ اصصاف-ის მიჯნასთან. გარდა ამისა ნაჩვენებია აგრეთვე საძოვრის შუა წელში მდებარე მოსახლერე პუნქტები: اصصاف اخصاص (დავთარის) I წიგნიში შეცდომით დაბეჭდილია اصصاف اخصاص, ხოლო II-ში اصصاف اخصاص. ამგანამდე მე აქ წარმოდგენილი წაკითხვობა მიმართავ უფრო სწორად; შემდეგ ნაჩვენებია (დიაკრიტიული ნიშნებით) اصصاف اخصاص: მაგრამ ცხადი არაა სოფელია ეს, თუ სხვა რამე. რადგანაც ახალციხის მომდევნო სოფელს წყარუთი ქვეი, შეიძლება აქ ჩვენ გვეჩინდეს ამ სახელიდან წარმომავალი სიტყვა წყარუთულა², რომელიც ერთგის ფოცხოვის ან ახალციხის წყალს მარცხენა მხრიდან, ერთი ვერსის სიშორეზედ ახალციხიდან...³ ფონეტიკურად ეს საყვებით გამართლებულია, რადგანაც „წყურთულა“ სიტყვის მკვეთრები ჩვეულებრივად სათანადო რიგის მტერებთანაა გადმოცემული (წყ, ყ-; ჯ), ორ თავციდურ თანხმოვნებში ჩასმულია „უ“ ხმოვანი (وڃو). უცნობია აგრეთვე იმავე კონტექსტში მოცემული პუნქტი اصصاف اخصاص⁴.

იქვე მოხსენებული იალად اصصاف اخصاصს ამოცნობა ვერ მოხერხდა. მაშასადამე, თურქული ისტორიოგრაფიული ლიტერატურისა და თურქული საბუთების მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ ქართულ გეოგრაფიულ სახელს „ახალციხე“ თურქულში უმთავრესად ორი გადათურქულებული ვარიანტი მოეპოვება: اصصاف اخصاص (უპირატესად) და اصصاف اخصاص. თანამედროვე სალიტერატურო თურქულში უფრო დამკვიდრებულად ჩანს სახელის Ahiska ფორმა.

¹ დავთარი, I 21, 43, 54.
² იქვე, II, გვ. 24, 47 და 57.
³ დედანი, გვ. 28, I 22; II 25.
⁴ დედანი, გვ. 28.
⁵ დავთარი, I 22; II 25.
⁶ ე. წილდელი, ახალციხე და სავარის მონასტერი, „ივერია“, 1894, № 114.
⁷ დავთარი, I 22; II 25; დედანი, გვ. 28.
⁸ დავთარი, III

Saint-Martin-ის ზემოდასახელებული შრომა უნდა იყოს წყარო იმ შეკლონისა, რომელიც დაშვებულია შემდგომი ავტორების მიერ (Sams-ed-Din Sami Frassen, Hammer) „ახალციხე“ს შემადგენელ სიტყვათა სომხური წარმოშობის შესახებ. *اخساخ-خساخ* ქართული „ახალციხე“ სიტყვის ფონეტიკური კანონზომიერებით გადათურქულებული ფორმებია.

ახალციხე რეზიდენციაა ვაღლი-მმართველის „გურჯისტანის ვილაფეთისა“, რომელიც უმთავრესად „ჩრდილის (ჩილდირის) ვილაფეთად“ იყო ცნობილი. ვილაფეთის მთავარი ქალაქის — ახალციხის (ახსხას) სახელი, მიუხედავად Hammer-ის მოსახრებისა, საერთოდ ვილაფეთს არ რქმევია.

„დაკთარში“, როგორც ოფიციალურ დოკუმენტში, ახალციხისათვის ნახშირი „სოფელ“ (*ყ.ჟ = karpe*) სიტყვა საგადასახადო ერთეულის გამოხატველი ტექნიკური ტერმინია. სხვა შემთხვევებში ახალციხე „კასაბა“ა — 'ციხე-ქალაქი', ან არადა „რაბათი“ — 'გამაგრებული გეოგრაფიული პუნქტი სამოქალაქო მოსახლეობით'.

2. სოფ. წყრუთი — *توغورت* (დედანი — გვ. 28, I 6, 22; II 7, 25).

დღევანდელი ახალციხის რაიონში წყრუთის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია¹. ბროსეს მიერ გამოცემულ ვახუშტის რუკაზე ფრანგული ტრანსკრიფციით სავსებით ზუსტადაა გადმოცემული: Tsqrouti. უნდა აღინიშნოს, რომ „დავთრის“ მიხედვით სოფ. წყრუთი ერთია, საკმაოდ დიდი სოფელი 32 კოშლით. ვახუშტის ხსენებულ რუკაზე კი ლიკანის წყალზე (?) წყრუთი ნაწყენებია ორჯერ². წყრუთ სიტყვის გადმოცემა და წარმოთქმა თურქისა-ნაწყენებია ორჯერ³. წყრუთ სიტყვის გადმოცემა და წარმოთქმა თურქისა-ნაწყენებია ორჯერ⁴. წყრუთი სიტყვა გადმოცემულია ზუსტად იმ კანონზომიერება-სა-შუალედებით, რომელიც საერთოდ დგინდება აქ. სიტყვის თავში თანხმოვანთა თანმოცრა თავიდან აცილებულია (ვიწრო) ხმოვანთა ჩართვა-გადასმით *توغورت* - ზღურთ; წ და ყ მკვეთრები გადმოცემულია შესაბამისი მდგრადებით *ჟ და გ*-ით. წყრუთ სახელწოდება საკმაოდ შერყენილია სხვადასხვა სახეობებში: I სიაში ჩვენ გვაქვს *Цырут*⁵, ხოლო II სიაში — *Цырут*⁶.

გვხვდება აგრეთვე *Цырут* ფორმა⁷. არაქართული მოსახლეობის გავლენით ადგილობრივი მკვიდრებიც შერყენილად წარმოსთქვამენ ამ სახელს: „წყრუთი“, „წყრუთი“ და სხვ. ქართულ რუკებზე „წყრუთა“ წერია; რუსულ რუკებზე ზავალითად — სსრკ სახკომსაბჭოს გეოდეზიისა და კარტოგრაფიის

¹ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბილისი, 1949, გვ. 22.

² Description géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Wakhoucht, გამოცემული M. Potemkin-ის მიერ, პეტერბურგი, 1842, რუკა № 1; წყრუთია აგრეთვე ვინმე მესხის სტატიის „ქრონოლოგია“, 1879 წ., № 200.

³ სკია, გვ. 47, ს. 20, გვ. 5r.

⁴ იქვე, გვ. 77, ს. 23, გვ. 9r.

⁵ История военных действий, I, 198, 302.

მთავარი სანმართველოს მიერ გამოცემულ რუკაზე სწორადაა ჩაწერილი (Mapy). მიმოქცევაში ყოფილა აგრეთვე გადაბეჭდილებული, მაგრამ ქართულთან დაახლოებული ფორმაც: *Цырут*¹.

3. სოფ. შორახსადი ადგილი წინუბანიოთურთ, მეორე სახელი ზემოკლდო — *شوراج* *شوراج* *شوراج* (დედანი 12, 29; I 6, 23; II 7, 26), ანუ *شوراج* მოხაზულობის „შორახად“ად წაკითხვა არ მაკმაყოფილებს (თუმცა თეორიულად ასეთი წაკითხვაც დასაშვებია). პირველ ტანხმოვანს დიაკრიტული ნიშანი დასმული აქვს, მაგრამ მე-5 თანხმოვანს არა აქვს და ამდენად ამ სიტყვის ამოკითხვა „შორახად“-ის სახითაც შეიძლება (სხვა ვარიანტები: შორახაბატი, შორახანაღლი და სხვ.). ასეთ წაკითხვას რამდენიმედ მხარს უჭერს I და II სიებში მოცემული *Шорота* და *Шарата* ვარიანტები². მსგავსი პუნქტი ამ რაიონში ჯერჯერობით სხვაგან არ ჩანს. ყოველ შემთხვევაში „შორახადი“ აქ არ უნდა გვეკონდეს ისევე, როგორც არ შეიძლება ეს იყოს შორახანი, რომელიც ვახუშტით თითქოს „ასპინძის-ცივის საოჯახოდ“აა³. ექ. თაყაიშვილმა, იფიქრობ, სამართლიანად შეიტანა ექვი ვახუშტის მიერ მოცემულ ამ სახელწოდების სისწორეში და გააიგივა ვახუშტის „შორახანი“ „შორეთთან“⁴. *شوراج*-ის ერთ-ერთი საეტიმოლოგიური წაკითხვა „შორათად“ი, აგრეთვე სიციხისეული ვარიანტები *Шорота* და *Шарата* სიტყვები მასალობრივად შორს არ არის „შორეთა“საგან, მაგრამ ტერიტორიულად ეს პუნქტები სხვადასხვა ადგილასაა (შორეთის მონასტერი ექ. თაყაიშვილით ახალქალაქის მხარის საზღვარზეა)⁵. მათი გაიგივება არ შეიძლება. ამდენად *شوراج*-ის სახელით აღნიშნული პუნქტი ახალციხის საზღაურის მხარის რაიონისა ჯერჯერობით გაურკვეველია როგორც მდებარეობის, ისე სახელწოდების სიზუსტის თვალსაზრისით.

شوراج-თან (?) დასახელებულია უბანი (*ახა*) წინუბანი, რომელსაც მეორე სახელად ზემოკლდე ჰქვია. *شوراج* და *აქრუილობანი*, ვფიქრობ, „წინუბანი“ და „ზემო კლდე“ უნდა იყოს; სხვათაგან მათი ამოკითხვა ძნელია. „წინუბანი“ *شوراج* სოფლის ერთ-ერთი ნაწილია, რომელსაც, ცხადია, არავითარი კავშირი არა აქვს აწყურის რაიონში (№ 27) დასახელებულ დამოუკიდებელ სოფელთან „წინუბანი“ ისევე, როგორც ამ უბნის მეორე სახელს „ზემო კლდე“ არა აქვს რა საერთო ამავე (შხვარის) რაიონში მდებარე სოფ. კლდესთან.

4. სოფ. ტატანისი — *تاتانيس* (I 6, 23; II 7, 27; დედანი 12, 29). „ტატანის“ სიტყვის დაწერილობას დიაკრიტული ნიშანი არა აქვს, მაგ-

¹ სკია, გვ. 77, ს. 10, გვ. 35; ანუ ექ. ზისერმანთანაც (გვ. 13).

² სკია, გვ. 47, ს. 20, გვ. 5r და იქვე, გვ. 77, ს. 23, გვ. 9r.

³ ანუ შორა სამეფოს საქართველოსა, გვ. 127; შორ, შ. *Шората*, *Кавказ в христианских источниках*, გვ. 151.

⁴ Материалы по арх. Кавказа, XII, გვ. 10; ამავე უფრო დაწერილებით იხ. ქვემოთ „სათესველი შორათა“ (ასპინძის მხარე, სათ. № 41).

⁵ МАК, XII, გვ. 10. ამ პუნქტის შესახებ იხ. აქვე, ასპინძის მხარე, სათესველი № 41.

აგარასი (II 36). 2. სოფ. აგარა სოფ. თისელთან (II 95), აწყურის რაიონში შედის („დავთრის“ მიხედვით) „აწყურის აგარა“; 3. სოფ. აგარა თისელთან (II 106). ეს აგარა უკაცრიელი სოფელია ამავე აბალციხის სანჯაყის აწყურის რაიონში. „დედისიმედის წინუბანი“ ამავე აწყურის რაიონში 27-ე სოფლად აღრიცხული სოფ. წინუბანი უნდა იყოს (ამ სოფლის მინაწერია მიხედვით დედისიმედს აქ ჰქონია ვენახი და ბაღი; იხ. II 101). 4. სოფ. აგარა — სოფ. დემოთიასთან (II 109) — ეს უკვე შესაძლოა „აგარას“ სახელწოდებით მარტო აწყურის რაიონში; ესეც უკაცრიელი. 5. ასპინძის რაიონში სოფ. ონდორასთან იხსენიება „აგარას“ სახელით სათესველი (II 135). 6. ამავე (ასპინძის) რაიონში 30-ე სოფლად აღრიცხულია სოფ. აგარა, საკმაოდ დიდი სოფელი — 31 კომლით. 7. კაპანის რაიონში აღრიცხულია 28-ე სოფლად აგარა (II 162). 8. აბალციხის სანჯაყის ნიალისყურის რაიონში დასახლებულია საკმაოდ დიდი — 26 კომლით სოფელი — აგარა (II 249), რომელთანაც ამავე რაიონში იხსენიება სოფ. აგარა (II 256); შესაძლებელია ეგვე „ნიალისყურის აგარა“ აბალციხის მუხრანის იმ სოფ. აგარად, რომლის ახლო მდებარედ თმოგვის რაიონში იხსენიება სოფ. აგარა (II 245) და 9. ფოცხოვის სანჯაყის შვიგის რაიონში 31-ე სოფლად აღწერილია სოფ. აგარა 17 კომლით (II 307). ამავე „დავთრის“ შედგენის დროს მარტო „გურჯისტანის ვილაეტში“ 9-ე რაიონში აღნიშნული პუნქტი გვაქვს „აგარას“ სახელწოდებით. როგორც გ. ვახუშტის აღნიშნული უეჭველია, სამცხე-საათაბაგოს სხვა რაიონებშიც იყო აგარას სახელი.

„აგარა“ სახელი საკმაოდ და მახინჯებული რუსულ (და, ალბათ, სომხურ) საბუთებში. ორთავე სიებში, მაგალითად, ჩვენ გვაქვს Агарა და Агар.

თბილისის მიდამოებში მდებარე ისტორიული აგარა-ების მასილასზე „აგარა“ სიტყვის მნიშვნელობა ვრცლად აქვს შესწავლილი და განმარტებული პროფ. ნ. ჯერძენიშვილს.¹

7. სოფ. ზემო და ქვემო ხომა — غوما و خوما (I 6, 25; II 7, 28). ამჟამად ჩვენთვის სავსებით ნათელია, რომ ამ პუნქტის სახელი ხომა (და არა ხუმა, როგორც ეს II წიგნშია დაბეჭდილი), რადგანაც, გარდა არქეოლოგიური სიების ხომა-სი (იხ. ქვემოთ), კ. ზისერმანს ს. წნისი ნაჩვენებია აქვე ხომას წყალზე მდებარედ (при р. Хомке). ბევრ საბუთში აგრეთვე მოხლოდა ხომა გვაქვს: ...пустошь Хома². ზემო და ქვემო ხომა ერთ სახელსახდოდ ერთმანეთს არის დასახლებული. ალბათ, ზრდის შედეგად ზემო და ქვემო ხომა გაერთიანდა. ამ დროისათვის უკვე 30 კომ-

¹ სცია, ფ. 77, ს. 23, გვ. 9r.

² იქვე, ფ. 47, ს. 25, გვ. 5r.

³ იქვე, თბილისის ტაბონისკიდან (აგარანი). „მომთხილველი“, II, გვ. 35-60; აგრეთვე იხ. ვახუშტის, ქართული ერის ისტორია, II, თბილისი, 1948, გვ. 11.

⁴ K. Danczycki-ი, გვ. 2; სცია, ფ. 41, ს. 44, გვ. 3r; სცია, ფ. 1044, ს. 15, გვ. 8r.

ლიანი სოფელია, რომელიც, როგორც მინაწერებიდან ჩანს (იხ. II 29), ვენახებითა და სხვა სამეურნეო ობიექტებით საკმაოდ მდიდარია. შემდეგ³ სოფ. ხომა გაუკაცრიელებულა, 1836-1838 წლების საბუთებში ხომა უკვე გაპარტახებულია (სცია, ფ. 1044, ს. 15, გვ. 8r). არქეოლოგიურ სიებში მე-7 ნომერთან იკითხება Хома улия и сухла (I სია) და Хома улия и сухла⁴. ხომა-დ წოდებული სოფლები რუკებზე არაა აღნიშნული და მათი ადგილმდებარეობის შესახებაც მეტად მწირი ცნობა გვაქვს. ამავე რაიონში შემავალ (№ 30, II გვ. 37) გოგეთუბან (თუ გოგოთუბან) სოფელზე ნათქვამია, რომ იგი (ს. გოგოთუბანი) მდებარეობს „ხომა და შურდო სოფლებს ზემოთ“⁵. აქედან ჩანს, რომ სოფ. ხომა შურდოსთან ახლო ყოფილა, ხოლო შურდოს მდებარეობა ცნობილია (იხ. თანდართულ რუკაზე); შურდო რუკაზე აღნიშნულია სოფ. ბოგის ზევით, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. აი, ამ შურდოსთან უნდა იყოს ზემო და ქვემო ხომა. საინტერესოა ადგილობრივი მკვიდრის ისკენდერის ჩვენება: ხომა ჩარმუგი დეკილან აგრ ვარ — არის ადგილი, რომელსაც ხომას აბანოს ეძახიან (აბანო მინერალური სამკურნალო წყლის გაგებით).

8. სოფ. წირა — قيرى (I 6, 26; II 7, 29), სოფ. წირა დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით აბალციხის რაიონის წყრუთის სასოფლო საბჭოში შედის⁶. იხსენიება История военных действий-ში სოფ. წყრუთთან ერთად: Циря და Циря⁷ (Циря-ში и და и ხმოვნები ქართული სპეციფიკური წ თანხმოვნის რუსულად გადმოცემის ცდის შედეგად უნდა იყოს). არქეოლოგიურ პირველ სიაში დამახინჯებულადაა გადმოცემული — Цира, ხოლო მეორე სიაში — Цира⁸. სოფ. წირა მდებარეობს წყრუთთან ახლოს, მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთით (იხ. თანდართული რუკა), აბალციხიდან 6 ვერსზე (ზისერმანი, 13).

9. სოფ. თურესი? — (?) قوريس — „თურეს“ის ამოკითხულობა დამაკმაყოფილებელი არ არის. 5 კომლიანი პატარა სოფელი ყოფილა. მის კვალს ვერ შევადგინეთ. არქეოლოგიური სიების მიხედვით Цорис-ია (I სია) და Цорис-ი (II სია)⁹. ერთ დოკუმენტშიც ამ რაიონში შემავალ სოფლებთან Цорис-ი იხსენიება¹⁰. ამ უკანასკნელი ვარიანტის მიხედვით შესაძლებელია დავუშვათ, რომ ამ პუნქტის სახელი იყო თორისი ან თურისი. ამ შემთხვევაში მეოთხე ასო უნდა წაიკითხოთ არა -დ, არამედ -დ, რაც, რათქმა უნდა, სავსებით შესაძლებელია ისევე, როგორც ეს მეოთხე ასო შეიძლება იყოს ; ან, (თურთისი, თურთისი და სხვ.).

¹ სცია, ფ. 47, ს. 20, გვ. 5r და ფ. 77, ს. 23, გვ. 9r [улия და сухла (=сухла) არაბული სიტყვებია 'ზემო' და 'ქვემო' ნიშნავს; მათ შესახებ სპეციალურად IV წიგნში].

² დავთარი, I 33; II 37.

³ საქართველოს სსრ ადმინ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 22.

⁴ I, გვ. 298.

⁵ სცია, ფ. 47, ს. 20, გვ. 5r; იქვე, ფონდი 77, ს. 23, გვ. 9r.

⁶ იქვე.

⁷ სცია, ფ. 77, ს. 35, გვ. 2v.

10. სოფ. ჭვინტა — چينتا (I 6, 27; II 7, 30). დედანში (გვ. 32) პირ-
დასახლებული ნიშანი (წერტილი ქვემოთ) აქვს და ეჭვი არაა, რომ
„ჩინტა“ სიტყვით აქ გადმოცემულია ქართული სოფლის სახელი „ჭვინტა“
(ხედავთ ორთაწმინდანობის თავიდან ასაცილებლად „ვ“ თანხმოვანი ამო-
ცემულია; ქ და ტ მკვეთრები ჩვეულებრივად მდებარეობდა გადმოცემული).
სოფ. ჭვინტა დღევანდელი ახალციხის რაიონის ელიაწმინდის სასოფლო საბ-
ჭოპო შედის (იხ. თანდართულ რუკაზე). ვახუშტის მიხედვით „ჭვინტას
არს მონასტერი“, რომელიც (მონასტერი) ვახუშტის დროსაც უკვე ყოფილა,
ბროსესთან — Dchwinta¹.

ორთავე არქივისეულ სიაში საკმაოდ დამახინჯებულადაა მოცემული:
სოფ. ჭვინტა (გვ. 5r და 9r). ქართულად „ჭვინტა“ უნდა დაიწეროს და არა „ჭვინ-
ტა“.

სოფელ ჭვინტაში იხსენიება უბნები: გოგეთუბანი (?), თელეთუბანი (?),
საქათუბანი (?) და ყურათუბანი — و (?). სოფ. ჭვინტაში (იხ. თანდართულ რუკაზე) აქვს პირველსა
და მეორე სოფ. წერტილები). ოთხივე სიტყვის მეოთხე ნახევარი — „უბან“
სიტყვა უნდა იყოს სწორი უნდა იყოს („უბან“ სხვაგან ყველგან ასეთი შობა-
ხელობითაა მოცემული). საერთოდ, ვფიქრობ, პირველი და მეოთხე უბნის
სახელი სწორად უნდა იყოს ამოკითხული (გოგეთუბანი, ყურათუბანი); დი-
ნათუბანი სწორად. ერთ საბუთში აბასთუბნის სანჯაყში ჭვინტასთან ნახსენები
სოფ. ჭვინტის სოფელი Kyparyban-ი უნდა იყოს სწორედ ეს პუნქტი, რომელ-
საც XIX ს. შუის დამოუკიდებელ სოფელში გადაიხარდა². ეს ეჭვიმუტან-
დავ დატყობდება მ. ბროსეს შრომიდან, სადაც ჭვინტასთან ახლო ნახსენე-
ბის ს. ვილან და Qomath-Ouban (=ქ. ყურათუბანი)³. საყურადღებოა, რომ
ქართულ საბუთში ჭვინტასთან ერთად იხსენიება ყურათუბანიც. 1870
წელს კ. ვისერმანის ყურათუბანს აღწერს დამოუკიდებელ სოფლად, რომელ-
საც ნახსენებია 10 კომლი. ყურათუბანი მდებარეობს ახალციხიდან 9 ვერს-
ზე, ახალციხისკენის ქედის ფერდობზე⁴.

11. სოფ. ანი — اني (I 6, 27; II 7, 31). ამგვარად ახალციხის რაიონის
ელაწმინდის სასოფლო საბჭოში შედის (ჭვინტა და ელიაწმინდასთან ერ-

¹ ხედავთ აქვე სახეობა საქართველოს... გვ. 124; შდრ. Дм. Барцадзе, Канкан,
и другие христианские религии, 50; აგრეთვე М. Brosset, Rapports sur un voyage
dans le Goujistan... II, გვ. 139; Граф. Уварова, Христианские памятники. Мат.
по архивам Канкана. IV, ნოაკოვი, 1894. გვ. 93; К. Зисерман, 13.
² სოფ. თ. 47, ს. 16, გვ. 107; ს. ცაიშვილი, ახალ მესხეთში, „სახალხო განათლება“
XIII, 1946.
³ სოფ. თ. 47, ს. 4v; იქვე, თ. 47, ს. 75, გვ. 22r.
⁴ М. Brosset, Rapports... II, გვ. 139; სოფ. თ. 47, ს. 16, გვ. 107.
⁵ К. Зисерман, გვ. 13.

თიღ)⁵. თანდართულ რუკაზე იხ. სოფ. ჭვინტის დასავლეთით. ზისერმანის
მიხედვით, ანი ახალციხიდან 8 ვერსის მანძილზეა; 1870 წ. ანში ირიცხება
27 კომლი⁶.

12. სოფ. ძირი — چير (I 6, 28; II 7, 32). თურქულად „ძ“ თანხმოვანი
კ ასოთია გადმოცემული ისევე, როგორც არქივისეული ორთავე სიის მიხედ-
ვითაც — چير (გვ. 5r და 9r) რუსულადაც ასევეა ტრანსკრიბირებული. ცნო-
ბილ ერთვერსიან რუკაზე კი ჩიპი გვაქვს (ძ აფრიკატის ჩვეულებრივი გად-
მოცემა). რუკაზე იხ. სოფ. ჭვინტის დასავლეთით.

13. სოფ. მიქელწმინდა — چينتا (I 6, 28; II 7, 32). ამოკითხუ-
ლობა ეჭვს არ იწვევს, ამგვარად ახალციხის რაიონის წყურთის სასოფლო საბ-
ჭოპოში შედის (იხ. თანდართულ რუკაზე სოფ. წყურთის ჩრდილოეთით). საინტე-
რესოა, რომ ამ სიტყვაში წ თანხმოვანი გადმოცემულია არა ჩვეულებრივი კ
ასოთი, არამედ ბ-თი⁷. არქივისეულ სიებში Мирелл. Пимрелა და Мирелл
Пимрелა გვაქვს (გვ. 5v და 9r). მიქელწმინდაში 1870 წ. მხოლოდ 1 კომლია
(ქართველი მაჰმადიანი); ახალციხიდან 5 ვერსზე მდებარეობს⁸.

14. სოფ. ლალუტი — چالوتي (I 6, 29; II 7, 33). ლალუტი 14 კომლია-
ნი სოფელი ყოფილა. წყითხულობა ეჭვს არ იწვევს; ბოლოკიდური ა ქარ-
თული სათანადო რიგის მკვეთრს უნდა გადმოსცემდეს. არქივისეულ ორთავე
სიაში Чалоти-ი (გვ. 5v და 9r) გვაქვს. მდებარეობა არ ვიცით; იხსენიება
მიქელწმინდა, კლდე და სვირ სოფელთა შორის. მისი მდებარეობის გასარკ-
ვევად ძიება ამ სოფლებს მიდამოებში უნდა წარიმართოს.

15. სოფ. კლდე — چالدي (I 6, 29; II 7, 33). ამოკითხულობა სრულიად
უდავოა. ოღონდ აქ უნდა აღინიშნოს ქართული მკვეთრი კ თანხმოვნის არა-
ბუნელი კ ასოთია გადმოცემა (ჩვეულებრივად, როგორც ვიცით, ქართული
მკვეთრი სათანადო მდებარეობა გადმოცემული. ერთ-ერთ საარქივო მასალაში
„კლდე“ში მკვეთრი „ქ“ ჩვეულებრივი მდებარეობა (=გ) ასოთია გადმოცემული
چالدي او چالدي (sie!) چالدي او چالدي — სოფ. კლდის ახსახალი ოსმან
შავაძე ოღლი⁹. ამგვარად კლდე კლდის სასოფლო საბჭოს მთავარი სოფელია¹⁰.
ორთავე სიაში „კლდე“ს ნიკელად შეცდომით Maaan წერია (გვ. 5v და 9r).
ეფიქრობ, თურქული წარმოთქმით აქ უნდა ეოფილიყო Kulae ან Kulae,
ხოლო K-ს M-ით შეცვლა გრაფიკულ ნიადაგზე უნდა მომხდარიყო.

კლდე დღეს სოფელია — 38 კომლიანი, მაღ-ვენახებიანი (ერთი ვენახი,
სხვათა შორის, დედისიწყედისა)¹¹.

⁵ ს. ზისერმანის აღმ. ტერიტ. დასავლ. 22.
⁶ К. Зисерман, გვ. 13.
⁷ ამაზე სიტყვალურად IV წიგნი.
⁸ К. Зисерман, გვ. 13.
⁹ სოფ. თ. 71, ს. 4, გვ. 7r.
¹⁰ ს. ზისერმანის აღმ. ტერიტ. დასავლ. გვ. 21.
¹¹ დავითაძე, II, გვ. 34 (მინაწერები).

საინტერესოა ი. ნებერიძის ცნობები სოფ. კლდეზე: „1837-სა წელსა რუსის სელმწიფე ნიკოლაი პავლოვიჩი მობრძანდა ახალციხეს, და ხალხსა მათსა დასახლდეს, და ხალხსა მათსა დასახლდეს, და ხალხსა მათსა დასახლდეს...“¹

შატბერდის ეკლესიის სამრეკლოს წარწერაში იხსენიება ვინმე აბესალმა კლდელი. ამის გამო აკად. ნ. მარს მოჰყავს „კლდის“ რუსული მნიშვნელობა და ამბობს, რომ აქ „კლდე“ გეოგრაფიულ სახელად უნდა გავიგოთ, რადგან ასეთი სიტყვები გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ხშირად გამოიყენებოდა. შემდეგ ნ. მარი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ამ (შატბერდის) წარწერაში მოხსენიებული აბესალმა კლდელი წარმოშობით ცნობილი კლდე-კარის ციხიდან უნდა ყოფილიყო.² რადგანაც სამცხე-საათაბაგოში ჩვენ გვაქვს საკმაოდ შესხვილი გეოგრაფიული პუნქტი — სოფ. კლდე, ვფიქრობ უფრო მართებული იქნება ეს აბესალმა მივიჩნიოთ სოფ. კლდიდან წარმოშობილ მოქალაქედ „კლდე-სილა“³. თუ იგი კლდე-კარის მკვიდრი იყო, მას შეერქმეოდა „კლდე-სილა“ და არა „კლდელი“.

ზემოთ სოფ. ბოგასთან დაკავშირებით მოყვანილ ხალხურ ლექსში კლდე იხსენიება: „პური კლდეს, ღვინო ბოგასა...“⁴

16. სოფ. სვირი — سوير (I 6, 31; II 7, 35). დღეს კლდის სასოფლო-სამეურნეო შემავალი სოფელია. „დავთრის“ შედგენის დროს 19 კომლიანი სოფელი ყოფილა. დამახინჯებათა შორის აღსანიშნავია: Свирь⁵. გ. ბროსეს შიერ გამოცემულ რუკაზე Sweri გვაქვს⁶. 1870 წ. სვირში 47 კომლია აღრიცხული. იგი სოფელ შურდოსთანაა და ახალციხიდან 8 ვერსზე მდებარეობს⁷.

17. სოფ. შურდო — شوراد (I 6, 31; II 7, 35). პირველ ასოს დიაკრიტიკული ნიშანი აქვს და ამდენად ამოკითხულობა სწორია, დღეს ახალციხის რაიონის ფერისის სასოფლო-სამეურნეო შემავალი სოფელია. პატარა, სამკოროანი სოფელი ყოფილა. 1870 წ. შურდოში აღრიცხულია 14 კომლი. იგი ახალციხიდან 14 ვერსის მანძილზე მდებარეობს⁸.

¹ ი. ნებერიძის მოგონებანი თურქების მიერ სამხრეთ საქართველოში გოგო-ბიქე-ბას მოტყუებისა და ტყვეებით ვაჭრობის შესახებ, ხ. ახლედნიანის კომენტარებით, ბათუმი, 1918, გვ. 21; Граф. Уварова, Христианские памятники, Мат. по арх. Кавк., IV, 83, 93.

² Н. Марр, Георгий Мерчул, Жизнь св. Григория Хандзгийского. Грузинский текст. Владение, издание, перевод Н. Марра с дневником поездки в Шавшию и Кагар-дан, СПб., 1911, 144.

³ კლდე საქართველო, საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზ-ბის კრებული, ტ. III, ქუთაისი, ილის რედაქტორობით, თბ., 1913-1914, გვ. 299; ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი-ჯავახეთი, 74.

⁴ სოფ. გვ. 77, ს. 47, გვ. 4v.

⁵ სოფ. სვირი-სილა დართული რუკა.

⁶ Н. Заварова, გვ. 13.

⁷ იბ.

18. სოფ. წამალაუბანი — انابان (I 6, 32; II 7, 36) — პირველი და სწორად ამოკითხვისათვის გადაწყვეტი მნიშვნელობის ქ ასო დიაკრიტიკული ნიშნითაა. ქ ასოთი ჩვეულებრივად „წ“ თანხმობიანი გადამოცემა ხოლმე და მომდევნო ასოთა ბგერითი მნიშვნელობისდა მიხედვით თითქოს უმჯავლია, რომ აქ „წამალაუბანი“ (შეიძლება „წამალაინთუბანი“) გვაქვს. გარდა იმისა, რომ სიტყვის მოხაზულობა ასეთ წაკითხვას საფხვით ეჯობება. ჩვენ ვიცით, რომ ადამიანთა საკუთარ სახელად ქართულში არსებობდა „წამალ“ („წამალა“), საიდანაც ჩვენ გვაქვს გვარის სახელი „წამალაშვილი“, ხოლო „დავთარ-ში“ „წამალაუბანი“ (ან „წამალაინთუბანი“). ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ის გარემოება, რომ ამ სოფლის ერთ-ერთი შეკომურის — ვარძელის მამას რქმეგია წამალა, რომლის სახელიც შეიძლება დარქმეოდა ამ პუნქტს.

მიუხედავად იმისა, რომ „დავთარში“ ამ სიტყვის პირველი ასო გარკვევითაა დაწერილი და დიაკრიტიკული ნიშანიც აქვს (კ), არქივისეული სიის შემდგენლებს ის შეცდომით ა (დ) ასოდ ამოკითხვით და ორთავე სიაში ჩვენ გვაქვს Давтар-ყანი (გვ. 5v და 9r).

წამალაუბანი „დავთარის“ შედგენის დროს პატარა სოფელია — სამკომლიანი. მისი მდებარეობა ცნობილი არ არის, მაგრამ „დავთარში“ სიგანგებოდ აღნიშნულია, რომ ის სოფ. აგარასთანაა. ვფიქრობ, აქ იგულისხმება ამავე მხარის რაიონში მოხსენიებული სოფ. აგარა (აქვე, № 6), რომლის ადგილმდებარეობის საჩვენებლად მიითითებულია დღესაც კარგად ცნობილი სოფ. ელიაწმინდა; წამალაუბან სოფლის ნაკვეთი ამ ელიაწმინდის ახლოა მოსალოდნელი.

19. სოფ. ჩუწახელი? (თუ ჩუწახეთი? — حجل - ში; چوچخه (?) (I 6, 32; II 7, 36). შიძიმე მდგომარეობაა: სიტყვის შემადგენელ 7 ასოთაგან ხუთის (პირველს, მესამეს, მეოთხეს, მეხუთეს, მეექვსეს) მაინც უნდა ჰქონდეს დიაკრიტიკული ნიშანი. უამისოდ წაკითხვა უთუოდ ძლიერ რთულია. აქ შეიძლება ამოკითხულობის ბევრი სხვადასხვა ვარიანტი გვაქონდეს, მაგრამ ყველაზე უფრო მაცდუნებელია ამ მოხაზულობის „ჩუწახელ“ად ამოკითხვა, რასაც რამდენიმედ მხარს უჭერს ორთავე სიის მოწმობები: Чухухა და Чухухა (გვ. 5v და 9r).

„დავთარის“ შედგენის დროისათვის ეს უკვე გაუკაცრიელებული სოფელია. მის ადგილმდებარეობაზე წერილობითი ცნობები ყოველ შემთხვევაში ჯერჯერობით, არ მოიპოვება.

20. სოფ. ელიაწმინდა — انابان (I 6, 32; II 7, 36). სოფ. ელიაწმინდა ამ დროს გაუკაცრიელებულია და მისი მდებარეობა ნაჩვენებია სოფ. აგარასთან¹ ისევე, როგორც აგარის მდებარეობის გასარკვევად ნათქვამია, რომ ის სოფ. ელიაწმინდასთანაა². სოფ. ელიაწმინდა მდებარეობს ახალციხის ჩრდილო-დასავლეთით 10-12 კმ-ის მანძილზე³. სოფ. ელიაწმინდა დღეს ელია-

¹ იხ. ზემოთ სოფ. აგარა, № 6.

² დავთარი, I 24; II 28.

³ ვ. ბერიძე, სამცხის ტერიტორიული მდგომარეობა XIII-XIV საუკუნეებში, გვ. 195.

რედაქცია ამ სოფლის სახელად მოცემული „პარება“ საეკვო უნდა იყოს. ფ. თანხმობითა დაწერილი ამ სოფლის სახელი აგრეთვე ერთ საარქივო მასა-
ლანს. ეს გამოგვეცხადა ფარეხელ ახსახალი შარიფ ალი ოღლი(ს)“
და სხვ.

ადგილობრივი რელიგიური პირობებიც, ვფიქრობ, ნაკლებად ხელშემ-
წყობია იმისათვის, რომ ჩვენს შემთხვევაში „ფარება“ სახელწოდების წარმო-
შობა დაუკავშიროთ „პარება“ სიტყვას, რომელიც, როგორც საზოგადო სა-
ხელი, ნიშნავს „ადგილი კლდოანი და უფალი კაცთაგან“². ჩვენს შემთხვევაში
ამ სოფლის სახელი უთუოდ მოდის ფარეხ სიტყვისაგან, რომელიც ნიშ-
ნავს „საეკოერეს“³.

24. სოფ. სოფ. (7) (I 6, 32; II 7, 37). როგორც „დავთრის“ II წიგნის
შენიშვნაშია (II, გვ. 37) ნათქვამი, ამ სიტყვის მოხაზულობა ძირითად ტექსტსა
და II წ. სიაში ერთმეორისაგან განსხვავდება. სიაში (დედანი, გვ. 12) უკა-
ნასწულ ასოს, თითქოს ჰ (ლაინს), მოსდევს ჰე (ასო); ბოლოში ის მაგრად
დატვირთილ დიდ წერტილს ჰგავს (შდრ. დედნის იმავე გვერდზე ჩრდილის
რადიუსის № 14 სოფლის სახელი აჰაჰ, სადაც ა ასოს სწორედ ამგვარადვე
აქვს გადახმული ასეთი წერტილი ჰე ასოს გამოსახატავად). ტექსტში კი (დედანი,
გვ. 37) თითქოს ასეთივე ასოს ჰ (ლაინს) ბოლო გაგრძელებულია ელიფად.
დას, ასეთი განსხვავება მეტად თვალსაჩინოა, მაგრამ ამოკითხვის თვალსაზ-
რისით ეს ორი ბოლოკიდური სხვადასხვა ასო განსხვავებას არ ქმნის: თურ-
ქულში ჰე (ჰ) ბოლოში ა-ხმოვნად წარმოითქმის, თუკი მოცემულ სიტყვაში
უკანაოვანის ხმოვნებია. მაშასადამე, ამ შემთხვევაში სიტყვის დასასრულს ჰე
(ჰ) ქმნება თუ ელიფი (I), მაინც ორივე ა ხმოვნად წარმოითქმის. ჩვენი და-
ვირვება რომ სწორია იქიდანაც ჩანს, რომ ბოლოკიდურ ასოთა თვალსაზ-
რისით სწორედ ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს № 22 სოფ. კვანჯლის სახელ-
წოდებასთან: სიაში ლაინ-ის (ჰ) შემდეგ ჰე (ჰ) გვაქვს—*هجو* (ის. დედანი, გვ.
12, 16); ხოლო ტექსტში ლაინს ელიფი მოსდევს—*هجو* (ის. დედანი, გვ. 37, I
22). სწორედ ამ სიტყვის ამოკითხვის ზოგ დეტალში ჩვენ ეხლა ცოტა სხვა
აზრას ვერთ. მესუთე ათ უფრო (ჰ) (ლაინ)-ია, ვიდრე ჰ ან ჰ ასოთა თავი
რთვე გვაქვს დაბეჭდილი კითხვის ქვეშ „დავთრის“ II წიგნში, გვ. 37: I-ში,
გვ. 32, სწორად გვაქვს—ჰ; სამაგიეროდ II წიგნის ბოლოკიდური ელიფი
უფრო სწორია უნდა იყოს, ვიდრე I-ის ჰე (ჰ). „დავთრის“ ორთავე წიგნში,
გ. წ. სიებში (გვ. I 6, II 7) ამოკითხული მაქვს ბოლოკიდურ ასოდ ვავი (ჰ),
მაშინ როცა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, აქ უნდა იყოს ლაინი და ჰე (ჰ).

¹ შიგნით ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, გვ. 53.
² ს. ს. ს. 76, ს. 4, გვ. 5.
³ ანუ ანუ. ორი გეოგრაფიული სახელის შენიშვნაშია თვის („დავთრის“ და
„დავთრის“) და უკანადაა სარ მსენიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IV, № 9, თბილისი, 1943.
⁴ ს. ს. ოსტროვანი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 351.

საბოლოოდ შიგნით სიტყვის მოხაზულობა ასე უნდა იყოს—სიებში—*هجو* (დედა-
ნი, გვ. 12), ხოლო ტექსტში (დედანი, გვ. 37)—*هجو*. ვფიქრობ, ასეთი მოხა-
ზულობის ამოკითხვა შესაძლებელია ასე: *هجو* ან *هجو*—*هجو*—*هجو*. ამ შე-
ნთხვევაში შარბეული იქნებოდა გვეფიქრა, რომ, თუ ტერიტორიულად და-
საშვებია, ეს ამ დროისათვის უკვე გაუცხადრებელი სოფ. *هجو* შეიძ-
ლებია იყოს „ს. ზარხელის ცხოვრებაში“ ნახსენები ბო ბ ჰ ა, რომელიც, რო-
გორც ზემოთ დავინახეთ (ის. აქვე „სოფ. ზოგა“), უმართებულად იყო გა-
თანასწორებული „თანამედროვე რუკების ბოლასთან“² (ეს პუნქტი კი „ბოლა“
არ არის, სოფ. ზოგა, რომელიც დღესაც არსებობს). მეორე ადგილას, სა-
ხელდობრ 181-ე გვერდზე იმავე ბასილ ზარხელის თხზულებაში იხსენიება
ბოზლა: „დაბისაგან ბოზლა წოდებულსა“³. „დავთრის“ *هجو*—სთან ამ
„ბოზლა“ს იდენტიფიკაციაც შეუძლებელი არაა? *هجو* || *هجو*, მოხაზულო-
ბის ამოკითხვა რამდენიმე ვარიანტად შეიძლება, მაგრამ ამ ვარიანტების საი-
დენტიფიკაციო მასალა ჩვენ არაფერი გვაქვს და ამიტომ აქ შესაძლებელი წა-
კითხულობანი არ მოგვეყვას. უნდა შევნიშნოთ, რომ არქივისეული სიების შემ-
დგენლები „დავთრის“ ამ სიტყვის ამოკითხვისას უმცირესი წინააღმდეგობის
ხაზით წასულან. მათ ეს სიტყვა ჩიოხაჲ-დ აქვთ ამოხსნილი (გვ. 5v, 9r), ე. ი.
ზუსტად ისევე, როგორც აქვე № 22 სოფ. კვანჯლის სახელწოდება ამოკით-
ხავთ (ჩიოხაჲ—ის. იგივე სიები, იქვე); რაც სავსებით მიუღებელია. თუნდაც
შარტო იმიტომ, რომ „კვანჯლის“ აღმნიშვნელი მოხაზულობის თავკიდური
ასო ქართული კ მკვეთრი თანხმოვნის გადმომცემი ქ ნიშანია და *هجو*—ში
თავკიდური ასო სრულებით სხვაა.

25. სოფ. ივლიტა, მეორე სახელი ორსულა (ორსოლა?)—*اورسولا*
اورسولا (I 6, 32; II 7, 37; დედანი 12, 37). თურქულ დაწერილობაში, ალბათ,
ორთანხმოვნიაზობის თავიდან ასაცილებლად „ე“ თანხმოვანი ამოგარდნილია
—*اورسولا* ხოლო „ტ“ მკვეთრი ჩვეულებრივი მკვეთრი ათაა გადმოცემული.
არქივისეულ ორთავე სიაში ამ სოფლის სახელი შეცდომით ისევე წაკითხუ-
ლი, როგორც ამას თურქული ტრანსკრიფცია გადმოსცემს—*اورسولا* (გვ. 5v და
9r), რაც უარყოფილი უნდა იქნეს. ივლიტა ახლაც ახალციხის რაიონის სხვი-
ლისის სოფლისაშქოში შემავალი სოფელია, რომელიც ახალციხის ოდნავ ზე-
მოთ ფოცხოვის წყლის შარბევა ნაპირას მდებარეობს. საინტერესოა, რომ
სოფ. ივლიტასთვის ნახევრები მეორე სახელიც—*اورسولا*, რომელიც შეიძლება
წაკითხულ იქნას „ორსულა“დ, „ორსოლა“დ, „ურსულა“დ და სხვ. შეიძლება
სადმე ცნობილი იყოს ამ სოფლის მეორე სახელი, რომელიც, მგონია, უფრო
ძველი უნდა იყოს. „ივლიტა“ კი უნდა იყოს შემდეგ შერქმეული სახელი,
რომელზედაც ლ. ზაგურსკი წერს, რომ *Означенное предместье* (ე. ი. ივლი-
ტა) *известно по имени католической церкви, построенной в честь св.*

¹ აღნიშნული ფოცხოვის ქართული ლიტერატურა, II, ბასილ ზარხელი, პროფ.
² მკვეთრის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1935, გვ. 161.
³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, თბილისი 1948, გვ. 53.
⁴ ი. ევლიტე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181.

Ивлиты (ი. ბოსეთი Ivlyta)¹. სოფ. ივლიტა ი. ნებიერიძესთანაც იხსენიება... ივლიტელი ჩუბუნა*, „ივლიტელი ჩუბუნა“ და „ჯარი შეიკრიბა ივლიტას დამით“. ივლიტა ქალაქისპირა სოფლად არის მიჩნეული: ...не до конца второго десятилетия Ивлиты² он арада ...начинная с Ивлиты—маленького предместия прежнего города³ და სხვ.

26. სოფ. მარიამწმინდა—ამანბერ (I 6, 33; II 7, 37). „დავთარის“ სოფელში ამ სოფლის სახელწოდება კითხვითი ნიშნის ქვეშაა მოცემული, მაგრამ შემდგომმა დაკვირვებამ და საარქივო მასალამ დაგვაჯერა, რომ ეს სახელია სოფ. მარიამწმინდა და უფრო გვიან გამოსულ პირველ წყნა ზენ კითხვითი ნიშანი მოხსნილი გვაქვს. ორთავე არქივისეულ წყნა ზენ გვაქვს: Мариам Цминда (გვ. 5v) და Мариам Цминда (გვ. 9r). სოფ. მარიამწმინდის ადგილმდებარეობის შესახებ რაიმე ცნობა ჩვენ, სამწუხაროდ, ვერ სთავაზოვთ. ჩვენ მხოლოდ ის ვიცით, რომ „დავთარის“ შედგენის დროისთვის უკვე გაუკაცრიელებული სოფ. მარიამწმინდა ახალციხის სანჯახის მფარვის რაიონის ტერიტორიაზე განლაგებულ პუნქტთა შორის უნდა ყოფილიყო.

უკაცრობა, რომ საარქივო მასალებში მოხსენებული Дача Мариам-... ეს მარიამწმინდა უნდა იყოს⁴, თუმცა შემდეგში пустать Мариам Цминда უკავშირდება ოცხის ნაპირში შემავალ სოფ. ჩურჩუტოს⁵.

27. სათესველი რორო (I 33; II 37). „დავთარის“ სიაში (დედნის გვ. 12; I 6; II 7), როგორც II წიგნის შენიშვნაში გვაქვს ნათქვამი, რორო (ბოლოკიდური ე აქ არ არის). ორთავე არქივისეულ სიაში ნორა-ი გვაქვს (გვ. 5v და 9r). „ბოროზი“ სხვაგან ვერსად დავადასტურეთ.

28. სათესველი კაბოფ (დედანი, გვ. 12; I 6, 33; II 7, 37). მხოლოდ არქივისეული სიებიდან ვიცით, რომ ამ სათესველის სახელია Комрица (გვ. 3v) და Комрица (გვ. 9r). თუ ეს სწორია, მაშინ დიაკრიტული ნიშნებით ასე უნდა იყოს კაბოფ—კონბოლია→კომბოლია→კომბოლა (?).

29. სათესველი ცხვარა (?), ამალეზანი (?) ჩაირითურთ და შესაძლო ვარა(?) წყლითურთ—اب مع اصران و اعلان مع جابر حواره مع مزرعة حواره (I 6, 33; II 7, 37; დედანი გვ. 38). აქ ჩამოთვლილი გეოგრაფიული სახელების დაწერილობა მოცემულია ყოველგვარი დიაკრიტული ნიშნე-

¹ ი. ბოსეთი, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г. Записки КОИРГО, кн. VIII, № 21, № 2. ამ ფონეტი, დიდებული მესხეთი, გვ. 43. ივლიტას გეოგრაფია სრულად აღწერილია: Л. Панадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, გვ. 81; შტრ. М. Восток, Rapports sur un voyage archéologique... II, გვ. 140.
² ი. ბოსეთის მოგონებანი... ზ. აბულედიანის კომენტარებით, ბათუმი, 1948, გვ. 11.
³ История восточных действий... I, 285.
⁴ Л. Панадзе, Писма о Грузии, გვ. 2; შტრ. «Ивлита — Городная слободка» (სტია) № 47, ს. 2, № 47.
⁵ ი. ბოსეთი, ს. 2, გვ. 65r, ს. 1, გვ. 30r.
⁶ ი. ბოსეთი, ს. 1, გვ. 33r, 66r.

შის გარეშე და ამდენად შიში წაკითხულობა სიჭკუა. სათესველის სახელის აღნიშვნული სიტყვა არაჟ პირველი შეხედვით თითქოს „ცხვარა“ (ქართული ც ს ასოთი გადმოიკვება ხოლმე); მაგრამ შეიძლება პირველი ასო „ს“ გადმოსცემდეს, მეორე ასო „ჯ“ არა და „ჯ“ იყოს. შეხედვით ასო „ს“ ან „ზ“ (ს) წარმოადგენდეს. მაშინ არაჟ შეიძლება ამოიკითხოს როგორც „სიჯვარა“, „სიჯვარა“, „სიჯვარა“ თუ შეხედვით ასო „ს“ ნიშნით, მაშინ გვექნება „სიჯვარა“ და სხვ. ჩვენ მოკლეულ გვაქვს წაკითხულობის ერთი ვარიანტი კითხვის ქვეშ. ეს იმას ნიშნავს, რომ შესაძლებელია სხვაგვარად წაკითხვაც (ყველა ვარიანტია მოყვანა კი ძლიერ შორს წაგვიყვანდა). არქივისეულ ორთავე სიაში ამ სათესველის სახელია მოცემულია Сухара (გვ. 5v და 9r); ეს რამდენიმედ მხარს უჭერს ჩვენს „ცხვარა“ წაკითხვას, რადგანაც Сухара „ცხვარა“ს გადმოთარგმნული ფორმია: „ც“ გადმოიკვება „ს“ ასოთი, ხოლო „ს“ ორ თანხმოვანს შუა „უ“ ვიწრო ხმოვანი ჩაჯდება.

სათესველ ცხვარასთან (?) დასახელებულია: 1. ჩაირი اعلنا, რომელსაც პირობით „ამალეზანი“ად ვკითხულობ. 2. ჩაირი حواره—წაკითხულობ „ჩურჩუტა“ად, თუმცა შეიძლება ეს „მოსარ“იც იყოს; „სუჯარ“ || „მოცარ“იც იყოს და 3. حواره წყალი. ეს შეიძლება იყოს „ეარდცხვარა“. ან „ეარდსცხვარა“. ეს უკანასკნელი ვარიანტი ამიტომ, რომ „ც“ს „ს“ თანხმოვნით გადმოცემის შემდეგ ორ ერთნაირ თანხმოვანთაგან ერთი იკარგება (შტრ. ფერისციხე → ارسخ)¹.

30. სოფ. გოგათუბანი — ხომა და შურდო სოფლებს ზემოთ კოტოკო (I 6, 33; II 7, 37). პირველი წიგნის ტექსტში (გვ. 33) შეცდომით დაბეჭდილია კოტოკო; ამავე წიგნის „სიაში“ (გვ. 6) სწორად — კოტოკო-ის დაბეჭდილი. არქივისეული სიები Кокатубан წაკითხულობას იძლევა (გვ. 5v და 9r).

სიტყვის პირველ ნაწილში — კო უკანასკნელ ასოდ გვაქვს ჰე (ჰ), რომელიც ე-დაც იკითხება. სიტყვის პირველ მარცვალში უკანარიგის ბმოვანია და ამ შენობებში უფრო ა უნდა გვექონდეს. მაშასადამე, უფრო სწორი იქნება „გოგათუბანი“. საარქივო მასალების Кокатубан-ი შეიძლება იმაზე მიგვითითებდეს, რომ ქართულად ეს სახელი იყო „კოკათუბანი“ და ქართულს მკვეთრები თურქულში შეიძლება მგლერი „გ“ს ნიშნებით გადმოსცეს. გარდა ამისა, ასევე იქნებოდა გადმოცემული თუ ამ სოფელს „კოკათუბანი“ ან „გოკათუბანი“ ერქვა. ამრიგად, ჩვენ ამ სოფლის სახელად შეიძლება შემდეგი საეპიგრაფიული ვარიანტები გვექონდეს: გოგათუბანი, კოკათუბანი, გოკათუბანი (შეიძლება სიტყვის პირველ ნახევარში ა-ს მაგივრად ე იყოს).

ადგილმდებარეობა ამ სოფლისა „დავთარშივე“ ნახევრებია „ხომა და შურდო სოფლებს ზემოთ“. ამათგან შურდო სოფლის მდებარეობა ცნობილია² და შურდოს ზემოთ შეიძლება ახლაც მოიძებნოს „გოგათუბანი“ ნა-სოფლარი.

¹ დავთარი, I 10, 137; II 136.
² იხ. ზემოთ გვ. 54, 58 და თანდართულ რუკაზე.
5. დავთარი, III

2. ბროსეს მიერ Description-ისადმი დართულ რუკაზე ახალციხესთან ახალ სამხრეთით ნაჩვენებია Gogoth-Oubani. ალ. ფრონელიც ასახელებს ახალციხესთან გოგოთუბანს¹. ახლა ჩვენ გვიჭირს თქმა „დავთარის“ გოგოთუბანი || გოგოთუბანია სწორი, თუ გოგოთუბანი? სოფ. გოგოთუბან-ს სოფ. შურდოსთან იხსენიება, ხოლო შურდო ახალციხიდან საკმაოდ შორსა და სხვა მიმართულებითაც. თუ Gogoth-Oubani და გოგოთუბანი ერთი და იგივეა, მაშინ მ. ბროსეს მიერ Gogoth-Oubani-სადმი მიჩენილი დავალი სწორი არაა.

¹ იხ. აღნიშნული დივუბული მესხეთი, გორი, 1914, გვ. 125.

1. ახალციხის ლიხა

2. ჩრდილის ნაპირი

1. სოფ. ვალე — ვალე (I 6, 33; II 7, 37). ვალე ისტორიულად საკმაოდ ცნობილი სოფელია. მდებარეობს ახალციხის ჩრდილოეთით დაახლოებით 12 კილომეტრის მანძილზე, კობლაინისწყლისა და ფოცხოვისწყლის შესართავის ცენტრით ზემოთ¹. იხსენიება „მესხურ დავითნის“ ქრონიკაში: „პატრონი ბექა ვალიდაშა გიფაუენეთ“². მ. ბროსეს მოპყავს Wale-ს ეკლესიის წარწერა, რომელშიც, სხვათა შორის, ვალე სახელწოდება ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაშიც ვხვდებით: „ვალის ღვთის-მშობელი“³. „დავთარის“ შედგენის დროისათვის ვალე დიდი სოფელია — 59 კომლიანი, ვფიქრობ, რომ ჩრდილის ნაპირს (რაიონის) ცენტრი სოფ. ვალე უნდა ყოფილიყო. დღეს ვალე დაბა ახალციხის რაიონში⁴.

ვალესთან დასახლებულია ჩაირი ვალაჩა (დედანი გვ. 39), რომელიც მდებარეობს წყალციხის ახლო⁵. ჩაირის სახელი მოცემულია დიაკრიტული ნიშნების გირეზე, ხოლო „წყალციხე“ ვალე სიტყვაში პირველ ორ ასოს (ვ და გ)-ს დიაკრიტული ნიშნები აქვს.

ვალესთან დაკავშირებით იხსენიება მდინარე (კრ) ბორბოლა, რომელზედაც ნათქვამია, რომ ის სოფ. ორალიდან (იხ. ქვემოთ) მოდის. „ბორბოლა“ სიტყვას თურქულში დიაკრიტული ნიშნები აქვს და წაყითხულობა სწორი უნდა იყოს⁶.

¹ Д. Баградзе, Кавказ и армянские памятниках христианства, 27; აგრეთვე: И. С. Тамашишвили, Источники грузинских летописей. Три хроники, СМОШК, 28, გვ. 209; აქვე ვალის ეკლესიის წარწერის რუსული თარგმანი: Граф. Уварова, Христианские памятники. Мат. от арх. Кавказа, IV, გვ. 69.

² იქ. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა (ქართლის მოკვეთისა, სუმბატისა ბაგრატიონების შესახებ და ნესხური დავითნისა), თბილისი, 1890, გვ. 109.

³ Rapports sur un voyage archéologique... II, პეტერბურგი, 1850, გვ. 128-129.

⁴ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციის ტერიტორიული დაყოფა, გვ. 21; ვალეზე საბუთი იხ. სვია. ფ. 47, ს. 73, გვ. 1r.

⁵ დავთარი, I 34, II 38.

⁶ მდინარე ბორბოლას ახალციხის სამხრეთ-დასავლეთით ასახელებს ლ. მუსხელიშვილი (ნახუსტიძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერიძის ძეთა საგვარეულო მატინე, თბ., 1941, გვ. 9. ამავე წყლის დამაზინებელი სახელი უნდა იყოს ჩაირაჟი, რომელიც სოფ. პამაჯებთან დაკავშირებით ნახსენებია წიგნში СМИБПКСИ, III, გვ. 64.

საქართველო სიამი *Сурани Сурани*. სოფ. ანდრიაწმინდის მცხოვრებ-
მა (ანდრიაწმინდა ბარალთან შორს არაა) ელენე ტაბატაძემ დამიდასტურა
აქმა ვარაუდი, რომ „ბარალი“ს სახელით ნასოფლარები არის.

ამრიგად, *ال* სიტყვის დაწერილობას არსად დიაკრიტული ნიშანი არა
აქვს და, ამდენად, ამ სიტყვის „ბარალად“ ამოკითხულობას კითხვითი ნიშანი
არაა. ამავნაირად, შემომოყვანილი მონაცემების მიხედვით ჩვენ ამ კითხვით
ნიშვნას ვსწრაფობთ და ვფიქრობთ, რომ ამ პუნქტების სახელია „ბარალი“.

7. სოფ. ზემო პამაჯი — *ال* *ال* (I 6, 39; II 8, 44). ამავე სახელით

ქვე (II 8) აღრიცხულია ქვემო პამაჯი — *ال* *ال* (I 6, 40; II 8, 44). პა-

მაჯი-ში მკვეთრი „პ“ ჩვეულებრივად მუდგები-თია გადმოცემული, ხოლო
სახელითაი ბრუნვის ნიშანი ი იკვეცება. საინტერესოა, რომ „დავთარში“
„პამაჯები“ ზემო (*ال*) და ქვემო (*ال*) პამაჯადაა აღრიცხული. თანამედრო-

ვან მოსახლეობაში და ოფიციალურადაც ეხლა ცნობილია „დიდი პამაჯი“ და

„პატარა პამაჯი“, რომლებიც ახალციხის რაიონის პამაჯის სასოფლო საბ-

ჭოში შედიან (დიდი პამაჯი, პატარა პამაჯი, წინუბანი)¹. ასევე „დიდ პამა-

ჯად“ იასყრიებს ერთ-ერთ ამ სოფელს ი. ნებიერიძეც, რომლის მოგონებანი

1865-67 წლებითა დათარიღებული². მაგრამ „პამაჯებს“ რომ თავდაპირ-

ვლად ზემო და ქვემო პამაჯი ერქვა იქიდანაც ჩანს, რომ *История осет-*
инцев...-ში წერია: „...в селении Ашага-Памачы“³; *Ашага* კი თურ-

ქულად (*ашага*) „ქვემო“ს ნიშნავს. რადგანაც ეს წიგნი 1828 წლის ამბებს

აძრევს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ დროს ჯერ კიდევ ზემო და ქვემო პა-

მაჯი ყოფილა, ხოლო „დიდი“ და „პატარა“, შეიძლება, შემდეგ მოსულმა

ახალმა (სომხურმა) მოსახლეობამ შეარქვა. სომეხთა ჩასახლება ამ რაიონებში

(შორს რომ არ წავიდეთ) იმავე ი. ნებიერიძის ცნობით 1830 წელს ზოხდა:

„...პამაჯების“ სახელწოდებაში ცვლილებაც, ალბათ, 1830

წლის შემდეგ მოხდა.

ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის წარმოთქმით პამაჯა'ც გვაქვს

(ანდრიაწმინდელი ელ. ტაბატაძე). არქივისეულ სივრცეშიც ეს სახელწოდება

ეხლან რამდენიმედ თავისებურადაა გადმოცემული: *Намаж уния* (და *суд-*
жик გვხვდება *Намаж* ფორმითაც)⁴. რუსულად *Памач* ფორმა გვხვდება⁵ და

Памачи-ც: „Затем на берегу незначительного источника, Памачи, земли
...от Памачи к большому селению Валу, дорога

¹ სურ., გ. 47, ს. 20, გვ. 6v.
² ს. სსრ ადმ.-ტერიტ. დავოფა, 21.
³ ი. ნებიერიძე, მოგონებანი..., გვ. 5 („ვალსა და დიდ-პამაჯს“ შუა). * 1, 296
⁴ იქვე, გვ. 26.
⁵ სურ., გ. 47, ს. 20, 6r და გ. 77, ს. 23, 9r.
⁶ სურ., გ. 77, ს. 8, გვ. 5, 51 (1835 წ.).
⁷ იქვე, ს. 9, გვ. 4.

...назв. на запад и отсюда на запад рисуются уже значительные вершины
Таван (на запад Таван).⁶

8. სოფ. ქვემო პამაჯი (იხ. ზემოთ სოფ. ზემო პამაჯიანი).
9. სოფ. შუა დიდა ბარალი (იხ. ზემოთ № 6, სოფ. ზემო-პატარა
ბარალი).

10. სოფ. დიდი შერეჭი — *كوجك* (I 6, 41; II 8, 45); ამის მო-

მდევრო № 11-ის ქვეშ აღრიცხულია კიდევ ასეთივე სახელწოდების სოფ.
(№ 11) პატარა შერეჭი — *كوجك* (I 7, 42; II 8, 47). ამ სოფელთა (იხ.

უკვე ნასოფლართა) შესახებაც ცნობები ძლიერ ცოტა გვაქვს. არქივისეულ

ორთავე სიამი როგორც დიდ, ისე პატარა შერეჭის სახელად მოცემულია

Мари Буапу და *Мари Куапу*⁷ (დიდი შერეჭი და პატარა შერეჭი), 1851 წლით

დათარიღებულ ერთ საბუღალს ამ სოფლის სახელი ასეა დაწერილი: *арриага-*
арриага *и* *ас* *Ашпагачи* *и* *арриага* *арриага* *Мари* *Буапу*...⁸ რადგან-

აქ ადგილობრივი მკვიდრის ელ. ტაბატაძის მიხედვით შერეჭი ადგილის

სახელია ამ რაიონში, მე შესაძლებლიდ ვიძინაი შერეჭი უპირატესობა მივცე

„შერეჭ“ ვარიანტს, ვიდრე „მარქ“ და „მარაქის“. თუმცა დაბეჯითებით

რისიმე თქმა ამ მკვირე და სხვადასხვანაირი მასალის საფუძველზე მწელია,

ყოველ შემთხვევაში ამ პუნქტის ნამდვილ სახელითაი მაინც ახლოს უნდა

ვუყვარ. I-სა და II წიგნში ამ სახელწოდებასთან კითხვითი ნიშანი უნდა

მოიხსნას.

დიდ და პატარა შერეჭში მნიშვნელოვანი სამეურნეო ობიექტებია: ვე-

სახები მანუფაქტური ეპისკოპოსისა, სიმონ მეფის მსულისა და მანუჩარ ათა-

შაგის მეფობის ელენესი, აგრეთვე ყალბ ფაშისა და სხვათადაი კუთვნილი

ვესახები. სიყაანე ადგილები და სხვ.⁹

სოფ. დიდ შერეჭთან დასახლებულია ჩაირო სახელად *شور*, რაც ქარ-

თულად „შერეჭი“ უნდა იყოს.¹⁰

11. პატარა შერეჭი — *كوجك* (იხ. ზემოთ № 10).

12. სოფ. ქვემო შარდა — *ال* *ال* (I 7, 43; II 8, 48). ამავე სა-

ხელის მატარებელია (№ 14) სოფ. ზემო შარდა — *ال* *ال* (I 7, 44; II 8, 49).
ამრიგად სოფ. შარდა ორი იყო: ქვემო და ზემო შარდა. ეს ორი შარდა
აქვს მხედველობაში ვახუშტის, როცა ის „შარდა“ სახელს მრავლობითში
სყამს: „ახალციხის-წყალს... შერეჭის ოლღამის-ქვე შარდა ებთა...“
სოფ. შარდაების შესახებ საინტერესოა ალ. ფრონტის ცნობაც: „კარგა დი-
დი ნაწილი აზრებულებისა დაბინაედა ახალციხის-წყლის შარჯენა ნაპირზე.

¹ Предварительный отчет о путешествии а-ра Г. Разаз по Кавказу летом 1867 г.
...написан КОМПТО, т. VIII, 53.
² სურ., გ. 47, ს. 20, გვ. 6r და გ. 77, ს. 23, გვ. 9r, გ. 47, ს. 11, გვ. 20r.
³ სურ., გ. 77, ს. 41, გვ. 3r; აგრეთვე: სურ., გ. 41, ს. 43, გვ. 2r, გ. 47, ს. 11, გვ. 21r.
⁴ დავთარი, I 42, 43; II 46, 47.
⁵ იქვე, I 42; II 46.
⁶ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველისა, გვ. 125.

ქარდაირ ძველი ქალაქი ახალციხისა, სწორედ იქ, სადაც ძველად იყო ქართულთა სოფელი: მარდა, ურია მარდა, ჯანიანთ მარდა და მლაშის-ხევი. ამგვარად, დასახლებით 1830 წელს, ქართველთა ნასოფლარებზე [ე. ი. „მარდა“ს სახელით ცნობილ სოფლებში. ს. ჯ.] გაშენდა ახალი ქალაქი, დასახლებული აზრებული სომხებით. რომელსაც ეწოდება იგივე ძველებური სახელი ახალციხე¹. ვახუშტის რუკაზეც ახალციხესთან სამი მარდაა აღნიშნული: 1. Marda, 2. Ouria Marda და 3. Djanianth-Marda². ვინმე მესხის მიხედვით ყოფილა კიდევ ხვანა მარდა. რა დამოკიდებულებაა ზენა მარდა სხვა მარდებთან არ ვიცით³. მაშასადამე, მარდაები მდებარეობდნენ ახალციხის ძველი ნაწილის „რაბათის“ გაღმა, მდინარის მარჯვენა ნაპირას. ამ „ქალაქის“ გაშენების შემდეგაც, დიდხანს მარდაები იხსენებოდნენ მაინც როგორც გარეუბანი: «...противу заречного селения Марды», «...пригородное селение Марда⁴ ... и в предместьи Марды», «Правление сие сие в 1832 году, когда поручник Астьянов объявил покунку его у Дурсуна... селения в этих деревни Марды в предместьи нового Ахалинха состоящей⁵», საინტერესოა, რომ ბოლო ხანებში ისეთი წერწემა მოხდა ორთავე მარდასი და ამითი კიდევ ქ. ახალციხესთან, რომ 1847 წელს „ახალციხის საზღვრის“ თანაშემწე ეძებს ვინმე მუსლიმან ზეგს, ალაღარს, ამ კეთილსამშობლო გლეხს, რომელმაც იცოდეს, თუ რა იყო მიჯნები Керман и Персией Марды до вкития турками Ахалинха⁶. დღეს მარდა ქ. ახალციხის სამხრეთ ნაწილში მდებარე უბანია, სოფ. საძვლისავენ.

73. სოფ. აბი— آبی (I 7, 44; II 8, 48). „დაეთრის“ მიხედვით ახალციხის საწყისი აკუმბარის რაიონში კიდევ არის დასახლებული ამავე სახელწოდების ერთი გაუკაცრიელებული სოფელი აბი, რომელიც აბი-კიბა, ახალი აღმოსნდა (I 237; II 233; იხ. აკუმბარის რ.ნი, სოფ. № 46). სოფ. აბი ქ. ახალციხეს აკრავს; საძლის სასოფლო საბჭოში შედის სასაფლაო და ყულაის სოფლებთან ერთად⁷. ზოგან ეს სასულწოდებაც დასახლებულია; საარქივო წესაღებში გვხვდება, მაგალითად, *Архан. სოფ. აბი* № 1870 № 11 კომლია⁸.

74. სოფ. ბე მ ო შ ა რ დ ა (იხ. ზემოთ— آب شارد —სოფ. ქვემო მარდა).

75. სოფ. არ ჯ ა ნ ა— آرچان (I 7, 45; II 8, 50). არქივისეულ სიგბშიც *Архан. ა* (გვ. 6რ და 9ვ)⁹. ამოკითხულია სწორად, ადგილმდებარეობა დასუს-

¹ იხ. ვახუშტი, დიდებული მეხეთი, გვ. 125.
² V. Zaslavsky, Description..., სამცხის რუკა, № 1.
³ „დროშა“, 1879, № 171.
⁴ История военных действий..., I, 285, 294.
⁵ სკია, გვ. 77, ს. 21, გვ. 19.   ⁶ იქვე, ს. 41, გვ. 10v
⁷ იქვე, გვ. 73, ს. 86, გვ. 1r.
⁸ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 21.
⁹ სკია, მ. 77, ს. 19, გვ. 13r.
¹⁰ V. Zaslavsky, 22.
¹¹ „დროშა“ გვ. 77, ს. 16, გვ. 123v.

ტებულიად არ ვიცით. აქ დასახლებულ სოფელთა მიდამოებში შეიძლება გაირკვეს არჯანის მდებარეობაც. ამავე ნაშთის № 26 სოფ. საბზარაზე ნათქვამია, რომ ის სოფ. არჯანისთან მდებარეობს. მაგრამ ჩვენ არ ვიცით საბზარის ადგილმდებარეობაც (ოცხის ნაშთში № 18-ად აღრიცხული სოფ. საბუზარია (საბუღარია) (I 127; II 129), ვგონებ, სხვა არის).

16. სოფ. ზე მ ო ნ ი ო ხ რ ე ბ ი ქ ე ე მ ო ნ ი ო ხ რ ე ბ უ ბ ნ ი თ უ რ თ— $\text{آب زخم و موی خا ع آب زخم}$ (I 7, 46; II 8, 50). „დაეთრის“ შედგენის დროისათვის ზემო და ქვემო ნიოხრები ერთ საგადასახლო ვიღუღლადაა აღრიცხული და ქვემო ნიოხრები ზემო ნიოხრის უბნადაა ნაჩვენები. გრაფინი უვაროვი 1891 წ. აქ უკვე ერთ სოფელს: ზედაც და „ზემო“ სიტყვისაც არ ხშიროს. ოღონდ უვაროვას ჩაწერილი აქვს ასე: „... деревни Мюхрენ“, რაც შეცდომა უნდა იყოს. გარდა ამისა, ამ სახელწოდების კიდევ რამდენიმე ვარიანტი არსებობს: ე. წ. „ვერობული რუსეთის სპეც. რუკაზე“ ამ სოფლის სახელად მოკეწულია Хейран, კიდევ სხვა რუკაზე Мюхрენ, ხოლო 1939 წელს გამოცემულ ქართულ რუკაზე „ნოხრები“ წერია. საქ. სსრ უმაღლეს საბჭოსთან არსებული საინფორმაციო სტატისტიკური განყოფილების შერე გამოკეწულ წიგნი „საქ. სსრ ადმინისტრაციული-ტერიტორიული დაყოფა“ აგრეთვე „ნიოხრები“ გვაქვს¹. არქივისეული ორთავე სიგეც *Мюхрენის* გვაძლევს (გვ. 6რ და 9ვ). მაგრამ სხვა საარქივო წესაღებში *Мюхრენის* გვაქვს². მართალია آب زخم დაწერილობის წაქითვე „ნოხრებადაც“ შეიძლება. მაგრამ უთუოდ ანგარიშასაწევია ის ფაქტი, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ამ სოფელს დაეინებია „ნიოხრებს“ ებახის. თუ „ნიოხრები“ სხვა ენობრივ კოლექტივში გადატეხილა ქართულია „ნოხრები“ არ არის, მაშინ ჩვენ არა გვაქვს საფუძველი „ნიოხრები“ სწორ ფორმად არ წაეჩინათ და „ნიოხრები“ ქართულად გააზრების შედეგად მიღებულ ფორმად არ ჩაეთვალით. თუმცა ანგარიშასაწევია ი. ხროსეს მოსაზრება, რომლის მიხედვით სწორი და ნაშედილი ნოხრები უნდა იყოს; ხოლო ნიოხრები კი ვულგარულია³. ე. ზსებრმანსაც ქართულად ჩაწერილი აქვს ნიოხრები⁴. ჩვენ არ ვიცით, გამათავსებლის თხზულებაში დასახლებული ნოხრები პუნქტი „დაეთრის“ ამ სოფელს ემთხვევა თუ არა: „ანტონი ნოხრებლისაზე ნათესავითა მესხი“ (ნოხრებლისაზე—ნოხრებლისაზე—ნოხრებელი—ნოხრები)⁵. დღეს სოფ. ნიოხრები ახალციხის რაიონის წყალთბილის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია წყალთბილა, ჯულა და ამათზეც სოფლებთან ერთად⁶.

¹ Кавказ—Абхазия, Алария, Шванетия, Псхисский уезд. Путевые заметки Графини Уваровой. т. II, Москва, 1891, гв. 263.   ² 87. 21.
³ სკია, გვ. 77, ს. 8, გვ. 38.
⁴ ი. ხროსე, Reports... II, გვ. 131.
⁵ K. Zaslavsky, 26.
⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, თბილისი, 1928, გვ. 19.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 22.

12. სოფ. ოჯორჯალი უბნებით მისრათუბანი (?), მონასტერი, წარბას-
 უბანი, *سلسله*, *سلسله*-ი, *سلسله*, წინუბანი და სხვა — *سلسله مع جبال* او
و مناستر و دارسوسان مسرتوبان (?) و ساجرو و كوكان و روعو و زونان و ساجرو
 (I 7, 47; II 8, 53). აქაც ჩვეულებრივად არც ერთი დიაკრიტული ნიშანი
 არა ვხვდებით, პირველად ადგილობრივმა მკვიდრმა ამხ. ანტონ მანველიშვილმა
 შენიშნა, რომ სოფ. კალიდან სამხრეთით არის ნასოფლარი, რომელსაც
 ოჯორჯალი ჰქვიათ. ამის შემდეგ ძნელი არ იყო *او جرحال* დაწერალობა
 ოჯორჯალად წავეციკითხა. შემდეგში ჩვენ ერთ ხალხურ ლექსშიც წავაწყ-
 დით ამ სოფლის ეკალს. ლექსს სათაურად აქვს „ოჯორჯალელი ხუცესი“ და
 იწყება ასე:

„ოჯორჯალელი ხუცესი ქალს ვიყავ მიმავალი,
 ჭირბატს ჭნ-მგლებს გარდვეყარე, დამიბნელდა ორივე თვალი“.

შემდეგი გამოვლენილმა საარქივო მასალებმაც დაადასტურეს, რომ
 სოფ. ოჯორჯალის სახელი სწორად იყო ამოკითხული: პირველ სიაში (გვ. 6r)
Сел. Оджорджали. ხოლო მეორეში შევცდებით *Орджалика*-ია (გვ. 9v).
 1881 წლის საბუთში *Орджалика* (= *Орджали*) 6 კომლიან სოფლად
 ხსნა. უბან კალის საშუალო სკოლის მასწავლებელს ამხ. რ. ლამბაშიძეს ჩვენ
 უთხრეს ამ სააოფლარის შესახებ მეტი ცნობები დაეძებნა და მოეწერა ჩვენ-
 თვის მოგვიყოს ეს ცნობები: „თვითონ ვავემზავერე იმ ადგილას, რომელსაც
 ოჯორჯალს ეძახიან. ამ ადგილს ნასოფლარობა ძალიან ეტყობა. ადგილობრი-
 ვი კალმუხონეები ამბობენ, რომ მიწის დამუშავების დროს ხან ქვევრის ნამ-
 ტარებს ხელებიან, ხან კიდევ სახლის ბალავრის ნაშთებს. ოჯორჯალად წო-
 ზაბნულ ადგილ დამა ვალიდან დაახლოებით 1-2 კილომეტრზე მდებარე-
 ობს სამხრეთის მიმართულებით. ამ ოჯორჯალზე ვადის ვალიდან სოფ.
 წყალბოლისკენ მიმავალი საურბე გზა“¹. გარდა ამისა, ჩვენი ეს სოფ. ოჯორ-
 ჯალი ადგილობრივი იხსენიება კიდევ ფოცხოვის ლივანს ჩრდილის რაიონში
 იხსენიებს, რომ განსაზღვრონ ფოცხოვში შემაგალი სოფ. წინუბნის მდებარე-
 ბობა. აქ წაიქვამია: „სოფ. წინუბანი—სოფ. ოჯორჯალთან“ (I 333; II
 325). საბოლოო ფოცხოვის ჩრდილის უბანში შემაგალი სოფ. წინუბანი
 ოჯორჯალზე ნამდვირია სწორედ იმ არემარეში², სადაც ჩვენ ხელთ არსებული
 ცნობების მიხედვით უნდა ყოფილიყო სოფ. ოჯორჯალი. ამრიგად, ამ მონა-
 ცდებთან მიხედვით ადგილზე საეცებით შესაძლებელია სოფ. ოჯორჯალის
 მდებარეობის დასაბუთება.

„დავითას“ დროს ოჯორჯალი საკმაოდ დიდი სოფელია. მასში 22
 კომლია და შემორჩილი აქვს 10 000 ახჩის ღირებულების გადასახადი. მაგრამ
 დღეს საკმაოდ უბრალო ისაა, რომ სოფ. ოჯორჯალს უნდა სქეროდა შედა-

¹ საბუთი უცხუბი (სამეცხეთოში შეკრებილი ვინმე მესხის მიერ), ძველი საქართველო,
 III კვ. № 13, თბილისი, 1913-14, გვ. 271.
² სოფ. წ. 97, ს. 75, გვ. 21v.
³ იხ. ჩ. ლამბაშიძის წერილიდან 1933 წლის 25.X-ის თარიღით.
⁴ უბანს ოჯორჯალი სქერუა 80 || 98 (ვალუ-ნიონრების სანახებში).

რებით ფარაო ტერიტორია. რომელიც სულ ცოტა 7 უბნად შაინჯ იყო და-
 ყოფილი. სულ ცოტა მეტეი ვამბობ იმიტომ, რომ 7 უბნის ჩამოთვლის შემ-
 დგა წაიქვამია „და სხვათ“ (I 46; II 51). ჩამოთვლილია შუადივე უბნის სა-
 ხელწოდებანი, ოღონდ დიაკრიტული ნიშნების გარეშე. ქველა ამ სახელის
 ამოკითხვა არ ხერხდება; სოფ. რამ კი შეიძლება გაიჩვენოს.

I. *سلسله* — ამ სიტყვის მეორე ნაწილი (ცუქიდან დაწყებული) უდა-
 ვოდ ქართული „უბან“ სიტყვია, ხოლო მეორე და მესამე ქე (.) და თე (.)
 ასოებია, რომლებიც გადმოვიცემენ *ს-ს-ს* — ქართულ აფიქსს ისეთ ფორმებ-
 ში როგორცაა: ვურა-თ-უბანი, ვოჯა-თ-უბანი და სხვ. მაშასადამე, ჩვენი
 სიტყვა-მიიღებს ასეთ სახეს — *ს-ს-ს-ს*. მაინც ძნელი ვსაბუთებთ, რა არის
ს-ს-ს: შეიძლება ეს იყოს მისრ-თ-უბანი — მისრ-თ-უბანი, შაირ-თ-უბანი, მის-
 |ს-ქარაქან-თ-უბანი და სხვ.

II. *سلسله* — ეს შეიძლება „მონასტერი“ აღ იქნეს ამოკითხული — *سلسله*, თუმ-
 ცა სხვაგან. მაგალითად, I 50 გვერდზე „მონასტერი“ ასეა ტრანსკრიბირე-
 ბული: *سلسله*.

III. *سلسله* — სიტყვის მეორე ნაწილი აქაც ცხადად „ს-ს-ს-ს“ ია; პირ-
 ველი ნაწილი, ვფიქრობ *سلسله* — წარბას; მაშინ გვექნებოდა „წარბასუბანი“.
 უნდა აღინიშნოს, რომ უდის ნაშაიფში არსებობს ასეთივე სახელწოდების
 სოფელი („დავითის“ წარბასუბანი — წარბასთუბანი), რომელიც ახლოსაა ამ
 ჩვენ ოჯორჯალთან³.

IV. *سلسله* — გიორგისეული.

V. *سلسله* — რაღაც ეს სახელი თითქოს ძალიან მოგვაგონებს ფოცხოვის
 ლივანს ჩრდილის ნაშაიფში № 32-ად აღრიცხულ უნდალ (?) პუნქტს (I 334;
 II 326); ოღონდ იქ ტრანსკრიბირებულია სსქანაირად ყოველ შემთხვევაში
 სხვა მასილა *سلسله*-თან დისაკავშირებელი არიდერი გავგაჩნია.

VI. *سلسله* — ეს მოხაზულობა ძალიან მაცდუნებელია იმისათვის, რომ
 აქ ამოვიკითხოთ „ვერობ“. რუსეთის სპეცრუქაზე *Морван*-ად აღნიშნული⁴,
 ხოლო საარქივო მასალებში *Морван* და *Морван* — მოხსენებული პუნქტის
 სახელი. მაშინ დიაკრიტული ნიშნებით გვექნებოდა *Морван*; ოღონდ ამ „მ-
 ლულას“ სახელით აღრიცხულია (ვაუც-ცრიტებული) სოფელი იმავე ფოცხო-
 ვის ლივანს ჩრდილის ნაშაიფშიც, როგორც ამავე ნაშაიფში შემაგალი და სოფ.
 წყალბოლისთან მდებარე პუნქტი (II 325), დავიმახსოვროთ, რომ ეს უკანა-

¹ იხ. აქვე, გვ. 56; შეიძლება „ვერა-თ-უბანი“ მოდიოდეს „ვერა-თ-უბანი“-დან და სხვ.
² იხ. აქვე, გვ. 65, 66.
³ „წარბასუბანზე“ დაწერილობით იხ. ქვემოთ, უდის ნაშაიფ. სოფ. № 38.
⁴ იხ. Спел. карта Европ. России.
⁵ სტია, თ. 47, ს. 20, გვ. 23r; თ. 77, ს. 55, გვ. 15v.

სახლწოდებო (სახლწოდებო) ახლოსა ოჯორჯალთან. აბათხევ და ნაობრებ სოფლებ-
თა კოორდინატები ახალციხის რაიონის წყალთბილის სასოფლო საბ-
ჭანოში შემოქმედდა სოფ. გულდა ჩვენი „დავთრის“ სოფ. — ჟულულა — ჟულულ-
დავთრის რაიონი.

VII სსრ — დავთრის — საკმაოდ ბევრი პუნქტი გვაქვს „წინუბანი“
სახლწოდებო ცნობილი. ყველა შემთხვევაში „წინუბანი“ დაწერილობა
აქვე მოცემულია სახლწოდებო (დედანი, გვ. 307 — აქ, სხვათა შორის, დიაკრიტული
ნიშნები — სსრ, გვ. 79 — ასეთივე მონახულობის ასოები დიაკრიტული ნიშნე-
ბითაა, აქვე მოცემული დიაკრიტული ნიშნები; ესაა სოფ. გურკელთან მდებარე
სოფ. წინუბანი და სსრ. 1. ეს — ოჯორჯლის ერთ-ერთი უბნის სახელიც უფუ-
ლად აღწერილია. ჩვენ სკნოთ ვნახეთ, რომ ჟულულა || ჟულულა სოფ. ოჯორჯ-
ლას ერთ-ერთ უბანდა დასახელებული, ასეთი სახელწოდების პუნქტი იმავე
ფონის დაცვით ლივას ჩრდილის ნაპირში სოფლადაა აღწერილი¹. ასევე
ოჯორჯლის ერთ-ერთი უბნის „წინუბნის“ სახელით იმავე ფონის ლივას
ჩრდილის ნაპირში დასახელებულია „სოფ. წინუბანი“². 1831 წ. საარქივო
სახლწოდებო წინუბანი 5 კომლიან სოფლად ჩანს³, როგორც სოფ. ჟულულა ||
ჯულულა, ასევე სოფ. წინუბანი (ფონის ლივას, ჩრდილის ნაპირზე) და წარ-
მართული სახლწოდების ლივას, ჩრდილის ნაპირზე) რუკებზე აღნიშნულია დაახლო-
ებით ყველა ოჯორჯლის არემარეში. საერთოდ ახალციხის ჩრდილისა და
ფონის ასევე სახლწოდების რაიონები მომიჯნავე რაიონებია, მაგრამ მე
ახლა ვაჩვენებთ რაიონ ახსნა მიცეც იმ გარემოებას, რომ ერთი და იგივე
სახლწოდებოა არიან, მართალია, ტერიტორიულად ძლიერ ახლო მდებარე,
მაგრამ სხვადასხვა პუნქტები — ერთ შემთხვევაში სოფ. ოჯორჯლის უბნები
და მეორე შემთხვევაში მაშინდელი ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით
დაყოფის ჩრდილის რაიონის სოფლები.

18. სოფ. ჯორახეთი — جورهيت (I 7, 47; II 8, 52). ამ სიტყვას სრუ-
ლად აქვე დანებული დიაკრიტული ნიშნები და, თითქოს, სწორადაა ამოკითხუ-
ლი ახლო და მახინჯებულადაა ამ სოფლის სახელი წარმოდგენილი არქივისე-
ულ დოკუმენტებში: Чоракети და Чоракети (გვ. 6რ და 9ვ), რაც სრულებით არ
შეესაბამება „ჯორახეთის“ მოცემულ დაწერილობას (იხ. დედანი, გვ. 48).

19. სოფ. არჯული — ارچولی (I 7, 48; II 8, 52). ეს არის ზემოდასა-
ხლწოდებო საქარქაზე სოფ. ორალთან ახლო აღნიშნული პუნქტი Арджула.
სოფლის სწორადაა ამ სოფლის სახელი მოცემული აგრეთვე სიგებში: Арджула
(გვ. 6რ, 9ვ).

¹ იხ. თანდართულ რუკაზე. საერთოდ წყალთბილაზე ქვემოთ იხ. ფონის ლივას, ჩრდი-
ლის ნაპირში, სსრ, № 25.
² სსრ. სსრ. აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 22.
³ სსრ. სსრ. II, გვ. 325.
⁴ იხ. იხ. 326.
⁵ სსრ. გვ. 47, ს. 75, გვ. 21რ. იხ. თანდართულ რუკაზე.

20. სოფ. ჩაკრიტული (?) — چاکری (I 7, 48; II 8, 53). პირველ ასოს
(چ) დიაკრიტული ნიშანი აქვს, მეორეს არა; მაგრამ აქ ორ თანამოედანს შუა-
მოსალოდნელია გამოვანი და ეს მოახლოდება გამოვანში მოგვეცემდა — ს. ჩვენს
ასეთ წიკითხვას შიარს უჭერს არქივისეული სიგები, რომლებშიც ამ სოფ-
ლის სახელიდ მოცემულია Чакри (გვ. 6რ და 9ვ).

21. სოფ. ჩაქი (?) [თავანდელა] — (I 7, 49; II 8, 53). ეს სიტყვა
დიაკრიტული ნიშნებითაა მოცემული. ეს დიაკრიტული ნიშნები აქ წარმოდგე-
ნილი სიხით. შექვს ვაგებულები და თითქოს „თავანდელა“ს მაგვარ სახელს
იძლევა. არქივისეულ სიგებში ორივეგან გვაქვს Чакри (გვ. 6რ და 9ვ),
რაც სწორი არ უნდა იყოს, განსაკუთრებით სამი უკანასკნელი ასო چ-
ასეთ დაბოლოებებში სიტყვას სულ არ გულისხმობს.

22. სოფ. ხაქი — خاکی (I 7, 49; II 8, 53). სოფ. ხაქი ახლანდელ ახალ-
ციხის რაიონში სახელის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია. წინში
„საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა“ ჩვენ გვაქვს „საქი“, მაგრამ მე ყველაგან
ჩაწერილია ხაქი. უფრო სწორი უნდა იყოს ხაქი, რადგანაც ვინმე
მგახსნა, ამ კუთხის მკვიდრსა და კარგ მკოდნეს, ხაქი უწერია¹. საარქივო
ნახალებში ხშირად გვხვდება ამ სოფლის სახელი ახალციხის სასჯაყში
(Хак)², ხოლო შემდეგ, მაგალითად, 1835 წელს, ქუარაქის სასჯაყში³.

23. სოფ. მონასტრის ეკლესია [შემდეგ ნათქვამია] — დიდი და ბა-
ტარა ბარალის გარეშე — چاکری و بزرگ از سانس غیر (I 7, 50;
II 8, 54). მონასტრის თავისი საეკლესიო მამულით აღწერილია დამოუკიდებ-
ლად და სპეციალურად შენიშნულია, რომ სოფლები დიდი და ბატარა ბარა-
ლის გარეშე არის. ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, რომ ეს სოფლები ცალკეა აღწე-
რილი. ერთი კი საფურადღებოა აქ; ჩვენ არ ვიცით ბარალების მდებარეობა,
მაგრამ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მონასტრის ეკლესია და ბარალები ერთად
ყოფილან. ამაზე მიუთითებს შენიშვნა იმის შესახებ, რომ გამოსაღები მონასტ-
რის ეკლესიაზე ცალკეა შეწერილი და ბარალ სოფლებზე ცალკე. რაც შე-
ეხება „მონასტრის ეკლესიას“, აქ უნდა ივარაუდებოდეს ცნობილი საფარაა
მონასტერი, რადგანაც ამ მიდამოებში სხვა მამულიანი მონასტერი, რომელ-
საც შეწერილი აქვს 7000 ახჩა, არ უნდა ყოფილიყო. თუ ეს მოსახრება
მართალია, მაშინ ბარალების მდებარეობის გასარკვევად ძიება საფარის ახლო
უნდა წარიმართოს.

24. სოფ. მონასტრის ეკლესია — چاکری (I 7, 50; II 8, 54).
აქ უნდა მოვიგონოთ ერთი რამ (და ეს ზემოთ № 23 ობიექტსაც ეხება):
მონასტრის ეკლესია (და ზემოთ „მონასტრის ეკლესია“) სოფლად იმიტომ კი არ
იხსენიება, რომ ეს ეკლესიები დამოუკიდებელი სოფლებია, არა. „სოფელი“

¹ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, 21.
² ვინმე მესხი, ახალციხე, „კრებული“, 1900, № 1.
³ სქია, ფ. 77, ს. 8, გვ. 18; К. Зиссерман, 22.
⁴ იქვე, გვ. 29; აგრეთვე ფ. 77, ს. 47, გვ. 4v.

(არ) აქ ტაშილითი ტერმინია საგადასახადო ერთეულის აღმნიშვნელი. მოლ-
ნის ამ სოფლის ეკლესია სხვაგანაც ცნობილია: „ვე მოლნიის ხუცის
შედასა მადლითა დასურვეთ...“ „აკთავან მოლნიის ტერ-გაფორიელა...“ მოლ-
ნის ეკლესია აღიარებული იყო, „შუა ბაზარში“. 1709 წლის ნათლისმცემლის
სახეობის ეკლესიის იხსენიება, მაგალითად, „მოლნიისა წამინდის
ეკლესია...“ არქივისტული სიების ვარიანტი МҮНИ || МҮНИ (გვ. 6v და 9v),
ესევე სწორი არ არის. აშშ. შ. მერებაშვილმა მოლნიის ეკლესია ივლიტას-
თან აღიარა. კინეზი მესხი მოლნიის ახალციხის გარეუბნად უწი-
ესსა აღიარებდა... ასევე და გარეთუბნებში გარდასახლეს: შარდის, სენა-
შარდის, ჰლისი, ლაშხვის, მოლნიის, სიძელს, ივლიტას, სხვილის, კვანჯ-
ლას, შარდის, ავირს, პოვას. ტატანის, კლდესა და წნისსა...“.

25. სოფ. ქვემო ბარალი—اسال بر (I 7, 50; II 8, 54). უმცირესი
კატორღისებრი საერთოდ „ბარალ“ სახელწოდების მქონე სოფლები არ
სენიან (№ 9, 9).

26. სოფ. საბზარა—სოფ. არჯანასთან—ارحانه (I 7, 50;
II 8, 54). მესხი და მეოთხე ასოს დედანში დიაკრიტული ნიშნები აქვს (იხ-
ილენი, გვ. 31) და „საბზარა“ დამაჯერებლად უნდა იყოს ამოკითხული
არქივისტული ორთავე სიაც ერთნაირად Савазარ-ს გვაძლევს (გვ. 6v და 9v).

27. მოჯალი (I 7, 50; II 8, 54; დედანი, 51). ცოტათი საეჭვოა მე-3
ასოს ამოკითხვა; შეიძლება ის არ იყოს ლაშხი, რადგანაც მომდევნო
სიტყვაში მისი თავი უფრო ზღაღია. არქივისტულ ორთავე სიაში წე-
რად მუჯალი (გვ. 6v და 9v), რაც ბგერათა რაოდენობის მიხედვით მაინც
არ არის შესაბამისი ამ დაწერილობისა.

28. ცალკე საგადასახადო ობიექტად აღრიცხულია სოფ. არჯანასთან
ზემო (იხილეთ ზემოთ, ამავე ნაპიჯეს სოფ. № 3) მდებარე მანული კრძალ-
ქანობის სასოფლო (I 7, 50; II 8, 54). არქივისტულ სიებში მოცემული
საფურცელი საფურცელი (გვ. 6v, 9v). რა თქმა უნდა, შეცდომაა; დიაკრიტული
ნიშნების გარეშე მოცემული მოჯალი-ის მე-4 გ ასო უმართებულოდ კ-დ
აქვს წყობილი, ხოლო ჯ ასო მიღებულია p-დ.

29. აქაშისი—اجوق باش (მინაწერი: დედანი, გვ. 51, I 50; II 54).
საფურცლის ნაპიჯეში მდებარე საგადასახადო ობიექტების აღრიცხვის შემდეგ
„აქაშისი“ მოცემულია უფრო გვიანდელი მინაწერი, რომელშიც ლაშარ-
ისა შესაძლებელი იმერეთში მიმავალ საგაქრო გზაზე. ერთი გზა, როგორც ცნო-

* ს. სეტიანიშვილი. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, თბილისი,
1944, გვ. 347.
* A. Kuraev, Кавказ в древн. памятниках христианства, 86; პ. პოლივეტოვი და ვ.
სოლოვიოვი. ძველი აღმოსავლეთი, თბ., 1930, გვ. 17; დ. ნელიქსეთ-ბევი, საიათნოვას სიმბერ-
სოლოვიოვი, თბ. ლსი, 1935, გვ. 34.
* ს. სეტიანიშვილი. საქართველოს საბუთები, წ. V, თბილისი, 1913, გვ. 19.
* „გურჯაან“, 1879, № 171.

ბილია აქედან ჩადიოდა ხანისწყლის ხეობით. იმერეთი აქ იხსენიება اجوق باش
— Ačuk-baş (თანამედროვე წარმოთქმითა და ორთოგრაფიით باش اجوق—
Ačuk-baş). ეს ვახლავთ შედგენილი სიტყვა, სადაც ačuk თურქულად ნიშნავს
‘ლია’, ხოლო baş — ‘თავი’; ačukbaş ნიშნავს ‘თავლია’, ‘თავმოსდილი’. ამავე
მნიშვნელობისა პარალელურად გავრცელებული და ამავე მნიშვნელობის
მქონე მეორე, თურქული ენის თვალსაზრისით აგრეთვე კანონიერი შესიტყვება
باش اجوق — başačuk — ბაშაჩუკ (თანამედროვე წარმოთქმითა და ორთოგრა-
ფიით — باش اجوق — başačuk ‘თავი-მისი ლია’, ‘თავი-მისი მოხდილი’, ე. ი.
იგივე ‘თავლია’, ‘თავმოსდილი’, ‘თავდაუხურავი’¹.

ასეთი სახელწოდებითაა ცნობილი იმერეთი (და ზოგჯერ იმერლებიც)
თურქულ ისტორიოგრაფიულ თუ სხვაგვარ ლიტერატურაში. ჯერ კიდევ
XVI საუკუნის სახელმწიფო მოღვაწეს აჰმედ ფერიდუნ-ბეის (გარდაიცვალა
1583 წ.) თავის სახელმწიფო სიგელთა და ოფიციალურ მიმოწერათა ცნობილ
კრებულში მოყვანილი აქვს სტრუქტურული ფორმულები, რომლითაც უნდა
მიმართონ სხვადასხვა ქვეყნის ბელისუფლებს და, სხვათა შორის, აჩიკბა-
შის (ე. ი. იმერეთის) შეფს, რომელზედაც ის ამბობს: باش اجوق —
Ačukbaş malikue — ე. ი. „აჩიკბაშის შეფს“².

XVI-XVII საუკ. თურქი ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი (1574-1650) ქუ-
თაისისა და ვანის ქვეყანას (ე. ი. იმერეთს) باش اجوق — „ბაშა-აჩიკს“ უწოდებს
(მაშასადამე, ფეჩევის იმერეთის თურქული სახელწოდების მეორე ვარიანტი —
„ბაშააჩიკი“ აქვს ნახმარი)³.

სახელმწიფო თურქი მოგზაური ევლიაზ ჩელებისთან იმერეთის სა-
ხელად იგივე „აჩიკბაშის“ გვაქვს. ის წერს: باش اجوق و اچاق باش — ‘სადადი-
ანოსა და აჩიკბაშის (ე. ი. იმერეთის) შეფებს...’, ხოლო ქვათბ ჩელებისთან —
باش اجوق და სხვ.

იმერეთის ეს თურქული სახელწოდება ვრცელდება სხვა ხალხებშიც,
ამავე სახელწოდებითაა იმერეთი ცნობილი აგრეთვე არაბებთან, როგორც ეს
ჩანს მკაცრ ანტიოქიელის თხზულებიდან (باش اجوق ان آجوق ‘აჩიკ-ბაშ ან

¹ История родных действий, I, გვ. 347.
² ش. سامی، قوس ترکی، გვ. 23.
³ Fr. Bahinger, GOW, ლეიფციგი, 1927, გვ. 106.
⁴ فریدون بك — مجموعه منشات — II, სტამბოლი, გამოცემულია 1274 წ. მიჯრით (= 1858 წ.), გვ. 13.
⁵ تاريخ آجوق — II, სტამბოლი, 1866 წ., გვ. 45, აგრეთვე ჩვენი: იბრაჰიმ ფეჩევი სა-
ქართველოს შესახებ, „ენიმიკი“ ს მთაბზე, V-VI, თბილისი, 1940, გვ. 379.
⁶ اوليا چلبى سياحتنامهسى — II, გვ. 320.
⁷ جهان نما, გვ. 406.
6. დავთარი, III

ბაშა-აჩუკი¹ და აგრეთვე სპარსელებთან: რადგანაც *اشوق باشي* *აშუკი* და *اشوق باشي* *აშუკი* ქართლსა და დაღიანს (=სამეგრელოს) შორის მდებარეობს² და სხვაგანაც³.

თურქების შეშევობით გადასულად ჩანს იმერეთის ამ სახელწოდების წარმოშობის დაწინაურება აგრეთვე რუსულში. ჩვენ შეგვიძლია დავიმოწმოთ რამდენიმე მაგალითი, საიდანაც ჩანს, რომ იმერეთის სამეფოს რუსებშიც „ბაშაჩიკს“ ეძახდნენ: ... живет у зятя своего башачикского⁴ царя Алдсандра, имеретинской он же⁵.

ამასთანვე უნდა შეინიშნოს, რომ ეს თურქული სახელწოდება სხვადასხვაწარად ვიდატებილია რუსულ წარმოთქმაში და მრავალი, ზოგჯერ ძალიან დაბნელებული ვარიანტი გასჩენია: Башачик, Башакич, Башики, Башичи, Башичи⁶, ან კიდევ: Башачикская, Башакичская, Башачикская, Башакичская, Башачюжская და სხვ.⁷ ავტორმა იცის, რომ *Башачикская* სიტყვა ქართული სახელწოდება არ არის და იქვე განმარტავს: *в башачикской земле, а по их, по-грузински в имеретинской земле...*⁸ ან არადა, ...пошел из своей земли прочь в башачикскую землю. А там была православная ж крестьянская вера, а по-грузински имя той земле Имеретия...⁹ სხვაგან, დიპლომატიურ მიმოწერებშიც იმერეთის მეფე ბაშაჩიკს¹⁰ და მისგანობა (მაგალითად, Георгий башачикский), ხოლო იმერეთი *Имерети-а*¹¹.

შორეად, ჩვენ ვხედავთ, რომ თურქული სახელწოდებით და ამდენად თურქების შეშევობით იცნობენ მომიჯნავე ქვეყნები ამ შემთხვევაში, ვთქვათ, იმერეთს, საქართველოს მეორე კუთხის—აჭარის სახელიც რუსულში, მაგალითად, აგრეთვე თურქული ფორმითაა შესული—*Аджара*—თ. *اچار*.

ამ დროს (XVI-XVIII სს.) კავკასიისა და რუსეთის (აგრეთვე სხვა მომიჯნავე ქვეყნების) ისტორიულ-კულტურულ ურთიერთობათა სინამდვილეში თურქული ენა ერთგვარი საერთაშორისო ენაა და, ამდენად, ბუნებრივია თურქული ენის როლი შემოაღნიშნული თურქიზმების გავრცელებაში. აქად.

¹ *لماكار يوسف البطارك الانساكي* — *من اخبار بلاد كرج* — იხ. წიგნში: გ. წერეთელი, *თბილისი ქრისტიანთა, იბილისი*, 1949, გვ. 88 და მისივე, *არაბულ-ქართული ლექსიკონი*, თბილისი, 1951, გვ. 8.

² იხ. *ფეოდალთა მოპაემო თავების ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის*, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 388 და 411.

³ *ქართული ბაშაჩიკის წიგნი*.

⁴ *М. Поливанов Посольство стольника Толочанова и дьяка Исвлева в Имеретию (1616-17)*, Тифлис, 1926, 9.

⁵ *М. Поливанов*, *Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений (1615-1617)*, Тифлис, 1927, № 46, 47, 116, 380.

⁶ *ქართული ისტორიისათვის*, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 388 და 411.

⁷ *ქართული ისტორიისათვის*, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 388 და 411.

⁸ *ქართული ისტორიისათვის*, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 388 და 411.

⁹ *М. Бросте*, *Переводы на иностранных языках, грузинских царей с российскими посланцами от 1639 г. по 1770 г.*, СПб., 1861, გვ. XXV.

ღვ. ჯავახიშვილი ამ ხანებისათვის სამართლიანად ფიქრობს, რომ „საერთაშორისო დიპლომატიურ ენად უნებლიეთ თურქული უნდა ქცეულიყო“¹.

ჩვენ დავინახეთ, რომ ეს ტერმინი იმთავითვე წარმოდგენილი იყო ორი—თურქული ენის მიხედვით—სავსებით სწორი ვარიანტით: *ашыкча*—აჩიკ-ბაში და *башацук* || *башацук* — ბაშიაჩიკ. ძველი წარმოთქმით *башацук*—ბაში-აჩიკ; ეს უკანასკნელი ვარიანტი დადასტურებული გვაქვს აქავე წერეთლის ცნობილ ნაწარმოებში „ბაში-აჩიკი“.

სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე გამოთქმულია მოსახრება, თუ რატომ უნდა დარქმეოდათ იმერლებს „აჩიკბაში“ ან „ბაშიაჩიკი“, ე. ი. 'თავლი' და 'თავმობილი'. ჯერ Hammer-მა შენიშნა, რომ *Baschatschuk*, d. i. *offener oder blosser Kopf*.² ასე უწოდებდნენ თურქები იმერლებს, რომლებიც თავზე ატარებდნენ პატარა ფაფანაკს, რაც მათ შთაბეჭდილებას ტოვებდა, თითქოს ქული არ ეხურათ³. ეს განმარტებები, ვფიქრობ, სავსებით ეხმაურებიან ვახუშტი ბაგრატიონის შემდეგ ცნობას: „ხოლო იმერთა მცირეთ რაიმე განიყოფების, არამედ ქული მცირე ნაჭრისაგან, რომელი არა ბურვით, განა მდებარე არს თემსა ზედა და წაშთარს-მოსიათ ტოლომა ოსმაღური“⁴; ან არადა: „... ოსმაღნი და სპარსნი საყოველთაოდ ამ ქვეყანას [იმერეთს] უწოდებენ ბაშაჩუხს“, რომელ არს თავიხდილი; უქულობისათვის რომელთა ჰბურვიეთ მცირე ნაჭრისაგან ლართა; ვითარცა მდებარედ თავსა ზედა“.

¹ იხ. ჯავახიშვილი, *საქართველოს ეკონომიური ისტორია*, თბილისი, 1930, გვ. 128. ჩვენ ფიქრობთ ამ საკითხს შევხებით ვრცლად სხვა დროს და სხვა თემასთან დაკავშირებით.

² *GOR*, II, № 481.

³ იხ. წერეთელი, *არაბულ-ქართული ლექსიკონი*, თბილისი, 1951, გვ. 8.

⁴ ვახუშტი, *ახალციხის სამეფოსა საქართველოსა*, თ. ლომურისა და ნ. პერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 32.

⁵ *თურქ. ბაშ-აჩიკი* → ბაშ-აჩუხ.

⁶ *ვახუშტი*, გვ. 144.

1. ახალციხის ლივნი

3. უფის ნაწილი

1. სოფ. უფის ციხის რაბათი — او ای قلعہ ساج (I 7, 50; II 8, 55) — უფის ციხე-სამატიანი ადგილია და ნაწილს ცენტრი. „მდებარეობს შალაღ-გორაკზე მდინარე ქვაბლიანის მარჯვენა ნაპირას“¹. სოფ. უფეზე გაზეთ „აფხაზიაში“ შემდეგი ცნობაა: „ყველაზე შესანიშნავი სოფელი ქვაბლიანში უფისა, აქედან უფის „დიდი მეიდანის“ რქმეგია. ვახუშტიც თავის გეოგრაფიულ აღწერილობაში უფის დიდ მეიდანს უწოდებს“². ეს ცნობა სიზარატეს არ შეესაბამება. ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“ სოფ. მეიდანის სულ არ არის ნახსენები, ხოლო უფეზე ნათქვამია: „ხვანისა და უფის შორის არს მთა“³. ჩვენს განკარგულებაში არსებული ცნობებიდან არაა ნაპოვნი სოფ. დიდი მეიდანის და უფე ერთი და იგივე პუნქტი იყო. მ. ბროსეტის მიერ Description-ისადმი დართულ რუკაზე კი Oudé, Didi Meidani და Meidani ცალ-ცალკეა ნაჩვენები ერთდროულ დამოუკიდებელ სოფლებად⁴. „დავთარში“ უფე (№ 1) და მეიდანის (№ 2) ცალ-ცალკეა აღწერილი⁵. სოფ. უფისთან და სოფ. მეიდანთან დაკავშირებულ ერთ თურქულ ხალხურ ლექსშიც „ლორსმა მეიდანა... უფე გულისტანდურ“ — უფე და მეიდანის დამოუკიდებელ სოფლებად ჩანან⁶.

უფის XVII საუკუნის თურქი მოგზაურის ევლიაა ჩელებისთანაც ნახსენებია — او ای⁷. დღეს უფე ადიგენის რაიონში უფისავე სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფელია (არალი, წარბასთუბანი) ცენტრია⁸.

სოფ. უფის აღწერილობას დართული აქვს სამი მინაწერი (I 53; II 57).

¹ Грив. Уртава. Кавказ—Абхазия, Аджария, Шавшетиия, Посховский участок, II, Москва, 1891, стр. 239 და Христианские памятники: МАК, IV, стр. 69.
² ვახუშტი-ი, წერილი ქვაბლიანიდან, „ივერია“, 1894, № 7; კ. მერაბიშვილი, ახალციხის ციხის აღწერა, „დღესია“, 1895, № 166; იმავე ავტორის: ისტორიული და არქეოლოგიური აღწერა სოფ. უფისა, „კვლი“, 1897, № 38, 39, № 120.
³ ი. მ. Броссет-ის მიერ Description géographique-ისადმი დართული № 1 რუკა-გეოგრაფია, II, 5-57. სოფ. მეიდანზე იხ. მომდევნო პარაგრაფი.
⁴ უფისა და მეიდანის პარაგრაფში.
⁵ „დავთარში“ II, გვ. 323-324.
⁶ ახალციხის ციხის აღწერა, „დღესია“, გვ. 14.

შესაბუთ მინაწერში იხსენიება ადგილის სახელები: ვენახი მნაკვეთი ახალ შენი, 2 ყანა ზოდაბუნი და 2 ხაირი საბუდაურა და ზემო ქალა.

2. სოფ. მეიდანის (I 7, 53; II 8, 57); დედანში استان (გვ. 54) = استان-შიუბედავად დიაკრიტული ნიშნის უკონლობისა, ამ სახელის ამოკითხვის სიძნელე არ გამოუწვევია. ჯერ ერთი, ავად. მ. ბროსეტს მიერ გამოკვლეულსა და ფრანგულად თარგმნილ ვახუშტის „ლეონტოპოლი ალწერისათვის“ დართულ საბუცის რუკაზე უფესთან ახლო ნაჩვენებია Meidani და Didi Meidani¹. „დავთარის“ მიხედვით „მეიდანის“ სახელწოდებით არსებობს მხოლოდ ერთი სოფელი, რის საფუძველზე აქვს მ. ბროსეტს რუკაზე ნაჩვენები ორი მეიდანის, ჩემთვის უცნობია. ამავე „დავთარში“ დიდი არტაანის სახეობაში აღწერილია ამავე სახელის სოფელი მეიდანის (დედანის გვ. 399, II 413). მართალია, დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნების გარეშე, მაგრამ მოხაზულობით იგი საკმაოდ თანამთხვეულია ამ „მეიდანის“ სიტყვის დაწერილობისა.

„მეიდანის“-ის დამოკიდებულებად ამოკითხვას ხელი შეუწყო აგრეთვე იმ ხალხურ ლექსში, რომელიც მე ჩაწერილი მქონდა 1930 წ. ადიგენის რაიონში სამიეღლინებში მუშაობის დროს. ლექსში მოცემულია ქვაბლიანის ხეობის სოფელია ერთგვარი დახასიათება, მოგვყავს ამ ლექსის ერთი ადგილი:

ლორსმა მეიდანსა,
 ყოხნიშტურ აერა.
 ონდანი და სმლშით გეჩისინ, ტურნი!
 უფე გულისტანდურ, ყონასურ, ტურნი!“

ქართულად: ნუ შეივლი მეიდანს,
 რომლის იდგილებიც ყარს;
 მას გულდამშვიდებით გადაუარე, წეროვ!
 უფე ვარდნარია და იქ დაბინავდი, წეროვ!

ესაღია, ლექსში ლაპარაკია „დავთარში“ აღრიცხულ სოფელ მეიდანზე. „დავთარში“ სოფ. მეიდანის იხსენიება სოფ. უფის შემდეგ; ამ ლექსშიც სოფ. მეიდანის უბირისპირდება სოფ. უფის.

მეორე ხალხურ (ქართულ) ლექსში სოფ. მეიდანის იხსენიება სოფ. ადიგენთან (ადიგენი), რომელიც იმავე ქობლიანის ხეობაში მდებარეობს:

წამოვიდნენ, მთა გარდმოვლეს, ახლდათ სხვანიც ამათგარი.
 ადიგენს საუზმე ქამეს და მეიდანსა სამხარი².

¹ Description géographique de la Géorgie, par le Tsarévitch Wakhoucht, publiée... par M. Brosset, პეტერბურგი, 1842; ბოლოში რუკა (პირველი).
² ჯერ გამოუქვეყნებელი თურქული დიალექტოლოგიური მასალებიდან: 1930 წ., რვეული II, გვ. 95.
³ ხალხური ლექსები (სამეცხეთოში შეკრებილი ვინმე მესხის მიერ); „ჩახალ-ოღლი“ ადგილი საქართველო, ტომი III, თბილისი, 1913-1914, გვ. 245.

1. სოფ. ირქა ადგილით **كوك**—**كوك** (I 7, 55; II 8, 59); დედაშვიდი **كوك** (II 8, 59). რაც დიაკრიტიკული ნიშნით იქნება **كوك**. ირქის შესახებ ადგილობრივი მითითებითა და ა. წინველიშვილისაგან ჩვენ ასეთი ცნობა გვხვდება. აიბა სათელი არ არის, მარტო ეკლესიაა; ვალესთან ახლო მდებარე პირველი პირველი და მეორე სიაში 63 და 62 ნომრების დასახელებად აგრეთვე **Кок** გვაქვს¹. ირქას სწორად ამოკითხვას ადასტურებს აგრეთვე არქივშივე დაცული 1632 წლის ერთი წერილი. იონელიშვილი წერს: „აკოფ ქაჩხუიოვს ჰქონია ირქის სახელი... რომელშიც ვალეს გლეხნი სთესენ და მოეთხოვს კვამა ზეგანა... რომელშიც ვალეს გლეხნი სთესენ და მოეთხოვს კვამა ზეგანა...“² მართალია, „დავთრის“ მიხედვით სოფ. ირქა უდის რაიონში, მაგრამ ტოპონიმოლოგიური თვალსაზრისით იგი ვალესთან ახლოა და საბარკეო მასალებს უკავშირდება: ამ ხანებში (1832 წ.) საბარკეო მასალების მიხედვით ირქას უდის ვალესთან ახლოა და საბარკეო მასალებს უკავშირდება. ამ ხანებში (1832 წ.) საბარკეო მასალების მიხედვით ირქას უდის ვალესთან ახლოა და საბარკეო მასალებს უკავშირდება. ამ ხანებში (1832 წ.) საბარკეო მასალების მიხედვით ირქას უდის ვალესთან ახლოა და საბარკეო მასალებს უკავშირდება.

2. სოფ. ბოლაჯური — **بولاجور** (I 7, 55; II 8, 60). დიაკრიტიკული ნიშნით **بولاجور**. მაგრამ სიტყვის ამოკითხვობის სისწორე გვეს გარეშე. საბუღალტრო მუშაობის დროს მე ამ სოფელში გყოფილვარ და ადგილობრივი მოსახლეების წარმოთქმის მიხედვით ჩაწერილი მაქვს **ბოლაჯური**. აიბა სათელი ალ. ფრონელთან³. გვხვდება ეს სახელი „ბოლაჯურის“ სახელი და არა მარტო რუსულ საბუღალტრო მუშაობის დროს, არამედ, ზოგჯერ, ქართულ წიგნებშიც. ვალესა, არალ და უდესი **ბოლაჯური** ურთ. ...⁴ რუსულ საბუღალტრო მუშაობის დროს ჩანიანი ფორმები: **Болажур**⁵. სიბში (გვ. 6 v და 7 v) ეს სახელი დამახინჯებულია: **Булджур**, **Буладжур**. შეცდომით ამ სახელი დამახინჯებულია ნაბმარი აგრეთვე ექ. თაყაიშვილსაც. ის ვუვლგან **Булджур** წერს, ხოლო უვაროვასთან **Булджур**-იც კია⁶. ოფიციალურად სიაში

¹ სოფ. ირქა, 47, ს. 20, გვ. 6 v და 77, ს. 23, გვ. 9 v.
² იონელიშვილი, 47, ს. 16, გვ. 77 v.
³ იონელიშვილი, 47, ს. 16, გვ. 77 v.
⁴ იონელიშვილი, 47, ს. 16, გვ. 77 v.
⁵ იონელიშვილი, 47, ს. 16, გვ. 77 v.
⁶ იონელიშვილი, 47, ს. 16, გვ. 77 v.

ამ სოფლის სახელად დაბეჭდილი **ბოლაჯური**, რასაც არაფერი საფუძველი არა აქვს, ირქ ერთ საბუღალტრო მუშაობის დროს და რაც მთავარია, ადგილობრივი მოსახლეობა ამ სოფელს **ბოლაჯურის** არ ეძახდა, ეს შეცდომა უნდა გასწორდეს.

დღეს სოფ. ბოლაჯური მდებარეობს ადიგენის რაიონში. ბოლაჯურის სასოფლო საბჭოს მთავარი სოფელია, რომელიც აერთიანებს **ბოლაჯურ** და ქვემო ცნობულ სოფლებს⁷. მდებარეობს სოფ. სმადის ქვით, მისი აღსანიშნავი ნაგებობით⁸.

6. სოფ. წყისი — **Кис** (I 7, 55; II 8, 60). ერთეულისი რიცხის მხედვით **Кис**; მდებარეობს უდის საზღვრით. არქივისტულ მასალებს სიაში რაიონ შეცდომითა და გაუგებრობით „წყისის“ მდებარეობა (პირველ სიაში, გვ. 6v) **Кис** და **Кис** და (სოფ. სიაში, გვ. 9v) **Кис** გვაქვს. „წყისი“ სიტყვაში „წ“ და „კ“ შეცვლარება სათანადო როგორც მდებარეობით არ არის გადმოცემული; როგორც ეს „დავთრში“ საერთოდ შეღებულია. რუკებზე და კ. ზისერმანთან (გვ. 19) **Кис**-ია, ზოგან კი **Кис**-დაც⁹ იწერება. **Кис** დასახელება XIX საუკუნის 20-იანი წლების საბუღალტრო, სადაც მას **წყისი** აქვს თანხა—4,000 ანა (ამდენითვე ეს სოფელი დაბეჭდილია „დავთრში“). ადიგენის რაიონში „წყისი“-ს სახელით არც სოფელი იყო ზემო და ქვემო წყისი; შედიოდა ხანალოს სასოფლო საბჭოში.

7. სოფ. ზემო მარტვი — **Мартви** (I 7, 57; II 8, 61). „დავთრის“ შედგენის დროს იყო აგრეთვე ზემო მარტვი (I 7, 58; II 8, 62); ქვემო მარტვიში 22 კომლია, ხოლო ზემოში—12 კომლი. 1831 წელს აღნიშნულია **Мартви** აქაბა (=ქვემო მარტვი, 5 კომლით) და **Мартви** ყაბა (3 კომლით)¹⁰. შემდეგ ხანებში, მაგალითად 1870 წელს, ცნობილი იყო ერთი მარტვი, რომელიც ბოლო ხანებში ადიგენის რაიონში იყო სასოფლო საბჭოს ცენტრი და რომელშიც ორკომან, ზემა და წარბასთუბან სოფლები შედიოდა. მეორე არქივისტულ სიაში, ეფიქრობ შეცდომით, **Мартви** წერია (გვ. 3 v). (იხ. რუკაზე).

8. ზემო მარტვი (იხ. ზემოთ).
 9. სოფ. ზემო ზანაფი ზანაფის ეკლესიითურთ — **Зане** (I 7, 58; II 8, 62); მომდევნო სოფელიც (№ 10) ამავე სახელის მატარებელია: **Занე** ზანაფი, რომლის მეორე სახელად მოყვანილია **წინ-ზანაფი** — **Зане** და **Занე** (I 7, 59; II 8, 63). ზემო ზანაფი და ზემო ზანაფი თუ იყო, უნდა ვიფიქროთ.

⁷ საქ. სსრ ადმ. ტერიტ. დაყოფა, გვ. 14.
⁸ იქვე.
⁹ გვ. თაყაიშვილი, СМОМН, 35, გვ. 112.
¹⁰ Граф. Уварова, Христианские памятники. МАК. IV, მოსკოვი, 1894, გვ. 93; სტო. 77, ს. 27, გვ. 21 v და 22 r.
¹¹ სოფ. ირქა, 47, ს. 20, გვ. 6v, 38v, 38v.
¹² სოფ. ირქა, 47, ს. 20, გვ. 6v, 38v, 38v.
¹³ К. Зиссерман, 19.

ზანავი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ „დავთის“ დროისათვის ასე-
... ხოლო ჩვენ დროში არც შუა ზანავია; არის მხოლოდ ერთი
... ზანავი, რომელიც ადიგენის რაიონში ზანავის სასოფლო
... არქივისებულ სიებში Занав улиа (улиа = „შემო“) და
... სიტყვის დამახინჯებაა = „შუა“) გვაქვს (გვ.
... საარქივო მასალები ამ სოფლებისათვის სხვა ვარიანტის სახელ-
... ლევა. მაგალითად, ზემო ზანავი ერთგან Занавი კანოპი-ადაა³
... შუა ზანავი — Занави Сагирь-ად⁴. ზოგჯერ რუსულ მას-
... ზანავის შედგენად Занави-ს ნაცვლად Занови გვაქვს. არქივის სა-
... გასული საუკუნის 20-იან წლებში სულთანის მიერ გაცე-
... რომელშიც სხვა სოფლებთან (ჩოფაშენი, მეიდანო...) ერთად იასე-
... ზანავი (ზანავი ზემო, ზანავი პატარა — кучук — შდრ. არაბ. „сагирь“ —
... ზანავი მოხსენებულია სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ სოფ.
... გიორგი, მეორედ ჩორჩანელი, რომლისა ტაძარი
... ზანავისა და ზანავისასა⁵.

10. სოფ. შუა ზანავი (იხ. ზემოთ: სოფ. ზემო ზანავი).

11. სოფ. გომაროტი (გომარო) — اوماروت (I 7, 59, II 8, 63).
... ამ სიტყვის ბოლოს ორთავე შემთხვევაში, ე. ი. სიაშიცა და
... ტექსტში (იხ. დედანი გვ. 13, 59) ა (დ) თანხმოვანი წერია. ჩვენ
... ა ასო „ტ“-დ წაიკითხეთ, რადგანაც ასეთი მკვეთრები „დაე-
... ჩვეულებრივად შესატყვისი რივის მკვეთრებით ვადმოიცემა.
... რა თქმა უნდა, „გომაროდ“იც წაიკითხოთ. მაგრამ საყურადღე-
... რომ დღევანდელი წარმოთქმის მიხედვით ამ სიტყვის ბოლოში
... თანხმოვანი არაა და ამ სოფელს გომარო'ს ეძახიან; ასევეა იგი
... რუკებზე და ოფიციალურ სიებშიც მისი, როგორც ზანავის სა-
... საბჭოში შემავალი სოფლის სახელად გომარო გვაქვს⁶. არქივი-
... ორთავე სიაშიც ეს სახელი ბოლოკიდური თანხმოვნის გარეშეა მოცე-
... ოლონდ აქ თავიკიდური თანხმოვანი გაყრუებულია: Комаро (გვ. 6v და
... სხვა საარქივო მასალებში Комаро-ც არის აღნიშნული⁸.

12. სოფ. ლელოვანი — اوان (I 7, 6; II 8, 64). სოფ. ლელოვანი
... დრომდე მოაღწია; იგი დღეს ადიგენის რაიონში ლელოვანის სასოფლო

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 14.
² სიტყვებზე სპეციალურად IV წიგნში.
³ სცია, ფ. 77, ს. 47, გვ. 3 v.
⁴ იქვე.
⁵ სცია, ფ. 47, ს. 57, გვ. 38 r და v.
⁶ დრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა. II ბასილ ზარზმელი, პროფ.
... რედაქციით, გვ. 154; შდრ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II,
... 48, გვ. 53.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 14.
⁸ სცია, ფ. 77, ს. 47, გვ. 3v; აგრეთვე: К. Зиссерман, 16

საბჭოს ცენტრალური სოფელია¹; რომელიც იჯარეთ და ყარაიუბის (ყოფილ)
... ლებს აერთიანებს. კ. ზისერმანი ლელოვანში 1870 წ. 21 კომლი იყო. ეს
... საძლებელია კ. ზისერმანი მართალი იყოს, როცა ლელოვანს თარგმნის
... სიტყვით Тростниковый². ლელოვანი იხსენიება სულთანის ბარათში, რომლის
... ტურქული ტექსტი და რუსული თარგმანი დაცულია არქივში³.

13. სოფ. ზემო ფარესა მეშენეთ სათესველით (განხილულია ახალ-
... ციხის ლევის მზვარის რაიონში აღწერილ სოფ. ქვემო ფარესასთან; იხ.
... № 23, გვ. 51). არქივისებულ სიებში სოფ. ზემო ფარესის სახელი რამდენი-
... შედ დამახინჯებულია: Пархачи улиа (I სია, გვ. 6 v) და Пархачи улиа
... (II სია, გვ. 9 v).

14. სოფ. არალი — ارلي (I 7, 61; II 8, 65). დღეს ადიგენის რაიონ-
... ნის უღის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია⁴. იხსენიება ი. ნებერი-
... ძესთან: „სოფლებში ზეგლს, ორფოლას, არალს და უდეს საამხანაიკოდ ყა-
... ნები გვაქვს...“⁵ Arali გვხვდება აგრეთვე მ. ბროსესთან⁶. გასული საუკუნის
... 20-იანი წლების საბუთებში გვხვდება სულთანის ბარათი არალზე, რომელ-
... საც, ისევე როგორც „დავთარში“, შეწერილი აქვს 4000 ასისა⁷.

15. სოფ. ლორძე, მეორე ლორძე უზნითურთ — اوزار (I 7, 62; II
... 8, 66). ქართული საბჭოთაო საბჭოთაო ლორძეს იდენტურობებს⁸. „დავთარის“
... შედგენისას საქმოდ დიდი, 24 კომლიანი სოფელია; 1870 წელს კი ლორ-
... ძეში მხოლოდ 5 კომლია (ზისერმანი, 19). ამჟამად ადიგენის რაიონის სამ-
... ურის სასოფლო საბჭოში შედის სამკურე, კახარეთ და ამხერთან ერთად⁹.
... არქივისებულ სიების ნივთებით სოფ. ს. მარაში (= არაბ. اوزار — უზანი;
... გვ. 7 r) და სოფ. (გვ. 9 v). ერთეულთან რუკებზე ლორძე სამკურესთანაა
... აღნიშნული.

16. სოფ. კორაშენი — كوراشين (I 7, 62; II 8, 66). ამ სახელწოდე-
... ბის დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს და ამოკითხულობა სწორია.
... ოლონდ საბჭო იყო თავიკიდური კ ქართულ „კ“-ს ვადმოსცემდა, თუ ქარ-
... თულ „ყ“-ს. შემდგომი ძიებით თითქოს გაირკვა, რომ კ-ით აქ „ქ“ უნდა
... იყოს გადმოცემული. ამხ. ნიკო ნათუნასის ცნობით სოფ. ვალესა და არალს
... შუა არის ნასოფლარი კორაშენი. წახნელი ისკენდერის მიხედვითაც კო-
... რაშენ არალდან აშალი. ვალესან არალს არასუნდადურ¹⁰ „კორაშენი —

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 14.
² К. Зиссерман, 18.
³ სცია, ფ. 47, ს. 57, გვ. 38 r და v.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
⁵ ი. ნებერიძის მოგონებანი..., გვ. 27.
⁶ Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie...
... პეტერბურგი, 1850, გვ. 131.
⁷ სცია, ფ. 47, ს. 57, გვ. 38 r და v.
⁸ სცია, ფ. 47, ს. 80, გვ. 114.
⁹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.

მედიოდა. ადგილობრივ მოსახლეთაგან მსმენია, რომ „ხვანა“ ქართულადაა, ხოლო „ხონა“ არ არის ქართული, თურქულია. სიებში Хоня — გვაქვს, მაგრამ ზოგჯერ საარქივო მასალაში დამახინჯებულია Хуна-დ¹. ხვანა || ხონა სოფ. მარტვილში, ორკონთან და წარბასთუბანთან მარგლის სასოფლო საბჭოში შედიოდა.

ეს ჩვენი ხონა უნდა იყოს ჯვარის მონასტრის ალაბებში რომ იხსენიება: ამასვე დღისა ქსენებ² სასწაულისაჲ მის რ³ი იქმნა ხონას დიდესის მქ⁴ლ მთაწარანგელოზისა⁵. შესაძლებელია „ამირანდარეჯანიანი“-ს ავტორი მოსე ხონელი ამ ხონა სოფლიდან იყოს⁶. სოფ. ხონასთან დასახლებულია სთესველი ს⁷ჯოჯა; ნიკო ნათენაძის ცნობით ხონასთან არის ადგილი „დახურია“-ს სახელით; თუ ეს სწორია, მაშინ დიაკრიტული ნიშნები კარგად ჩაჯდება ს⁸ჯოჯა.

23. სოფ. დუნესი — ზარზმის ეკლესიასთან — دونس (I 7, 67; II 8, 70). დუნესი „დავთრის“ შედგენის დროს 7 კომლიანი სოფელია, რომელშიც ზენაძე ვერ მოაღწია. დუნესზე მე ჩაწერილი მაქვს „დუნესტა ფეგლარ ვარ“ — დუნესში წარჩევილია⁹. ნიკო ნათენაძის ცნობით ეს არის ნასოფლარი სოფ. ზარზმის ზეით. ადგილობრივმა მკვიდრმა მ. შადიმანოვმა დაადისტურა ნასოფლარ დუნესის არსებობა და უფრო დაახუსტა მისი მდებარეობა: დუნესი გოდერასა და ზარზმის შუა ადგილას არისო; ზარზმელთა სათესველი ადგილია. ამის შემდეგ ზოპოვებული საარქივო მასალებით უფრო დაახუსტა ამ სოფლის მდებარეობა: სოფ. ზარზმის მოსახლეობა ითხოვს მიეცეს მას დიაკრიტით სთესველად ზარზმიდან 2 ვერსზე მდებარე ადგილი დუნესი¹⁰. შემდეგ კიდევ: Зарзская дача в пустоши Дунес და пазенная оброчная земля „Дунеса“¹¹.

24. სოფ. დერცელი — ديسلا (I 7, 67; II 8, 71); თუმცა თურქულს ჯერჯერით „დერსელ“-საც ეძახდნენ ამ სოფელს, მაგრამ ქართული და რუსული საბუთების მიხედვით დამაჯერებლად დასტურდება, რომ ამ სოფლის სახელი „დერცელია“. 1839 წლის ერთ საარქივო მასალაში ქართულად წერია: აქ კიდევ ვკითხე მახლობელ სოფლის დერცელის მცხოვრებლებს...¹² ერთვერსიან რუკაზედაც Дерцел-ია¹³ არქივისეულ სიებში

¹ სტია, გ. 77, ს. 45, გვ. 1 გ.
² ი. მხო, აღანი ჯვარის მონასტრისანი იერუსალიმსა შინა. Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме. Грузинский текст с 16 палеографическими рисунками илл. Н. Матр. პეტერბურგი, 1914, გვ. XIII.
³ ადგილად „ამირანდარეჯანიანიზე“ და მოსე ხონელზე იხ. კ. კვეციანი, ძველი ქართული ეპიგრაფიკის ძეგლები, II, 1952, გვ. 56-82.
⁴ სტია, გ. 223, ს. 7, გვ. 12 v, 52 გ.
⁵ სტია, გ. 223, ს. 53, გვ. 2 r; იქვე, ს. 7, გვ. 37 გ.
⁶ სტია, გ. 47, ს. 80, გვ. 114 გ.
⁷ ადგილი სტია, გ. 77, ს. 16, გვ. 123 და აგრეთვე შრომაში: Г. Казбек, Три месяца в Грузии. Тифлис, 1876, вып. I, тбилиси, 1876, გვ. 1, 3.

თურქიზებული ფორმებია Дерцел და Дерца (გვ. 7 r და 9 v). დერცელი დღეს ადიგენის რაიონის მოხის სასოფლო საბჭოში შემაველი სოფელია¹.

25. სოფ. საირმია — سايرميا (I 7, 68; II 8, 71). „დავთარში“ საირმია-დ არის აღნუსხული ეს სოფელი, მაგრამ ეს შეცდომით უნდა იყოს. თანამედროვე მოსახლეობა მას „საირმე“-ს ეძახის. ერთვერსიან რუკაზე, ისევე როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოსულ რუკაზე ამ სოფლის სახელად ჩვენ საირმე გვაქვს. სოფ. საირმე ქეჭლის სასოფლო საბჭოში შედიოდა. არქივისეულ სიებში Саирма გვაქვს (გვ. 7 r და 9 v), ე. ი. ისევე როგორც დავთარშია, რაც ზედმეტად მოწმობს იმას, რომ არქივისეული ორივე სიის ერთადერთი წყარო სწორედ „დავთარია“. Саирма მოხსენებულია XIX ს-ის 20-იანი წლების ერთ ბარათში, რომლის თურქული პირა და რუსული თარგმანი ინახება არქივში (ამ ბარათის მიხედვით, საირმეს იმდენივე თანხა აქვს შეწერილი, რამდენიც „დავთარში“ (4 000 ახა)². ზისერმანსაც აქვს Саирма, რომელიც ახალციხიდან 29 ვერსზე მდებარეობს და რომელიც 1870 წელს 8 კომლს დაითვლის³.

26. სოფ. ხორჩისი (?) — خورجيس (I 7, 68; II 8, 72). ორთავე ეს ახლ დიაკრიტულნიშნადა და, თითქოს, ამ სოფლის სახელი „ხორჩისი“ უნდა იყოს, თუმცა მე-5 ასოს ნიშანი არა აქვს და ეს საეჭვოდ ხდის ასეთ ამოკითხვობას. არქივისეულ სიებში გვაქვს: Хорджис და Хорджина (გვ. 7 r და 9 v). შესაძლებელია ამ შემთხვევაში Х (=-x) ახლ ქართული მკვეთრი ქ თანხმოვნის ვადმომცემი იყოს. მაშინ გვექნება „ქორქისი“. სხვა მონაცემი არაფერი არა გვაქვს და საეჭვოდ დიდი სოფელი (12 კომლიანია) ამოუცნობი გვჩნება.

27. სოფ. სუმუხთუბანი — سومخوتوبان (I 7, 69; II 8, 72). სიტყვის პირველი ნაწილი ნიშნებიანია. ხოლო მტორე ნაწილი რომ „უბანი“ სიტყვაა — ეს ექვს არ იწვევს. ამდენად ეს სახელი სწორად უნდა იყოს ამოკითხული. რუკებზე და სხვა ლიტერატურაში არ გვხვდება. არქივისეული სიების მიხედვით გვაქვს: Самухубань (გვ. 7 r) და Самухубан (გვ. 9 v). შემდეგში ჩვენ შეგვხვდა თურქული ნასყიდობის საბუთის რუსული თარგმანი, რომელშიც ამ პუნქტის სახელად მოცემულია Самухубан⁴. ამდენად შესაძლებელია სუმუხთუბანი (II წიგნი) კი არა, სუმუხთუბანი (=სუმუხთო უბანი) იყოს.

28. სოფ. ხურა — خورا (I 7, 69; II 8, 73). ერთვერსიან რუკაზე: Хури, ადგილობრივ მკვიდრთა წარმოთქმით აგრეთვე: ხურო. Хури-ს სახელწოდებითვე შედიოდა ეს სოფელი უდესთან და არალთან ერთად უდის სასოფლო საბჭოში. ქართულ თარგმანში (II წიგნი) „ხურა“ მაქვს იმიტომ, რომ დედანშია خورا. ბოლოკიდური „ასო, ან ე-დ იკითხება, ან ა-დ, მაგრამ ო ხმოვნად აოასოდეს. ასეცა (Хора) წაკითხული ეს ასო არქივისეულ

¹ სტია, სსრ. იდმ.-ტერიტ. დასაფ. გვ. 14.
² სტია, გ. 47, ს. 57, გვ. 38 r და v.
³ R. Зиссерман, 17.
⁴ სტია, გ. 223, ს. 8, გვ. 12r.

სახეში (გვ. 7r და 9v). მე მგონია აქ ძალაში შედის თურქული ფონეტიკური ანონი იმის შესახებ, რომ ღია ბაგისმიერი ო ხმოვანი თურქულში მარცხელს იქით არა გვაქვს¹. მხოლოდ ამით შეიძლება აიხსნას ის, რომ აქ 'სურო' خور-დ არაა დაწერილი. ჩვენ მსგავსი მაგალითები კიდევ მოვუპოვებთ: „ქუმურდო“ სიტყვაში ბოლოკიდური ო ვავით არაა გადმოცემული² და სხვ. ხურო-დ უნდა გასწორდეს „დავთრის“ სიაში (გვ. 8) და ავ. რვავე II წიგნის 80-ე გვერდზე ხურა-დ გადმოცემული სახელი ამ სოფლისა. სოფელს მიწერილი აქვს მამული كور-ის სახელით, რომელიც ამოუკითხავი ჩანს.

29. სოფ. ჩოფაშენი — چوشين (I 7, 70; II 8, 73). ნიკო ნათენასგან მიღებული ცნობის მიხედვით ორკოშანსა და წარბასთუბანს შუა ერთ ნასოფლარს ეძახიან ჩოფაშენს. ეს ცნობა შემდეგში გაპართლდა და ამდენად დედნისეული დაწერილობა چوشين (დედანი, გვ. 68) უნდა წაკითხულ ქანას چوشين — ჩოფაშენად. არქივისეულ სიებში ბ-ანიანი ფორმები გვაქვს: Чобашени (გვ. 7r) და უფრო დამახინჯებული Чобашен (გვ. 9v). ხუთყერსიან რუკაზედაც (P. A.) Чобашен-ი გვაქვს. 1956 წელს უდელმა შეკვიდრმა ლატვიშმა ბარათაშვილმა დაადასტურა, რომ ამ ნასოფლარის სახელი ჩოფაშენია. კობაშენი (II წიგნში) უნდა გასწორდეს ჩოფაშენად. XIX ს-ის 40-იან წლებში არსებობს Чопашинский пост.³ 1870 წ. ჩოფაშენში საკორდონო პოსტია, სადაც 18 ყაზახ-რუსი ბინადრობს⁴.

30. სოფ. ავხერი — اوخير (I 7, 71; II 8, 74). არქივისეულ სიებშიც Avxeri გვაქვს (გვ. 7r, 9v); ხუთ და ერთვერსიან რუკაზედაც Avxer-ია, მაგრამ ადგილობრივი მკვიდრები (მაგალითად, მ. მერაბიშვილი) „ამხერ“-ს უწოდებენ. საარქივო მასალაში ქართულად ამხერია ისევე, როგორც თანამედროვე ბრესანშიც ამხერ-ად იწოდება⁵. ვფიქრობ ავხერი უფრო ძველი ფორმაა, შემდეგში ბაგისმიერი სპირანტი „ვ“ თანხმოვანი შესცვალა ხშირად ბაგისმიერმა „მ“ ბგერამ. საარქივო მასალებში ეს სახელი გვხვდება მეტათეზიანად უფროდ Avxer-ი⁶. თანამედროვე ადმინისტრაციული დანიშნულების მიხედვით სოფ. ახერი სამყურესა, კახარეთსა და ლორქესთან ერთად შედის სამყურის სასოფლო საბჭოში⁷.

31. სოფ. ზემო მოხე — ქვემო მოხე უბნითურთ — სიე ახო (I 7, 11; II 8, 74). უნდა აღინიშნოს ერთი: ამ სოფლის აწინდელი სახელია მოხე. ადგილის რაიონში არსებობს მოხის სასოფლო საბჭო, რომელშიც შედიან ზემო, ღეროელო, კეხოვანი, კიკიბო, ნამნიაურ და ციხისუბანი სოფლები. მაგრამ

¹ V. Sauerthal, Фонетика турецкого литературного языка, Москва, 1955, გვ. 38.
² Sauerthal, I, გვ. 225, II — كور-ი ქუმურდი.
³ სიე, ფ. 70, ს. 14, გვ. 10 r.
⁴ K. Zissersman, 19.
⁵ სიე, ფ. 47, ს. 80, გვ. 114 r; „კომუნისტი“, 1945, 31. III-ის № 64, გვ. 2; შდრ. „Литературный восток“, 3. II, 1957).
⁶ სიე, ფ. 77, ს. 27, გვ. 21 v, 22 r.
⁷ სიე, სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 15.

ამ სახელის მოცემული დაწერილობა „დავთრის“ ე. წ. სიაში اوخير (დედნის გვერდი 13, I 7, II 8) იკითხება მოხერად, ხოლო „დავთრის“ ძირითად ტექსტში اوخير გვაქვს, ე. ი. خ-ს შემდეგ ي ასო არ არის; წაიკითხება კი ისევე მოხერად. ჩვენი უყურადღებობით ტექსტის ძირითად ნაწილში როგორც I, ისე II წიგნში გვაქვს დაბეჭდილი اوخير „მოხე“, უნდა კი იყოს, როგორც სასიო ნაწილშია (I 7; II 8) — „მოხერა“. ასეა „დავთრის“ მიხედვით. როგორ მივიღეთ თანამედროვე „მოხე“ „მოხერა“-საგან ძნელი სათქმელია. საარქივო სიებშიც შეგვეცილი ფორმით გვაქვს: Мухей уаха (გვ. 7r, 9v); დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს Мухей уаха (მ აქ სპარსულ იხატეთში საზღვრულ-მსაზღვრელის შემაერთებელი ხმოვნის რეფლექსია რუსულში).

ერთვერსიან რუკაზე Moxe გვაქვს ისევე, როგორც მ. ბროსეტთანაც ევ სოფელი Moxhe-დ იხსენიება¹.

32. სოფ. კეხოვანი — كخوان (I 7, 72; II 8, 75). ერთვერსიან რუკაზეც Kexovan-ია. დღეს კეხოვანი მოხის სასოფლო საბჭოში შედის². ექ. თაყაიშვილთანაც Kexovani-ა³. არქივისეულ სიებში სწორად არაა ამოკითხული და მოცემულია Kexvan (გვ. 7r, 9v). 1870 წელს კეხოვანში ნაჩვენებია 9 კომლი: მდებარეობა მისი განსაზღვრულია ახალციხიდან 35 ვერსზე⁴.

33. სოფ. ამხა — امخا (?) ადგილითა და امخا زازاز სათესველით (I 7, 72; II 8, 75). დედანში — امخا (გვ. 69), დიარითული ნიშნით امخا; ამოკითხულია ამხა-დ, მაგრამ რადგანაც ასეთი ტენქტი არც რუკებზე იყო და, „დავთრის“ ამოშიფრვაზე შემოაბის დროს, არც სხვა წყაროდან იყო რაიმე ცნობილი ამ სოფელზე, მისი სახელი კითხვითი ნიშნით დაიბეჭდა. ამგამად სრული დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ ამ სოფლის სახელი ამხაა, ჯერ ერთი. არქივისეულ ორთავე სიაში წერია Амха; გარდა ამისა, მეორე სიაში ვადასახადთა საერთო ჯამალი ამ სოფლისათვის ნაჩვენებია 8 000 ახჩა, ე. ი. ზუსტად იმდენი, რამდენიც მას შეწერილი აქვს „დავთარში“ (II 75). 1848 წლის საარქივო მასალებში, მათ შორის ქართულ მასალებშიც, ამხა რამდენიმეჯერ იხსენიება, მაგრამ უკვე როგორც უკაცრიელი ადგილი, რომლის 1/2 ხაზინას, ხოლო 1/2 კიდევ მემამულეებს — დურსუნ-ზეგ მულეიმან-ზეგ-ოღლისა და იაკობ ქაჩხოვეს ეკუთვნით, როგორც „დავთარში“ სოფ. ამხა ნაჩვენებია სოფ. კეხოვნის (იხ. II, იქვე) შემდეგ, ისევე საარქივო მასალებშიც ამხა სოფ. კეხოვანთანაა დაკავშირებული: При посту Кехованском скошено сено с урочища, называемого Амха...⁵ ან კიდევ Кехованский пост имеет сенокосное место, называемое Амха⁶ ამრიგად, ორი

¹ M. Brosset, Rapports... II, გვ. 136.
² სიე, სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
³ Заряцкий монастырь... СМОМПК, вып. 35, 112.
⁴ K. Zissersman, 18.
⁵ სიე, ფ. 47, ს. 20, გვ. 7r და ფ. 77, ს. 21, გვ. 9v.
⁶ სიე, ფ. 70, ს. 24, გვ. 21 v.
⁷ სიე, ფ. 70, ს. 14, გვ. 9 v.

სხვადასხვა წარმოშობის წყაროს („დავთარი“ და XIX საუკ. პირველი ნახევრის საარქივო მასალები) მიხედვით ამხა ჯერ სოფელია კეხოვნის ახლო, ხოლო შემდეგ ნასოფლარი და კეხოვნის სათიბი ადგილი. ექ. თაყაიშვილის მიხედვით უფრო ზუსტდება ამხის მდებარეობა: Церковь таких же размеров в Амхском уезде, недалеко от селения Кеховани ... сел. Амха выше Кеховани¹. ამრიგად, სოფ. ამხა სოფ. კეხოვანთან ახლო ყოფილა (სოფ. კეხოვანი ადგივნის რაიონის მოხის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია ქვაბლიანის წყლის მარჯვენა ნაპირას) და, ამდენად, ამ ნასოფლარის ადგილმდებარეობის დაზუსტება ადვილია.

სოფ. ამხა „დავთარის“ შედგენის დროს ათკომლიანი სოფელია. აქად. I ბრძანის სოფ. ახაშნის (თანამედროვე ასპინძის რაიონის სოფელი, II 134) ნასოფლარზე უპოვია ქვა წარწერით: „ქრისტე შეიწყალე ამ ხეცელი თოდორე რომაევი“ ამინ². შესაძლებელია იფიქროს კაცმა, რომ აქ მოხსენებული თოდორე სოფ. ამხიდან იყო. დაბრკოლებას ქმნის ის ამბავი, რომ „ამხა“ დან ამ ტიპის წარმონაქმნი „ამხელი“ უნდა ყოფილიყო, თუმცა შესაძლებელია „ამხეველი“ ფორმაც.

ამრიგად, „ამხა“ სახელწოდება სწორადაა ამოკითხული და I-სა და II შტაბში კითხვითი ნიშნები უნდა მოიხსნას.

სოფ. ამასთან დასახელებულია ٢٥ უბანი და ١٥٠٠ ساთესველი.

34 სოფ. ჩანჩაფური چاچاچا (I 7, 72; II 8, 76). პირველისი და მეორე წყაროს დაბეჭდვის შემდეგ ამხ. ნიკო ნათენაძემ მაცნობა, რომ სოფ. ჩანჩაფურში მოიპოვება ნასოფლარი ჩანჩაბური-ო. სიტყვის მოხაზულობა სწორად იყო გაგებული და სათანადო დიაკრიტიული ნიშნების დასახელება შემდეგ ჩვენ გვაქვს چاچاچა (იხ. ღედანი, გვ. 70). ამის შემდეგ ჩვენ შევიწყალეთ სამოღ ბევრი საარქივო მასალა, რომლებშიც ამ სოფლის სახელს ამოვიკითხე გვაქვს: Джанчаканур და Джанчаканур (საარქივო სიები, გვ. 7 v და 9 v), აგრეთვე Чанчаканур³. ინტერესმოკლებული არაა ამ შემთხვევაში ისიც, რომლითაც უფრო ზუსტდება ჩანჩაფურის ადგილმდებარეობა: Протоиерейская при сем прошении 12-ти домохозяев сел. Чанчаканура, хатаиствующих об отводе им в надел участка „Чанчаканур“. უფრო საინტერესო და სანდოა ერთი ქართული საბუთის მოხაზვა: „ჩანჩაფურის თაეობაზე ვკითხე მიხლობელ სოფელელებს — პატარა სოფელს“⁴.

¹ Парамский монастырь... СМОНПК, вып. 35, 112 და Граф. Уварова, МАК, № 49.
² იხ!
³ M. Brossat. Rapports... II, გვ. 150; შტრ. ექ. თაყაიშვილი, МАК, XII, 7-9.
⁴ სტია, ფ. 77, ს. 47, გვ. 3 v; იქვე, ფ. 70, ს. 19, გვ. 48 r.
⁵ სტია, ფ. 223, ს. 58, გვ. 1 r.
⁶ სტია, ფ. 77, ს. 50, გვ. 2 r.

ამრიგად, ამ სოფლის სახელია ჩანჩაბური ან, შეიძლება უფრო მეტად, ჩანჩაფური. აქვე მოხსენებულ სოფელთა გარემოცვაში ჩანჩაფურის ნასოფლარის ლოკალიზება საესებით შესაძლებელი საქმეა. 1848 და 1859 წლების საბუთებში სოფ. Чанчаканур II Чанчаканур (при деревне Амху) უკატრიელად იხსენიება¹.

35. სოფ. დიდი მლაშე — كبرى ملاشہ (I 7, 73; II 8, 76). „დავთარში“ აღრიცხულია აგრეთვე პატარა მლაშე (№ 51, I 8, 79; II 9, 81). დიდი მლაშე 12 კომლიანი სოფელია, პატარა მლაშე კი 4 კომლიანი. დღეს ადგივნის რაიონში მხოლოდ ერთი სოფელია მლაშე, რომელიც მლაშის სასოფლო საბჭოში შედის². მდებარეობს სოფ. ადიგენის შემოთ, ქვაბლიანის წყლის მარცხენა ნაპირას. ა. ზარზმის გამოცემა. არქივისეულ სიებში საკმარის შერყენილია მრავალი მლაშეების სახელი: Млаша Мурдук (უნდა იყოს Млаша-и Мурдук — 'დიდი მლაშე') და II სიაში Млаша Мурдук (გვ. 7 v და 9 v), უფრო დამაინჯებელია პატარა მლაშის სახელი — Мулашахуши (გვ. 7 v და 10 r; უნდა იყოს Млаша-и хуши).

36. სოფ. ზახალო — چاچالو (I 7, 73; II 9, 77). ერთგვრსიან რუკაზე — Чачало; მდებარეობს უდის სამხრეთ-დასავლეთით. იყო ზახალოს სასოფლო საბჭოს ცენტრალური სოფელი (ზახალო, შემო წყისე და ქვემო წყისე). შესაძლებელია ქართულიც ამ სოფლის სახელი ასე არ იყო. შაგრამ მე ვერ შევიკვლიე ქართულ წყაროს, რომ ნამდვილი სახელი დამედიანა. ადგილობრივ მოსახლეობაში ამ სოფლის სახელად „ზახალო“ც გამოიგონია. 1870 წელს ზახალო უკვე საკორდონო პოსტია³.

37. სოფ. ძინძე ადგილით უტყუსუბანი, ნოთენათუბანი (?) და سکن. چينزي (I 7, 74; II 9, 77). ეს სახელი ღედანში ძლიერ გარკვეული დაწერილობითა და დიაკრიტიული ნიშნებითაა წარმოდგენილი — چينزي-„ჩინზე“ (ღედანი, გვ. 71); იგი ძინძე-დ იკითხება. 1930 წელს მე შემთხვევით შექონდა ვუაფილიყავი ამ ადგილებში; „დავთარში“ ნაჩვენები 16 კომლიდან ამ სოფელში დარჩენილიყო მხოლოდ 1 კომლი; დანარჩენები, როგორც ჩანს, გადასახლდნენ იქვე, ცოტათი შემოთ, უტყუსუბანად წოდებულ უბანში, რომელიც აქ ძინძეს მაქალღედ იხსენიება. ვარდა იმისა, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილს ძინძეს ეძახის, ეს სახელი დამოწმებული გვაქვს ზენ აგრეთვე ბასილ ზარზმელის თხულებებაში: „მოვიდეს ადგილსა რასმე ძინძედ სახელდებულსა“⁴. არქივისეულ სიებში ამ სოფლის სახელად გვაქვს Чинзи⁵, რაც چينزي დაწერილობის პირდაპირი გადმოცემის შედეგია. „დავთარის“

¹ სტია, ფ. 70, ს. 4, გვ. 9 v; იქვე, ფ. 70, ს. 60, გვ. 6 v.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
³ სტია, ფ. 70, ს. 59, გვ. 3 r; K. Зиссерман, 19.
⁴ აღრიცხული ევოდალური ქართული ლიტერატურა, I იონაე საბანისძე, II ბასილ ზარზმელი, პროფ. კორნ. გეგელიძის რედაქციით და გამოყვლით, თბილისი, 1935, გვ. 153.
⁵ სტია, ფ. 47, ს. 20, გვ. 7 v და ფ. 77, ს. 23, გვ. 9 v.

სამკობროდ ვერ გაითვალისწინა, რომ ამ შემთხვევაში კ ქართული ძ თანხ-
მოვანი კომოსცემს, ხოლო ც ბოლოკიდურ მდგომარეობაში ე-დაც იკითხება.

უფრო საინტერესოა ამ სოფელთან დაკავშირებული მეორე გეოგრა-
ფიული სახელი. რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „უტყუსუბანი“ ეძა-
ხს. შენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ ხალხს სწორად დაუცავს ეს სიტყვა. ამის
კაბზე იმიტომაცა საქირო, რომ გააზრების შედეგად ზოგი მას „უთხის-
უბანი“ ეძახის¹, ზოგი კიდევ Уртхис-უბან-ს² და სხვ.

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში³ ამ პუნქტის სახელწოდება შემ-
დეი საბინაა წარმოდგენილი; მონასტრის საშენებლად სამცხეს მომავალი
პაპის... ვითარცა შთამოვიდეს დასასრულსა მას ჳევისასა, რ-
ოდეს იტყვასა, მოვიდეს ადგილსა რასმე ძინძედ სახელდებულსა...⁴

სოფ. უტყუსუბანი სწორედ „დასასრულსა“ იმ ხევისა, რომე-
ლი ზარზმასთან გამოეყოფა ქობლიანის ხეობას და მიემართება აჭარისაკენ
(სოფლის უღელტეხილისაკენ). გარდა იმისა, რომ ამ ხევს „უტყუს“ ხევი
არქივში იხილავთ, რომ სამცხეში მომავალი ძმანი გოდერძის უღელტე-
ხილით გადასულან, ძინძე ამ უღელტეხილთან ყოფილა და ეს ხევი საერ-
ოდ არ ყოფილა („რამეთუ უდაბნო იყო“). შემდეგში სწორედ ამ ადგილას
სოფ. ძინძის ერთ-ერთ მაპალეს (უბანს) დარქმევია „უტყუსუბანი“, რომელ-
საც 1859 წელს ნოლოდ 1 კომლი ირიცხება⁵.

„უტყუს“ 3 დიფთონგს ახალ
ქართულში შეეძლო მოეცა „ვი“ მარცვალი⁶ და ამდენად სწორი უნდა იყოს
საბერძნო მასალებში დაცული ამ ადგილის სახელები: Уртхисубанский, Ут-
хисубანი და ქართული საბუთის უტყვისუბანი⁷. შემდეგში თურქულად მტ-
ყულია წარმოთქმით შეიძლება „უტყუს“ სიტყვისაგან „უტყუსუბანი“ც მი-
გვედოს ამ სახელით (უტყუსუბანი) სოფელმა ჩვენ დრომდე მოაღწია. 1901 წ.
უტყუსუბანში 10 კომლია აღრიცხული⁸. მეორე უბანს პირობით ნათქნაი-
უბანად ვითხვობ, ხოლო მესამე უბნის სახელი ამოუკითხავად რჩება.

38. სოფ. წარბასთუბანი — წარბასთუბანი (I 7, 74; II 9, 78). ადგილობ-
როდ მკვდრთა წარმოთქმით ეს არის წარბასთუბანი. ერთვერსიან და
სხვ. რუკებზე და ზისერმანთან გვაქვს Нарбастуман-ი⁹. „დავთრის“ ვა-

¹ ი. ჯიქიაშვილი, დიდებული მესხეთი, გვ. 28; არავინ. ახალციხის აბებები, „ივერია“
1901, № 127.
² I. Тетиншвили, Написи на кресте в Уртхис-уბани и сведения о других памят-
никах в окрестности Зарзмы, СМОМПК, вып. 35, стр. 111-117.
³ ი. ჯიქიაშვილი, დასახლებული ნაშრომი, ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა,
გვ. 152.
⁴ იქვე, ფ. 70, ს. 59, გვ. 3 გ.
⁵ ი. ჯიქიაშვილი, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბილისი, 1953, გვ. 18.
⁶ სტია, ფ. 77, ს. 27, გვ. 21 ვ, 22 გ; იქვე, ფ. 77, ს. 34, გვ. 8 გ; იქვე, ფ. 47, ს. 30.
⁷ ი. ჯიქიაშვილი, ახალციხის აბებები, „ივერია“, 1901, № 127.
⁸ ი. ჯიქიაშვილი, 19.

რიანტში თ თანხმოვანი გამოვარდნილია შემთხვევით. არქივისებულ სიგეში
Зарбастуман გვაქვს (გვ. 7 v და 9 v). ამ მონაცემების მიხედვითაც (თ თანხ-
მოვანი ყველგან არის) და უმთავრესად მაინც იმიტომ, რომ ადგილობრივი
მოსახლეობა ამ სოფელს „წარბასთუბანს“ ეძახის, შეიძლება ამ სოფლის სა-
ხელწოდებად დადგინდეს წარბასთუბანი (შდრ. ყარათუბანი, აბასთუბანი
და სხვ.). ამდენად ოფიციალური სიის „წარბასთუბანს“¹ ვარიანტი სწორი არ
არის. დღეს წარბასთუბანი უღის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია².

39. სოფ. კორტოხეთი — كورتوخه (I 7, 75; II 9, 78). ეს სიტყვა
დიაკრიტული ნიშნებითაა და „კორტოხეთ“-ის წაკითხულობა ექვს არ ტო-
ვებს. ამდენად საინტერესოა ამ სოფლის ჩვენ დრომდე მოღწეული სახელი
„კორტოხი“. ადგილობრივ მოსახლეობაში დღეს მხოლოდ „კორტოხია“.
სოფ. კორტოხი ზედუბნის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ლორთუბან, აფიეთ,
გუგუნაურ და ზედუბანთან ერთად³. ერთვერსიან რუკაზედაც Кортох-ი
წერია. ასევე Кортох-ი გვაქვს არქივისებულ ორთავე სიაში (გვ. 7 v და 9 v).
„ეთ“ აფექსი შემდგომ ხანებში დაკარგულია. თავის დროზე კორტოხი საქ-
მლოდ მოზრდილი, 16 კომლიანი სოფელი ყოფილა.

სოფ. კორტოხეთთან იხსენიება ზარიბი كوربو (I 76; II 79). რომლის
ამოკითხვა ვერ ხერხდება დიაკრიტული ნიშნების უქონლობის გამო.

40. სოფ. ზართა — جزا (I 7, 76, II 9, 79). ზართა დღეს ნასოფლა-
რია ს. ქულესა და აღიგვენს შუა⁴. დიალექტოლოგიური მასალების კრებულ-
ში მიწერია: „ზართადა პეტლდენ მილბთ ვარ იმიშ“ — „ზართაში უწინ
ხალხი ყოფილა“⁵. არქივისებულ ორივე სიაც (Зарта-ს ადასტურებს (გვ. 7 v
და 9 v). მოვიყვანთ ჩემ მიერ ჩაწერილ მეორე ცნობასაც: „ზართა აღიგენის
ყარშესუნდა, შეშანინ ალთუ, თაოლალებ, ფეგლობ ვარ. ქობლიან ჩაგენ ო
ანესუნდადურ“ — „ზართა აღიგენის პირდაპირაა (შალნარი) ტყის ქვემოთ,
საყანე ადგილია, ნანგრევებია. ქვაბლიანისწყლის გაღმა მზარეს“. ერთ საბუთ-
ში კიდევ აფიგენის სათიბ ადგილად დასახლებულია ყუ Зарта. გასული
საუკუნის ორმოციან წლებში გაუკაცრიელებული ზართა უკვე დაკანონებულია
აღიგენის სათიბად⁶.

ამრიგად, ზართა ნასოფლარის ლოკალიზება ადგილზე სავსებით იოლი
საქმეა.

41. სოფ. ოსიძე (?) — اوسيد (I 7, 76; II 9, 79). დაწერილობას დიაკრიტუ-
ლი ნიშნები აქვს დასმული და თითქოს ამოკითხულობა სწორია. ამავე დროს
კითხვითი ნიშანი გვაქვს დასმული, რადგანაც „ოსიძე“-ს სახელით სოფელი ან
ნასოფლარი არ არის. სამაგიეროდ აღიგვენს ზევით არის სოფელი ოსიეთი. ეს
ოსიეთ სოფელი დღესაც აღიგენის რაიონში აღიგენის სასოფლო საბჭოში შედის⁷.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14
² იქვე.
³ რუსული ოფიციალური სია.
⁴ ადგილობრივი მკვიდრის მ. შ-ის ცნობა.
⁵ რვეული № 1, გვ. 162, 1936.
⁶ სტია, ფ. 70, ს. 17, გვ. 6 v.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.

...ქობი, რომ „დავთრის“ სოფ. ოსიძე და თანამედროვე ოსიეთი ერთი და იგივე პუნქტი უნდა იყოს. ეს მით უფრო, რომ გეოგრაფიულად ესენი ერთი. მხოლოდ ფარაღნი. შესაძლებელია მას ძველად მართლა „ოსიძე“ ერქვა, შემდეგ „ოსიძე“ დაერქვა. ერთვერსიან რუკაზე Осет-ია. არქივისეულ სიგებში ეს სახელი მეტად დამახინჯებულია—Ошера (?) (გვ. 7 v, 9 v).

42. სოფ. წუქულეთი — كوكز (I 8, 77; II 8, 79). სიტყვას დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს და ასოები უთუოდ კარგადაა ამოკითხული. ასეთი აღწერილობის წაკითხვის ერთი ვარიანტი „ზაკულეთი“ შეიძლება ყოფილიყო, რომ ჩვენ დამატებითი ცნობა არ მოგვეპოვა. ამ პუნქტის შესახებ აღიწერულა ეთ. ი-მ 1943 წელს ჩამაწერინა: „წუქულეთ ოსიეთის ალთუნდა-ფურ. შინდი ადიგონის თალალუდიდურ. ონდა ფეგლარ ვარ“ — წუქულეთი ოსიეთის ქვემოთა. ამაჟამად (სოფ.) ადიგონის საყანე ადიგლებია. იქ ნანგრევები არის. ამრიგად ამ მშვენიერი ცნობით დგინდება, რომ „დავთარში“ აღნიშნული პატარა, ორკომლიანი სოფლის كوكز-ის ქართული სახელი ყოფილა წუქულეთი, რომელიც ადიგლობრივ მოსახლეობას შეუწინააღმდეგა. სიტყვის ერთიანი ზიკულეთ-ი სწორი არ არის (გვ. 7 v და 9 v). ამ ქართული წუქულეთის დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს არქივისეული საბუთის Циклуэт, Циклуэт ან Циклуэт სოფელი¹ (უკანასკნელი 1855 წ. უკვე აღიწერილებულია). II წიგნის ზაკულეთი(?) უნდა გასწორდეს წუქულეთად.

43. სოფ. ავაზანა — كجر უბნითურთ — اوازان (I 8, 77; II 9, 80). აღიწერულა 4 კოშლიან პატარა სოფლად. წაკითხულობა სწორია (დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს). არქივისეულ სიგებშიც Авазан-ია (გვ. 7 v და 9 v). სოფ. ავაზანის მდებარეობა სოფ. ხუროს მახლობლად. ავაზანა ნასოფლარის ძიება ხუროს მდებარეობაში უნდა წარიმართოს.

სოფ. ავაზანასთან აღნიშნული კსჯ უბნის სახელი ამოუკითხავი დარჩა.

44. სოფ. ქვაბიჯვარი — كوابجوار (I 8, 77; II 9, 80). ექ. თაყაი-ფული ქვაბიჯვარს ასახელებს ზარზმის დასავლეთით და წერს: церковь в селении гни. длиною 15 аршин, шириною 7—в Кванисджваре². უფრო სწორი უნდა იყოს, როგორც ექ. თაყაიშვილს აქვს, Кванис-джвари. შუაში კს³ თანხმონის დაკარგვა თურქულ ნიდაგზე უნდა იყოს მომხდარი. ერთ-ერთიან რუკაზეც Кванисджвари-ა. დ. ბაქრაძეს Кванисджвари ნაჩვენები აქვს სოფ. დერცელთან⁴. ასევე დერცელთან და ღაღვთან არის აღნიშნული ქვაბისჯვარი 1869 წელს შედგენილ სპეცრუკაზე⁵. არქივისეულ სიგებში ამ

¹ სკოლ. გ. 70, ს. 42, გვ. 4 გ, 8 გ. 12 გ, 26 v, 30 г.
² Е. Такашвили, Зарамский монастырь... СМОМПК, вып. 35, გვ. 112.
³ იმ რუკა, რომელიც დართული აქვს დ. ბაქრაძის ნაშრომს: Археологическое путешествие по Гурии и Абхазе.
⁴ Карта (Агваз) Кавказского края, сост. при военно-топографическом отделе Глав. Воин. Штаба, Тифлис, 1869. С. 4: იმ აგრეთვე თანდართულ რუკაზე.

პუნქტის სახელი სასტიკად დამახინჯებულია (Гурии жабара, გვ. 7 v და Гурияджвара, 9 v). ვ. კაზბეგი ახსენებს ...კანიათის კვანის-ჯვარისი პერკონი¹. ვ. ზისერმანს თავის აღწერილობაში 155 ე პუნქტად მოცემული აქვს Кванисджварский пост, სადაც 23 სამხედრო მოსამსახურე ცხოვრობს. ზღვებარეობს ქვაბისჯვარი ახალციხიდან 50 ვერსის მანძილზე. მაშასადამე 1870 წ. ქვაბისჯვარი უკვე აღარ იყო სოფელი².

45. სოფ. ხერთვისი — خورت (I 8, 78; II 9, 81). „დავთრის“ შედგენის დროს ხერთვისი უკვე გაუკაცრიელებულია და შედის უდის ნაჰიეში. 1878 წ. ხერთვისში აღწერილია 7 კოშლი³. ხერთვისის ამაჟამად თურქეთის ფარგლებში: „ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე“ Хертовис-ი აღნიშნულია ერეკლესა და სათლელის სამხრეთ-დასავლეთით. ხერთვისის სახელწოდებით საქართველოში საკმაოდ ბევრი გეოგრაფიული პუნქტია ცნობილი. პროფ. ა. შანიძის გამოთვლით საქართველოში სახელწოდება „ხერთვისი“ 6 გეოგრაფიულ პუნქტს უკავშირდება⁴; მათ შორის ორი ხერთვისის „გურჯისტანის ვილაეთში“ მდებარეობს: აქ განხილული ხერთვისი და ჯავახეთის ხერთვისი. „ხერთვისის“ ეტიმოლოგია შესანიშნავად აქვს დადგენილი ა. შანიძეს 1922 წელს⁵. არქივისეულ სიგებში (გვ. 7 v და 9 v) „ხერთვისი“ საშინლად დამახინჯებულია Хурт-ად.

46. სოფ. სათლელი — ساتელი (I 8, 78; II 9, 81). ეს სოფელიც, როგორც ხერთვისი, ახალციხის ლიფსა და უდის ნაჰიეში შემავალია „დავთარში“ აღწერილი, თუმცა იგი ფოცხოვის ტერიტორიაზეა. რომ სათლელი ფოცხოვის ტერიტორიაზეა იქედანაც ჩანს, რომ დ. ბაქრაძე წერს: Подход к селению и селу значительное количество церквей, большое число земляных в развалилах. Они имеются в Херти (ფოცხოვშია. ს. ჯ.), ... Сатели⁶. უკაროვის ქალაქ სათლელი ფოცხოვში აქვს მოხსენებული: В одном из селенных утесов в селении Сатели церкви имеют собою и развалины⁷. სათლელზე ცნობა აქვს აგრეთვე მ. თამარაშვილსაც⁸. სათლელი, როგორც გეოგრაფიული პუნქტის სახელწოდება, გვხვდება აგრეთვე შავშეთში. აქ ნ. შარი ასახელებს „სათლელ-რაბათს“⁹. შავშეთის

¹ Г. Кабер, Три жемца в Турецкой Гурии, Записки КОИРГО, X, вып. 1, тбилиси, 1876, გვ. 3.
² К. Зиссерман, 18.
³ სკოლ. გ. 514, ს. 12, გვ. 76 v.
⁴ ა. შანიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარების ხმოვნების წინ ქართულ ხმებში, „ტფილისის უნივერსიტეტის შობაზე“, II, თბილისი, 1922-1923, გვ. 262.
⁵ იქვე.
⁶ Археологическое путешествие по Гурии и Абхазе, 67.
⁷ Граф. Уварова, Кавказ — Абхазия, Абхазия, Шавшети, Песховский участок, II, Москва, 1891, გვ. 267.
⁸ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902, გვ. 421.
⁹ Г. Мерчуз, Жизнь Св. Григория Хандзтийского... с шевшиком повелки в Шавшети и Кларджии, პეტერბურგი, 1911, გვ. 27.

ჩვენ I-სა და II წიგნში უნიშნოდ დავტოვეთ. მაგრამ შემდგომ მოპოვებულმა მასალამ დაგვარწმუნა, რომ ეს ასო უნდა იყოს. საქმე ისაა, რომ საარქივო მასალაში მითითებულია (ადიგვენთან): Урочище, называемое Кулеб при деревне Адиген.¹ ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ დიაკრიტიული ნიშნით ეს დაწერილობა იქნება *كولب*; რაც სავსებით უზრუნველყოფს „ყულებ“ სახელწოდების გამობატვას. ყულები ცნობილი ყოფილა შუა ზანავთან (ადიგენთან) მიხედვით) და ადიგვენთან (საარქივო მასალებით). ყულების სახელწოდების ლოკალიზებისათვის ჩემს დიალექტოლოგიურ მასალებში აღნიშნულია კარგი ცნობა: ბუ ქუჩუქ სუა ქულელა დიადერუხ; ზანავინან ადიგენს სანარი ბუდურ. ბუ სუ ქულენინ იჩინდან ოღრიდერ — ფერსათ ტაღუნან გლიდერ, ყულებდუნ, ქულედან ახიდერ — ამ პატარა წყალა ქულელა ეტყვიტ. ზანავისა და ადიგენის მიჯნა ეგაა. ეს წყალი ქულეს ვაღელს (შუაში), ფერსათის მთიდან მოდის, მოედინება ყულებიდან, ქულედან ამრიგად. ადიგენი და ზანავი მომიჯნავე სოფლებია; აქვეა ქულე და ადიგენ ყულებიც. მომყავს კიდევ სხვა საბუთების ცნობა ყულების ლოკალიზებისათვის: ...Сенокосное место, называемое Гулеб, есть казенное, принадлежало в наши Адигенские; со временем Турецкого Правительства оно принадлежало и владению Адигенского Дада-бека и тамошних эмиров Мухаммад Ахмед оглы, Рахима Ахмед оглы и Ибрагима Ахмед оглы. ყულები ადიგენის მამასახლისისა იუნუს ყაბდ-ურ-რაჰმან ოღლისა): «Урочище, называемое Кулеб при деревне Адигень — пространство земли в длину 35 сажень примерно; место сие кустарное, прибрежное и при лозюду 8 арш сена. Находится в пользовании подпоруч. Дада-бека». სოფ. ყულების (სამკომლიანი სოფელია) ლოკალიზება უნდა მოხდეს ამ სამ ზემოხსენებულ (შუა ზანავი, ადიგენი, ქულე) სოფელთა ზონაში.

ამით ჩვენ ვასწორებთ უღის ნაპირს 53-ე პუნქტის სახელის ამოკითხვობას და *كولب* დაწერილობას ზემოაღნიშნულის საფუძველზე ვკითხულობთ „ყულებ“-ად.

54. სოფ. გორგული — *گورگول* (I 8, 80; II 9, 83). მდებარეობს მდინარე ქვაბლიანის ნარჯვენა ნაპირზე სარაიონო ცენტრის — ადიგენის სოფლისა და შედის ადიგენის სასოფლო საბჭოში⁴. ადგილობრივად ამ სოფლის სახელი გორგულიად წარმოითქმის და ამიტომ ამ სახელის სხვა ვარიანტები ვადამახინჯების შედეგი უნდა იყოს. ერთვერსიან რუკაზეა, მაგალითად, *Коркун*. არქივისეულ სიებში — *Коркун* (გვ. 7 v, 10 r), *Коркун*.⁵

¹ სტია, გვ. 70, ს. 15, გვ. 7 v.
² სტია, გვ. 71, ს. 8, გვ. 185 r.
³ სტია, გვ. 70, ს. 15, გვ. 7 v; ამ ყულებს ნასოფლარის შესახებ იხილეთ აგრეთვე: სტია, გვ. 70, ს. 80.
⁴ სტ. სთ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
⁵ სტია, გვ. 77, ს. 45, გვ. 10 r.

და სხვ. გვხვდება აგრეთვე სწორი სახელიც — *Коркун*¹. კ. ზისერმანთის გვაქვს სოფ. *Коркун*, რომელშიც 1870 წელს აღრიცხულია 5 კომლი (გვ. 18).

55. სოფ. ზარზმის ეკლესია უბან *كركسك* — *كركسك* (I 8, 80; II 9, 83). „სოფელ“ სიტყვა, როგორც ზემოთ უკვე იყო აღმართული, ტექნიკური ტერმინია საგადასახადო ერთეულის აღსანიშნავად. ზარზმა ამ დროს სოფელი, ამ სიტყვის ჩვეულებრივი გაგებით, არ უნდა ყოფილიყო. ამიტომაც აქ, ალბათ, ნათქვამი „ზარზმის ეკლესია“. ეკლესიის მსახურები უნდა იყვნენ იმ ათი კომლის წევრები, რომელთათვისაც აქ დასახლებულია *كركسك* უბანი.

არქივისეულ სიებში ზარზმის სახელი დამახინჯებულადაა წარმოდგენილი: *Кисиса Зарзима* (გვ. 7 v) და *Кисиса Зарзима* (გვ. 10). *كركسك* სიტყვის, ზარზმისთან დასახლებული უბნის სახელწოდების ამოკითხვა არ ხერხდება; არ არის საამისო მასალა. შეიძლება იყო „სასახლის კარი“, „სისხლისკარი“, „ცისკარის კარი“ და სხვ. მრავალი. ზარზმა მდებარეობს ახალციხიდან დაახლოებით 30 კილომეტრზე, ქვაბლიანისწყლის მარჯვენა მხარეს, ახალციხე-ბათუმის გზაზე².

ქართული სახუროთმოძღვრო ხელოვნების იშვიათ ძეგლზე — ზარზმის ეკლესიაზე, რომელზედაც საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ისტორიისათვის ფრიად დიდი მნიშვნელობის წარწერებია დაცული, ჩვენ აქ არ შევჩერდებით, რადგანაც ჩვენი საზოგადოებრიობა სათანადო ლიტერატურას კარგად იცნობს³.

56. სოფ. ტაძარი — ლელოვანთან და ყარაბუხანთან — *تاجار* (I 8, 81; II 9, 83). რადგანაც ქართული ტექსტები ასოთი გადმოიციემა, სოფლის ფორმაცია ასოთი, *تاجار* — „ტაძარი“ უნდა იყოს. მართლაც, ადგილობრივ შენაწერილი მაქვს ცნობა, რომ „ლელოვანთან ტაძარ“ ნასოფლარი არის“ (მლაშელი მ. შ-ი). არქივისეული სიებშიც ასეთ ვარიანტს შევხვდებით: *Тажар* და *Тажара* (გვ. 8 r და 10 r).

57. სოფ. *كركسك* ახალშენ სათესველითურთ ფლატესთან (I 8, 81; II 9, 84). ამ სოფლის სახელის ამოწმებზე დღესაც არ ხერხდება. ეს სოფელი ყოფილა სოფ. ფლატესთან ახლო. ფლატეს მიდამოების შესწავლა ვერ მოვახერხებ. არქივისეული სიების მიხედვით ეს არის *Курка Занца* და *Курка Занца* (გვ. 8 r და 10 r). ამათი იდენტიფიკაციისათვის მასალა არა გვაქვს.

¹ სტია, გვ. 77, ს. 47, გვ. 3 v.
² М. Бахрадзе, Кисиса и древних памятниках христианства, 54. უფრო ვრცლად ზარზმის მდებარეობაზე: ვ. ბერიძე, სამცხის ზეოთხმოდღვრება XIII-XVI საუკუნეებში, თბ., 1955, გვ. 92.
³ იხ. განმარტებები: Е. Такашвили, Зарзимский монастырь, его реставрация и фрески. СМОНИИ, 35, თბილისი, 1905, გვ. 1-30; ვ. ბერიძე, სამცხის ზეოთხმოდღვრება XIII-XVI საუკუნეებში, თბ., 1955, გვ. 91-137; ქართული ურის ისტ., II, 53.

ამ სოფელთან იხსენიება ახალ შენ სათესველი. ამ სოფელთან აღრიცხული დღემოწამად სათესველი არა, რომელსაც ჩვენ კორდ-ად ვკითხვობა.

38. სოფ. სმარზა — სოფ. ზართასთან — سمارسا (I 8, 81; II 9, 84). ჰუბასის (კ-ს) დიაკრიტული ნიშანი აქვს და ამ დაწერილობის სმარზა-დ წყობა სწორი უნდა იყოს. გაუგებარია, რატომაა არქივისეულ სიებში — *Смарза* (გვ. 3 r და 10 r). სმარდა სოფელი დასახელებულია ზართა სოფელთან ახლა¹. ხოლო ზართა, როგორც დაინახეთ, აღიგვესა და მულევს შუა მდებარეობს. სმარზას ნანგრევებიც ამ კუთხეში უნდა დაიძებნოს.

¹ სოფ. ზართა იმ. ზემოთ, ამჟამუ ნაპიყვი № 40, გვ. 103.

I. ახალციხის ლიხა

4. ქვაბლიანის ნაპიყვი

1. სოფ. ღაღვი — სოფ. ვალასონთან — *ღღ* (I 8, 82; II 9, 84). „დაკთარში“ სოფ. ღაღვი ადგილმდებარეობის განსასახლურად სოფ. ვალი-სონთანაა დასახელებული. სოფ. ვალისონმა ჩვენ დროამდე ვერ მოიღწია. ღაღვი — კი, ვალისონ ნასოფლარის მდებარეობის დახადგენად ახლა სოფ. ღაღვი ორიენტირებაა საჭირო (იხ. ზემოთ სოფ. ვალისონი, გვ. 95). ღაღვი ქვაბლიანის წყლის მარცხენა ზეგანზეა სოფ. დერეკელის აღმოსავლეთით¹, არქივში დაცულ 1839 წლის ერთ-ერთ ქართულ საბუთში ნათქვამია: „სოფლისა ღაღვისათვისაც ვკითხე“². 1923 წ. გამოცემულ „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ ამ სოფლის სახელად „გაგვი“ წერია, რაც სწორი არაა და რუსული რუკებიდანაა გადმოღებული. პირველ არქივისეულ სიაში ამ სოფლის სახელი შედარებით სწორად — *Гаги* (გვ. 8 r). ხოლო მეორეში — *Гагис* (გვ. 10 r). სხვაგან უფრო დამახინჯებულადაც იხსენიება: მაგალითად, ერთ-ერთ საარქივო მასალაში *Гаго* გვაქვს³. ე. წ. „ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“ ღაღვის მრდილოეთით მალა მთაზე ნაპიყვებია აგრეთვე ზედა დიდვი ასეთი წარწერით: P. B. Зелицкий.

2. სოფ. გოდერძი — *گودرذ* (I 8, 82; II 9, 84). არქივისეულ სიებში *Годерди* (გვ. 8 r, 10 r). ... в деревне Годерди, что в 50 верстах к западу от Ахалциха⁴. ბასილ ზარზმელის თხზულებაში ნათქვამია: „რამეთუ აღეშვევით პირსა მის მღინარისასა და მივიწინეთ ჯეესა რასმე ღრძასა და უდაღსა, რომელსა გოდერძისა ეწოდების...“⁵ ეს გოდერძის სევი იწყება ზარზმელის და თავდება ე. წ. გოდერძის უღელტეხილთან. ს. გოდერძი (აწ ნასოფლარი) სევის შარჯენა ნაპირასაა, დაახლოებით უტყუსუბნის პირდაპირ. „გოდერძი“ სახელწოდება საკმაოდ დამახინჯებული სახითაც გვხვდება.

¹ იხ. თანდართულ რუკაზე.
² სცია, ფ. 77, ს. 50, გვ. 2 v.
³ სცია, ფ. 77, ს. 45, გვ. 10 v.
⁴ История военных действий... II, 39; იხ. აგრეთვე: ივ. თვავიშვილი, Памяти на просте и Уртхис-უბანი и сведения о других памятниках в западе от Зрамы. СМ.ИИИ, 35, გვ. 111-117 (Гагская дача).
⁵ ცნობება სერაპიონ ზარზმელისა. აღრიწველი ფოთალური ქართული ლიტერატურა პირველ კ. კულაშის რედაქციითა და გამოცემულით, თბილისი, 1935, გვ. 159; ზედრ. ქართული ღრის ისტ., II, 1948, 53.

„საქართველო“ — Голерс, საარქივო მასალაში Голерс¹ და სხვ. გოდერძი იყო დიდი სასოფლო საბჭოსი, რომელშიც ერთიანდებოდნენ გოდერძ, ზარზმა, ლაღვიანი და ქაქარაულ სოფლები².

გარდა იმისა, რომ საარქივო მასალაში გვხვდება Голерс, რუკებზეც ასეა, ჩვენ 1932 წელს ჩაწერილ მასალებში ამ სოფლის სახელი გოდერძის არის ჩაწერილი. ვფიქრობ გოდერძ → გოდერს ფორმა მომდინარეობს ისევე „გოდერძ“-იდან, სადაც „ძ“ აფრიკატმა დახურულ მარცვალში „ც“ მოგვცა (შდრ. „ძალუც“ ← ძალ უძს, ხანცაა ← ხანძთა და სხვ.), ხოლო აფრიკატივი შევიდრთა გეტყველების გადათურქულების შემდეგ „ც“-ს უნდა მოგვცა „ს“ (გოდერძ → გოდერც → გოდერს); „გოდერძ“-ის გადათურქულებულ ფორმა „გოდერზ“ იც უნდა ყოფილიყო.

3. სოფ. სასი — სოფ. გოდერძთან (I 8, 82; II 9, 85). ამოუკითხავად დავტოვეთ გოდერძის ახლო ასეთი სახელწოდების პუნქტი ვერ დავადგინეთ. არქივისეულ სიებში Аукас-ი (გვ. 8r და 10r) გვაქვს, მაგრამ დამოუკიდებელია ეს წიგნი უკვე სტამბაში იყო, როცა არქივის მასალებში მე შევნიშნე სასიად წოდებული გაუკაცრიელებული პუნქტი, რომლის მომიჯნავედ დასახლებულია სოფ. უტყისუბანი და სავრთოდ გოდერძის მიდამოები. იქნებოდა დაწერილობაზე დაკვირვებამ დამარწმუნა, რომ აქ მეორე ასოდაც (ლ-ით) შეიძლება იყოს; მაშინ ჩვენ გვექნება ელკას, საიდანაც შემდეგ შეიძლება არქივისეული Елкес ფორმაც მიგველო. ამდენად ამ სასოფლარის სახელი ელკასი ელკეზი უნდა ყოფილიყო³.

4. სოფ. ყაქაქი (I 8, 82; II 9, 85). დიაკრიტული ნიშნები დასმულია აქვე მანკის აოსაკითხავად მასალა ვერ მოვიპოვეთ. ძალიან მაკდუნებელია მისი „დალაქ“-დ წაკითხვა. არქივისეულ სიებში ამ სახელწოდების იტალიანისაა სრული გაუგებრობა; ამ პუნქტის სახელად მოცემულია სასი (გვ. 8r, 10r), რასაც არა აქვს არავითარი გამართლება; არც დაწერილობა იძლევა ასე წაკითხვის შესაძლებლობას, არც არის მოსალოდნელი, რომ სადგერი აქ იყოს (სადგერი ცნობილია ბორჯომის ხეობაში)⁴.

5. სოფ. ქორეთი (?) — ყორე (I 8, 82; II 9, 85). ამ დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნები არ აქვს, მაგრამ ცალკეული ასოების მოხაზულობა დასაბამად შესაბამება ყორე სიტყვისათვის საჭირო ასოთა მოხაზულობას (იხ. დედანი, გვ. 78). ორ ბოლოკიდურ ც და ტ ასოებს ყველგან ასეთი მოხაზულობა აქვს — ერთი კბილაკი და შემდეგ ქვევით ჩაწეული სწორი ხაზი (იხ. დედანი 79-ე გვერდზე ცნობილი სოფლის სახელ „აფიეთ“ სიტყვაში ც და ტ ასოთა მოხაზულობა).

¹ სიგ. № 77, ს. 16, გვ. 79 v.
² ალექსანდრე ოფიციალური სია დასახლებული პუნქტებისა.
³ სიგ. № 70, ს. 42, გვ. 30 v, 39 v; აგრეთვე დედანი, გვ. 78.
⁴ იხ. დედანი პეტრეს ლივა, ქაშვეთის ნაპივე. სოფ. № 1.

არქივისეულ სიებში ამ სოფლის სახელად მოცემულია Корис (გვ. 8r და 10r), რაც სწორი არ არის. ორი ბოლოკიდური ასოს მოხაზულობა (— ეთ) — ია და არა س و س.

6. სოფ. ძინძე? — زنده (I 8, 82; II 9, 85). დაწერილობას დართული აქვს დიაკრიტული ნიშნები; აქ ჩვენ გვაქვს ზნზე ა. თუ მივხედვით ამ ნიშნებს იმას, რომ ზ თანხმოვნით თურქები ძ ან წ თანხმოვანს ვადმოსცემენ, მაშინ ეს უნდა იყოს ძინძე. ამავე სახელის სოფელი (ძინძე) უტყისუბანად წოდებული უბნით¹ ჩვენ გვაქვს უღის ნაპივეში, ძინძე და უტყისუბანის მდებარეობა და სახელთა ამოკითხულობის სისწორე დადასტურებული იყო ბასილ ზარზმელის თხზულებაში მოცემული დეტალებით². ხოლო ამ ქვაბლიანის ნაპივეში დასახლებული „ძინძე“ შესახებ არავითარი ცნობა არა გვაქვს. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ უღის ნაპივეში შეშავალი სოფ. ძინძის სახელის დაწერილობა განსხვავდება ქვაბლიანის „ძინძის“ დაწერილობისაგან; ამ უკანასკნელში ბოლო თანხმოვანი „თ“ ვადმოსცემული, ხოლო პირველ შემთხვევაში ც-ით, ამდენად, შესაძლებელია აქ „ძინძე“-ს სწორი ამოკითხულობა გვექნება დავაყენოთ; ეს მით უფრო, რომ აქ შეიძლება „წინწი“-ც იქნას ამოკითხული, „ძინწა“-ც და სხვ. არქივისეული სიები, მაგალითად, Зинда ვარიანტს იძლევა (გვ. 8r, 10r).

7. სოფ. ზედუბანი (→ ზედუბანი), სოფ. აფიეთთან — زوبان (I 8, 82; II 9, 85), რომ ამ სოფელზე სპეციალურად ნათქვამი არ იყოს, რომ ის აფიეთთან მდებარეობს, ამ დაწერილობას კაცი წაკითხავდა „წინუბანი“-დაც. პირველ ორ ასოს დიაკრიტული ნიშანი დასმული აქვს (იხ. დედნის გვ. 79). მაგრამ მეორე ასოზე ორწერტილის ნიშანი მიიწედა მიიწეც ორ წერტილს არ აქვს და, ამდენად, იგი შეიძლება უ თანხმოვანსაც აღნიშნავდეს. ამ შემთხვევაში კი ჩვენ გვექნებოდა زوبان = „წინუბანი“ და არა „ზედუბანი“. სწორედ ასეა ეს ამოკითხული არქივისეული სიების შემდგენლების მიერ — Зубан (გვ. 8r და 10r). მიუხედავად ამისა, ექვემოთხატულად შეიძლება ითქვას, რომ ეს შეცდომაა და აქ ჩვენ გვაქვს „ზედუბანი“-ი — „ზედუბანი“. სოფ. აფიეთთან მდებარე ახლოს სწორედ სოფ. ზედუბანი მდებარეობს. თურქის წარმოთქმაში „ზედუბანის“ დ-თანხმოვანი გაყრუებულია. სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე აღნიშნულია, რომ ქართულ წყურუბანს საერთოდ ნაკლები წყურუბანა ახასიათებს და, მაგალითად, რუსებზე და თურქებზე სტოვებს ყრუ თანხმოვნის შთაბეჭდილებას³. ე. ზისერმანს Задубан-ი აქვს არმანსთან ნა-

¹ იხ. აქვე, გვ. 101.
² იქვე.
³ ა. ანდრეიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 58, 59. აგრეთვე ჩვენს მათარსში ს. მანრელიის ი. რუსინსკო და სხვ. წიგნებში. Сб. Советские языковеды, т. II, Ленинград, 1936, გვ. 124 და ცალკე ჩვენს ლაზებისა და ლაზურის შესახებ, ადრინდელ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954, გვ. 250.
6. დავითარი, III

სახელი „სი“ ბოლოკიდური „ჯ“ შეიძლება გაყრუებულიყო). მიუხედავად
... დაბეჭდილ ქართულ თარგმანში ჩვენ მიერ ორივე ადგი-
ლს (II 9, 87) „სიხრუჯ“ სიტყვასთან კითხვითი ნიშანია დასმული. ასეთი
... სახელი არც რუკებზე და არც სხვა წყაროებში არ ჩანდა.

„დაეთრის“ III წიგნის ამ ნაკვეთზე მუშაობისას ჩვენი ყურადღება
... ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ იმ ადგილმა,
... ეტორი ძველი წყაროების მიხედვით ჩამოთვლის სამცხის გეოგრაფიულ
... სხვათა შორის, ასახელებს „ცხროჭა“ს¹. ცხროჭა მოხსენებულია
... ზარზმელის ცხოვრებაში“, რომელშიც ნათქვამია: „ესევეთარი ესე
... და მრავალთა ტაძართა და კარავთა იქცეოდა, რომელსა
... გიორგი, მეორედ ჩორჩანელი, რომლისა ტაძარი შენიშვნებს
... ჩორჩანისა და ზანავისასა. ხოლო უმრავლესთა ჟამთა ინაღირობნ
... მათ ცხროჭა წოდებულთა, რამეთუ იყო მუნ სიმრავლე
... და სხუთა ნადირთა ველურთაჲ, და არეთა მათ ეშენა სახლი, რო-
... (სუფუთ) ოდესმე ეწიის ლამე, სადგურ-ყვიან მას შინა სიბნელისათჳს
... და უფლობისა და სიჭოხისა ტყეთაჲსა“². ამ ამონაწერში საგულისხ-
... რომ 1. ცხროჭა, როგორც გეოგრაფიული პუნქტი, ცნობილია ჯერ
... კიდევ მათე საუკუნეში, 2. იხსენიება იგი გიორგი ჩორჩანელის სა-
... დაკავშირებით, როგორც მისი სანადირო ადგილი, 3. აქვე ცხრო-
... აღნუსხულია ქვაბლიანის ხეობაში (აწინდელი ადიგენის რაიონ-
... ისტორიაში ცნობილი პუნქტები ჩორჩანის და
... ცნობილი ჩორჩანელების სამშობლო).

როგორც ივ. ჯავახიშვილს თავის დასახელებულ შრომაში, ისე
... წამძღვარებულ გამოკვლევაში ცხროჭას
... არაფერი აქვთ ნათქვამი. კ. კეჭელაძე სა-
... თხზულების დიდ შენიშვნალობას
... და გეოგრაფიული შესწავლის საქმეში
... მოხსენებულ გეოგრა-
... ცნობილია..., ზოგი კი საძიებელი და
... .

საძიებელი სოფელი ცხროჭაც, რომელზედაც შეიძლება ითქვას შემ-
... ქართული საკუთარი სახელების თურქული ტრანსკრი-
... გადმოცემის ხერხების შესწავლის საფუძველზე
... გაიკვეთა შეიძლება ჩაითვალოს, რომ „დაე-
... სიხრუჯ“-ი (سخرج)
... გადათურქულეზული ფორმაა.

¹ ქართული ერის ისტორია, II. თბილისი, 1948, გვ. 53.
² ავტორი ფიქტურული ქართული ლიტერატურა, II. ბასილ ზარზმელი, ცხოვ-
... კეჭელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბი-
... 154.
³ ქართველთა ზარზმელისა, გვ. 137.

საქმე ისაა, რომ „ც“ აფრიკატი თურქულში არ არის და ნასესხებ სიტყ-
... თანხმონით არის ხოლმე გადმოცემული
... უჩვეულო ორთაბნობიანობას
... აიციდნს ხოლმე რომელიმე ვიწრო ხმოვნის ჩართვით. ამ
... ხმოვანი ჩასმული
... ხმოვანი (ო ან ო) ჩვეულებრივად არა გვაქვს და ნასესხებ სიტყვებში
... „ს“ „უ“-ს გვაძლევს (შდრ. ქ. თარგმანი → თ. Tortan და სხვ.)¹. მივიღეთ:
... სიხრუჭა. გარდა ამისა უკვე აღვნიშნეთ, რომ ქართული
... ამ შემთხვევაში „ქ“, თურქულში სათანადო რიგის შეღერით —
... ცხროჭა → სიხრუჭა². ქართული სიტყვების ბოლოკი-
... ცხროჭა → სიხრუჭა³. ქართული სიტყვების ბოლოკი-
... ცხროჭა → სიხრუჭა⁴. ქართული სიტყვების ბოლოკი-
... ცხროჭა → სიხრუჭა⁵. მოვიგონოთ აქვე, რომ ორი და მერე თანხმონით დაწყებულმა
... „წიობ“, „ლირტილი“, და სხვ., თურქულ-
... (II 104). „ლირტილი“ ქა... (II 199) და მისთა-
... როგორც ქართული „ცხუმ“-ი თურქობის დროს თურქულ
... „სუხუმ“-ად იქცა (თურქულში არარსებულ
... „ც“ აფრიკატს „ს“ უნდა მოეცა, ხოლო თანხმონითა გამყარად ფუძისეული
... „უ“-ს მიმსგავსებით „უ“ ვიწრო ხმოვანი უნდა ყოფილიყო) და „ცხუმ“-ის
... „სუხუმ“-ში სიტყვამ ხმაურებიდან გან-
... .

ახლა საინტერესოა შეიძლებისდაგვარად გაიარკვეს სოფ. ცხროჭის ადგილ-
... ვახუშტი ცხროჭას არ ასახელებს. ვერჯერობით ს. ცხროჭა
... სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებასა და „დაეთარში“. „ცხოვ-
... ჩანისა და ზანავი. პირველი მათგანი ქვაბლიანის
... აღმოსავლეთით ორი
... ცენტრიდან აღმოსავლეთით ორი
... აღიგენიდან ჩრდი-
... მათივე მანძილზე. ეს გარემოებაც გვაეარაულები-
... ცხროჭა იმავე
... უნდა ყოფილიყო. მაგრამ „დაეთრის“ შონაკემები უფ-
... ადგილმდებარეობას, ს. ცხროჭა „დაე-
... დღეს ცნობილ ან რუკებზე აღნიშნულ სოფელთა ასეთ გარემოცვა-
... ლაღვი (1-ლი სოფელი, II 84), ხეთუბანი (=ხედუბანი,
... სოფელი, II 85), ხორთუბანი (=ლორთუბანი, მე-10 სოფელი, II 86),
... იქვე), დიდი აფიეთი (მე-12 სოფელი, იქვე), ცხროჭა
... (მე-13 სოფელი, II 87), კეჭლა (მე-14 სოფელი, იქვე),

¹ ამაზე უფრო ვრცლად IV წიგნის ფონეტიკურ ნაწილში.
² აქვე. ქაჭარაქის ნაწილზე, სოფ. № 1 (ქაჭარაქი).
³ იხ. IV წიგნის ფონეტიკის ნაწილში.
⁴ ვფიქრობ, ნორმალურად ვერ ჩაითვლება ის ვარაუდი, რომ „ცხუმის“ სახელი და-
... .

საგანისხადო ერთეულადაა აღრიცხული და აწერია 1 000 ახრად შეფასებული
კადანახადი არქივისეული სიების მონაცემი Чочолари სწორი არ არის
(დასწული დააკრიტული ნიშნები მხედველობაში მიღებული არაა; გვ. 81,
III r).

17. სოფ. იჯარეთი — اجارت (I 8, 85; II 9, 88). დიაკრიტული ნიშ-
ნები დასწულია. „დავთრის“ დროს 20 კომლიანი, საქმაოდ მოზრდილი სო-
ფელია. 1870 წელს კი წასში მხოლოდ 7 კომლია¹. დღეს ლელოვან და ყა-
რათუბანთან ერთად ლელოვნის სასოფლო საბჭოში შედის². გრაფის ქალის
უფროსის შიხუდეთი სოფ. იჯარეთი (Иджарет) მდებარეობს ქობლიანის
წელის ნაპირას, უდიდან 1¹/₂ საათის სასვლელებზე³. „სოფ. იჯარეთი მდ. ქობ-
ლიანის მარჯვენა მხარეს, ადიგენის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს, იმ
აწყურბული მთის კალთაზე, რომელზედაც თითქმის გადამბით მისდევს ერთ-
ნაშენის სოფლები გორგული, ყარათუბანი, ლელოვანი და სხვ. რაიონის ცენტ-
რიდან სოფლამდის სულ 2-3 კმ იქნება“⁴.

¹ K. Jusséran, 18.

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 15.

³ Гроби Уварова, Христианские памятники, МАК IV, გვ. 69.

⁴ ი. ზეზინი, საშენის ზეოთმომღერება XIII-XVI საუკუნეებში, გვ. 203.

I. ახალციხის ლიხა

ა. აწყურის ნაპირი

I. სოფ. აწყურის ციხის რაბათი — اقسور (I 8, 86;
II 9, 89). აწყურ სიტყვის თურქულად გადმოცემულობაში სრული კანონზომი-
ერება გვაქვს: სიტყვის ორივე მკვეთრი წ და ყ თანხმოვანი შესაბამისი რი-
ვის მყლერ : და გ (=ზ და ლ) თანხმოვნებითაა აღნიშნული — اقسور. ასევეა
ეს სიტყვა ტრანსკრიბირებული XVII საუკუნის ცნობილი თურქი ისტორი-
კოსისა და გეოგრაფოსის ჰაჯჯან ხაღრუა (=ქაზიბ ჩელები) ს მიერ, რომე-
ლიც აწყურზე შემდეგს ავბობს: اقسور ادره بوغزینک بر طرفنده بوغزك اغزده
‘აწყური კრ صوی اوزرنده بر بوگسک فی اوزره بر افساده که افسانه افسانه
ციხეა, რომელიც მდებარეობს პეტრეს უღელტეხილის აქეთა მხარეზე, უღელ-
ტეხილის კალთებზე, მტკვარ მდინარეზე იგი ოსმალთა მფლობელობაშია’¹.
ამავე შრომიდან იცნობა აწყურს Hammer-ი, რომელთანაც აწყურზე ვკითხუ-
ლობთ: Das Schloss Asghur (Dschihannuma, S. 409) kommt sonst als
Atskhur, Atzgur und Atsar, und in russischen Berichten als Atzehkur vor...²
ჰამერის მიერ მოყვანილ აწყურის სახელწოდებებში Asghur თურქული ვარი-
ანტის اقسور-ის ტრანსკრიფცია უნდა იყოს, ხოლო Atskur-ში ქართული აწყური
უნდა იყოს გადაცემული (ts=წ და kh=ყ). დანარჩენი ვარიანტებიც ქარ-
თული „აწყურის“ უცხოური დამახინჯებები უნდა იყოს. როგორც დიალექ-
ტური ფაქტი მე ჩაწერილი მაქვს აგრეთვე اقسور-ახლურის უფრო გადა-
თურქულებული ფორმა اغور-ახლურ.

„აწყური“-ს უფრო ძველი ფორმა უნდა იყოს „აწყური“, ან აწყური³
ან აწყური⁴; აქედან კიდევ მ-აწყურ-ელი და სხვ. არქივისეული სიებიც
Ацхур ფორმას იძლევა (გვ. 8 v, 10r). ხალხური სიტყვებების მასალების

¹ كتاب جیبی - جهان نما, გვ. 409.

² GOR, II, გვ. 866; აგრეთვე გვ. 865; 304-ე და 305-ე გვერდებს შუა მოთავსებულ რუ-
კაზე და სხვ.

³ საში ისტორიული ქრონიკა (ქართლის მოქცევისა, სუმბატისა ბაგრატიონების შესა-
ხებ და მესხური დავითისა). გამომცემელი ერცელა წინასიტყვაობით... ექ. თაყაიშვილის მიერ,
თბილისი, 1890, გვ. 81, 86.

⁴ ქართლის ცხოვრება — ანა დედოფლისეული ნუსხა. ს. ყაუხჩიშვილია რედაქციით,
თბილისი, 1942, გვ. 187 (185).

მხედრობის დროს ხალხშიც დასტურდება აწყვერ ფორმა: „აწყვერს მთა წინა ვაი“, „აწყვერითვანა გარდავიდა“, „აწყვერის ციხეს შემოადგა“¹.
 1. „სახელმწიფო გრიგოლ ხანძთელისა“ - ში „აწყურ“ ფორმა არ გვექონდეს, კაცი იგივეა, რომ „აწყურ“ - ი თურქობის შემდეგ გაჩენილი ფორმაა (ქართულ „ა“ კომპლექსის „უ“-დ გამარტივება; შდრ. 'ცხუმი' -> გადათურქულეზული 'აუმი', 'ფურანა' -> თურქ. 'ფურუნა' და სხვ.).
 2. J. Загурский აწყურს „სახელმწიფოს სოფელს“ ეთარს².
 3. ზისერმანით 1870 წ. აწყურის მოხატულობა შედგება 178 კომლისაგან³.

დღევანდელი ახალციხის რაიონში აწყურის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც სოფ. აწყურის გარდა აერთიანებს ტყემლანა და თისელ სოფლებს⁴.

2. სოფ. ორფოლა — اورفولا (I 8, 88; II 9, 91). არქივისეული სიძევის უბანში (Orfula გვ. 8 v, 10 r) სწორი არ არის. ადგილობრივი მკვლევარის ი. სეზიგირის მოგონებებში წერია: „სოფლებში ზეულს, ორფოლა, არაღს და უდეს საამხანაგოდ ყანები გვაქუს...“⁵ სოფ. ორფოლა შედოდა ახალციხის რაიონის საყუნეთის სასოფლო საბჭოში. ჯ. ზისერმანი ორფოლაში უწევს 13 კომლს (1870 წ.); მდებარეობს ახალციხიდან 13^{1/2} კმ-ზე (გვ. 4). 1835-30 წწ. სოფ. ორფოლა ეკუთვნის გე-14 კლასის ნოხელეს პოლს მფუისოვს⁶.

3. სოფ. ბლორძა — بلوردا (I 8, 88; II 9, 91). დიაკრიტული ნიშნები ფასული აქვს. ორ თავიკიდურ თანხმოვანს შუა ჩასმულია ხმოვანი რ არქივისეულ სიგებში შეცდომით — Булурда-ა (გვ. 8 v, 10 r). შედიოდა ახალციხის რაიონის საყუნეთის სასოფლო საბჭოში. რუსულად ფიქსირებულია — Булурда⁷. „დავთრის“ შედგენის დროს პატარა, 6 კომლიანი სოფელია, ხოლო 1870 წ. — 9 კომლიანი (ჯ. ზისერმანი, 4), მდებარეობს ახალციხიდან 18 კმ-ზე (იქვე).

4. სოფ. ხიდეთი — خيدتي (I 8, 89; II 9, 92). დიაკრიტული ნიშნები აქვს და უკვე არავითარი ეჭვი არ გვრჩება მის სწორად ამოკითხულობაში. ორთავე არქივისეულ სიაშიც Хидети გვაქვს (გვ. 8 v, 10 r). II წიგნში ორთავე ადგილს (გვ. 8, 89) ამ სიტყვის შემდეგ კითხვითი ნიშანია, რაც უნდა

¹ ხალხური უსიტები (სამეცხეთოში შერბილი ვინმე მესხის მიერ). „საქველი სა-
 გოლოლი“, III, თბილისი, 1913-1914, გვ. 241.
² Мерчуа, Жизнь св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Вве-
 щение, введение, перевод П. Марра с дневником поездки в Шавшию и Кларджини, Петербур-
 г, 1911, 88 კბ, მე; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1944, გვ. 52.
³ J. Загурски, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г. Записки КОИРГО, VIII,
 № 11. „სახელმწიფოს სოფელს“ დ. ბაქრაძის Кавказ в древних памятниках христианства, 20,
 № 11.
⁴ K. Zisserman, 1.
⁵ იქვე სხვა ადგილებზე. დაყოფა, 21.
⁶ ხიდეთის მოგონებანი... ბათუმი, 1948, გვ. 27.
⁷ იქვე № 1044, ს. 2, გვ. 358.
⁸ MIFERIK, 1, გვ. 248; სტია. ფ. 1044, ს. 4, გვ. 29 v.

მოიხსნას. ასეთი სოფელი დღეს ცნობილი არაა. მდებარეობა უცნობია. მაგ-
 რამ ხედავთ წასოფლარია ძიება სოფ. ბლორძასა და ორფოლას შიდასოფლებში
 უნდა წარიმართოს.

5. გელა [ა]ნთუბანი სოფ. ბლორძასთან — بلوردا (I 8, 89;
 II 9, 92). თურქულად I წიგნში დაბეჭდილი მკვლევარს (გელათუბანი,
 გვ. 89), მაგრამ ამახილ ასოთა მოხატულობაზე დაკვირვებას დამარწმუნა, რომ
 კლიფის შემდეგ ორი კბილაკია გამოყვანილი: ერთია — სათვის და მეორე
 კი — სათვის და, თითქოს, მართლაც „გელა [ა]ნთუბანი“ გამოდის. ამ მხრივ
 II წიგნში უფრო სწორედ არის ამ სოფლის სახელი წარმოდგენილი, ოღონდ
 კითხვითი ნიშანი ზეენ ორთავე წიგნში გვაქვს დასმული და, ფიქრობ, სა-
 მართლიანდაც. დიაკრიტული ნიშნები არ არის დასმული, თუმცა ასეთი
 დაწერილობის სხვაანაირი წაკითხვა შეიძლება. „დავთრის“ ე. წ. სიგების ნაწილში
 (დღევანდელი გვ. 14, „დავთარი“, I 8, II 9) ამ დაწერილობის შემადგენელი ასო-
 ები ოდნავად ვანსხვავდება ტექსტისეული მოხატულობისაგან: იქ ამაჟიად
 بلوردا-ი (=გელასუბანი) გვაქვს. ასევე بلورდა-ადაა ფიქსირებული ამ
 პუნქტის (გაუკაცრიელებული სოფლის) სახელი არქივისეულ სიაშიც (გვ. 8 v,
 10 r). სოფ. გელათუბანის ნანგრევების ძიება სოფ. ბლორძას არქივარეში
 უნდა მოხდეს¹. ბლორძანებში მოპოვებულ 1835 წ. ერთ ქართულ საბუთში,
 რომელსაც მისი ფრიალი ნიშნულობის გამო ეჭვ ებეჭდავთ, სოფ. თისელ-
 თან ახლო მდებარედ იხსენიება სოფ. გელათუბანი. ზენი გელა[ა]ნთუბანი კი
 ჩაჩვენებია ბლორძასთან. მაგრამ ბლორძა და თისელიც ახლოს არიან ერთ-
 მანეთთან (იხ. რუკა). ამიტომ, ფიქრობ, საბუთის გელათუბანი და
 „დავთრის“ გელა[ა]ნთუბანი ერთი და იგივე გეოგრაფ. პუნქტია და ამდენ-
 ნად ზენი ამოკითხულობაც მართლდება. კითხვითი ნიშანი უნდა მოიხსნას
 და ამ პუნქტის სახელად უნდა დადგინდეს გელათუბანი ან გე-
 ლათუბანი.

6. სოფ. (სა)კოპეთი? — كوپتي (?) (I 8, 89; II 9, 92). ეს სოფელი
 „დავთრის“ შედგენის დროს დიდი სოფელი ყოფილა, 21 კომლიანად არის
 ნაჩვენები მსფენჯის გადაშდელთა რიცხვის მიხედვით, მაგრამ ფაქტიურად
 20 კომლიანია. ასოთა მოხატულობაზე (იხ. დღევანი, გვ. 85) დაკვირვება სა-
 შუაღებებს იძლევა წავიკითხოთ აქ „კოპეთ“ სიტყვა. პირველი ორი ასო სავ-
 სებით გარკვეულია — კო, რომელიც აქ შეიძლება წავიკითხოთ „კო“დ; შემ-
 დგე ორი კბილაკია, რომელთაგან ერთი, უნდა იყოს, ხოლო მეორე ა (ო-
 ტო), რომელიც ამ შემთხვევაში „ე“ ხმოვანს გადმოსცემს: ბოლოკიდური
 სტრიქონიდან ქვემოთ ჩაწერილი სწორი ხასი კი შეუღებბრეად თანხმო-

¹ პავლე ინგოროვას ხელნაწილი სწორად მოაჩნია ამ პუნქტის გელათუბანად ანი-
 კითხვა. იხ. ნისი: გიორგი მერჩულე, ქართული მწერალი მეათე საუკუნისა, თბილისი, 1954,
 გვ. 394.
² იხ. ამავე მწიგნულში სოფ. 14-25.

კანს განიხილავს. ამრიგად მიღებულ „კოპეთ“ სიტყვას, ვფიქრობ, უთუოდ კავშირი აქვს იმ სოფლის სახელწოდებასთან, რომელმაც ჩვენ დრომდეც მოიხმობს „კოპეთ“-ს სახელით. სოფ. „კოპეთ“-იც სწორედ ბლორძა და ორფოლოგია სოფლებთან ერთად იხსენიება ამ „დავთარში“ და სოფ. კოპაძეც სწორედ იმავე ბლორძა და ორფოლოგიასთან შედიოდა ახალციხის რაიონის საყუდრის სასოფლო საბჭოში¹. ვფიქრობ აგრეთვე, რომ „დავთარის“ დროის ასეთი დიდი სოფელი უკვალოდ არ უნდა დაკარგულიყო, ხოლო დროთა უცვლელად კი სახელი შეიძლება მას ეცვალა, ან ორი სახელი ჰქონოდა: კოპაძე და კოპეთი². ამრიგად, ამჟამად მე დამაჯერებლად მიმაჩნია ეს ვარაუდი და საკმარისად მოხაზულობა „კოპეთ“-ად უნდა იქნეს ამოკითხული და ეს კოპეთ სოფელი გაიდენტირებულ უნდა იყოს კოპაძე სოფელთან. რომლის მდებარეობა ახალციხის რაიონში გარკვეულია.

არქივისეული სიგების მონაცემები ამ სოფლის სახელზე — Гурган. (გვ. 8v, 19r) — უახროა და არავითარი რეალური საყრდენი არ აქვს. კ. ზისერმანით კოპაძე 16 ვერსითაა დაშორებული ახალციხეს და მასში 5 კომლიანი მოსახლეობა (გვ. 3).

7. სოფ. კვირიკეწმინდა — სარსან? **كويريكيه** სათესველითურთ — **كويريكيه** (I 8, 90; II 9, 93). უწინარეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ „დავთარის“ ე. წ. სიაში ამ სოფლის სახელი **كويريكيه** — კვირიკეწმინდა კი არ არის — **كويريكيه** — კვირიკე-ა (გვ. I 8, II 9, დედანი, გვ. 14). მაგრამ ამას, ვფიქრობ, არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა: შეიძლება „დავთარის“ ე. წ. სიაში შემოკლებულადაა მოცემული ეს სახელი, შეიძლება კიდევ ამ სოფელს „კვირიკე“-ც ერქვა და „კვირიკეწმინდა“-ც. ოღონდ არქივისეული სიგებში ამ სოფლის სახელად მოცემული **Курка** (გვ. 8v და 10r) პირდაპირ გასაოცარია. ამით შედგენდება ის არასერიოზული დამოკიდებულება, რომელსაც იჩენდნენ ამ სიის შემდგენელი მოხელეები სათანადო წყაროს — დავთარის მიმართ. ამ სოფლის სახელწოდებასთან დაკავშირებით უნდა შეინიშნოს აგრეთვე, რომ, როგორც ახლანდელმა დაკვირვებამ დამარწმუნა, **كويريكيه** — „ში“ თანხმოვანი **ك** ასოთი კი არაა გადმოცემული, როგორც ეს ჩვენ დაბეჭდილი გვაქვს (I 90), არამედ ჩვეულებრივად **ك** ასოთი.

8. მერჩულის „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისაჲ“-ში მოხსენებულია კვირიკეწმინდა ორჯერ: „ალაშენებდა წმიდათა მათ მონასტერთა მათ მიერ წყაროს და კვირიკე წმინდისა...“ და კუალად მიიწინეს ნეტოს და კვირიკე წმინდას...“ ასეთივე კონტექსტში, ე. ი. ნეტქთან დაკავშირებით ნახსენებია კ-ეთი, რომელიც ნ. მარისა და პ. ინგოროყვას მიხედვით, იგივე კვირიკეწმინდაა¹.

¹ ი. ი. სარაძე-ტყეშელაშვილი. დავთარის რუსული სია — Ахалцыхский район. — სოფლის მეურნეობის და ტოპონიმოლოგიის შენიშვნები. — ბარალისი და სხვ.). საინტერესოა, რომ ახლანდელ დამოკიდებულებასთან შედარებით იგივეს აგრეთვე გამოიხატა კვირიკეწმინდის შესახებ (იხ. იქვე).

რებით ნახსენებია კ-ეთი, რომელიც ნ. მარისა და პ. ინგოროყვას მიხედვით, იგივე კვირიკეწმინდაა¹.

სოფ. კვირიკეწმინდას (კვირიკეს) ჩვენ დრომდე არ მოუღწევია და მისი ადგილმდებარეობა ცნობილი არაა. როგორც სხვა შემთხვევებში „დავთარის“ სინამდვილიდან, აქაც სოფ. კვირიკეწმინდის მდებარეობის გასარკვევად ჩვენ ანგარიში უნდა გავუწიოთ სოფელთა იმ წრეს, რომელშიც აღწერილია კვირიკეწმინდა; ადგილზე ამ ნასოფლარის ძიება უნდა ჩატარდეს კვირიკეწმინდასთან ჩამოთვლილ და ჩვენთვის მდებარეობა ცნობილი შემდეგი სოფლების არე-შარეში: ორფოლა, ბლორძა, საყუნეთი, ტყემლოვანა და სხვ.²

მაგრამ უკანასკნელ ხანებში ნობოვებულ საარქივო მასალა უფრო ახუსტებს კვირიკეწმინდის მდებარეობას. ერთ საბუთში ნაწილებია, თუ ახალციხისა მაზრაში რომელი სოფელია მფლობელი ამა თუ იმ ვერანა ადგილებსა. იქ ნათქვამია: **Сведения о земельных участках, состоящих в бессрочном пользовании жителей селения Ахалцыхского уезда: 6. Пустошь Квирикешминды у жителей селения Копала**³. ამრიგად, კვირიკეწმინდა ნასოფლარი როგორც საყუნე ადგილები სოფ. კოპაძის მცხოვრებთა მფლობელობაში ყოფილა. ეს ვითარება კი საკვებით განსაზღვრავს კვირიკეწმინდის ადგილმდებარეობას. სოფელთან დასახლებული სათესველი ნაწილობრივდაა ამოკითხული და ისიც პირობით.

8. სოფ. ტყემლოვანა — **تقملوانا** (I 8, 91; II 9, 93). დიაკრიტული ნიშნები არ არის, მაგრამ, ვფიქრობ, აქ ჩვენ მოცემული გვაქვს სახელი იმ სოფლისა, რომელმაც ჩვენ დრომდე მოაღწია, შედის ახალციხის რაიონის აწუქურის სასოფლო საბჭოში აწუქურ და თისულ სოფლებთან ერთად და რომელსაც ამჟამად ტყემლოვანა ეწოდება⁴. ერთვერსიან რუკაზედაც ამ ადგილას **Ткелишана**-ა. მე ვფიქრობ, რომ ამ სოფლის ძველი სახელი იქნებოდა ტყემლოვანი, როგორც ეს „დავთარშია“ დადასტურებული, ხოლო მისი „ტყემლანა“-დ გამართილება მერჩულელის ამბავი უნდა იყოს. თურქისათვის ძნელი გადმოსაცემია „ტყემლოვანა“. ჯერ ერთი, ორი ხმული თანხმოვანი აქვს თავადილოვან; მეორე, ორივე სპეციფიკური წართული შეკვეთრებია, რომელნიც ჩვეულებრივად სათანადო რიგის შეღერებითაა გადმოცემული (ტყ-ღა); უჩვეულოდ შეჩვენება „ე“ ხმოვნის ელიფთი გადმოცემა სიტყვის

¹ Г. Мерцля, Житие св. Григория Халатийского. Гроз. тисст. Восточное издательство. 1911. გვ. 123, 124, და ვ. აგრეთვე: საძიებელი გვ. 204; პ. ინგოროყვა, ე. მერჩულე — ქართული მწერალი მეთე საუკუნისა, გვ. 394. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 32.

² კვირიკეწმინდის ადგილმდებარეობაზე უფრო დაწერილობით: პ. ინგოროყვა, ე. მერჩულე — ქართული მწერალი მეთე საუკუნისა, გვ. 394-395. პ. ინგოროყვა კვირიკეწმინდის მდებარეობის გასარკვევად იგივეს აგრეთვე გამოიხატა კვირიკეწმინდის შესახებ (იხ. იქვე).

³ სტია, ფ. 223, ს. 6. გვ. 52r.

⁴ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 24.

რქონის დანა¹. არქივისებულ სიგებში ფიქსირებული ვარიანტი ამ სახელწოდებისა — *Сакура* (გვ. 8 v) და *Сакура* (გვ. 10 r) გაუგებრობას შექმნის.

19. სოფ. წინისი — *زني*. „დავთრისებულ“ სიაში, თითქოს, *زني*-ი (I 8, 95; II 9, 98). ეს დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნებითაა წარმოდგენილი და, თითქოს, წყობისაგან სწორი უნდა იყოს, ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ სოფ. წინისი არის ახალციხის ლივან² მხარის ნაპირებში³, რომელიც დღეს ახალციხის რაიონის კლდის სასოფლო საბჭოში შედის და კლდე, სვირ, ზოგა და ტატანის სოფელთა ზონაშია⁴, რაც დაახლოებით წინუბნის-წყლის რეობას ემთხვევა: ხოლო საკვირივეს, მოქცევის, უგარეთის, თისელისა და სხვათა მიდამოებში კი წინისის სახელით პუნქტის კვალს ვერ მივაკვლივ. შეიძლება ამოკითხულიც არ არის სწორად. საჭიროა დამატებითი მასალა. უახლესია მათ ნაპირები წინისის-ხევზე მდებარე წინისის მონასტერი, უთუოდ, აწყურის წინისია, როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავს დ. ბაქრაძე („აწყურის დასახლებით წინისის მონასტერი“)⁵.

20. სოფ. ჯაბურჯი — *جورج* (I 8, 95; II 9, 98). აქ მითითებაა, რომ ეს პუნქტი სოფ. *ბაბანი* მდებარეობს. ეს უკანასკნელი პუნქტი კი ჩვენ კოპეტი-ად ამოკითხვით და სოფ. კობაძესთან გაეაგიგევეთ⁶. ამ დაწერილობას მივლიანოდ დასმული აქვს დიაკრიტული ნიშნები (დედანი, გვ. 90), მაგრამ მისი სწორად წაკითხვაშიც არ ხერხდებოდა; ეს შეიძლება იყოს „კობოძე“, „ჯობოძე“, „ჯაბურჯი“ და მისთანანი. არქივისებულ სიგებში კი ამ პუნქტის სახელი ვხვდებით *Жабури* ვარიანტს (გვ. 9 r, 10 r). საქმე ისაა, რომ სიტყვის უკანასკნელ ასოზე — *и* დასმულია წერტილი და ეს გარემოება უკვე გამოორციხედა ამ დაწერილობის *Жабури*-ად ამოკითხვას, მაგრამ რამდენიმე საარქივო მასალის ეს საკითხი სწორედ საარქივო სიგების სასარგებლოდ გადაჭრისათვის მასალის დახარაჯისა ვერ სოფ. კობაძეში მდებარე მამულეზე, ხოლო შემდეგ კი იხსენიება *пустынноприютная деревня Жабури*⁷ და ამავე ფონდში შემორჩენილი იგივე დასახლებული სოფელია დასახლებული, მაგრამ აქ არის არა *Жабури*, არამედ *Жабури* და კიდევ *Чанурци*⁸. რადგანაც ეს საარქივო მასალა ადგილებზე იგივეს შედეგად არის დამუშავებული, ვფიქრობ, იგი სინდოა და ამ სოფლის სახელი უნდა ყოფილიყო *ჯაბურჯი*, როგორც ამ შემაჯავებელი სიტყვის მეოთხე ასოზე წერტილის დასმა კალმის

¹ სოფ. ჯ. მთრავი, გზ. „კომუნისტი“. № 170 (7385), 1945, 26.VIII.
² იმ. აქვს გვ. 60.
³ სტ. სოფ. ჯაბურჯი. დაცოფა, 21.
⁴ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 124 და Д. Бахрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 133.
⁵ იმ. ზეგონი, გვ. 123 (№ 6).
⁶ სოფ. გ. 72, ს. 56. გვ. 110 v; აგრეთვე სტია, ფ. 1044, ს. 15, გვ. 6 r, სტია, ფ. 1044, ს. 4, გვ. 14 v, 20 r.
⁷ იმ. გვ. 135 r, სტია, ფ. 71, ს. 47, გვ. 17 v; სტია, ფ. 1044, ს. 15, გვ. 9 r.

შეცდომად უნდა ჩავთვალოთ. ბოლოკიდური *и* კი ჩვეულებრივად *ე* ხმოვანსაც გამოხატავს. ამრიგად ეს ამოკითხვაში სახელი უკვე გარკვეულად უნდა ჩაითვალოს. როგორც „დავთარში“, ისე არქივის მასალებში ეს სოფელი ზადელასთან და კობაძესთან იხსენიება და იგი უთუოდ ამ მიდამოებში მდებარეობს¹.

21. ბადელია — *بادليا* (I 8, 95; II 9, 98). დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, არც რუკებზეა აღნიშნული. არქივისებულ სიგებში ხვდებით *بادليا* გვაქვს (9 r, 10 r). *П. Загурской* ასეთივე პუნქტს *Баделия*-ს ასახელებს თურქეთის სახლგარეშე². არქივში შემხვდა სხვა ცნობებიც ამ ზონაში მდებარე პუნქტების შესახებ და მათ შორის იხსენიება: „Урлинше Баделия (то включението этого участка в надел хадаташтинуют поселение селения Токмаланя)“, *пустыня Баделия*³. ამ დამატებითი ცნობების საფუძველზე შეიძლება „დავთარში“ II წიგნში (გვ. 99 და 9) „ბადელია“ სიტყვასთან კითხვითი ნიშანი მოიხსნას და დადგინდეს სოფ. ტყემლანასთან მდებარე ამ სასოფლო-სამეურნეო სახელად *ბადელია*.

22. სოფ. ურწყავი — *اورقاي* (I 8, 96; II 9, 99). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები დასმული აქვს. მისი პირველი ხმოვანი შე „ო“-დ ვაქვს ამოკითხვითი, რაც ახლა, ახალი მასალის საფუძველზე, უნდა უარყოფილ იქნეს. გაირკვა, რომ ამ სოფლის სახელია *ურწყავი* (კ და გ ასოები წესისამებრ *ყ* და *ქ* ქართულ მკვებრებს ვადმოსცემენ). „დავთარში“ დროს ეს არის უკვე გაუგებრობის სოფელი, რომლის სახელზე ჩვენ დრომდე მოაღწიო, სპ. ცენტ. ისტორიულ არქივში დაცულია საქმე *Село припомощителем рини по повелениюму устройству государственных поселенцев в Закавказином крае*, რომელშიც მოცემულია ცნობები ამა თუ იმ სოფლისადმი განკუთვნილი მიწებისა და მიჯნების შესახებ სოფელთა შორის. დასასყლე-ბულისა შიგნით ცალკეული ნაკვეთები მიწისა. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაინტერესებს მასალები აწყურის ზონაში მდებარე სოფლებზე. სწორედ აქ რამდენიმეჯერ იხსენიება მიწის ნაკვეთი (*отрун*) „*Урқай*“, რაც, ვფიქრობ, სწორედ ჩვენ „დავთარში“ 22-ე სოფლად აღრიცხული და შემდეგში სასოფლო-სამეურნეო მიწის ნაკვეთად ქცეული *اورقاي* უნდა იყოს. არქივისებულ სიგებშიც ამას უჭერს მხარს *Урқай* (გვ. 9 r, 10 r). ერთ ხანს ვფიქრობდი, რუკაზე ამ ზონაში აღნიშნული პუნქტი *Р. Д. Орацкари* შეიძლება „ურწყავი“-ს დაახინჯებული აღნიშვნა ყოფილიყო. ჩანს ეს არ მართლდება. *Орацкари*-ს შესაბამისი „დავთარში“ ვერაფერი ვხედავ.

23. სოფ. ჯორჯეთი — *جورج* (I 8, 96; II 9, 99). პირველი *ج* და მეოთხე *и* ასო დიაკრიტული ნიშნებითაა შეგონა. მაგრამ ახლა ირკვევა, რომ ეს მეორე

¹ სტია, ფ. 1044, ს. 15, გვ. 9 r.
² П. Загурской, Поездка в Азиатский уезд, Зап. КОРПО, VIII, гл. 28. იმ. შემთხვევაშიც იგივეს მხარის 53-იან. სოფ. № 37.
³ სტია, ფ. 223, ს. 20, გვ. 14 v, ფურც. 19; ფ. 1044, ს. 4, გვ. 29 v.
⁴ სტია, ფ. 223, ს. 20, გვ. 12 v, 14 r, 16 r. მიწის ნაკვეთი იყო ხელზე „ურწყავი“ და „სარწყავი“ იმ. თუ გვახსოვდება, სპ. ექსპედიციის ისტორია, I, გვ. 111. შეიძლება ეს პუნქტები სოფლებსაც დარქვებოდეს.

ნიშანი ანუ კი არა, უკანასკნელ ასოს ეკუთვნის. უკანასკნელი ასო კი, როგორც ჩვენ ლაშქარს (ქ) ვკითხულობდით, უფრო — ნიშანს ჰგავს და ქვემოთ უნდა წერტილიც ამისი უნდა იყოს (საერთოდ, ბოლოკიდური ქ-ისა და ანუ მოხაზულობის გარჩევა ძალიან ძნელია: ორივე ქვემოთ აღმაცურად გასწორებული მოგონი ხაზით გამოიხატება (იხ. დედანი, გვ. 90). ამრიგად, ეს მოხაზულობა ასევე უნდა წარმოგვიდგება (ქ და პ ასოებს შორის) ნიშანი ამოიწმინდათეს უნდა იყოს, სამი თანამოგანი ზედიზედ არ შეიძლება; და ანუ წმინდაა, ეს არის ც, რომელიც აქ „ი“ ან „ე“დ უნდა წყვილითხოთ). ანუ უნდა იყოს სახელი იმ ნასოფლარისა, რომელიც იხსენიება ერთსაბუთს: Пустопорожнюю казенную деревню Джореп записывают похороны и жители; მეორეჯერ კიდევ Чореп იხსენიება წობტევეთან დაკავშირებით. არქივისეული სიების Чуреп ვარიანტზე უფრო სწორია Джореп უნდა იყოს, რადგანაც საბუთი, რომელშიც ეს ვარიანტი გვხვდება, ეხება მეტად სტრაიონულ, მიწათმფლობელობის საკითხს. ირკვევა, რომ ეს ჯორეფ სახელი ამ მიდამოებში წყალსაც რქმევია... ручей, называемый Джореп და აგრეთვე... лес, называемый Джорепским¹. სოფ. წობტევი, რომლის მცხოვრებნიც მფლობელობაში ყოფილა ეს ნასოფლარი, სწორედ ამავე აწყურის ნასოფლია².

24. სოფ. ზღუდერი (I 8, 96; II 9, 99). დედანში გვაქვს ანუ დაკრძალული ნიშანი არა აქვს მხოლოდ მეხუთე ასოს, რომელიც უთუოდ ც-ია—გ თანმიოვნივს ვადმოძევი. საარქივო სიებში Згудра იხტომია, რომ სიის შემადგენელმა ც ასო შეცდომით ი-ნად ამოიკითხა³. ამრიგად ჩვენ აქ ამოვკითხეთ „ზღუდერი“ — انور, რაც ოთხი სავსებით გარკვეულად დაწერილი ასოს პირობებში არავითარ ექვს არ იწვევს. მესხური დავითნის ქრონიკაში⁴ ორჯერ არის ნახსენები გეოგრაფიული პუნქტი ზღუდერი. მოქმედება წარმოებს ახალციხის მიდამოებში. ლაშქარის ურუქებთან ლაშქრობაზე: „პატრონი მანუჩარ და პატრონი ერეკლე ლაშქარი შეიყარეს, წავიდეს, ურუმთ პირს ნიუდგეს; პატრონი ყვარყვარე ცოტად უგუნებოდ იყო, ის ველარ წავიდა, ზღუდერს ჩავედით“⁵. მეორეჯერ კი ზღუდერი ასეთ კონტექსტშია ნახსენები: „სათარიდან წამოვიდა პატრონი დედისინფი შობათა, ღამით ჟამსა ბ ზღუდერს ჩამოვიდა“⁶. პროფ. ექ. თაყაიშვილი „მესხური დავითნის ქრონიკის“ რუსული თარგმანის კომენტარში ამბობს, რომ სოფ. ზღუდერი ვახუშტს მხოლოდ ქართლში,

¹ ილია, II, 72, ს. 88, გვ. 107 r; იქვე, ფ. 71, ს. 8, გვ. 24 v.
² ილია, II, 1044, ს. 4, გვ. 21 v; იქვე, გვ. 27 v.
³ იმ ქვემოთ ამავე ნაწილს სოფელი № 40.
⁴ ილია, II, 47, ს. 73, გვ. 9 r; მეორე სიაშიც ასეა.
⁵ სამი იატაკიანი ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ. თბილისი, 1890, ს. 107.
⁶ ილია, II, 109.

ლიახვის ხეობაში აქვს მოხსენებული¹. შემდეგ განაგრძობს: „В Саване-Саваного деревня под таким названием, очевидно, существует, но в географическом описании Вахушта мы ее не находим“².

ზღუდერი მოხსენებული აქვს აგრეთვე დ. ბაქრაძეს მის მიერ აღწერილ ერთ-ერთ აქტში — „... ზღუდრისა და ქაშუეთის შთორმუხისათა...“ ვფიქრობ, რომ კონტექსტის მიხედვით (... აწყურისა და ვარძიის დმრთის მშობლისათა...) აქ ჩვენა ზღუდერზე უნდა იყოს ლაშქარაქი³.

თავისთავად ცხადია, რომ „დავარის“ სოფ. ზღუდერი, რომელიც ახალციხის სანჯაყსა და აწყურის რაიონში არის ნაჩვენები, „მესხური დავითნის ქრონიკაში“ ახალციხის (და აწყურის) სანაბებში მდებარედ ნახსენები ზღუდერ სოფელია. „დავარის“ ამ ჩვენებამ საესებით გაანართლა პროფ. ექ. თაყაიშვილის მოსაზრება, რომ სამცხე-საათაბაგოში ზღუდერის სახელწოდებით გეოგრაფიული პუნქტი უნდა არსებულიყო.

„დავარის“ მიხედვით ზღუდერი საკმაოდ მოზრდილი სოფელია: მასში 22 კრული მოსახლეა და აწერია 19 000 ახჩად შეფასებული ბეგარა (II, 99). სოფ. ზღუდერი რუკებზე არ არის აღნიშნული. ნასოფლარი ზღუდერი ჩვენ უნდა ვეძიოთ დღეს იმ მიდამოებში, რომელიც აკრავს სოფ. ზღუდერთან დასახლებულ შემდეგ გეოგრაფიულ პუნქტებს: ნასოფლარ ოკიზას, სოფ. ზიკილას, წინუბანს, გიორგიწმინდას, ჩოატასა და სხვებს.

25. სოფ. ოკიზა — اوکيزا (I 8, 97; II 10, 100). ამ დაწერილობას დედანში დიაკრიტიული ნიშანი სულ არა აქვს (გვ. დედნისა — 91). ამოკითხული იყო ძლიერ უმართებულად. გაირკვა: რომ ეს „ოკიზა“ კი არ არის — „ოკიზა“—ა; შაშასადამე, ნიშნები დასმის შემდეგ იქნება — اوکيزا = „ოკიზა“. სოფ. ფერსას ზევით ნასოფლარი ოკიზას არსებობის შესახებ ცნობა პირველად ნიკო ნათენაძემ მოამწოდა (ნაგრამ I და II წიგნები უკვე დაბეჭდილი იყო). ნ. ჩათენაძის მოწოდებული ცნობა სავსებით გაანართლეს შემდეგში მოპოვებულმა საარქივო მასალებმა. ჯერ ერთი, ორთავე არქივისეულ სიაში ჩვენ გვაქვს Окиза (გვ. 9 r, 10 r). გარდა ამისა, საარქივო საბუთებში წერია, რომ აზნაურ იაკობ ყანდინოვს აქვს მამული ჯაყისმანსა და ფერსაში და აგრეთვე მასვე ეკუთვნის დაუსახლებელი ადგილი — Окиза⁴. ჩვენ აქ მოვიყვანთ ამავე საბუთიდან ერთ ადგილს, სადაც მოცემულია ოკიზა ნასოფლარის დახასიათება როგორც ადგილმდებარეობის, ისე მისი სამეურნეო მნიშვნელობის მონაცემთა თვალსაზრისით: Из пустопорожнего места Окиза,

¹ ვახუშტს დიდი ლიახვის ხეობაში მართლაც აქვს დასახლებული ზღუდერი: აღწერა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1911, გვ. 202.
² E. Такайшвили. Источники грузинских летописей, Три хроники, III Хроника Месхитской псалтыри, С.М.О.И.К., вып. 28, Тбилиси, 1900, გვ. 200.
³ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре. СПб., 1878, გვ. 196. დ. ბაქრაძის მიერ რუსულად გადათარგმნულში Згудрасского კი არ უნდა იყოს არამედ Згудраского.
⁴ სერა, ფ. 72, ს. 8 (1841 წ.), გვ. 2 r.

владельцам наследникам дворянина Якова Кандинова и жителей города Ахалиха Якову Качкоеву, в коем пахотной земли на 4 сажени посева, для провояного и строевого в окружности 6 верст, имеющего границами с одной стороны земли вышеноказанной деревни Перса, (б) третьей — земли пустопорожнего места Анли(?) - Свирь, (с) третьей казенной — для Кошби и с четвертой казенное пастбищное место Пхалишван, приносящее доход владельцам с распахиваемых жителями деревни Перса пахотных и сенокосных земель пятую часть урожая хлеба и т.д. შემდეგ კოტატი ქვემოთ, სადაც დასახლებულია სოფ. ფერსის მომიჯნავე ჰენჯიბა, იხსენიება с четвертой (стороны) пустопорожнее место (Anli) ოკიბა-ძოვრეთ-გელათებან სოფელთა ვითარების გასარკვევად უფრო შინაშეწოდების არქივში დაცული ქართული საბუთი, რომელსაც ჩვენ აქვე ვაქვეყნებთ: 1835-ს წელს იენისის 5-ს დღეს ესე წერილი მოგვცია თქვენ ვართ ვალბელის ახალციხის იაკობ ყანდინოვის აბეკუნს კოლლეგსკის სეკრეტარს იენი ჰენჯიბას მას შა, რომელ სამის კუპჩით გვეკუთვნის მე და ვარაუდობს ყანდინოვის სანახევროთ ახალციხის ფაშალიქში სოფლები და მათს რიცხვში აწყურის სანჯახში ფერსა, ძოვრეთ, ოკიბა, კდეც გელათებანი, მახლათებანი და მაქსურათებანი. ეს სამი თქული არის თ ის ელ შიდ მდებარე, რომელნიცა ესენი არიან იაკობ ყანდინოვის სანახევრო, ამაზე თქვენ გაძღვე ნებას ნასყიდობათა-მდრო ესე რაისწეროთ სანახევროთ აბეკუნურს ანაწერში. იაკობ ქანსოვეი¹. ამასვე, საყვებით გარკვეულია „დავთრის“ აწყურის ნაპირში დასახლებული ჰენჯიბის, 5 კომლიანი სოფლის ოკიბის ადგილმდებარეობა. სოფელში ოკიბამ ზენ დრომდე ვერ მოაღწია. ხოლო ნასოფლარი ოკიბა მოსახლეობა ზენ დრომდე მოღწეულია ახალციხის რაიონში ფერსის სასოფლო საბჭოს ცენტრის სოფ. ფერსისა². ამასთანავე ერთად უნდა შესწორდეს დაბეჭდილი აკრე (I 8, 97) აკრე (II 9, 100) ოკიბისა³.

26. სოფ. ზიკილია — *هیکلی* (I 8, 97; II 10, 100). პირველი ორი ასო — *ز* და *ح* დიაკრიტიკის ნიშნებიანია, მესხეთე ასოს არა აქვს ასეთი, მაგრამ ეს არ ქმნის დაბრკოლებას იმისათვის, რომ აქ ამოკითხულიყო ცნობილი სოფლის ზიკილიის სახელი. ვახუშტი ახსენებს „ზიკილიის ქვეს“⁴, ხოლო *А. Зигурский* ზიკილიის აღმართს⁵. დღეს ზიკილია

¹ სტია, ტ. 72, ს. 8, გვ. 28 v, 29 r. ეს საქმე დასაბუთებულია ასე: Дело о доставле-нии сведений о имени умершего дворянина Якова Кандинова да да таатаризებულია 1840-1845 წწ.
² იქვე, ხაზზე, გვ. 38 r.
³ სტია, ტ. 1044, ს. 2, გვ. 83 r (აქვე საქმეს დართული აქვს „წერილის“ რუსული თარგ-მანი).
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 21.
⁵ ვახუშტი, სწავლასა საქართველოსა, გვ. 124. „ზიკილია“ სწორად არ არის იხ ცნობილი, ახალციხის რაიონში. „სახალხო განათლება“, 1948, 23.IX.
⁶ *А. Зигурский*, Поездка в Ахалихский уезд; Зап. КОИРГО, VIII, გვ. 12, აგრეთვე: სტია, ტ. 1044, ს. 4, გვ. 21 r.

ახალციხის რაიონში აგარა. წინუბანი და გურკელთან ერთად შედის აგარის სასოფლო საბჭოში¹. ერთ საბუთში წერია: „თქდი ელისბარ ციციანოვი სხვებთან ერთად ფლობს სოფ. ზიკილიას...“

27. სოფ. წინუბანი — სოფელ გურკელთან — *هیکلی* (I 8, 98; II 10, 101). შიართლაც წინუბანი გურკელთან ახლო, მისი სამხრეთით მდებარეობს. რადგანაც „წინუბნის“ სახელით სოფელი „ვილანეთში“ კიდევ არის. ამ წინუბანს ჩვენ პირობით შეიძლება დავარქვათ აწყურის ან დედისიშენის (იხ. აქვე სოფ. № 39 — აგარა) წინუბანი. დღეს ეს წინუბანი აგარა, ზიკილია და გურკელთან ერთად ახალციხის რაიონის აგარის სასოფლო საბჭოში შედის². ამ წინუბანზეა კ. ზისერმანი რომ ამბობს: ახალციხიდან 15^{1/2} კერსზე, ღერ-მუტის, ე. ი. სამკურნალო წყლის ხაპირის მდებარეობს (გვ. 2). მისივე ცნო-ბით 1870 წ. წინუბანში 50 კომლია (იქვე).

28. სოფ. ფერსა — *هیکلی* (I 8, 99; II 10, 101). დღეს ახალციხის რაიონში ფერსა ამავე სახელწოდების სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელსაც მუგარეთ, შურდო, გიორგიწმინდა და წობტეც სოფლებს აერთიანებს³ (იხ. თანდართულ რუკაზე). კ. ზისერმანით ს. ფერსა ახალციხიდან 12 კერსზეა, ოკიბის-წყალზე, 12 კომლიანი მოსახლეობით (გვ. 3). ფერსა იხსენიება 1825 წ. ქართულ საბუთში როგორც აწყურის სანჯახის სოფელი ძოვრეთ და ოკიბასთან ერთად⁴.

29. სოფ. გიორგიწმინდა — *هیکلی* (I 8, 99; II 10, 102). არქივსებულ სიებში — *Георги* იმინია (გვ. 9 r, 10 v). ადგილობრივი მცხოვრების წარმოთქმით ჩაწერილი მაქვს „გიორგიწმინდა“-ც. დღეს, ს. გიორგი-წმინდა ახალციხის რაიონში ფერსა, მუგარეთ, შურდო და წობტეცთან ერთად ფერსის სასოფლო საბჭოში შედის⁵. კ. ზისერმანით გიორგიწმინდაში 30 კომლია (1870 წ.) და მდებარეობს იგი ახალციხიდან 12 კერსზე⁶.

ამ სოფლის ბოლო მინაწერში იხსენიება ჩაირი *هیکلی*, რომელიც არ დარჩენილია — *пустопорожнее место Арине свети*⁷.

30. სოფ. ჩობტა — *هیکلی* (I 8, 100; II 10, 103). ვახუშტის „სიაში“ ამ სოფლის სახელად ჩობტა გვაქვს⁸ და შიართლაც ეს ასე უნდა იყოს, რადგანაც ქართულში ფშვინიერი თანხმოვანს მკვეთრი შოსდევს ხოლმე (რექტორი, პუნქტი და სხვ.). ამდენად, „დავთრის“ II წიგნში ჩობტა (გვ. 10, 103) უნდა ვასწორდეს ჩობტაზე. სოფ. ჩობტა ახალციხის რაი-

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 21.
² სტია, ტ. 1491, ს. 487, გვ. 2 r.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 21.
⁴ იქვე.
⁵ სტია, ტ. 1044, ს. 2, გვ. 83 r.
⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 21.
⁷ *В. Пачавадзе*, 2.
⁸ სტია, ტ. 1044, ს. 4, გვ. 32 r.
⁹ გვ. 31 r.

ამის გარდა სასოფლო საბჭოში შედიოდა¹. ჩოხტა მდებარეობს ოკიზის-
წყალზე, ახალციხიდან 13 კერსზე; 1870 წ. ჩოხტაში 4 კომლია².

31. სოფ. მუგარეთი — تيارك (I 8, 101; II 10, 103). ერთვერსიან
ბუნებრივ-დავითის³ დროს 11 კომლიანი პატარა სოფელია. დღეს
ახალციხის რაიონის ჭრის სასოფლო საბჭოში შედის⁴. კ. ზიარბანის მუ-
ღარეთის სოფლის არ არას; ქართული ღ თანხმობანი ქ ნიშნით არსად არ
გადამოცემს. ხასერბანი 1870 წ. მუგარეთში 27 კომლს უჩვენებს⁵.

32. სოფ. ზერხანა (?) — ايزيز (I 9, 101; II 10, 104). ეს დაწერი-
ლობა დედანში მთლანად დიაკრიტული ნიშნებითაა წარმოდგენილი (გვ. 95)
და მას ამოკითხვობა ექვს არ იწვევს. მიუხედავად ამისა, მასალის უქონ-
ლობის გამო ანელისა გაირკვეს, თუ როგორ წარმოითქმოდა ის ქართულად.
თანხმოვანი „ჟაჟარში“ გამოხატავს ქართულ ზ, ძ და წ თანხმოვნებს. აქ
ანელის დადგინო, თუ რომელი ჯ რომელ ქართულ ბგერას გამოხატავს
(ძორხანა, ძორხანა, ძორხანა და სხვ.). ჯერჯერობით საორიენტაციო ქართუ-
ლი მხალა არ ჩანს. არქივისეულ სიებში Зирхана გვაქვს (გვ. 9 r. 10 v).
მტარა. უკომლიანი სოფელია.

33. სოფ. წრაოხი — خوراي (I 9, 102; II 10, 104). ქართული
წყუთრი აქ თანხმოვანი წესისამებრ ჯ მგლერი თანხმოვნითაა გადმოცემული,
ხოლო „წო“ თანხმოვანთა გასაყარად მათ შუა ჩასმულია „ი“ ხმოვანი.
ეს ოკიპიშვლით Дорога к Биети пролегает через деревни Црхохи и
Црхохи по ущелью Пинубанской речки...⁶ არქივისეულ სიებში თურქულ-
ურს გავლენით გვაქვს Црхох (გვ. 9 r. 10 v). ადგილობრივი მკვიდრისგან
ჩვენებულ მაქვს აგრეთვე მეორე გადათურქულებული ფორმაც „წრაოხი“.
წრაოხი შედიოდა ახალციხის რაიონის აწყურის სასოფლო საბჭოში⁷.

34. სოფ. გურკელი სოფ. წინუბანთან — كوركل (I 9, 102; II 10,
105). სოფ. გურკელი აგარა. ზიკილია და წინუბან სოფლებთან ერთად ახალ-
ციხის რაიონის აგარის სასოფლო საბჭოში შედის⁸. ჩაწერილი მაქვს, გგო-
ნებ, დამახინჯებული „კუოკელ“ ფორმაც. „დავთარის“ დროს გურკელი 9
კომლიანი სოფელია. არქივისეულ სიაში ამ სოფლის სახელწოდება სწორად
აქვს მოყვანილი: Горкл, Горкл (გვ. 9 r. 10 v).

35. სოფ. ქორთა (?) — كورت (I 9, 103; II 10, 105). „დავთარში“
აღრიცხულია 3 კომლიან სოფლად. დაწერილობის მეოთხე ასოს დიაკრიტუ-
ლ ნიშნით არა აქვს დასმული, რაც აძნელებს მის ამოკითხვას. არქივისეული

¹ ამ ახალციხის რაიონის დასახლებულ პუნქტთა ოფიციალური სია.
² II. Материалы, 1.
³ სპ. სპ. ადმ. ტერიტ. დავოფა, 21.
⁴ II. Материалы, 2.
⁵ МАК. XII, გვ. 3.
⁶ ამ ახალციხის რაიონის დასახლებულ პუნქტთა სია.
⁷ სპ. სპ. ადმ. ტერიტ. დავოფა, 21.

ორივე სია ამ სოფლის სახელად იძლევა Корт-ის (გვ. 9 r. 10 v). ჩვენც აქ
„ქორთა“-ს ვვარაუდობთ. მაგრამ ამ ვარაუდის შემამაჯრებელი რაიმე ფაქტი
არ გავიხსენებ და კითხვითი ნიშანი დავსვით.

ქართულში -თა სუფიქსით ნაწარმოები გეოგრაფიული სახელი ბევრია:
მაგალითად, სხალთა, ბალანთა, ცხაბურთა, ჩხიკეთი¹ და სხვ. ამდენად ამ
შეუთხვევაშიც არ არის გამორიცხული, რომ „კრ“ აართლა „ქორთა“ სა-
ხელს გადმოგვეცემდეს. წაკითხვის სხვა ვარიანტები, მაგალითად, „ქორია“,
„ქორნა“, „ქორბა“, „ქორფა“ ნაკლებად შესაძლებელია.

საკითხის დასმის წესით აქ იხილა მკითხველს მოეახსენოს „ქორთა“-ს
შესახებ ერთი ვარაუდი. გრიგოლ ხანძთელის „ცხოვრებაში“ ორჯერ იხსენიება
გეოგრაფიული პუნქტი ქორთა („მაშინ თვით წარვიდა ქორთას“ და „ქითარ-
ცა შიიწია ცქირი ქორთას“²). ამ ძეგლის გამომცემელი პ. ინგოროყვა ამ
ქორთაზე შენიშნავს, რომ „ადგილმდებარეობა სუსტად გარკვეული არაა“³.
ქორთა (?) ნასოფლარის ადგილმდებარეობის გასარკვევად საქორთა ორიენ-
ტირება ქორთასთან ნახსენებ მუგარეთ, წრაოხ, გურკელ, ბიეთ და სხვა
სოფლებზე.

ამრიგად, შესაძლებელია „დავთარის“ „კრ“ პუნქტი სოფ. ქორთა (كورت)
იყოს და, შეიძლება, სწორედ ის ქორთა, რომელიც გ. ხანძთელის „ცხოვრება-
ში“⁴ დასახელებული.

36. სოფ. ბიეთი — بيت (I 9, 103; II 10, 103). როცა II წიგნის
ბეჭდვა დაიწყო „ბიეთი“ ჯერ კიდევ არ შეონდა ამოკითხული. ამით იხსენიება,
რომ II წიგნის ე. წ. საგადასახადო ობიექტთა სიაში (გვ. 10, № 36) ამოყ-
ვითბავად დაბეჭდილია ბ (ბოლოკიდურად, ასო შეცდომისა) და ფრჩხილებში
სავარაუდოდ „ბეთი“ ვარიანტია მოცემული. შემდეგში ჩვენ საესებით
შართებულად დაუვკავშირეთ ეს დაწერილობა ექ. თაყაიშვილის მიერ აღწე-
რილი გეოგრაფიული პუნქტის „ბიეთ“-ის სახელს. ბიეთი ექ. თაყაიშვილთან
იხსენიება დაკავშირებით იმ სოფლებთან, რომელთა შორისაც „დავთარში“
აღწერილია სოფ. ა-ი. ამ გარემოებამ ჩვენ მოგვცა საშუალება ამ დაწერი-
ლობის სწორად ამოკითხვისა. არქივისეული I სიაც ბიეთ-ს იძლევა (გვ. 9 r).
ბიეთის მდებარეობა დაზუსტებულია. ექ. თაყაიშვილი წერს: Биети — велико-
душная перковь с красным куполом, в 6 верстах к северо-западу от
Ацхур. Дорога к Биети пролегает через деревни Црхохи и Црхохи по
ущелью Пинубанской речки...⁵ ექ. თაყაიშვილის შემდეგი შენიშვნა კიდევ
უფრო აზუსტებს ბიეთის მდებარეობას: (Биетская) перковь расположена на
скате, выше Пинубанских минеральных (серных) вод и окружена выся-

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 61, 80.
² გ. მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა. დედაი ალადგინა და გამოკვლე-
ვა დავითის პ. ინგოროყვამ, თბილისი, 1949, გვ. 119.
³ იქვე, გვ. 204.
⁴ МАК. XII, სვ. 3.

... ამ წინუბნის შინერალური წყლების მდებარეობა კი საგსე-
ბით დასტურებულია ხუიერსიან რუკაზე, სადაც წრიობს ზემოთ აღნიშნუ-
ლი *Панорама* იმ. ხაზი.

სოფ. ბაგრატი ზენ დრომდე მოაღწია. უფრო მეტი: „დავთრის“ შედგე-
ნის დროს ერთი ზეითი უფილა; ჩვენ დროში კი ახალციხის რაიონის აგა-
რის სასოფლო ბაღში აგარა, ზიკილია, წინუბანი და გურკელ სოფლებთან
კრამდ შედიოდა *Панорама* 2. ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ „დავთრის“
შედეგის შემდეგ ზენ გვერდმა დიდი ბიეთიც, ხოლო ჩვენ დრომდე
ქაჯარა ბიეთმა მოაღწია.

37. სოფ. საკანაფეს ციხის რაბათი უბნითურთ — *سكانافيس* (I 9, 104;
II 10, 106). ამ დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშნები არა აქვს; ცალკეული
ასოები ასეა კაბრებული II წიგნში — *سكان*, ხოლო I წიგნში კი მეორე
ასოფ. გ-შია შეცნობილი. შემდგომმა დაკვირვებამ და ასოთა მონახულობის
უფრო დატალღობად შესწავლამ მე დამარწმუნა, რომ ამ შემთხვევაში მეორე
ასო ლანა (ღ) კი არაა, კაფია (კ). შუათანა კ-ის თავს, როგორც დადის-
ტურთა, ამდენი სიგანე აქვს, რომ მისი შუათანა გ-ნად მიღება ადვილად
შეიძლება. ამისათვის ჩვენ შეგვიძლია შევიდაროთ განსახილველი დაწერილობა
سكان (დედანი, გვ. 27). მაგალითად, იმავე ხელით დაწერილ *سكان* სიტყვას
(დედანი, გვ. 27). ჩვენ დავინახავთ, რომ მეორე ასოთა თავები როგორც
პირველ ისე მეორე სიტყვაში თანაბარი სიგანისა და გარემოწერილობის
სა არაა. ამ არადა, 113-ე გვერდზე (დედანი) მეექვსე სტრიქონზე *سكان*
სიტყვის კაფია თავი გაცილებით უფრო განიერია, ვიდრე სხვაგან რომელიმე
გ-ნის თავი. ამიტომ *سكان* დაწერილობაში მეორე ასო კაფი უნდა იყოს
და მასზე დიაკრიტიული ნიშნების დასმით ეს მონახულობა ამ სახეს მიიღ-
ებს: *سكان*. ამის წინათხვა კი ამ ზონაში მდებარე გეოგრაფიული პუნქტების
სახელითა შეიძლება *საკანაფე*-დ.

საქმე ისაა, რომ „მესხური დაეითნის ქრონიკაში“, რომელშიაც მოქმედ
პირთა სამოქმედო ასპარეზი უმთავრესად აწყურის და მისი მიდამოებია,
მდებარე ციხე-სიმაგრე საკანაფე. „ქრონიკაში“ ნათქვამია: *Май 31-го*
в 1471 году ი. ი. *в Сакапане Хосита, сын патрона Квар-*
дара... უფრო მნიშვნელოვანია ამ თვალსაზრისით ამავე ძეგლის მეორე
ცნობა *Патровиска Делне-ижели и патрон Кайхосро, сын патрона Квар-*
дара, поселились в крепости Сакапане. Елиа Диасамидзе приставил

1 იქვე, ბიძაძე იმ. სახელი ნაშრომი ვ. ბერიძისა: სამცხის ხუროთმოძღვრება XIII-XVI
უკუნეებში. თბ., 1925, გვ. 156.

2 სახელმწიფო პუნქტთა თეოციალური სია. ამავე სახელით გეოგრაფ. პუნქტი ცნო-
ბილია ქრონიკა. მდებარე მეგრეთის ზემოთ: დ. ბაქრაძე, Кавказ... 24.

3 იქვე, ბიძაძე იმ. სახელი ნაშრომი ვ. ბერიძისა: სამცხის ხუროთმოძღვრება XIII-XVI
უკუნეებში. თბ., 1925, გვ. 156.

4 ი. ს. Такайшвили, Хроника мекхийской псалтири, СМОИИР, 28, Тифлис, 1900,
გვ. 207.

Саванлишвили к Деметской крепости для имени... 1 ამრიგად, ირკვევა,
რომ 1. ყვარყვარე ათაბაგის შვილი ხოსიტა ავად ხდება საკანაფეში, 2. იმავე
ყვარყვარეს შვილი ქაიხოსრო თავისი მეუღლით დაბინადრდნენ საკანაფის
ციხე-სიმაგრეში, სადაც მათი ოჯახის წევრი (იმა ქაიხოსროსი) ცხოვრობდა.
აქვე იხსენიება დემოთის ციხე, რომელზედაც ჩვენ ქვემოთ გვექნება ლაპა-
რაკი და რომელიც ამ აწყურის მიდამოებშია. ეს გეოგრაფიული პუნქტები
(საკანაფე, დემოთი) აწყურთან ახლოსაა.

ჩვენ მიერ განხილული გეოგრაფიული პუნქტი *საკანაფე*, რომელიც *საკანა-*
ფე უნდა იყოს, „დავთარში“ აღწერილია: *დავთარში*, როგორც
საკანაფე-ის, ე. ი. საკანაფის ციხის რაბათი, ე. ი., ეს პუნქტი „დავთარში“
ციხეა, ისევე როგორც ის მესხური „დაეითნის“ ქრონიკაშია მოიხსენიებული.
მეორე — *საკანაფე* ე. ი., *საკანაფე* აღწერილია აწყურის სანახევრის ისეთ პუნქ-
ტებთან, როგორიცაა: (რიგის მიხედვით) — მუგარეთი, წრიოხი, გურკელი, მიეთი,
აგარა, წოსთები და სხვ. არქივისეულ სიგებში ამ პუნქტის სახელი დამახინ-
ჯებულია, მაგრამ *Са* მარცვალი ორივეში კარგად ირკვევა (გვ. 9 r, 10 v).
ვფიქრობ, ეს ვითარება სრულ სათუძველს იძლევა იმისათვის, რომ
საკანაფე დაწერილობაში ამოვიცნოთ *საკანაფე*, რომელიც უმეოხსენებულ ცნობილ
გეოგრაფიულ პუნქტთა შორის იხსენიება და რომლის ადგილმდებარეობის
დასტურება ადვილზე ამ მომაცემების მიხედვით სავსებით შესაძლებელია.

ეს წიგნი უკვე სტამბაში იყო, როცა ე. ზისერმანის სტატიისტიკურ
კრებულში ჩვენ ვიპოვეთ ცნობა, რომლითაც საესეთით დასტურდება ზემოთ
წარმოდგენილი მოსაზრება საკანაფე-ს შესახებ, როცა ე. ზისერმანი
ცნობებს იძლევა სოფ. წრიოხზე, წინუბნების გრაფიაში ის წერს: *Панорама*
и Елиа Диасамидзе в крепости Сакапане — 12. მასთანავე, სოფ. წრიოხ-
თან (იხ. ზემოთ სოფ. № 33) ნაჩვენებია ერთი დაზგრუული ციხე, სახელად
საკანაფე.

38. სოფ. *صوحان* (?), (I 9, 104; II 10, 106). *სახ* და II წიგნში *صوحان*-ია,
ამოკითხვა ნელდება; შეიძლება *صوحان*-იც იყოს. არქივისეულ სიგებში ამო-
კითხულია *Сухан*-ად, მაგრამ ეს დაზგრუული არაა.

39. სოფ. აგარა — დედისიმედის წინუბანთან *اگر* (I 9, 104; II 10,
106). ამ დროს უკვე გაუკაცრიელებული სოფელია. აგარის ლოკალიზაციისა-
თვის მნიშვნელოვანია ვიცოდეთ, თუ რომელია დედისიმედის წინუბანი. დე-
დისიმედის წინუბანი უნდა რქმეოდა იმ წინუბანს, რომელიც ამავე აწყურის
ნაპიანში 27-ე სოფლად და გურკელთან ახლო მდებარედ არის აღწერილი
(II 101. იხ. თანდართული რუკა). ამ სოფ. წინუბნის მინაწერში იხსენიება
დედისიმედის ვენახი და ბაღი. ამ წინუბნის მდებარეობის განსასაზღვრავად
ნათქვამია, რომ ის გურკელთანაა. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ დასახელებულ

1 ი. ს. Такайшвили, Хроника мекхийской псалтири, СМОИИР, 28, Тифлис, 1900,
გვ. 213.

2 К. Зиссерман, 2.

საქართველოს სახელწოდებაში შემდგომ ხანებში მოსახლეობა გაჩნდა და ამ...
საქართველოს სახელწოდებაში შემდგომ ხანებში მოსახლეობა გაჩნდა და ამ...
საქართველოს სახელწოდებაში შემდგომ ხანებში მოსახლეობა გაჩნდა და ამ...

42. სოფ. წოხთები — *خوت* (I 9, 104; II 10, 106). დაწერილობა...
სოფ. წოხთები — *خوت* (I 9, 104; II 10, 106). დაწერილობა...
სოფ. წოხთები — *خوت* (I 9, 104; II 10, 106). დაწერილობა...

43. სოფ. კუდისი (?) — *كوديس* (I 9, 105; II 10, 107). პატარა, 6...
სოფ. კუდისი (?) — *كوديس* (I 9, 105; II 10, 107). პატარა, 6...
სოფ. კუდისი (?) — *كوديس* (I 9, 105; II 10, 107). პატარა, 6...

44. სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).

1 სოფ. წოხთები — *خوت*, გვ. 21.
2 სოფ. წოხთები — *خوت*, გვ. 21.
3 სოფ. წოხთები — *خوت*, გვ. 21.
4 სოფ. წოხთები — *خوت*, გვ. 21.

სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسა* (I 9, 105; II 10, 107).

45. სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسა* (I 9, 105; II 10, 107).

46. სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسა* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسა* (I 9, 105; II 10, 107).

47. სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسა* (I 9, 105; II 10, 107).
სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسა* (I 9, 105; II 10, 107).

1 სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا*, გვ. 46.
2 სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسا*, გვ. 41.
3 1936 წლის „სახელწოდების რეგისტრის“ გვ. 390.
4 იხ. ჩვენსი უკანა ნაწილი და „სახელწოდების რეგისტრის“ გვ. 259-252.
5 სოფ. სლესა — უკან სლესა უბნითურთ — *سلسა*, გვ. 17 v.
6 *МОНЕТКИ*, III, გვ. 59.
7 აღწერა საქართველოსა, გვ. 124.
8 იხ. Description géographique de la Géorgie... I ტომი; იხ. აღწერა საქართველოსა.

„დავითის“ ზენი კოპი=ქვაბნი გვაქვს (იხ. დედანი, გვ. 100). მეოთხე-
 ასობით „საბუთის“ (ბ) კბილაკი არის, მას კიდევ მოსდევს მეორე ასე-
 თივე კბილაკი „ნ“ (კ) თანხმოვნის აღსანიშნავად. ამრიგად, „დავითის“
 I და II წიგნში დაბეჭდილი კოპი უნდა გასწორდეს კოპი-დ, ხოლო II
 წიგნის „ქვაბნი“ კი — „ქვაბნი“-დ. ზოგ საარქივო მასალაში (მაგ., 1841 წ.)
 კბილაკი გვაქვს: სოფ. ძოვრეთის საზღვრების დასაზუსტებლად ნასოფლარ სლე-
 ხასთან ერთად დასახლებულია пустошорозжее место Квან¹. „ქვაბნი“
 რომ აქ „ქვაბისხევი“-ა იქიდან ჩანს, რომ ის მოხსენებულია ისეთი გეოგრა-
 ფიული პუნქტების გარემოცვაში, რომელნიც დღეს დვირის სოფელსაბჟოს ტე-
 რატორიაზე მდებარეობენ (სლესა, ძოვრეთი და სხვ.). 1863 წლის ერთ სა-
 ზღვროში კი ამ სოფლის სახელად მოცემულია Ковниев (=ქვაბისხევი)². 1870
 წელს დაბეჭდილ ერთ ოფიციალურ წიგნში ამ სოფლის სახელად Ковни-
 ево, ხოლო იქვე ქართულად კობისხევი (← ქვაბისხევი) გვაქვს (ახალ-
 ციხიდან 28 ვერსით დაშორებული და ხუთკომლიანი მოსახლეობით)³. უნდა
 ვიფიქროთ, რომ „ქვაბისხევი“ ამ სოფელს შემდეგში დაერქვა. ამ მოსაზრე-
 ხას ისიც ამაგრებს, რომ ვახუშტის სიაში (გვ. 42 v) სოფ. სლესასა (აქვე,
 № 44) და დვირთან (აქვე, № 11), სადაც დღევანდელი სოფ. ქვაბისხევის
 დასახლებაა მოსალოდნელი, იხსენიება აგრეთვე „ქვაბნი“. ასეთსავე კონ-
 ტექსტში ვახუშტი მეორეჯერ იხსენიებს სოფ. ქვაბს; სახელდობრ, სლე-
 ხას, აწყურსა (აქვე, № 1) და გიორგიწმინდასთან (აქვე, № 29) ერთად
 იხსენიება „ქვაბნი“ (გვ. 31 r). „ქვაბნი“ სახელწოდება შემდეგში, შესაძ-
 ლებელია, გამარტივდა „ქვაბ“-ად ისევე, როგორც „ფოკანი“-მ „ფოკა“ და
 „განანი“-მ „განა“ მოგვცა. ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში წერს: „ფერსა-
 თისა შიისა გამოდინარე ქვაბის-ქვეს...“⁴ შეიძლება შემდეგში, როდესაც
 სოფელი უფრო გავიარდა („დავითის“ დროს სოფ. ქვაბში ნ კონლია) და
 ზეგის (ქვაბის-ხევის) მნიშვნელოვანი ნაწილი დაიკავა, მან „ქვაბისხევის“ სა-
 ხელწოდება მიიღო. 1863 წლის ერთ საბუთში, მაგალითად, წერია: „... ინე-
 ბეს გადასახლება აღიდგან ს. ქვაბისხევი დასახლება“⁵. სოფ. ქვაბის (ქვა-
 ბისხევის) მდებარეობა სავსებით ცნობილია: სოფ. დვირს ზემოთ, მტკვრის
 მარცხენი მხარეზე (იხ. თანდართული რუკა).

50. სოფ. აბკალთა (?) — აბკა (I 9, 107; II 10, 110). არქივისეულ
 სიგნში გაუგებრობით Зикила წერია (გვ. 9 v, 10 v). დიაკრიტული ნიშნები
 დასმულია და, თითქოს, შეიძლება წაკითხულ იქნას აბკალთა-დ. უკაცრიე-
 ლი სოფელია.

51. სოფ. ნეკეფაზი (?) — სოფ. დემოთისთან — სკან (I 9, 108; II
 10, 110). არქივისეულ სიგნში Биканар-ადაა ამოკითხული (გვ. 9 v, და 10 v),

¹ სლესა, ფ. 72, ს. 8, გვ. 29 v.
² აქვე, ფ. 71, ს. 97, გვ. 79 r.
³ К. Мусхелиш, 1.
⁴ აწყურის საბუთისა საქართველოსა, გვ. 124.
⁵ სლესა, ფ. 352, ს. 102, გვ. 2 r.

რაც სწორი არ არის. ასე ამოკითხვა არ შეიძლება, თუ ვაჩვენებთ ანგარიში
 დიაკრიტულ ნიშნებს, რომლებიც ამ დაწერილობას დასმული აქვს. მისი
 მდებარეობის გასარკვევად საქიროა ორიენტაციის აღება სოფ. დემოთიაზე
 (№ 54). შესაძლებელია სახელწოდება „ნეკეფაზი“-ს დასახინჯება იყოს ხუთ-
 ვერსიან რუკაზე აღნიშნული პუნქტის სახელწოდება Р. Л. Никое-таши
 (მტკვრის მარცხენა ნაპირას, წრიობს ქვემოთ).

52. სოფ. ლეკნარის რაბათი — სკან (I 9, 108; II 10, 110). ამ პუნქ-
 ტის სახელი, როგორც ჩვენ ეს II წიგნში (გვ. 110, შენ. 1) და I წიგნის
 „შენიშვნებში ტექსტის მიმართ“ (გვ. 7) გვაქვს ნათქვამი, „დავითის“ ე. წ.
 საგადასახადო ობიექტთა სიაში სკან - ლეკნარის ნაცვლად ანკან - ლეკნარ-ი
 გვაქვს. უფრო სწორია უთუოდ ძირითადი ტექსტის სკან - ლეკნარი¹, ხო-
 ლო ანკან-ი ა ასოს კ ასოსთან არევით გამოწვეული შეცდომა უნდა იყოს.
 რუკებზე აღნიშნულ Мекна-ში, ჩანს, ბოლოკიდური რ თანხმოვანი დაიკარგა
 ისევე, როგორც გრიალ პუნქტის სახელიდან ჩვენ დღეს გრია შეგვჩა².
 გარდა არქივისეული სიებისა, რომლებიც, როგორც ზემოთ აღინიშნა, იმავე
 „დავითის“ მასალებზე დამყარებით არის შედგენილი, სხვა წყარო „ლეკნარ“ ან
 „ლეკნარ“ ფორმებს არ იძლევა. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ნაჩვენებია
 [Лавашини] [Кр]ености] Мекна. „მესხური დავითის ქრონიკაში“ წერია:
 „აწყურის ვიდგიით... თუითან ლალა-ფაშაც მოვიდა და გაღმა ლეკზე და-
 დგა“³. „დავითის“ „ლეკნარ“-ი, „მესხური დავითის ქრონიკის“ „ლეკი“ და
 რუკების „ლეკან“ უდავოდ ერთი და იმავე გეოგრაფიული პუნქტის აღმნიშვნე-
 ლი სიტყვა უნდა იყოს.

აკად. ექ. თაყაიშვილი „მესხური დავითის ქრონიკაში“ ხმარებულ ლეკ
 პუნქტის სახელს („ლეკზე დადგა“) უკავშირებდა ამ მხარეში ლეკების მო-
 სახლეობას. ის წერდა: По всей вероятности около Анхура было неболь-
 шое поселение лезгин, прежние или современное автору записи⁴, около
 которого, вероятно, и остановился Пала-Паша⁵. ამრიგად, ექ. თაყაიშვილი
 ფიქრობს, რომ „გაღმა ლეკზე დადგა“ ნიშნავს აწყურის ციხიდან მტკვრის
 გაღმა მხარეს. მართლაც სოფ. (და ციხე) ლეკნარ-ს ნაჩვენებია რუკებზე აღ-
 ნიშნულია აწყურიდან დაშორებით, მტკვრის მარცხენა მხარეზე (ექ. თაყაი-
 შვილი არ ახდენს რუკებზე აღნიშნულ ლეკნარ-სა და „გაღმა ლეკზე დადგა“
 წინადადებაში ხმარებულ „ლეკ“ სიტყვის იდენტიფიკაციას).

ექ. თაყაიშვილის ამ მოსაზრებას ჩვენც ვიზიარებდით და გეოგრაფიულ
 სიხელ ლეკნარ - ლეკნარ - ლეკ-ს ამ მხარეში მართლაც არსებულ ლეკთა
 მოსახლეობისაგან წარმომდგარად მივიჩნევდით. ჩვენ მოგვყავდა სხვადასხვა

¹ იხ. ბილნაწერი დედანი, გვ. 14 და 101 (სოფ. № 52).
² იხ. აქვე, 11, ტყე-ჯავახეთის მხარე, სოფ. № 22.
³ ექ. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, თბილისი, 1890, გვ. 104.
⁴ ექ. თაყაიშვილის მხედველობაში ჰყავს „მესხური დავითის ქრონიკის“ ავტორი.
⁵ Исторический грузинский летописец: Три хрононы, СМОЛЕНСК, 25-го. 1900, გვ. 208.

ნათქვამი, რომ სად იყო ციხე დემოთი. ეხლანდელ 5 ვერსიან რუკაზე, არც სხვა რაიმე წყაროში იგი აღნიშნული არ არის¹.

ჩვენ გვაქვს მონაწილის ცნობა იმის შესახებ, რომ დემოთის ციხე იყო „ქვანასა ოძოქვეისასა, რომელს [ა] ეწოდებოდა სამცხე, აღ-გულსა რომელსა ქუჩიან დოშთა, მოკიდებულად მთასა ლადოსსა...“² ეს მე-ტო მნიშვნელოვანი ცნობა ადასტურებს, რომ დემოთად წოდებული ადგილი შეეძარბოდა სართოდ სამცხეში, ლადოს მთაზე. „დავთრის“ სოფ. დემო-თის შესახებ მონაცემების საფუძველზე უფრო ადვილდება დემოთის ციხისა და დემოთის სოფლის ლოკალიზება.

დემოთის პუნქტის ადგილმდებარეობის დაზუსტებისათვის მნიშვნელო-ვანია ჩვენი „დავთრის“ მონაცემები. ჯერ ერთი — სოფ. დემოთია აღწერი-ლია ახალციხის სანჯაყის აწყურის ნაჰიეში და იგი აღრიცხულია დღესაც ცნობილი პუნქტების შემდეგ გარემოცვაში; ქვაბისხევი (ვახუშტიო. „დავთარში“, როგორც აღვნიშნეთ, „ქვაბისხევის“ ნაცვლად „ქვაბნი“ ვაქვე. ის. აქვე, № 49). სოფ. (და ციხე) სლესა (აქვე, № 44), სოფ. ლეკ-ნა[ში] (P. Kp. Лекна, აქვე, № 52), სოფ. ბიეთი, სოფ. გურკელი (№ 34) და სხვ.; მეორე — აწყურის ნაჰიეში შემავალ აგარასა (აქვე, № 48) და ნეყეფაზე (№ 51) ნათქვამია, რომ ეს სოფლები დემოთისთან ახლო მდებარეობენ. ამას გარდა, პუნქტი, რომელიც „დავთარში“ უშუალოდ სოფ. დემოთის შემდეგაა დასახელებული, ყარაყუზაი — اقرقوزاي (№ 55) მსხვილასტაბიან რუკებზე ყველგან აღნიშნულია — P. D. Каракуза.

ამრიგად, „დავთრის“ მონაცემების მიხედვით სოფ. (და ციხე) დემო-თის ლოკალიზებისათვის მოცემულია საკმაოდ ვიწრო ზონა, რომლის უარგ-ლებში დემოთის ნაციხარის მოძებნა ძნელი არ უნდა იყოს³.

55. სოფ. ყარაყუზაი — اقرقوزاي (I 9, 108; II 10, 111). ეს დაწე-რილობა პოლიანად დიაკრიტულნიშნებიანია. ამოკითხულიც სწორი უნდა იყოს. ამას მხარს უჭერს, ერთი მხრით, არქივისეული სიები (Каракузи, გვ. 9 v და Каракуза, გვ. 10 v) და, მეორე, ის გარემოება, რომ მსხვილმასშ-ტაბიან რუკებზე აღნიშნულია P. D. Каракуза, საარქივო მასალებშიც დას-ტურდება ეს სახელწოდება: В Каракузе...⁴ და შემდეგ კიდევ В Кара-кузах живаши и в его развалинах...⁵ იღონდ არაა ნათელი ქართულად „ყარაყუზაი“ იყო თუ „კარაკუზაი“.

¹ ქართული ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 14.
² პუნქტი მრავლის ცნობა. ქართლის ცხოვრება—ანა დედოფლისეული წესნა, ს. ვახუ-შტის აღწერით, თბილისი, 1942, გვ. 29.
³ სოფ. ივ. ჯვანშიელის რედაქციით 1923 წ. გამოცემულ რუკაზე ლადოს ან ფერსა-ლის მთაზე აღნიშნულია პუნქტი დემოთი ანუ ლომისთავი. ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ ვახუშტის აღწერით უფრო გვიანდელ თავის შრომაში ამბობს, რომ დემოთის ციხე არსად არსებობდა და სოფელი იყო არის. ვფიქრობ, „დემოთის ანუ ლომისთავის“ აღნიშვნა შესწორებული რუკაზე უფრო სწორია, რომელიც აგრეთვე ხელს შეუწყობს ამ პუნქტის ლოკალიზაციას.
⁴ სტია, გვ. 72, ს. 88, გვ. 81 v.
⁵ იქვე, გვ. 109 v; აგრეთვე გვ. 223, ს. 1, გვ. 30 r.

ეს არ უნდა იყოს ქართული გეოგრაფიული სახელის თურქული თარგმანი, იუმცა შეიძლება ეს სიტყვა დაიყოს kara-დ (= 'შავი') და kuzay (= 'ჩრდი-ლის მხარე', 'ჩრდილოეთი').

ეს სოფელი „დავთრის“ დროს დაუსახლებელია. 1836-1838 წლებშიც აღრიცხულია ცარიელ სოფლად, რომელიც ახალციხელ ქორეპისკოპოსის კარაპეტის მამულს შეადგენს¹. შეწერილი აქვს 4 000 ახჩა.

56. სოფ. საზარე (?) — ساراي (I 9, 109; II 10, 111). მესამე ასოს დიაკრიტული ნიშანი აზის და თითქოს შეიძლება „საზარე“-დ წაკითხვი. არქივისეულ სიებშიც Сарай-ა (გვ. 9 v, 10 v). უკვე გაუცარიელებული სოფე-ლია, რომელსაც 3 000 ახჩა აქვს შეწერილი.

57. სოფ. ვერანა ქაქარაქი — ადაბუქ სათესველთან — وجران ქ (I 9, 109; II 10, 111). როგორც სახელწოდება „ვერანა ქაქარაქი“ გვიჩვენებს, ეს სოფელი გავერნებული და გაუცარიელებულია. ჩვენ ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი ამავე სახელის მატარებელ სოფელ ქაქარაქზე², რომე-ლიც ნაჰიეც ცენტრია. არქივისეულ სიებში Вераи 'Уечерек-ია (გვ. 9 v, 10 v). სხვა საბუთშიც Вераи 'Уечерек-ად იხსენიება³. გეოგრაფოსები უკეთ გაარკვევენ, იდენტურია „დავთრის“ ეს ვერანა ქაქარაქი ჰამერის რუკა-ზე ახალციხის მახლობლად და მის სამხრეთით აღნიშნული Tschajarak-სა თუ არა (აქ ლაპარაკი არ არის ნაჰიეც ცენტრ ქაქარაქზე, რომლის მდებარეობა თავის ადგილას უკვე გარკვეულია)⁴. ერთ რუსულ საბუთში იხსენიება Вераи 'Уечерек, რომელიც უთუოდ ეს ქაქარაქია⁵.

58. სათესველი ადაბუქი — كوادا (I 9, 109; II 10, 111). მეოთხე ასოს დიაკრიტული ნიშანი არა აქვს; ჩვენ პირობით ვკითხულობდით — كوادا — ადაბუქად. მაგრამ შემდეგ, გარდა საარქივო სიებისა (Ладиски, გვ. 9 v, 10 v) აღმოჩნდა საბუთი, რომელშიც იხსენიება [Церевия] Аладинკ⁶. ზემოთ აღწერილი სოფ. ვერანა ქაქარაქის მდებარეობა მითითებული იყო სწორედ ამ ადაბუქთან, რომლის ზუსტი ლოკალიზება ჯერჯერობით არ ხერხდება. კითხვითი ნიშანი უნდა ზოიხსნას.

59. სოფ. თევდორათუბანი — تودورادو (I 9, 109; II 10, 111). პირველ ასოს დიაკრიტული ნიშანი აზის და სიტყვის პირველი ნაწილის რაობა ამით უკვე გარკვეული ბდება: ეს არის „თევდორა“, ხოლო მეორე — „უბანი“-ია; შუაში ჩასმული ت (თ) უთუოდ ქართული „ანთ“ სუფიქსის ნაშ-თია. ამრიგად, ჩვენ აქ უნდა გვექონდეს — სოფ. თევდორა [ან] თუბანი. არქივისეული სიების Пугратунი და Пугра Тунი ვარიანტებს არავითა-

¹ სტია, გვ. 1044, ს. 4, გვ. 31 v.
² ის. ქვემოთ: ქაქარაქის ნაჰიე, სოფ. № 1.
³ სტია, გვ. 77, ს. 39, გვ. 5 r.
⁴ ის. GOR, II—304 და 305 გვერდებს შუა მითითებულ რუკაზე.
⁵ სტია, გვ. 47, ს. 64, გვ. 8 r.
⁶ იქვე.

აქამად. ადიგენის რაიონში სოფ. შოყა ფხერო და ზემო ენთელ სოფ. ლეზან ერთად ფხეროს სასოფლო საბჭოში შედის¹.

2. სოფ. ქვემო ენთელი — *سفلہ انتیل* (I 9, 110; II 10, 112), ამავე მხარეში მე 12 ობიექტად აღწერილია—ზემო ენთელი—*علیہ انتیل* (I 9, 114; II 10, 116). საარქივო სიგებში გვაქვს: *Интель Сухла* (=არაბ. *Сухла* *سفلہ* ქვემო გვ. 10 r), *Интели Сухла* (გვ. 10y); *Ентель улия* (*улия*—*علیہ* = ზემო. გვ. 10r და 10y). ჩაწერილი მაქვს, რომ ქვემო ენთელი ვარხნიდან დაახლოებით 5 კილომეტრის მანძილზეა, ხოლო ზემო ენთელი—აგრეთვე დაახლოებით 4,5 კილომეტრისა. ამ სოფლის სახელი უნდა მომდინარეობდეს ძველი ქართ. ენთელ სიტყვისაგან, რომელიც „წყალთა თოშია“, წყალთა თოში კი „სამ რაჲ არს; მდინარის ფსკერით ამოსული არს ენთელი; რომელი ზე მოაქვს, არს თოში და, რომელი ზედ შეუყინავს, ანუ ნალეწი მოაქუს, არს ხორგი...“²

თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილების მიხედვით ქვემო ენთელი ბოლახურ და შოლავერ სოფლებთან ერთად ადიგენის რაიონში ბალახურის სასოფლო საბჭოში შედის³, ხოლო სოფ. ზემო ენთელი ფხეროსა და შოყასთან ერთად—ფხეროს სასოფლო საბჭოში⁴.

3. სოფ. პატარა სმადა.—*كوجہ سادا* (I 9, 110; II 10, 113). აქვე მე 4 სოფლად აღწერილია სოფ. დიდი სმადა—*كبرہ سادا* (I 9, 111; II 10, 113). პატარა სმადაში 12 კომლია, დიდში — 14. არქივისეულ სიგებში მოცემული სახელები ამ სოფლებისა შემდეგია: *Смадай Кучук* (გვ. 10r; ქუჩუქ ← *т. Кичук* 'პატარა'), *Смадай Бузурк* (გვ. 10r; ბუზურქ ← სპ. *კრპ.* 'დიდი', II სიაში შეცდომით *Бурсук-ია*). საარქივო მასალებში გვხვდება ამ სახელწოდების დამახინჯებული (უფრო მეტად გადათურქულებული) ფორმები: *«жителі деревни Смадаи Бузрук»*, ან არადა *Симада Бозорга* ← *Смада-и-бозорк*⁵. *Деревня Смада находится направо от шоссе, не доезжая до станции Маюха*⁶. დღეს დიდი და პატარა სმადა ჩორჩანთან ერთად შედის ადიგენის რაიონის ჩორჩანის სასოფლო საბჭოში⁷.

სოფ. დიდი სმადასთან დასახლებული ჩაირი—სახელად *كوجہ سروی* ამოკითხული არაა.

4. სოფ. დიდი სმადა — *كبرہ سادا* (იხ. ზემოთ „სოფ. პატარა სმადა“).

¹ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
² ს. ს. ღრბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით. თბილისი, 1928, გვ. 108.
³ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 14.
⁴ იქვე.
⁵ სვედ. ფ. 77, ს. 5, გვ. 9. * იქვე, გვ. 10.
⁶ Е. С. Тамияшвили, Зарэмский монастырь... Надписи церкви в деревне Смада. СМОН III, 35-36, 116; Граф. Упаров, Христианские памятники, МАК, IV, гл. 67; ვ. ბერიძე, სამცხის ხრეთის მონუმენტები, გვ. 176.
⁷ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 15.

5. სოფ. ქვაბლიანი—*كوپليان* (I 9, 111; II 10, 114). დაწერილობას არა აქვს დიაკრიტული ნიშნები, მაგრამ მისი საერთო მოხაზულობიდან უკვე ჩანს, რომ ეს სოფ. ქვაბლიანის სახელია. ქვაბლიანის საკმაოდ დიდ ხეობაში, რომელიც ქვაბლიანისწყლის შარჯვენა და მარცხენა ნაპირებზე მდებარეობს, „დავთრის“ მიხედვით ყოფილა ამავე სახელის შატარცხელი პატარა (სამკომლიანი) სოფელი. ეს გარემოება დაადასტურეს თვით ადგილობრივმა მკვიდრებმა, რომლებმაც ქვაბლიანის ნასოფლარის ადგილმდებარეობაზე შემდეგი ცნობები მომაწოდეს: ქობლიანი—„ფულატედან აშალი, სუმადადან მოხარი“, ე. ი. ქვაბლიანის ნასოფლარი ფლატეს ქვემოთა და სმადას ზემოთ. მეორე ადგილას ჩამიწერია: „სუმადას სინორუნდა ვარ ბირ ვერანა ჯერ, ადი ქობლიან—ფეგლუხ 'სმადას მიჯნაზე ერთი ვერანა ადგილია, სახელად ქობლიანი; ნანგრევებია'. მართლაც, სოფ. ქვაბლიანი „დავთარში“ სოფელთა სწორედ ასეთ გარემოცვაშია აღწერილი (ამავე ალთუნკალყას ნაჭიგეშია აღწერილი სოფ. სმადა—№ 3, 4 და ფლატეც—№ 13). „ქვაბლიანის“ გადათურქულებული ფორმაა „ქობლიანი“, რომელშიც ვა კომპლექსი „ო“დ არის გამარტივებული. „ქვაბლიანი“ სხვადასხვა ავტორთან სხვადასხვანაირადაა გადმოცემული: *Ковбанка* или *Ковбанин-шкали*, *«принадлеж в Ковбаниан»*⁸, *Koblianka*⁹.

ვახუშტის სიის „ქვაბლიან“ ვარიანტად ფიქსირებული სახელწოდება (გვ. 24v) შეიძლება ჩვენი „დავთრის“ სოფ. ქვაბლიანის სახელი იყოს.

6. სოფ. ვარხანი—*وارخان* (I 9, 112; II 10, 114). ეს დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნის გარეშეა, მაგრამ მისი ამოკითხვა სავსებით უეჭველია სოფ. ვარხანი მდებარეობს ოცხის წყალზე კურორტ აბასთუმნიდან აღმოსავლეთით, დაახლოებით 6 კილომეტრის მანძილზე. ალთუნკალყა ოცხის წყლის შარჯვენა ნაპირზეა, ხოლო ვარხანი—მარცხენაზე. მიუხედავად ამისა, ვარხანი ალთუნკალყას ნაჭიგეში შედის. დღეს სოფ. ვარხანი ადიგენის რაიონში სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც აერთიანებს აბასთუმან, საბუხარა, სალრძე და ხარჯამ სოფლებს¹⁰. კ. ზისერმანთან 1870 წ. ვარხანში აღრიცხულია 52 კომლი (გვ. 14).

გრაფინია უვაროვას შეცდომით *Вархане* უწერია¹¹.

7. სოფ. ხევაშენი—*خوشين* (I 9, 112; II 10, 115). ოცხის წყლის შარჯვენა ნაპირზე, ვარხანთან ახლო მდებარეობს. ამჟამად ცენტრია ხევაშენის სასოფლო საბჭოში, რომელიც უნწა, ბენარა და ნაქურდევ სოფლებს აერთიანებს¹². ვახუშტის სიაშიც არის (გვ. 32r). 1870 წ. აქ უჩვენებენ 20 კომლს¹³. ვახუშტის „გეოგრაფიაში“ მოხსენებული „ქვეაშენები“ ასპინძის რა-

⁸ *Кавказ—Абхазия, Алжария, Шавшетия, Покховский уаестон. Путешествие заметки графини Уваровой*, т. II, Москва, 1891, гл. 173.
⁹ *История военных действий...* II, 39.
¹⁰ *М. Brosset, Rapports...* II, гл. 132.
¹¹ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 14.
¹² *Кавказ—Абхазия* და სხვ., გვ. 173.
¹³ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
¹⁴ К. Зиссерман, 15. * აღწერა საეფუძე საქართველოსა, 127.

იონშია და ამ „ხევაშენთან“ კავშირი არ აქვს. არქივისეული სიგების Хавашен სწორი არ არის (10r, 10v).

8. სოფ. ქულის ეკლესია, მეორე სახელი სათესველი ქუ. 10-11 კმ. (I 9, 113; II 10, 115). ჩანს, რომ „დავთრის“ დროს ქულე უკვე უკაცრიელი ყოფილა და იბეგრებოდა მისი ეკლესიასთან მდებარე მიწები. აქ -ს დიაკრიტული ნიშანი არა აქვს, მაგრამ ამ გეოგრაფიულ გარემოებაში ეს უსათუოდ ქულე პუნქტია, რომელიც ცნობილი იყო თავისი შენაშენავე, ჩვენ დრომდე მოღწეული ტაძრით. აქ -ში ჯ ასოს სამი წერტილი ჩვენ დაუხსენით, თურქი აღმწერელი აქ უთუოდ ჯ-ს („ჯ“) გულისხმობდა, რადგანაც ჩვენს მკვებრს „ქ“ს ჩვეულებრივად ჯ („ჯ“) გადმოსცემს ხოლმე.

სოფ. ქულე „ქულებისა“ და „ქულევის“ სახელწოდებებითაც ცნობილია: ...и продолжаем путь по направлению к гористому ущелью Чулуе, с целью осмотра его древнего, ныне заброшенного монастыря¹. Чулуеби (ქულები), древний храм вблизи Зарэмского монастыря в Ахалцихском уезде². Чулуеби в Киабланском ущельи, в 3-4 верстах от р. Киабланова-ши-ванши... по близости деревни Адигюи³. Dehoula, et que le vulgaire Gappelle Dehoulébi ou Dehouléwi: s'est une alteration du nom ancien⁴. В трех верстах от станции Зарэма и в версте от деревни Адигюи в Кобланском ущельи находится заброшенный монастырь Чулуе би Чулуе би⁵.

9. სოფ. ავსარგა (I 9, 113; II 10, 115). გ-ზე წერტილი ჩვენ დავსყუთ, რადგანაც გ-ნი ქართული ბგერის გადმოსაცემად არსად არ იმზარება. ხელნაწერის თავში ნოთავსებულ საგადასახადო ობიექტთა სიაში ამ სოფლის სახელწოდებაში ორი უკანასკნელი ასო (ა) არ არის (დედანი, გვ. 14). ამდენად ეს ორი ასო არც უნდა ეკუთვნოდეს ამ სიტყვას; ევ არის, ალბათ, მომდევნო حالي სიტყვის პირველი მარცვლის შეცდომით გამოწვეული გამეორება (იხ. ძირითადი ტექსტი დედანში, გვ. 106). ერთი სხვაობა კიდევ არის სიტყვის ამ ორ დაწერილობას შუა: მე-14 გვერდზე დედანში (ე. წ. „სიაში“) ავსარგა ასოთა შემდეგ დაწერილია ვ (ვაგი), რომელიც ძირითად ტექსტში არ არის (დედანი, გვ. 106)⁶.

¹ Граф. Уварова, Кавказ—Абхазия... 83, 251, 252, 253; აგრეთვე Христианские памятники, МАК. IV, 23, 60.
² Л. Гаграли, АПГА, 83, 134, შენიშვნა.
³ Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 51.
⁴ M. Brossel, Rapports... II, 137.
⁵ E. C. Такашвили, Зарэмский монастырь... Монастырь Чулуеби и остатки его стеной россии, СМОМН, вып. 35, 104-109; ქულის შესახებ განსაკუთრებით: ვ. ბერიძე, სამეცნიერო-მეცნიერება XIII-XVI საუკუნეებში, თბ., 1955, გვ. 142.
⁶ იხ. აგრეთვე ამის შესახებ ჩვენი შენიშვნები I წიგნში, გვ. 7 (შენიშვნები ტექსტის მიმართ) და II, გვ. 115 (შენიშვნები).

ამ სახელის ამოსაკითხავად ვერავითარი მასალა ვერ მოკვამყვით. გვაქვს მხოლოდ არქივისეული სიაში ამ პუნქტისათვის ჩაწერილი სახელი Охашени (გვ. 10r, 10v). თუ ჩვენი „დავთრის“ ე. წ. სიაში მოცემულ დაწერილობას მივიღებთ უფრო სწორად (და მართლაც ეს უფრო სწორი უნდა იყოს), მაშინ დიაკრიტული ნიშნების დასმის შემდეგ ჩვენ გვაქვია ავსარგა, რაც ზუსტად Охашენი-დ (ოლავებო) იკითხება.

ამრიგად, ამ სახელწოდების ძირითად ტექსტში მოცემული დაწერილობა სწორი არ უნდა იყოს. სწორად ჩანს „დავთრის“ საგადასახადო ობიექტთა სიაში დაწერილი ავსარგა, რომელიც არქივისეულ სიაში Охашენი-დ არის ამოკითხული.

10. სოფ. ნაქურდევნი — ნაქურდევნი (I 9, 113; II 10, 115). სოფ. ნაქურდევნი დღეს აღივანის რაიონის ხევაშიის სასოფლო საბჭოში შედის ხევაშიის უწყა და ბენარა სოფლებთან ერთად. მისი მდებარეობა საყურადღებოა გარკვეულია. „ახალციხის სანჯაყის სამმართველოს“ 1835 წლის „საქმეებში“ იხსენიება აბასთუმანის სანჯაყის სოფელი Накурда. ეს, რა თქმა უნდა, დამახინჯებულია. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ამავე „საქმე“ დართული აქვს მშვენიერი დგენის ხელით შესრულებული თურქული საბუთი, სადაც სოფ. ნაქურდევის სახელი საქაო სიზუსტით არის ტრანსკრიბირებული ნაქურდევნი¹.

„დავთრის“ დროს ნაქურდევნი უკაცრიელია, 1870 წ. მასში 12 კომლი (ე. წისერბანი, 15). ე. წისერბანი ნაქურდევს რუსულად თარგმნის ყауа-ахалцих². თუ აქ ქურდ სიტყვა იტყვისხსნება, მაშინ ნაქურდევნი ქურდების ნასახლართი ან ნაბინარი უფროა. ან შეიძლება კიდევ ნაქურდევნი.

11. სოფ. ფხერო — ფხერო (I 9, 113; II 10, 115). მართალია დედანში ბარველი ასო ბ (ბ) არის, მაგრამ ეს შეცდომა უნდა იყოს. ქართული წარმოთქმა ამ სახელწოდებისა „ფხერო“; იტყვისხსნება; ყველგან ჩვენი გვაქვს. შე ადგილზე ჩაწერილი მათე ამ სახელწოდების გადათარგმნებული დროს თავიდანვე „ფ“ იანხმოვნის ჩამოვიადნით — „ფერო“. არქივისეულ სიგნში (გვ. 10r, 10v) და სხვა საარქივო მასალებშიც ჩვენი, 1870 წ. ფხეროში 26 კომლი ირიცხება³.

სოფ. ფხეროს მიწერილი აქვს, რომ წყარო-ს-ის წყლის ნახევარი-მოსარწყავად ეკუთვნის ამ სოფელს. არ არის განორტოსული შესაძლებლობიდან, რომ ამ სახელწოდების ამოკითხავი ნაწილი „ეთილ“ სიტყვად ამოვიკითხოთ; მაშინ ამ წყლის სახელი იქნება წყარო-კეთილი.

12. სოფ. ზემო ენთელი (იხ. ზემოთ № 2 სოფ. ქვემო ენთელი).

¹ საქ. სსრ აღმ. ტერიტ. დავითა 14.
² სკია, გვ. 77, ს. 8, გვ. 10.
³ K. Zisserman, 15.
⁴ იქვე.

13. სოფ. ფლატე — *اچلا* (I 9, 114; II 10, 116). პირველი ასო დიაკრიტიკულად უნიშნობს: „თანხმოვნით გამოხატულია შესაბამისი ქართული მკვეთ-
 რიანი“. მართლაც ქართულ საარქივო მასალებშიც ამ სოფლის სახელად ჩვენ
 ფლატე გვაქვს. ადგილობრივნი გადათურქულდებულად „ფულატე“ს ეძახდნენ;
 ხშირად ორი თანხმოვნის გაყრის ფუნქცია აქვს დაკისრებული; რუკებზე
Platte-ს შეიძლება სწორი იყოს კ. ვანის მოსაზრება ამ სიტყვაზე: «*Platte*
Platte = *деревья*; *лежащая у деревня*. ასევეა კ. ზისერ-
 შინთანაც».

დღეს ფლატე ადიგენის რაიონის მლაშე, არძენ და ზარზმასთან ერ-
 თად მლაშის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია³.

14. სოფ. შოლავერი — *شولاور* (I 9, 114; II 10, 117). მართალია,
 ამ სოფლის სახელი ბევრ ადგილას წერია „შულავერ“ად, მაგრამ ეს შოდის
 ადგილობრივი წარმოშობის მოკალაქეთაგან. ადგილზე მე ჩამიწერია და
 ყველგან შესმოდა ხოლმე „შოლავერი“. არქივისეული სიებისა (გვ. 10r,
 10v) და სხვა საბუთების *Шулавер*-ი უთუოდ მარნეულის რაიონში აღსებუ-
 ლი ბუნქტის „შულავერის“ სახელთან ანალოგიით არის გამოწვეული. „ახალ-
 ცხის საზღაყის სამმართველოს“ „საქმეებში“ გვხვდება რამდენიმეჯერ ამ
 ბუნქტის სახელის სწორი ფორმა *Шолавер*⁴, *შოლავერის*...⁵ რუკაზე *Шола-*
вер-იც არის და *Шулавер*-იც.

წიგნში „საქ. სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“ ამ
 სოფლის სახელად დაბეჭდილია „შორაველი“, რაც ხალხური გააზრების
 შედეგია და ამ სიტყვის ქვეშარტ ფორმასთან კავშირი არა აქვს.

სოფ. შოლავერი ბოლაჯურთან და ქვემო ენთელთან ერთად ბოლაჯუ-
 რის სასოფლო საბჭოში შედის იმავე ადიგენის რაიონში.

15. სოფ. ბელნარა — *بلنار* (I 9, 115; II 10, 117). ბელნარა⁶ს ადგი-
 ლობრივი სახელია „ბენარა“. მაგრამ „დავთარში“ ორთავე ადგილას
 (დვ. 103 და 14) ეს სიტყვა დაწერილია ლამ-ით, რომელსაც მოს-
 ლეს⁷ კ. ასო, ე. ი. სიტყვის არაბულ დაწერილობაში ჩვენ გვაქვს „ბლნარა“.
 ასეთვე ვარიანტიცაა ეს სახელი წარმოდგენილი არქივისეულ სიებში — *Бел-*
нара (გვ. 10r, 10v). ვფიქრობ, რომ „ლ“ თანხმოვანი ამ სიტყვაში შემთხვე-
 ვით არ არის. შესაძლებელია ამ სოფლის სახელი თავდაპირველად „ბალნა-
 რა“ იყო (შოდ. ახალციხური წარმოქმნის გეოგრაფიული სახელები: კოპიტ-
 ნარი, ბუნარა (->მუნარანი)⁸ და სხვ. რომ სოფ. ბენარაში მცენარეული

³ იქვე, გვ. 47, ს. 83, გვ. 114r.
⁴ იქვე, გვ. 117, ს. 16.
⁵ საქ. სსრ ადმ. ტერიტ. დაყოფა, 14.
⁶ სოფ. გვ. 77, ს. 47, გვ. 3 v.
⁷ იქვე, ს. 30, გვ. 2r; აგრეთვე იქვე, ს. 45, გვ. 10r.
⁸ იქვე, 14.
⁹ იქვე, საქართველო-გეომატიკის საფუძვლები, თბილისი, 1942, გვ. 141.

ძლიერ ხარობს იქიდანაც ჩანს, რომ იქ ახლაც არის სანიშნო. ხეხილის ბა-
 ლი (წინეთ ეს ეკუთვნოდა ათაბაგთა წარმოქმნილი ერთ პირს). შესაძ-
 ლებელია ვახუშტის სიის „ბალის სოფელი“ (გვ. 32r) — ეს „ბალნარი“ იყოს.
 არაქართულ ენობრივ კოლექტივში „ბალნარ“ სიტყვამ დაკარგა თავისი
 მნიშვნელობა. მასში უკვე არ შეიცნობოდა „ბალ“ სიტყვა და -ნარ სუ-
 ფიქსია. „ბენარა“ს ფონეტიკური გარდაქმნილობის ხელშემწყობი ვითარებები
 შემდეგი უნდა ყოფილიყო. თურქულში არათურქული წარმოშობის სიტყვებში
 „ლ“ თანხმოვანი ჩვეულებრივად პალატალიზდება⁹. პალატალიზებულ „ლ“
 თანხმოვნის წინ უკანარიგის „ა“ ხმოვანი „ე“ში გადავიდა. შემდეგ „ლ“ და-
 კმსგავსა „ნ“ თანხმოვანს. უნდა ყოფილიყო „ბენნარ“. ამის გამოსახილი
 უნდა იყოს ორი „ნ“ ზედიზედ — *Bennar*¹⁰. ბოლოკიდური „ა“ ხმოვანიც წი-
 ნამავალ „ა“სთან ასიმილაციით უნდა იყოს მიღებული. ამრიგად, უნდა
 გვექონოდ: ბალნარ-ი->ბელნარ-ი->ბენნარ-ი->ბენარა.

დღეს სოფ. ბენარა ხევაშენ, უნწა და ნაქურდევ სოფლებთან ერთად
 ადიგენის რაიონის ხევაშენის სასოფლო საბჭოში შედის¹¹. ექ. თაყაიშვილით
 на 17-ой версте от Ахалиха по направлению к Абастуману находится
 почтовая станция Бенара¹².

16. სოფ. ადიგენი — *ادجين* (I 9, 116; II 10, 118). „ადიგენი“
 გადათურქულდებული ფორმაა. მეც თავის დროზე მასალების უქონლობის გამო
 დამაზიჯებულად დაგბეჭდე. ირკვევა, რომ ამ სოფლის ქართული სახელია
 ადიგენი. ეს დასტურდება ქართული ხალხური ლექსით:

წამოვიდნენ, შთა გარდმოვლეს, ახლდათ სხვანიც ამაგთარი,
 ადიგენს საუზმე ჰამეს და შეიდანსა — სამხარა¹³.

საარქივო მასალებშიც აქა-იქ შენახულია ეს ფორმა. მაგალითები საბუთები-
 დან: „... რომელიც გვებარა ოცდაერთი სოფელი, სახელდობ, ადიგენი...
 რომელიც იყო დადა-ბეგისა — ისკანდეროვისათვის ჩამიბარებია“¹⁴, ... *оклад*
*Адигени*¹⁵, ... *при деревнях адигени*¹⁶ 1831 წ. ერთ საბუთში დადა-ბეგის
 მამულად ნაჩვენებია *Адигени*¹⁷. „ადიგენის მცხოვრებლებისათვის“¹⁸.
 ადიგენი აქვს აგრეთვე ალ. ფრონელს: ზარზმის სიახლოვეს, სოფ. ადიგ-
 ენის თავზე, მუორე მონასტერი ქულეა...¹⁹ სანიტერესთა, რომ მ. ბროსე-
 საც *Adigheni* აქვს²⁰. ლ. ისარლოვი არ არის მართალი, როცა „ადიგენის

⁹ ი. კ. ლიტვინი. *Срочный турецкого языка, лексикон*, 1939, 12.
¹⁰ სოფ. გვ. 77, ს. 45, გვ. 10v; აგრეთვე *К. Зиссерман*, 15.
¹¹ საქ. სსრ ადმ. ტერიტ. დაყოფა, 14.
¹² *Е. С. Такашвили. Зарезный монастырь, его реставрация и фрески... СМОМН*,
 35, Тифлис, 1905, გვ. 1.
¹³ ხალხური ლექსი „ჩაბალ-თელი“, „ძველი საქართველო“, III, თბ., 1913-1914, გვ. 245.
¹⁴ სოფ. გვ. 47, ს. 80, გვ. 114r და v.
¹⁵ იქვე, გვ. 77, ს. 45, გვ. 3v.
¹⁶ იქვე, გვ. 17v.
¹⁷ იქვე, გვ. 47, ს. 75, გვ. 17r, 82v.
¹⁸ იქვე, გვ. 78, ს. 50, გვ. 2r.
¹⁹ დიდებული მესხეთი, გვ. 142. ²⁰ *Rapports...* II, გვ. 132, 178.

„საქართველო“-ს ხმარობს (ისევე როგორც მისი „კობლიანის ხეობა“ არაა სწორი). ზეუპირით დაეინახეთ, რომ „დავთრის“ შემდგენელი ცდილობს კობლიანის გეოგრაფიული ნომენკლატურა შეძლებისდაგვარად ზუსტად, ყოველ შემთხვევაში ქართულთან მიხედვით ფორმით გადმოსცეს. „დავთრის“ შემდგენის *نکباد*, მე ვფიქრობ, სწორედ ა დ ი გ ვ ე ნ 'ს გამოხატავს: პირველი ელფი ასოთი „ა“ ხმოვანია გადმოცემული, ხოლო „დავთრის“ შემდგენელს „ასოსთან ფათას“ ვარაუდობდა: *نکباد* → „ადიგვენ“. შემდგენელი ადგილობრივი პოლიტიკების გაძლიერებასთან დაკავშირებით გეოგრაფიული ნომენკლატურის თვითხედავით დაიწყო. კერძოდ, „ადიგვენ“ სიტყვაში პირველს „ა“ ხმოვანმა. ალბათ, მომდევნო წინარეგის ხმოვნის გავლენით „ა“ მოგვეცა, ხოლო „ვე“ კომპლექსმა კი გამარტივებული ო ხმოვანი — ადიგვენ. ადგილობრივი მკვიდრები (ქართველები) თურქულ ო ხმოვანს „ვე“ კომპლექსით წყველიან ხოლმე. მე ნაწერილი მაქვს რამდენიმე მაგალითი თურქული სიტყვების ადგილობრივი წარმოთქმისა. მაგალითად: თ. *მძ* → გ ვ ე ზ (თავალი); თ. *მძ* → გ ვ ე ლ (ტბა); სამცხე-საათაბაგოს თურქულ შეტყუველებაში, მაგალითად, ქართულმა „ნაღველ“ სიტყვამ, ნაღრღა მოგვეცა¹ და სხვა. ამრავალ, საესებო ბუნებრივად გვეწვევება ქართ. ა დ ი გ ვ ე ნ სიტყვა რომ თურქულში ადიგვენად გადატეხილიყო.

ადიგვენ ფორმის განოპასილია საარქივო მასალებში დაცული *Адигуи*², *Адигуи*³, რადგანაც რუსულ პრაქტიკულ ანბანს ა და ო ხმოვნების გადმოსაცემად სხვა საშუალება არ გააჩნია. *Адигуи*, *Адиган* და მისთანანი, რა თქმა უნდა, აშკარა დასახელებებია.

დღეს სოფ. ადიგენი ახალციხის რაიონში ადიგენის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც აერთიანებს გორგულ, ოსიეთ და წრე სოფლებს⁴. ცალკე სოფ. ადიგენი; ის ჩრდილო-დასავლეთითაა სარაიონო ცენტრიდან, საკმაოდ შიდალ ფერდობზე. ... и оставивляемся в дер. Адиген, расположенной на запад берегу Коблианки на высоком безлесном холме. ადიგენის ო ადგილს, სადაც ეხლა სარაიონო ცენტრია, ადრე რაბათი ერქვა; ეს არის კობლიანისწყლის სარცხენა ნაპირას სოფ. გორგულის პირდაპირ მდებარე ზეუპირი.

ადიგენ სოფელთან შინაწერში იხსენიება *ادىگوانى* და *ادىگوانى* ჩაი-რება, რომელიც სახელების ამოკითხვა არ მოხერხდა და რომლებზედაც ნათქვამია, რომ ნახევარი სათიბებისა სოფ. ადიგენისაა და ნახევარი სოფ. წარისა.

¹ კობლიანის საქართველოში. „მთაბე“, 1897, № 12.
² იმ სიტყვის წყაროში დიალექტოლოგიური მასალებიდან.
³ სტია, გ. 77, ს. 37, გვ. 20r.
⁴ იქვე, გ. 77, ს. 2, გვ. 6; აგრეთვე, გ. 77, ს. 3, გვ. 8r.
⁵ იქვე, გ. 77, ს. 45, გვ. 10r.
⁶ იქვე, გ. 77, ს. 9, გვ. 4; გ. 77, ს. 34, გვ. 8r.
⁷ სტია, გ. 77, ს. 37, გვ. 14.
⁸ Граф Урушадзе. Кавказ — Абхазия, Аштария... 25r.

17. სოფ. წრე — *چري* (I 9, 116; II 10, 119). წრე „დავთრის“ დროს საკმაოდ მოზრდილი, 29 კომლიანი სოფელია. იგი ადიგენის სარაიონო ცენტრის, ყოფ. რაბათის ზემოთ, შიდალ ადგილას მდებარეობს. შედის ადიგენის სასოფლო საბჭოში ადიგენ, გორგულ და ოსიეთ სოფლებთან ერთად¹. „წრე“ს თურქული ტრანსკრიფცია საესებო კანონზომიერია: „წ“ მკვეთრი „კ“ მტკვრითაა გადმოცემული, ორი თავიადური „წრ“ თანხმოვნები გაყრილია ურთიერთისაგან ც ხმოვნით (*چري*) და „ე“ გამოხატულია ნიშნით.

საარქივო საბუთებშიც ქართულად წრე, ხოლო რუსულად *Чре* გვაქვს².

¹ სტია, სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
² სტია, გ. 47, ს. 80, გვ. 114; გ. 77, ს. 9, გვ. 4; გ. 77, ს. 2, გვ. 8.

I. ახალციხის ლეგი

7. ოცხის ნაპირი

1. სოფ. ოცხის ციხის რაბათი არა წმინდა უბნითა და კურდღე-ლაოუბან (?) და ყანუბარ (?) სათესველებით — انتر مغلط مع اوسخه مغلطه (I 9, 118; II 11, 120). ეს არის და-სახლებული პუნქტი, რომელსაც „დავთრის“ მიხედვით ოცხე ჰქვია და აქვს თავისი გამაგრებული ადგილი — ციხე (مغلط) და თავისი რაბათი (سار). ოცხის ციხის მდებარეობა ცნობილია, ხოლო მისი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა — 42 კომლი მოთავსებული იყო ამავე ციხესთან ახლო, შეიძლება ახლანდელი კურორტ აბასთუმნის ტერიტორიაზე. „ოცხე“ სიტყვა თურქულად „აბრედაა“ ვადმოცემული — اوسخه (ც აფრიკატი ს-ით ვადმოიცემა ხოლმე).

ჩვენს მატანიებში იხსენიება „ქალაქი ოძრაჟე ციხითურთ (მქ-ვა ქ-ე, მოთ. II, 708), ანუ ოძრაჟე (მ-ტნე ქ-ი*495, გვ. 267; ლეონტი მროველი, ც-ა მ-ფთა 105, გვ. 7); თამარ მეფის დროსაც იგი კვლავინდებურად ქალაქად ითვლებოდა (ისტრნი და აზ-მნი 651-652, გვ. 437); ეხლა მას აბასთუმნის უწოდებენ¹. ვახუშტის მიხედვით „მცირედ ამის [ოძრახის] ქვეით, სამკრით, არს მათს ქალთას წყაროდ გამომდინარე, ფრიად დიდი და ცხელი, მდუღარის მგუსაყსი, რომელსა უწოდებენ ოცხეს. მას ზედა არს შენი აბანო, და ბანობენ მრავალნი, რამეთუ ჰკურნებს ქარით დაბუთვილსა ძლიერსა, მუწუქსა და ბუგრსა, მნიად საკურნებელსა მკურნალთაგან“². ამ სამკურნალო წყლებით უნდა იმსხნას ის გარემოება, რომ ადგილობრივი მოსახლეობაც, რომელსაც ეს ძველი სახელები „ოძრაჟე ოძრაჟე“, „ოცხე“ უკვე დავიწყებული ჰქონდა, ამ ადგილს ეძახდა ერთადერთ სახელს — „ჩარბუქ (Çarmük), რაც ნ. მარის მიხედვით სომხური ჰერმუქ-იდან მოდის³, ნიშნავს 'მინერალურ, სამკურნალო წყალს', შემდეგ 'აბანოს'. ცხადია, რომ ეს სახელი „ოცხე“ს შეერქვა მხოლოდ ხანში, ადგილობრივი მოსახლეობის განაჰმადიანებისა და გადათურქების შემდეგ. ირკვევა აგრეთვე, რომ ეს ზოგადი სახელი „ჯერმუქ“ → ჩარ-ბუქ⁴ ბევრ ადგილას საკუთარ სახელად ქცეულა და დაკავშირებია სწორედ ასეთ სამკურნალო წყლის მქონე ადგილებს. მაგალითად, თურქეთში

¹ იხ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 53.
² ვახუშტი საბუთარი საქართველოსა, გვ. 125.
³ იხ. მარ, Жизнь Григория Хандзтийского... с дневником поездки в Шавшаню и Кабаржаню, стр. 58.
⁴ იხ. მარ, Жизнь Григория Хандзтийского... გვ. XLVI-XLVII. * იხ. გვ. IV.
⁵ Источники грузинских летоисей. Три хроника СМОПН, вып. 28, гл. 2 (შენ. 4). აგრეთვე: П. Ноделман, Города, существовавшие и существующие в Грузии, тбилиси, 1850, гл. 58.

ლიარბეჯირის ვილაჟეთში Çarmük სამაზრო ქალაქია. ან არადა ნ. მარის მოწმობით, „ვაეშეთში В том же саду южнее вода бьет ключем; повидимому, простой родник. Но местные жители грузинско-мусульмане называют «чермук» (из арм. ჰერმუქ) и утверждают, что такой вода тецза»; კინი⁵; შდრ. აგრეთვე ცნობილი კურორტი ჯერმუქი სომხეთის სს რესპუბლიკაში და სხვ.

ამრიგად, აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, „ქალაქი ოძრაჟეს ციხითურთ, ანუ ოძრაჟე“ს ეხლა აბასთუმნის უწოდებენ⁶, ხოლო ვახუშტით იმ ადგილს, სადაც „არს შენი აბანო, და ბანობენ მრავალნი, რამეთუ ჰკურნებს...“, ჰქვია ოცხე. მაშასადამე, ოძრაჟე ოძრაჟე, ოცხე, ჩარბუქი, აბასთუმანი ერთი და იმავე გეოგრაფიული პუნქტის სხვადასხვა სახელია, რომლითაც ის ცნობილი იყო სხვადასხვა დროს. არ უნდა იყოს სწორი ვახუშტის ცნობა, რომლის მიხედვითაც ჩვენ ჯერ გვაქვს „ოძრაჟე... ქალაქი და ციხე“, ხოლო „მცირედ ამის ქვეით, სამკრით მდებარეობს ოცხე“⁷. ოძრაჟე, შემდეგში ოძრაჟე, რა თქმა უნდა, იგივე ოცხეა. ცნობილია, რომ ქართულში „ძ“ თანხმოვანი დახურულ მარცვალში „ც“ს გვაძლევს: ხანძთაჲ → ხანცთა, ხანძთელთა → ხანცთელთა და მისთანანი⁸, ძალიძს → ძალციცს, ძალუძს → ძალუცს⁹ და სხვ. ასევე „ოძრაჟე“ სიტყვაშიც „ძ“ თანხმოვანი შეიძლება „ცი“ში გადასულიყო და მიგვეღო „ოძრაჟე“დან „ოცხე“ „რ“ თანხმოვნის ამოვარდნით. საერთოდ სამეცნიერო ლიტერატურაში ოძრაჟე ოძრაჟე და ოცხე ერთი და იგივე პუნქტადაა მიჩნეული. პროფ. ექ. თაყაიშვილი, მაგალითად, წერს: Олдрахе — прежний город и крепость в Армагуманском уезде. В старину все уездное носило название Олдра или Олдра-хевн. Старинная крепость Олдра — больших размеров, из неотесанных камней, довольно хорошо сохранилась¹⁰. აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემულ „საქ. ისტორიულ რუკებზე“ ოცხის-წყალზე აღნიშნულია მხოლოდ ოძრაჟე. ამრიგად, ოძრაჟე და ოცხე სხვადასხვა პუნქტად ვახუშტის გარდა სხვაგან არსად დასახლებული არ არის და ჩვენ საქმე ახე უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ოძრაჟე ოძრაჟე უფრო ძველი სახელია, რომელმაც შემდეგ განიცადა კანონზომიერი ფონეტიკური ტრანსფორმაცია და „ოცხე“ მოგვცა. „დავთრის“ მიხედვით ოცხის ციხის რაბათის მოსახლეობა საკმაოდ დიდი — 42 კომლი.

ჩერბუქ ოძრაჟე სახელი ოცხეს ბოლო ხანებში (დაახლოებით XVII საუკუნიდან) შეერქვა და ამ სახელით იგი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ცნობილი იყო მხოლოდ ადგილობრივ მოსახლეობაში.

მაშასადამე, ოძრაჟე-ოძრაჟე, ოცხე და „ჩერბუქად (ჩარბუქ) წოდებულ გეოგრაფიულ პუნქტს“ ახლა აბასთუმნის უწოდებენ (ივ. ჯავახიშვილი).

* იხ. მარ, Жизнь Григория Хандзтийского... с дневником поездки в Шавшаню и Кабаржаню, стр. 58.
² აღნიშნა საბუთარს საქართველოსა, გვ. 125.
³ იხ. მარ, Жизнь Григория Хандзтийского... გვ. XLVI-XLVII. * იხ. გვ. IV.
⁴ Источники грузинских летоисей. Три хроника СМОПН, вып. 28, гл. 2 (შენ. 4). აგრეთვე: П. Ноделман, Города, существовавшие и существующие в Грузии, тбилиси, 1850, гл. 58.

ლამა, აბასთუმანის ეძახიან დღეს ცნობილ კურორტს, რომელიც სწორედ „აბასთუმანის“ ოცნის ადგილას მდებარეობს. რა თქმა უნდა, ამ ადგილისათვის ეს სახელწოდება სულ ახალი ამბავია. ყოველ შემთხვევაში ვახუშტის დროს ეს სახელი ამ პუნქტს არ ერქვა. ეს სახელი ამ ადგილს უმართელობოდ შეაოქვეს. ჩანს, იმ პირებმა, რომლებმაც აღმოაჩინეს ეს სამკურნალო წყლები. ეხადია, მათ ნაკლებად უნდა სკოდნოდათ ამ კუთხის ისტორია და ამ კუთხის ისტორიული სახელები (ამ კუთხის მკვიდრი მოსახლეობა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, გადათურქდა და ზოგ შემთხვევაში მიივიწყა ნაციონალური გეოგრაფიული ნომენკლატურა). კურორტის აღმომჩენებმა ამ კურორტს უწოდეს სახელი მახლობელი სოფლისა, რომელსაც აბასთუმანი ჰქვია. საჭმე იმაშია, რომ ძველი ოცნის, აწინდელი კურორტ აბასთუმანის აღმოსაგულეთით დაახლოებით ერთი კილომეტრის მანძილზე, კურორტისაკენ მიმავალი გზატკეცილის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობს სოფელი, რომელსაც ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა აბასთუმანს ეძახდა. კურორტის აღმომჩენმა პირებმა ამ სამკურნალო წყლების საბადოების ადგილის სახელად მახლობელი სოფლის აბასთუმანის სახელი გამოიყენეს. ოღონდ ამ სახელის ადგილობრივი და ერთადერთი სწორი წარმოთქმა აბასთუმანი მათ აღიქვეს აბასთუმანად. რთული აბასთუმან სიტყვის შემადგენელი ნაწილების წინაწინააღმდეგობა მათთვის, ალბათ, გაუგებარი იყო, რომ მათ ეს სიტყვა „აბას-თუმან“ად გააბრაზინეს¹. ეს „აბასთუმან“ სახელი რომ სწორედ გააბრაზინების შედეგად არის აქ მიღებული, ჩანს შემდეგიდან: 1. ადგილობრივ მკვიდრ (ესობრივად გადათურქებულ) მოსახლეობაში, რომელმაც ამ შემთხვევაში უფრო დიდი ძველი ქართული ფორმა, ვიმეორებ, ეს სახელი (სოფლისა და არა კურორტისა) მხოლოდ და მხოლოდ „აბასთუმან“ად წარმოითქმოდა და 2. ამ ზონაში საერთოდ ამგვარი გეოგრაფიული სახელის სწორედ „უმანი“ ნაწილში „ბ“ თანხმოვანი „მ“ს არ გვაძლევს (შდრ. უდის წინააღმდეგობა სოფ. „წარბასთუმანი“ (I 7, 74; II 9, 78; № 38), იქვე — ყარაულბანი (№ 19 I 7, 64; II 8, 68), ქვაბლიანის ნაპიდეში ღორთუმანი (I 8, 83; II 9, 86; № 10), იქვე, ზედუმანი (I 8, 82; II 9, 85, № 7) აწყურის ნაპიდეში — თევდორათუმანი (I 9, 109; II 10, 111) და მრავალი მისთანანი. აკად. გ. ახვლედიანმა მოგვცა სავსებით სწორი ყოვლისფორმებუ ზუმან-უმან სიტყვაზე დაბოლოებულ გეოგრაფიულ სახელთა აღნიშვნების შესახებ: „სოფლის სახელწოდებას ხშირად საფუძვლად უდევს იქ მცხოვრები გვარეულობის სახელწოდება, მეორე მრავლობითი რიცხვის ნათქსარიანობით გაფორმებული, მაგ., გუდათუმანში [←გუდათუმანი]

¹ კურორტისთვის „აბასთუმან“ სახელის შერქმევის შემდეგაა, ალბათ, გაჩენილი ამ სახელის ხელახალი ეტიმოლოგია: „აბასთუმანი“ იმას ნიშნავს, რომ იქ (კურორტზე) აბასად ღი-რადობის თანაობა იყოფიდაო, ე. ი. ერთი აბასის საქონელი იქ თუმანიოა“ (ჩემი „დიდი ეტიმოლოგიური ნათქსარიანობის“ კრებულიდან). ამრიგად, ხალხური ეტიმოლოგიით „აბასთუმანი“ უკავ-რდება ქართული სტრუქტურულ სპარსულ عابسا (=გაბბანსი → აბაზი) და انما (თუმანს) სიტყვებს.

კურორტზე გუდათუმანი, ლოლითუმანში [←ლოლითუმანი] ლონლაძეები და ა. შ.²

რომ ეს სოფელი აბასთუმანი იყო, ვარდა შემოშოქვაწილი მონაცემე-რისა ისიც ადასტურება, რომ „დავითარში“ ამ სოფლის სახელი ვადმოცე-მულია انما (სოფ. დაწერილობით, რაც დიაკრიტიკული ნიშნების დასმის შემდეგ იქნება: انما-سوفان³; ეს კი ქართულ ასოებზე ვადმოცეწით მოგვცემს ზუსტად „აბასთუმან“ს. ასევეა ტრანსკრიბირებული ეს სიტყვა 1843 წლის ერთ-ერთ საარქივო საბუთში, სადაც წერია: انما-سوفان و زاحان انما-سوفان (სოფ. აბასთუმანი და ზახანის აკსაკლები) [←an. an. თითოთი, ankan; 'ვერო'; an-kanan; 'თეთრწვერიანი'; 'უხუცესი']. ისტაქტი, რომ უკანასკნელ წლებშიც კი კლიორტთან ახლო მდებარე სოფელს ადგილობრივ მკვიდრ, შავრამ ირანო-თულად მოლაპარაკე მოსახლეობაში აბასთუმანი ერქვა, ძალაში რჩება ახალციხელი მოქალაქის ი. ნუბერიძის ცნობის შემდეგაც. მის ცნობაში სოფ-ლის სახელად წყნ აბასთუმანი გვაქვს (ამოვიდით ოცნის [იგულისხმება აბასთუმანის ადგილი, კურორტი, ს. გ.], და შეიღამისას, შეცვიებულნი აბას-ტუმანს [ე. ი., კურორტთან ახლო მდებარე სოფელს, ს. გ.] დაედე-გიო და შვიდობით მოვიდით ახალციხეს⁴. 1857 წლისათვის (ი. ნუბე-რიძის წიგნის დაწერის თარიღი) გარკვეულ ენობრივ უზნებში (მაგალითად, ახალციხის ქართველთა მეტყველებაში), რომელშიც თავისი წინაგანი განვი-თარების კანონები მოქმედებდნენ, „აბასთუმან“ სიტყვის ბოლოკიდურში „ნ“ ნახალმა თანხმოვანი შეიძლება წინამაყული „ბ“ თანხმოვნის განახლება წი-მოიწვია ნაწილობრივი ასიმილაციის წესით (ხოლო „ს“ თანხმოვნის შემდეგ „თ“ თანხმოვანი გააქცეობდა — აბასტუმანი⁵). ეს ტენდენცია (ბოლოკიდური „ნ“ ნახალის შემოქმედება წინააღმდეგ „ბ“ ხე) ქართულში ჯერ კიდევ „დავით-როს“ შედგენის დროს შეინიშნება; მაგალითად, ცნობილი გეოგრაფიული პუნქ-ტის სახელი „ტიმოთისუმანი“ „დავითარში“ უკვე „ტიმოთისმანი“ა (I 18, 339; II 21, 331; დედანი, გვ. 23, 316).

სამეცნიეროსა და სხვა ლიტერატურაში კურორტის სახელი, მიუხედა-ვოდ იმ ყლობრ გარკვეულობისა, რომ მას შეეცდნით „აბასთუმანი“ დაერქვა, მაინც ხშირად დამახინჯებული ფორმებითაა ხოლმე წარმოდგენილი: Abas-Tuman, Abas-Tuman, Abas-Tuman და სხვ. ყველაზე უფრო მეტად ანგა-რიშვასაწევია აკად. შ. ბროსეს მოსაზრება: Abas-Touman, plus correcte-ment Khabazth-Ouban, ou „le bourg des boulangers“ est un lieu très pit-

¹ გ. ახვლედიანი, დიდი ქუთა შერვის საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, № 9-10, თბ., 1946, გვ. 636.
² იბ. ბელაშური-დედანი, გვ. 15 და 113.
³ სტია, ფონდი 72, საქმე 32, გვ. 45r.
⁴ ი. ნუბერიძის მოგონებანი... გ. ახვლედიანის კომენტარებით, ბათუმი, 1948, გვ. 25.
⁵ იქვე, გვ. 28.
⁶ სტია, ტ. 77, ს. 16, გვ. 76.
⁷ Гржд. Уварова, Кавказ—Алжания, Алжария., 170.
⁸ История военных действий... II, 152.

არას-ის ციხის რაბათში ნაჩვენებია 10 კომლი, რომელსაც შეწერილი აქვს 15 000 აბხად შეფასებული გადასახადი. განსახილველი პუნქტის ადგილმდებარეობის გარკვევა შესაძლებელია იმ გეოგრაფიული პუნქტების საშუალებით, რომელთა გარემოცვაშიც არის ის აღწერილი.

9. სოფ. მახლო — ماحلو (I 9, 123; II 11, 124). ამჟამად ასეთი სოფელი არ არის. „დაეთრის“ დროს 9 კომლიანი სოფელი ყოფილა. არქივის სტრუქტურაში Махило-ა (გვ. 10v და 11r). მართლაც, ვფიქრობ, ამ სოფლის სახელს კავშირი აქვს სახელთან იმ მთისა, რომელიც ამ რაიონისათვის დასახელებული აქვს ვახუშტის. ეს არის „მახვილო“, რომელ არს უმადლესი და მარადის თოვლიანი, მყინვარი, და სიმაღლე-სიწვრილისათვის ეწოდა მახვილო¹. საარქივო მასალებში იხსენიება სოფ. Цкурта джвар и Махвилю-ის რუკა და აბასთუმნის სანჯაყში Махило с мта². მთა მახვილო „საქართველოს ისტ. რუკაზე“ დაღოს მთის ზევითაა ნაჩვენები. ერთ-ერთ მის ქვედა კალთაზე მდებარე სოფელს, ალბათ, მახვილო ერქვა. მისი მდებარეობის მიხედვით მაინც გასარკვევად ჩამიწვრია, რომ „წახანენ ბიჩანანდურ—შინდი ფეგლუტურ“—წახნის მოსათიბი [ადგილია]—ახლა ნანგრევებია“. ეფიქრობ, რომ წახან სოფელთან უნდა დაიძებნოს მახვილოს ნანგრევები. ადგილზე მე ჩაწერილი მაქვს „მახვილო“ სახელის გადათურქულებული ფორმა: „მახრლან“; თითქოს სავსებით კანონზომიერია „ვი“ კომპლექსის რ-ში გადასვლა და ხმოვნის გაწინარეგისმიერება.

სოფ. მახვილოს აღწერილობას დართული აქვს ცნობა იალალ-ის შესახებ, რომელიც თურმე სოფლის იალალია. ჩვენ არც ამ იალალისა და არც სოფლის სახელების ამოსაკითხავად მასალა არ გაგვანჩნია.

10. სოფ. კარჯვარი(?) — كارجوار ნაჩვენებია ქიქინეთ და წახნისწყარო სოფლებთან ახლო მდებარედ (I 9, 123; II 11, 125). სიტყვის მეორე ნაწილს მე ვეჩინებ „ჯვარ“ სიტყვად და ამიტომ კ ასოს დიაკრიტული ნიშანი ქვემოთ (ერთი წერტილი) დაეუსვი — كارج, ხოლო პირველი ნაწილი შეიძლება „კარ“—დაც წავიკითხოთ; ასეთ შემთხვევაში გვექნებოდა كارجარ = კარჯვარი. არქივის სტრუქტურაში II სიაში Кариджвари გვაქვს (გვ. 11r). თქმა არ უნდა, ყველაზე უფრო სწორია არქივის სტრუქტურაში ერთი საბუთის казенная пустошь. Кариджвари ფორმა³, რომელსაც ჩვენ ამ პარაგრაფის წერის დროს წავაწყინისწყარო და ქიქინეთ სოფლებთან, რომლებთანაც ეს სოფელი აღრიცხულია აქ, „დაეთარში“. არქივის პირველ სიაში Гориджвар-ი გვაქვს, რაც სინამდვილესთან შორს უნდა იყოს; პირველი (Г) ასოს შემდგომი ელიფი (К) არავითარ შემთხვევაში „ო“ ხმოვნის გამომხატველი არ იქნება. ამ სოფლის ნანგრევების ლოკალიზება ადგილზე ადგილია, რადგანაც 1. „დაეთარში“ მის მდებარეობას განსაზღვრავენ ჩვენამდე მოღწეული ქიქინეთ და წახნისწყარო სოფლები და 2. ერთი წახნისწყაროელი მოქალაქისაგან ჩაწერილი მაქვს: „წახანწორანენ ფეგლული დიეირულ“—წახნისწყაროს ნასოფლარს ვეცხვიოთ, ე. ი. ამ ნასოფლართ წახნისწყარო სოფლის მცხოვრებლები სარგებლობენო. ამ ნასოფლარის სახელი—კარისჯვარი, ჩანა, დაეწყებათ.

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 128-129.
² სტია, ფ. 77, ს. 16, გვ. 123v, იქვე, ს. 30, გვ. 13v.
³ სტია, ფ. 223, ს. 4, გვ. 39r.

რობას განსაზღვრავენ ჩვენამდე მოღწეული ქიქინეთ და წახნისწყარო სოფლები და 2. ერთი წახნისწყაროელი მოქალაქისაგან ჩაწერილი მაქვს: „წახანწორანენ ფეგლული დიეირულ“—წახნისწყაროს ნასოფლარს ვეცხვიოთ, ე. ი. ამ ნასოფლართ წახნისწყარო სოფლის მცხოვრებლები სარგებლობენო. ამ ნასოფლარის სახელი—კარისჯვარი, ჩანა, დაეწყებათ.

რუკებზე აღნიშნული Карид-ი, ეფიქრობ, ეს პუნქტი არ უნდა იყოს „დაეთრის“ დროს ამ სოფელში 10 კომლი ირიცხებოდა.

11. სოფ. ხარჯამი — خارجام (I 9, 124; II 11, 125). ამ დაწერილობაზე დიაკრიტული ნიშნების უქონლობისდა მიუხედავად, მის ამოკითხვას ექვი არ გამოუწვევია. ამ ზონაში არსებობს სოფ. ხარჯამი და ეს დაწერილობა ზუსტად მისი გამომხატველია. ხარჯამი „დაეთრის“ დროს 5 კომლიანი სოფელია. 1870 წ. მასში ირიცხება 24 კომლი (ჩისერმანი, 14). მდებარეობს ვარხნიდან 1 კილომეტრის მანძილზე. დღეს ხარჯამი ვარხან, აბასოუმან, საბუხანა და საღრძე სოფლებთან ერთად ადგივნის რაიონის ვარხნის სასოფლო საბჭოში შედის⁴.

12. სოფ. ქიქინეთი — كيكينيت (I 9, 124; II 11, 126). ქიქინეთის სახელწოდება და მდებარეობა ექვს არ იწვევს. ადგივნის რაიონის წახნის სასოფლო საბჭოში შედის წახან და წახნისწყარო სოფლებთან ერთად⁵. „დაეთრის“ დროს ექვსკომლიანი სოფელია, ხოლო 1870 წელს კი—26 კომლიანი; მდებარეობს ახალციხიდან მ ვერსის მანძილზე⁶.

13. სოფ. წყუთაჯვარი—ქიქინეთთან — قوچوآجوار (I 9, 125; II 11, 126). ქართული ორი თანხმონით დაწყებულ სიტყვაში ორი თანხმოვანი „წყ“ დაშორებულია უ ხმოვნით, ხოლო წყ მკვეთრები ჩვეულებრივად სათანადო რიგის მქედრებითაა გადმოცემული: قوچوآجوار — წყუთაჯვარი. არქივის სტრუქტურაში I სიაში Цхура джвар გვაქვს (გვ. 10v), ხოლო II-ში — Цхурта джвар (გვ. 11r). ეს უკანასკნელი ვარიანტი სხვაგანაც არის, მაგალითად, საარქივო საბუთებში—1. Цхурта джвар და Цхурта Джвар-ი⁷. ამ სახელწოდებაზე ადგილობრივი მცხოვრებლისაგან ჩაწერილი მაქვს: „თუთაჯუარ—ქიქინეთის რგუნდადურ—თუთაჯუარ-ი ქიქინეთის პირდაპირ არის“ და, საერთოდ, ადგილობრივ ამ სოფელს „თუთაჯვარ“ ეძახდნენ. ერთგვარსიან რუკაზე და ზოგ საარქივო საბუთშიც Цхурта джвар-ი⁸. ამრიგად, ამ სოფლის სახელწოდება რამდენიმე ვარიანტად არის მოღწეული: „დაეთრის“ ტრანსკრიფციით — قوچوآجوار — წყუთაჯვარი, არქივის სტრუქტურაში II-სიაში — Цхурта джвар (=ქ. წყუთაჯვარი), ადგილობრივ მოსახლეობაში ჩვენი დროისათვის გავრცელებული (ჩვენ მიერ ჩაწერილი) ფორმა — თუთაჯუარ — თუთაჯვარი. აშკარაა, რომ რომელიღაც ქართული სახელწოდება ძლიერ დამახინჯებულია

⁴ სტ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 14.
⁵ იქვე, გვ. 14.
⁶ К. Зиссерман, 14.
⁷ სტია, ფ. 77, ს. 16, გვ. 123v; აგრეთვე, ფონდი 223, ს. 4, გვ. 38 r.
⁸ სტია, ფ. 223, ს. 4, გვ. 33r და სხვაგან.

აღიქვლი ტრანსკრიფციიდან (زوغت-جواری) ჩანს, რომ ამ სიტყვის შედგენილობაში „წყ“ თანხმოვნები ყოფილა („წყ“ زوغ ასოებითაა გადმოცემული). დროთა განმავლობაში გადათურქებული მოსახლეობის წარმოთქმაში „წყ“ კომპლექსი დაკარგულია და მომდევნო მარცვლის თ თანხმოვნის გავლენით „წყუთაჯვარი“ მოუცია. ვფიქრობ, ამ სახელწოდების პირველ ნაწილში „წყუთა“ ჩვენ უნდა გვქონდეს „წყვილთა“ სიტყვის შერყვნილი ფორმა, რომელშიც „ვი“ კომპლექსმა „უ“ ხმოვანი მოგვცა, ხოლო „ლ“ თანხმოვანი „თს“ წინ ჩამოეარდა. ამრიგად უნდა იყოს მიღებული „წყვილთა-ჯვარი“ და „წყუთაჯვარი“ || წყუთაჯვარი“. Цхурга ვარიანტში „რ“ თანხმოვანი „ლს“ ზეგრაძეული უნდა იყოს.

სოფ. წყუთაჯვარი Тугатажвари-თუთაჯვარის სახელწოდებით ადიგენის რაიონის წახნის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ქიქინეთ, წახან, ჩურხეტო და წახნისწყარო სოფლებთან ერთად¹.

„დაეთრის“ შედგენის დროს სოფელი წყუთაჯვარი გაუქმდებოდა. 1970 წ. მასში აღრიცხულია 3 კომლი².

14. სოფ. უნწა — انوا (I 9, 125; II 11, 126). სოფ. ვარზნიდან აღმოჩნდა 2 კილომეტრის მანძილზეა. არქივისეული პირველი სიღის Омага ვარიანტი (გვ. 10r) სწორი არ არის. დღეს უნწა ადიგენის რაიონში ზეგ-შენ. ზენარა და ნაბერდევ სოფელთან ერთად ხევაშნის სასოფლო საბჭოში შედის.

სოფ. უნწა მოხსენებულია ბასილ ზარზმელის თხზულებაში „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა“. როდესაც კლარჯეთიდან მოსულნი მამანი ზარზმის მფლობელე შეარჩევნენ ეკლესიის ასაშენებელ ადგილს და მშენებლობას დაიწყებენ, სიანელს განიცდიან სამშენებლო ქვის შოვნაში. ამ დროს ციორგი „ამონთის-შახტრა“ წინადადებას იძლევა, რომ გამოიყენონ საშენი ქვა იმ ადგილისა, რომელიც „დაცემულ არს ძვრისაგან“ და „უქმრად მდებარე არს“. დოქტორს იქიდან საშენი ქვის ზიდვა; „ხოლო არს სახელი ადგილისა მის უნწაჲ, რომელი შორავს ათორმეტ მილიონ“³. მანძილი მაინც საკმაოდ შორია: უნწა ოცაი-წყლის გამოღმა, ხოლო ზარზმა, სადაც საშენი მასალა მიქონდათ, ქვაბლიანისწყლის გაღმა. გარდა ამისა, ზარზმიდან წამოსული ქვი უნდა წამოვიდეს აღმოსავლეთით ზენარამდე და შემდეგ უკან დასავლეთით უნწამდე.

შინაწერში მოხსენებულია მიწის ნაკვეთი სახელად كواسل — შეიძლება იყოს „ლალფერაული“.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა (რუსულად—Алигенский район). К. Зиссерман, 14.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 14.
³ ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, II, ბასილ ზარზმელი, პროფ. კორნ. მკვლევარის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1935, გვ. 167; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტ., II, 53.

15. სოფ. წახნისწყარო — زخندسفر (I 9, 126; II 11, 127) ეს დაწერილობა დიაკრიტიკულნიშნებიანია და ამოკითხულია სწორად. „წახან“ სიტყვას ჩვენ ვიცნობთ როგორც სოფლის სახელს (აქვე, სოფ. № 5). ეს კი არის წახნის-წყარო. ნათესაობითი ბრუნვის „ს“ თანხმოვნის შემდეგ „წყარო“ სიტყვის „წყ“ თანხმოვანი ამოვარდნილია, ხოლო „ყ“ კითხაა გადმოცემული. ბოლოკიდური „ო“ თანხმოვანი ჩვეულებრივად „ა“ ხმოვნითაა გადმოცემული. „წახნისწყარო“ სახელწოდება დადასტურებულია ერთ ხალხურ ლექსში:

ერთი გოგო ვნახე წახნისწყაროსა,
 პირი მზეს უგაედა, ტანი საროსა,
 ღმერთს შევეხვეწე აბეყვანოსა,
 სწორზე ქორწილი ექნა, მაჩეყვანოსა⁴.

სხვადასხვა საარქივო და სხვა მასალებში „წახნისწყარო“ ტრანსკრიბირებულია საერთოდ სწორად. დღეს წახნისწყარო ადიგენის რაიონში წახან და ქიქინეთ სოფლებთან ერთად წახნის სასოფლო საბჭოში შედის⁵. ადგილობრივ მოსახლეობაში ამ სახელწოდების გადათურქებული ფორმები იხმარებოდა — „წახანწყარო“, „წახნიწყარო“⁶ და სხვ. კ. სისერმანი (გვ. 14) წერს: წახნისწყარო მდებარეობს ახალციხიდან 12 ვერსზე, 1870 წ. სოფელში 6 კომლია.

16. სოფ. ზადენი — زادن (I 9, 126; II 11, 128). დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს; გარდა ამისა, მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია P. A. Zaden, როგორც ზემოთ ვთქვი (იხ. ზემოთ სოფ. № 4), „ქართლის ცხოვრებაში“ ეს ზადენი და სოფ. გორა ერთ სოფლად იხსენიება: ...დაივანა [ანდროი ნოციქულმა] სოფელსა, რომელსა ეწოდების ზადენ-გორა⁷. ზადენზე ჩაწერილი მაქვს, რომ ის არის „ვარზანჯ რგი, ფეგლუხ“ — ვარზნის პირდაპირ, ნანგრევ⁸. სოფ. ზადენმა ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია; „დაეთრის“ დროს ის საკმაოდ დიდი სოფელია — 20 კომლიანი. ზადენი იხსენიება ხალხურ ლექსში:

ქორატს ქან-მგლებს გარდევყარე, დამიბნულდა ორივე თვალი;
 ზადენს ყელი გარდაეუგდე, იცით, რომ სულ არ მაქვს ბრალი...⁹

1860 წ. სოფ. ზადენის (Zaden) მიწები „აღალართაგან იაკობ შათეს-ძე ქახხოვეის“ მფლობელობაშია¹⁰.

17. სოფ. ქიხელი — خيخلي (I 9, 127; II 11, 128). დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს. საინტერესოა, რომ ამ შემთხვევაში ქართული

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 168.
² ს. მკვლავთია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1936, გვ. 37; ვარიანტი აგრეთვე იხ. „ფელის საქართველო“, ტ. III, თბ., 1913-1914, გვ. 251.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 15.
⁴ 1932 წლის ჩანაწერებიდან.
⁵ ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. I, გვ. 39.
⁶ „ფელი საქართველო“, III, 1913-14, გვ. 271.
⁷ სცია, ფ. 41, ს. 5, გვ. 25r.

შეფუთვი კ თანხმომავანი შესაბამისი ჯ მელერით არაა გადმოცემული (ს.ჯ. — იმ. დედანი, გვ. 117). ქიხელი ადიგენის რაიონის ვარხნის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ვარხან, საბუზარა და ხარჯამ სოფლებთან ერთად¹. საინტერესოა, რომ წარსულში ქიხელ, ჩურჩუტო და წყუთაჯვარ სოფლების ეკონომიკაში გარკვეულ როლს თამაშობდა ქილის მეურნეობა: Нам остается упомянуть о овечьих овцах, или вернее лужах, где произрастает особая трава — чихель, служащая для набивания седел, плетения щиповок и пр. Эти овцы служили доходными статьями в сел. Чихель, Чурчута и Цхута-лишар, так как они сдавались самими крестьянами в аренду ахалцихским владельцам. Теперь эти озера в сел. Чихель и Чурчута обращены в именные общинные статьи². შდრ. არქივისეულ საბუთში რომ იხსენიება «Озера Чихель, Занда...»³. საინტერესოა აგრეთვე 1844 წლის ერთი საბუთი, სადაც წერია, რომ ქიხელ და ზანდო ტბების ბალახს ადგილობრივ ენაზე (თურქულზე) кугაჰქვიაო, მოიჯარე ამ ადგილის სარქისოვიაო, წელიწადში 9 მანეთი ღირსო და სხვ.⁴ 1831 წლის საბუთში ქიხელი აღწერილია 4 ხარჯის გამწვევი კომლით⁵.

18. სოფ. საბუზარა, ზადენსა და გორას შუა — سابوزارا (I 10, 127; II 11, 129). ერთგვრისიან რუკაზე — Сабузара-ა; ადგილობრივ ჩიხელურია: „საბუზარა — გორადა, ბალი“, „საბზარა — გორას აკრავს“. დღევანდელი ადმინისტრაციული დანაწილების მიხედვითაც აღრიცხულია საბუზარა, რომელიც ადიგენის რაიონში ვარხან, აბასთუბან, საღრძე და ხარჯამ სოფლებთან ერთად ვარხნის სასოფლო საბჭოში შედის⁶. ამდენად ცხადდება, ხოლო „დავთარში“ უფროდ კალმის შეცდომა უნდა იყოს „საბუზარა“ დაწერილობა. რა თქმა უნდა, არქივისეული I სისის Сабузара-აც (გვ. 10v) ამ „დავთარისეული“ მცდარი ვარიანტიდან მომდინარეობს, ხოლო უფრო სწორია მეორე სისის ვარიანტი Сабузара (გვ. 11r), თუმცა რ ასო „ზარა“ უნდა იყოს. ადგილობრივ მკვიდრთაგან ყველასგან „საბზარა“ მაქვს ჩიხელი: „საბუზარა“ კი ჯერ კიდევ „დავთარში“ გადათურქულბული, რომ თანამოქალაქის დასამორებლად ბაგისმიერ „ბ“ს შემდეგ „უ“ ხმოვანჩასმული ფორმა უნდა იყოს. კ. ზისერმანს აქვს Сабузара, რომელიც ოცხისა და ულკაუის წყლების კუთხეში მდებარეობს 5 კომლიანი მოსახლეობით⁷. ახალციხის ლევან ჩრდილის ნაჰიჯეში საბუზარა-დ აღრიცხული სოფელი („დავთ-

¹ ს.ჯ. სარ ადმ. ჯერით. დავთარა (რუსულად) — Адигенский район.
² МИНИСТЕРСТВО, III, გვ. 99. * სტია, ფ. 223, ს. 4, გვ. 42 r.
³ იმავე, ფ. 7, ს. 45, გვ. 1 r.
⁴ იმავე, ფ. 47, ს. 75, გვ. 23 r.
⁵ ს.ჯ. სარ ადმ. ჯერით. დავთარა, 14.
⁶ К. Зиссерман, 20.

რის“ დროს უკვე ნასოფლარი; I 7, 50; II 8, 54), რა თქმა უნდა, სხვა პუნქტია.

„დავთარის“ დროის საბზარა გაუკაცრიელებული სოფელია, რომელსაც 1 000 ანა აქვს შეწერილი.

19. სოფ. حواشونان (I 10, 127; II 11, 129). მისი მდებარეობა განსაზღვრულია حواشونان-კურდღელა[ან]თუბან სათესველით, რომელიც ოცხისთან იყო დასახელებული¹ (I 9, 118, II 11, 120). ცხადია, რომ დაწერილობა მეოთხე ასოდან დაწყებული -თ+უბანს გამოხატავს. სიტყვის პირველი ნაწილის ამოსაკითხავად მასალა არ აღმოჩნდა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ არქივისეული № პირველი სისის ვარიანტს — Давуатунан (გვ. 10v). შეიძლება მართლაც „ჯუფათუბანი კი ქუფათუბანი“ იყოს. № მეორე სისის ვარიანტი კი — Гуратунан — (გვ. 11r) უსათუოდ გაუგებრობაა, რადგანაც حوا დაწერილობის ასე წაკითხვა შეუძლებელია. სოფ. ჯუფათუბანი (?) პატარა, 4 კომლიანი სოფელია.

20. სოფ. ბოდოკლდე — اداو (I 10, 128; II 11, 129). II წიგნის „ბუდაკლდე“ შეცდომაა. II წიგნის დაბეჭდვის შემდეგ გაიკვია, რომ ეს არის ბოდოკლდე, რომელიც იხსენიება „მატიანე ქართლისაჲ“ ში: „მოვიდა ბაგრატ, და ამისა მსახურებისა ნაცულად მეფემან უბოძა მამულობით ციხის ჯუფარი და ოძრგე ბოდოკლდითა, და სხუაცა მრავალი საქონელი...“² არქივისეული სიების Була-Кле (გვ. 10v და 11r) სწორი არ არის. ნასოფლარი ბოდოკლდის მდებარეობა ზუსტად ცნობილია. იგი აღნიშნულია „ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“ კურორტ აბასთუბანს ჩრდილო-დასავლეთით კურცხანასწყლის სათავეს ზონაში, ოღონდ მისი სახელწოდება დამახინჯებულია — P. II. Булыклы ნაცვლად ნოსკლად-სი. ადგილზე ამ სახელწოდებას „ბოდოკლდე“ დ („ბოდოკლდე ფეგლბრი“) წარმოთქვამდნენ. „დავთარში“ ბოდოკლდე გაუკაცრიელებული სოფელია.

21. სოფ. დათვეთი — دافეთ (I 10, 128; II 11, 129). დაწერილობა დაიკრიტული ჩიხნების გარეშეა მოცემული. მაგრამ აბასთუბან კურორტიდან ცოტა ზენით „ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე“ აღნიშნულია ნასოფლარი (P. I.) Tardet რამაც ჩვენ შესაძლებლობა მოგვცა ამ დაწერილობისათვის აქ წარმოდგენილი ჩიხნები დაგვესვა და „თათვეთ“ ად ამოგვეკითხა. შემდეგში სვენ ადგილზე უფრო დაეზუსტეთ ეს სახელი. ადგილზე ჩაწერილი გვაქვს: „ბირ დს დათვეთ ვარდურ. ო და მეშდურ — ყანობილ ააბინ“ — „კიდევ არის [ბუნქტი] დათვეთი. ისიც მალნარი ტყეა, ყანობილთან ახლო“. ამ ცნობის შეთხებით ბოდოკლდის მდებარეობაც და სახელწოდებაც უფრო დაზუსტდა: რგი ყანობილთან (მთა ყანობილი, რომელზედაც ოცხეში საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ასტროფიზიკური ობსერვატორიაა გაშენებული) ახლოა და ქართულად მას დათვეთი ჰქვია. „დროების“ დათვეთი

¹ იმ. ზევიტ, გვ. 162 და 166.
² ქართლის ცხოვრება. ანა დედოფლისეული წესხა. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942, გვ. 190; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 53 და 148. ეს პუნქტი ბოდოკლდე დ იხსენიება გორის „დროება“ ში, 1879 წ., № 187.

სწორი არ უნდა იყოს¹. არქივისეული სიების Барунет ვარიანტს (გვ. 10v, 11r) არაფითარი გამართლება არ მოეპოვება.

დიდიველი „დავთრის“ დროს უკვე გაუქვაციერებულა, შეწერილი აქვს 2500 ახმა ვადასახადი.

22. სოფ. მონასტერი — ماسترا (I 10, 128; II 11, 129). არქივისეული სიებშიც Монастер-ი გვაქვს (გვ. 11r, 11r). ამ სოფელში რ კომლია. ამ სოფ. მონასტრის² მოსახლეობა დაბევრილი ყოფილა, მაგრამ თურქებს „მონასტერი“ საკუთარ სახელად მიაჩნდათ და თვით მონასტერს ან ამ ადგილს რა ერქვა, როგორც სხვაგან, აქაც დაწერილი არ არის. მე ადგილზე წაწერილი მაქვს ამ პუნქტზე: „აბასთუბანენ ყარშესი მონასტერ-ბიჩინქტურ“ — აბასთუბანის (ივარაუდება აბასთუბან სოფელი) პირდაპირ — მონასტერი, სათბინ ადგილია³. შესაძლებელია აგრეთვე ეს იყოს ის მონასტერი, რომელზედაც უარობა⁴ წერს: „იქ, სადაც ოცხეს და [ქ]ურცხანის მდინარეები შეერთიან ერთბანეთს, მხარ-მარჯვნივ, ტყით შემოსილ მაღალ კლდიან გორაზე დგას ნახევრად მონგრეული ძველი ქართული მონასტერი...“

23. ჩაირი მეიდან — مدين (I 10, 128; II 11, 130). დიაკრიტიული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ საერთო მოხაზულობის მიხედვით ამ ჩაირის სახელი მეიდან უნდა ყოფილიყო. მართლაც შემდეგში ადგილზე ჩაწერილი მაქვს: „ბასთუბანინან ჩარმუგუნ არასუნდა ბირ ფერინ ადი — მეიდანდურ“ — [სოფ.] აბასთუბანსა და კურორტს შუა [მდებარე] ერთი ადგილის სახელია — მეიდან⁵. არქივის მასალებში ერთგან გარკვეულ სოფლებთან მდებარე სათბებების სიაა მოცემული; ამ სიაში იხსენიება луг Мейдан чаиры⁶.

არქივისეულ სიათა ვარიანტს — Мандинет-ს ამ დაწერილობაში არაფითარი საფუძველი არ გააჩნია.

24. მამული ოცხის ლიგა⁷ს მინრლანის ხიდირისა სოფ. ნუმასკერტის(?) ციხის რაბათში ماسكرد قريه دارقريه او سخته دارقريه (I 10, 128; II 11, 130). აქ, მაშასადამე, ცალკე აღრიცხულია მამული (ჩიფთლიქი), რომელიც სოფ. ماسكرد-ს ტერიტორიაზე მდებარეობს და რომელიც ოცხის სარჯაყის სანჯაყ-ბეგს ან მირალაის კუთვნილებაა. რაც შეეხება სოფ. ماسكرد-ის, მას ჩვენ უკვე ვიცნობთ⁸. ჩვენ ვივარაუდეთ, რომ შეიძლება ეს იყოს უფრო თომასკერტი (ვიდრე ნომასკერტი ან ნუმასკერტი).

25. სოფ. გორგათუბანი (?), მეორე სახელი გორგათის ციხე (?) قريه كورگات او بان ماسكرد (I 10, 128; II 11, 130). II წიგნში აშკარად შეცდომია „გორგათუბანი“ (?) და „გორგათის ციხე“, რადგანაც كورگات დავთრის ობიექტის „გორგათ“ად წაკითხვა შეუძლებელია (ც ასო აქ „ა“ ხმოვანს არ გამოხატავს). ამასთანავე ერთად ახლა უფრო დაჯერებით შეიძლება ითქვას, რომ بان (უბანი) და سخته (ციხე) სიტყვების წინა ასო უსათუოდ ت ასოა. ამრიგად ამ დაწერილობის წაკითხვა შეიძლება ასე: გიორგეთუბანი, გიორგეთ-ის ციხე, გორგეთუბანი. გურგეთციხე და სხვ. არქივისეული სიების Горилубан სწორი არ არის (გვ. 11r, 11r).

¹ ვინმე მესანი, ისტორიული მასალები, „დროება“, 1879, № 187.

² ვინმე ნაშთენი ნაქალაქები და ნასოფლარები ოცხეს... „დროება“, 1879, № 191.

³ სკია, ფ. 70, ს. 17, გვ. 7v. * ჩიფთლიქზე საჯანგებოდ IV წიგნში. * იხ. ზემოთ, გვ. 169.

1. ახალციხის ლიგა

8. ასპინძის ნაპიჯე

1. სოფ. ასპინძის ციხის რაბათი — قريه رباط آسپيند (I 10, 129; II 11, 130). ასპინძა დიდი სოფელი ყოფილა ჯერ კიდევ „დავთრის“ შედგენის დროს — 50 კომლიანი სოფელი ბაღებითა და ვენახებით და 25 000 ახმა შემოსავლით. ასპინძა, ექ. თაყაიშვილის მიხედვით, დიდი სოფელია და მეორე საფოსტო სადგური ახალციხიდან ახალქალაქამდე. ისტორიაში ასპინძა ცნობილია იმითაც, რომ აქ 1770 წელს ერეკლე II-მ გაიმარჯვა თურქებისა და ლეკების ლაშქართან ბრძოლაში¹. დღესაც ასპინძა დიდი სოფელია, ასპინძის რაიონისა და ასპინძის სასოფლო საბჭოს ცენტრი². „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში“ ასპინძა მოხსენებულია: „ვეესა სამცხისასა, სოფელსა ასპინძას...“³ „მაშასადამე, ასპინძა სამცხეში ყოფილა“⁴. ვახუშტის მიხედვით: ასპინძის-ჯევი ერთის მტკვარს, „ასპინძის თავს და აგარის ბოლოს არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი“⁵. არქივის ცნობებში ასპინძაზე საინტერესოა ცნობა მისი სახლერებისა და რელიეფის შესახებ: Аспиндза — деревня помещицы, при реке Тизне, на полугоре под назв. Караул-тапаси [=горка Караул], Чкоронун дараши [=устье Чкоро-], Агаранун дараши [=устье Агары], Шугоранун дараши [=устье Шугора] и через эту же реку спуска под назв. Чобаретской горы от транши Ахалицихского уезда...⁶

სოფ. ასპინძის აღწერილობას ორი მინაწერი აქვს (I 130; II 131); მეორე მინაწერში იხსენიება ვენახი, რომელიც ماسكرد-ს სახელით ყოფილა ცნობილი. ჩვენ ამ დაწერილობის ამოსაკითხავად მასალა ვერ ვიპოვეთ.

2. სოფ. ხემო ზურხელი, ლობიეთ ადგილითა და ხსენებული ადგილის ვენახებით (I 10, 130; II 11, 132), დღესში (გვ. 121) ماسكرد-ი გვაქვს. ასპინძის რაიონში შემავალი სოფლებიდან ეს დაწერილობა უმეცელია

¹ МАР. XII, 14.

² საქ. სსრ აღმ-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.

³ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტოპოგრაფიის ბაგრატიონთა შესახებ, ვაშლიცა ექ. თაყაიშვილმა, თბილისი, 1949, გვ. 64.

⁴ ივ. ვახუშტის ქრონიკის ისტორია. II, 1948, გვ. 52.

⁵ აღწერა სამცხის საქართველოსა, გვ. 127.

⁶ სკია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 24v.

ლიპილთა წარმომავლობა ამ სოფელს უკავშირდება). ამდენად ვახუშტის შუამოწმებული ვარიანტი ამ სოფლის სახელისა — ნუსხა სწორი არ უნდა იყოს. ამაჟამად მე მასალა არა მაქვს ვიმსჯელო იმაზე, თუ როგორ მოხდა, რომ მუსხ სოფელს შემდგომში ენგიკვევი (← ენგიქვევი ← ახალ ლეჩქა. აქნი ქრ. — 'ახალი სოფელი') დარქმევია. 1945 წელს მას კვლავ მუსხი ეწოდა¹. კ. ზისერმანით (გვ. 6) მუსხი ახალციხიდან მე-13 ვერსზეა, მტკვარ-თან ახლო; მასში 1870 წ. 17 კომლია აღრიცხული.

4. სოფ. ყური სათესველით ქორეთი (I 10, 132; II 11, 133). დე-ლიანი (გვ. 122) წერია ყრ; პირველ ასოს დიაკრიტული ნიშანი არა აქვს, მაგრამ ასეთი მოხაზულობის ასო ჩვენს შემთხვევაში ც უნდა იყოს, რადგანაც ასეთი მოხაზულობის მეორე ფ ასო ქართული სიტყვების ვადმოსაცემად არ იხმარება. ამოკითხული და დაბეჭდილი მაქვს „ყურა“ კითხვითი ნიშნით². ზოგიერთის მიერ მოწოდებული ცნობის მიხედვით „ყურ“ სიტყვას ბოლოში * დავურთე, ხოლო ც ასოთი ჩვეულებრივად ქართული „ყ“ ვადმოიცემა ბოლოში. პროფ. ს. მაკალათიას მიერ ჩაწერილი ხალხური ლექსის („სოფლები გაღვქვა“) მიხედვით გაირკვა, რომ ამ სოფლის სახელი ქართულად ყურა კი არა, ყური ყოფილა:

რუსთავს აყვავდა გვირილა, ვაი მოუვა ზველსაო,
ყურს წყაროები გამოვლენ, ნეტაი ახაშენსაო³.

ეჭვი არაა, რომ ამ კონტექსტში სწორედ ამ ყრ სოფელზეა ლაპარაკი.

სოფ. ყური 8 კომლიანი ყოფილა. ამჟამად ამ სახელით დასახლებული პუნქტი არ არის, მაგრამ მისი ადგილმდებარეობა ცნობილია ხდებდა ხუთვერსიანი რუკის ჩვენებით; იქ სახუდაბელ, ონლორა, ზურზევლ (ზევლ) და ახაშენ სოფელთა სანახებში აღნიშნულია P. D. Kyr, რაც უთუოდ „დავთრის“ ყრ მოხაზულობით აღრიცხული სოფელია.

საარქივო მასალებში სოფ. ყურის ადგილმდებარეობა უფრო დაზუსტებულია. აქ სოფ. ყური (რუსულ ტრანსკრიფციაში Кур, ყ → ღ → რუს. r) მოხაზულაა შემდეგ საზღვრებში: აღმოსავლეთით — სოფ. სახუდაბელის მიწები, დასავლეთითა და ჩრდილოეთით კახოვევისა და ყანდინოვის მიწები, ხოლო სამხრეთით სოფ. ონლორის მიწები⁴. „ყური ნასოფლარია, მდებარეობს ზველსა და ონლორას შუა ტყის ფერდობში. ეკუთვნის ონლორას“ (ი. ზედგინიძისა და სტ. ინასარიძის ცნობა).

სოფ. ყურთან დასახლებულია ქორეთ სათესველი — ყრ. ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ცალკეულ ასოთა მოხაზულობა ძლიერ მაცდუნებელი იყო, რომ აქ გვევარაუდა ყრ — ქორეთი. მართლაც არქივისეულ სიებში ამ ადგილას სოფ. ყური — ძირითადი საგადა-

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 269.
² გ. წ. სიაში სწორად მაქვს დაბეჭდილი — სოფ. ყური (დავთარი II, 11), მაგრამ ზოგიერთი ნიშანი უხის.
³ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 125.
⁴ სკია, ფ. 73, ს. 77, გვ. 11 v; იხ. აგრეთვე თანდართული რუკა.

სახადო ობიექტი სულ არ იხსენიება და რატომღაც მის ნაცვლად წერია Koper-a (გვ. 11r, 11r), რაც აგრეთვე უთუოდ ყურ-ქორეთის ურთიერთ-კავშირზე მიუთითებს. შესაძლებელია აქ კაცმა იფიქროს შემდეგი: ვიდრე ყური სოფლობდა, ე. ი. ვიდრე სოფ. ყურში მოსახლეობა იყო, ქორეთი მისი საყანე ადგილია, სათესველი იყო. შემდეგ ყური თანდათან თმობს დამოუკიდებელი სოფლის პოზიციებს ქორეთის სასარგებლოდ ჩვენ მიერ არქივისეულ სიებში წოდებულ დოკუმენტში კი, რომელიც 1832 და 1837 წლებში შედგენილია, როგორც გაირკვა, ჩვენზე „დავთრის“ მონაცემების საფუძველზე, ყურ სოფელმა, ხუთვერსიანი რუკის მიხედვით უკვე გაუკაცრიელებულმა (Пустошь) ქორეთს უკვე დაქარგა, აღმათ, სავადასახადო ობიექტად აღრიცხვის პრეტენზია. ამ დროს სავადასახადო ობიექტად ყურის ნაცვლად აღრიცხა ქორეთი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ყურ და ქორეთ პუნქტები ყველგან ერთმანეთის მომიჯნავეები არ არიან. ხუთვერსიანი რუკაზე Кур[ан] Koper-a ლობიეთის და ზურზევლ შუა, ხოლო ყური ზურზევლს ზველს შემოთა ტყეში (P. D. Kyr)¹. ქორეთ-ყურის ასეთი მცირედი დაშორებულობა, რა თქმა უნდა, ხელს არ შეუშლიდა ამ ორი სოფლის დაკავშირებულობას იმ თავდასარისით, ვთქვათ, რომ ერთ მათგანს, დასახლებულს ჰეუთუნებოდა მეორე ვითარცა საყანე-სათესველი და პირიქით.

1860 წლის არქივის მასალებში საკმაოდ ბევრი ცნობაა ქორეთის შესახებ. ეს ქორეთი სოფ. ლობიეთის მომიჯნავედ ჩანს, როგორც ეს ზემოთ რუკების მიხედვით იყო ნათქვამი: ...и она [ივარაუდება ქორეთის ნასოფლარი] существовала поселение, но ныне оно обращено в экономикн, т.е. с дозволения помещика живут куртины и другие کوچующие. Корет, как им, свидетелям, положительно известно, не была в состав деревни Гобнет, составляет совершенно отдельный от нее участок и имеет свои раздельные границы... Корет теперь представляет остатки деревни...² შემდეგ ამ საბუთში ნათქვამია, რომ ქორეთის მიწების ნახევარს ანუ შავებენ სოფ. ლობიეთის მცხოვრებლები. შემდეგ კიდევ მეორდება, რომ ქორეთის მიწები, რომელიც შემამულე იაკობ კახოვეს ეკუთვნის, სოფ. ლობიეთის შეზღვევლობაში არ შედის და სხვ.³ ზურზევლ, ლობიეთ, ძოვრეთ და სხვა სოფლებთან იხსენიება კიდევ ქორეთი 1844 წლის საბუთში. საინტერესოა კიდევ 1840 წლის საბუთი, რომელშიც ქორეთი იხსენიება როგორც Хертнисского саямажа пустопорожняя деревня... Корет, რომელსაც თურმე უკანონოდ ყლობს იაკობ კახოვეი და სხვ.⁴ 1848 წ.

¹ ამ პუნქტების ადგილმდებარეობა სწორედ ამგვარადვე დამოდასტურა უნივერსიტეტის სტუდენტმა ასინის შვიდობა ანუ. ვერა ბერიძემ, „ქორეთი ნასოფლარია; მასში გაშენებულია ბაღები, რომელიც სოფ. ზველის მოსახლეობას ეკუთვნის“ (ი. ზედგინიძისა და სტ. ინასარიძის ცნობა).
² სკია, ფ. 73, ს. 132, გვ. 21 r, 21 v.
³ იქვე, 22 r; А. Барыкин, ЗКОИРО, VIII, გვ. 50.
⁴ სკია, ფ. 72, ბ. 8, გვ. 50 r; სკია, ფ. 47, ს. 60, გვ. 1 r.

სახელის მიხედვით, წყალთბილიდან (იხ. აქვე, № 24) ხერთვისის(?) Корнет-ში ვაჟასახლად ვინმე მუსტო ალიბეგოვლი. შეიძლება აქაც ჩვენი ქორეთი მუსტოისხმებოდეს¹.

5. სოფ. სახუდაბელი — ساخودا (I 10, 132; II 11, 134). ერთ საარქივო საბუთში ეს სოფელი სოფ. ონლორასთან შეერთებულად ჩანს და მისი სახელი ტრანსკრიბირებულია ასე: ساخودا² (ზისერმანით — გვ. 7—Сахудаба). დღეს არსებული ადმინისტრაციული დანაწილების მიხედვით სახუდაბელი სოფ. ონლორასთან ერთად ასპინძის რაიონის ონლორის სასოფლო საბჭოში შედის³. 1846 წლის ერთ-ერთ საბუთში ნაჩვენებია სახუდაბელ სოფლის ზუსტი საზღვრები: აღმოსავლეთით კაკოველის მიწები, დასავლეთით სოფ. ონლორა, ჩრდილოეთით ვარნეთის მცხოვრების დავრიშ ლეზგი-ოღლის მიწები, ხოლო სამხრეთით—ახაშენ სოფელი⁴. მეორე საარქივო მასალაში სახუდაბლის რელიეფზე უფრო დაწვრილებითი ცნობებია: Сахудаба—деревня (помещичья) при роднике Тагли-пуар, на каменистом кургане, под подошвою горы Багидзор, при балке Коприваши при горах Напиур⁵. 1831 წ. სახუდაბელი მემამულე ვინმე სტეფანე არღელაშვილის⁶ მფლობელობაშია⁶.

6. სოფ. ახალშენი — اخش (I 10, 133; II 11, 134). ადგილზე ეს სოფელი ახალშენად არის ცნობილი და ასევეა აღნიშნული „საქ. ისტ. რუკაზე“; ასევეა ეს სახელი ფიქსირებული არქივისეულ სიებში (გვ. 11r და 11r). მ. ბროსეტან (Akhaehen)⁷. ექ. თაყაიშვილთან (Ахашен)⁸; ადგილობრივი მკვიდრი წერს: „მე ახაშენის მამასახლისი“⁹, ხალხურ ლექსშიც: „ყურს წყაროები გამოვლენ, ნეტაი ახაშენსაო“ და სხვაგან ბევრჯერ. „დავთარში“, ჩანს, ამ სახელწოდების უფრო პირველადი და უფრო სალიტერატურო ფორმა მოცემულია ახალშენის სახით. „დავთარის“ დროის ახალშენი პატარა, 5 კომლიანი სოფელია, რომელიც მტკვრის მარცხენა ნაპირას, ახალციხიდან 24 ვერსის მანძილზე მდებარეობს¹⁰. ახალშენის რელიეფზე საინტერესოა ცნობა: «При двух родниках (სახელები ვერ ამოვიკითხე), на каменистой горе Гручи, окружает оную с 2-х сторон каменные горы Гручиистана и Сигорис-сери...»¹¹

¹ სტია, ფ. 73, ს. 95, გვ. 107 r.

² სტია, ფ. 73, ს. 10, გვ. 20 r.

³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დავადა, 18.

⁴ სტია, ფ. 73, ს. 77, გვ. 11 r.

⁵ იქვე, ფ. 73, ს. 158, გვ. 40 r.

⁶ იქვე, ფ. 47, ს. 75, გვ. 5 v.

⁷ M. Brusset, Rapports... II, 150; ასევეა კ. ზისერმანთან (გვ. 7)

⁸ MAK, XII, გვ. V, 7.

⁹ სტია, ფ. 1000, ს. 6, გვ. 11 v.

¹⁰ MAK, XII, 7.

¹¹ სტია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 30 r.

თანამედროვე საქართველოში ამ „ახალშენის“ გარდა კიდევ 14 გეოგრაფიული პუნქტია ასეთი სახელწოდებით¹. „ახალშენ“-ში „შენ“-სიტყვა „შენება“ ზმნას უკავშირდება. „შენ“ — شن იხმარება აღმოსავლურ ენებში (სპარ., სომხ., თურქ. და სხვ.) და ნიშნავს, სხვათა შორის, 'დამუშავებული', 'კეთილმოწყობილი', 'დასახლებული', 'საცხოვრებლად ვარჯისი'. შამს-ედდინ სჰმის, W. Redhouse-ს, В. Радлов-ს ამ სიტყვის წარმომავლობაზე არაფერი აქვთ ნათქვამი (ე. ი. თურქული წარმომავლობისად მიიჩნიათ)².

სოფ. ახაშენი ასპინძის რაიონში ასპინძა, იდუმალა, მლაშობე და ოთა სოფლებთან ერთად ასპინძის სასოფლო საბჭოში შედიოდა³.

7. სოფ. ონლორა აგარა სათესველით — اونسور (I 10, 133; II, 11, 135). ადგილობრივ ხმარებულ სახელწოდებადაც ონლორა მაქვს ჩაწერილი. არქივისეულ სიებში რამდენიმედ დამახინჯებულია — Onloru (გვ. 11 r და 11 r). მაგრამ უფრო დამახინჯებულია ეს სახელწოდება ერთ წიგნში, სადაც ის იხსენიება სოფ. ახალშენთან დაკავშირებით Anloru-დ⁴ (თუ ეს კოორექტურული შეცდომა არ არის). ოგორც „დავთარში“ დავთარში იხსენიება იმ წყაროში, სადაც ჩვენ ამ სოფლის სახელი ვხვდებით, ამ სახელწოდების შემადგენლობაში „ნ“ და „ლ“ თანხმოვნები (რუსულ დამწერლობაში „ლ“-ს რეაქცელება) ყველგან და უსათუოდ არის. კ. ზისერმანიც, რომლის ჩანაწერები საერთოდ ძლიერ ზუსტია, Onloru-ს გვიძღვეს⁵. ადგილობრივი მკვიდრის თბილისის უნივერსიტეტის კურსდამთავრებულის ამხ. ნიკ. დიასამიძის მოწმობითაც ამ სოფლის ქართული სახელი ონლორაა, მით უფრო სრულყოფილად უსათუველად მიმაჩნია მე ტენდენცია ამ სიტყვის „ორგორა“ სიტყვად გააზრებისაკენ. ჩანს ამას იზიარებდა ალ. ფრონელიც, რომელიც წერს: „...დაიწყეს სოფ. ონგორაში (რუსულად Onloru, მე ვგონებ, რომ ეს სოფელი ორგორა უნდა იყოს) კირის წვა და ზიდვა ზურგით ახალციხეს გასასყიდად (ახალციხიდან ონგორამდე 28 ვერსია)“⁶. უფრო გაუგებარია ოფიციალური სიაში „ორგორა“ სახელწოდების დაკანონება⁷. დღეს ს. ონლორა სოფ. სახუდაბელთან ერთად ონლორის სასოფლო საბჭოში შედის⁸. სოფ. ონლორისათვის საარქივო მასალებში შემდეგი მიჯნებია მოხაზული: აღმოსავლეთით სოფ. სახუდაბელი, დასავლეთით სოფ. ზევის (ზრხველის) მიწები, რომლებიც ახალციხელ კაზოგესა და გორელ ყანდინოვს (ყანდინაშვილს) ეკუთვნის, ჩრდილოეთით ნასოფლარი ყური და სამხრეთით არტაანის წყალი

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დავადა, 162.

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დავადას შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.

³ МИЗСТРЗК, II, გვ. 63.

⁴ K. Зиссерман, გვ. 7.

⁵ ალ. ფრონელი, დაბეჭდილი მუსხეთი, გვ. 35.

⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დავადა, გვ. 18.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე.

(სტავროპოლი)¹. 1642 წ. ონლორისა და სახუდაბელის მფლობელები იყვნენ გე-
გინდაროვი და სტეფანე ალელიოვი². მოვიყვანოთ არქივის სხვა მონაცემე-
ბა: *Интора — при ручье Каини су, на каменистом кургане, при балке
Чашаи, на догорю и при лесистой горе Сагоре*³. შესაძლებელია დ. ბაქ-
ლაძის მიერ გამოცემულ ერთ ნასყიდობის წიგნში მოხსენებული *ოლორა*
(*ოლოროსა* დ'თის მშობელისათა და ზღუდრისა და ქაშუეთისათა)...
ონლორას დამახინჯებული ფორმა იყოს⁴.

სოფ. ონლორასთან დასახელებული საყანე ადგილი აგარა ამ ონლო-
რის მდინარეებში უნდა დაიძებნოს.

8. სოფ. ზემო ინთორა — *علی غورا* (I 10, 134; II 11, 135).
ამავე სახელის ნაპირში 33-ე სოფლად იხსენიება უკაცრიელი სოფელი ქვე-
მო ინთორა (I 10, 146; II 11, 146). ზემო ინთორაც პატარა, ნ კომლიანი
სოფელია. არქივისეულ სიგეშიც *Интора* გვაქვს (გვ. 11r და 11r). ერთ
საარქივო საბუთში 1859 წ. იხსენიება *Интора* მდინარე სანისლოზე, მაგრამ
უკვე გაუცხრილებული⁵. ხუთვერსიან რუკაზე ოთა და ყართა სოფლებს
შუა აინიშნულია *Инторис-пхаш*, რომელიც ოთასთან ახლო ასპინ-
ძისწყალს ერთვის. ცხადია, რომ ეს ჩვენი ინთორა სოფლის სახელწოდების
წყალი, რომლის დაახლოებით სათავეზედაც *Description*-ისადმი დართულ
რუკაზე აღნიშნულია ეკლესიისნიშნისი პუნქტი *Intora*. აქ იქნებოდნენ,
ალბათ, ერთმანეთთან ახლო ჩვენი „დავთრის“ ზემო და ქვემო ინთორები.
ვიბუშტის დაუბეტდავი ინდექსიდან მე გადმოწერილი მაქვს *ინტორა*⁶ და
ზემოაღნიშნულ რუკაზედაც *Intora*-ა (და არა *Inthora*), ამიტომ შესაძლებე-
ლია ამ სოფლის სახელი *ინტორა*ც ყოფილიყო, თუმცა ამ სახელის თა-
ნამედროვე წარმოთქმად მე *ინთორა* მაქვს ჩაწერილი. 1859 წლის
საარქივო საბუთში ინთორა უკვე კერძო მემამულისადმი განკუთვნილი
უკაცრიელი პუნქტია, რომელიც სანისლოს წყალთან არის⁷.

9. სოფ. ბოვისწყარო — *بویس چارو* (I 10, 134; II 11, 135). საარ-
ქივო სიაშია—*Повисхара* (გვ. 11r) და *Повисхара* (გვ. 11r). ამ დაწერი-
ლობას დიაკრიტიული ნიშნები მთლიანად აქვს დასმული და, ამდენად, ამო-
კითხულიც კარგადაა. მე ვფიქრობ, მეორე ნაწილი სახელწოდებისა „წყარო“
სიტყვა (აქ წინამავალი „ს“ თანხმოვნის გავლენით „წყარო“-ს „წ“ და „ყ“
მკვეთები შეღვრებით არაა გადმოცემული, ბოლოკიდური „ო“ ხმოვანი კი
მკვეთებრივად „ა“-შია გადასული)⁸. ამრიგად, აქ ჩვენ უნდა გვქონდეს ბო-

¹ სტია, ფ. 73, ს. 77, გვ. 11 v.

² იქვე, ს. 35, გვ. 3 v.

³ იქვე, ს. 158, გვ. 38 v.

⁴ АИГА, 196.

⁵ სტია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 25 v.

⁶ იქვე, გვ. 32 r.

⁷ იქვე, ს. 158, გვ. 25 v.

⁸ შიშა შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 141.

ვის წყარო. არქივისეული სიგის *Повисхара*-ში თავიკიდური „ზ“ თანხმოვ-
ნის დაურღობა სხვა ენობრივი კოლექტივის წარმომადგენლის შიგნით შეღვრე-
ბის არაბუსტი აღქმის შედეგი უნდა იყოს. ადგილობრივი არაქართული
მოლაპარაკე მოქალაქისაგან ჩაწერილი მაქვს ამ პუნქტის სახელად *ბოსლო-
რა*, რაც ძლიერ დამახასიათებელი მომენტების წყვეტილი. ბოლოკიდური
„ო“ არ არის, „წ“ და „ყ“ თანხმოვნები შეღვრებით გადმოცემულში ჩანან.
ჩვენ ვერ მოვძებნეთ მასალა ამისათვის, რომ ბოვისწყაროს ადგილმდებარე-
ობა დაბუსტებულიყო. ინიორა, ასკილვანა, ყართა და ტამალა სოფლების
არქივარეში უნდა იქნეს წარმართული ძეგლა მისი ლოკალურებისათვის. 1847 წ.
საარქივო მასალაში *Аснванан*-სთან ნახსენები *ჩყო-ჩაყო*¹ უფროდ ჩვენი
„ბოვისწყარო“-ა, თუ საერთოდ სუ სიტყვისაგან არ არის წარმოქმნილი ვე
სიტყვი — ბუ-ის-წყარო.

10. სოფ. ასკილვანა — *اسکلوان* (I 10, 134; II 11, 136). ადგი-
ლობრივი მკვიდრის ელენე ტაბატაძისაგან მე ჩაწერილი მაქვს ასკილვანა.
არქივის საბუთებშიც *Аснванан*-ა²; ამიტომ, ვფიქრობ, ეს ასკილვანა
ვარიანტი სწორი უნდა იყოს, ბოლო არქივისეული სიისა *Аснванан* (გვ. 11r)
და სხვა ვარიანტებიც (მაგ. ერთი არქივის საბუთისა *Аснванан*) სწორი არ
არის. „ასკილვანა“ სახელი შეიძლება „ასკილ“-ოვან“-იდან იყოს მიღებული.
„ოვან“ სუფიქსით მრავალი გეოგრაფიული სახელი გვაქვს. ქაშლოვანი, თე-
ლოვანი და სხვ.³ შემდეგში, როცა სხვა ენობრივ კოლექტივში „ასკილ-
ვანა“-ს შინაირი გამოეცალა, იგი შეიძლება „ასკილვანა“-დ ქცეულიყო.

ასკილვანა რუკებზე აღნიშნული არაა. ამიტომ მით უფრო საინტერესო
სია ერთი არქივისეული საბუთის ცნობა, რომ *Аснванан* *пустомъ поме-
нничъ, расположена при ручье Ажынете, на догорю, под оврагом,
окруженном с обихъ сторонъ местными горами подъ названіемъ «Аснванан-
нанъ жешашъ» (=аснвананские лесистые горы)*⁴. ამ ცნობაში საყურად-
ღებოა, რომ ასკილვანა ჯაბოეთის, ან, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით,
უფრო სწორად ჯაბოეთის წყალზე ყოფილა. ჯაბოეთი კი ხუთვერსიან რუ-
კაზე აღნიშნულია — *П. П. Мхачица*, ამ არქივარეში უნდა ყოფილიყო ასკილ-
ვანაც.

1833 წელს პრაპორშიკ ვრიგოლ ორჯონიკიძეს მოქალაქე სტეფანე
ვირქესალოვთან ერთად უყრიდა ასკილვანა და სხვა სოფლები⁵.

11. სოფ. ყართა — *چارو* (I 10, 135; II 11, 136). რადგანაც ქართუ-
ლი „ყ“ გადმოიცემა ხოლმე უმოივრისად არაბული *ق*-ით, მე ვფიქრობდე ამ

¹ სტია, ფ. 73, ს. 53, გვ. 5 v.

² იქვე, ს. 158, გვ. 26 v და ს. 83, გვ. 8 v (ამ უკანასკნელში ასკილვანაია, ნაგრამ აქ
„ლ“ და „ტ“ თანხმოვნებს შორის „ი“ შემდეგია ჩამატებული.

³ იქვე, ფ. 1491, ს. 487, გვ. 7 r.

⁴ ა. შანიძე, ქართული გეოგრაფიის საფუძვლები, გვ. 126.

⁵ სტია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 26 v.

⁶ იქვე, ფ. 1491, ს. 487, გვ. 7 r.

სოფლის სახელი ყართა¹დ. არქივისეულ სიებშიც და სხვა ბევრგანაც Карта გვაქვს (გვ. 11 r)². როგორც თურქული карт, ისე არქივისეული რუსული მასალების Карта უთუოდ იმის გამოცხადია, რომ ქართულად მისი სახელი ყართა იყო. მაგრამ ამავე დროს ამხ. ნიკო ნათენაძემ ღართა ჩამაწერინა, ექ. თაყაიშვილთანაც, ზოგ საარქივო საბუთებშიც Карта-ა³. მე მაინც იმ აზრისა ვარ, რომ თავდაპირველად ამ პუნქტის ქართული სახელი „ყართა“ იყო, ხოლო „ყ“-ს გამჟღერება შემდეგში სხვა ენების გავლენით უნდა მომხდარიყო და ამდენად „ღართა“ უკვე მეორეული მოვლენაა.

სოფ. ყართას მდებარეობა სავსებით გარკვეულია. რუკებზე აღნიშნულია P. D. Карта, Y[очинице] Карта და სხვ. ექ. თაყაიშვილით ღართა სოფელი ოთიდან ორი ვერსის მანძილზეა⁴. ყართა „დავთრის“-ს დროსაც პატარა კომლიანი სოფელი ყოფილა და შემდეგ მთლად გაუკაცრიელებულია. ერთ საბუთში ს. ყართაზე ნათქვამია, რომ იქ საქონელს აძოვებენ, რადგანაც ხენა-თესვა შეუძლებელია და სახნავ-სათესი ადგილი ცოტა არისო⁵. იქნებ ეს იყო მიზეზი სოფ. ყართის გაუკაცრიელებისა.

12. სოფ. ტამალა — ала (I 10, 135; II 11, 136). ადგილობრივ მკვიდრთა ნიკ. დიასამიძისა და ელენე ტაბატაძის წარმოთქმით აგრეთვე „ტამალა“-ა. როგორც „ყართა“ სახელწოდებაზე აღვნიშნეთ, ამ შემთხვევაშიც „ტამალა“ უფრო სწორი ქართული ფორმა უნდა იყოს ამ სახელისა. „დამალა“ კი უკვე გადათურქულებული, ყოველ შემთხვევაში არაქართულ ენობრივ კალექტივში გადატეხილი ვარიანტი „ტამალა“-სი („ტამალა“-ს მკვეთრი „ტ“ ჩვეულებრივად თურქული მჟღერი „ა“ ასოთია გადმოცემული). გაზ. „ივერია“, მაგალითად, ტამალა-ს წერდა: „სოფ. ასპინძიდან ნახევარი ვერსის სავალზედ მდებარეობს სოფ. ტამალა“⁶. პატარა ტამალაა მოხსენებული აგრეთვე „საქართველოს სიძველენის“ I ტომში (გვ. 117).

დღეს სოფ. ტამალას („დამალა“-ს სახელწოდებით, რაც სწორი არაა) ასპინძის რაიონში თავისი (ტამალის) სასოფლო საბჭო აქვს⁷. „დავთრის“ დროის ტამალაში მხოლოდ 5 მოსახლეა. 1859 წ. ტამალა სახაზინო სოფელი ჩანს; ის მდებარეობს при речке Тамалке и роднике Таиш-шугари (= ქვის წყარო)⁸.

13. სოფ. ჯაბოეთი — جابوت (I 10, 136; II 11, 137). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ საერთო მოხაზულობა მისი სავსებით და უშეკვლად შეესაბამება ასოთა იმ თანამიმდევრობას, რომელიც „ჯაბოეთ“ სიტყვის ასასახავად არის საჭირო, ვახუშტი სოფ. ოთასთან (იხ.

¹ აგრეთვე: სცია, ფ. 1491, ს. 487, გვ. 7 r.

² МАК, XII, გვ. 10; სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 25 v.

³ ექ. თაყაიშვილი, იქვე.

⁴ სცია, ფ. 1044, ს. 4, გვ. 37 v.

⁵ ი. აღმაშენებელი, ასპინძის ომი, გაზ. „ივერია“, 1898, № 34.

⁶ სქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.

⁷ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 25 v.

ქვემოთ) დაკავშირებით ახსენებს ჯაბოეთი ს-ე-ე-ს¹ და ასევეა (Djaboethi) იგი აღნიშნული ყართა-ოთის ხაზზე Description-ის რუკაზე. ასე რომ, ამ პუნქტის ძველი და ქართული სახელი „დავთრისა“ და ვახუშტის მიხედვით უცილობლად ჯაბოეთი-ა. ამაზე ხაზგასმით ლაპარაკი იმიტომაც საჭირო, რომ თანამედროვე წარმოთქმითა და, აგრეთვე, რუკებისა და სხვა უკანასკნელი ხანების ლიტერატურის მიხედვით ამ სოფლის სახელია ჯაბოეთი. ასე მაქვს ჩაწერილი ეს სახელი ამხ. ნ. ნათენაძისაგან; ასეა ის არქივისეულ საბუთებში: «Джабиет—пустошь помещицы, при ручье Джабиете, в баалке Джабиетин дараси (= 'ჯაბიეთის ხევი'), окруженный джабиетским лесом². ერთ საბუთზე კიდევ ხელმოწერაა თვით ამ სოფლის მკვიდრისა: „მე ჯაბიეთის მამასახლისი“³. მაშასადამე, „ჯაბოეთი“ და ზოგჯერ Джабует-ი⁴— ეს არის უკანასკნელ ხანებში ფონეტიკურად ტრანსფორმირებული „ჯაბოეთი“. ხუთვერსიანი და სხვა მსხვილმასშტაბიანი რუკებზე ნასოფლარ ჯაბოეთ-ჯაბიეთის მდებარეობა სავსებით გარკვეულია⁵.

არქივისეული სიების მონაცემი ამ სოფლის სახელის შესახებ არავითარ ნდობას არ იმსახურებს. იქ წერია Халухет (გვ. 11 r და 11 r), სადაც ჩვენ გვაქვს ნებისმიერი დასმა დიაკრიტული ნიშნებისა და „ასოს“ თავის შეცდომით „ასოდ“ მიღების შემთხვევა — حواس → حواس, რაც უარყოფილი უნდა იქნეს.

„დავთრის“ დროს ჯაბოეთი ყოფილა ათკომლიანი სოფელი, რომელიც შემდეგ გაუკაცრიელებულია.

14. სოფ. ბეთლემი — بيت لحم (I 10, 136; II 11, 137). „დავთრის“ ტექსტის დადგენაზე მუშაობის დროს ამხ. ნიკ. ნათენაძემ მაცნობა ჯაბიეთის ზემოთ ბეთლემ-ად წოდებული პუნქტის არსებობის შესახებ. შემდეგში ბეთლემის შესახებ ლიტერატურაც გამოჩნდა. ეს იყო ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობებში ბეთლემის ცკლესიის შესახებ. ექ. თაყაიშვილი წერს: „ბეთლემის ცკლესია სოფ. ოთიდან“ 3 ვერსის მანძილზეა მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით...“ ეს არის და ეს. ბეთლემის შესახებ სხვა ცნობის მქვერ მივამოვებ ბეთლემი „დავთრის“ დროსაც პატარა, სულ ორკომლიანი სოფელია. ბეთლემი იყო ალბათ უმთავრესად საეკლესიო სოფელი, რომელიც იზიდავდა მლოცველებს სხვა სოფლებიდან. ბეთლემი ბიბლიური წარმომავლობის ებრაული სიტყვაა — ბეთლემ; რომელიც „პურის სახლს“ ნიშნავს. ვარ-

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.

² სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 26 v.

³ სცია, ფ. 1000, ს. 6, გვ. 2 v.

⁴ სცია, ფ. 47, ს. 65, გვ. 2 r, 3 r, 8 r.

⁵ აღმოსავლელი რუკების სვეტრუკაზე იქ, სადაც ხუთვერსიანი რუკის მიხედვით ჯაბოეთი ან ჯაბიეთი უნდა იყოს, წერია Y[очинице] Карта-ა. ჩვენ აშკარა დამახინჯება უნდა იყოს „ჯაბიეთობა“.

⁶ სოფ. ოთიზე იხ. ამავე ნაშრომში, სოფ. № 31.

⁷ МАК, XII, გვ. VI, 9.

⁸ ბეთლემის ცკლესიის მანქრეების აღწერილობა იხ. იქვე.

და პალესტინის ქალაქ ბეთლემისა, რომელიც ქრისტიანეთის წმინდა ქალაქად ითვლება, ასეთი სახელწოდებით გეოგრაფიული სახელები საქრისტიანო სამყაროში ბევრგან არის (მაგალითად, ამერიკის შეერთებული შტატების — პენსილვანიის ცნობილი ქალაქი ბეთლემი); ბეთლემად წოდებული პუნქტები საქართველოშიც არის: მაგალითად, ბეთლემი — აჭარისწყლის ხეობაში¹, მთა ჩაქვისთავი (ბეთლემი)², ცხაკაიას რაიონში სოფ. ბეთლემი³; რომელიც მეგრულში „ბერთემ“-ად წარმოითქმის, ხევში „მყინვარის კლდესა შინა არიან ქვაბნი... უწოდებენ ბეთლემსა“⁴, ბეთლემ სახელწოდება გვხვდება საქმოდ სწორად აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოცემულ საბუთებში: ბეთლემურს ქვასთან, ბეთლემის ქუას⁵ და სხვ.

15. სოფ. ერკოტა — ايرقوت (I 10, 136; II 11, 138). ამ დაწერილობას დედანში (გვ. 126) დიაკრიტიული ნიშნები არა აქვს. „ტ“ თანხმოვანი, მართალია, ჩვეულებრივად სათანადო რიგის მქონე „დ“ თანხმოვანითაა გადმოცემული, მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით მეორე მკვეთრის „კ“ შესახებ, რომელიც აქ ც-ითაა გადმოცემული და არა ქ-თი. კ. ზისერმანის ქართული ტრანსკრიფცია ერკოთა (გვ. 7) სწორი არაა. ერკოტა დღესაც არსებული სოფელია; იგი ასპინძის რაიონში ერკოტის სასოფლო საბჭოს შეადგენს⁶. ერკოტა სახელწოდების სისწორე და სინამდვილე დასტურდება ერთ საარქივო მასალაში ქართული მინაწერით: „მე ერკოტის მამასახლისი“⁷ ერკოტის რელიეფზე შემდეგი ცნობა არსებობს: Казенное сел. Эркота — при роднике Пона пуари [ფუარ ← თურქ. pınar 'წყარო'], на возвышенном месте под подошвою горы Керкеда, над оврагом Ужанхеви и против горы Коцахура...⁸

16. სოფ. ფერისციხე სოფ. წყალთბილასთან — خاچ (I 10, 137; II 11, 139). დღეს ასეთი სოფელი არ არსებობს. ხუთვერსიანსა და სხვა რუკებზედაც ინდუსა, ყამზა, წყალთბილა და სხვა სოფელთა ზონაში აღნიშნულია Пересихе, ან კიდევ Пересихе. ერთ საბუთში სოფ. ფერისციხისათვის მოცემულია ასეთი საზღვრები: აღმოსავლეთით სოფ. ინდუსის მიწები, დასავლეთით რუსთავის ადგილები, ჩრდილოეთით სოფ. ორფოლისა, ხოლო სამხრეთით წყალთბილის მიწები⁹.

¹ А. Джавашвили, Г. Гехтман, Л. Карбелашвили, И. Шакаришвили, География Груз. ССР, თბილისი, 1954, გვ. 233.

² ვახ. „Восток“, 1948, 25.IV, № 84 (7235).

³ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 105.

⁴ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 67 (შდრ. ილიას „და იმ კედელში შეთხრილს ღვთის ტაძარს, ბეთლემს უწოდებს დღესაცა ერი“).

⁵ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1940, გვ. 111, 112.

⁶ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.

⁷ სცია, ფ. 1000, ს. 6, გვ. 13 r.

⁸ იქვე, ფ. 73, ს. 158, გვ. 41 v.

⁹ იქვე, ფ. 71, ს. 33, გვ. 4 v.

საარქივო მასალიდან ჩანს, რომ გასული საუკუნის 30-იან წლებში ფერისციხე უკვე გაუკაცრიელებული იყო. საბუთში წერია: „სოფ. პეტერაქი, ქალა და ორი ყიშლა ოხერა და ფერისციხე ეკუთვნოდით თათარს¹ დურსუნ-ალა შაჰპაზ-ოღლის. როდესაც რუსმა აიღო ახალციხე სწრაფს დროს შინა ხსენებული თათარი გარდაიცვალა და ცოლი მისი ველე და შემდეგ გავიგონე, რომ შვილები მისნი გაიქცნენ სირონს“ გარეთ და ხსენებული სოფლები და ყიშლები დარჩნენ სახელმწიფოთ...“ ეს საბუთი 1836 წლისაა; ამ დროს ოხერა და ფერისციხე უკვე ყიშლა (თ. ყაზ — საზამთრო საძოვარი)². რა თქმა უნდა, ამავე ხანების საბუთში რომ ფერისციხე სოფლებს შორის იხსენიება, არ ნიშნავს იმას, რომ ის სოფელია: „სოფელი პეტერაქი, ქალა, ოხერა, ინდუსა, ფერისციხე და ზოგა ოცდაათორმეტს ქესა“ თუორათ, რომელიც შეადგენდნენ იმა დროს ათას ექვსას მანეთ ვერცხლის ფულსა...“ 1836 წლის საბუთში ფერისციხე და მამაწმინდა სოფ. ონლორის მიჯნებში ირიცხებიან, რა თქმა უნდა, არა სოფლიდ: «На книге актов Правления видно, что Степан Алазов купил у Омара Али Коса-оглы в Аспиндзском санджаке деревни Онора с урочищем Куркареги, Мамашинда с урочищем Персихали...»³

ფონეტიკურად საინტერესოა, რომ ფერისციხე თურქულად გადმოცემულია خاچ (ფერისხა)-დ, სადაც სთანხმოვანი ასიმილაცია „ციხე“ სიტყვის ც თანხმოვანთან, რომელიც საერთოდ ს-ს გვამდევს თურქულში (შდრ. ახალციხე → თ. ახჯხა).

17. სოფ. ხვილიშა — خوليشا (I 10, 137; II 11, 138). ამ დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშნები აქვს და იკითხება თურქულად „ხულიშა“. მაგრამ მე ნიკო ნათენაძისაგან მქონდა ცნობა, რომ ასპინძის რაიონში არის ნასოფლარი ხვილიშა. ამჟამად ამ სახელწოდებაზე ჩვენ მოგვეპოვება უფრო დაზუსტებული ცნობა დოკ. ილია მაისურაძისა: „სოფ. ასპინძიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდ. მტკვარს ორი ხევი შეერთვის. ისინი ურთიერთის პარალელურად ჩამომდინარეობენ და ერთი კილომეტრით თუ იქნებიან დაშორებულნი ერთმანეთს. ორივეს შესართავში დღეს ნასოფლარი გბი შეინიშნება. ერთს ეწოდება ჩიხორიში⁴, მეორეს — ხვილიშა“⁵. შემდეგ ილ. მაისურაძეს ჩაწერილი აქვს ლეგენდა, რომელშიც იხსენი-

¹ ე. ი. ამ შემთხვევაში გამაჰმადიანებულ ქართველს.

² სირონი 'სახლგარი' თურქ. sibir - სიბორი - სირონი.

³ სცია, ფ. 47, ს. 64, გვ. 23 r.

⁴ ქესა [← სპ. कैسه] უდრიდა 500 ყურუმს (ش. سامی — قاموس ترکی).

⁵ სცია, ფ. 47, ს. 64, გვ. 34 v.

⁶ იქვე, ს. 80, გვ. 154 r. „ფერციხალი“ შეკდომით უნდა იყოს.

⁷ ვფიქრობ ექ. თაყაიშვილის მიერ აღწერილი ნასოფლარი 'საყყყა, რომელიც ჩიხორის წყალზე მდებარედაა ნაჩვენები და ჩიხორიში ერთი და იგივე პუნქტია. აქვე ექ. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ ვახუშტს რუკაზე ასპინძისთან ახლოს ნაჩვენები აქვს ჩიხორი (МАК, XII, გვ. VI, 18).

ება ხვილიშის-ხევი ცალკე და ცალკე კიდევ ჩიხორიში და ხვილიშა¹. ამრიგად, ამ სოფლის ნამდვილი და სწორი ქართული სახელია — ხვილიშა. როგორც უკვე ვთქვით, თურქის წარმოთქმაში „ვი“ კომპლექსი „უ“-ში გადავიდოდა („ხულიშა“ და ამის გამოძახილია, ალბათ, არქივისეული პირველი სიის Хулиша (Хулиша) ვარიანტი (გვ. 11r). ხოლო მეორე სიაში ეს სახელი ძლიერ დამახინჯებულია — Холема (გვ. 11r). „დავთრის“ დროის ხვილიშა პატარა სოფელია — სამკომლიანი, მაგრამ ის თურქეთ-საქართველოს ომამდელ პერიოდში უფრო დიდი იქნებოდა, რომ აჟად მ. ბროსე ჩერდება ხვილიშის (Koulicha) ეკლესიაზე საკმაოდ დაწვრილებით და პროფ. ექ. თაყაიშვილიც ამას საკმაოდ დიდ ეკლესიას უწოდებს². მაგრამ მ. ბროსეს და, ალბათ, მისი გავლენით ექ. თაყაიშვილსაც ხვილიშის სახელი გადასხვედრებულად და გადათურქულებული ფორმით აქვთ ჩაწერილი: la petite église de Koulicha (ბროსე) და ...на берегу речки Хулиша (ექ. თაყაიშვილი)³. ხვილიშა გვაქვს „დროებაში“: „ამ დროს თურმე მეფე ერეკლე ჩამომჯდარიყო ხვილიშის ეკლესიასთან“, „ხვილიშის ხევი“⁴. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მ. ბროსე და ექ. თაყაიშვილი ხვილიშის ეკლესიას განიხილავენ სოფ. ასპინძასთან დაკავშირებით, როგორც მის (ასპინძის) ახლო მდებარეს და არა როგორც დამოუკიდებელ ეკლესიას, რომელიც, ალბათ, თავის დროზე გამსახურებოდა სოფ. ხვილიშის მრევლს. ექ. თაყაიშვილის მიხედვით ასპინძიდან 2 ვერსზე აღმოსავლეთით, გზატკეცილზე, „კულიშა“ მდინარეზე არის ეკლესია⁵ და შემდეგ დასძენს, რომ „კულიშის“ ეკლესიაზე ჩვენ ისტორიული ცნობები არა გვაქვს⁶, რაც იმას ნიშნავს, რომ იმ დროს სოფ. ხვილიშის ისტორიულად არსებობაზე ცნობები არ იყო.

¹ ილია მაისურაძე, მესხური ხალხური სიტყვიერება თურქ დამპყრობთა ბარბაროსობათა დროის. 1949, გვ. 15 (ხაზი ჩემია). რადგანაც ეს თავისდათავად საინტერესო ლექსია ექვთიმე მესტიის ნახილველ გეოგრაფიკურ ნაშრომში. პუნქტს, ჩვენ მოვიყვანთ მას მთლიანად აქვე: „ჯავახეთიდან ულახუთი ქალი გაიტაცეს და ოსმალეთში გაყიდეს. მდიდარი ფაშის ცოლი შეიქნა იგი. უცხო მზათენი გადახვეწილმა ვერ აიტანა მარტოობა და სამშობლოზე დაბრუნდა დასწვრილად ლომად შეუხებულმა ერთხელ ჩიხორიშის ხევის მშობლიური წყალი იმარტოა. აფრინეს კაცს საკოთხედოში. მან მონახა ჩიხორიშის წყალი და აავსო ჭურჭელი. გამოემართა. გზად მოსწვრიდა. არ გაუფრთხილდა ამანათად წამოდებულს და მოსვა. ხვილიშის ხევიც რომ მიღწეოდა იქ შეჯსო ნაკლები ჭურჭელი და ისევ გასწია ოსმალეთისკენ. მიადგინა ფაშის სასახლეს. მიართოს ნანატრი წყალი სამშობლოსათვის სწეულ ქართველ ქალს. მან სიამოვნებით მოსვა. ფაშის იგება, შეგერდა და მწარე ღიმილით წარმოსთქვა:—„რა კარგი ხარ, ჩიხორიში, რომ ხვილიშა არ გვრიოსო“ (ჩაწერილია სოფ. ტაღოშში — ასპინძის რაიონი — ეკატერინე პოლიანის იქმით 1945 წ.).

ხვილიშას ადგილმდებარეობისა და მის ეკლესიაზე იხ. აგრეთვე: ექ. თაყაიშვილი, ვარძია (საქართველო). თბილისი, 1945, გვ. 22.

История... II, 176, 177; МАР, XII, 14, 15.

² იქვე.
³ ვინაე მესხი, ისტორიული მასალები, „დროება“, 1879 წ., № 185.
⁴ Ташкинский, МАР, XII, 14-15.
⁵ იქვე, გვ. 15.

18. სოფ. ღამზა — *غز* (I 10, 137; II 11, 139). ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართული მკვებრები თურქულში შესაბამისი რიგის შეტყობებით გადმოიცემა. მართალია, ქართული ნეტყობებიც ასევე გადმოიცემა და როცა სხვა დამატებითი მასალა არ არსებობს, ძნელია გაირკვეს, თუ რა იყო ქართულში ესა თუ ის ბგერა. ასეთივე მდგომარეობაშია „ღამზა“ სიტყვა. ეს შეიძლება „ყამზა“ ყოფილიყო. რუკებზე ჩვენ ყველგან Камза გვაქვს ისევე, როგორც საარქივო მასალებიც Камза ფორმას გვაძლევს¹. Камза-ს სახით ამ სიტყვის ტრანსკრიფცია კი იმას მიუთითებს, რომ ადგილობრივ მკვიდრთა წარმოთქმაში ქართულად უნდა ყოფილიყო „ყამზა“, რომლის ყ თანხმოვანი „დავთარში“ ც-ის გარდა, გ-ნითაც გადმოიცემა ხოლმე. ამ თვალსაზრისით ძლიერ დამახასიათებელია ის სიჭრელი, რომელსაც ადგილი აქვს ამ სიტყვის წარმოთქმისას: ამხ. ნ. ნათენაძის მიხედვით ეს არის „ყამზა“, ხოლო ელენე ტაბატაძის მიხედვით კი „ღამზა“, ერთ არქივისეულ სიაში Камза გვაქვს (გვ. 11v), ხოლო მეორეში — Камза (გვ. 11r) და სხვ. როგორც ზემოთ (გვ. 187) „ღართა“ სახელწოდების შესახებ იყო ნათქვამი, მე ვფიქრობ ამ შემთხვევაშიც ქართული სახელია ყამზა, ხოლო ღამზა მისი გადათურქულებული ვარიანტი, რომელმაც ნაწილობრივ მაინც კპოვა ხალხში გავრცელება (ადგილობრივმა მკვიდრებმა ი. ზედგინიძემ და სტ. ინასარიძემ დაადასტურეს, რომ ამ ოზორასთან მდებარე ნასოფლარის სახელი — ყამზაა).

ყამზა სოფლის მდებარეობა რუკების მიხედვით თავსებით გარკვეულია: იგი ინდუსა და ზემო ოზორა სოფლებს შუა მდებარეობს (თანდართული რუკა). 1831 წ. საბუთიდან ჩანს, რომ სოფ. ყამზა ეკუთვნოდა მემამულეებს — ახალციხელ პრაპორშჩიკს ივანე ასათიანოვსა და მოქალაქე ოლანჯან ნაზაროვს². „დავთრის“ დროის ყამზა რომ საკმაოდ დიდი, ოცკომლიანი სოფელია, 1836 წ. საბუთში იგი უკვე 13 კომლიან სოფლად იხსენიება³. ამავდროულად საბუთში ყამზის ერთი ნაწილის მფლობლად დასახელებულია ვინმე აჰმედ-ბეგის მეუღლე ფამბა ხანუმი⁴. ჩვენი დროისათვის სოფ. ყამზა ქვემო და ზემო ოზორასთან ერთად ასპინძის რაიონის ოზორის სასოფლო-სამეურნეო შედიოდა⁵. ჩვენ აქვე მოვიყვანთ არქივისეული ერთი საბუთის ყამზის შესახებ ცნობებს, რომლებიც აზუსტებენ ყამზის რელიეფს და უფრო დეტალურ ცნობებს იძლევიან მისი მდებარეობის შესახებ: Камза — деревня помещицкая, при двух ручьях (Исквилят-хевис-икали и Гаквретия-кядис-икали), кои соединяются в этой деревне, именуется Камзинским ручьем. ... [деревня] разделяется на две половины образом Исквилят-хевис.

¹ სცია, გვ. 47, ს. 75, გვ. 35 v; იქვე, გვ. 1044, ს. 15, გვ. 6 v; იქვე, გვ. 72, ს. 88, გვ. 94 v და სხვ.; აგრეთვე: МНЭБГКЗК, III, გვ. 63.
² სცია, გვ. 72, ს. 88, გვ. 94 v.
³ იქვე, გვ. 73, ს. 98, გვ. 13 r.
⁴ იქვე, გვ. 1044, ს. 15, გვ. 6 v.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.

მოვიყვანთ კიდევ ვარნეთის (დიდი ვარნეთის) მდებარეობის შესახებ. უფრო დამაზუსტებელ ცნობებს (1857 წ.): «Варнет большой—деревня казенная, при ручье Лекмена-суи, на каменной скале под подошвой горы Ситоре и двумя горями Хари-цоцла и Гюргюн (ალბათ, „გვირგვინი“) и Шаккой Шурбел-дараси“ (=წურბლისხევი)...Варнет малой—деревня помещичья, при рожнике Варнет-нуар [ფუარ—თურქ. pınar = 'წყარო'] на югогоре под подошвою горы Кючюк Гюней, при балке Хингир-дараси...»

23. სოფ. რუსთავი — روستا (I 10, 140; II 11, 141). დღეს სოფ. რუსთავი ასპინძის რაიონში სოფ. ინდუსასთან ერთად რუსთავის სასოფლო საბჭოში შედის¹. ვ. კობტონაშვილის მიხედვით, „სოფ. მუსხიდან ორის ვერსის მანძილზედ მდებარეობს პაწია სოფ. რუსთავი“. შემდეგ მოტანილია თქმულება რუსთავ სახელწოდების შესახებ². „16 კილომეტრზე ახალციხიდან გზა ხრიოკი მთის კალთაზე შეფენილს, ალვის ხეებით მოკეკლუცე სოფ. რუსთავს გაუვლის. სოფლის წინა მხარეს გადაშლილია ლამაზი ნაყოფიერი ველი“³. რუსთავი იხსენიება ხალხურ „სოფლების გალექსავაში“:

რუსთავს აყვავდა გვირილა, ვაი მოუვა ზველსაო,
ყურს წყაროები გამოვლენ, ნეტაი ახაშენსაო⁴.

24. სოფ. წყალთბილა — تلغاب (I 10, 141; II, 11, 142). დაწერილობა შესანიშნავად არის გამოყვანილი და ყველა დიაკრიტული ნიშანი თავის ადგილასაა (დედანი, გვ. 130); რუკებზე რუსთავსა და ინდუსას შუა არის ნაჩვენები. რუსთავ, ინდუსა და ფერისციხე სოფლებთან ერთად წყალთბილა ასპინძის რაიონის რუსთავის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁵. „დავთრის“ დროს წყალთბილაში 17 კომლია, ხოლო 1848 და 1870 წელს წყალთბილისათვის ნაჩვენებია მხოლოდ 2 და 7 კომლი (შესაბამისად)⁶.

25. სოფ. ყანუბარი — قانبار (I 10, 141; II 11, 142). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ასოთა მოხაზულობა ისე ნათელია, რომ ახლა შეიძლება ორთავე ადგილას მოვხსნათ კითხვითი ნიშნები. ეს უსათუოდ ის რუსთავისა, რომელიც მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აწყურის მიდამოებთან მოსაზღვრე ადგილას P. Д. ან Ур. Канубар-ად არის აღნიშნული. ყანუბარი 1838 წლის საარქივო მასალებშიც გვხვდება ამავე სახით:

¹ სცია. ფ. 73, ს. 158, გვ. 40 v და 48 v.

² საქ. სსრ აღმ.-ტერიტორიული დაყოფა, გვ. 18.

³ ლეგენდა რუსთავის—შოთა რუსთაველის სამშობლოს შესახებ. „ივერია“, 1894, № 21.

⁴ ც. გაბაშვილი, ვარძია (გზამკვლევი), თბილისი, 1945, გვ. 21; სოფ. რუსთავზე იხ. აგრეთვე: ს. მაკალათია, სოფ. რუსთავი და თქმულება შ. რუსთაველზე, გაზ. „კომუნისტი“, № 198, 30.VIII, 1937 წ.

⁵ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938, გვ. 125.

⁶ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტორიული დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—ასპინძის რაიონი.

⁷ სცია. ფ. 73, ს. 95, გვ. 13 v; K. Зиссерман, 4.

«пустопорожняя деревня Канубар принадлежит действ. статскому советнику Завилейскому, он ара да, есаа гუბერნატორის მამული, რომელსაც ინდუსელები თესავენ¹. დასახლებულია აგრეთვე „ручен, помещиком Канубаром“. „დავთრის“ დროს ყანუბარში 9 კომლია. 1859 წლის საბუთში ყანუბარი უკვე გაუკატრივებული ჩანს: «Канубар—пустошь помещика, при рожнике Миминье Царо под горою Рутетве шери, на косогоре к оврагу Канубарис-хени»².

„ყანუბარი“, უთუოდ, ქართული „ყანობარის“ გადათურქულებული ფორმია. „ყანობარი“ კიდევ ძველ ქართულში ძლიერ გავრცელებული „ყანობარის“ (ყანობირი = 'ყანა')³ სხვა სახეობა უნდა იყოს. „ყანუბარი“ || „ყანობარი“ || „ყანობირი“ ზოგადი სახელია, ამ შემთხვევაში საკუთარ სახელად ქცეული; „ყანობირი“-ის პარალელურად, ჩანს, იხმარებოდა „ყანობილ“-იც. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტრო-ფიზიკურ-ობსერვატორიის აბასთუმანში სწორედ ე. წ. შოთა ყანობილ-ზეა გაშენებული. „დავთრის“ ჩვენ რამდენიმე შემთხვევა გვაქვს „ყანუბარ || ყანობარ“-ის საკუთარ სახელად ხმარებისა.

26. სოფ. ინწყორა — قنقرا (I 10, 142; II 11, 143). დაწერილობა დიაკრიტულნიშნებიანია, ქართული სპეციფიკური წ და ყ თანხმოვნები ეანონომიერად ჯ და კ-ითაა გადმოცემული. ამოკითხულია სწორად: ვახუშტი ასახელებს ინწყორას-კეცს: „კვალად მტკვარს მოერთვის. ცუნქის-ჯეის შესართავის პირისპირ, აღმოსავლიდამ, ინწყორას-კეცი. გამოძინარე კოდიანის მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად“⁴. Description-ისადმი დათუული რუკის მიხედვით Intsaris-Tsqal ხე, რომელიც მტკვრის მარჯვენა შენაკადია, რუსთავისა და ვიორჯიშინდის ზონაში აღნიშნულია პუნქტი Intsura. ინწყორა „დავთრის“ დროს 12 კომლიანი სოფელია. 1859 წ. საბუთში და, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, 1843 წლისათვის ის უკვე მოსახლეთაგან დაცარიელებული ჩანს: Цанкура—пустошь помещика, при ручье камышском [ყამზისწყალი] ... по югогору близ приречья шери, вверху от Аснинды до г. Ахалича...⁵ შე ქვემოთ მთლიანად მოვიყვანო ერთ ქართულ საარქივო საბუთს, რომელიც საერთოდ მნიშვნელოვანი საბუთია და, კერძოდ, ჩვენს შემთხვევაში იძლევა დამახასიათებელ დეტალებს ამ პარაგრაფში განსახილველი ინწყორა სოფლის შესახებ.

¹ სცია, ფ. 1044, ს. 4, გვ. 32 r, 39 r.

² იქვე, გვ. 22 v.

³ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 28 v; სცია, ფ. 1044, ს. 4, გვ. 19 r.

⁴ ც. კეკელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, გვ. 184; ივ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, თბილისი, 1949, გვ. 461; ივ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული-ლექსიკონი, თბ., 1948-1949, გვ. 627.

⁵ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127; „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ შეცდომით „ინწყორბას ბ.“-ია აღნიშნული.

⁶ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 29 v.

1845-го года июля 10 дня по делу о самовольном завладении землей Ахашенскими жителями при пустопорожней деревне Ицхора (sic). Владелец этой земли ахалцихский житель Петр Варламов был спрошен: как присяги; показал следующее:

„სახელად მიწოდებენ და გვარად ვარ ვითარცა ზემორე წერილ არს, ოც და შვიდის წლისა ვარ, კათოლიკის სარწმუნოებისა, აღსარებას ვუბნობ და ვუხარებდი ყოველს წელიწადს, კითხვა და წერა ქართული ვიცი, შტრაფსა და პოდსუდში არა ვყოფილვარ.

სხუთა საცხოვრებელთა და მამულთა რიცხვთა შორის, რომელნიცა დარჩნენ მიწვეიდრობით მეუღლესა ჩემსა, შემდგომ სიკუდილისა მამისა მისთა ახალციხის მცხოვრებელის იოსებ ჯაყელისა, სოფლის, არის ზერათისის ურასტყისა შინამცა ნასოფლარი ინწყორა, სყიდული განსვენებულისა ჯაყელის იერ და გვაქვს მასზედა ნასყიდობის წერილი, დამტკიცებულ ახალციხის დროებითსა სასამართლოსა შინა ჩყკთ-ს წელსა¹. ხოლო მას წასოფლარსა ასაშენებელი და სხუანი რომელნიმე მცხოვრებნი ხვდნენ და უბნობენ, რომელ ისინი სარგებლობენ თაფების² ძალით და თაფები მიუღობთ პარტაღის, ძველის მებატონეებისაგან, მაგრამ ესე ვითარნი თაფები მათნი, როდესაც განსვენებულმა ჯაყელოვმა იყიდა ის სოფელი, მაშინ არ წარმოუდგენიათ იმათი და არცა აქვსთ მისგან არავითარნიც სხუთი იმა ნასოფლარის მიწების ხმარებისა. ეს მიწები არიან ჩემს მფლობელობაში იქნება ოთხი წელიწადი, დარწმუნებითა მეუღლისა ჩემისათა და ყოველს დროს მე ყმებთა მათგან, რომელნიც იმ მიწებს ხმარობენ, მივიღებდი ხოლმე დაწესებულსა ნაწილსა შემოსავლისასა, გარნა მე ამიერიდგან არლარა მსურის გაეცემა იმა მიწებისა სხუათათჳს, ად მსურს მე თვითონ ვისარგებლო და ვხსნაროცა საკუთრება ჩემი.

ამ ჩვენებაზე ველს ვაწერ ახალციხეში მცხოვრები პეტრე ვარლამოვი³. სოფ. ინწყორასთან აღნიშნულია მიწა (ალბათ, სახელად) კაას-ი ჩაირითურთ, რომლის ამოკითხვა არ მოხერხდა.

27. სოფ. ზემო ოშორა — *او شورا* (I 10, 142; II 11, 143). ამ დაწერილობაში *ش* ასოს დიაკრიტიული ნიშანი აქვს და, ამდენად, მისი *او شورا*-დ წაკითხვა ადვილი საქმეა. მომდევნო № 28 სოფელია ქვემო ოშორა — *او شورا* (I 10, 143; II 11, 144). „ასპინძიდან ორიოდ ვერსის საელზედ სოფელი იღუმალაა, ხოლო იღუმალის მარჯვნივ ერთს მივარდნილს, მიმალულს ადგილას არის ხეობა, რომელშიც ორი სოფელია ქვემო და ზემო ოშორა“ (Zemo-Ochora, Kwemo-Ochora)⁴. ექ. თაყაიშვილით: ზე-

¹ სოფ. ანაშენი || ახალშენი იხ. ზემოთ, გვ. 184.

² = „ახალციხის დროებითი სამმართველო“ — Ахалцихское Временное Управление.

³ = 1829 წელს.

⁴ თაფი — თ. *тапу* — ნასყიდობის სიგელი (დაწერილებით შემდეგ).

⁵ სტია, გვ. 73, ს. 54, გვ. 12 v, 13 r.

⁶ ი. აღმაშენებელი, ასპინძის ომი, „ივერია“, 1898, № 34; მ. ბროსე, *Rapports...*, II, გვ. 178.

ვით ოშორისწყალზე ვიწრო ხეობაში მდებარეობს ზემო ოშორა, ქვემო ოშორა მდებარეობს ოშორისწყლის ნაპირას, რომელიც მტკვრის მარჯვენა შენაკადია¹. ვახუშტი ახსენებს ოშორის-ჯეგს და ზემო ოშორას: „კვალად მტკვარს შორეთის, წითელკლდეს ზეით, ლობიეთის პირისპირ, ოშორის-ჯეგე... ამ ქვეხედ, ზემო ოშორას ზეით, არს მონასტერი გუნბათიანი...“². საარქივო საბუთი ასე ახასიათებს ზემო და ქვემო ოშორათა მდებარეობას: Верхняя Ошора — деревня помещицы, при речке Двалихвишквали и ручье Чертвишквали и под горами, [с] правой стороны, Сачахве, а с левой — Калабойны... Нижняя Ошора — деревня помещицы, при речке Двалихура и ручье Тухети, но кособору по водохранилищу гор Сахарузо и Карцехи...³

ადგილმდებარეობა ოშორას-ს სახელით ცნობილი სოფლებისა სავსებით გარკვეულია ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე. Description-ისადმი დართულ რუკაზე, გარდა ჩვენი „დავთრის“ ზემო და ქვემო ოშორასი, აღნიშნულია კიდევ Ochora⁴.

დღეს ასპინძის რაიონში ჩვენ ვაქვს ოშორის სასოფლო საბჭო, რომელშიც ქვემო ოშორა სოფელი შედის; უფრო ადრე ოშორის სასოფლო საბჭო აერთიანებდა ქვემო ოშორას, ზემო ოშორას და ყაშას⁵.

28. სოფ. ქვემო ოშორა (იხ. ზემოთ № 27).

29. სოფ. ქვემო შოქთა — *خا شاکو* (I 10, 144; II 11, 145), არის აქვე 35 ნომრად აღწერილი ზემო შოქთა *خا شاکو* (I 10, 146; II 11, 147). ელვზე ტაბატიძის წარმოთქმითაც შოქთა-ია. არქივისეული სიების მიხედვითაც *خا شاکو* და *خا شاکو* (= შოქთა ქვემო და ზემო, გვ. II v, III r).

ქვემო და ზემო შოქთა სოფლების ლოკალიზაცია ძნელი არ არის. ეს უნდა იყოს ხეთვერსიან რუკაზე დაახლოებით ოთხისა და ქვემო ოშორას შუა აღნიშნული პუნქტი P. II. ხოცა, ან არადა „ვერობული რუსეთის სპეცრუკაზე“⁶ იმავე ადგილას აღნიშნული ხოცა (ორთავე შემთხვევაში შუათანა „ქ“-თანხმოვანი სპირანტი x თანხმოვნითაა გადმოცემული). შოქთა უბი „დავთრის“-დროსაც პატარა სოფლები ყოფილან: ქვემო შოქთაში 3 კომლია, ზემოში — 2. როდის გაუცარიელდა შემდეგ შოქთა ზვენ არ ვიცი, ოღონდ XIX საუკ. საარქივო მასალებში ის უკვე მიტოვებული ჩანს. მოვიტინთ ცნობებს: *Kaash-*

¹ МАК, XII, გვ. V, 9, 8. ამ სოფლის დაახასიათებლად და აგრეთვე ადგილობრივი ონომასტიკონის შესასწავლად საინტერესოა ქვემო ოშორის ეკლესიის წარწერა (XIV საუკ.) რომლის ნაწილში შემდეგი წერია: „ადედაო ღვთისაო, შენდა საშახურად უყვილენ ორბი ვენანნი და სამი ყანანი, მე იუდიო გოდილამ ეფროსინე და მივეც შემანგულას ძესა ბასილი-სა... და მისა შეილას ფორანს...“ (იქვე).

² აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.

³ სტია, გვ. 73, ს. 158, გვ. 27 v.

⁴ იქვე.

⁵ Description géographique de la Géorgie... რუკა № 1.

⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18 და საქ. სსრ ადმ.-ტერიტორიული დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.

... под названием Бокта — 36 дневной паханья, отданная в пользование жителей деревни Верхней Ошоры¹. «Бокта — пустошь казенная, при рощице Менис-шкар². განსაკუთრებით ძალიან ბევრია ბოქთაზე მასალა საარქივო ფონდში, რომელსაც ეწოდება Дело производителя работ по земельному устройству государственных крестьян Закавказского края (ფონდის № 223). აქ მოთავსებული თავისდათავად საინტერესო მასალად ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე ცნობას ამოვიღებთ: ერთი ასეთი ცნობიდან ჩანს, რომ ბოქთაში ბერძნული მოსახლეობაც ყოფილა (ალბათ ამით აღსანიშნავია „ბოქთას“ „ბოხთა“ ვარიანტი. შდრ. ბერძ. ხრისტე → ქართ. ქრისტე). მოვიტანოთ ამ ცნობიდან ამონაწერი: При сем прилагаю копию плана участка казенной лесной дачи Бокта площадью в 170 десятин 200 кв. саж. Когда там возникло греческое селение Бокта, когда оно было основано и откуда переселились и, наконец, на каком праве крестьяне села Верхняя Ошора пользуются всей площадью из дел казенных лесничества не видно³. ამრიგად, სოფ. ბოქთაში ჩვენი საუკუნის I ათეულ წლებამდე ბერძნული მოსახლეობა ყოფილა, შემდეგ ბერძნებს მიუტოვებით ეს სოფელი, ხოლო სოფელი ბოქთისა და მის გარშემო მდებარე ადგილები დასამუშაველად გადასულა ზემო ოშორის მცხოვრებთა მფლობელობაში.

ბოქთას ეხება აგრეთვე ზემო ოშორის მცხოვრებთა ჩვენება იმის შესახებ, რომ ახალციხელმა ალაჯან ისკანდაროვმა ჩვენ სუბაშად⁴ გამოგვიგზავნა ქვემო ოშორელი ალი ლეზგაოლი (რომელიც ახლა საზღვარგარეთაა გაქცეული) და მან [ლეზგაოლიმ] შეგროვა ჩვენგან სახაზინო მიწად წოდებული ბოქთის ნათესებიდან გამოსაღებიო (საარქივო მასალების Бокто — Бокта-ს ნაცვლად შეცდომა უნდა იყოს)⁵.

30. სოფ. აგარა ოთარაშენ ჩაირითურთ — اكره مع جابر او تارسن (I 10, 144; II 11, 145). გურჯისტანის ვილამეთად წოდებულ ტერიტორიაზე აგარა-ს სახელით ბევრი პუნქტია ცნობილი. ამას პირობით შეიძლება ასპინძის აგარა დავარქვათ. დიდი, 31 კომლიანი სოფელია. ასეთი დიდი სოფელი შედარებით მოკლე ხანში უნდა იყოს მიტოვებული, რომ იგი XIX საუკ. სამხედრო თუ სხვა დანიშნულების რუკებზე არ არის აღნიშნული. ეს პუნქტია, ალბათ, ნაჩვენები ვახუშტის მიერ, როცა ის წერს: „ასპინძის თავს და აგარის ბოლოს არს ციხე კლდესა ზედა შენი“⁶. აქ ასპინძის ციხეზე უნდა იყოს ლაპარაკი. მისი მდებარეობა განსაზღვრულია ასპინძის ზედა ნაწილით და აგარის მიჯნებით. მართლაც მ. ბროსეს მიერ Description-

¹ სტია, ფ. 71, ს. 30, გვ. 3 v.
² იქვე, ფ. 73, ს. 158, გვ. 28 v.
³ სტია, ფ. 223, ს. 37, გვ. 7 r.
⁴ სუბაში — ნატურალური გადასახადების ამკრები (სპეციალურად ამაზე IV წიგნში).
⁵ სტია, ფ. 47, ს. 80, გვ. 27 r; აგრეთვე: იქვე, გვ. 2 r, 23 r.
⁶ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 127.

ისადმი დართულ რუკაზე (რუკა № 1). ასპინძისთან ახლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით აღნიშნულია აგარა. 1933 წელს შე სოფ. ხიზახერაში პეტრე ივანეს დე პოსოშვილისაგან ჩაწერილი შექვს, რომ „ასპინძის ზეით აგარა ტყისკენ — აღმოსავლეთით“¹.

სოფ. აგარასთან იხსენიება ჩაირა ოთარაშენი. აგარასთან ახლო უნდა ყოფილიყო ხუთფერსიან რუკაზე ოთა-ასპინძის ზონაში აღნიშნულია [Ota] O r o s h a n. ვფიქრობ, რომ ეს ოთარაშენი „ოთარაშენ“ სიტყვის დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს. ამ ზონის სახელის უფრო სწორი ფორმაა მოცემული ერთ საბუთში — O r o s h a n² და თუ მთა ოთარაშენი არის სადმე მის კალთებზე არსებულ სათიბს (ჩაირს) ოთარაშენი ერთკმერადა.

31. სოფ. ოთა — აქ (I 10, 145; II 11, 146). ექ. თაყაიშვილი წერს, რომ ზემო ოშორიდან ექვს ვერსზე, ასპინძისწყლის ნაპირას მდებარეობს სოფ. ოთა (Ota)³. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე სოფ. ოთა ყველგან აღნიშნულია. ვახუშტთან ოთა ასეთ კონტექსტშია ნახსენები: „ამეც ასპინძის პეცზე, ოთას, არს კლდესა შინა გამოკვეთილნი ჭაბანი დიდ-დიდნი, სახიზრად“⁴. ოთა „დაეთრის“ დროს პატარა, 6 კომლიანი სოფელია, 1870 წ. ოთაში 20 კომლი მოსახლე ყოფილა (ზისერმანი, 23). დღეს ასპინძის რაიონში ოთა ერთ სასოფლო საბჭოს შეადგენს (ოთის სასოფლო საბჭო)⁵. ოთაზე არქივში შემდეგი ცნობაა: Ota — деревня помещичья, при речке Санисо, на косогоре по устью отпесного дара⁶, окружена горами под названием Отранши и казенными [садами?] под назв. Бокта-Маш... ექ. თაყაიშვილით ოთა ასპინძის-ზეგზეა⁷.

ერთ-ერთ ხალხურ ლექსში ოთა ამგვარად იხსენიება:

მლიმიზდან გეთტი ასპინძა, ოთა,
 აჯაუ ნერდბდურ რუსთაველ შოთა!
 ('ხელიდან წაგვივიდა ასპინძა, ოთა,
 ნეტავ სად არის რუსთაველი შოთა!'), ამ კიდევ:
 ყაბ, აუხიდან ოთან, რუსთაველ შოთა!
 მლიმიზდან გეთტი ასპინძა, ოთა!
 ('ადექ, გამოიღვიძე, რუსთაველი შოთავ!
 ხელიდან წაგვივიდა ასპინძა, ოთა!')

¹ ჩემი „დღიურები“, გვ. 32.
² სტია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 26 v.
³ MAK. XII, გვ. V, 9, Три хранили, СМОЛНИ, 28, გვ. 196; მ. ბროსე, Rapports... II. 177.
⁴ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.
⁵ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.
⁶ უფროდ თურქ. dere — 'ხევი', 'ხეობა' (← დიალექტ. dārī).
⁷ სტია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 25 v; Три хранили, გვ. 195, შენ. 9.
⁸ ეს ლექსი ჩაწერილია პროფ. ს. მაკალათიას მიერ. მომავალ ისე, როგორც დაბეჭდილია ათით-ორიჯერ დაქტიური ქრონიკა კორექტურული შეცდომის გასწორებით. იხ. ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938, გვ. 132.

32. სოფ. წირა — *زير* (I 10, 145; II 11, 146). დაწერილობას ნიშნები დასმული აქვს გარკვევით. მისი ქართულად წაკითხვა შეიძლება რამდენიმეწილიად: ზირ[ი], წირ[ა], ძირ[ი]. ანდრიაწმინდელი ელენე ტაბატაძის წარმოთქმით ეს არის წირა, არქივისეული სიების მიხედვით, Цир (გვ. 11 v და 11 r). ერთ საბუთში ასეა ეს სოფელი მოხსენებული: «...назад тому около 30 лет как султанским тимарским-баратом пожалованы Омар-аге Коста-влин деревни Онгора, Сахудабел, Чивтлик и зимовник Цыр, кои-ки он при турецком пра-ве владел бесирепятственно...»¹. ამ მონაცემების საფუძველზე უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ პუნქტის სახელი იყო „წირი“ ან, შეიძლება, „წირა“; თურქულში ბოლოკიდური ხმოვნის ჩამოვარდნით და თავკიდური „წ“-ს კ ასოთი გადმოცემით მართლაც ზირ იქნებოდა, ხოლო თურქულში „წ“ II-თი უნდა იყოს გადმოცემული — Цыр || Цыра. არქივისეულ საბუთში ერთ ადგილას ამ პუნქტის გადათურქულებული სახელი Цыра-ც გვაქვს.

33. სოფ. ქვემო ინთორა (I 10, 146; II 11, 146). იხ. ზემოთ № 8. ზემო ინთორა (გვ. 186).

34. სოფ. მლაშისხევი — *مشيخه* (I 10, 146; II 11, 146). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშანი აქვს. საერთოდ „დავთარის“ შემდგენელი ელემენტის რამდენადაც შეუძლია ზუსტად გადნოსცეს საერთოდ ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურა. ძლიერ მაჩვენებელია, რომ ამ შემთხვევაში ორ თანხმოვანზე დაწყებული სიტყვის პირველი „მ“ თანხმოვანი დაკარგული არ არის. ცხადია, ცოცხალ მეტყველებაში „მ“ თანხმოვანი „დავთარის“ დროსაც არ უნდა ყოფილიყო თვით ქართველებშიც კი. ადვილობრივი მკვიდრების ელენე ტაბატაძისა და ნ. ლომსაძის წარმოთქმით ეს არის „ლაშხევი“. არქივისეულ სიებში, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, „დავთარის“ გავლენით Машихе-ი (გვ. 11 v, 11 r) გვაქვს, მაგრამ რამდენად მლაშისხევი ფორმა არ შეესაბამება ცოცხალ წარმოთქმას იქიდანაც ჩანს, რომ I სიაში (გვ. 11 v) Машихе შესწორებულია Машхев-ად. ასევეა ერთ საბუთში — Машихе-ი წაშლილია და დაწერილია Машхев². მაშასადამე, „დავთარში“ ჩვენ გვაქვს ამ სიტყვის სრული და პირველადი სახე — მლაშისხევი, რომელშიც შემდგომ ხანებში „მ“ თავკიდურთან ერთად შუათანა „ს“ თანხმოვანიც ამოვარდნილია: „ვაყი ლაშისხევილი ყოფილა“³, 1838 წ. ერთ დოკუმენტზე ხელს აწერს „ლაშისხევის მამასახლისი“⁴, რუსულ საბუთში Машхеви-ც გვაქვს. არ ვიცი რა მიმართებაშია მ. ბროსეს მიერ ნახსენები Lachkhishew || ლაშხის-ხევი აქაურ ლაშხევიან⁵.

„დავთარის“ დროს მლაშისხევი 10 კომლიანი სოფელია. მლაშისხევი შედიოდა ასპინძა, იღუმალა, ოთა და ახალშენ სოფლებთან ერთად ასპინძის

¹ სცია, ფ. 47, ს. 80, გვ. 156 r და v.
² სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 26 v; ზისერმანთანაც (გვ. 4) ასევეა.
³ „ქველი საქართველო“, III, გვ. 253.
⁴ სცია, ფ. 1000, ს. 6, გვ. 13 r.
⁵ იქვე, ფ. 47, ს. 75, გვ. 45 r; Rapports... II, 125.

სასოფლო საბჭოში¹. კ. ზისერმანით 1870 წ. ლაშხევიში 15 კომლია, მდებარეობს ოშორისწყალთან, ახალციხიდან 22 ვერსის მანძილზე. კ. ზისერმანის ლაშისხევის რუსული თარგმანი Ирекашице уездное общество².

35. სოფ. ზემო ბოქოა (იხ. ზემოთ, 29, ქვემო ბოქოა, გვ. 199).

36. სოფ. ფერისხევი — *فرس* (I 10, 146; II 11, 147). დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნებითაა და ამოკითხულობა სავსებით სწორი. არქივისეული სიებიც Перухеი ფორმას იძლევა (გვ. 12 r, 11 r). „დავთარის“ დროის ფერისხევი 2 კომლიანი სოფელია. შემდეგ ცნობებს, თუ როდის გაუქმდებოდა ან სხვა რამეზე, ვერ მივაყვებით.

37. სოფ. კარკლანი — *كاركلان* (I 10, 147; II 11, 147). დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ, როგორც ზემოთაც ვთქვით, „ნიშანი“ „დავთარში“ (ქართული სახელების გადმოცემისას) ყველგანც უნდა იყოს. ამიტომ ეს დაწერილობა ჩვენ წარმოდგენილი გვაქვს ასე: *Карклан*. და მართლაც, „ხუთვერსიან რუკაზე“ დიახლოებით იღუმალა და რუსთავ სოფლებს შუა აღნიშნულია პუნქტი Карклан. სხვაგან, მაგ., „ვერობული რუსეთის სპეცრუკაზე“, აგრეთვე მახინჯი ფორმით — Карлаан-ით. „კარკლანი“ სიტყვაში „ან“ ბოლოკიდური მარცვალი ისევე უნდა იყოს ჩამოვარდნილი, როგორც ეს ჩამოვარდა „განძანი“ (თანამედროვე მეტყველებაში) და „ფოკამ“ სახელებში. ოღონდ „კარკლანი“ სახელის სისწორეში ეჭვი მაინც შეგვაქვს. ეს რომ ქართული წარმოთქმით „კარკლანი“ ყოფილიყო, მაშინ „დავთარში“ *Карклан* უნდა გვექონოდა (მკვეთრი „კ“, როგორც წესი, გადმოცემულია ქ ასოთი); *Карклан*-ით უფრო ქართული „ყარყალანი“ უნდა ყოფილიყო გადმოცემული, თუნცა ჩვენ IV წიგნის „ფონეტიკის“ ნაწილში დავინახავთ, რომ ქართული „კ“ თანხმოვნის თურქული *к*-ით გადმოცემის შემთხვევებაც გვაქვს.

არქივისეულ სიებშიც — Карлаанის მიერ შესწორებულია Карлаан-დ; გვ. 12 r და 11 r.

ამრიგად, II წიგნში მოცემული ვარიანტი „კარკლანი“ სწორი არ არის; ამ პუნქტის სახელი უნდა ყოფილიყო ან „კარკლანი“, ანდა უფრო ნაკლებად მოსალოდნელი „ყარყალანი“.

კარკლანი „დავთარის“ დროსაც გაუქმდებოდა.

38. სოფ. მამაწმინდა — *مامастيندا* (I 10, 147; II 12, 148). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ისეთი ნათელი მოხსენიებისაა, რომ მის მამაწმინდა-დ ამოკითხულობაში ეჭვი არ შეპარება. ერთ საბუთში ონლორა, სახუდაბელ სოფლებთან ერთად იხსენიება Мамастинда, მაგრამ ამ შემთხვევაში რა ურთიერთობაშია ერთმანეთთან ყურღი და მამაწმინდა სიტყვები მე არ ვიცი³. ამხ. ნ. ნათენაძის მიხედვით,

¹ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დავთარის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“
² К. Зиссерман, 4.
³ სცია, ფ. 47, ს. 80, გვ. 154 r, 155 v.

გამაწმინდა პუნქტი სოფ. ოთასთან უნდა იყოს. ელენე ტაბატაძეც ადასტურებს ასეთი სახელწოდების პუნქტს, მაგრამ ადგილმდებარეობა არ იცის. ერთი არქივისეული საბუთიდან ირკვევა, რომ მამაწმინდა ონლორის მიდამოებშია: „... из книг актов Правления видно, что Степан Алелов купил у Омара Али Коса-огли в Аспиндзском санджаке деревню Онгоря и урочищем Курнареты, М а м а ц м и н д а... აგრეთვე... действительно есть в Анхурском санджаке две пустопорожные деревни... Персатхеви и Мамацинда...¹ არქივისეულ სიებშიც მამაცინდა გვაქვს (გვ. 12r და 11r). აღწერილია გაუკაცრიელებულ სოფლად.

39. სოფ. ხიდურეთი — خاورت (I 10, 147; II 12, 148). პირველ ასოს დიაკრიტული ნიშანი აზის და დაწერილობის საერთო მონახულობა თითქმის ექვს არ ტოვებს, რომ აქ ხიდურეთ სიტყვა უნდა გვქონდეს. ელენე ტაბატაძეც ადასტურებს ასეთი გეოგრაფიული სახელის არსებობას. სიებშიც Хидурет-ია (გვ. 12r, 11r).

სოფელი დავთრის დროსვე გაუკაცრიელებულია.

40. სოფ. უჯანკულისი, ღართა სოფელთან — اوكان كورليس (I 10, 147; II 12, 148). არქივისეული სიები ჰგენს ამოკითხულ „უჯანკულის“-ს უქერენ შიბარს (Шибарис, გვ. 12r, 11r); ამდენად დაწერილობაც ისე კარგადაა შესრულებული, რომ შეიძლება კითხვითი ნიშნები მოიხსნას.

41. სათესველი შოროთა, მეორე სახელი შოროთის ეკლესია — شوره ساء كسا (I 10, 147; II 12, 148). ამ დაწერილობაში ყველა სათანადო ასოს ნიშანი აქვს, მეოთხე ასო თურქულში ა-დაც იკითხება და ე-დაც და, ამდენად, მისი „შორეთა“-დ ან „შორათა“-დ წაკითხულობა სრულებით ექვს არ იწვევს. მაგრამ, როგორც ჭევემოთ დავინახეთ, ამ ადგილის ქრემარტი ქართული სახელია შოროთა. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ შოროთა აღწერილია მხოლოდ სათესველად, ან კიდევ ეკლესიად. ეს იმას ნიშნავს, რომ შოროთაში მოსახლეობა არ ყოფილა და 600 ახჩად დაბევრილია შოროთას საყანე ადგილები, რომელსაც, შეიძლება, იმავე ეკლესიის ტექნიკური პერსონალი ამუშავებდა.

ვახუშტის მიხედვით, „ასპინძის-ჯევის სათავეზედ, მთის ძირში, არს შორაპანს მონასტერი უგუნბათო, შვენერს ადგილს, დიდშენი, სრულიად სოფიის კენჭით და აწ ცალიერი“².

მ. ბროსე წერს, რომ გაემართა სოფ. ოთისკენ და შემდეგ დაათვალიერა Taïdj-ის ანუ Cholothan-ის მონასტერი. ამ Taïdj-ის ან Cholothan-ის მონასტერს იგი აიგივებს ვახუშტის გეოგრაფიაში მოხსენებულ შორაპანის მონასტერთან³. მ. ბროსე ამ მონასტრის სახელად შოროთას არ ახსენებს.

¹ სვია, ფ. 47, ს. 80, გვ. 154 r, 155 v.

² აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.

³ M. Brosset, Rapports... II, 177.

ალბათ ვახუშტის მიხედვით, შორაპანის მონასტერს უწოდებს ამ პუნქტს აგრეთვე დ. ბაქრაძე, რომელმაც ეს მონასტერი მოინახულა 1867 წელს. იგი ეთანხმება ვახუშტს, რომ მონასტერი მდებარეობს ასპინძის წყალზე და მართლაც შესანიშნავ, ბუნებით მდიდარ ადგილას. ამავე დროს დ. ბაქრაძე შენიშნავს, რომ ვახუშტთან შორაპანის სახელით ცნობილ ამ მონასტერს ჩენმა თანამგზავრმა, ამ კუთხის ბლალოჩინმა დეკანოზმა გამრეკელოვმა უწოდა „შორათის ეკლესია ანუ ბეთლემი“-ო⁴. აქვე უნდა შეინიშნოს, რომ გამრეკელოვის მიერ დ. ბაქრადისათვის მიწოდებული ცნობა მთლად ზუსტი მაინც არ არის. მართალია, შოროთის (და არა შორათის) ეკლესია კია ეს, მაგრამ მისი ბეთლემთან გაიგივება სწორი არ არის. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ ბეთლემი ასპინძის რაიონის ამავე მონაკვეთზე დამოუკიდებელი პუნქტია, რომელიც „დავთარში“ აღრიცხულია 14 ნომრით⁵. შოროთა და ბეთლემი რომ ერთი და იგივე პუნქტი ყოფილიყო, ორივე ერთად იქნებოდა აღრიცხული (როგორც, მაგალითად, „ალთუნკალა“ მეორე სახელი შოყა“⁶ და სხვ.).

ექ. თაყაიშვილსაც, რომელმაც აგრეთვე პირადად მოინახულა ეს ადგილი, ამ მონასტრის შესახებ საგულისხმო ცნობები აქვს⁷. უპირველეს ყოვლისა თვით მონასტრის სახელწოდების შესახებ. ექ. თაყაიშვილს სათაურშივე მოტანილი აქვს Шорети და წერს: Шорети буквально значит отдаленное место, но Шоретский монастырь не столько отдален от сел. Оты, сколько труден подъем к нему... Шорети древнее название монастыря, теперь переделанное в Шолота⁸.

ჯერ ერთი: შორეთი კიდევაც რომ რქმეოდა ამ მონასტერს, მაშინაც გაკირდებოდა ამ სახელწოდების „შორ“ სიტყვიდან წარმომავლობა. მაგრამ ამ ადგილსა და მასზე გაშენებულ მონასტერს ეწოდება შოროთა და არა შორეთი (ექ. თაყაიშვილი), ან შორეთა („დავთარი“). რომ ამ მონასტრის სწორი სახელი შოროთაა ჩანს იმ სამი ხელნაწერების (პერგამენტზე) მინაწერებიდან, რომლებსაც თვითონ პ. როფ. ექ. თაყაიშვილი ასახელებს აქვე⁹. ყველა ეს ხელნაწერი მე შევამოწმე მუზეუმში; ესენია: ერთი ვანის ოთხთავის მინაწერი (თაყაიშვილით არა უგვიანეს XIV საუკ.), რომლიდანაც ჩანს, რომ შალვა არტანუჯელის შეილის ბექას შეუღლებმ შესწირა ეს ოთხთავი „წსა გ-ი შოროთისასა“; მეორე — ვინმე კოხმან უგრეხელისძე XIII-XIV საუკ. ხელნაწერის მინაწერში ამბობს: შევწირე შორო-

¹ Дм. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 177.

² იხ. ზემოთ, გვ. 189.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 153.

⁴ МАК, XII, 10-13.

⁵ იქვე, გვ. 10, ამავე გვერდზე სქოლიოში ავტორი უპირატესობას კვლავ „შოლოტას“ ანიჭებს; ძველ ხელნაწერებში „შოროთა“ იყო.

⁶ დასახლებული ნაშრომი, გვ. 13.

⁷ აკად. ს. უანაშვიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთ. А 1335, გვ. 274.

თას¹: მესამე ხელნაწერის (მეტაფრასტის) მინაწერში არსენ უგრეხელიძის შეილი პაულე სწირავს ამ მეტაფრასტს შორითას მონასტერს: ...წმიდისა გიორგის შორითისაჲთა, შევსწირენ შორითას². ამრიგად, არაერთი ექვი არ რჩება, რომ ამ ადგილისა და ეკლესიის სახელწოდება შორითა და არა შორეთი. ამის შემდეგ ადვილი ასახსნელია, თუ რატომ არის „დავთარში“ ეგ სახელწოდება თურქულად ტრანსკრიბირებული — შორეთად, რომელიც „შორეთად“ იკითხება. ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი, რომ თურქის წარმოთქმაში ო ხმოვანი პირველ მარცვალს იკითხარ მიდის. ამით აიხსნა ის ფაქტი, რომ ქართ. ბოლოკლდე თურქულში ვადმოცემულია „ბოლოკლდე“-დ, (მეორე ო ა-დაა ვადმოცემული)³ ქართული „წახნისწყარო“ — خنيسقار || ხანისსყარა (აქაც ბოლოკიდური ო ვადმოცემულია ა-დ)⁴ და სხვ. მაშასადამე, თურქის ვადმოცემაში შორითას მეორე ო ვადმოცემულია კანონზომიერად ე-დ ან ა-დ = „შორეთა“, „შორათა“. ამით ჩვენ ვასწორებთ შორეთა (II წიგნი) წაკითხვას შორითად.

ახლა რაც შეეხება ვახუშტის „შორაპნის მონასტერს“. ძლიერ მაჩვენებელია, რომ დ. ბაქრაძის თანამგზავრმა ადგილობრივმა ბლადოჩინმა გამრეკელუმა ამ მონასტრის სახელად „შორაპანი“ არ დაასახელა⁵. თუ ამ მონასტრის ერქვა, ან ოდესმე ეწოდებოდა შორაპანი, ადგილობრივ ბლადოჩინმა ეს უნდა სცოდნოდა. პროფ. ექ. თაყაიშვილმა მართებულად შეიტანა ექვი ვახუშტის ამ ცნობაში. ის ამბობს: Вахушт неизвестно почему называет его Шорапанским монастырем... მაგრამ განსვენებული მეცნიერი აქვე შენიშნავს, რომ ვახუშტის მიერ მოწოდებული ცნობები ამ შორითის (ვახუშტით შორაპანის) შესახებ მეტად ზუსტი არის⁶. ეს იმას ნიშნავს, რომ ვახუშტი, ბროსე, ბაქრაძე, თაყაიშვილი ყველა ერთ და იმავე მონასტერზე ლაპარაკობენ. გარდა იმისა, რომ „დავთარში“, რომელიც ამ მხრით მეტად სანდო ძეგლია, „შორაპანის მონასტერი“ სულ არ იხსენიება, სხვადასხვა ხასიათის საკმაოდ მრავალრიცხოვან წყაროში, რომლის გადათვალიერებაც მე მომიხდა „დავთარის“ ტოპონიმიკის შესასწავლად, ვერსად ვერ შევხვდი ამ ადგილისათვის „შორაპან“ სახელწოდების დამადასტურებელ ცნობას. ამიტომ მე ვფიქრობ, დროა უარყოფილ იქნეს ვახუშტის ცნობა, რომ, თითქოს, ამ მონასტერს, „შორაპანი“ ერქვა და აღიარებულ იქნეს, რომ ვახუშტი აქ უთუოდ შეცდომაშია შეყვანილი (შეიძლება ამ შეცდომას

¹ იმავე მუხებში ხელნაწერი A 36, გვ. 506 v.
² იმავე მუხებში ხელნაწერი A 90, გვ. 448. ნამდვილად ყველაზე შორითა რომ იკითხება დაბადებული პროფ. ოლ. აბულაძემ; შდრ.: Ф. Д. Жордания, Описание рукописей Гирфанского Церковного Музея Карталино-Кახетинского духовенства, кн. I, тб., 1901, გვ. 27, 28, 93. ხელნაწერის ამწერი ბოროთად კითხულობს და შორითა კითხვით მისთვის დრახილებში აქვს მოთავსებული.
³ დავთარი, I 9, 128; II 11, 129.
⁴ იქვე, I 9, 126; II 11, 127.
⁵ Кавказ в древних памятниках христианства, 151.
⁶ Е. Такайшиანი, МАК, XII, 10.

საფუძვლად ედვას გრაფიკული მომენტიც — „შოროთა“ სიტყვის „შორ“ კომპლექსით დაწყება).

ახლა განსახილველია კიდევ მ. ბროსესა და ექ. თაყაიშვილის ცნობა იმის შესახებ, რომ შორითის მონასტერსა და ციხეს ერქვა კიდევ Cholothian-ი¹ და Шолота, крепость Шолота или Шоретис-иши². ჯავახეთში შოგხაურობის „დღიურში“ მეც ჩაწერილი მაქვს, რომ „ყიზილ-ყალასთან არის ეკლესია შოლორთა“ (გვ. 2). ადგილობრივ მკვიდრს ამა. პ. შახნიაშვილს კიდევ მოუწერია ჩემთვის, რომ „ოთის შიდაშობში არის ადგილი „შოლოთა“-ო. ამრიგად ეს ცნობა დასტურდება. სხვათა შორის, Шолота ხმოვნების თვალსაზრისით სავსებით ემთხვევა ამ პუნქტის მართალ და ისტორიულ სახელწოდებას — შოროთას; ძნელი ასახსნელია რ თანხმოვნის ლ თანხმოვნით შეცვლა. მაგრამ ფაქტია, რომ ძველ სახელწოდებას — შოროთას შემდეგში, შეიძლება სხვა ენობრივ წრეთა ზეგავლენით, შოლოთა და შოლორთა მოუცია. მ. ბროსეს Sholothian-ში ან მარცვალი კიდევ ვაუგებარია. უცნობია ჩემთვის აგრეთვე ამ მონასტრის კიდევ ერთი სახელი Takh-ტაიჯი (ბროსე), ექ. თაყაიშვილთან Takh³. შეიძლება ამ სახელწოდების გამომთხილი იყოს ჩემ მიერ ადგილზე ჩაწერილი მეტათეზისიანი ფორმა ქაიტა.

შორითის ეკლესიის ადგილმდებარეობის განსაზღვრაში ვახუშტი, მ. ბროსე, დ. ბაქრაძე და ექ. თაყაიშვილი სავსებით ერთსულოვანნი არიან. ვახუშტის მიხედვით „ასპინძის-ჯევის სათავეზედ, მთის ძირში, არს შორაპანს (= შოროთას ს. ჯვ.) მონასტერი...“⁴. M. Brosset-ის მიერ გამოცემული Description-ისადმი დართულ რუკაზე სწორედ ასპინძისწყლის სათავესთანაა აღნიშნული მონასტერი Chorapani (= შოროთა)⁵. დ. ბაქრაძე, რომელმაც ადგილზე ნახა ეს მონასტერი, მონასტრის ადგილმდებარეობის განსაზღვრაში ეთანხმება ვახუშტის და დასძენს: Отсюда открыт вид на все ущелье Аспиндзис-цкали и долину р. Куры в западном ее течении...⁶. ასევე ექ. თაყაიშვილიც ეთანხმება ვახუშტის ამ საკითხში და ამბობს: Действительно, Шорети находится у истоков Аспиндзис-цкали, в 6 верстах к юго-востоку от Оты⁷. მაშასადამე, სავსებით გარკვეულად უნდა ჩაითვალოს შოროთა პუნქტის ადგილმდებარეობა და ის ფაქტიც, რომ შორაპანი-შორეთა-შორეთი-შოლოთა-შოლოთანი-ტაიჯი-ტაიჯი-ქაიტა — ერთი და იგივე გეოგრაფიული პუნქტია.

ამრიგად, „დავთარში“ შორეთა || შორათა სათესველად ან შორეთის || შორითის ეკლესიად აღრიცხული გეოგრაფიული პუნქტის მართალი ქართული სახელი, ძველ ხელნაწერებში დაცული ცნობის მიხედვით, შორითა-ა,

¹ Rapports sur un voyage archéologique... II, გვ. 177.
² ექ. თაყაიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 10.
³ M. Brosset. Rapports... II, გვ. 177; შდრ. ექ. თაყაიშვილი: „некоторые называют этот монастырь Тахским“ (МАК, XII, 10).
⁴ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.
⁵ Description géographique de la Géorgie, რუკა № 1.
⁶ Кавказ в древних памятниках христианства, 151.
⁷ ექ. თაყაიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 10.

ხოლო „შორეთა || შორათა, შორეთი, შოლოთა და შოლოთანი“ ამ სახელის მოგვიანო ხანებში გადასხვაფერებული ფორმებია.

ვახუშტის მიერ „შორაპანის მონასტრად“ სახელდებული მონასტერი ტერიტორიულად ზუსტად ემთხვევა შოროთის მონასტერს და სამცხე-საათაბაგოში საერთოდ შორაპანის მონასტერი არ უნდა ყოფილიყო.

შოროთის ეკლესიის (მონასტრის) ადგილმდებარეობა ზუსტად აღწერილია მ. ბროსეს, დ. ბაქრაძისა და ექ. თაყაიშვილის მიერ, რომლებიც ადგილზე გაეცნენ ამ მონასტერს. ვახუშტის Description-ისადმი დართულ რუკაზეც აღნიშნულია შორაპანის (= შოროთის) მონასტერი¹.

42. ყ უ შ უ რ ი მდინარე მტკვარზე დაქერილი თევზისა—სოფ. ნიალის² საზღვრიდან სოფ. ტობის³ საზღვრამდე—სოფელ რუსთავის⁴ საზღვრის გამორიცხვით. ..⁵ عشر شكار ماهي (I 10, 147; II 12, 148). აქ ლაპარაკია თევზის საჭერ ადგილზე—სოფ. ნიალიდან სოფ. ტობამდე—რომელიც დაბეგრულია 2000 ახით. გადასახალი თევზის ჭერაზე عشر شكار ماهي = 'isrii šikari mahi... როგორც გადასახალი ჩვენ გარჩეული გვაქვს სპეციალურ განყოფილებაში⁶ ისევე, როგორც ამ გადასახადთან დაკავშირებული სოფლები ჩვენ განხილული გვაქვს სათანადო ადგილას (არქივისეულ სიებში ამ ადგილას Пикар маи წერია (გვ. 12r, 11r).

43. სოფ. ხ ა რ ა ბ ა (?) — სოფ. ფერისხევთან (I 10, 147; II 12, 148). დიაკრიტული ნიშნები ამ დაწერილობას არა აქვს. შესაძლებელია ეს არის ხარ-ხარაბა, რაც 'ნანგრევს'; 'პარტახს' ნიშნავს. ამ სიტყვის ზუსტად ამოსაკითხავად მე მასალა არა მაქვს.

¹ შოროთაზე იხ. აგრეთვე: ვ. ბერიძე. სამცხის ზურთომოდგობა... გვ. 211.

² სოფ. ნიალაზე ცნობები იხ. ქვემოთ, 15. ნიალისყურის ნაკვეთი, სოფ. № 4.

³ სოფ. ტობაზე ცნობები იხ. ქვემოთ, 9. ჭაჭარაქის ნაკვეთი, სოფ. № 10.

⁴ სოფ. რუსთავეზე ცნობები იხ. ზემოთ, გვ. 196.

⁵ იხ. IV წიგნი.

1. ახალციხის ლიხა

ა. ჭაჭარაქის ნაკვეთი

1. სოფ. ჭაჭარაქის ციხის რაბათი—*كجج قلعة* (I 10, 148; II 12, 148). ჭაჭარაქის რაბათის გარდა ამავე სახელით აღრიცხულია: 2. სოფ. ზემო ჭაჭარაქი *عليه كجج* ამავე სახელის რაბათთან (I 10, 148; II 12, 149) და 3. სოფ. ქვემო ჭაჭარაქი (I 10, 149; II 12, 149). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშანი არა აქვს (დედანი, გვ. 137). რომ ქონოდა უფროდ ერთწერტილიანი იქნებოდა *ح* ასო, რადგანაც, როგორც უკვე ვიცით, ქართული მკვეთრი ქ საერთოდ შეღერი *ح* (ჯ) ასოთია გამოხატული. მაშასადამე, თურქულად გვექნებოდა *كجج*—ჯაჯარაქ უფროდ ასეთი თურქიზებული ფორმის გამოცხადება ერთგვრისა რუკაზე ამ სოფლის სახელი—*Джаджарахи*, ამ სახელწოდებას ხშირად ვხვდებით აგრეთვე უზულოდ გადარულებული ფორმით—*Чачарахи*, შაგრამ გვხვდება უფრო მეტად დამახინჯებული *Чачерехан*... *каптеа*¹. დამახინჯებული ფორმები გვხვდება აგრეთვე ქართულშიც: მე ადგილობრივ წყიდრებთან საუბრის შედეგად შემოვიქცე მამკს ჩაწერილი, „სოფ. ქეჭვირაქი, ქალა და ორი ციხლა...“², ან კიდევ: „1830 წელსა შინა ვისყიდე მე ერთათ დეკანოზი ორბელიანოვიანთრთ და ისკანდაროვი-თურთ სოფელი ქეჭარაქი, ქალა, ოხერა...“³ რა თქმა უნდა, სწორი ქართული ფორმა ამ სიტყვისა ქაჭარაქია; ასე აქვს ეს ვახუშტის თავის „გეოგრაფიაში“; „ამ ხილს ზეით შორეთის მტკვარს ქაჭარაქის-ვევი“⁴. ასევეა ეს სახელი სხვა საბუთშიც. მაგალითად, არქივის 1831 წლის ერთ მასალაში წერია: „ამასთინავე წარმოყადგენთ ქაჭარაქის სახელშიდ წყორზის...“⁵ არქივისეულ ქართულ საბუთებში მაინც უფრო მეტად ქაჭარაქია: „ვაჩვენე ქაჭარაქი სადგომათაც და სახნაგ-სათესავათ...“⁶ და სხვ.

ცნობილი ისტორიკოსი ი. ჰაშვრი (XIX საუკ. I ნახევარი), რომელმაც თავის ისტორიას საფუძვლად დაუდო უმთავრესად იმ დროს უფრო კიდევ გამოუქვეყნებელი თურქული პირველწყაროები, ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლა-

¹ სცია. ფ. 47, მ. 75, გვ. 82 r.
² სცია. ფ. 47, ს. 64, გვ. 25 r.
³ სცია. ფ. 47, ს. 64, გვ. 27 r.
⁴ აღწერა სანჯღოსა საქართველოსა, გვ. 128.
⁵ სცია. ფ. 47, ს. 16, გვ. 97 v.
⁶ სცია. ფ. 47, ს. 64, გვ. 44 r.
14. ფაფაური, III

ტურას, ცხადია. ეცნობა თურქული წყაროებით. ხოლო ჩვენ უკვე ვიცით, თუ რა როლს ითრქულ ტრანსკრიფციაში ქართული საკუთარი სახელების გადმოცემა. ეს სირთულე განსაკუთრებით იგრძნობა, როცა არაბულ დაწვრილობას დიაკრიტიული ნიშნები არა აქვს. ამით აიხსნება უთუოდ ის ფაქტი, რომ სახელწოდება „ჭაჭარაქი“ — كجرج, ნიშნების გარეშე — كجرج, შეიძლება ქნობს ზეღების მიხედვით, რომელსაც აგრეთვე كجرج-ი აქვს¹. ჰამერს ამოკითხული და დაბეჭდილი აქვს Chadschrek || ხ ა ჯ რ ე ქ -ად². აქ ნებისმიერად პირველი ასო خ-დ, ხოლო მეორე ج-დ არის მიღებული.

დღეს არსებობს ერთი სოფ. ჭაჭარაქი, რომელიც მინაძე და ღრეღ სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის მინაძის სასოფლო საბჭოში შედის³.

ჭაჭარაქი ადმინისტრაციული ცენტრია ნაჭიჯესი. ნაჭიჯესი (რაიონის) აღწერის დასაწყისში ჭაჭარაქის სახელწოდებით სანი პუნქტია აღრიცხული: 1. თვით ჭაჭარაქის რაბატის, რომლის მოსახლეობა 12 კომლისაგან შედგება, 2. სოფ. ზემო ჭაჭარაქი, რომლის მდებარეობაზე ნათქვამია, რომ ის (ზემო ჭაჭარაქი) ჭაჭარაქის რაბატთან მდებარეობს და რომელშიც ათკომლიანი მოსახლეობაა და 3. ქვემო ჭაჭარაქი — შავი ზაუპაც-რიელებული სოფელი. Description-ისადმი დართულ რუკაზე ორი Dehacharak-ია (თურქიზებული ფორმით) აღნიშნული: ერთი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, მეორე — მარცხენაზე. მარჯვენა ნაპირის ჭაჭარაქი (სოფ. შუსთან ახლო მდებარე) უნდა იყოს ზემო ჭაჭარაქი, მაშასადამე, რაბატისა და ჭაჭარაქი. თუ ეს ასეა, მაშინ მარცხენა ნაპირის ჭაჭარაქი ქვემო ჭაჭარაქი იქნება. კ. სისერმანია 7 კომლიანი სოფ. ჭაჭარაქი ახალციხიდან 5 ევრსის მანძილზე მდებარეობს (გვ. 6).

2. სოფ. ზემო ჭაჭარაქი (იხ. ზემოთ 1. სოფ. ჭაჭარაქის ციხის რაბათი).

3. სოფ. ქვემო ჭაჭარაქი (იხ. ზემოთ 1. სოფ. ჭაჭარაქის ციხის რაბათი).

4. სოფ. სამწუბი — სამრობი (I 10, 149; II 12, 149). არქივისრული სიების მიხედვით — სამზუი-ი (გვ. 12r, 11r). 1836-1838 წლების ერთ საბუთში ამ პუნქტზე შემდეგი ცნობაა: Пустопорожнее место Самзун — припаводит припорщиву Асатьянову и гражданину Агаджану Низарову⁴. ამ პუნქტზე სხვა ცნობა ჩვენ ჯერჯერობით არ გვაქვს. შესაძლებელია, რომ ეს სამრობი „სანამობ“-ის გადათურქულებული ფორმა იყოს: მ დ ა ნ თ ა ნ მ ო ვ ა ნ თ ი ა მ ა ნ ა ც ე ლ ე ბ ა ც ნ ო ბ ი ლ ი ა და მ თ ა ნ მ ო ვ ა ნ ი კ ი კ ა ს ო თ ი ა ვ ა დ მ ო ც ე მ ო ლ ი. როგორც ადგილის სახელწოდება პირველად ს ა ნ მ ო ბ ი, ხოლო შემდეგ ზ ა ნ მ ო ბ ი მე ჩამაწერინა ანდრიაწმინდელმა ელენე ტაბატაძემ. ჩორჩო-აგარის ზონაში არქავის საბუთში იხსენიება пустошъ Самзун⁵. მე ვფიქრობ, რომ Самзун-ი, სამწუბი და სანამობი || ზანზობი ერთი და იგივე პუნქტი უნდა იყოს.

¹ كجرج, 408. ² GOR, II, 865. ³ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 21. ⁴ სტია, გვ. 1044, ს. 4, გვ. 32 v. ⁵ სტია, გვ. 73, ს. 158, გვ. 35 v.

„დავთრის“ დროის სამწუბი || სანამობი 14 კომლიანი სოფელია. მისი ადგილმდებარეობა დასაზუსტებელია.

5. სოფ. ანდა — ანდა (I 10, 149; II 12, 150). დაწვრილობას დასმული აქვს დიაკრიტიული ნიშნები სრულად (იხ. დედანი, გვ. 138) და წაქითხვა არაერთი ექვს არ იწვევს. ოღონდ გასარკვევია ამ პუნქტისა და სახელწოდების ურთიერთობა იმ პუნქტთან, რომელიც ზემოთ ასპანძის ნაჭიჯესი (ნაჭიჯესი) განვიხილეთ და რომელსაც აგრეთვე „ზურზელი“ ეწოდა („ზურზელი“ ჩვენ მივიჩნეთ ქართული „ზრზელი“ სიტყვის გადათურქულებულ ფორმად, რომელსაც შემდგომ „ზელი“ მოგვცა)¹. „ზელის“ სახელით ჩვენ დრომდე მოაღწია მხოლოდ ერთი სოფელმა. რომ ეს ორი პუნქტი და მათი სახელწოდებები ურთიერთს დაუკავშიროთ, დაბრკოლებას ვერ შექმნის ის ვარაუდობა, რომ ერთი, ზემო ზელი (ზურზელი) ასპანძის ნაჭიჯესში, ხოლო მეორე — პატარა ზელი (ზურზელი) კ — ჭაჭარაქისაში. ზემო ზურზელი ასპანძისა და ჭაჭარაქის ნაჭიჯესი ზეღამიჯნაზე მდებარეობს და ტერიტორიულად ან მოსახლეობის წარმოშობილობის თვალსაზრისით მასთან დამოკიდებული პუნქტი, ზენენრიცია, შეიძლება ვოფილიყო ჭაჭარაქის ნაჭიჯესში. ყოველ შემთხვევაში, მე ვფიქრობ, ზემო ზურზელი ეს ლომიეთისა და ონდორის ზონაში მდებარე ჰყარას სოფელია², ხოლო სოფ. პატარა ზურზელი უნდა იყოს ის პუნქტი, რომელიც Description-ისადმი დართულ რუკაზე ერკოტა-ქობარეთის ზონაში მოქცეული (Zwili)³. ტერიტორიულად ეს ორი პუნქტი ახლოს არის ერთმანეთთან და შესაძლებელია ისიც ვიფიქროთ, რომ ზემო ზურზელიდან ოდესმე რამდენიმე კომლი გადასახლდა ერკოტა-ქობარეთისკენ და ამ ადგილს შეერქვა პატარა ზელი. ამის შესახებ ადგილიდან (ი. ზედვინძე, სტ. ინსისარაძე) ასეთი ცნობა მივიღე: ერკოტა-ქობარეთის ზონაში არის პატარა ზელი, რომელსაც აშეშად გოგოთუხანს (7) ეძახიან. ექუსუნის ზელს⁴. „დავთრის“ დროის პატარა ზელში — 3 მოსახლეა. არქივისრულ სიებში ამ პუნქტის სახელი აგრეთვე შყარას აჯოხია (გვ. 12r, 11r).

6. სოფ. ანდა — ანდა (I 10, 150; II 12, 150). ანდა „დავთრის“ დროს საკმაოდ მოზრდილი, 20 კომლიანი სოფელია. დღეს ანდა ახალციხის რაიონის ანდრიაწმინდის სასოფლო საბჭოში შედის სოფ. ანდრიაწმინდისთან ერთად⁵. 1842 წ. საარქივო საბუთში ანდა ნახეუნება 7 კომლიან სოფლად, რომელსაც ფლობს კერძო მემამულე⁶. ხოლო 1870 წ. მასში 9 კომლია ნაჩვენები (სისერმანი, გვ. 22).

„ევროპული რუსეთის სტერუკაზე“ ანდრიაწმინდასთან ამ სოფლის სახელად ნაჩვენებია Анда.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 177. ² იხ. „ევროპული რუსეთის სტერუკა“; Description-ისადმი დართულ რუკაზე პუნქტს სახელად ვფიქრობ შევადგომთ, Swili უწოდა. ³ M. Brosset, Description géographique de la Géorgie..., რუკა № 1. ⁴ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 22. ⁵ სტია, გვ. 73, ს. 33, გვ. 4 r.

ბოფ. ნ. ჩიქოვანის მიერ სოფ. ანდრიაწმინდაში ჩაწერილ ერთ-ერთ მუხურში იხსენიება „სოფ. ანდრიაწმინდისა და ანდასის საზღვარი“². უფრობ, რომ ეს „ანდასი“ ჩვენი „დავთრის“ ანდა-ა, ოღონდ გაუგებარია, როგორ უნდა მიგველო ანდა-საგან ანდასი. „ანდა ანდრიაწმინდასთან ახლო, ანდრიაწმინდის ზემოთაა“ (ელ. ტაბატაძე).

7. სოფ. გიორგიწმინდა *گورگي میندا* სათესველით — *گورگي میندا* (I 10, 150; II 12, 151). ვახუშტით: „ამ ჰევს [ინწყორის-ჰევს] მოერთვის, გიორგი-წმიდას, სხვა ჰევი სამკრიდაჲ, მცირე“³. სოფ. გიორგიწმინდა მდებარეობს ენთელ და ურაველ სოფელთა ზონაში⁴. „დავთრის“ დროს გიორგიწმინდა ნ კომლიანი სოფელია. „გიორგიწმინდა კისათიბს იქითაა, ურაველთან ახლო; აწყურის ზეთაც არის გიორგიწმინდა“ (ელ. ტაბატაძე). სოფ. გიორგიწმინდა ახალციხის რაიონის კანტიეთის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁵.

სოფ. გიორგიწმინდასთან მდებარედ *گورگي میندا* სათესველია დასახელებული. ამ სახელის ამოხაკითხავად მე მასალა არ ვამაჩნია.

8. სოფ. ტრიბონი — *تريبون* (I 10, 151; II 12, 151). *Трибони* კანტიეთ, აგარა, ხრიან, ენთელ, ოდუნდა, ვაშლობ, ტბეთ, საგულე, ახალ, დაბა და გიორგიწმინდა სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის კანტიეთის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁶. ლ. ზაგურსკი ამ სოფლის სახელად შეკვლით *Тиреу-ს* ასახელებს და „ტრიბონ“-ი, მისებურად *Требни* ფრანგული სახელი ჰგონია; «*Тиреу, носящее на 5-тиверстной карте Кавказа название «Требон», — жители его три года назад бежали в Турцию»*; ასევე *Требни-ი* აქვს დასახელებული (კანტიეთთან) კ. ზისერმანს (გვ. 12). ეს იყო XIX საუკ. 70-იან წლებში. შემდეგში აქ დასახლდნენ ქურთები. 1870 წ. ზისერმანს ტრიბონში 2 ქურთული კომლი აქვს აღნუსხული (გვ. 12). ტრიბონი ტბეთი, ჩორჩო, კანტიეთის ზონაშია⁷. მკდარი უნდა იყოს К. Ган-ის მოსაზრება, რომ, თითქოს, ამ სოფელში წმ. ტრიფონის სახელზე აგებული ეკლესია იყო და ამიტომაც ტრიფონ-ი → ტრიბონ-ი⁸.

9. სოფ. კვალთახევი — *کوالتاخه* (I 10, 151; II 12, 152). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები სრულებით არა აქვს. „დავთრის“ II წიგნში

¹ ნ. ჩიქოვანი, აბუსერიძე ტბელის თხზულების ფოლკლორული წყაროები, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. X, № 7, თბილისი, 1944, გვ. 759.

² აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.

³ იმ. თანდართულ რუკაზე, რუსულად Георги-имнида: СМИБГКЗК, I, გვ. 248.

⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე რუსულად დაბეჭდილი სია — „Ахалцихский район“.

⁵ აქვე, СМИБГКЗК-შიც (I, გვ. 248) Трибон-ი წერია.

⁶ I. Загурский, Краткий отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1872 г. Известия КОИРП, ტ. II, № 2, თბ., 1873-1874, გვ. 55.

⁷ იმ. თანდართულ რუკაზე.

⁸ К. Ф. Ган. Опыт объяснения кавказских географических названий с предисловием, СМИБГК, 40, გვ. 139.

მხოლოდ პირველ ასოზეა დასმული ნიშანი (კ), ხოლო I წიგნში გვ. 10 ვერდზე *کوالتاخه* (?) მაქვს დაბეჭდილი, ე. ი. ყველა ასოზე ნიშანი დასმულია, მაგრამ კითხვითი ნიშნით. ამავე წიგნის ძირითადი ტექსტის ნაწილში (I, გვ. 151) უფრო ფრთხილად *کوالتاخه* მაქვს დაბეჭდილი. I-სა და II წიგნების ბეჭდვის დროს, მასალის უქონლობის გამო, ამ დაწერილობის ამოკითხვა შეუძლებელი იყო. ამ დაწერილობის *کوالتاخه* — კონკრეტულად წიკითხვას არავითარი საფუძველი არ ჰქონდა და დიაკრიტული ნიშნების ასე დასმაც ნებისმიერი გამოდის. ვარდა იმისა, რომ არქივისაგან კორიეე სია სწორედ ამ გეოგრაფიული პუნქტის (ე. ი. ქაქარაქის ნაშთის სოფელი № 9) სახელად იძლევა *კოლთახევი* სახელწოდებას (გვ. 12 r და 11 r, გეოგრაფიულადაც ამ ადგილისათვის როგორც რუკებზე¹, ისე როგ არქივისაგან საბუთებშიც). *Квалтахе*-ის სახელწოდების პუნქტია მოცემული. მაგალითად, 1838 წლის ერთ საბუთში ნათქვამია, რომ ვინმე სიმონ ხარისქვაქრაშვილი ფლობს სოფ. კვალთახევს 12 კომლი მოსახლითა და 200 [მანეთის] შემოსავლით წელიწადში²; მეორე საბუთში კიდევ წერია: *Деревня Квалтахе состоит из 11 дв. семейств; коренные жители хатлинки, Симои Харис-квара-швили, Пётре Джамер-швили...*³ ამ სოფლის ქეშმარიტი ქართული სახელია კვალთახევი. დოკ. ილ. მაისურაძე ამის შესახებ წერს: „ადგილობრივ მას კვალთახევი ეწოდება“⁴.

როგორც ჩვენ უკვე ზემოთ ვნახეთ, „კვალთახევი“-ში „ვა“ კომპლექსი კანონზომიერად ი ხმოვნით უნდა გადმოცემულიყო თურქულში; და მართლაც, ეს გადმოცემული „კოლთახევი“ გვაქვს ჩვენ არა მარტო თურქულში, არამედ როგ ქართულსა და რუსულ საბუთებში. მაგრამ ამ სიტყვაში უფრო საინტერესოა სხვა ფონეტიკური მომენტები. *کوالتاخه*-ში ამოვარდნილია ლ თანხმოვანი — „კოთაკევი“. ეს მოვლენა აღმოსავლეთ-ანატოლიის თურქული დიალექტებისათვის დამახასიათებელია; მაგალითად, *kalkınak* ზმნის ფუძეში I თანხმოვანი დიალექტებში იკარგება: *qaxijer ← kalkıyör*; ან კიდევ მაგალითი დაბეჭდილი ფოლკლორული მასალიდან:

Kars'tan, Kağızman'dan, Zıvart köyünden

*Kahın, havalaan, uçun, Turular*⁵.

აქ ხაზგასმული *kahın* სიტყვაში — (*kahın ← kalhın ← kalkın*) I თანხმოვანი ამოვარდნილია. ამრიგად „კოლთახევი“ სიტყვაში შედიხედ ორ „ლ“ თანხმოვანთაგან „ლ“ თანხმოვანი კანონზომიერად დიაკრიტულია.

¹ *Саммартта Европейской России, Карта Кавказского Края (1869 г.)*, ერთფერობანი რუკა და-სხვ.

² სიკა, ფ. 1044, ს. 15, გვ. 9 r.

³ იქვე, ფ. 47, ს. 75, გვ. 35 v.

⁴ გავ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“-ში (№ 35, 31.VIII.1941 წ.) რეცენზია ც. ჯაბაშვილის წიგნზე „ვარძია. გამკვლევი“.

⁵ იქვე დიალექტოლოგიური მასალებიდან.

⁶ იქვე. *Utkü*, № 105, 1946, I, II, გვ. 8.

შედგენი თავისებურება „კვალთახე“ სიტყვის თურქულ ტრანსკრიფციაში. ვადმოცემისა იმაში მდგომარეობს, რომ ქართული მკვეთრი „ქ“ იმგვარად უკეთესად გადმოცემული. ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ მკვეთრი „ქ“, როგორც წესს, შესატყვისი მღერს თანხმოვნით (ქ ასოთი) გადმოიცემა, მაგრამ ც-ით გადმოცემის შემთხვევებიც არის¹. ც ასოთია ვადმოცემული აგრეთვე „კვალთახე“-ში „ბ“ თანხმოვანი. ჩვენ ვიცით, რომ სალიტერატურო თურქულის „ბ“ თავიდან უკეთესად დიალექტებში „ხ“ თანხმოვანს გვაძლევს. ამან გამოიწვია თურქულში ტენდენცია ნასესხებ სიტყვებშიც „ხ“ სპირანტის ც-ით, ე. ი. სათანადო მშუღით ვადმოცემისა; მაგალითად, ქართულმა „ბორჩხა“ სიტყვამ თურქულში Boreka მოგვცა, „ახალციხე“ სიტყვამ — აჩქახა და სხვ.²

აიოიგად, უმკველი ხდება, რომ „დავთრის“ დაწერილობა ქაბა-ჩაბას ნაშაგს ამ მონაკვეთზე მდებარე დასახლებულ გეოგრაფიულ ზონქტთა შორის კვალთახე-ად წოდებული სოფლის სახელს ვადმოგვცემს. ნიშნების დასმის შემდეგ ჩვენ გვექნება დასჯე — კოთაჯე, რაც როგორც დავრ-წმუნდით, საუკებით კანონზომიერად ვადმოსცემს ქართულ გეოგრაფიულ სახელს კვალთახე-ს. „დავთრის“ მითითებული ადგილები უნდა შესწორდეს და ამოუკითხავად დატოვებული ეგ სახელწოდება ამიერიდან კვალთახე-ად იკითხებოდეს.

კვალთახევი „დავთრის“ დროსაც საკმაოდ დიდი, 30 კომლიანი სოფელია. ჩვენ დროში სოფ. კვალთახევი მინაძე, ოხერა, ქაჭარაქ, კალა, ღრელ და ტობა სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის მინაძის სასოფლო საბჭოში შედიოდა³.

10. სოფ. ტობა — ٤٥٥ (I 10, 152; II 12, 152). აქ საინტერესოა „ტ“ მკვეთრის ტ და არა ა ასოთი ვადმოცემა, თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ტ-ც სპირად მღერს გამონათავს ხოლმე (შდრ. ٤٥٥ = ٤٥٥). რუსულ ტრანსკრიფციაშიც Тоба გვაქვს⁴. რომ ამ სოფლის სახელწოდება ქართულად სწორედ „ტობა“-ა, ჩანს ხალხური ლექსიდან:

პური კლდეს, ღვინო ბოგასა, თევზი მე მთხოვე ტობასა.
თუ გინდა ვაშლი წითელი — ვაღმა-ვაგომლა წყორძასა⁵.

მსხვილმასშტაბიან რუკებზე სოფ. ტობა ყველგან აღნიშნულია. ელენე ტაბატაძის მიხედვით „ტობა წყორძასთანაა. ტობელები ახლა წყორძელები

¹ იბ. ზემოთ, გვ. 57 (ს. კლდე).
² იბ. ზემოთ, გვ. 45, 46.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი (რუსული) სია — „Административный район“.
⁴ სკია, გვ. 77, ს. 16, გვ. 2.
⁵ „ქველი საქართველო“, საქ. საისტ. და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. III, გვ. 1913-14, გვ. 299; ს. მაკალათია, მცხეთა-ჯავახეთი, აბულსი, 1935, გვ. 74.

გახდინენ“. ჩვენს დროში ტობა მინაძე, კვალთახე, ოხერა, ქაჭარაქ, კალა და ღრელ სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის მინაძის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁶. ტობა ახალციხიდან 10 კმ-ზეა; 1870 წ. მასში 9 კომლია ნაჩვენები⁷.

11. სოფ. ურაველი — ٤٥٥ (I 11, 153; II 12, 153). მდებარეობს „მდინარე ურავლის ხეობაში“⁸. ბროსე აღნიშნებს: „In riviore Ouravella“⁹. რუსულ საბუთებში: Урвелъ четырехского санджана¹⁰. ურაველს ებრაელები ურაველი ერქვისეული საბუთი (№ 161) და სხვ. ერთი საბუთი შემდეგ ცნობას იძლევა ურავლის შესახებ: Урвелъ — деревня иленина, при речке Ингула-су, на возвышенном месте на восточную сторону отъема безымянным [sic] оврагом Дзоро и Шуршет и по урвелью к речке урвелью...¹¹ კიდევ შემდეგ იხსენიება უკვე Урвелъ Слободы — восточного восточия, при речке Урвелью на возвышенном месте, на южную сторону по урвельскому урвелью, под названием горы Кирванчумуи усти и при этих урвельских мширлах вместе с иленина иленина места или деревенных фангел...¹² ამ ურაველ სახელს K. Jan-ისეული ანალიზი — ٤٥٥. ურა = ბურია (բուրիա) ანალიზი ი ველი — რიჩინა — მულეებელია¹³.

ელენე ტაბატაძის მოწმობით „ურაველში თიფლი ვადლაგდა“, ე. ი. ურაველში მთიულეები დასახლდნენო. ამგვარად ახალციხის რაიონში ურაველი სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც ურავლის გარდა წყორძი, ბეოთ და შუსხ სოფლებს აერთიანებს¹⁴.

12. კისათობი — ٤٥٥ (I 11, 153; II 12, 154). ყველგან ამ სოფლის სახელად კისათობი მაქვს ჩაწერილი. ასევე აქვს ჩაწერილი ეს სახელი პროფ. მ. ჩიქოვანს¹⁵.

ჩვენს დროს კისათობი ახალციხის რაიონში იყო სასოფლო საბჭოს ცენტრი, რომელიც დროდა დროდ იწმინდა, ანდა, არაფერ, ლოდობა და დაფლახე სოფლებს აერთიანებდა¹⁶. „დავთრის“ დროს კისათობში 15 კომლი მასახლეა.

⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი რუსული სია — „Административный район“.
⁷ K. Brossier, p.
⁸ ვაზ. „მთიანეთი“, 5.11, 1950.
⁹ Rapports sur un voyage. II, 110.
¹⁰ სკია, გვ. 77, ს. 9, გვ. 4; გვ. 77, ს. 55, გვ. 7 v.
¹¹ სკია, გვ. 73, ს. 159, გვ. 32 v.
¹² იქვე, გვ. 33 v.
¹³ Опыт объяснения Кавказских географических названий. СМОНК, 40, გვ. 142.
¹⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტორიული დაყოფა, 21.
¹⁵ „ანტიკური ტბების მახულების ფოლკლორული წყაროები“, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. V, № 7, 1944, გვ. 756.
¹⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი რუსული სია — „Административный район“.

კისათბთან დასახელებულია **كوزك** ჩაირი, რომლის ქართული სახელი ჯერჯერობით უცნობია.

13. სოფ. ჩორჩო — **چورچو** (I 11, 154; II 12, 154). ამ დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშნები აქვს და ამოკითხულობა სწორია. ელენე ტაბატაძის მიხედვით: „ჩორჩო ხევშია — გიორგიწმინდასთან; ჩორჩოსწყალი აქ უერთდება თულაში ჩამავალ წყალს. ადგილი წყორძელებსაა“. არქივისეული სიის „წყობა“ (I სია, გვ. 12 v) სწორი არაა. „დავთრის“ დროის ჩორჩო 13 კომლიანი სოფელია, რომელმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია. პროფ. ს. მაკალათიას მიერ ჩაწერილ თქმულებაში მოხსენებული ჩორჩო, ეს ჩვენი ჩორჩო უნდა იყოს: „შემდეგ [შ. რუსთაველს] უსწავლია ჩორჩო-აგარაში, ჩორჩიანიდან (ადიგენის რაიონშია) გადმოსახლებულა რამდენიმე კომლი აგარაში და ამიტომ ამ ახალ უბნისათვის დაურქმევიათ ჩორჩო-აგარა“¹. არქივის საბუთებში ხშირად გვხვდება деревня Чорчо Чечерекского санджака². კ. ზისერმანის ჩორჩოში 2 კომლს აღნიშნავს (1870 წ.)³.

ჩორჩოს ადგილმდებარეობა სრული სიზუსტით განსაზღვრულია ელ. ტაბატაძის მიერ: „ჩორჩო ხევშია — გიორგიწმინდასთან“. პროფ. ს. მაკალათიას მიერ ჩაწერილ თქმულებაშიც ჩორჩო აგარას უკავშირდება. ამდენად მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ახალდაბა და რაკის (Ракис) პუნქტებთან აღნიშნული Чорчю პუნქტი შეიძლება ჩვენი ჩორჩო არ იყოს.

1860 წლის ერთ საბუთში ჩორჩოზე შემდეგი საყურადღებო ცნობებია: Чорчо — деревня помещичья, в коей проживают 5 семейств... при роднике Джаваир Ханумун хейрат нуари⁴, другой безымянный и при ручье Балди Нуар⁵, на вершине под подошвою горы Кючук Корух⁶, в середине двух оврагов Куталарев Деватверда, кургана Керкеди и балкою саквейто и близ ущелья Чорчо дараси...⁷

ჩორჩოსთან იხსენიება ზეჩორჩო ჩაირი.

14. სოფ. წყორძა — **چورچوزو** (I 11, 155; II 12, 155). ქართულად წყორძაა:

პური კლდეს, ღვინო ბოგასა, თევზი მე მთხოვე ტობასა,
თუ გინდა ვაშლი წითელი, გაღმა-გამოღმა წყორძასა⁸.

¹ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავანეთი, თბილისი, 1938, გვ. 41; აგრეთვე: ზახ. „კომუნისტი“, № 198, 1937, 30.VIII.

² სცია, ფ. 77, ს. 10, გვ. 26, 40 და სხვ.

³ К. Зассерман, 11.

⁴ „ჯავაირ ხანუმის საქველმოქმედო წყარო“.

⁵ „თაფლიანი წყარო“.

⁶ „პატარა ნაკრძალი“.

⁷ „ჩორჩოს ხევი“. სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 34.

⁸ „ძველი საქართველო“, საქ. საისტ. და საეთნოგრ. საზოგადოების კრებული, ტ. III, გვ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, თბ., 1913-1914 წ., გვ. 299; ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავანეთი, თბილისი, 1938, გვ. 74.

ან კიდევ: „სოფ. წყორძა განთქმულია შებოსტნეობით. ხენს აქ ჯალლით იკვირ და არა გუონათ“¹. წ და ძ თანხმოვნები თურქულში ჩვეულებრივად კ ასოთია გადმოცემული, ხოლო ორ თავიკლურ [წ] თანხმოვნებს შუა ჩასმულია „ჲ“ ხმოვნის აღსანიშნავად. ზოგჯერ ჩამდენადმე გადათურქულებული ფორმა ქართული დამწერლობითაც გვხვდება: „ქაქარაქის სანჯალშიდ წყორძის ბაიოლოები...“ და „წლორხელი იბრამა...“² რუსულად სხვადასხვაწარად არის გადმოცემული: Чорча, Шорча, Чорча³. ერთ საბუთში კიდევ იხსენიება ვერა ჩორძა — **верная Чорча**⁴. ვაჩა და ამისა, ირკვევა, რომ ყოფილა Чорча⁵ და Верная Чорча⁶.

ელ. ტაბატაძის თქმით „წყორძაში ძველი ჩაყვარალი ადგილებია; ამჟამად წყორძაში ტობელები ცხოვრობენ“. ურაველ, ხეობ და მუსს სოფლებთან ერთად წყორძა ახალციხის რაიონის ურავლის სასოფლო საბჭოში შედის⁷. „დავთრის“ მდებარის დროს წყორძა დიდი სოფელია: მასში 40 კომლი მოსახლე ცხოვრობდა (მაგრამ 1870 წ. ამ სოფელში მხოლოდ 9 კომლია აღნიშნული)⁸. ს. „წყორძა ახალციხიდან 15-ოდგე კმ-ის მანძილზეა, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. იგი ურავლის ხეობის მომიჯნავე ერთ-ერთ ხეობაში მდებარეობს, დიატომიტის წარმოების მანქანობაა“⁹. წყორძასთან იხსენიება „كوزك“ (საგომო?) ჩაირი.

15. სოფ. მონასტერი — **منستر** (I 11, 156; II 12, 156). ჩვენ ზენოთ უყვე დაეინახეთ, რომ „მონასტერი“ თურქ მოხელეს საკუთარ სახელად მიაჩნია, შეიძლება იმიტომაც, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა უახლოეს მონასტერს „მონასტერს“ ეძახდა. შეიძლება ჩრდილის ნაიფს № 23 პუნქტი „მონასტრის ეკლესია“ (იხ. ზემოთ, გვ. 79) კი არა და ეს იყოს საფარის მონასტერი, რომელიც ღრელსა და ანდრიაწმინდასთან ახლო მდებარეობს, ხოლო „დავთრის“ ამ ადგილას სწორედ ღრელ-ანდრიაწმინდის ზონაში მდებარე გეოგრაფიული პუნქტებია განხილული (ასეთი საკითხები გეოგრაფიის სპეციალისტებში უნდა გაარკვიონ). საფარის მონასტერი მდებარეობს ახალციხის სამხრეთით 5-6 ვერსის, ხოლო სოფ. ანდრიაწმინდიდან — 2 ვერსის მანძილზე¹⁰.

¹ ვ. კობაკიშვილი, ახალციხის მახრის ქართულია შესახებ. „ივერია“, 1894, № 22.

² სცია, ფ. 47, ს. 16, გვ. 97 v და გვ. 102; შტრ. ე. ზენოის ცნობა ბაიოლოებას შესახებ, სამცხის ხროთმოსაღწერება... გვ. 175.

³ სცია, ფ. 77, ს. 2, გვ. 8 v; იქვე, ს. 16, გვ. 76, იქვე, ფ. 73, ს. 18.

⁴ სცია, ფ. 77, ს. 55, გვ. 7 v.

⁵ იქვე, გვ. 8 v.

⁶ იქვე, ფ. 77, ს. 47, გვ. 4 v.

⁷ სპ. სსრ აღმ-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 21.

⁸ К. Зассерман, 11.

⁹ ვ. ზენოთ, სამცხის ხროთმოსაღწერება XIII-XVI საუკუნეებში, გვ. 175.

¹⁰ Д. Варадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, გვ. 117; აგრეთვე: Е. Такашвили, Садарский монастырь, его название и остатки стеной рощица, СМОМПК, 35, გვ. 181.

ამ მონასტერთან აღწერილია 17 კომლი.

16. სოფ. ფულა — *أفلا* (I 11, 156; II 12, 156). ელ. ტაბატაძემ

დამოდასტურა, რომ ამ ნასოფლარის ჭეშმარიტი ქართული სახელი ფულაა; „ფულა“ — უწინდელი სოფელი იყო, ახლა მუსხელების ალაგია, სახლები გააქვთ, ისინი თესვენ, ერთი თუ ორი წისქვილია ფულაში“. ერთ ქართულ საბუთშიც „ფულა“¹ იხსენიება. რუსულ ტრანსკრიფციაში *Пула-С* გვაქვს და *Пул-С*.² საინტერესოა ფულაზე საბუთის შემდეგი ცნობა: *Деревня же Пула состояла в числе деревень, представленных собственному распоряжению пашей. Пред взятием русскими Ахалиха за год был спор о границах этих деревень между отном и временно пользовавшимся деревней Пула людьми и тогда по приказанию пашы произведено было следствие и положена была граница между (этими деревнями)... знают об этом жители окрестных деревень Хеот, Уравель, Грома, Кисатин, Пхорза и Андрияшминли³. ჩვენ ფულაზე ასეთი ვრცელი ცნობა იმიტომ ამოვიწერეთ, რომ სოფ. ფულამ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია. ამ ცნობით კი, რომელშიც ჩამოთვლილია მომიჯნავე სოფლები, ზუსტდება მისი ადგილმდებარეობა. გარდა ამისა, ირკვევა, რომ თურქობის დროს სოფ. ფულა უშუალოდ ახალციხის ფაშის განკარგულებაში იყო.*

ერთ საბუთში ფულა ნახვევებია «при речке Киньли-суи, подыю горы Харман таласы...»⁴ 1842 წლის საბუთში ფულა იხსენიება «ენიქოთან» («—*Yeni khy* = ახალი სოფელი) და წერია: «*Еников с присоединением и сей деревню Пула*»⁵. ამრთვად, ირკვევა, რომ ვაჩენილია ახალი სოფელი, რომელიც «დაეთრის» დროს არ იყო და რომელიც რუკაზე (მაგ.

¹ სკია, ფ. 73, ს. 167, გვ. 11 რ. 11 წ. რადგანაც ეს საბუთი სხვა თვალსაზრისითაც შეიწერილია, მივიყვანთ აქ მთლიანად: „მის მაღალს ყეთილშობილებას ბერძენისს ურას-კის ზასევატელს ეს ირჯინიკიძეს

ახალციხის მოქალაქე იაკობ გრიგორის-ძე დურგაროვისაგან

გ ა ნ ც ხ ა დ ე ბ ა

რუკაში მისი თქვენმა ყეთილშობილებამა, რათ მედავება პრაპორშიკი ასათიანოვი ფულის სინორსა და გენბამს განილვა და დამოწმება ფულისა და ახტილის სამხდგარი, ამისათვის პატივი მაქვს მოხსენებად, რათა სამოწმებლად არ შეიწყნარო მუსნისქ მტხოვრებნი გლხბთ: ამ მიზეზისათვის, რომ რადგან არიან ჩემი მამულის მესახლგრენი და უზდანან თავითი ალაგის შემატება, რომელიც აქვანან ასათიანოვის ფულასა ჩივთლუგები და პატივსა სცემეთ: ამისათვის არა ვარ ჯეროვან მათ მოწმობას: ყვალად არა ვარ ჯეროვან აგარას მტხოვრებ ჰაჯი ჰასან-ოლის მოწმობასა ამ მიზეზით, რომ რადგან მე და იმას მოვკიბდა ლაპარაკი და მას შემდგომ აქვს ჩემი მტრობა: ამათ გარდა ებრძნოს სანჯალსა ამას შინა მტხოვრებ სკვიდრთა მოხუცებულ კაცებს და ყოველაზე ჯეროვან ყოველაზედ.

იაკობ გრიგორის-ძე დურგაროვი

1842-სა წელსა, გიორგობისთვის 11-სა დღესა.

² სკია, ფ. 73, ს. 167, გვ. 16 და სხვ.

³ იქვე, გვ. 16 რ.

⁴ სკია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 32 წ (Харман таласы —თ. Harman tarlasi = 'კალის ყანა').

⁵ იქვე, ფ. 73, ს. 24.

აუტომულად რუსეთის სპეც. რუკაზე¹ ანდროპოვისთან ახლოს *Еников*-ად არის აღნიშნული. რადგანაც ჩვენ არქივის საბუთიდან ვიკითხავთ, რომ ფულა ვაქრობიანდა აენიქო-სთან. ცხადია, რომ ფულა და აენიქო, თუ ერთი და იგივე არა, უკველ შემოხვევაში მომიჯნავე პუნქტები ყოფილან. ეს რუკებზე ჩამოთვლილ აღნიშნული სოფელი ადგილობრივ მოსახლეობაში *Еников*-ადაც არის ცნობილი. «აენიქო» უფრო ცუდი ფორმაა «აენი» (ენი) სიტყვისა, რომელიც თურქულად «ახალი» ნიშნავს, ხოლო ქოა — *кха* — სოფელი; აენი-ქოა ან აენგი ქოა = ახალი სოფელი. სწორედ «ახალსოფელი» სახელით შედიოდა ეს სოფელი (აენგიქოა) ახალციხის რაიონის უბოლოს სახალალო საბუთში თრაველ, ვეორა, გეოთ, იოცებ და ზენსთან ერთად².

ამგვარად, ერთი მხრით, ჩვენ ვაქვს არქივის ცნობა იმაზე, რომ ფულა უკველად სოფელი, მომიჯნავე და აღბათ, ფულის მიწები ვაქრობიანდა ახალ სოფელთან, რომელსაც თურქულად აენი ქოა ან აენგი ქოა-ს ეძახდნენ. მეორე მხრით, ჩვენ იმავე არქივის საბუთებში გვაქვს ცნობა, რომ სოფ. ახტილა³ თავი ახალსოფელი ან აენგი ქოა-ს აქ წერია: *Акт 1842 г. 19. XI... по осмотру границы деревни: Ахтила⁴ (она же Ахалсоепел) и Пула... действительно является между вышеназванными деревнями граница, на которой находится и третъ востокъ клин. С левой стороны от Пула находится востокъ Ахтилы и упоминаемая граница, начиная с востку от речки Уравельки идет вверх прямо расстоянием на одну версту и принимая с правой стороны к горе Мамалихель, а с левой к ахтильскому тахови...»⁵ ჩამოსადასე, ამ თვითიკალური აქტიდან ამონაწერში ლაპარაკია ახტილაზე, ე. ი. ახალსოფელზე (=თ. აენგი-ქოა → *yeni khy*) და იმ სასაბუთო ნიშნებზე, რომლებითაც ერთმეორისაგან გამოიჯნულია ახტილა ანუ ახალსოფელი და ფულა.*

ფულასა და ახტილის შესახებ არქივისეულ საბუთებში კიდევ სხვა ცნობებიც არის, მაგრამ აქ ესეუ საკმარისია. აღობნო, რადგანაც ჩვენ აქ ფულასთან დაკავშირებით სოფ. ახტილასაც შევებეთ. მოვიყვანთ ელ. ტაბატაძის ცნობა ახტილა-ახალსოფლის შესახებ: «ფულასთან არის ახტილა, რომელსაც წინეთ მთავალითად, «დაეთრის» დროს, ს. ჯ.) სოფელი ყოფილა. ახტილას ზემოთ კი არის აენგი-ქოა. ჩვენ ედისით ახალ სოფელს... ახტილა — განებია მუსხელებისა და იენგიკოველებისა. ახტილას შესახებ ქართველებში ასე იტყვიან: ქართველებს მოუწყვიათ აქ სააღდგომო ლიტონია. გაუთენიათ დილა და დილას თათრები დასხმიან, გაუწყვეტიათ ქართველები. ქართველები კი ამბობდნენ თურმე — ახ, დილას, ე. ი. ეს არა

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ კალენ რუსულად დაბეჭდილი სია — *Атлас Кавказских районов*.

² სოფ. ახტილა იმ ადგილზე, რომელსაც სოფ. № 20, გვ. 222.

³ შეცდომით ეს *Ахтила* სოფელი აქ *Еников*-ად წერია.

⁴ სკია, ფ. 73, ს. 167, გვ. 18 რ.

შავი დილა გაგვიტენდაო და აქიდან დარქმევია ამ ადგილს ახ დ ი ლ ა * . ელ. ტაბატაძის ნათქვამი, რომ ახდილას ზემოთ იენგი-ქრვიაო, არ არღვევს არქივისეული ცნობის სისწორეს. შეიძლება ზუსტად ახალსოფლის (=იენი-ქრვ | იენგი-ქრვ) ტერიტორიას არ ემთხვეოდეს ყ. სოფლის ახტილის ტერიტორია. მაგრამ მაინც ახტილა გაუკაცრიელებულა და ახტილის გვერდით გაჩენილა სოფელი ახალსოფელი, რომელიც ტერიტორიულად ამ ახალსოფელში შესულა.

არქივისეული ორთავე სიის მონაცემები — Myra (გვ. 12v) და Byra (გვ. 11v) ძლიერ დამახინჯებულია და უნდა უარყოფილ იქნეს.

17. სოფ. ქვემო ტბეთი — سفيت سف (I 11, 157; II 12, 157); ცოტათი ქვემოთ № 21-ად აღრიცხულია აგრეთვე სოფ. ზემო ტბეთი — سفيت سف (I 11, 159; II 12, 159). ზემო ტბეთი „დავთრის“ დროს უკვე გაუკაცრიელებულია, ხოლო ქვემო ტბეთში 12 კომლიანი მოსახლეობაა. ელ. ტაბატაძისაგანაც ასე მაქვს ჩაწერილი: „ტბეთი ორია—ზემო და ქვემო. ტბეთი კანტიეთისკენა—სულ წყალგაღმა; ფულურასწყალი გრანიციდან—კანტიეთიდან მოდის და ტბეთი სულ გაღმა“.

არქივისეული სიების Табер Сухаа (=суflа- سفيت) და Табер Суфаа (გვ. 12v და 11r), აგრეთვე Табер уша (=суflа), რა თქმა უნდა, დამახინჯებული ტბეთი^ა და უნდა გასწორდეს.

„დავთრის“ დროს ქვემო ტბეთი — 12 კომლიანი სოფელია, რომელმაც ჩვენ დრომდე მოადღწია. ტბეთი შედიოდა ახალციხის რაიონის კანტიეთის სასოფლო საბჭოში კანტიეთ, აგარა, ხრიან, ენთელ, ოდუნდა, ვაშლობ, საგულე, ახალდაბა, ტრიბონ და გიორგიწმინდა სოფლებთან ერთად^ბ.

ტბეთების ადგილმდებარეობა სავსებით გარკვეულია; ხუთვეერსიანსა და სხვა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია ხრიანისა და ტრიბონის ზონაში გადათურქლებული Табер ფორმით. „ტბეთი“ (უთუოდ „ტბა“ სიტყვის-

^ა „ახდილა“ სახელწოდების შესახებ დოც. ილ. მაისურაძეს მოყვანილი აქვს სხვაგვარი თქმულება. იგი წერს: „ურავლის წარმტაც ხეობაში ბაღებს შორის ყურადღებას იქცევს ნა-სოფლარი ახდილა. ამ სახელწოდების წარმოშობაზე მესხეთში გავრცელებულია შემდეგი თქმულება: „როდესაც თათრები შემთევვიან მესხეთს, იმათ ჯარს ამ სოფელზე გაუვლია ხაღბი მტრის შიშით სოფელულათ დარნებში ყოფილან დამალულნი. ერთი თათარი ჯარს ჯან ჩამორჩენია. ამ დროს იმას მოსმია დარნიდან ბავშვის ტირილის ხმა. ეს კაცი წასულა და უკან დაუბრუნებია ჯარი. დარანის სახურავი ქვა აუხდიათ და უნახიათ, რომ სულ ქალ-რძალი და ბავშვები ყოფილან დამალული (კაცები ბრძოლაში ყოფილან წასული). ბავშვები ერთიანად დაუხოციათ, მონუცებისათვის ფერხული დაუბმევიანებიათ და უთქვიათ იმდერეთს, ამათ რა ემღერებოდათ, დაუბიათ ფერხული და ტირილით უთქვიათ: „აბ, დილაჲ, აბ დილაჲ, რა შავათ გაგვიტენდიო, ჩიტი უკამდა გოგრასაო, ვაი ჩვენ ამ დროთ შეყრასაო“. მერე ესენიც თათრებს კვერვით დაუხოციათ. იმ ნაოზარ ადგილს კი დარქმევია ახ დ ი ლ ა“ (ჩაწერილია სოფ. ანდრიაწმინდაში ს. ინასარიძის თქმით 1937 წ. იხ. ილ. მაისურაძე. მესხური ხალხური სიტყვიერება თურქ-დამპყრობთა ბარბაროსობაზე. თბილისი, 1949. გვ. 16-17.

^ბ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია: „Административное деление“.

გან) საქართველოში საკმაოდ გავრცელებული გეოგრაფიული სახელწოდებაა. გარდა ქართული კულტურის ისტორიაში კარგად ცნობილი კლარჯეთის ტბეთისა, ჩვენ ვიცით ტბეთის სახელით გეოგრაფიული პუნქტები აფხაზეთში (მთისუბნის სასოფლო საბჭო), სამხეთ-ოსეთში (ველურის სასოფლო საბჭო), რაქაში (მატარა ონის სასოფლო საბჭო) და აქარაში (უჩაშბის სასოფლო საბჭო)^ა.

18. სოფ. ანდრიაწმინდა სოფ. ზორჯომთან — اندریا سفیندا (I 11, 157; II 12, 157). „დავთრის“ დროს ანდრიაწმინდა დიდი, 42 კომლიანი სოფელია. მისი მდებარეობა ნახევრებია სოფ. ზორჯომთან (ზორჯომ ქურორტთან ამ ზორჯომს, როგორც ქვემოთაც ვნახავთ, არავითარი კავშირი არა აქვს). ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძის დროს ანდრიაწმინდაში უკვე 24 კომლია^ბ. ადგილიც კომლია აქ 1870 წ. (ხისერმანი, 12). იმავე (დ. ბაქრაძე) ისტორიკოსის ცნობით, ანდრიაწმინდა საფარიდან ორი ვერსის მანძილზე^გ, ხოლო ხისერმანი^დ ანდრიაწმინდა ახალციხიდან 7 ყურსზე მდებარეობს (გვ. 12). ანდრიაწმინდა და მეთრე, საფარსთან ახლო სოფელი — დრელი ძველად საფარის მონასტერს ეკუთვნოდა^ე. სხვა მესობელ სოფლებთან ერთად ანდრიაწმინდა სწორედ იმდენივე შემოსავლით (7000 ახსი), რამდენიც „დავთარშია“ მასზე შეწებოლი, ახსენიება XVII სს მეორე ნახევრის ერთ თურქულ შარაში (ეირმანი). ადგილობრივ მოსახლეობაში ვადა-თურქულბული წარმოთქმა ამ სიტყვისა; როგორც ჩამწერილია, „ანდრიაწმინდა“^ვ.

Андрия Суфина ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულია. დღეს ანდრიაწმინდა ახალციხის რაიონში ცენტრია (ანდრიაწმინდის) სასოფლო საბჭოსი, რომელშიც შედის აგრეთვე სოფ. ანდა^ზ.

სოფ. ანდრიაწმინდასთან დასაბეღლებულია ორი ჩიირი: اندریا سفیندا (II 158; II 158); ჩვენ უადრესად პირობით ეს ორი დაწერილობა ამოკითხული გვაქვს ღრმანი^ა) და ღრმა^ბ)-დ.

19. სოფ. ზორჯომი მეორე ზორჯომ უბნითურთ — زورجوم (I 11, 158; II 12, 158). „დავთრის“ დროს მატარა. ხუთკომლიანი სოფელია, ამჟამად გაუკაცრიელებული. მდებარეობს ზემოაღწერილ ცნობილ ანდრიაწმინდა სოფელთან. ანდრიაწმინდელი ელენე ტაბატაძის თქმით „ზორჯომში გავფრინებულა. ანდრიაწმინდისაა, ანდრიაწმინდელების უინებია ზორჯომში, მიწად ეხმარობთ; ძველად სოფელი ყოფილა, ნასაყდრებიც არის“. ელ. ტაბატაძის მრავლობითი რიცხვი — ზორჯომები, აღბათ, „დავთარში“ დასა-

^ა სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 231.

^ბ Д. Тахрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, გვ. 117.

^გ იქვე.

^დ Т. С. Тамашишвили, Сафарский монастырь, его падение и остатки здания в османский период, СМОМНИК, 35, გვ. 81.

^ე სტია, თურქული საბეღლების კოლმეცია, № 2, აგრეთვე № 356.

^ვ სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 22.

ხელეულ სოფ. ბორჯომისა და მეორე ბორჯომს ჰგულისხმობს, ადგილმდებარეობა ამ ბორჯომისა რუკებზე სავსებით გარკვეულადაა ნაჩვენები სოფ. ანდრიაწმინდის სამხრეთით—P. A. Боржом¹. არქივის სეულ სიებში ამ ადგილისათვის ორივეჯერ Борджом-ი გვაქვს (I 2 v, 11 v), არქივის მასალებშიც ხშირად იხსენიება Борджом (Чечерекского кантона), Боржом². 1831 წლის საბუთში ბორჯომისათვის ნაჩვენებია 3 კონლი³. ბორჯომს სახელწოდება ვახუშტისაც აქვს: „ამ გვეს [ოლდამის-გვეს] ზეით, ახალციხეს ეოთვის ურბებთან ბორჯომის-გვეი“⁴. ამროგად ირკვევა, რომ ბორჯომის ხევით ახალციხესთან ჩამოდის ბორჯომისწყალი, რომელსე-დაც, ზევიი. ახალციხის სამხრეთით, მდებარეობს სოფ. ბორჯომი ან „ბორჯ-მები“. მ. ბროსეც ასახელებს აქ ბორჯომისწყალს საფარასთან დაკავშირებით: Pour aller à Safara, on traverse les rivières de Bordjem, d'Oldam et de Ghrel⁵.

„დავთრის“ დროს დღევანდელი ბორჯომს კურორტის ადგილას „ბორჯომ“-ის სახელით პუნქტი არ იხსენიება. არც ვახუშტის იცის აქ ბორჯომი, როგორც ჩვენ ქვემოთ ბეტრეს ლიფში შეშავალ სოფელთა განაილვისას დავინახავთ, კურორტ ბორჯომის ადგილას ფაფა და ქალა სოფლები იხსენიება. ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ისტორიულად აწინდელი კურორტის ადგილს ბორჯომი არ რქავია. შესაძლებელია, როგორც ეს პროფ. გ. წერეთელმა შენიშნა, კურორტს „ბორჯომი“ შეერქვა ჰაქარაქის ნაპირებში მდებარე ბორჯომისწყლის თვისებების რაიმე მსგავსებით კურორტის წყლის თვისებებთან. ყოველ შემთხვევაში „ბორჯომ“ სახელწოდება ისტორიულად ცნობილია ჰაქარაქის ან ახალციხის ბორჯომისათვის, ხოლო კურორტისათვის არა. ბორჯომის სახელის დარქმევას კურორტისათვის ხელს შეუწყობდა ის გარემოებაც, რომ ჰაქარაქის ბორჯომისწყალი სამცხე-საათაბაგოს მთავარ ქალაქ ახალციხეში ჩამოდებოდა და, ანდენად, შეიძლება ცნობილი ყოფილიყო ფართო საზოგადოებისათვის.

სოფ. ბორჯომთან حاحوسა-ს სახელწოდებით იხსენიება ჩაირი (I 159; II 159). ამ სახელის ამოკითხვა ვერ მოხერხდა.

20. სოფ. ახტილა — اخل (I 11, 159; II 12, 159). რადგანაც ჩვენ ზემოთ ფულა-იენი-ქოე (ახალსოფელ) სოფლებთან დაკავშირებით ახტილა სოფელზედაც საკმაოდ შეგზერდით⁶, აქ მოვიყვან მხოლოდ ისეთ ცნობებს, რომლებიც იქ არ გვინსენიბია. უპირველესად ყოვლისა, ახტილა (اخل), ახტილა თუ ახტილა? ცხადია, რომ თურქულში (اخل) ۲ ყრუთან-

¹ იხ. აქვე თანდართულ რუკაზე.
² სცია, ფ. 77, ს. 8, გვ. 5; იქვე, ფ. 77, ს. 47, გვ. 4 v.
³ სცია, ფ. 47, ს. 75, გვ. 21 r.
⁴ აღწერა სახელოსა საქართველოსა, გვ. 125.
⁵ M. Brosset, Rapports... II, 119, 150.
⁶ იხ. ზემოთ, გვ. 218-220, სოფ. № 16.

მოყნის შემდეგ „ტ“ ან „ღ“ გაწმენიერებული უნდა იყოს. ანვარიშვასაწე-ვია ზემოთყვანილი იაკობ დუოგაროვის განცხადების „ახტილა“ ფორმა (იხ. ზემოთ, გვ. 218); ფსენიერის „ბ“ თანხმოვნის შემდეგ ქართულში შეკეთარი „ტ“ მოსალოდნელიცა (ახტილა, სახტად, რეტორი და სხუ.) ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს აგრეთვე რუსული ტრანსკრიფცია Ахтила (სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 32 r). საგულისხმოა, რომ ხალხურ ლექსშიც ასე გვაქვს:

თუ გინდა ვაშლი წითელი — ვაღია-ვაშლია წყობასა,
 თუ გინდა ქალი ღამაში — ან ფულა, ან ახტილა-სა⁷.

ამროგად ბევრი მონაცემი უკერს მხარს ახტილა ფორმას. ელ. ტაბატაძის წარმოთქმა ახტილა, შეიძლება ვახუშტის შედგენი იყოს, ისე კი, „ახტილა“ ს ხალხური ეტიმოლოგია — ახ, დილა! — საერთოდ შედეგობაში მისა-ლები არაა. თუ ამის ხელი არ შეუწყო შემდეგმა ვითარებამ: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის H № 1782 ხელნაწერის (XII-XIII სოფ. ოთხთავის) ანდრეში მოხსენებული „დაბაა ავილა“ შესაძლებელია ჩვენი ახტილა სო-ფელი იყოს. ანდრეში ნათქვამი: „უფალო ღმერთო, დაიკვე მშვიდობით ყოველთა საუნებელთაგან და ფათერაჟაა შენ მიერ დაფუძნებული და მართლ-მორწმუნე დაბაა მოავარმოწამისა გიორგისი აქ დილა და განავრცე ერი მისი ფრიად“⁸. შემდეგ კიდევ: „წო და დიდებულთა მოავარმოწამელ გიორგია აქ დილისაო, განავრცე და დაიკვე ფრიად მოსაჯი დაბაა შენი აქ დი-ლაა“⁹. თუ აქ ჩვენი „დავთრის“ ახტილა-სა ლაპარაკი, მაშინ 1. უმჯე-ლი ხდება, რომ ნამდვილი ქართული სახელი ამ სოფლისა ახტილა-ა (ქ თანხმოვნისა ხომ საერთოდ მ მოგვცა!). 2. ირკვევა, რომ ჰაქარაქის ნა-პირში აღრიცხული ეს სოფელი XII-XIII სოფლებში არსებული სწორედ როგორც სოფელი („დაბაა შენი ავილაა“). 3. ამ სოფელში „მოავარმოწა-მის გიორგის“ სახელობის ეკლესია ყოფილა.

არქივისეულ საბუთში საინტერესო ცნობა ახტილას: Ахтила—ручница, половина приналежит кави, а половина чичменку; на равном месте, половина от реки Чача...

სხვა ცნობები ახტილაზე იხ. ზემოთ, გვ. 219-220, № 16.
 21. სოფ. ზემო ტბეთი (იხ. ზემოთ, გვ. 220, № 17), № სოფ. ქვემო ტბეთი.
 22. სოფ. ქობარეთი — كوراج (I 11, 159; II 12, 159)- დწერო-ლობას დიაკრიტული ნიშნები არა იქვს, მაგრამ განსაზღვრულ სექტორში

⁷ „ქველი საქართველო“, საქ. საისტ. და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. III, თბ., 1913-1914, გვ. 299.
⁸ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. IV (შედე-ნილი ელ. ბეტრეველის მიერ პირილ. კ. კეკელიძის რედაქციით), თბილისი, 1900, გვ. 212 (ხელნაწერი გვ. 98 r).
⁹ იქვე (ხელნაწერი, გვ. 233 v).
¹⁰ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 32 r.

არსებობს სოფ. კობარეთი, რომელიც საესეებით შეესაბამება ამ დაწერილობას. არქივისებულ სიგებშიც *Кобарети*-ი გვაქვს (გვ. 12 v და 11 v). ვახუშტის რომ კობარეთის-ქევი აქვს ნახსენები¹, ამ ხეგზეა სოფ. კობარეთი (იხ. თანდართულ რუკაზე). არქივში კობარეთზე შემდეგი ცნობაა: სახაზინო სოფელია, მდებარეობს ბაღჩიან მლაშე წყაროზე და სოფლის-წყაროზე; მთა კალაჯიკის ფერდობზე, მანღალის ხეობაში...² „დავთრის“ დროს კობარეთი სოფელი დიდი სოფელია, 29 კომლიანი. ჩვენს დროშიც ხალხმრავალი ყოფილა კობარეთი. 1897 წელს გაზეთი „ივერია“ წერდა: „სოფ. კობარეთში მცხოვრებთა რიცხვი ძლიერ გამრავლდა, ამიტომ კობარეთიდან ბევრი მოსახლე მიდის სხვა ადგილებში. ნაწილს მოსახლეობისას მიუმართავს მთავრობისათვის, რომ ნება მოგვეცი ყარსის ოლქში გადასახლდეთ იმ ადგილას. რომელსაც ეწოდება «სამოთხეო»³. სოფ. კობარეთი მდებარეობს 17-18 ვერსის მანძილზე ქ. ახალციხიდან და აღმოსავლეთით უძეკვს საბატონო სოფელი ზველისი⁴, დასავლეთით სოფელ ხეოთი⁵, ჩრდილოეთით სოფ. მუსხი⁶ და სამხრეთით კობარეთის ხშირი სახელმწიფო ტყე“.

„კობარეთი ზველს აქეთაა“ (ანდრიაწმინდელი ელ. ტაბატაძე). დღეს კობარეთი ახალციხის რაიონის ზველის სასოფლო საბჭოში შედის⁷.

23. სოფ. მოლარათუბანი სოფ. წყორძასთან — *مولار اوتوبان* *كوتور داس* (I, 11, 160; II 12, 160). ელ. ტაბატაძემ ჩამაწერინა, რომ მან ადგილის სახელად მოლარათუბანი გაუგონია. არქივისებულ სიგებში *Моларатубан* (გვ. 12 v) და *Моларатубан* (გვ. 11 v) ვერსიებს იძლევა. საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცულ 1678 წლის ერთ სულთსიგულ ბარათში (სიგელში) ჭაჭარაქის სანჯაყში სხვა სოფელთა შორის იხსენიება მოლარათუბანი (მულარათუბანი) სოფელი, რომელიც 4 000 ახჩის შემოსავლით სულთნის მიერ ებოძა ვინმე აბუბექრს⁸. ამრიგად, მოლარათუბანი სახელწოდება კარგადაა აქ ამოკითხული და II წიგნში კითხვითი წიგნი უნდა აღიხანას. მოლარათუბანი იმ დროს 5 კომლიანიც.

სოფელზე მოლარათუბანი აღნიშნული არ არის. მისი ლოკალიზება შეიძლება ვრელ, ახტილა, წყორძა სოფლების ზონაში.

24. სოფ. ბერდიკათუბანი სოფ. კისათობთან — *بدر ديك اوتوبان* *كيسا توبان* (I 11, 161; II 12, 160). II წიგნის დაბეჭდვისას ეგ სახელწოდება ამოკითხული არ მქონდა. I წიგნში ამ დაწერილობაზე ნიშნები დასმულია და იკითხება „ბერდიკათუბანი“-ად. ბერდიკათუბანის მდებარეო-

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 127.
² სცია. ფ. 73, ს. 158, გვ. 38 v.
³ „სამოთხე“ სოფელი იხ. ქვემოთ, დიდი არტაანის ლივან, ტყე-რაიონი, სოფ. № 33.
⁴ იხ. აქვე, გვ. 177, 230, 181.
⁵ № 18, სოფ. კობარეთი (ახალციხის მაზრა). „ივერია“, 1897, № 58.
⁶ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.
⁷ სცია: თურქული საბუთების კოლექცია, № 14; ამ სოფელს ჩვენს „დავთარში“ც სწორედ 4000 ახჩა აქვს შეწერილი (იხ. II, გვ. 160).

ბის განსახილველად „დავთარში“ ნათქვამია, რომ ის სოფ. კისათობთან არის. ბერდიკათუბანი არქივისებულ სიგებში *Бердикатубан*-ად არის აღოცხული (გვ. 12 v და 11 v), რაც სწორი არ არის. ბერდიკათუბანი ამოკითხულია სწორად. ჩვენ შემდეგში საქ. ცენტრ. ისტ. არქივში დაცულ 1678-79 წ. ერთ თურქულ საბუთში შეგვხვდა ასეთივე დაწერილობის სოფლის სახელი, რომელიც რუსულად *Бердикатубан*-ად არის ამოკითხული (ეს სახელი ფონეტიკურად არმეზნიზებული ჩანს)¹.

ბერდიკათუბანი პატარა, სულ ორკომლიანი სოფელია, რომელსაც „დავთარში“, ასევე როგორც ხსენებულ არქივისებულ საბუთში, შეწერილი აქვს 3 000 ახჩა.

25. სოფ. თათალასხევი მეორე სახელი მჭედლისუბანი სოფ. ახტილასთან — *تاتالاس خهوي* *مخردلسوبان* (I 11, 161; II 12, 161), II წიგნის ბეჭდვის დროს პირველი სახელის ნხოლოდ მეორე — (ხევი) ნაწილი მქონია ამოკითხული. I წიგნის დაბეჭდვის დროისათვის პირველი სახელი ამომიკითხავს და ნიშნებიც დამისვამს — *تاتالاس خهوي* — თითქოს, „თათალასხევი“. ამგანად მეორე სახელის ამოკითხვა ეჭვმიტანილად მიმაჩნია. მომდევნო ბერდიკის სანჯაყში 24-ე სოფლად აღრიცხულია *تاتالاس خهوي*, რომელსაც ახლა ჩვენ „მჭედლისუბანი“-ად ვკითხულობთ. ამ სოფლის მეორე სახელწოდების (*مخردلسوبان*) დაწერილობას ვინც შეადარებს ბერდიკის სანჯაყის 24-ე ნომრად აღწერილი პუნქტის სახელის დაწერილობასთან, დარწმუნდება, რომ ორთავე ამ პუნქტს ერთნაირი სახელი აქვს და ეს სახელია მჭედლისუბანი. ორთავე შემთხვევაში *تاتالاس خهوي* დაწერილობაში შესაძლოა ასო შეცდომით *د* (ე. ი. *تاتالاس خهوي* და მისთანათა) ნიშნად იყო მიღებული და არა *ك* (ლამ)-ად². ამრიგად, მეორე სახელი ამ პუნქტისა „მჭედლისუბანი“-ა, ხოლო პირველი სახელი *تاتالას خهوي*, რომელზედაც ამხ. ელენე ტაბატაძემ ჩამაწერინა, რომ ეს არის „თათალასხევი“; ეს არის ადგილის სახელი ჩვენს ახლოს³ (ე. ი. სოფელ ანდრიაწმინდის ახლო). საერთოდ ეს პუნქტი ნახეხნილია სოფ. ახტილასთან, სადაც უნდა წარიმართოს ძიება მისი ლოკალიზებისათვის. აქვე უნდა შეინიშნოს, რომ ამ სახელწოდების არქივისებულ სიგეში *Моларатубан* ვარიანტი (გვ. 12 v და 11 v) აბსოლუტურად სწორი არ არის: პირველი ხარი თანხმობის ნიშნის ა-ს „ამ“-ად წაკითხვა უკვე არაერთხელ შემთხვევაში შესაძლებელი არ არის.

ეს პუნქტი პატარა, იმ დროისათვის 2 კომლიანი სოფელია.

26. სოფ. ღრელი *غرلي* უბან სათესველით — *غرلي* (I 11, 161, II 12, 161). „დავთარში“ დროინდელი ღრელი 15 კომლიანი სოფელია, რომელშიც ჩვენ დრომდეც მოაღწია. ახალციხიდან საფარაში წასასვლელი გზა

¹ სცია, თურქული საბუთების კოლექცია, № 3.
² დაწერილებით იხ. ქვემოთ, მონღღესო ბერდიკისის მჭედლ. სოფ. № 24.
³ მისი შესახებ უფრო დაწერილებით ქვემოთ, ბერდიკისის იმპერალისუბანზე“ მსჯელობის დროს, ქვემოთ, იქვე.
 15. დავთარი, III

ლრელში გადის: Pour aller á Safara, on traverse les rivières de Bordjom, d'Oldam et de Ghrel¹.

დღევანდელ ახალციხის რაიონში სოფ. ღრელი მინაძე და ჭაჭარაქ სოფლებთან ერთად მინაძის სასოფლო საბჭოში შედის².

სოფ. ღრელთან დასახელებულია სახელწოდება ღრელის ერთ-ერთი უბნისა, რომელიც მის სათესველს შეადგენს. ამ სახელწოდების მეორე ნაწილი კსკ-უბან სიტყვა ჩვენთვის გასაგებია, ხოლო პირველი ნაწილის მე-ნ ასოს დიაკრიტიული ნიშანი არა აქვს და მისი სრულად ამოკითხვა არ ხერხდება. სოფ. ღრელის აღწერილობის ბოლოს იხსენიება ჩაირი عمارا, რომ-

ლის სახელი ამოკითხული არაა.

ღრელს აწერია 6 000 ახჩა. სწორედ ამ თანხით იხსენიება ღრელი საქ. ცენტრ. არქივში დაცულ თურქულ საბუთში (№ 2—1678-1679 წწ.).

27. სოფ. ენთელი — ايتلي (I 11, 162; II 12, 162). დაწერილობა

მთლიანად ნიშნებასმულია და ამოკითხულობაც სწორი. ამ ზონაში არსებობს სოფ. ენთელი, რომელიც რუკებზეც აღნიშნულია. ამ სახელწოდების სოფელი ჩვენ ორი გვაქვს კიდევ, სახელდობრ ქვემო და ზემო ენთელები ალთუნკალქის ნაჰიეში³. მიუხედავად იმისა, რომ ამ შემთხვევაში ემ ხმოვანი | და ც ასოთა (ქ) კომბინაციით არის გადმოცემული (დედანი, გვ. 149) და ალთუნკალქა-ს ნაჰიეს „ენტელებისათვის“ კი ე მარტო | (ელიფით) არის წარმოდგენილი (დედანი, გვ. 103 და 107), ეს სახელწოდება, როგორც ადგილზე დავრწმუნდით, ყველგან ერთნაირად, ე. ი. ენთელ-ად წარმოითქმის.

ზეენ ღროში სოფ. ენთელი ახალციხის რაიონში კანტიეთ, აგარა, ხრიან, ოღუნდა, ვაშლობ, ტბეთ, საგულე, ახალდაბა, ტრიბონ და გიორგიწმინდასთან ერთად კანტიეთის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁴.

სოფ. ენთელთან იხსენიება ჩაირი ენთელ-წყალი — ايتلي زغالي, რომელსაც, უფრო ზუსტად, შეიძლება ენთელისწყლის ჩაირი რქმეოდა.

28. სოფ. აგარა — اكارا (I 11, 162; II 12, 162). სხვა აგარა სოფლებისაგან გამოსარჩევად ამას ჭაჭარაქის ან ურავლის აგარა დაეარქვათ. ჭაჭარაქის (ურავლის) აგარა პატარა, ხუთკომლიანი სოფელია. მდებარეობს აგარა ურავლის ხეობაში, ახალციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 25-30 კმ-ის მანძილზე⁵. ჩვენ ღრომდე სოფ. აგარა კანტიეთ, ხრიან, ენთელ, ოღუნდა,

¹ M. Brossat, Rapports... II, გვ. 119; ამავე გზაზე მდებარედ მიუთითებს ღრელს ექ. თაყაიშვილი: Сафарский монастырь, его надписи и остатки стеной в речке СМОМЕР, 35, გვ. 81.

² საქ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 21.
³ იხ. ზემოთ. გვ. 154, სოფ. № 2.
⁴ საქ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია «Ахалцихский район».
⁵ გ. ბერიძე, სამცხის ზღორობთმცოდნეობა XIII-XVI საუკუნეებში, გვ. 221.

ვაშლობ, ტბეთ, საგულე, ახალდაბა, ტრიბონ და გიორგიწმინდა სოფლებთან ერთად შედიოდა ახალციხის რაიონის კანტიეთის სასოფლო საბჭოში¹. მე ვფიქრობ, რომ რუკაზე ხრიანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით M. Agara-დ აღნიშნული პუნქტი ეს აგარა უნდა იყოს. საბჭოეო საბუთში ამ სოფელზე ნათქვამია: Агара Малая—часть деревни каменная и часть помещичья, при ручье Занзочун Сун [= „ზანზოფის-წყალი“], под названием горы Иагачи, при селении Занзочун дараси [= „ზანზოფის ხევი“] и при балке Шантаг...² აქვე ნახვებია 4 ეკლესიის ნანგრევები და ნათქვამია, რომ აქ მონასტერი უნდა ყოფილიყო.

ელ. ტაბატაძე არჩევს აქეთა აგარას, ე. ი. ჩვენით ჭაჭარაქის აგარას ჯავახეთის აგარისაგან და, როგორც ეს საბუთებშია, ასხენებს მას ზანზობთან ერთად. ჭაჭარაქის აგარაა აგრეთვე ერთ საბუთში მოხსენებული შემდეგ კონტექსტში: Протоиерей Иосиф Орбелинов пишет мне обьявив, что деревни Агара, Сагула, Ванлоби, Тхиаатуран, Санази и Ошвет... და სხვ.³ ერთ საბუთში მოხსენებული სოფ. Агара малая Урандзельского селения ირ-ია — ჩვენი აგარა უნდა იყოს⁴. ელ. ტაბატაძის მიხედვით, აგარა ამჟამად მუსხელების ხელშია.

29. სოფ. ღრომა — اغر (I 11, 163; II 12, 163). დედანში (გვ. 150) اغر წერია. ეს ჩვენ ღრომა-დ წავეკითხეთ. ქართულ წარმოთქმაში აქ რომ „ღრომა“ ყოფილიყო, მესამე ასოდ ვავი (و) უნდა გვექონოდა. როგორც დავინახეთ, „დავთრის“ შემდგენელი საერთოდ ცდილობს რაც შეიძლება მიხილობებით გადმოსცეს ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურა. ამიტომ, მე ვფიქრობ, აქ სოფლის სახელი ღრომა უნდა ყოფილიყო. პრაქტიკაში, რა თქმა უნდა, ეს სიტყვა გადათურქულდებოდა, თუ გნებავთ, იმავე ღრომა-დ, როგორც ეს სხვადასხვა საბუთებში გვაქვს, ან უფრო უარეს გირომა-დაც (Гиромы—Чирекского селения)⁵ ერთი ადგილობრივი მკვიდრისგან „ღრომა“ ფორმაც მაქვს ჩაწერილი. ელ. ტაბატაძის წარმოთქმითაც ღრომა — „ღრომა — ანდრიაწმინდასთან ახლოა, ღრომა — ნახევარი ანდრიაწმინდელეზისაა, ნახევარი ხეთელებისა“. არქივისეულ სიებშიც Грома-ი დაწერილი (გვ. 12 v და 11 v), ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკებზედაც Грома გვაქვს (ანდრიაწმინდის დასავლეთით). ჩვენ ღრომდე სოფ. ღრომა კისათონ, ანდრიაწმინდა, ანდა, არჯულ, ლოდობანა და თავუღაზე სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის კისათონის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁶. „დავთრის“

¹ საქ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია «Ахалцихский район».
² სვია, გვ. 73, ს. 158, გვ. 35r.
³ იქვე, გვ. 73, ს. 67, გვ. 4 v.
⁴ სვია, გვ. 222, ს. 46.
⁵ სვია, გვ. 77, ს. 47, გვ. 4 v.
⁶ საქ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია «Ахалцихский район».

ღრმა პატარა, 4 კომლიანი სოფელია. 1870 წ. ღრომაში 8 კომლია. ღრომა ნაჩვენებია ოზონისწყალზე, ახალციხიდან 10 ვერსის მანძილზე¹.

30. სოფ. კაკლიორ — كاكليور (I 11, 163; II 12, 163). ე. წ. მთაწარ-თან (=მამაქიხეთთან) რუკებზე P. A. Какляр-ად აღნიშნული პუნქტი ეს უნდა იყოს. რუკის ამ მითითებით კაკლიორის მდებარეობა საესე-მით გარკვეულად უნდა ჩაითვალოს და „კაკლიორ“ ამოკითხულობას კითხვი-თი ნიშანიც უნდა მოეხსნას. არქივისეული სიგების ამ სახელწოდების ვარი-ანტი — Каклиур (გვ. 12 v და 11 v) უთუოდ შეცდომაა. სოფ. კაკლიორს ეხება სულთნისეული ბარათები, რომელიც საქ. ცენტრარქივსა და საქ. მუზე-უმშია დაცული².

სოფ. კაკლიორი „დავთრის“ დროს 12 კომლიანი სოფელია. მასთან ბოლო მინაწერში იხსენიება ჩაირი سا, რომელიც შეიძლება ციფ'ად წაი-კითხოს კაცმა (ساو).

31. სოფ. ზემო მამაქიხეთი, ქვემო მამაქიხეთ უბნითურთ — სოფ. ზემო მამაქიხეთი (I 11, 164; II 12, 163). დაწერილობას წყობილები დასმული აქვს, მაგრამ რომ ანდრიაწმინდელი მოქალაქე პა-ტივცემული ელენე ტაბატაძე არა, მისი სწორად ამოკითხვა მაინც გაძნელ-დებოდა. ელ. ტაბატაძის მიხედვით „ეს არის ადგილი მამაქიხეთი, უწინდელი მამაქიხეთი სოფელი ყოფილა, ახლა სოფელი არაა, ფაგებია; ჭო-ბარელები მთად რომ აღიან, იქ ცხოვრობენ; თა არის იაილასებური, ჭობარე-ლებისა; ჭობარეთსა და ფულას შუაა; ნასაყდრევიც არის“. აშხ. ნ. ნათენა-ძემ ჩამაწერინა „მაქიხეთი“, რაც სწორი არ უნდა იყოს, რადგანაც „დავთარ-ში“ ორი „მ“ ცხადადაა დაწერილი და, გარდა ამისა, ადგილობრივ მკვიდ-რის (ელ. ტაბატაძის) მოწმობა უთუოდ სანდოა. ამდენად უსათუოდ შეც-დომისა და გაუგებრობის შედეგია ხუთეგრისიან რუკაზე ამ პუნქტის Ма-мачехи-ს სახით ფიქსირება ჭობარეთ-წყობა-გოგოთუბან-ზეგელის სექ-ტორში. Мачехи უთუოდ „მამაქიხეთი“-ს დამახინჯებული ფორმაა; მაგრამ ის კია, რომ ამ დამახინჯებული სახელწოდების საშუალებით ჩვენ ვეცნობით მამაქიხეთ პუნქტების ზუსტად გოლმდე-ბარეობას³. ამ პუნქტზე ერთ სარქივო საბუთში წერია: „კერძო მემა-მულის საზამთრო საძოვარია; [მდებარეობს] ორცეფისწყალზე, სწორ ადგი-ლას — ვაკახისა და გონჯას (?) ხეობაში“⁴.

ამ პუნქტთან დაკავშირებით კიდევ ერთი საკითხია გასარჩევი, რიგი საბუთებისა გვაძლევს ამ სიტყვის ბოლოკიდურად არა ერთ მარცვალს, არა-შედ — ელ'ს: Мамачхел⁵, Мамачихели⁶, აგრეთვე Мамачихе

¹ К. Зиссерман, 11.

² სცია, თურქული საბუთების კოლექცია, № 146; საქ. სახ. მუზეუმი, № 32.

³ იხ. 5-ти верстная карта Кавказа с прилегающими частями Турции и Персии.

⁴ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 38 v.

⁵ აქვე.

⁶ სცია, ფ. 72, ს. 74, გვ. 9 v; ასევე К. Зиссерман-თან, გვ. 11.

(1837 წ.), كاكليور¹. ორივე არქივისეული სია აგრეთვე Мамачихელს უთხ-იძლება (გვ. 12 v და 11 v). ერთი თურქული საბუთის ქართულ მინაწერში გვაქვს: „მამაქიხელი — სამი მარათით — 9000 [ახნა]; ოდისი და კიდევ მამა-ქიხელი 2439 [ახნა] — მარათი ერთი“² და სხვ. შე ვფიქრობ, რომ ამ სახელ-წოდების ეს სხვაობა (მამაქიხეთი და მამაქიხელი) ვრადიკულ ნია-დავზე უნდა იყოს წარმოშობილი. საქმე იმაშია, რომ „დავთრის სიამკათის ხელით ნაწერში ბოლოკიდური „ელ“ და „ეთ“ მარცვლით თითქმის ერთნაი-რად არის დაწერილი. ორთავე შემთხვევაში ხვეულებრივი ქ და ტ მომა-ზულობისათვის, ე. ი. ქ და ტ ასოთათვის ხანი ირიბულად ჩამოწეულია სტრიქონს ქვემოთ (იხ. დედანი, გვ. 150) და ეს გარემოება ხშირად იწვევს ბოლოკიდურ ქ და ტ ასოთა აღრევას. ამიტომ, ვფიქრობ, „მამაქიხელ“ და მისთანა არასწორ ფორმათა წარმოშობის წყარო წერილობითი ხასიათი-საა და, კერძოდ და უმთავრესად, ჩვენი „დავთრის“ მავარი ძეგლებია.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არქივის მასალებში გვხვდება აგრეთვე ასეთი „სახეობის“ „მამაქიხეთი“: Кыуу Мамачихе და Кыуу Мамачихе³, ე. ი. ყოფილა, თითქოს, პატარა მამაქიხეთი. „დავთრისა“ კი ჩვენ ვიც-ნობთ მხოლოდ ზემო და ქვემო მამაქიხეთს. უნდა ვიფიქრობ, შემდეგ ხა-ნებში მამაქიხეთები დიდ და პატარა მამაქიხეთადაც ყოფილა ცნობილი. „დავთრის“ დროის მამაქიხეთი 3 კომლიანი სოფელია 10000 ახნის შემოსავ-ლით. მამაქიხეთს ეხება არქივში და საქ. მუზეუმში დაცული რამდენიმე სულთნისეული ბარათი⁴.

32. სოფ. ოღუნდა — اودندا (I 11, 164; II 12, 164). „დავთარში“ მოცემული დაწერილობა მხოლოდ იმის საშუალებას იძლევა, რომ ეს ოღუნ-და-დ წავაკითხოთ (მესამე ასო ელიფია, რომელიც აქ მხოლოდ „ა“ შეიძ-ლება იყოს), ამავე დროს როგორც ადგილობრივ მკვიდრთა ერთხმადი გან-ცხადებით, ისე წერილობითი წყაროების მიხედვითაც ამ სოფლის სახელია — ოღუნდა. ელ. ტაბატაძის მიხედვით: „ოღუნდა ახლა ანდრიაწმინდელისაა, ეს ადგილი ანდრიაწმინდასთანაა; ჩვენ კამუშაგებთ ოღუნდის მიწებს“. აშხ. ნ. ნათენაძის მოწმობითაც ამ ადგილს ოღუნდას ეძახიან. არქივის მასალებში წერია: О дунда Чечеренского селения⁵. ხუთეგრისიან და სხვა მსხვილ-მასშტაბიან რუკებზეც ყველგან О дунда-ა. ასევე ე. ზისერმანთანაც (გვ. 12). ვფიქრობ, სწორი ფორმა უნდა იყოს ოღუნდა, ამავე დროს ისიც უნდა ითქვას, რომ „დავთრის“ შემდგენელი, თუ თურქული პრაქტი-კული ანბანის ნიშნები ამის შესაძლებლობას იძლევა, შედარებით ყოველთვის

¹ სცია, ფ. 1012, ს. 21, გვ. 23 v.

² სცია, ფ. 382.

³ სცია, თურქული საბუთების კოლექცია, № 172.

⁴ სცია, ფ. 77, ს. 24, გვ. 13 r. 39.

⁵ სცია, თურქული საბუთების კოლექცია, № 147, 152, 153; საქ. სახელმწ. მუზეუმის თურქული საბუთების კოლექცია, № 15.

⁶ სცია, ფ. 77, ს. 47, გვ. 4 v.

ქვემარტებასთან უფრო ახლო მდგომ ფორმებს გადმოგვცემს. მაგრამ ოღ-
ან და გაუგებარია.

ოდუნდა რუკებზე კანტიეთისა და ტრიბონის ახლოა. კანტიეთ, აგარა,
ხოიან. ენთელ, ვაშლობ, ტბეთ, საგულე, ახალდაბა, ტრიბონ და გიორგიწმინდა
სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის კანტიეთის სასოფლო საბჭოში
შედიოდა¹.

33. სოფ. ხეოთი — خوت (I 11, 165; II 12, 165). -ამჟამადაც ამ
ადგილის სახელი ხეოთია და ამ გარემოებამ განსაზღვრა ხო დაწერილო-
ბის „ხეოთ“-ად წაკითხვა. ელ. ტაბატაძის მიხედვით: „ხეოთში ახლა ღრე-
ლელები გადავიდნენ და თიულებიც [ე. ი. მთიულები] არიან“. ხეოთ-ად
ისსენიება ეგ სოფელი აგრეთვე ერთი თურქული საბუთის ქართულ მინა-
წერში: „ხეოთი ორის ბარათით, ახია 13 992; ესეც ხეოთის არს—4 666.
1833 წლის აგვისტოს 17-სა დღესა, ხეოთის ბარათია“². ვხედებით
აგრეთვე ამ სახელის სხვა ვარიანტებს — Хевотъ и Хилатубан Чечерекского
санджака³, Хеват⁴. არქივისეულ სიებში გვაქვს Хавет-ი (გვ. 12 v, 11 v),
რაც, უთუოდ, „დავთრის“ აღნიშნული ტრანსკრიფციიდან მოდის და სხვ.
თუ „ხეოთი“ ახალი და გადასხვაფერებული სახელწოდება არ არის ამ სოფ-
ლისა, მაშინ „დავთრში“ იგი ცუდადაა ტრანსკრიბირებული. „დავთრის“
خوت დაწერილობის წაკითხვა უფრო ხავეთ“-ად, ან არადა „ხევეთ“-ად და
„ხეეთ“-ად შეიძლება (და ასეც არის ის წაკითხული არქივისეულ სიებში;
იხ. აქვე, ზემოთ). ჩვენ ვიცით, რომ ე ხმოვანი ამ ძეგლში ც-ით გადმოიცე-
მა; ამდენად, თუ XVI საუკუნეში ეს სახელი „ხეოთი“ იყო, მეორე ასოდ აქ
ც უნდა ყოფილიყო და შემდეგ კიდევ ვავი (و). ზემონახსენებ 1833 წლის
არქივისეულ თურქულ საბუთში მართლაც ასეა; აქ მშვენიერი ტრანსკრიფ-
ცია გვაქვს „ხეოთ“ ან, თუ გნებავთ, „ხევოთ“ სიტყვისა — من خيووت =
[სოფელი] სახელად ხეოთი (შდრ. ზემოყვანილ ვარიანტს „Хевотъ, Хеват და
სხვ.). ამრიგად, ამ სოფლის თანამედროვე სახელწოდებაა — ხეოთი; ასევე
იწოდებოდა იგი XIX საუკ. პირველ მეოთხედში — خيووت. ამ სიტყვის „დავ-
თარში“ წარმოდგენილი (خوت) ტრანსკრიფცია „ხეოთ“-ს არ იძლევა.

„ხეოთი ახალციხიდან 25 კმ-ზეა სამხრეთ-აღმოსავლეთით: სოფ. ურავ-
ლამდის გზა ურავლის ხეობას მიყვება, შემდეგ მარცხნივ უხვევს და გადაივ-

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. ცალკე რუსულად დაბეჭდილი სია „ახალციხის რაიონის“ სოფლებისა.

² სცია. თურქული საბუთების კოლექცია, № 172.

³ სცია, ფ. 77, ს. 47, გვ. 4v; სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 36 v.

⁴ იქვე, ფ. 77, ს. 6 (შემდეგ გაირკვა, რომ ეს ფოცხოვის Хеват-ია — ჩრდილის რ-ნი, № 18).

⁵ შეიძლება ჰაჭარაქის წმინდის სოფელ خوت-ს კავშირი ჰქონდეს „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელ-თავარნი და მწყემსნი“-ში მოხსენებულ „ხეეთ“-თან („სულ ჯავახეთი ხეეთა-
მდო“). იხ. А. Баграц, АИГА, გვ. 81.

⁶ სცია. თურქული საბუთების კოლექცია, № 172.

ლის ხევს, რომლის თავზეც ორცეფის ძეგლი ციხის ნანგრევია აღმართული¹.
„დავთრის“ ხეოთი საკმაოდ დიდი, 24 კომლიანი სოფელია. დღეს სოფ.
ხეოთი ურაველ, წყორძა და მუსს სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის
ურავლის სასოფლო საბჭოში შედის².

34. სოფ. ორცეფი — اورسپ (I 11, 165; II 12, 165). ადგილობრივ
გვიდრთა წარმოთქმით ეს უფრო ორცეფია (ელ. ტაბატაძე და სხვ.).
წერილობითი საბუთებიც Орси ფორმას იძლევა³. არქივისეულ სიებშიც
ასეა (გვ. 13 r, 11 v). اورسپ დაწერილობა დიაკრიტიული ნიშნების გარეშეა
მოცემული და ბოლოკიდური ასოს „ბ“-დ წაკითხვა (I 165; II 165) ჩემი
ბრალია. ასე რომ, აქ ჩვენ უნდა გვქონდეს اورسپ და უნდა წაკითხოთ
ორცეფ-ად.

„დავთრის“ ორცეფი 8 კომლიანი სოფელია. იგი ხუთკერსიან და სხვა
მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ყველგან აღნიშნულია ხეოთ და ურაველ სოფლებს
ახლო. ჩვენ დროში სოფ. ორცეფი ურაველ, წყორძა, ხეოთ, ახალსოფელ და
მუსს სოფლებთან ერთად ახალციხის რაიონის ურავლის სასოფლო საბჭოში
შედიოდა⁴.

1842 წლის ერთ საბუთში ლაპარაკია სოფ. ორცეფისა და თბილათუბ-
ნის ურაველთან, ალბათ აღმინისტრაციული ხაზით, შეერთების შესახებ:
Хертвисского участка деревня Уравель с присоединенными к ней дерев-
нями Орси и Тхилатубань⁵... ორცეფი სასოფლოარი, რომელიც ფუდურა-
წყლის გაღმა მდებარეობს, ამჟამად ხეოთელთა განკარგულებაშია (ელ. ტა-
ბატაძე).

35. სოფ. კანტიეთი — كاندك (I 11, 166; II 12, 165). ამ დაწერი-
ლობის თურქულად დაბეჭდილი ვარიანტი უფრო მისაღებია: كاندك-ში კ და
ა მჟღერები ქართულის შესაბამის მკვეთრს გადმოსცემენ. ამრიგად ჩვენ აქ
ზუსტად გვაქვს კანტიეთი, ე. ი. სწორედ ისე, როგორც ეს დღესაც
წარმოითქმის ადგილობრივად. „კანტიეთი — ორცეფს აქეთაა; კანტიეთი
კოლმეურნეობის სათიბია და ტყეა“ (ელ. ტაბატაძე). კანტიეთი (II 12,
165) უნდა გასწორდეს კანტიეთად. არქივისეული სიების Кандк-ი
კანინეტში ჯდომით მცდარად ამოკითხული სახელია. ასევე დამახინჯებულია
ამ სოფლის სახელი საარქივო საბუთში Кантет და Кандиет⁶. ჩვენ დროში
სოფ. კანტიეთი იყო სასოფლო საბჭოს ცენტრი, რომელიც აგარა, ხოიან,

¹ ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება XIII-XVI საუკუნეებში, გვ. 206; იხ. მკონია,
ამ სოფელს განეკუთვნება არქივში დაცული სულთნისეული სიგელები № 148, 151, 154, 165
და 172.

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 21.

³ სცია, ფ. 77, ს. 16, გვ. 123 v და სხვ.

⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი ცალკე სია „Атлантичний რაიონი“.

⁵ სცია, ფ. 73, ს. 25; სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 36 v.

⁶ იქვე, ფ. 77, ს. 24, გვ. 39; იქვე, ფ. 77, ს. 10, გვ. 78.

ენთელ, ოდუნდა, ვაშლობ, ტბეთ, საგულე, ახალდაბა, ტრიბონ და გიორგი-
წინადა სოფლებს აერთიანებდა¹. „დავთრის“ კანტიეთი 3 კომლიანი სოფე-
ლია. ავგროპული რუსეთის სპეცრუკაზე² ეს პუნქტი აღნიშნულია ტრიბონ,
ბრიან, ოდუნდია ზონაში, ოლონდ შეცდომით Канкет-ი წერია Кантлет-ის
წილ. სხვა რუკებზე, აგრეთვე კ. ზისერმანთან ძალიან სწორადაა: P. D. Kan-
tiet; ოლონდ ზისერმანის დროს, 1870 წ. კანტიეთი სოფელია და მასში
აღნიშნულია 3 კომლი³.

36. სოფ. ვაშლობი — واشلوب (I 11, 166; II 12, 166). მესამე ს
ასოს სამწერტილიანი ნიშანი უზის და ეს უკვე ამ დაწერილობის სწორად
ამოკითხვის განმსაზღვრელია. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია Ур.
Вашлон, ან კიდევ P. I. Вашлон⁴. „დავთრის“ დროს ამ სოფელში
3 კომლია აღნიშნული. სოფლის სახელწოდების სისწორის თვალსაზრისით
საინტერესოა, რომ პირველი კომლის მეთაურის სახელი ვაშლობე-
ლია. მეორე კომლის მეთაურად აღრიცხულია უსახელოდ „ძნა მისი“
(ე. ი. ვაშლობელია) და მესამე კომლის მეთაურია პირველი მოსახლის
ვაშლობელის შვილი ბატატა. მე ვფიქრობ, რომ ვაშლობელი
სახელი არ უნდა ყოფილიყო. შესაძლებელია თურქ მოხელეს ცნობას აწვდის
ვაშლობს გარეთ ისეთი ინფორმატორი, რომელმაც არ იცის ადგილობრივ
მოსახლეთა ვინაობა. არქივისეული სიებიც ამ ადგილს Вашлон-ად ასახელებ-
ენ (გვ. 12r, 11v). ვაშლობის სახელით სოფელი ცნობილია აგრეთვე
ამავე „გურჯისტანის ვილაჟეთის“ თმოგვის ნაპიჯეში (I 15, 247; II 16, 243)
და დუშეთის რაიონის ჭართლის სასოფლო საბჭოში⁵. „ვაშლობში მოსახ-
ლეობა 9-10 კომლი იყო“ (ელ. ტაბატაძე).

ჩვენ დროს სოფ. ვაშლობი კანტიეთ, აგარა, ბრიან, ენთელ, ოდუნ-
და, ტბეთ, საგულე, ახალდაბა, ტრიბონ და გიორგიწინადა სოფლებთან ერ-
იად ახალციხის რაიონის კანტიეთის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁶.

37. სოფ. ზემო და ქვემო ჭოჭები — جوب عليا و سفلي (I 11,
167; II 12, 166). „ჭოჭები — ხრიანთან“ ახლოსაა, ახლა სოფელი არაა,
გავერნებულია“ (ელ. ტაბატაძე). დიაკრიტული ნიშნები მე დავესვი, „დავთ-
რის“ შემდგენელს რომ დაესვა جوب-ი („ჯოჯები“) იქნებოდა. არქივი-
სეული სიების ყუჩელ ულია и, сѣла უსათუოდ მცდარია (გვ. 13r, 11v).
ჭოჭების მდებარეობა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე სავსებით გარკვეულია:
ტრიბონთან და კანტიეთთან, ე. ი. სწორედ განსახილველ ზონაში აღნიშნუ-
ლია P. I. Чочени, აგრეთვე Ур. Чочени.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია «Ахалцихский район».

² К. Зиссерман, 12.

³ იხ. თანდართულ რუკაზე.

⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 183.

⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია «Ахалцихский район».

⁶ იხ. ქვემოთ გვ. 237, სოფ. № 48.

სოფ. ზემო და ქვემო ჭოჭები „დავთრის“ დროს 4 კომლიანი პატარა
სოფელია.

38. სოფ. ფორსიეთი სოფ. ურაველთან — فرسي (I 11, 167;
II 12, 166), არქივისეულ სიებში ეს პუნქტი فرسي-დგას აღნიშნული
(გვ. 13r, 11v). ახლა ირკვევა, რომ ამ სიების მონაცემი უფრო სწორია.
ვიდრე ჩემი „ფურცელ II فرسي-ი (II 17). საქმე ისაა, რომ საქ. კენცრ, ისტო-
რიული არქივის ერთ საბუთში სწორედ სოფ. ურაველთან (ერთი ნომრით
წინ) აღწერილია პუნქტი Персиет — пунктъ извѣстнаго, при родинѣ Паши-
кара, на военномъ мѣстѣ, на которомъ подъ шахомъ кургана на
Шураветин (?) тависи [— Шураветин (?) тависи], противъ горъ Корав-
стан¹. ჩვენ ზემოთ ვთქვით, რომ „დავთრის“ დაწერილობაში ბოლოკიდური
ქ (ლამბი) და ტ (თე) და მის მსგავს ასოთა მიხედვითა მათე განოსაცნო-
ბია. ბოლოკიდურ მდგომარეობაში ეს ასოები გამოხატება სტროქონს ქვე-
მოთ ირიბი და საქმაოდ მოგრობა ხაზით. ამიტომ მე ბოლო ასო ამ შემთხვე-
ვაში შეცდომით ქ (ლამბა) საქს წაქრებული (سيل) რაც ახლა უარყო-
ფილი უნდა იქნეს. ჩვენ ახლა „დავთრის“ მონაცემებს მიხედვით შეგვიძლია
ამ პუნქტის სახელი უფრო დაქვემდებარებით ილექდინოთ, საქმე ისაა, რომ
فرسي დაწერილობის პირველ ასოს ქვემოთ სამი წერტილი უზის და, ამ-
დენად, ის უსათუოდ ფ. დახმარების გადმოცემის და არა ნ-ა. როგორც ეს
არქივისეულ სიაშია — فرسي-ი. მომდევნო ვაგი (ქ) აქ არ უნდა ხმოვნის (უფრო
კი ხმოვნის) ნიშანია, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში ეხმონის არა, რო-
გორც ეს არქივის ზემოდასახელებულ „საქმეშია“ — Персиет-ი². Персиет
სიტყვაში ყ (უ) ხმოვანი თავის ადგილას არ არის, რადგანაც აქ „დავთარში“
(როსელიც, როგორც ვთქვით, სანდო მასალას იძლევა) გვაქვს ყ ასო. ყ
ასომ კი ასეთ პოზიციაში უ ხმოვანი არ შეიძლება გამოხატოს.

ამრიგად, ამჟამად ჩვენთვის სავსებით ცხადია, რომ ეს მოხატულია
(იხ. დედანი, გვ. 154) აქ فرسي-ად არ იქითხება, როგორც ჩვენ (შართა-
ლი, კითხვითი ნიშნით) გვქონდა. ეს არის فرسي — ფორსიეთი, რომლის
დამახინჯებული ვარიანტები მოცემულია 1. არქივისეულ სიებში — فرسي
და 2. არქივის ზემოდასახელებულ საბუთში — Персиет.

ამით ჩვენ ვასწორებთ ჩვენ ფურცელ (?) فرسي ამონაკითხს (გვ. I 11,
167; II 12, 166). — ფორსიეთ II فرسي-ად.

მაშასადამე, „დავთრის“ დროს სოფ. ურაველთან არსებობდა სამკომ-
ლიანი სოფელი ფორსიეთი, არქივის აქ დასახელებულ საბუთში ნათქვა-
ნია აგრეთვე, რომ ამ ნასოფლარში ეკლესიის ნანგრევებიც არის³. ფორსი-
ეთის ზუსტი ლოკალიზება სოფ. ურაქლის შიგნით უნდა მოხდეს.

¹ სტოი. გვ. 73, II, 158, გვ. 32 r.

² იქვე.

³ იქვე.

სივლითა, რისთვისაც წვენ ორთავე წიგნში ეს სახელი კითხვითი ნიშნით გვაქვს დაბეჭდილი.

44. სოფ. შაიკეთი — شايكيتي (I 11, 169; II 12, 168). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს. არქივისეულ სიგებშიც Майкет-ი გვაქვს (გვ. 13r, 11 v). ჭაქარაქის ნაპიფეს სამხრეთ მონაკვეთზე ეს ის პუნქტია, რომელიც ხუთვერსიან რუკაზე P. H. Moker, ხოლო სხვა რუკებზე ხეი-სასა და ხანზობთან Ур. Moker-ად არის აღნუსხული.

1859 წლის არქივისეულ მასალებში Майкет-ზე წერია, რომ ის არის «устови поменичья, при роднике Ташли нуар [=түр. Каменистый родник], в долине при горе Чигдара»¹.

„დავთრის“ დროინდელი მაიკეთი პატარა სოფელია, რომელშიც ირიცხება ხუთი კომლი მოსახლეობა.

45. სოფ. ბოსთანი(?) — بوستان (I 11, 169; II 12, 169). ამ სახელწოდების სწორად ამოსაკითხავად არავითარი კრიტერიუმი არ არის. ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, რაიმე ცნობა ამ პუნქტის შესახებ ვერ მოვიპოვეთ. ერთი ის არის, რომ بوستان დაწერილობაში მოცემულ ასოთა შიხაზულობა ძალიან მაცდუნებელია, რომ ის بوستان-ნოსტანად იქნეს წაკითხული და მეორე ის, რომ არქივისეულ ორთავე სიაში Бостана გვაქვს (გვ. 13r, 11 v).

სოფ. ბოსთანი(?) „დავთრის“ დროსვე გაუქაცრიელებულია. მის აღგომდებარეობაზე ცნობა არ ჩანს.

46. სოფ. ოლოდა — اولودا (I 11, 170; II 12, 169). ვფიქრობ, რომ დაწერილობა სწორადაა წაკითხული. ოლონდ რუკებზე ან სხვა რაიმე წყაროში ცნობა ასეთი პუნქტის შესახებ ამ ჭაქარაქის ნაპიფეში არ აღმოჩნდა. ოლოდას სახელით აღრიცხულია კიდევ მეორე პუნქტი ჩილდირის ლიეზს ქანარბელის ნაპიფეში².

„დავთრის“ დროის ოლოდა ორკომლიანი სოფელია. არქივისეული სიგების შემდგენელთა მიერ ამ სახელის Олык-ად (გვ. 13r, 11 v) ამოკითხვა არ უნდა იყოს სწორი.

47. სოფ. ემპელო — امپولو (I 11, 170; II 12, 169). ეს არის ტბეთთან ახლო მდებარე პუნქტი, რომელიც ხუთვერსიანსა და სხვა რუკებზე აღნიშნულია P. K. P. Импола. ანდრიაწმინდელმა ელ. ტაბატაძემ ამ პუნქტის სახელად ემპელო ჩამაწერინა: „ემპელო კისათიბისაკენაა, ახლა გახარაბებულია“³. ვფიქრობ, მაინც ემპელო უნდა იყოს სწორი სახელი, ხოლო იმპოლუ, ინპოლუ, Импола კი სხვადასხვა მეტყველებაში გადაამუშავებულ-გადამახინჯებული ფორმები. ასევე გადამახინჯებულია არქივისეული სიგების ვარიანტები: Импола (გვ. 13r) და Инпола (11 v).

¹ სტოკოფ. 73. ს. 138. გვ. 37 v.
² იხ. აქვე ჩილდარას ლიეზ, 17. ქანარბელის ნაპიფე, სოფ. № 7.

48. სოფ. მღრიანი || ხრიანი — مغلراني (I 11, 170; II 12, 169). ეს უნდა იყოს ის პუნქტი, რომელიც რუკებზე, მაგალითად, ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე⁴, ხანზობ-ტბეთ-ტრაპიზის სიანში აღნიშნულია Хриана-ად. ამ პუნქტის სახელი „დავთრის“ გარკვევით წერია და, თითქოს, ექვემოტანლად შეიძლება მისი მღრიანი-ად წაკითხვა. შიგნით არც წერილობითი ძეგლების (მათ შორის რუკების) მონაცემებით დასტურდება მღრიანი და ადგილობრივი შევიდრნიც ამ სახელწოდებას ხრიანი-ად წარმოთქვამენ. 1837 წ. ერთ საბუთში წერია: Хриана, Мамаишад[и], Кап[и]...⁵ როდესაც ზე ამხ. ელ. ტაბატაძემ მღრიანზე შევეციებზე, მიმასუბა, რომ „მღრიანი არა და ხრიანი კი უყო სოფელიო“. СМЛЕН КИЗ-ში მოხსენებული Хриан-ი⁶ და კ. ხოსერშაის Хриана-ი (გვ. 12) უთუოდ ეს სოფელია.

არქივისეული სიგების Мигранის (გვ. 13r, 11 v) არქივითარი საფუძველი არა აქვს. შესაძლებელია სველი ქართული სახელი მღრიანი ყოფილიყო, ანუ ამინდელი ხრიანი უნდა იყოს სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივში გადაბეჭდილი ფორმა მღრიანისა.

სოფ. ხრიანი „დავთრის“ დროსვე გაუქაცრიელებულია.

49. სოფ. გორგეთუბანი, მეორე სახელი მაჩათუბანი — გორგეთუბანი და ურაველს შუა — گورگه توبان (I 11, 170; II 12, 169). ამ პუნქტის მდებარეობას დასაბუთებლად „დავთრის“ ნათქვამია, რომ იგი წყობრძასა და ურაველს შუა არის. თუ ეს ასეა, მაშინ „ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“ მართლაც წყობრძისა და ურაველს შუა აღნიშნული პუნქტი Ар[и]шад[и] Гур[и]шад[и] — ეს ჩვენს „გორგეთუბანი“-ად აღნიშნული პუნქტი უნდა იყოს (ეს პუნქტი ხუთვერსიან რუკაზე დაც არის აღნიშნული; გორგეთუბანი შეიძლება გორგეთუბანად გააზრდინდეს). არქივისეული სიგების შემდგენლები ამ სახელწოდების Гур[и]шад[и]-ად (გვ. 13r) და Гур[и]шад[и]-ად (გვ. 11r) კითხულობენ. საარქივო საბუთში ჭაქარაქის სანჯაყში მდებარედ მოხსენებული სოფ. Корготушანი ამ ჩვენი გორგეთუბანი⁷ არმენიზებული სახელი უნდა იყოს⁸. ამ პუნქტის მეორე მაჩათუბანი სახელს ქვენ ვერსიდ ვერ მივაგენით.

გორგეთუბან ან მაჩათუბან სოფელში მოსახლეობა ოახი კომლისაგან შედგება.

50. სოფ. ქურდოსანი, მაიკეთის ზემოთ — كوردوسان (I 11, 170; II 12, 170). ელენე ტაბატაძის მიხედვით „ქურდოსანი“ სათარბია ხანზობს ზეით“ და მართლაც „ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“ ხანზობთან ახლო აღნიშნულია Курдосан. არქივისეული სიგების Кортосан-ი, მე მგონია, გაუგებრობა უნდა იყოს.

⁴ სტოკოფ. 1012. ს. 21. გვ. 23 v.
⁵ ტ. ს. გვ. 248.
⁶ სტოკოფ. 47. ს. 64. გვ. 84.

ქერდოსანი მოსახლეობისაგან „დავთრის“ დროსვე დაცარიელებულა.
 51. სოფ. აბათუბანი — *اباثو* (I 11, 170; II 12, 170). მართალია, დაწერილობას არა აქვს დიაკრიტული ნიშნები, მაგრამ ამ დაწერილობის ამგვარად წაკითხვა ძალიან მიმზიდველია (იხ. დედანი, გვ. 157). პირველი არქივისეული სიის შემდგენელიც *Абатубан*-ად კითხულობს (გვ. 13r), ხოლო მეორე სიაში მოცემული *Абастуван* ვარიანტი — მიუღებელია.

აბათუბანი უკაცრიელად არის აღწერილი. მისი ლოკალიზებისათვის ცნობები ჯერჯერობით არ გაგვაჩნია, თუმცა ერთგან ჩამიწერია, რომ „აბათუბანი ახლაც სოფელია“.

52. სოფ. კართალანი (?) — *كارتالان* (I 11, 171; II 12, 170). არქივისეულ სიებში გვაქვს *Карталани* (გვ. 13r, 11v), რაც სავსებით შესაბამისია ამ დაწერილობაში მოცემულ ანბანთა ბგერითი ღირებულებისა. ოღონდ ასეთი სახელწოდების პუნქტზე ჩვენ ცნობა არა გვაქვს. გაუკაცრიელებული სოფელია.

53. სოფ. *ახსა*, I წიგნში დიაკრიტული ნიშნები დამისვამს: *ახსა* (I 11, 171; II 13, 170). ცარიელ სოფლადაა აღწერილი. არქივისეულ სიებში ამოკითხულია *Сатлель*-ად, მაგრამ ეს არ არის სწორი; ამ დაწერილობაში ორი *л* არ არის და ასეთი წაკითხვა ამიტომაც შეიძლება უკუგდებულ იქნეს. აქ უფრო მოსალოდნელია: „სათელია“, „სათელეთი“ და სხვ.

54. სოფ. მალულისხევი — *مالوليسхе* (I 11, 171; II 13, 170). არქივისეულ სიებშიც ასეა ამოკითხული — *Малулисхев* (გვ. 13r, 11v). ეს სწორად უნდა იყოს ამოკითხული; *х* ასოს დიაკრიტული ნიშანი აქვს, ხოლო დანარჩენი ასოები კარგად ირჩევა. ადგილმდებარეობა უცნობია. აღწერილია როგორც გაუკაცრიელებული სოფელი.

55. სოფ. ოკიეთი — *اوكت* (I 11, 171; II 13, 170). ჩვენ უკვე და რამდენიმეჯერაც გვქონდა ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ ბოლოკიდური *т*-ს მოხაზულობის მქონე ასოების გამორჩევა ბოლოკიდური *к* (ლამა)-ისაგან ძნელია. ამით აიხსნება, რომ ჩვენ ეს დაწერილობა I-სა და II წიგნებში *اوكت* || *اوكل* ვარიანტებად გვაქვს წარმოდგენილი. ამგვარად არქივისეული მასალების საფუძველზე სწორედ ამ მიდამოებისათვის დადგენილია პუნქტი *Окиет* სახელწოდებით, რომლის ფონეტიკური არსი სავსებით იდენტურია *اوكت* დაწერილობისა. ამრიგად, ამ გეოგრაფიული პუნქტის სახელი ამოკითხულად უნდა ჩაითვალოს. ეს არის სოფ. ოკიეთი, რომელიც „დავთრის“ დროს უკვე ცარიელია მოსახლეთაგან. ოკიეთ პუნქტი დასახლებული იხეტ სოფელთა შორის, რომლებიც ჭაჭარაქის ნაპირს ამ კუთხეში მდებარეობენ. 1845 წლის საბუთში წერია: Протоиерей Иосиф Орбелианов лично мне объяснил, что деревня Агара, Сагула, Вашлоби, Тхиялатубан, Сашзон и Окиет состоят... და სხვ.¹ არქივისეულ სიებშიც *Окиет*-ი გვაქვს (გვ. 13r, 11v).

¹ სტია. თ. 73, ს. 67, გვ. 1r.

56. სოფ. ხეჭიზა (*خاخيذا*) საყვეარა სათესველითურთ — *خاخيذا* (I 11, 171; II 13, 170). ხუთვერსიან და სხვა რუკებზედაც (მაგალითად, „ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“) ჭაჭარაქის ნაპირს ამ მონაკვეთზე აღნიშნულია *P. M. Хекиза* (ეს უფრო სწორი უნდა იყოს, ვიდრე „ევროპული რუსეთის სპეცრუკის“ *Хакиза* და აქედან ხეში ხაქიზა). ამრიგად, ხეჭიზას მდებარეობა სავსებით გარკვეულია. „დავთრის“ დროის ხეჭიზაში მოსახლეობა არ არის. *خاخيذا* დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს დასმული და, ალბათ, ამ გარემოებამ მისცა საბაბი არქივისეული სიების შემდგენლებს სრულიად უმართებულოდ ეს მოხაზულობა *Сахаре*-დ ამოკითხათ (გვ. 13v და 11v; მართლაც, პირველ *х* ასოს თუ *с*-ად მივიღებთ, ამ უნიშნებო დაწერილობის *خاخيذا* — საკიოე-დ წაკითხვა სავსებით შესაძლებელია).

ხეჭიზასთან ნახსენებია *خاخيذا* სათესველი. ამ დაწერილობის წაკითხვა საყვეარა-დაც შეიძლება და ასეთი გეოგრაფიული სახელი კი ჭაჭარაქის ნაპირში არ არის უცხო. პროფ. ს. შაკალათიას მიერ ამ კუთხეში ჩაწერილი თქმულების მიხედვით: „შემოდგომაზე ეს ქსევირი რომ წამოვიდოდა ჩაბრა. ხიძის მოიდან, მისი უკანა თავი იქნებოდა საყვეარაში (აქ ძველი ნასახლარია; ახლა ქობარელების იალალია), წინა თავი კი ჩამოვიდოდა რუსთაველი...“¹ არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ ხეჭიზასთან ნახსენები საყვეარა სათესველი დაკავშირებული იყოს ამ თქმულების საყვეარათან.

57. სათესველი ახალციხეთი — *ახალციხეთი* (I 11, 171; II 13, 170). არქივისეულ სიებშიც *Ахалкет*-ი გვაქვს (გვ. 13v, 11v). დაწერილობას ნიშნები უნის და, თითქოს, ამოკითხულობა სწორია. თუმცა ასეთი პუნქტი არსად არ იხსენიება. სამაგიეროდ რუკებზე (მაგალითად, „ევროპული რუსეთის სპეცრუკა“). ხუთვერსიანი რუკა) ამ მიდამოებში ფიქსირებულია *P. M. Ахалкот*, შესაძლებელია ეს არაქართულ მეტყველებაში დამახინჯებული ახალციხეთ სახელწოდება იყოს.

58. სათესველი საგულე || საგულე — *საგულე* (I 11, 171; II 13, 171). ამოკითხულობა თითქოს სწორია. ელ. ტაბატაძის „საგულე“ რომ ვკითხვ „საგულე“ იქნებო, ვითხრა. მართლაც, არქივის მასალებში ასეთი გეოგრაფიული სახელი ჭაჭარაქის ნაპირს ტეროტორიისათვის ვხვდებით. მაგალითად, 1845 წლის ერთ საბუთში იხსენიება სოფლები *Агара, Сагула, Вашлоби, Тхиялатубан, Сашзон* და *Окиет*. ფიქტობ, რომ ასეთ კონტექსტში მოხსენიებული *Сагула*, ელ. ტაბატაძის მიერ დასახლებული საგულე

¹ ს. შაკალათი, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 40 (სტრუქტურა: გვ. „კოლხისტი“, № 198, 30.VIII, 1937).

² I წიგნში (გვ. 171) ამ სიტყვაში შევდომით *к* ასო უნდა იყოს დაბეჭდილი.

³ სტია. თ. 73, ს. 67, გვ. 1r.

და ჩვენ „დავთრის“ خاواس საგუგლა უნდა იყოს ერთი და იგივე სახელწოდება, რომელმაც სხვადასხვა ენაში (რუსული, სომხური, თურქული, ქართული) სხვადასხვანაირი ფორმა მიიღო. ამავე დროს ეს გეოგრაფიული სახელი უნდა განეკუთვნებოდეს იმ პუნქტს, რომელიც რუკებზე ვაშლობს ქვემოთ Xp. Сауля -დ არის აღნიშნული. რა თქმა უნდა, ეს ის სოფელია, რომელიც ახალციხის რაიონში სოფ. კანტიეთის სასოფლო საბჭოში შედიოდა აგარა, სოიან, ენთელ, ოდუნდა, ვაშლობ, ტბეთ, ახალდაბა, ტრიბონ და გიორგიწმინდა სოფლებთან ერთად Сауля -ს სახელწოდებით¹. არქივისტული სიგზის Сакурля (გვ. 13 v, 11 v) სინარტლესთან ახლო არ არის.

59. სოფ. حوری (I 11, 171; II 13, 171). არქივისტული სიგზში Hap -ად არის ამოკითხული. ჩვენ ასეთი პუნქტის ამოსაცნობად მასალას არ ვიცნობთ. „დავთრის“ დროსვე გაუკაცრიელებული სოფელია.

60. სათესველი საყავრისხევი და واس — خواسقواس (II 11, 171; II 13, 171; აქ შეცდომით საყევრისხევია დაბეჭდილი). არქივისტული სიგზში წერია: Сакурисхев и Саириши (გვ. 13 v, 11 v). ელ. ტაბატაძის ცნობითაც ჭობარეთთან ახლო არის ადგილი — საყურისხევი. შესაძლებელია ზემოთ, სოფ. ხეჭიზასთან ნახსენები სათესველი საყევრა² დაკავშირებული იყოს ამ საყურისხევთან. „საყურისხევი“ გადისხევაფერებული „საყავრისხევი“ უნდა იყოს. ვფიქრობ, K. Ган -ის Сакавриа-хевი სწორედ ეს პუნქტია. ავტორი ამ სახელს ყავარ სიტყვიდან მომდინარედ თვლის³.

ვიორე სათესველის სახელს — واس -ს არქივისტული სიგზის შემდგენლები Саириши -დ კითხულობენ, თუმცა ასე წაკითხვის შესაძლებლობა არ არის; სხვა რომ არაფერი იყოს, ამდენე ასო არც არის واس დაწერილობაში.

ამ პუნქტების (სათესველების) ადგილმდებარეობა ჯერჯერობით უცნობია.

61. სათესველი ახალდაბა ტბეთ სოფელთან — خاخال (I 11, 171; II 13, 171). იკითხება კარგად და ადგილმდებარეობითაც ცნობილია. ტბეთთან ხუთვერსიან და სხვა რუკებზედაც აღნიშნულია P. A. Ахалдара (ხუთვერსიან რუკაზე ახალდაბის ნასოფლარი ორ ადგილასაა აღნიშნული და ერთმანეთთან ახლო).

62. სოფ. ზემო და ქვემო ოხომა — خوما و خوما (I 11, 171; II 13, 171). არქივისტული სიგზის О х о м а и с у х а (გვ. 13 v, 11 v) სწორი არ არის. ეს არის სოფ. ოხომა, რომელიც ხუთვერსიან და მსხვილმასშ-

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაცოფილობის შესახებ რუსულად დაბეჭდილი სია „ახალციხის რაიონი“.
² იმ. ზემოთ. გვ. 239.
³ K. Ф. Ган , *Словарь объяснения кавказских географических названий...* СМОМПК, 40, 50, 122.

ტაბიან რუკებზე $\text{P. A. ან Xp. O х о м а}$ -დ არის აღნიშნული სოფ. კისათიბთან. „ოხომა კისათიბისა; ეგეც ანდრიაწმინდასთანა; სოფელი უოფილა, ახლა აღარაა სოფელი“ (ელ. ტაბატაძე). ოხომა სახელწოდებას ჩვენ ვხვდებით აგრეთვე ხალხურ თქმულებებში. მაგალითად, „უნცროსი შმა თლიდა ქვეს კისათიბში, ოხომაში და უგზიენიდა უფროს მშას, ოსტატს“¹. ვხვდებით ოხომას ხსენებას საარქივო მასალებშიც: $\text{Ахалцхский список деревни Хома улня и сучля...}$ „დავთრის“ დროს ოხომა უკვე გაუკაცრიელებულია, ხოლო 1870 წელს სოფ. დროშის მდებარეობის დასაზუსტებლად იხსენიება P. O х о м а ² (= ოხომისწყალი).

¹ ი. ჩიქვაძე, ახალციხის ტბების თხზულების ყოველკოორდული წყაროები. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნაშრომები, ტ. V, № 7, 1944, გვ. 758.
² სკია. ფ. 47, ს. 64, გვ. 39 r.
³ K. Susserran , 11.

II. ხერთვისის ლივნი

10. ხერთვისის ნაპიჯი

1. სოფ. ხერთვისის ციხის რაბათი—*رباط قلعة خرتوس* (I 11, 172; II 13, 171). ამავე სახელის მატარებელი ერთი გეოგრაფიული პუნქტი ჩვენ უკვე განვიხილეთ უღის ნაპიჯში¹ და მიუთითეთ იქვე პროფ. ა. შანიძის ვრცე-ვანი გამოკვლევა „ხერთვის“ სიტყვის ეტიმოლოგიის, მნიშვნელობისა და ვა-ვრცელებულობის შესახებ ძველ საქართველოში. პროფ. ა. შანიძემ გაარკვია, რომ „ხერთვის“ სიტყვა ზმნის პირიელი ფორმაა, როელშიც ხ მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსია². აქვე მოყვანილია „ხერთვისის ეტიმოლოგიის შესახებ აზრი ი. როსტომაშვილისა, რომელიც ამ სიტყვის ნახევრად სწორ ეტიმოლოგიას იძლეოდა. ი. როსტომაშვილი წერდა: *Образовалось оно [«Хертвис-си»] из двух слов: х=сокращенное хеви—река, вода и эртвис (ერთვის) — соединяется. И, действительно, Хертвис стоит как раз у соединения р. Тапсраванки с Курой, на левой стороне первой и на правой—второй*³. პროფ. ა. შანიძემ უკვე აღნიშნა, რომ ი. როსტომაშვილი „ხერთვისში“ სწორად გამოყოფს „ერთვის“ სიტყვას, მაგრამ „ხ“, რა თქნა უნდა, „ხევის“ შემოკლება არ არის. ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ პროფ. ს. მაკალათია თავის 1938 წელს გამოსულ შრომაში ორი ზემოხსენებული ავტორის (ი. როსტომაშვილისა და ა. შანიძის) ნაშრომთა გაუთვალისწინებლად და მათგან დამოუკიდებლად იძლევა „ხერთვის“ სიტყვის, უფრო მეტად როსტომაშვილისეულ, საერთოდ არასწორ ინტერპრეტაციას და ამბობს: „ხერთვისიც ნიშნავს ამ ორი ხევის შეერთებას (ორი ხევის შერთვა, ხერთვა-ხერთვისი)⁴. ხერთვისის ასეთი ახსნა ზ. ჭიჭინაძესაც აქვს: „სოფ. ხერთვისი იმიტომ დაერქვა, რადგანაც აქ ორთ ხეობის წყალი მიჰყავდა მეორე ხევის წყალს ერთვის და იმიტომ იტყოდნენ ხევთ ერთვისო და აქედან წარმოსდგა ხერთვისი“ (ოღონდ აქ ლაპარაკია აქარის მაქანლის წყალ-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 105.

² ა. შანიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმარების წინ ქართულ ზმნებში, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, II, თბილისი, 1922-1923, გვ. 262-275; აგრეთვე: ა. შანიძე, ქართული ფინის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1957, გვ. 268-277.

³ И. И. Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, 25, თბილისი, 1898, გვ. 115.

⁴ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938, გვ. 83.

ზე მდებარე ხერთვისზე)¹. „ხერთვის“ სიტყვის ეტიმოლოგიის თვალსაზრისით საინტერესოა ხალხური ლექსი:

გამოვიარე ხერთვისიო, ორი წყალი ერთვისიო...²

საქართველოს ისტორიაში კარგად ცნობილი ხერთვისის მდებარეობას ექ. თაყაიშვილიც ეხება: ხერთვისი იყო ქალაქი და პირველხარისხოვანი ციხე, რომელიც იცავდა ჯავახეთიდან საშჩხისაკენ მიმავალ გზას. ხერთვისი მდებარეობს მაღალკლდოვან კონცხზე ორთავე მტკვრის შესართავთან³. „ხერთვისი, რომლითგან მოყოლებული „ხევით სულ ჯავახეთი“ იყო...“

სხვადასხვა ენობრივ წრეში ხერთვისის სახელი სხვადასხვანაირადაა გადატეხილი: *Гертвис, Хертвис*, ...so wie Chartwis in denselben Gertwissy geschrieben wird⁴. Hammer-ი ჩრდილის ვილმუთისათვის რომ სასაზღაურო ცენტრებს ჩამოთვლის „ხერთვისის“ თურქულ, უთუოდ ქმთიბ ჩელებისეულ *خرتوس* ტრანსკრიფციას ასე კითხულობს: Chartos (=ხართოს)⁵; ადგილობრივ სომხურ მეტყველებაში „ხერთვის“ „ხართ“-ად წარმოთქვამენ; ასევეა მისი ვადათურქულელებული ფორმაც. ამ სახელის ქართული უმართებულო ფორმები ინდივიდუალური წარმოშობის უნდა იყოს: „ხელთვისის სახეაბის განმგებელს უფალს...“⁶ და „ხელთვისის სახეაბის სოფლის ბარალეთის მცხოვრებთა სომეხთა, ქართველთა და თათართაგან...“⁷

„დავთრის“ დროის ხერთვისი დიდი სოფელია, ლივსა და ნაპიჯის ცენტრი, რომელშიც აღრიცხულია 129 კომლი. თანამედროვე ხერთვისი შედის ასპინძის რაიონში, როგორც ხერთვისის სასოფლო საბჭო⁸.

2. სოფ. ალჯუა — *الحوا* (I 11, 174; II 13, 173). „დავთრის“ დროის ალჯუა ათკომლიანი სოფელია, რომელმაც ჩვენ დრომდე მოაღწია. ალჯუა ხერთვისი და კვარმა სოფლებთან ერთად შედიოდა ასპინძის რაიონის ხერთვისის სასოფლო საბჭოში⁹. ეგროპული რუსეთის სპეცრუჯაზე ხერთვისისა და კვარმის მიდამოებში აღნიშნულია *Алджва*, სხვა მსხვილმისწრაბიან რუკებზეა *Алджва, Алджуа*, ადგილობრივად ალჯუა ს წარმოთქვამენ. კ. ზიხერმანთან *Алджва || Алчуа* ახალციხიდან 36 ვერსის მანძილზეა ნაჩვენები (გვ. 23).

¹ ზ. ჭიჭინაძე, თამარ მეფე ქართულ მამამთავე ხეობი ცნობებით (მეცხე გამოცემა), თბ., 1911, გვ. 42. ² ს. მაკალათია, დასაბ. შრომა, გვ. 126.

³ МАК, XII, გვ. 22.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 54.

⁵ История военных действий, I, გვ. 53, 264.

⁶ ГОБ, II, 865.

⁷ *الحوا*. 408: Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, II, 23 აბი.

⁸ სტია, ფ. 79, ს. 5, გვ. 31.

⁹ იქვე.

¹⁰ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.

¹¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“.

3. სოფ. პრტენა — پرتنا (I 11, 175; II 13, 174). ადგილობრივ მკვიდრთა ახლანდელი წარმოთქმით — პტენა (ელ. ტაბატაძე); ხალხურ ლექსშიც ასეა:

გამოვიარე პტენასაო, თოფი ვესროლე მელასაო¹. არქივისეული სიების Брдине და Бардина ძლიერ დამახინჯებულ ფორმებია. გ. შალიბაშვილის მიერ არტაანიდან ქ. შ. წ.-კ. გ. ს. გამგეობისა. დში მოწერილ ქართულ წერილში გვაქვს ფრტენა, რაც სწორი არ არის². იმავე საბუთში რუსულად Пртена წერია. ცხადია, რომ ისტორიულად ამ სიტყვაში რ თანხმოვანი ყოფილა; ამას მოწმობს ყველაზე თვალსაჩინოდ „დავთარი“ და სხვა საბუთებიც. რ თანხმოვანი შემდეგ ამოვარდნილა და ახლა ოფიციალურ სიაშიც ამ სოფლის სახელად პტენა წერია³. ისიც ცხადია, რომ თავიდანვე ამ სიტყვას მკვეთრი „პ“ მოუდის და არა „ფ“. ეს სოფელი ჩუნჩხასთან ერთად ახალქალაქის რაიონის ჩუნჩხას სასოფლო საბჭოში შედის⁴.

არქივის მასალებიდან ჩანს, რომ 1841 წელს სოფ. პრტენის ნახევარი (8 000 ახის შემოსავლით) ეკუთვნის მემამულე ბეჭირ-ალა თაფლლი-ოღლის⁵. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ჩუნჩხასა და ალჯუასთან ყველაგან აღნიშნულია Пртена.

4. სოფ. მურჯიკანი — مرچکان (I 11, 175; II 13, 174). დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშანი არა აქვს, მაგრამ ასოთა მოხაზულობა და თანამიმდევრობა უმეტესად ხდის მის მურჯიკანი⁶ ნასოფლარია, შეადგენს პრტენის ადგილს, აქიდან კოთელიაში გადასახლდნენ⁷ (ნიკ. ნათენაძე). არქივის პირველ სიაშია Мурджикань, რაც სწორი არ არის; მეორე სიაშია Мурджикань (გვ. 13v, 11v). უფრო დამახინჯებულია ეს სახელი ერთ საბუთში, სადაც Мурткан წერია⁸. 1841 წლის საბუთიდან ჩანს, რომ მურჯიკანი უკვე გაუკაცრიელებულია და 11 000 ახიანი შემოსავლით ეკუთვნის მემამულე ბეჭირ-ალა თაფლლი-ოღლის⁹. მდებარეობს მურჯიკანი პრტენის აღმოსავლეთით (იხ. თანდართულ რუკაზე). ერთ საარქივო საბუთში ნაჩვენებია, რომ დაუსახლებელი სოფელი მურჯიკანი ახალქალაქიდან დაახლოებით 5 ვერსზე არის¹⁰. მურჯიკანი ასევე ნასოფლარადა დასახლებული პროფ. ს. მაკალათიასთანაა¹¹. „დავთარის“ დროის მურჯიკანი ექვსკომლიანი სოფელია. როდის მოხდა ამ სოფლის გაუკაცრიელება, არ ჩანს.

¹ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 126.
² სცია, ფ. 215, ს. 312, გვ. 1r.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 20.
⁴ სცია, ფ. 73, ს. 166, გვ. 2r.
⁵ აქედან გვარის სახელი მურჯიკნელი.
⁶ სცია, ფ. 77, ს. 23, გვ. 11v.
⁷ იქვე, ფ. 73, ს. 166, გვ. 2r.
⁸ იქვე, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22v.
⁹ მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 113.

5. სოფ. როკეთი — روكيت (I 11, 176; II 13, 175). სოფ. როკეთი აქვალ გიღმა, ტოლოშ ზევით¹ (პ. მაზნიაშვილი). რუკებზე ყველაგან აღნიშნულია სწორედ ტოლოშ ზევით — Рокет. არქივისეული სიების Рукет უთუოდ შეცდომაა (გვ. 13r, 11v). საარქივო საბუთში ნათქვამია: Агуз и Рокет состоит в Хертисском саяханате და სხვ. „დავთარში“ როკეთი 15 კომლიანი სოფელია, რომელშიც ჩვენ დრომდეც მოაღწია, სოფ. როკეთი ტოლოშ, ალანძია, აბგვიტა, ბნელი, ველსუნდა, ქუნცა, ოსკრია და ნარმანთან ერთად ასპინძის რაიონის ტოლოშის სასოფლო საბჭოში შედიოდა².

6. სოფ. ხიზაბაჯრა — ხიზაბაჯრა და ვარანტა სათესველებითურთ და სოფ. გომის ვენახებითურთ. خيزاباجرا مع ارضها و ارضها مع ارضها (I 11, 176; II 13, 175). „დავთარის“ დროის ხიზაბაჯრა სასოფლო დიდი, რომოკომლიანი სოფელია. ამჟამადც ხიზაბაჯრა (ს. ბროსესთან — Khizabawra; Rapport... II, 176) დიდი სოფელია, ახალქალაქიდან დაახლოებით 20 კილომეტრზე³. ხალხური ლექსი ხიზაბაჯრაზე შემდეგს ამბობს:

ხიზაბაჯრა ქარიანი. დარნებმ აქვს კარიანი.

წინ მიწდორი და უკან ტყე, ღებნო იცის ვეარიანი⁴.

ან არადა:

ხიზაბაჯრა დიდი არი. სულ ქართული ფრანგიაო...⁵

ამჟამად ხიზაბაჯრა ასპინძის რაიონში ცენტრია სასოფლო საბჭოში-რომელშიც გაერთიანებულია ვარჯაე, თოკ და სარო სოფლები⁶. სოფ. ხიზაბაჯრასთან ერთად იღრიცხულია:

1) ოსპანაურ სათესველი — მე კეთებულამ და დაბეჭდილი მაქვს ასპანაურ კიბხეთი ნიშნით. ამჟამად კითხვითი ნიშანი უნდა მოიხსნას. ადგილობრივმა მკვიდრმა პ. მაზნიაშვილმა დამადისტურა ხიზაბაჯრასთან ასეთი ადგილის არსებობა, ოღონდ არა ოსპანაური, არამედ ოსპანაური; ეს უნდა იყოს „დავთარის“ შემდგენლის შეცდომა.

2) ვარანტა სათესველი — მე ეს სიტყვა ამოუკითხავად დავტოვე, რადგანაც სათანადო მასალა არ აღმომაჩნდა. II წიგნის დაბეჭდვის შემდეგ ვარძიის მუზეუმის მეცნიერმა თანამშრომელმა რუსულად გვერდწითელმა მაკნობა ხიზაბაჯრის მახლობლად ვარანტა ნასოფლარის არსებობის შესახებ. შემდეგში ეს ფაქტი ამხ. პ. მაზნიაშვილმაც დიადისტურა, ოღონდ ვარანტა და არა ვარანტაო. „დავთარის“ დავთარშიც ვარანტა-ა (ჩვეულებრივად ასოთი ტ თანხმოვანი გადმოიცემა). ამრიგად

¹ სცია, ფ. 79, ს. 10, გვ. 4r; იქვე, ფ. 73, ს. 35, გვ. 3r; იქვე, ფ. 223, ს. 55, გვ. 3r.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — ასპინძის რაიონი.
³ იქ. თაყაიშვილი, МАК, XII, გვ. 18 და II. Ростомов, Алашадский уезд и археологическом отношении, СМОМН, 25, გვ. 112.
⁴ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 74.
⁵ იქვე, 125.
⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.

ხიზაბაგრის მეორე სათესველის ზუსტი სახელი ვ არ ან ტ ა უნდა იყოს. ბოლოს ჩვენ ისიც შევნიშნეთ, რომ ეს სათესველი მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია ასე—Ур[очище] Варанта¹.

3) ხიზაბაგრას მიწერილი აქვს აგრეთვე, ალბათ ხიზაბაგრასთან მომიჯნავედ მდებარე, სოფ. გომის ვენახები. სოფ. გომზე ჩვენ ცოტათი ქვემოთ (№ 22) გვექნება ლაპარაკი.

4) მინაწერში ნახსენებია حوس (?) ჩაირი, რომლის ამოკითხვა არ ხერხდება.

7. სოფ. ჩუნჩხელი კუნაპეტ[ის] ტბა [?] სათესველით — چوخچو (I 11, 177; II 13, 177). ამ სოფლის თანამედროვე ქართული და საერთოდ აღიარებული სახელია ჩუნჩხა. ეს დასტურდება ხალხური ლექსითაც:

გამოვიარე ჩუნჩხასაო, ქალები ჰკრეფდნენ ჩინჩხვარსაო².

ადგილზე ეს სოფელი ახლა მხოლოდ ამ სახელით არის ცნობილი. მაგრამ ისევე როგორც „დავთარში“, სხვა წერილობით წყაროებშიც ამ სოფლის სახელად მოხსენებულია ჩუნჩხელი, მაგალითად: ...в Ахалкалакском санджаке деревня Чунчхель...³, деревня Чунчхель, населенная восьмью семействами⁴, Чунчхел⁵ და სხვაგანაც ბევრგან. ამ სახელწოდების ჩუნჩხელი ფორმა ჩვენ გვხვდება აგრეთვე ზოგ ქართულ საბუთშიც. მაგალითად, საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივში დაცულია წერილი, რომელიც 1914 წ. არტაანიდან გამოუგზავნია ქ. შ. წ.-კ. გ. ს. გამგეობისათვის გ. შალიბაშვილს. წერილში ლაპარაკია სოფ. პრტენიდან, მურჯახეთიდან და ჩუნჩხელიდან გლეხების გადასახლებაზე არტაანში⁶. „დავთარში“ ამ სოფლის სახელი მთლიანად დიაკრიტული ნიშნებითაა დაწერილი და მისი კითხვა გაადვილებულია. უეჭველია, რომ ამ დაწერილობის ბოლოს იკითხება კ (=-ელ; იხ. დედაძი, გვ. 163). მართალია, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ბოლოკიდური კ და ე ერთნაირი მოხაზულობისაა და ძნელი გასარჩევია „ელ“ მარცვალა ბოლოს თუ „ეთ“. მაგრამ აქ თითქოს „კ-ელ“ მარცვალა უნდა გვექონდეს. ამას მხარს უჭერს არქივისეული სიის Чунчхель ვარიანტი (გვ. 13v, 11v). თუ ისტორიულად იყო ჩუნჩხელი (ან შეიძლება ჩუნჩხეთი, ჩუნჩხათი), რატომ უნდა მოეცა ამას ჩუნჩხა, აუხსნელად რჩება. ამის შესახებ მხოლოდ ერთი რამ შეიძლება მოუვიდეს კაცს კუთაში: „დავთარის“ შედგენის დროს, რა თქმა უნდა, ადგილობრივი მოსახლეობა მთლიანად ქართველებისაგან შედგებოდა და ეს მოსახლეობა ფლობდა მხოლოდ ქართულ ენას. შესაძლებელია, თურქ მოხელეს, რომელიც აღწერას აწარმოებდა, ყოველთვის და ყველგან არ ჰყავდა თარჯიმანი. ამ გარემოებას კი შეეძლო ზოგჯერ გამოეწეო

¹ Спелкарта Европ. России.
² ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 126.
³ სვია, ფ. 1012, ს. 26, გვ. 1v.
⁴ იქვე, ფ. 1012, ს. 21, გვ. 7r.
⁵ იქვე, ფ. 223, ს. 19; ასევეა К. Зиссерман-თან, გვ. 27.
⁶ იქვე, ფ. 215, ს. 312, გვ. 1r, 3v.

ასეთი გაუგებრობა: ინფორმატორი აღწერს ენებზე, რომ ის ჩუნჩხელია, ხოლო თურქი მოხელე „ჩუნჩხელ“ სიტყვას ეღებს სოფლის სახელიდ და „დავთარში“ შეაქვს „ჩუნჩხელი“. შემდეგში „დავთარში“, როგორც სხვებით ოფიციალური დოკუმენტი, საფუძველი იყო ყოველგვარი ოფიციალური მიმოწერისა. ჩვენ დავინახეთ, მაგალითად, რომ დასახლებულ პუნქტთა ე. წ. არქივისეული სიის ორივე ვარიანტი „დავთარიდან“ არის ვადმოღებული. მაშასადამე, საბუთებში „დავთარიდან“ უნდა იყოს გავრცელებული ამ სოფლის სახელად „ჩუნჩხელ“ ფორმა, რომელმაც, შეიძლება, ფეხი მოიკიდა ადგილობრივი საზოგადოების კანცელარიულ წრეებში.

XVI საუკუნის დასასრულის ჩუნჩხა 52 კომლიანი, დიდი სოფელია. ჩვენი დროის ჩუნჩხა ახალქალაქის რაიონში ცენტრია ჩუნჩხის სასოფლო საბჭოში, რომელშიც აქ უკვე განხილული პტენა სოფელიც შედის¹.

სოფ. ჩუნჩხასთან დასახლებულია სხ ასკ სათესველი. აქ ასოები, ვგონებ, სწორადაა ამოცნობილი (შდრ. დედაძი, გვ. 163) და წაიკითხა ამ მოხაზულობისა შეიძლება კუნაპეტ[ის]-ტბად, კუნაპეტ[ის] ტბად და სხვ.

8. სოფ. დადეში — ادش (I 12, 178; II 13, 177). სწორედ აქ განსახილველი ზონისათვის ვახუშტი წერს: „კვალად მტკვარს მოერთვის, კობტის ტბის შესართავს ზეით, დადეშის-ქევი, გამომდინარე ერუშეთის მთისა. დადეშს არს მონასტერი... აწ ცალიერი², დიშ. ბაქრაძით „დადეშის“ ეკლესია მდებარეობს აწინდელ ახალციხის მაზრაში, მტკვრის შენაკადის დადეშისწყლის მარჯვენა ნაპირზე³. ამგანადაც ეს სახელი „დადეშ“ აღწარმოიქმნის (ელ. ტაბატაძე). 1852 წ. ერთ საბუთში ნათქვამია: საქმე ყირხ-ტესალოვის მიერ უკანონოდ დაუფლების შესახებ სოფ. დადეშის მეორე ნაწილსა...⁴ ჩვენი უნივერსიტეტის კურსდამთავრებულმა ანხ. ნიკ. დიასამიძემ დადეშზე შემდეგი ცნობა მომაწოდა: „ყოფილ დადეშ სოფელს ორი ძველი ნასოფიარი აქვს, ერთი მის ზემოთ და მეორე მის ქვემოთ, მტკვრიდან ერთი კილომეტრის მანძილზე; ზემო დადეშს ძველ დადეშს (თურქულად — დერაან დადეშ) ეძახიან, ქვემოს კი უწოდებენ ნიკოლოზის გვერდს...“

„დადეშის“ სახელით ცნობილია გეოგრაფიული პუნქტი კიდეც ამავე „დავთარში“ მიხედვით ქანარბელის ნაძიგში (№ 23)⁵; თლინდ ამ პუნქტის სახელი კუნაპეტ[ის] ფონეტიკურად მთლიან არ ემთხვევა „დადეშს“ (მესამე თანხმობანი თურქული დაწერილობის მიხედვით „თ“ თანხმობანი და არა „დ“). მაგრამ ეს ქართული მკვლერის მეტერადობის დაბალი დონის გამო მიღებული აკუსტიკური შთაბეჭდილების შედეგი უნდა იყოს). მართალიც ეს ქანარბელის სტაქა დღე „დადეშ“ აღწარმოიქმნის⁶. მესამე პუნქტი „დადეშის“ სახელით

¹ სპ. სრ. აღმ. ტერიტ. დაყოფა, გვ. 20.
² აღწერა სამეფოსა: საქართველოს, გვ. 127-128; შ. ბროდ-თი Dadech (Rapports... II, 151).
³ ჩვენს ქართულ ნამუშევარს უკანონოა, 63.
⁴ სვია, ფ. 73, ს. 136.
⁵ იხ. აქვე ჩილდისის ლიგ, ქანარბელის ნაძიგ, სოფ. № 23.
⁶ სპ. სრ. აღმ. ტერიტ. დაყოფა, გვ. 20.

ცნობილია უკვე სამცხე-საათაბაგოს კოლას პროვინციაში „დადაშო“ს სახე-ლით. თავისი ბოლოკიდური „შ“ თანხმოვნით „დადეშ“ სიტყვა ზანური წარმოშობის ტოპონიმიკური სახელის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

მდებარეობა დადებისა ნაჩვენებია ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე: იგი ერკოტა და ქუნცა სოფლებს შუაა. დადში ასპინძის რაიონში ერკოტის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ერკოტა და ქვემო ვარნეთ სოფლებთან ერთად².

დადების მდებარეობა უფრო ზუსტდება ერთი საარქივო საბუთის მო-საქმეებით: Делен — деревня, половина казенная, половина помещичья; при родниках: Мязмятинкаро³ и Тхис(?)икаро, на возвышенном месте по косогору, под подошвою кургана Тхингора и над оврагом Паргиза⁴. რო-გორც შემოთავაზო იყო აღნიშნული, დადში ორი ყოფილა ქვემო და ზემო. აქ იღწერილი ქვემო დადებია, ხოლო ზემო დადებზე, რომელსაც ახლა ძველ დადებს ან ვერანა დადებს ეძახიან, ამ საბუთში შემდეგია ნათქვამი: Делен — пустошь, половина казенная, половина помещичья, при роднике Делен Деленишкаро, на косогоре под подошвою горы Бера(?) и курганом Сакришери, около горы Пиндагеоргис сери...⁵

9. სოფ. აძგვიტა დიკისწყარო სათესველითურთ **مزرعة مع آبار** (I 12, 179; II 13, 178). ადგილობრივი მკვიდრები (ნიკ. დიასამიძე, ელ. ტაბატაძე, პეტრე ნაზნაშვილი) ამბობენ, რომ ამ სოფლის ქართული სახელი აძგვიტა იყო, ახლა აწყვიტა-ს ეძახიანო. ამ სახელის თურქული ტრანსკრიფცია — **آذگوز** იმას ადასტურებს, რომ ნამდვილი ქართული სა-ხელი აძგვიტა უნდა ყოფილიყო: ძ თანხმოვანი ჩვეულებრივად ჯ ასითია გადმოცემული, გ თანხმოვანი აგრეთვე ჩვეულებრივად ქ ასითი, ხოლო ვი კომპლექსი ავაგ⁶ითა (=უ) და ტ თანხმოვანი აგრეთვე ჩვეულებრივად ასითი არის ბოლზე გადმოცემული, ასე, რომ აძგვიტა მართლაც თურქულად — **آذگوز**-ად უნდა ყოფილიყო დაწერილი. განვიხილოთ კიდევ მასალები: რუ-სულ ტრანსკრიფციაში ეს სიტყვა მომეტებულად ასე გვაქვს მოცემული — **Азгюда**⁷, **Азгуда**⁸, კ. ზისერმანთან — **Азгюда** (გვ. 7). ორთავე არქივისე-ულ სიებში აგრეთვე **Азгюда**-ა (გვ. 13v და 11v). ყველა ეს ვარიანტი ახლო-საა ერთმანეთთან და კვლავ აძგვიტა ფორმის სასარგებლოდ ლაპარა-კობს. „აძგვიტა“ს რუსულად გადმოცემისას, რა თქმა უნდა, ამ სიტყვის გადათურქულებული ფორმებიც ახდენენ გავლენას. ამით აიხსნება, ალბათ, რომ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 56.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.
³ აქური მახინჯილების („მ ა ზ მ ა ნ ი — ბალნის მსთველი“, საბა) საგვარეულო სახე-ლია.
⁴ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 41v.
⁵ იქვე. ამ სოფელზე დაწერილია სულთნის ბარათები (1812-1814 წ.), რომელიც დაცუ-ლია სცია-ში (თურქული საბუთი, № 28, 29, 31 და აგრეთვე 1 ბუირულდი, № 267.
⁶ სცია, ფ. 223, ს. 31, გვ. 17v.
⁷ იქვე, ფ. 79, ს. 10, გვ. 4r; იქვე, ს. 15, გვ. 3r; იქვე, ს. 11, გვ. 36r; აგრეთვე ფონდი 1012, ს. 7, გვ. 5r და ფ. 73, ს. 35, გვ. 8r.

ქართული თანხმოვნები პრინციპში რუსულადაც თითქმის ისევე გადმოცე-მული, როგორც თურქულად: ძ → з, ვი → в, ტ → д და სხვ.; ვარდა ამისა, მე ჩაწერილი მაქვს აგრეთვე აძგვიტა-ს ქეშმარიტი თურქული ფორმა — აზგუდა (გ. ი. ვი კომპლექსი რომ უ-ს გვაძლევს). ერთ შემთხვევაში კი ჩვენ გვაქვს ქართულ ორიგინალთან უფრო ახლო **Азгюда** ფორმა. ამ რუსული **Азгюда** ფორმის გამოცხადი უნდა იყოს ქართული „აზღუდა“, რომელიც ერთხელ შეგვევლია. რაც შეეხება აწყვიტა ფორმას, რომელიც ოფიციალუ-რადაც, მიგრამ უმართებულად, დადასტურებულია, „აძგვიტა“ს გააზრების შედეგი და რომელიც ხალხური თქმულების საფუძველზე მიღებული ხე-ლოვნური ფორმა უნდა იყოს. სახელი აწყვიტა რომ ყოფილიყო, ყ თან-ხმოვანი არავითარ შემთხვევაში ქ (-ჟ) ასითი არ გადმოიცემოდა.

ამრიგად, ადგილობრივ მკვიდრთა წარმოთქმულების მიხედვით და სატრანსკრიფციო მონაცემების საფუძველზე უნდა ვიფიქროთ, რომ აძგვიტა-ს ამ სოფლის სწორი ქართული სახელია.

სოფ. აძგვიტა დღეს ასპინძის რაიონის აძგვიტის სასოფლო საბჭოს ცენტრია. რომელშიც ქუნცა სოფელიც შედის. „ადვორის“ II წიგნში და-ბეჭდილი „აწყვიტა“ სწორი არაა და „აძგვიტა“დ უნდა შესწორდეს.

აძგვიტაზე არქივის მასალებში შემდეგი ცნობებია კიდევ: **Азгюда — де-решня казенная при роднике Азгюдашкаро и ручья Каса-суи, по косогору на двух курганах...** იქვე ნაჩვენებია მეორე — დაუსაბუთებელი აძგვიტა: **Азгюда — пустошь казенная, при роднике она, на возвыш. месте, на верхние кур-гана Пирахлара, при баке кургану дараи и при горе Капи-кан...**⁹

აძგვიტასთან დასახლებულია **آذگوز** სათესველი, რომელსაც ჩვენ პირობითა დიკისწყაროდ ვცოხვართ.

10. სათესველი ბავრა და **بولس(?) — موات و موات مزرعة** (I 12, 179; II 13, 178). ამ სათესველების შესახებ ცნობები ეწრ მოვიპოვე. ვფიქ-რობ მაინც, რომ ბავრა სწორად უნდა მქონდეს ანოკითხული. „ბისაბე-რა“ სიტყვაში „ბავრა“ გვაქვს („ბისა“ სახელის მატარებელი პუნქტიც არის) და ეს უთუოდ ზოგადი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა იქნებოდა, ახალქალაქ-თან ახლი კიდევ არის ცნობილი სოფელი ბავრა. მეორე სათესველი შეიძ-ლება „მოლით“ად იყოს წაიკითხული.

11. სოფ. ტოლოში — **طولوش** (I 12, 179; II 13, 178). ტოლოშ სა-ხელწოდება სწორია:

გამოვიარე ტოლოშსაო, წისკვილი ზრუნავს ბოლოსაო.
„სოფ. ტოლოშს ლეპისის საზოგადოებაში პირველი ადგილი უჭირავს. სოფელი მესხეთისა და ჯავახეთის საზღვარზედ ძვეს მდ. მტკვრის მარცხენა

¹ სცია, ფ. 73, ს. 14, გვ. 1r.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.
³ იქვე.
⁴ სცია, ფ. 53, ს. 158, გვ. 43v.
⁵ ს. მაკალათია, ნესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 126.

შარეს, სოფელს ჩამოსდის ორი წყალი—ანალურა და ხევა¹. სოფ. ტოლოში „დავთრის“ დროსაც მნიშვნელოვანი სოფელი ყოფილა; მასში დასახელებულია 6 ვენახი და ბალი; სოფელში 18 კომლი მოსახლეა. ტოლოში ხერთვისიდან დაახლოებით 1 კილომეტრის მანძილზეა. ტოლოზე შემდეგი დეტალური ცნობებია ერთ საბუთში: Толош—селение помещичье, при речке Хева и при ручье Сагубара, на косогоре под подошвой каменистого кургана Кивана и окружено горами Харишеванисверди...² „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელ-მთავარი და მწყემსნი“ში მოხსენებულ ტალაშო პუნქტთან („ერუშნელის სამწყნო ტალაშოს ზეითი სულა...“) ჩვენს ტოლოშს, ვფიქრობ, კავშირი არ უნდა ჰქონდეს³.

დღევანდელ ასპინძის რაიონში ტოლოში შეადგენს ტოლოშის სასოფლო საბჭოს⁴.

12. სოფ. თოღერთა—تولارت (I 12, 180; II 13, 179). „დავთრის“ დროის თოღერთა პატარა სოფელია—14 კომლიანი. ერთ საბუთში მოთავსებულია ცნობა იმის შესახებ, რომ კერძო მემკვიდრის სოფელ ხულგუმოს 14 კომლი ითხოვს გადასახლებას в пустопорозжюю деревню Толерту⁵. ქართულად რომ თოღერთა იქიდანაც ჩანს, რომ ალ. ფრონელი სწორედ ასე ახსენებს⁶. რუკებზე (ხუთვერსიანი და სხვ.) გელსუნდასთან და შალოშეთთან აღნიშნულია Толерта (Толерто, ჩანს, შეცდომაა)⁷. თოღერთის ადგილმდებარეობა ასეა დაზუსტებული ერთ საბუთში: Толерта—деревня помещичья, при отдаленном ручье Цхалмертхев, на возвышенном месте под подошвой курганов: Санikli и Вариадав и при овраге Кудулетхев...⁸ თოღერთა XIX საუკუნეში უკვე გაუკაცრიელებულია.

არქივისეულ ორთავე სიაში ამ სოფლის სახელი დამახინჯებულია: Толерина (გვ. 13v) და Толерина (გვ. 11v), რაც უნდა გასწორდეს.

13. სოფ. ცხეკნელა—سختان (I 12, 181; II 13, 180). ადგილობრივ მცხოვრებთა კარნახით ცხეკნელა ჩაწერილი მაქვს როგორც ნასოფლარი. არქივისეულ ორთავე სიის შემდგენლებს ამ სოფლის სახელი ვერ ამოუკითხავთ, ამოუწერიათ მაინც და ძალზე დაუმახინჯებიათ: Сажипоине (13v), ხოლო მეორე სიის ვერც იკითხება (გვ. 11v). სოფ. ცხეკნელაში „დავთრის“ დროს 7 კომლია, დღეს უკვე უკაცრიელი.

ცხეკნელა ნასოფლარის ადგილმდებარეობა გარკვეულია: ხუთვერსიან რუკაზე ალჯუა და ჩუნჩხა სოფლების სანახებში ფიქსირებულია P. D. Her-

¹ გ. შატერაშვილი, სოფ. ტოლოში, „ივერია“, 1901, № 80.

² სცია, ფ. 53, ს. 158, გვ. 44v; იქვე, ფ. 73, ს. 166, გვ. 2r (მ. ბროსესთან—Toloch: Rapports... II, 154).

³ დ. ბაქრაძე, АПГА, 81; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 56.

⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.

⁵ სცია, ფ. 74, ს. 18, გვ. 4r; იქვე, ფ. 73, ს. 166, გვ. 2r.

⁶ დიდებული მესხეთი, გვ. 128.

⁷ К. Зиссерман, 9.

⁸ სცია, ფ. 53, ს. 158, გვ. 44v.

ნ.ს.ი, რაც უფროდ ცხეკნელა პუნქტის დამახინჯებული სახელია. სხვა რუკაზე ეს სახელი უფრო დამახინჯებულია: Нх...ანი, შუა არ იკითხება. არქივის 1841 წ. საბუთში სოფ. ალჯუასთან ნახსენები пустопорозжюю Цителас-ც ეს ცხეკნელა უნდა იყოს¹.

14. სოფ. ნიჯგორი — نجور (I 12, 181; II 13, 180). როგორც ჰემოთ დავრწმუნდებით, ამ სოფლის მართალი სახელი ნიჯგორია და არა ნიჯღორი. მართალია, თურქულ დაწერილობაში შესაძრ ასო გ-ნია (ღ), მაგრამ ამ შემთხვევაში ეს გ მარცვლის თავიკიდურ მდგომარეობაში ხზულ უკანაენისმიერ „გ“ თანხმოვანს გადმოსცემს. ასეა ეს ახალ თურქულში (მაგალითად غـ=ghay ‘ნისკარტი’, غرب (არაბ.)=garip — ‘უცხო’ და სხვ.) და, როგორც ირკვევა, XVI საუკუნის დასასრულს უკანარიგის ხმოვნების გარემოცვაში გ უკვე ხზულს გადმოსცემდა. ქართულში نجور-ით გადმოცემული გეოგრაფიული სახელის უტყუარი სახეობა — ნიჯგორი შენახულია როგორც ადგილობრივ ცოცხალ მეტყველებაში (ელ. ტაბატაძე, ნ. ნათენაძე, ნ. ლომსაძე), ისე წერილობით წყაროებშიც და ფოლკლორშიც:

ფაშა ჩამოხტა ხანდოსა
ხანდოსა, არა ნიჯგორსა,
კარგისა მასპინძლისასა,
ხან მაწონს სჭამდა, ხან დოსა².

ვახუშტის სწორედ ნიჯგორი³ აქვს ისევე, როგორც მ. ბროსესაც—Nidigor⁴. არქივისეულ სიებშიც Нижгор-ი გვაქვს (გვ. 14r, 11v). ზოგიერთ რუკაზე, მაგ., „ვეროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“, ეს სახელწოდება დამახინჯებულია—Ничгор, Ичгыгор, Ичгор და სხვ.

„დავთრის“ დროის ნიჯგორი დიდი სოფელია—35 კომლიანი. 1859 წლის საბუთების მიხედვით ნიჯგორი უკვე გაუკაცრიელებული ჩანს: Ниджгор—пустошь казенная, при роднике Квандискири, по косогору под подошвой скалистой горы Ташибани, по правую сторону реки Курм...⁵ ამ ნასოფლარისათვის აღნიშნულია უკვე დანგრეული მართლმადიდებელთა ეკლესია და აგრეთვე კოშკის ნანგრევი⁶. „ნასოფლარი ნიჯგორი დღეს საროელების მფლობელობაშია, ზოგი საროელი ნიჯგორს გადასახლდა. ნიჯგორში წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიაა“ (ნიკ. დიასამიძე). 1859 წლის საარქივო მასალაში იხსენიება Пустошь Нижгор, რომლის საძოვარი ადგილები დახკავეს საროელებმა⁷.

¹ სცია, ფ. 73, ს. 166, გვ. 2v.

² პოოფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის, კრებული „მარტისტიკულ ენათმეცნიერებათათვის“, თბილისი, 1934, გვ. 35.

³ ალჯუა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 128 და 131; აგრეთვე ვახუშტის სია, გვ. 32r.

⁴ Rapports... II, გვ. 151.

⁵ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 24v.

⁶ იქვე, სცია, ფ. 74, ს. 55.

ს.ს. ორბელიანის მიხედვით „ნიჯგორი საისრე დიდი კაპარტი, ხოლო შენიჯგორე და ნიეორგალი მნე მისი“¹.

15. სოფ. დილიცკა ტაშლიგროლ ჩაირითურთ კოლ ასაშა (I 12, 182; II 13, 181). ვახუშტის თავის სიაში აქვს დილიცკა (გვ. 32r); რუკებზე სოფ. პრტენის მიდამოებში (მაგალითად, ევროპული რუსეთის სპეც-რუკაზე) Дилиска-დ აღნიშნული პუნქტი ეს ჩვენი დილიცკა უნდა იყოს (მართალია ჩვენ II წიგნში „დილიცკა“ გვაქვს დაბეჭდილი და ელ. ტაბატაძე-ნაც ასე გადმოძეა, მაგრამ უფრო სწორია, შეიძლება, ვახუშტის ინდექსის დილიცკა). გავ. „გამარჯვების“ 1952 წლის 23.X-ის ნომერში იხსენიება არა დილიცკა, არამედ დილისკა შემდეგ კონტექსტში: „იარჯა, ბულაშენი, ჩუნჩა, დილისკა“². ადგილზე მე ჩაწერილი მაქვს „დილიცკა“. ასევე დილიცკაა გასეთ „ივერიის“ მიხედვით³. უთუოდ ეს უკანასკნელი ვარიანტი უნდა მივიღოთ პირველად და სწორ ქართულ ფორმად. დილიცკა, დილისკა და მისთანანი გადაგვარებულ ფორმებად ჩანს.

ამჟამად „დილისკა“ (დილიცკა) ჩამძვრალა, ბავრა და ხულგუშო სოფლებთან ერთად ახალქალაქის რაიონის ახალქალაქის სასოფლო საბჭოში შედის⁴. პ. შაზნაიშვილით, დილიცკა „ხერთვის ზემოთა ახალქალაქთან“. „დაეთრის“ დილიცკა სოფელია, რომელშიც აღრიცხულია 13 კომლი მოსახლე.

სოფ. დილიცკასთან იხსენიება ჩაირი კოლ ასაშა — თაშლი გროლ (= „ქვიანი ტბა“). შეიძლება „თაშლი გროლ“ ქართულის თარგმანს წარმოადგენდეს.

16. ორმოცი, სოფ. საროს ვენახების გამორიცხვით — ارسوس جز (I 12, 183; II 13, 182). არქივისეულ სიგებში Ормуც-ი გვაქვს (გვ. 14r, 11v), ე. ი. მთლიანად გადათურქლებული ფორმა: მეორე მარცვლის ო უ-შია გადასული, ც თანხმოვნის ნაცვლად ს გვაქვს. I სიის Ормуц შემდეგში ვილაცას, ალბათ ქართველს, Ормоц-ად გაუსწორებია.

უკვე „დაეთრის“ დროს ორმოციში მოსახლეობა არ არის. ადგილზე ჩაწერილია, რომ „ორმოცი სოფ. საროს საყანებია, ე. ი. ორმოცი საროსთან ყოფილა. ორმოცის ადგილმდებარეობის დასაზუსტებლად მნიშვნელობა აქვს თქმულებას: ...сидел он пашей в Хертвисе... Взрыв был такой сильный, что Агзи-ачу⁵ взлетел на воздух и с крепости упал вниз. Могилу его и ныне указывают на левом берегу р. Курь, против места «Ормоци» (сорока)...⁶

¹ ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1928, გვ. 259.

² დილისკა-ა აგრეთვე „დროება“ში, 1879, № 184.

³ ე. კობტონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან, „ივერია“, 1894, № 155.

⁴ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 20.

⁵ Агзи-ачуг — (თურქ. ağz-ı-açık = 'ротозең').

⁶ Н. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, XXV, გვ. 16.

ამ სოფელ ორმოციანა დაკავშირებული აგრეთვე ერთადგილი თქმულებებში შოთა რუსთაველზე. „ბოლოს შოთას უკისრია ხაზინადრობა ეარძია-ში. შოთას აქ შეყვარებია ორმოციის ბატონის ქალიშვილი. ორმოციის მებატონენი ყოფილან ორმოცი ძმანი (ეს ციხე ახლოს არის ვარძიასთან)... შოთას მოესხენებია, რომ მე უკვე დასახლებული ვარ ორმოციის ბატონის ქალიშვილში...“¹ ერთ საბუთში ორმოცი შეწერილი აქვს იმდენივე ახსი, რამდენიც „დავთარში“: Ормоц — 2 000 ахал².

ამრიგად ცხადია, რომ ნასოფლარი ორმოცი სოფ. საროსთანაა. სოფ. ორმოციში ვენახები საროელების ყოფილა, რადგანაც სოფ. ორმოცი რომ დაბეჭდილია 2 000 ახით, იქვე შენიშვნაა გაკეთებული, რომ ამაში საროს ვენახები არ შედისო.

17. სოფ. ქუნცა — کونسا (I 12, 183; II 13, 182). ადგილობრივ მკვიდრობაგან ჩაწერილი მაქვს ქუნცა. ნიკ. დიასამიძის მიხედვით „სოფ. ქუნცა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზეა“. რუსულ საბუთებშიც Кунца³ გვაქვს. ქართული საბუთის „ქუნცა“ სწორი არ არის. არქივისეულ სიგებში გადათურქლებული სახელებია — Кунца (მერე გადასწორებულია Кунца-დ (გვ. 14r, 11v). მ. ბროსესთან Khountsa გვაქვს⁴.

მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ყველგან დადგენილია და ადგილასთან ახლო აღნიშნულია Кунца. ქუნცაში „დაეთრის“ დროს 8 მოსახლეა. 1859 წლის საბუთში ქუნცის რელიეფი ასეა დახასიათებული: Кунца-деревня помещичья, при ролниках Кашинарисшаро и Илдалисшаро на ровном месте под подошвой кургана Саидрауло, против скалистой горы Саватия, между двумя балками: Карниота, Сагубара...⁵ აქვე ნაჩვენებია შაროლმადიდებელთა ეკლესიის ნანგრევები და გამოქვაბულები.

ამჟამად ქუნცა ასპინძის რაიონში სოფ. აძგვიტასთან ერთად აძგვიტის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია⁶.

18. სოფ. ბნელა — بانلا (I 12, 183; II 13, 182). არქივისეულ სიგებში გადათურქლებული ფორმებია Бинла (I სიაში გადასწორებულია Бинла-დ — გვ. 14r, 11v). ყველა ადგილობრივი მკვიდრისგან ამ სოფლის სახელად ჩაწერილი მაქვს — ბნელა. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აგრეთვე Бинла გვაქვს, ასევეა ე. ზისერმანთან (გვ. 7: „ევროპული, რუსეთის სპეცრუკაზე“. ალბათ შეცდომით, Бинла-ა). ვახუშტის სიაში თითქოს ბნელა⁷ (გვ. 32r), ერთ ქარ-

¹ დასახლებული ვარ ქალია თურქული evlenmiş სიტყვისა, რომელიც ნიშნავს „ცოლშერთული ვარ“, „დაქორწინებული ვარ“.

² ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 41. აგრეთვე გავ. „კომუნისტი“, № 198, 1937, 30.VIII: ი. მეგრელიძე, გადმოცემები ბუნსაველის შესახებ, სტალინობი, 1954, გვ. 55.

³ სტია, ფ. 73, ს. 166, გვ. 2v.

⁴ იქვე, ფ. 73, ს. 145; ფ. 79, ს. 1, გვ. 1r; ასევეა К. Зиссерманთან, გვ. 7.

⁵ იქვე, ფ. 77, ს. 14, გვ. 1r.

⁶ Rapports... II, გვ. 151.

⁷ სტია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 43r.

⁸ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 18.

თულ საბუთშიც ასეა: „წიგნი ჩასაწერათ მცხოვრებთაგან ახალციხის უბნისა ხერთვისის უჩასტკისა სოფლისა ბნელას... ჩემბ წლისათვისა“. „ხიზა-ბაერის ეკლესიაზე მიწერილია რამდენიმე პატარა სოფელი: ვარგავი, ბნელა და სხვ.² საქ. სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობის IV ტომში წერია „ხიზაბაერის, ვარგავის და ბნელოსი ახალქალაქის მახრისა...“ მაგრამ ეს ბნელო სწორი არ უნდა იყოს, რაც იქიდანაც ჩანს, რომ საძიებელში ბნელი-ა³. ყოველ შემთხვევაში ამ ადგილის თანამედროვე სახელი, შეიძლება გააზრების შედეგად, ბნელი-ა-ა. „დავთრის“ ასე—ბნალა შეიძლება ასახედეს ამ სახელის უფრო ძველ ფორმას. К. Ган-ი სოფ. ბნელას სახელს უკავშირებს ბნელ სიტყვას⁴.

ბნელა „დავთრის“ დროს 7 კომლიანი სოფელია. ჩვენ დროს ბნელა ასპინძის რაიონში ტოლოშ, ალანძია, აძვიტა, გელსუნდა, ქუნცა, ოსკერია, როკეთ და ნარმან სოფლებთან ერთად ტოლოშის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁵.

საარქივო მასალაში მოიპოვება ცნობა, რომელიც უფრო აზუსტებს სოფ. ბნელის მდებარეობას: Бнела — деревня казенная, при реке Куре, на Косогоре, под курганом Сакула, при балке Кишладара...⁶

19. სოფ. კვარშა — قوارشا (I 12, 184; II 13, 183). სოფლის მდებარეობაზე საინტერესოა ი. როსტომაშვილის ცნობა: Селение Кварша лежит к северо-западу от г. Ахалкалак, в 18 верстах от него, на краю Джавахетского плоскогорья, над самим Хертвисом. Здесь сохранилась довольно большая грузинская церковь...⁷ აგრეთვე ნა ხვთე ნად Хертвисამი в селении Кварша⁸. ქართულ სახელადაც კვარშა მაქვს ჩაწერილი. რუკებზე ხერთვისთან ახლო კვარშა ყველგან ფიქსირებულია. საარქივო საბუთებში იხსენიება როგორც სახაზინო სოფელი კვარშა⁹. „დავთრის“ დროს კვარშა 8 კომლიანი სოფელია. კვარშა ასპინძის რაიონში ხერთვის და ალჯუ სოფლებთან ერთად ხერთვისის სასოფლო საბჭოში შედიოდა¹⁰.

20. სოფ. ალანძია — آلانڈیا (I 12, 184; II 13, 183). არქივისეულ სიგებში А л а н з и я (казенная пустошь) წერია (გვ. 14r, 12r). ალანძია ხერთვისიდან 3 კილომეტრის მანძილზეა“ (პ. მაზნიაშვილი). მ. ბროსესთან

¹ სკია, ფ. 73, ს. 14, გვ. 1r.
² ი. ალხაზიშვილი, სოფ. ზოხაბავრა, „ივერია“, 1897 წლის № 78.
³ საქ. სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, IV, გვ. 62; საძიებელი, გვ. 487.
⁴ Опыт объяснения кавказских географ. названий... СМОМПК, 40, გვ. 26.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“.
⁶ სკია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 43r.
⁷ И. П. Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, XCV, გვ. 72.
⁸ И. Исарлов, Письма о Грузии, გვ. 8.
⁹ სკია, ფ. 79, ს. 14, გვ. 1r.
¹⁰ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“.

წერია Alindja, რაც დამახინჯებული ალანძია უნდა იყოს¹. რატომღაც რუკებზე (ხუთვერსიანი და სხვ.) А л а н з и я გვაქვს. მე ვფიქრობ უფრო სწორია „დავთრში“ ფიქსირებული ალანძია ფორმა, რომელმაც, შეიძლება შემდეგში, ალანძია მოგვცა (კ. ზისერმანსაც А л а н з и я აქვს, გვ. 8). „დავთრის“ დროს ალანძიაში 8 კომლია. რუკებით ალანძიის მდებარეობა ვარკვეულია. საარქივო მასალაში წერია: «Аланда — казенная пустошь, при ручье Дашет(?)-суи и Чермюк-суи».

21. სოფ. კულუღეთი — قولى (I 12, 185; II 13, 184). პ. მაზნიაშვილის მიხედვით კულუღეთია ამ ადგილის სახელი; იგი ამჟამად ხერთვისის უქირავს სათესველად. არქივისეულ სიგებში Кулуаг-ია (გვ. 14r, 12r). საარქივო მასალების მიხედვით ეს არის пустошорожная деревня Кулуаг Хертвисского санджака². სხვა საბუთშიც იხსენიება пустошорожное место Кулуаг-ი და წერია, რომ მისი მიწებით სარგებლობენ კერძო შემამულის საფლის Шельванет-ის მცხოვრებლები³. Шельванет-ი აღბათ შერყვილი შალოშეთ || სალოშეთია (იხ. აქვე, ქვემოთ). სხვაგან ამ ადგილის სახელი Г у л у а г ი ა⁴. თუმცა „დავთრის“ قولى-ის დაწერილობა შუათანა ც-ით კულუღეთად ვერ წაიკითხება, მაგრამ აქ მოყვანილი საარქივო და სხვა მასალები მოწმობენ, რომ ამ პუნქტის სახელი კულუღეთია და „დავთრის“ შემდგენელს აქ რაღაც შეცდომა უნდა ჰქონდეს. II წიგნში კულიღეთთან კითხვით ნიშანი უნდა მოიხსნას და იგი კულუღეთად უნდა შესწორდეს.

„დავთრის“ დროს კულუღეთი 3 კომლიანი სოფელია.

22. სოფ. გომი, სოფ. ბნალასთან — گوم نرد (I 12, 185; II 13, 185). ეს უნდა იყოს ის სოფელი გომი, რომლის ვენახები იხსენიება ხიზაბაერასთან⁵. იქ ნათქვამია „სოფ. ხიზაბავრა... სოფ. გომის ვენახებითურთ“, ე. ი. სოფ. გომის ვენახები მიწერილი ჰქონია სოფ. ხიზაბავრას. აქიდან ისიც ჩანს, რომ გომი ხიზაბავრას ახლოს მდებარეობს. გომის სახელით პუნქტი სხვაგანაც არის; ამას შეიძლება პირობით დაფუძახოთ ხერთვისის გომი, რომელზედაც 1844 წლის საბუთში შემდეგი ცნობაა: Хертвисскому участковому управлению. О доставлении Г. Ахалинскому земельному начальнику сведения по какому именно случаю собираемые с приваляжащего... Зависейскому виновника Г о м доходи поступают в казну⁶. აქედან ჩანს, რომ 1844 წელს სოფ. გომი, რომელშიც „დავთრის“ დროს 6 კომლია, უკვე გაუქმდებოდა.

¹ Rapports... II, გვ. 154.
² სკია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 44v.
³ იქვე, ფ. 77, ს. 20, გვ. 3v; აგრეთვე: იქვე, ფ. 1044, ს. 5, გვ. 3v.
⁴ იქვე, ფ. 79, ს. 29, იხ. 2v.
⁵ იქვე, გვ. 5v.
⁶ იხ. ზემოთ, გვ. 245, 244.
⁷ სკია, ფ. 73, ს. 63.

გომის ადგილმდებარეობა გარკვეულია. ჯერ თვით „დავთარში“ წერია, რომ გომი ბნალასთანაა. ხუთვერსიან რუკაზე ხიზაბავრის მიდამოებში და ბნალასთან ახლო აღნიშნულია Г о м и.

არქივის საბუთში ხერთვისისათვის იხსენიება ორი გომი: *گوم كبرى* ('ორი სოფელი გომი'); იქვე რუსულად — две гом; შეიძლება აქ ეს ჩვენი გომია მხედველობაში¹. იმავე ხერთვისის გომებზეა ალბათ ლაბარაკი, როცა საბუთში წერია: Гом большой—покос და Гом малый—покос².

23. სოფ. სალოშეთი — *صالوشيت* (I 12, 186; II 13, 185). ამ დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს და კარგად იკითხება. არქივისეულ სიებში ეს სახელწოდება შერყენილია: I სიაში წერია *Салашет*, რომელიც მერვე უფრო უარესზე — *Шанлашет*-ზე გაუსწორებიან (გვ. 14r); მეორე სიაში წერია *Салшшат*, რაც სიმართლისაგან შორსაა (გვ. 12r). ამავე დროს უნდა ითქვას, რომ არც ადგილზე წარმოებული ძიებით და არც წერილობითი მასალებით „დავთარის“ სალოშეთი არ დასტურდება; ყველგან ვგაქვს *შალოშეთი*. ვფიქრობ, „დავთარის“ სალოშეთი ისტორიულად სწორია. ჩვენ აქ უნდა გვქონდეს პრეფიქსულ-სუფიქსური წარმოქმნა: *სა-ეთი-ი-ლოშ* ფუძისაგან. „ლოშ-ნა“ კი ნიშნავს „ლოკა (+მწეცთა მიერ)“³. „სალოშეთი“ უნდა ყოფილიყო ადგილის სახელი. როდესაც ის სოფლად იქცა, სახელმა ალბათ, უკვე დაპყარვა მნიშვნელობა და ასიმილაციის წესით „სალოშეთი“ მოგვცა „შალოშეთი“. ყოველ შემთხვევაში *შალოშეთი* ადგილზე ამ პუნქტის სახელი, *Шалашет*-ადაა ის სახელდებული ხუთვერსიანსა და მსხვილმასშტაბიან რუკებზე და აგრეთვე კ. ზისერმანთანაც (გვ. 9). შალოშეთის მდებარეობას უფრო აზუსტებს არქივის შემდეგი ცნობა: *Шалашет—деревня помещицья, при роднике Шалашет-пуар* [турецк. = 'Шалашетский родник'], на возвышенном месте над оврагом Шалашетни - дараси [турецк. = 'Шалашетское ущелье'], при горе *Қаялагун-баши* [турецк. = 'Скалистая вершина']...⁴

ასპინძის რაიონში შალოშეთი ზედა თმოგვ, თოლერთა და დანიეთ სოფლებთან ერთად შეადგენდა შალოშეთის სასოფლო საბჭოს⁵.

24. სოფ. მჭედლისუბანი (I 12, 186; II 13, 185). I და II წიგნის დაბეჭდვის შემდეგ იყო, რომ მე საარქივო მასალებში შემხვდა სწორედ ხერთვისის ნაჰიყეს ამ მონაკვეთზე მდებარე პუნქტისათვის სახელწოდება *Челлисуანი* და *Мжеллис убан* (пустопорожнее). სიტყვის მეორე ნაწილი — *ს-უბანი* ამოკითხული იყო; ახლა ცხადია, რომ *چلد* არის *چلد*, ე. ი. ქედლი — ს-უბანი — მჭედლისუბანი. თურქის წარმოთქმაში ეს იქნებოდა ქედ[ი]ლის-

¹ სცია, ფ. 47, ს. 61, გვ. 7v.
² იქვე, ფ. 1042, ს. 1, გვ. 4v.
³ ს.-ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 188.
⁴ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 44v.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.
⁶ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 45v.

უბანი — მჭედლისუბანი. ჩვენ ამით ვასწორებთ ორთავე წიგნში ამ ამოკითხავ სახელწოდებას შემდეგნაირად: I წიგნში მე-12 და 186-ე გვერდებზე *چلد* — *سوان* და მე-13 და 185-ე გვერდებზე *چلد* უბანი წაკითხულ იქნეს *چلد* — *سوان*-ად (თურქი — *چلد* — *سوان* დაწერილია), რაც ქართული „მჭედლისუბანი“ გადათურქულებული ფორმისაა ამას დავსძენთ, რომ ორთავე საარქივო სიაში გადათურქულებული ფორმის, მაგრამ საერთოდ სწორია ეს სახელი ამოკითხული — *Мжеллисуани* (გვ. 14r) და *Мжеллисубан* (გვ. 12r).

მე ჩაწერილი მაქვს, რომ „მჭედლისუბანი შალოშეთის მიჯნაშია“. ვაი — და ამისა, 1859 წლის საბუთის მიხედვით: *Челлисуани — пустошь помещицья, без воды, на ровном месте, под подошвою горы Тантава...* (აქვე ნაჩვენებია ამ სოფელში მართლმადიდებელთა ეკლესიის ნანგრევები)¹.

მჭედლისუბანი „დავთარის“ დროს 10 კომლიანი სოფელია, რომელიც შემდეგში გაუსწორებულა.

25. სოფ. ორხოთია — *اورخوتيا* (I 12, 186; II 13, 185). იმ. ნიკო ნათენაძემ მივცნობა, რომ „ორხოთია — ნასოფლარია თოლერთისა და ზედა თმოგვის შუა“. გარდა ამისა, ადგილზე ჩაწერილი მაქვს „გელსუნდისა და ჯოლდის ახლო — ქვეით, მტკვრის ნაპირის არის ფია, ხოლო ზევით ორხოთია“. საინტერესოა ერთი რუსული საბუთი, რომელშიც ჩამოთვლილია მე-შამულე სულემან-ბეგ მეჰმედ-ბეგ-ოღლის მფლობელობაში მყოფი სოფლები და დაუსახლებელი ადგილები. აქ ნათქვამია, რომ, სხვათა შორის, ამ შემამულეს გუთუნის *пустопорожнее* [место] *Орхотия* (13, 297 ახსნა შემოსავლით), რომელიც დასახლებულია ფიასთან; საუბრადღებოა, რომ 1841 წლის საბუთში ახჩების რაოდენობა ამ სოფლისათვის ნაჩვენებია ზუსტად იმ რაოდენობით, რამდენიც ჩვენს „დავთარშია“ ნაჩვენებია (იხ. „დავთარის“ — ჯამი 13 297 [ახსნა], II, გვ. 185).

არქივისეული სიებს *Орхотия* (გვ. 14r, მერვე ვადასწორებულია *Орхотия-ზე*) და *Орхотия* (გვ. 12r) დამახინჯებულია.

25. სოფ. გელსუნდა ს.ს. სათესველით — *گلدان* (I 12, 187; II 13, 186). „დავთარის“ დროს გელსუნდა პატარა, 2 კომლიანი სოფელია. არქივისეული სიების *گلدان* უფროდ დამახინჯებულია (გვ. 14r, 12r). სახელის ამოკითხელობა რომ დამაკმაყოფილებელია ჩანს ხალხური ლექსიდან:

გელსუნდელის მოსავალი ვარიში ჩაეყარო,
სათესლე ზედ დაეყარე, ნახევრათ ვერ მოეყარო².

საარქივო საბუთებში გვხვდება: *გელსუნდის...? Гелсунда* და სხვ. გელსუნდაზე საბუთებში კიდევ შემდეგი ცნობაა: *Геллисуани — деревня помещицья, при роднике Джерма и реке Куре, на возвышенном месте под подошвою скалистой горы Салитав и над оврагом Сашире и...*³

¹ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 45v.
² ს. ზაქარაიძე, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 125.
³ სცია, ფ. 79, ს. 4, გვ. 4r.
⁴ იქვე, გვ. 5r: ფ. 79, ს. 15, გვ. 3r.   * იქვე, ფ. 73, ს. 158, გვ. 50v.

გელსუნდა ასპინძის რაიონში ტოლოშ, ალანძია, აძვეიტა, ბნელა, ქუნცა, ოსკერია, როკეთ და ნარმან სოფლებთან ერთად ტოლოშის სასოფლო საბჭოში შედიოდა¹. ვახუშტი ბატონიშვილს გეოგრაფიულ პუნქტთა სიაში აქვს „გულსუნდა“ (გვ. 31r), რაც სწორი არ უნდა იყოს. მსხვილმასშტაბიან რუკაზე (მაგალითად, ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე) ყველგან ნაჩვენებია გელსუნდა თოლერთასა და შალოშეთს შუა. გელსუნდასთან დასახლებული სსსრ სათესველი ჯერჯერობით ამოუკითხავად რჩება.

27. სოფ. ნაისა — نيسا (I 12, 187; II 13, 186). დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები სულ არა აქვს. მაინც ნაისა კარგადაა ამოკითხული. 1841 წლის საბუთში ლაპარაკია იმაზე, რომ ჯალ-ალა რამადან-ოღლის მფლობელობაშია ნახევარი დაუსახლებელი სოფლისა, რომელსაც ჰქვია Ханса². პირველი საარქივო სიის Нариса (გვ. 14r) სწორი არ არის; მეორე სიაში Ханса გვაქვს (გვ. 12r). „დავთრის“ ნაისა 3 კომლიანი სოფელია, რომელმაც ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია. ნაისა ნასოფლარის ადგილმდებარეობის გასარკვევად ძიება გელსუნდა-ორბოფის მიდამოში უნდა ჩატარდეს; პეტრე მახნიაშვილით იგი „ხერთვისის ზევითაა“.

28. სოფ. წყალი მერთხევი — قلال مخرج (I 12, 188; II 13, 186). არქივისეულ სიებში ეს სახელი საგრძნობლად დამახინჯებულია — Сгалмирисхев (გვ. 14r) და Схальмуртхев (გვ. 12r). თოლერთა სოფლის (იხ. ზემოთ ამავე ხერთვისის ნაპიჯეში სოფ. № 12) მდებარეობის დასაზუსტებლად ნათქვამია: при отдаленном ручье Шхалмертхев (x ასო რომ t-ს წინ წერია, კალმის შეცდომაა)³. ასევე სოფ. თოლერთასთან დაკავშირებით უჩვენებს კ. სისერმანი р[учка] Шхал-мерткелн-с⁴, რომელიც უთუოდ იმავე Шхалмертхев-ის დამახინჯებაა. მაშასადამე, ამ სოფლის სახელი უნდა ყოფილიყო წყალი მერთხევი.

წყალი მერთხევი „დავთრის“ დროის 17 კომლიანი, საკმაოდ მობრდილი სოფელია, რომელმაც ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია. მისი ლოკალიზებისათვის ძიება სოფ. თოლერთის მიდამოებში უნდა მოხდეს.

29. სოფ. იფნეთი — ايفني (I 12, 188; II 13, 187). ამ დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები მთლიანად აქვს და გეოგრაფიული პუნქტი იფნეთი რუკებზეც არის. ოღონდ უჩვეულო აქ ის არის, რომ თავიკიდური ი ელიფით არის გადმოცემული (უნდა ყოფილიყო ელიფისა და იოტის კომბინაციით (ა)⁵. ამ გეოგრაფიული სახელწოდების ეტიმოლოგიაც ძლიერ გამკვირვებელია.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.
² სტია, გვ. 73, ს. 166, გვ. 2v.
³ იქვე, ს. 158, გვ. 44v.
⁴ К. Зиссерман, გვ. 9.
⁵ თუმცა შეიძლება ელიფის შემდეგ პატარა კბილაკივით რაღაც უწყვეტილოდ მოკმეზული ნიშანი ც ასო იყოს (იხ. დედანი, 173), როგორც ეს არის „იფნეთის“ დაწერილობაში ზღვა ადგილას (დედანი, გვ. 176, სოფ. არციკა, აქვე, გვ. 263).

აქ ჩვენ უნდა გვეკონდეს წარმონაქმნი იფან სიტყვიდან, რომელსაც დართული აქვს გეოგრაფიული სახელის მაწარმოებელი — იფანეთი — იფანეთი¹.

იფნეთი „ნასოფლარი ტოლოშ ზემოთ“ (პ. მახნიაშვილი). მართლაც ხუთეგრისიან რუკაზე (და სხვა რუკებზედაც) ტოლოშთან აღნიშნულია P. D. Ифнет. საბუთებში იხსენიება Терекня Ифнет, состоявшая в Хертвисском санджаке².

არქივისეულ სიებში ამ სოფლისათვის ჩაწერილი სახელი Ифнет (გვ. 14r, 12r) სრულ გაუგებრობას წარმოადგენს და უარყოფილი უნდა იქნეს.

„დავთრის“ დროის 12 კომლიანმა სოფელმა იფნეთმა ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია და არც მისი გაუკაცრიელების შესახებ გვაქვს ცნობა.

30. სოფ. სარო — سارو (I 12, 189; II 13, 187). „ხიზაბავრასთან ახლო მდებარეობს ქართული სოფელი სარო. ამ სოფლიდან ჯავახეთის ზეგანი მკვეთრად ემშვეება მტკვრის ხეობაში“³. «Селение Саро находится в 25-30 верстах от Ахалкалак, к северо-западу от него, на краю Дивахетского плоскогорья, откуда открывается прекрасный вид на глубокое и зеленое ущелье Куры, что немного юнее м. Хертвиса»⁴. ამავე ავტორის მიერ ამ სოფელში აღწერილია გელესია და მითითებულია 3 ციხის ნანგრევები. სინტერესო ცნობებია სოფ. საროზე აგრეთვე „მოგზაურში“ („სოფ. სარო და მისი ნაშთები“) 1901 წ. № 3. სარო ხალხურ ლექსშიც იხსენიება: სარელები თავის თავსა ჯავახელად არა სცნობენ,

ვინც ჯავახი დაუძახოს, იმ კაცს ჰკიცხვენ, იმ კაცს გმობენ⁵.

1842 წლის საბუთში სარო აღრიცხულია 16 კომლიან სახაზინო სოფელი⁶. „დავთრის“ დროის საროში — 20 კომლია.

ამჟინად სოფ. სარო ასპინძის რაიონში ხიზაბავრა, ვარჯვე და თოყ სოფლებთან ერთად ხიზაბავრის სასოფლო საბჭოში შედის⁷.

31. სოფ. ოსკორთა — اوسكورتا (I 12, 189; II 13, 188). „ოსკერია ვომს ვიღმა, ბნელასთან“ (პ. მახნიაშვილი). ამ დაწერილობაში ო-ს გამოსახატივად ქ ასოს შემდეგ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ თურქი მეორე მარცვალში ო სმოვანს არ წარმოატყვამს. ოღონდ სხვაგან ჩვენ ყოველთვის ო-ნიანი

¹ შტრ. ნიგოზ-ეთი, თულ-ეთი, ბიეთი და სხვ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I. შორეოლოგია, თბილისი, 1953, გვ. 140.
² სტია, გვ. 47, ს. 4, გვ. 30v.
³ E. Такашвили, МАК, XII, გვ. 19; შტრ. მ. ბროსე (Saro: Rapports... II, 176.
⁴ Н. П. Ростовов. Ахалалакский year в архивах императорского министерства, СМОДМН, XXV, გვ. 101.
⁵ სარო, მაგრამ სარეული, შტრ. იორი — ივრის და სხვ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, გვ. 27.
⁶ ს. მაცალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 125.
⁷ სტია, გვ. 73, ს. 35, გვ. 3r.
⁸ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის გვ. 18.

ფორმა გვაქვს. ხუთვერსიან რუკაზე Оскория წერია; საარქივო მასალაშიც Оскория გვაქვს¹. აქ ოსკორიის რელიეფის შესახებ წერია: Оскория казенная лимовка, при реке Куре, на ровном месте, под полошвои горы Тависер². მეორეჯერ ამავე საბუთში კვლავ Оскория გვაქვს³. საბუთების ამ მონაცემების გათვალისწინებით შეიძლება უფრო სწორი იყოს ამ სახელის ოსკორია ვარიანტი.

ოსკორია ჩვენ დროში ასპინძის რაიონის ტოლოშ, ალანძია, აჭვიტა, ბნელა, გელსუნდა, ქუნცა, როკეთ და ნარმან სოფლებთან ერთად ტოლოშის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁴.

32. სოფ. შადრევანი წერაკუნტა სათესველით — مع ان سوادان (I 12, 190; II 13, 189). II წიგნში დაბეჭდილია შოდირვანი, რადგანაც „დავთრის“ داودان დაწერილობა ასე უნდა იქნეს წაკითხული (ჩვენ ზემოთ დავრწმუნდით, რომ „დავთრის“ მონაცემში ამ მხრივ სანდოა). მაგრამ ამ საკითხზე წერილობით მასალებში დიდი სხვადასხვანაირობაა: ხუთვერსიან რუკაზე ჩვენ გვაქვს Шидреван⁵, „ვეროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“ — Шедриван⁶, არქივისეულ საბუთებში — Шедроваи⁷, Шедровани⁸. გარდა ამისა, რიგ საბუთებში და, მათ შორის, ერთ ქართულ საბუთშიც ჩვენ გვაქვს Шадреван⁹ და „სოფელ შადრევანშიდ სამი ბახჩა“¹⁰ და სხვ. არქივისეულ სიგებშია: Шадриван (გვ. 14r) და Шадреван (12r). ადგილობრივ მკვიდრთაგან (ნიკ. ნათენაძე, პ. მაზნიაშვილი) მე ჩაწერილი მაქვს შადრევანი. რადგანაც რიგი წერილობითი მასალების (მათ შორის ერთი ქართული საბუთი) და ადგილობრივ მკვიდრთა მიერ მოწოდებული ცნობები „შადრევანს“ ადასტურებენ, ვფიქრობ ნამდვილ სახელი ამ სოფლისა ასეც უნდა იყოს — შადრევანი; ოღონდ აუხსნელი რჩება: რატომ უნდა დაეწერა თურქ მწერალს შოდირვანი?

„დავთრის“ დროს შადრევანში 7 კომლია. იგი საროსა და ხერთვისს შუა მდებარეობს. არქივის საბუთში შადრევანზე შემდეგი ცნობებია: Шидреван — деревня помещичья при реке Ахалкаачке, по ушелью Шидреван драси, под полошвои каменистой горы Фундух-хух [Фундуххух?] и Перакунта-башни¹¹.

¹ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 46v; ასევე კ. ზისერმანთან (გვ. 7).
² სცია, 73, ს. 158, გვ. 46v.
³ იქვე, გვ. 41r; ასევე Оскория გვაქვს МНЭБКЗК-ში, ტ. I, გვ. 248.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.
⁵ ასევე: სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 23v.
⁶ ასევე: სცია, ფ. 79, ს. 15, გვ. 3r.
⁷ სცია, ფ. 77, ს. 20, გვ. 3v.
⁸ იქვე, ფ. 79, ს. 14, გვ. 1r.
⁹ იქვე, ს. 4, გვ. 5r; იქვე, ს. 18, გვ. 4r; ფ. 1012, ს. 5, გვ. 11v.
¹⁰ იქვე, ფ. 79, ს. 4, გვ. 4r; „შადრევანი“ აქვს აგრეთვე ალ. ფრანგელს (დაბეჭდილ მესხეთი, 160).
¹¹ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 23v.

შადრევანი ასპინძის რაიონში ხერთვის, ალუჯა და ევარშა სოფლებთან ერთად ხერთვისის სასოფლო საბჭოში შედიოდა¹.

შადრევანთან დასახლებულია წერაკუნტა სათესველი. „დავთრის“ დროის ეს სათესველი შემდეგ, ჩანს, სოფელი გამხდარა; ხუთვერსიან რუკაზე შადრევანს ახლო აღნიშნულია P. I. Перакунта, 1835 წ. საბუთში Перакунта დასახლებულია სოფლადა². 1879 წლის „დროებაში“ მოთავსებულია „ჯავახეთიდან“ კორესპონდენცია, რომელსაც ხელს აწერს წერაკუნტელი³.

33. სოფ. ხიხია — خيز (I 12, 190; II 13, 189). ამ დაწერილობას დიკტიონული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ექ თეოფიშვილი სოფ. ხიხიბაყრიდან 4 ვერსიის მანძილზე ასახელებს ადგილს Хизаи, რაც ფონეტიკურად ზუსტად ასახულია خيز || خيز დაწერილობაში. ამ სასოფლოზე ექ თეოფიშვილი ევლესიის ნანგრევებსაც უჩვენებს. ხიხიბაყრა ბნელასთან ველა მსხვილმასშტაბის რუკაზე აღნიშნულია [თეოფიშვილი] Хиза.
„დავთრის“ დროის ხიხია სოფელი 4 კომლიანი.

34. სოფ. ფია საკომო (?) და ჯოლა სათესველით — مع ان سوادان و جولا (I 12, 191; II 13, 190). საკომოდ დიდი, 19 კომლიანი სოფელია „დავთრის“ დროის ფია, რომელსაც ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია. ხუთვერსიან რუკაზე Jolax პუნქტთან აღნიშნულია Подлешаи Пиа, რამაც ძლიერ შეუწყვტო ბელი ამ დიაკრიტიული ნიშნების გარეშე დაწერილი მოხაზულობის ს-ს ამგვარი წაკითხვის „ამგვამად ფია“ ნასოფლარია. მის მახლობლად არსებობს სოფ. ჯოლადა⁴. საარქივო მასალებში ფიაზე შემდეგი ცნობებია: В помещичьем имении Пиа * (1859-1860 წწ.), ლ. ისარლოვიც ფიას ასხენებს როგორც Пустоши Пиа⁵. ფია და ზემოაზნილელი სოფ. ორბოფი ტერიტორიულად ძლიერ ახლოს არიან და შესაძლებელია ეს ორი სიტყვა ეტიმოლოგიურადაც დაპოკიდებული იყვნენ ერთმანეთისაგან (ფია || ორბო-ფია). არქივისეულ სიგებში ამ სოფლის სახელად მოცემულია Пиа (გვ. 14r, 12r) სრული გაუგებრობაა.

ვაჰანის ქვანის მთიანობებითი ლოკალიზაციისათვის ლ. მუსხელიშვილი „სახელებს შიგნით გეოგრაფიულ სახელებს და მათ შორის ფიასაც: „ვარძია და ზედა ვარძია, თმოგვი, კუმურდო, ტოლოში, ფია, მირაშხანი, კრკოტა (ერკუტა), ქაქკარი და სხვ.“ ვარძიის მუხეუმის მეცნიერი თანა-

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.
² სცია, ფ. 1012, ს. 5, გვ. 11v.
³ 1879 წლის „დროება“, № 184.
⁴ V. Talashiani, MAB, XII, გვ. 19.
⁵ ეს ცნობა გამოშიგნაენის ვარძიის მუხეუმის მეცნიერმა თამარბობლებმა ცილა გამაწვილმა და რუსულად გვერდწითულმა.
⁶ სცია, ფ. 73, ს. 157, გვ. 22v.
⁷ J. Hachoni. Pisma o Gurian, გვ. 6.
⁸ ვაჰანის ქვანთა განგება (XIII ს.), გაიხსენა ლ. მუსხელიშვილმა, თბილისი, 1939, გვ. 10, ლ. მუსხელიშვილი აქვე სქოლიოში შენიშნავს, რომ „ნაწილი ამ სახელების რუკებზე აღნიშნული არაა“.

მშრომლის გ. გაფრინდაშვილის მიხედვით ცნობილია გელსუნდისა და ფიის ქვაბთა კომპლექსები¹. 1859 წ. არქივისეული საბუთის მიხედვით И и я—зймовник помещичьй при роднике Сагоборис-шхара по оврагу... горы Карасаи². ჩვენ ეს წიგნი დაწერილი გვექონდა, რომ ფიის IX-X საუკუნის არქიტექტურული ძეგლებისა და წარწერათა შესახებ გამოვიდა რამდენიმე შრომა, სადაც, სხვათა შორის, უფრო დაზუსტებულია ცნობები ფიის მდებარეობის შესახებ³. 1870 წ. კ. ზისერმანი სოფ. ფიას 3 კომლი მოსახლეობით ახალციხიდან 41 ვერსის მანძილზე ასახელებს⁴.

სოფ. ფიასთან დასახელებულია:

1. جواس სათესველი, რომელსაც მე პირობით საკომო-დ ვკითხულობ; შეიძლება ის საყომოც იყოს. ამ პუნქტზე ჩვენ მასალა არ გავგაჩნია.

2. რაც შეეხება მეორე სათესველს, რომელიც II წიგნში დიაკრიტული ნიშნით არა მაქვს მოცემული, ხოლო I წიგნში جواس (ჯოლდა)-დაა დაბეჭდილი, ეს არის უთუოდ ახალციხიდან დაახლოებით 33 ვერსზე მდებარე (ზისერმანი, 8) პუნქტი, რომელიც შემდეგში ცნობილი გახდა გადათურქულებული ჯოლდა-ს სახელით. მართლაც, „დავთრის“ დროს სოფ. ფიასთან სათესველად დასახელებული ადგილი جواس ჩვენ დროში უკვე დასახლებული პუნქტია „ჯოლდა“ს სახელით (1870 წ. ამ სოფელში ქურთების 2 კომლია ნაჩვენები—ზისერმანი, გვ. 8). ასპინძის რაიონში სოფ. ჯოლდა ნაქალაქივე, ანაკეთ, ბერთაყანა, ზედა ვარძია, მარგასტან და თმოგვთან ერთად ნაქალაქივის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁵. ჯოლდა-ს სახელმა ჩვენამდე მოაღწია გადათურქულებული სახით. თავის არაქართული მოსახლეობის შეტყუვლებამში (უკანასკნელ ხანებში ამ სოფელში ბინადრობდნენ ქურთები, რომლებიც გადმოსახლებას ითხოვენ აქ 1843 წელს⁶). ამ პუნქტის სახელი, როგორც სხვაგან, აქაც უნდა შეცვლილიყო. ბოლო ხანებში არქივის მასალათა შორის აღმოჩნდა ამ სახელის 'Полада-Полада' და 'Полада' ვარიანტები, რაც ქართული ჯოლდა ან ჯოლდას რუსული გამოხატულება უნდა იყოს (საერთოდ ქართული ჯ→რუს. л). ჩვენ უამისოდაც ვიცი, რომ გადათურქულებულ ჯოლდა-ს ქართული სახეობა ჯოლდა

¹ გ. გაფრინდაშვილი, „მნათობი“, 1953, № 5, გვ. 171-174; აგრეთვე: „დროშა“, № 9 (26), IX.1953, გვ. 18.

² სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 54v.

³ ვ. ცისკარიშვილი, წარწერები ასპინძის რაიონიდან. 1. ფიის წარწერა 995 წლისა. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 30, თბილისი, 1954, გვ. 167; გ. გაფრინდაშვილი, IX-X საუკუნეების არქიტექტურის ნაგებობა ნასოფლარ ფიასში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XVII, № 6, თბ., 1956, გვ. 563; მისივე, 955 წ. ბუროთმოდვრების ძეგლი ნასოფლარ ფიასში, იქვე, № 8, გვ. 761.

⁴ К. Зиссерман, გვ. 8.

⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“, VI.

⁶ სცია, ფ. 73, ს. 48, გვ. 4r; იქვე, ს. 157, გვ. 19v.

⁷ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 54v; ფ. 414, ს. 125, გვ. 160v; ფ. 220, ს. 506, გვ. 8r; И. Загурский, Полада в Ахалцхский уезд в 1872, Зап. КИИРГО, წ. VIII, თბ., 1873, გვ. 49; К. Зиссерман, 8.

⁸ Полада ფორმა საიდანაც ამოწერილი მაქვს, მაგრამ წყაროზე მითითება დამეკარგა.

უნდა ყოფილიყო (ქართ. ქ→თურქ. ჯ), „ჯოლდა“ში დ თინზმოვანიც არა-ქართულ ენობრივ კოლექტივში გამეღერებული და შესაბამისი „თ“ ფშვინიერიდანია უთუოდ მიღებული ისევე, როგორც, მაგალითად, ქილერთა-მ მოგვცა ქილერდა¹. ამრიგად, უიპველად გვეჩვენება, რომ აწინდელი ჯოლდა უფრო ძველი და ქართული კოლთა სახელის კანონზომიერად გადათურქულებული ფორმაა.

თუ კი ამ პუნქტის სახელი კოლთა იყო, უუკველია ეს ირის ის კოლთა, რომელიც „ბექა მანდატურთხუტუცისის სამართალში“ იხსენიება? „შევიყარენით კოლთა მინდობილი ღეთისანი“-ს დამწერი, ყფიქრობ, საკრებულო და სამუშაო ადგილად გულისხმობს სოფელ ფიასთან ახლო მდებარე კოლთა პუნქტს. ამ სახელის კანონზომიერად გადათურქულებული ფორმა კი ირის ჯოლდაა. ჯოლდა-ს სახელით სოფელმა კი ვარძიის ხეობაში ჩვენ დრომდე მოაღწია. კოლთა (=აწინდელი ჯოლდა) როგორც ვარძიის, ვაშლისა და ფიის ქვაბთა კომპლექსებში მდებარე პუნქტი, ბუნებრივია ჩამოყალიბდა უთუოდ ამ კულტურულ საქმიანობაში, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საერთოდ სამცხე-საათაბაგოს ამ უბანში, უფრო ზუსტად — ვარძიის მიდამოებში.

35. სოფ. დავითასუბანი (დაუდუბანი)—სოფ. მჭედლისუბანიდან — دسواسا جاسا جاسا جاسا || 12, 192; II 13, 190). ნიკ. ნათენიძის ცნობით „დავითასუბანი შალოშეთის მიჯნაზე, საბალახოა, ნასოფლარი“. „დავითასუბანი“ გადათურქულებული ფორმაა „დავითასუბან“ სიტყვისა. დავითასუბანი „დავითარში“ მჭედლისუბანიდანაა ნაჩვენები, ხოლო მე ჩიწერილი მაქვს, რომ დავითასუბანი და მჭედლისუბანი ორივე სალოშეთთან II შალოშეთთან მდებარეობს. მაშასადამე, მჭედლისუბანი და დავითასუბანი ნასოფლარების ძიება შალოშეთის სანახებში უნდა მოხდეს.

არქივისეული სიების Давицъан (მერე გასწორებულია Давидцъан-ზე) (გვ. 14r) და Давицъан (გვ. 12r) მთლად ზუსტი არ არის.

36. სოფ. არციკა სოფ. იფნეთთან—اړكيا (I 12, 192; II 13, 190). ეს სახელწოდება მე ამოუკითხაყად მქონდა დატოვებული. 1944 წელს ვარძიის მუზეუმის მეცნიერმა თანამშრომელმა რუსულად ვერდიწითელმა მიცნობა: „ამჟამად იფნეთი ნასოფლარია. მის მახლობლად მდებარე მეორე ნასოფლარს, ტაშლი-ყიშლას მაცხოვრებლები არციკას ეძახიან, ხოლო ერთმა ზედათმოგველმა კი არციკა უწოდა“. ახლა საკვებით ვარკვეულია, რომ ადგილის ქართული სახელია არციკა, რომელშიც თურქმა „ც“ თანზმოვა-

¹ იმ. აქვე: ჩილდირის ლევა, კანარბელის ნიშნები, სათესველი № 21 — ქილერთა.

² ი. ფოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბილისი, 1954, გვ. 285.

³ იმ. აქვე, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მუშაობის № 3683, გვ. 25r; აგრეთვე Q 575, გვ. 196r.

⁴ ფია ნასოფლარი და ჯოლდა (= კოლთა) სოფელი ზემოთ ნაჩვენები იყო ერთმანეთთან კავშირში.

⁵ ამ ადგილას I-სა და II წიგნში ეს სიტყვა, ისევე როგორც სხვაგან ვხვდებით (იხ. გვ. 256-257). ამოუკითხაყად იყო დატოვებული.

ნი სათანადო ნიშნის უქონლობის გამო *س* ასოთი გადმოსცა — *ارسا*, ხოლო *ك* მკვეთრი თანხმოვანი — ჩვეულებრივი *ك* ასოთი. ამრიგად ქართულმა *არსიკა*-მ თურქულში *არსიკა* მოგვცა. რ. გვერდწითელის მიერ არაქართულის წარმოთქმით ჩაწერილი *არსიკა-ც* ამ სიტყვის შემდგომი გადათურქულების შედეგია.

გაუჟაცრიელებული სოფ. *არციკა* ნაჩვენებია იფნეთთან, რომლის მდებარეობა რუკებზე სავსებით დაზუსტებულადაა აღნიშნული¹.

37. სოფ. ზემო და ქვემო დილიკა ხერთვისის ციხის რაბათთან — *خا و خا كدا* (I 12, 192; II 13, 191). გაუჟაცრიელებულია „დავთის“ დროსვე. ამ დაწერილობის დილიკა დამოკითხვა სწორი უნდა იყოს და კითხვითი ნიშანი უნდა მოიხსნას. ჩვენ ეს დაგვიდასტურა პეტრე მაზნიაშვილმა. არქივისეულ სიგებში გვაქვს *Дилка улия и сучля* (= დილიკა ზემო და ქვემო, გვ. 14v) და *Дилка улия и сучля* (გვ. 12r). ამ პუნქტის შესახებ სხვა ცნობები ვერაფერობით არ ჩანს. მისი ადგილმდებარეობა ხერთვისის რაბათით არის განსაზღვრული.

38. სათესველი დანიეთი — *دانا مزرعة* (I 12, 192; II 13, 191). ხუთვერსიან რუკაზე ფია-თოლერთის ზონაში აღრიცხულია პუნქტი *Данет*. თურქული დაწერილობაც სწორედ *დანეთის* წაკითხვის უფლებას იძლევა. II წიგნი დაბეჭდილი გვაქვს „დანიეთი“. რადგანაც ბოლო ხანებში ეს უკვე სოფ. დანიეთი (ასე გვაქვს ჩაწერილი ადგილობრივი მკვიდრისაგან) იყო. არქივისეულ სიაში გვაქვს *Танисл*, რომელიც იქვე გასწორებულია *Данел-ად* (გვ. 14v), მეორე სიაში კი ძლიერ შერყენილია; მგონია *Танет* წერია (გვ. 12r). ასპინძის რაიონში *დანეთი* შალოშეთ, ზედა თმოგვ და თოლერთა სოფლებთან ერთად შალოშეთის სასოფლო საბჭოში შედიოდა².

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 258-259.

² ხაქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“.

II. ხ ბ რ თ ვ ი ს ი ს ლ ი ვ ა

11. ტყე-ჯავახეთის ნახაიე

1. სოფ. ვარდისციხე — *وارديس* (I 12, 192; II 14, 191). ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ „ციხე“ სიტყვასთან წინამავალი სიტყვის ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი ს. შენერწუმის „ციხე“ სიტყვის თაკიდურ ც. თანხმოვანს, რომელიც თურქულში გადმოცემულია ჩვეულებრივად ს. თანხმოვნით, შიგალითად. ფერისციხე — *خا* *پاريسه* II ფერისხე¹. ამგვარად ცხადია, რომ ქართული „ვარდისციხე“ თურქის წარმოთქმაში *وارديس* — ვარდისხე-ს მოგვეცემა. მაშასადამე, *خا* *وارديس* ქართულად უნდა ყოფილიყო ვარდისციხე და არა ვარდციხე, როგორც ეს ჩვენ გვაქვს დაბეჭდილი II წიგნში. მართლაც ასეა ამ სოფლის სახელი წარმოდგენილი არქივისეულ სიგებში: *Вардицихе* (გვ. 14r და 12r). ეთი არქივისეულ საბუთშიც *Вардицихе* გვაქვს² და სხვაგანაც. II წიგნში (გვ. 14 და 191) ჩვენ მიერ დაბეჭდილი „ვარდციხე“, რომელიც მჭკანკურად არის თურქული *وارديس*-დან გადმოღებული, უნდა შესწორდეს ვარდისციხედ. ასეთი სახელით გეოგრაფიული პუნქტი ცნობილია კიდევ იმერეთში მაიაკოვსკის (ყოფ. ბაღდადის) რაიონში — ვარციხე³ — ვარდციხე — ვარდისციხე. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა გაიკვლია, რომ როდოპოლისი (*Родопалис* — ქ. ვარდისციხე⁴), რომელიც ნახსენებია VI საუკუნის ასტორიკოსებთან (პროკოპი და აგათია), არის ბერძნულად ნათარგმნი სახელწოდება იმ ციხისა, რომელიც მდებარეობს ზანისწყალზე იმერეთში ვარდციხე-ს (ვარციხე, ვარდისციხე) სახელით⁵.

ადგილმდებარეობა ვარდისციხისა ვარკვეულია. შიგაღმასშტაბიან რუკებზე (მაგალითად, ხუთვერსიანზე) ვარკვევანთან ასლო აღნიშნულია *P. Д. Вардицихе*. პ. მაზნიაშვილის ცნობით „ვარდისციხე ნასროულარია ვარკვეანსა და თოქს შუა“. უფრო ზუსტი ცნობებიც მოგვეპოვება: *В царствование от Варванни, к северо-востоку от него, на горе, находится именуемая*

¹ იხ. აქვე, გვ. 190-191.

² სტოა, ფ. 223, ს. 19, გვ. 12 v.

³ ხაქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 69.

⁴ ს. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიელი წყაროების ცნობები საქართველოს შესახებ, III თბილისი, 1936, გვ. 159, 309; მდბ.: Па. Носселиани, Города, существующие и существовавшие в Грузии, Тифлис, 1850, გვ. 38.

254
შე
და
სოფ
ლ
ხუთ
თარ
კოს
ქვე
ქვე
ლო
დრი
ბულ
კომ
ლად
ახსნ
აღნი
რყო
თქა
XIX
თარ
მკვი
არტი
ხეთ
სოფ
დრი
რუკ
ports

стоишь Вардис-нихе — розовая крепость. Но следов крепости нет никаких, а между тем место бывшего поселения само по себе действительно крепкое, малодоступное: оно было расположено на отдельно стоящей среди равнины горе. Здесь сохранились развалины гурз, церкви с надписями на каменной стене...¹ 1909 წლის ერთ საბუთში, რომელიც საერთოდ საინტერესო ცნობებს შეიცავს ამ ნასოფლარის შესახებ, წერია: ...пустошь «Вардис-нихе» до раздела ее в 1897 г. с землевладельцами Абашидзевыми, в течение нескольких лет находилась в бесплатном пользовании Вареванцев, а затем по разделу ее с 1 апреля 1898 г. и по настоящее время состоит у них же в арендном пользовании за плату 351 р. в год.² 1840-1841 წ. საქმიდან ჩანს, რომ სოფ. თოკის მესამედი ვ ა რ დ ი ს ც ი ხ ი ს (Вардис-нихе) დაუსახლებელი ადგილით და 7667 ახჩიანი შემოსავლით ეკუთვნის დურსუნ-ბეგ მაჰმუდ-ბეგ-ოღლის³.

ამრიგად, საგვებით გარკვეულია სახელწოდება და ადგილმდებარეობა იმ ნასოფლარისა, რომელიც „დავთრის“ 14 კომლიანი სოფელი იყო და რომელიც „დავთარში“ ტყე-ჯავახეთის რაიონის პირველ სოფლად არის აღწერილი.

2. სოფ. გოკია — گوكيا (I 12, 193; II 14, 191). გოკია მიჩნეულია ძველ ქართულ ქალაქად: „გოკია არს ქალაქი შვირე“⁴. პლ. იოსელიანს, უთუოდ შეცდომით, უწერია გოკი, რომელზედაც ანბოზს, რომ იგი ზედა ქართლში ჯავახეთის მტკვრის ჩრდილოეთ ნაპირას მდებარეობს⁵. ივ. როსტომაშვილით გოკიაში ზვიდზე მეტი ეკლესიის ნანგრევებია⁶.

ჩემ დღიურში სოფ. გოკიაზე შემდეგი მიწერია: „აზაფრეთიდან გავეზღვარეთ სოფ. გოკიაში. გაგზერდით მეტად სტუმართმოყვარე ნაქარა ტაბატაის სასლში (1933 წ. 25. VIII). რევოლუციის შემდეგ აქედან აყრილან ადგილობრივი მცხოვრები თარაქები (ყარაფაფახები)⁷, რომელთაც თავიანთი სახლ-კარი ბორჯომის ხეობიდან ჩამოსული ოსებისათვის მიუყიდათ. ოსებს ვერ აუტანიათ აქაური ჰაერის სიმკაცრე და კვლავ ვუჯარეთის ხეობაში დაბრუნებულან. ოსების შემდეგ აქ დასახლებულან სომხები და ახალციხის რაიონიდან (სოფ. ანდრიაწმინდა) მოსული ქართველები (კერძოდ ანდრიაწმინდელი ტაბატაძეები). აქ ნაგებობათა ნანგრევები ბევრია, ნაქალაქარობა მართლაც ეტყობა“.

როგორც არქივისეულ სიებში (გვ. 14 v და 11 r), ისე არქივის მთელ რიგ „საქმეებში“ და აგრეთვე რუკებზე „გოკია“ სახელწოდება დამაბინ-

¹ Н. П. Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОИПК, XXV, 46.

² სცია. ფ. 323, ს. 19, გვ. 12 v.

³ სცია. ფ. 73, ს. 166, გვ. 2 v.

⁴ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 129.

⁵ Города, существовавшие и существующие в Грузии, стр. 41.

⁶ Н. П. Ростовов, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 53-54.

⁷ იქვე.

გებულად არის დაწერილი — Кокня¹. ვახუშტის თავის აღწერაში² გოკია³, გოკიის მდინარე აქვს⁴, ინდექსშიც (გვ. 20r, 33r) გოკია, გოკიის მდინარე უწერია. ამდენად Кокня¹ არმეზიზებული სიკუ-დან უნდა მოდიოდეს. ასევეა ხილბურ ლექსში:

მარალეთს აღოვა-შვილსა სუფრა გავედო გველია.

გოკიას ცეცხლი ეკიდეს, შიდ მოიხალოს ქერია⁵.

„დავთრის“ დროის გოკიაში 18-მოსახლეა აღრიცხული. ამჟამად გოკია ახალქალაქის რაიონში ალასტან, ვარკვან და ხანდოსთან ერთად ალასტანის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია⁶.

ს. გოკიასთან აღრიცხული ჩაირი თეთრობი — توتروبي I და II წიგნების ბეჭდვის დროს توتروبي (I 193; II 192) ამოკითხული არ იყო. ზემოთ ჩვენ გვემონდა რაადენიმე შემთხვევა აღვევნიშნა, რომ ბოლოკიდური კ და ს-ს ტიპის ასოების გარჩევა „დავთარში“ ძლიერ რთულია. შეგვიჩინია, რომ ამ შემთხვევაში ბოლოკიდური ასო კ კი არ უნდა იყოს, უ-სოა. მაშინ ეს დაწერილობა ასე წარმოგვიდგებოდა توتروبي. თეთრობი. ამ სახელწოდებით კი ამ მიდამოებში სოფელიც იყო და სასოფლოარი დღესაც ცნობილია „დღიურში“ მიწერია „გოკიის ზეგით ნასოფლარი თეთრობი“ (გვ. 27). თეთრობის ხეობა ჯავახეთის ზეგანის ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარეობს⁷. ამრიგად, აქ უნდა იკითხებოდეს „ჩაირი თეთრობი“ და მერე როგორც არის. სულვერსთან რუკაზე გოკიასთან მართლაც აღნიშნულია [Tetroni] ტერი. კ. სისერძანიან გოკია თეთრობისწყალზე მდებარეობს (გვ. 23). გასული საუკუნის 30-იანი წლების საბუთებში თეთრობი სოფლად და ნახსენებია: توتروبي, Tetroni ტერი და სხვ.⁸

3. სოფ. ორჯუა — اورجوا (I 12, 193; II 14, 192). არქივისეულ სიებში Oraxya (გვ. 14 v) და Oraxya (გვ. 12 r) გვქვია. იხსენიება აგრეთვე Oraxya-დ⁹. რუკებზე (სულვერსიანი. „ევროპული რუსეთის სპეცრუკა“ და სხვ.) Oraxya-დ არის აღნიშნული (ხანდო-არაგვა-ყარბის სექტორში). ახალქალაქიდან დაახლოებით შვიდი კილომეტრია ჩრდილო-დასავლეთით¹⁰ (3. მანიაშვილი). „დავთრის“ ორჯუა და საარქივო მასალების Oraxya და

¹ მაგალითად: „ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა“, „სულვერსიანი რუკა“ კ. ხსენებანი (გვ. 23) და სხვ.

² ამ სოფელთანაა უფროდ დაკავშირებული საკვარცხულო სახელი გოკიელი.

³ გვ. 83, 129.

⁴ სცია. ფ. 73, ს. 15.

⁵ ვინმე მესხი. „დროება“, 1879, № 171.

⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. 19. ამ წიგნში დაბეჭდილი „გოკია“ ფორმა ისტორიულად არ მართლდება და სწორი არ არის.

⁷ 6. კეცხელი. მთა და ხარში, თბილისი. 1949, გვ. 25.

⁸ სცია. ფ. 47, ს. 61, გვ. 2r, 3r, 5r, 5r, 7v და სხვ.

⁹ სცია. ფ. 77, ს. 8, გვ. 56.

ქუჩა ბოლო ხანებში, შეიძლება, სხვა ორჯა-ებთან ანალოგიით ორჯა გახდა. ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ ახალქალაქის ლივანს აქშეპის ნაპირზე არის ქვემო და ზემო ორჯა სოფლები, რომელთაც შემდეგში ორჯალარი ეწოდათ (იხ. აქვე, ახალქალაქის ლივან, 13. აქშეპის ნაპირზე, სოფ. № 24. ქვემო ორჯა და სოფ. № 59. ზემო ორჯა).

„დავთრის“ დროის ორჯუა 18 კომლიანი სოფელია. ამჟამად ეს სოფელი „ორჯა“-ს სახელით არაგვა, გომან, ზაკვ და ღირკნა სოფლებთან ერთად ახალქალაქის რაიონის არაგვის სასოფლო საბჭოში შედის¹.

4. სოფ. არჯუგ [არაგვა]—كرو (I 12, 194; II 14, 192). ამ სახელის დაწერაში დიდი უთანხმოებაა: деревни Корх и Арагуа², в пустопроезжем месте Арыке³,... земля, называемая Арык, заключающая 10 000 акшун⁴..., Арагва და Арагва⁵, Арагва Ахалкалакского района⁶ და сел. Арагва⁷. არქივისებულ სიგებში: Арык (გვ. 14 v) და Орык (12 r) გვაქვს. ხუთვერსიანი და სხვა რუკებზე Арагова წერია. მოგზაურობის დღიურში მე ადგილობრივ მკვიდრთა კარნახით ჩაწერილი მაქვს არაგვა და ვფიქრობ, ეს უნდა იყოს ამ სოფლის ქართული სახელი, რომელმაც სხვადასხვა ენობრივ წრეში სხვადასხვა სახე მიიღო. არქივის მასალების მიხედვითაც სხვადასხვანაირია ეს სახელი, მაგრამ ძირითადად მაინც არაგვა || არაგუა || Арагува, اروا—ارفا გვაქვს (ყველა ეს ვარიანტი არაგვა-საგან უნდა მოდიოდეს)⁸.

„დავთრის“ დროის არაგვაში მხოლოდ ორი მოსახლე ნაჩვენებია. ჩანს, სოფელი დაცარიელებულა. ამჟამად არაგვა ახალქალაქის რაიონში გომან, ორჯა, ზაკვ და ღირკნა სოფლებთან ერთად არაგვის სასოფლო საბჭოში შედის⁹.

5. სოფ. კოთელია სოფ. ბარალის || ბარალეთთან — كو هيدار ارد بر الص (I 12, 194; II 14, 193). „23.VIII (1933) ახალქალაქიდან ფუტოგონზე გავემგზავრეთ სოფ. კოთელია ში; გზად გავიარეთ ორჯა. მოხუცმა მ. ზარიძემ ბევრი ცნობა მოგვაწოდა გეოგრაფიული ნომენკლატურის შესახებ“ (დღიურიდან). ივ. როსტომაშვილი „სოფ. კოთელია მდებარეობს ახალქალაქიდან ჩრდილოეთით, დაახლოებით 15 ვერსის მანძილზე“¹⁰. ხუთვერსიანი

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19: გვ. „კომუნისტი“, 1951. 28.VII, № 176.
² სტია, ფ. 77, ს. 52, გვ. 2 r.
³ იქვე, ფ. 79, ს. 15, გვ. 1 r.
⁴ იქვე, საინტერესოა, რომ „დავთრის“ დროის არაგვისაც 10 000 აბრა აქვს შეწერილი.
⁵ იქვე, ფ. 79, ს. 17, გვ. 6; იქვე, ფ. 41, ს. 50, გვ. 12 r, 15 r.
⁶ გვ. „Заря Востока“ 26.III.1954.
⁷ გვ. „Заря Востока“ 19.I.1955.
⁸ სტია, ფ. 47, ს. 61, გვ. 2 r, 3 r, 5 r, 7 v, 10 r.
⁹ იხ. გვ. „კომუნისტი“, № 176 (9030), 1951. 28.VII-ისა. თეიყიალურ სიგებშიც არაგვაა წერია.
¹⁰ Н. П. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК XXV, 77.

და სხვა რუკებზე Котелия, ხოლო ვახუშტის ინდექსში შეცდომით კოთელი (გვ. 33 r, 42 v) გვაქვს. ხალხური ლექსი კოთელიაზე ამბობს:

კოთელელებს წყალი არ აქვთ, რაც მოდის, ისიც მიღროსო...!

როგორც არაგვაში, კოთელიაშიც სამკომლიანი მოსახლეობაა, შემოსავალი კი დიდი აქვს მის მფლობელს — 10 000 აბრა. ჩანს, რომ ახალი დაცარიელებული სოფელია. ამჟამად კოთელია ახალქალაქის რაიონის ბარალეთის სასოფლო საბჭოში შედის ბარალეთ, ბაღოზ და ბულაშენ სოფლებთან ერთად¹.

6. სოფ. ხიდჯვარი — خوجدار (I, 12, 195; II 14, 193). „დავთრის“ დროის სამკომლიანი სოფელია, რომლის ნამდვილი სახელწოდება ხიდჯვარი კი არა, ხიდისჯვარი უნდა იყოს. ჩვენ აქ მოვიყვანოთ ახლა საბრძოლო მასალებს, საიდანაც ჩანს, რომ 1. ამ სოფელს ხიდისჯვარი რქმევია და 2. 1837 წელს ის უკვე დაცარიელებული ყოფილა (ამავე საბუთში საყურადღებო ცნობებია ბარალეთსა და კოთელიაზე): Хертивисского санджака [Хидис] деревень Тока — Дурсун-бек Мамуш-огли, Варевана — Ибрагим Исхана-огли, веры магометанской... показаны: как им известно, местом, называемым Панашигорой при турецком правительстве показались баралетские и котельские жители и ботру с оного места как впервые, так и последние платили в казну потому, что в то время в Ковеле была казенница, а что касается до пустопроезжей деревни Хидис Джидар, то совершенно не знаем как при турецком правительстве, так равно и ныне кому она принадлежит². მეორე საბუთში სოფ. ხიდისჯვარზე ნათქვამია, რომ ის ოშორელი ფაშა-ხანისაგან შესყიდულა დეკანოზ ორბელიანოვის მიერ და რომ ეს ხიდისჯვარ სოფელი ბარალეთისგან იყოფა მიჯნით ხმელ-ტბა³. მაშასადამე, ამ ცნობის მიხედვით სოფ. ხიდისჯვარი ბარალეთის გვერდზე მდებარეობდა. კიდევ ერთი საბუთის მიხედვით ხიდისჯვარის მიმდებარე 25 წლის განმავლობაში მოსე კოსტანაშვილის მემკვიდრეთა — პეტრესა და პავლეს მფლობელობაში იყო⁴. არქივისებულ სიგებში რამდენიმედ შერყენილადაა ფიქსირებული ეს სახელწოდება: Хидижвар (14 v) და Хидижвар (12 r). ხიდისჯვარის შესახებ ეს ცნობები დასტურდება აგრეთვე ჩვენი დღიურიდან, რომელიც დაწერილია ჩვენ მიერ ამ კუთხეში მოგზაურობისას: „ბულაშენსა და შერენისს შუა არის ხარაბა — ხიდჯვარი. ბარალეთსა და ხიდჯვარს შუა არის ეკლესიები, რომელსაც სომხები ხარაბა ტერტერაულს ეძახიან.“

¹ ს. შაკალათია, შესხეთ-ჯავახეთი, 124.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
³ სტია, ფ. 73, ს. 175, გვ. 20 r.
⁴ იქვე, გვ. 38 r.
⁵ სტია, ფ. 74, ს. 61, გვ. 2 r; ფ. 1044, ს. 15-დან ჩანს, რომ ეს ფაშა-ხანი განსვენებული აქმედ-ხევის მეუღლე და მფლობელი უნდა იშორის, ქვემო ოშორის ნაწილისა და ვაზის ნაწილისა (გვ. 6 v).

ამრიგად, „დავთრის“ **خوار** შეიძლება **ხ ი დ ი ჯ ვ ა რ**-ადაც წავიკითხოთ. მე კოთელიაში **ხ ი დ ი ჯ ვ ა რ ი** მაქვს ჩაწერილი; ასევეა ორჯერ დაწერილი ერთ საბუთში: **Хидижвар**¹. ამავე დროს არქივისეულ საბუთებში ბევრგან **ხ ი დ ი ს ჯ ვ ა რ ი ა**. პ. მაზნიაშვილმაც **ხ ი დ ი ს ჯ ვ ა რ ი** ჩამაწერინა. ამ სახელწოდების წარმოქმნის სხვადასხვაობა იმიტაც შეიძლება აიხსნას, რომ აქ ახლა სოფელი არ არის, არქივის. თურქულ საბუთებში კარგადაა ტრანსკრიბირებული: **خوار** = **ხ ი დ ი ჯ ვ ა რ**².

სიდიჯვრის მდებარეობის შესახებ გარდა აქ მოყვანილი მონაცემებისა, ჩვენ **ხ ი დ ი ჯ ვ ა რ ი** უშუალოდაც გვაქვს აღნიშნული რუკებზე: ბარალეთთან ახლო, მაგალითად ხუთფერსიანზე, აღნიშნულია **Р. Д. Хидижвар**.

7. სოფ. **მ ე რ ე ნ ი ა** ლრტილასთან — **مرهنيان** (I 12, 195; II 14, 193). ჩემს დღიურში ამ სოფლის სახელად **მ ე რ ე ნ ი ს ი** მიწერია: „ბულაშენსა და მერენისს შუა არის ხარაბა **ხ ი დ ი ჯ ვ ა რ ი**“. ჩვეულებრივად ამ სოფლის სახელწოდება ზეპირი და წერილობითი წყაროების მიხედვით მხოლოდ **მ ე რ ე ნ ი ა**-ა. „დავთრის“ **مرهنيان** - **მ ე რ ო ნ ი ა** ან **მ ე რ ო ნ ი ა** განზე რჩება. არქივისეულ სიებშიც, რომელთა წყარო, როგორც დავრწმუნდით, „დავთარია“, **Мерения** (გვ. 14 v, 12 r) გვაქვს, რუკებზე (მაგალითად, ხუთფერსიანზე) აგრეთვე **Мерения**-დ არის აღნიშნული. ყველაფერი ეს საფუძველს იძლევა გვკვი შევიტანოთ „დავთრის“ „**მ ე რ ო ნ ი ა**“-ს სისწორეში. აქ უთუოდ რაღაც შეცდომასთან უნდა გვქონდეს საქმე. **მ ე რ ე ნ ი ა** უნდა მივიღოთ ამ პუნქტის სახელად.

მერენიის ადგილმდებარეობა სავსებით გარკვეულია რუკებზე. „დავთრის“ მერენია პატარა, ექვსკომლიანი სოფელია. საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით 1951 წელს „გაუქმდა მერენიის სასოფლო საბჭო. სოფლები **მ ე რ ე ნ ი ა**, იტილა II ლრტილა და პატარა სამსარი მიეკუთვნა ახალქალაქის რაიონის ბარალეთის სასოფლო საბჭოს...“

8. სოფ. **ს ა ა გ** (I 12, 195; II 14, 190). საგადასახადო ობიექტთა სიაში (დედანი, გვ. 17) ეს დაწერილობა ცოტათი სხვანაირია: ბოლოში თითქოს „**მ ო ხ ა ზ ე ლ ო ბ ა** აქვს და მთლიანად ეს დაწერილობა **ს ა ა გ**-ის სახით წარმოგვიდგება (იხ. 12). ძირითად ტექსტში კი (დედანი, გვ. 179) ზუსტად **ს ა ა გ**-აა. ამ სახელწოდების ამოსაკითხავად ჯერჯერობით არაფერთარი მასალა არ აღმოჩნდა. ვარაუდების წამოყენება ბევრის შეიძლება, მაგალითად: კოპნტისა, კოთეტისა და სხვ. მაგრამ დამადასტურებელი მასალის გარეშე დამაჯერებელი არც ერთი არ იქნება. არქივისეული სიების **Кунашты** ამ დაწერილობის შესაბამისი არ არის და შეცდომა უნდა იყოს. რვაკომლიანი სოფელი ყოფილა გოკია, არაგვა, აგანა, კოთელია და სხვ. სოფელთა მონაკვეთზე.

¹ სკია, ფ. 47, ს. 33, გვ. 1 r, 2 r.

² სკია, ფ. 47, ს. 61, გვ. 7 v.

³ გაზეთ „კომუნისტი“, 1951 წლის 28.VII-ისა, № 176 (9030), გვ. 1.

9. სოფ. **ა გ ა ნ ა** — **انگ** (I 12, 196; II 14, 194). საბუთების მიხედვით 1842 წელს სოფ. **Агана**-ში 14, ხოლო 1870 წ. კი 36 კომლია¹. **ა გ ა ნ ა** ის სახელი დადასტურებული გვაქვს სხვაგანაც: სოფ. „**ა გ ა ნ ა** ის მოსახლეობა ჩივის, რომ იხთილელებმა (—ლრტილელებმა) მოუხდნენ მოსაქეს და ჩვენი მრწით სარგებლობენო“². არქივისეულ სიებში გვაქვს **Агана** (გვ. 14 v და 12 r), რომელსაც შემდეგ ეილაცის **Агана**-დ გაუსწორებია, ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აგანის ადგილმდებარეობა იხთილასა (—ლრტილა) და ბარალეთთანაა აღნიშნული. დღეს აგანა ახალქალაქის რაიონში კაქიო, ალათუბან, ბოჯანო და სირგვასთან ერთად კაქიოს სასოფლო საბჭოში შედის³.

10. სოფ. **ბ ო გ ა ნ ო** — **بوگانو** (I 12, 196; II 14, 195). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს, მაგრამ ეს ნიშნები სწორად არ არის დამსხული; კერძოდ, მესამე — **г** ასოს შემოთ ერთი კი არა, სამა წერტილი უნდა ქქონდეს. ჩვენ აქ გვაქვს სოფელი, რომლის სახელი სხვაგანაც არის დადასტურებული. ეს არის სოფ. **ბ ო გ ა ნ ო**, ვახუშტის სიაში ერთხელ **ბ ო გ ა ნ ო ა** (გვ. 42 v), მაგრამ მეორეჯერ უკვე სწორადაა — **ბოჯანო** (გვ. 33 r). ვახუშტის გეოგრაფიაში სწორედ ამ სექტორისათვის დასახელებულია ადგილი „**ბ ო გ ა ნ ო** ს ქვეით“⁴. არქივისეულ პირველ სიაშიც ჯერ **Ногано** დაუწერიათ (ალბათ, „დავთრის“ მიხედვით) და შემდეგ გადაუსწორებიათ **Ногано**-ზე (გვ. 14 v). ხოლო მეორე სიაში **Ногано** დარჩენილა (გვ. 12 v). ანასეულ ქართლის ცხოვრებაში მოხსენებული „ქალაქი და ციხენი **ბ ო გ ა ნ ო**“ ჯავახეთის **ბ ო გ ა ნ ო** არ არის. ეს, ალბათ, თრიალეთის **ბოჯანოა**, რადგან აქვე ცოტა ზემოთ წერია „მოვიდა თრიალეთს დიდითა გამარჯვებითა“⁵. თრიალეთში რომ **ბ ო გ ა ნ ო** ს სახელით პუნქტი ყოფილა ეს ჩანს იც, ჯავახეთის რედაქტორობით გამოცემული რუკიდანაც, სადაც თუხ და ალვად პუნქტებთან აღნიშნულია **ბოჯანო**. ჯავახეთის **ბ ო გ ა ნ ო** ს ადგილმდებარეობაც სავსებით გარკვეულია: „ვერობული რუსეთის სპეცრუკაზე“ ალათუბნის ქვემოთ აღნიშნულია — **Ногано**. საერთოდ **ბ ო გ ა ნ ო** ამ სოფლის სახელად, ალბათ ზეგან საკუთარ სახელთან ასოციაციით, ბევრგან გვხვდება; ოფიციალურ წიგნშიც **ბ ო გ ა ნ ო**-ა, რაც უნდა გასწორდეს ისტორიულად უფრო სწორ **ბ ო გ ა ნ ო**-ზე⁶. ამგვამდ **ბოჯანო** ახალქალაქის რაიონში კაქიოს სასოფლო საბჭოში შედის კაქიო, აგანა, ალათუბან, მოდეგა და სირგვასთან ერთად⁷.

11. სოფ. **ჯ ა ნ ჯ ლ ა** — **جانجلا** (I 12, 197; II 14, 195). **ბ ე ჯ ა ნ ჯ ლ ა** ზე „დღიურში“ ცოტა მაქვს ჩაწერილი. ყოველ შემთხვევაში არ ვიცი რამდენად მართალია ჩემი ჩაწერილი, რომ „ჯანჯლას ახლა ბეჯანო ჰქვია“. რომ **ბოჯანო**

¹ სკია, ფ. 73, ს. 35, გვ. 3 r; К. Зиссерман, 25.

² სკია, ფ. 74, ს. 46, გვ. 5 r, 7 r.

³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19.

⁴ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 195.

⁵ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა ს. ვახუშტის რედაქციით, გვ. 220.

⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19, 166.

⁷ იქვე.

და ჯანჯლა ისტორიულად სხვადასხვა სოფელი იყო, იქიდანაც ცხადია, რომ „დავთარში“ ორივე ეს სოფელი აღრიცხულია ცალ-ცალკე (მიუხედავად იმისა, რომ ჯანჯლა პატარა, ორკომლიანი სოფელია). გარდა ამისა, 1858 წლის ერთი საბუთიდან ჩანს, რომ ჯანჯლა ამ დროს ბოჟანოდან დამოუკიდებელი სოფელია: „крестьянин Торос Тер-Давидов имел прежде местожительство не в селении Джанджге, а в Бежано Ахалкалакского участка“. შემდეგში შესაძლებელია ჯანჯლა დატოვა მოსახლეობამ და ბოჟანოში გადავიდა: ან არადა, შეიძლება, მოხდა შერწყმა ჯანჯლა-ბოჟანოსი და გერთიანებულ სოფელს ბოჟანო დაერქვა.

„ჯანჯლა“ სახელწოდება საკმაოდ ხშირად გვხვდება დამახინჯებული ფორმით: არქივისეულ სიებში — Чанча (შემდეგ გასწორებულია Джанджге-დ; გვ. 14 v) და Чанча (გვ. 12 r) ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია P. Д. Дманука: ამ სოფლის სახელი არც ვახუშტის ინდექსშია სწორად — ჯანჯალა (გვ. 42 v).

12. სოფ. მურჯი — Муржи (I 12, 197; II 14, 195). „სოფელ კოთელიდან ჩრდილოეთ-დასავლეთის მხარეს, ერთი ვერსის მანძილზე, მდებარეობს აობრებული სოფელი მურჯი, სადაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, უცხოვრიათ ქართველებს. მურჯი მდებარეობს ერთის ქვიანის გორაკის კალთებში და თვით გორაკის ზედა კენწეროზედ აშენებულია ციხე-სიმაგრე, რომელსაც სიგრძე ექნება 12 ალაბი და სიგანე 6 ალაბი.

მურჯიში ნასახლარები დღემდე მკაფიოდ მოსჩანს. ამას კედლების ნაშთიც მოწმობს, რომ ერთ ადგილას შიგ შუაგულ სოფელში, როგორც ეტყობა, ყოფილა ზეთის სახდელი სახლი. ამ ადგილას ეხლაც გვხვდა ერთი დიდი მრგვალი, წისკვილის თვის მსგავსი შავი ქვა, რომელიც ზეთის სახდელი ქვა უნდა იყოს“². რადგანაც რუკებზე (ხუთვერსიანი) და სხვაგანაც Муржи იწერა, ჩვენ ბოლოკიდურ ჯასოს ქვემოთ სამწერტილი დავესვით და „მურჯი“-ად წავიკითხეთ. თურქულში ბოლოკიდური ხშული მგლერი ყრუდება [ჯგ| ← ჯგ|] და, ალბათ, ამ ნიადაგზე თურქული წარმოთქმა ამ სიტყვისა მურჯი იქნებოდა. ვფიქრობ, „ივერიის“ კორესპონდენტის მიერ ფიქსირებული მურჯი ამ სახელწოდების ნამდვილი ქართული ფორმაა, რაც დასტურდება აგრეთვე Description-ისადმი დართული რუკის Mourdji-თ. შემდეგში უკვე გვხვდება მურჯი, რომელიც ნასოფლარად იხსენიება³. „დავთარის“ დროის მურჯი ათკომლიანი სოფელია. როდის გაუკაცრიელდა, არ ვიცით. 1888 წელს უკვე „აობრებული“ ყოფილა. ხუთვერსიან რუკაზე კოთელასთან ახლო აღნიშნულია P. Д. Мурчи; არქივისეული სიების Мурчи (14 v) და Мурчи (გვ. 12 r) სწორი არ არის.

¹ სტია, ფ. 352, ს. 48, გვ. 17 r.

² ვ. კობტონაშვილი, სოფ. ჯავახეთი, „ივერია“, 1888, № 163.

³ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 113.

13. სოფ. ბარალისი — Баралиси (I 12, 198; II 14, 196). გეოგრაფიული თანამიმდევრობის მიხედვით ეკვს არ არის, რომ Баралиси დაწერილობა ბარალისად უნდა იქნეს წაკითხული. მაგრამ ამავე დროს ცნობილია, რომ ამაჟამად ამ სოფლის სახელი ბარალისი კი არ არის, შხოდოდ ბარალეთია. ვახუშტისაც „ბარალეთის მდინარე“ და „ბარალეთი, მცირე ქალაქი“ აქვს¹. ვახუშტის ინდექსშიც ბარალეთი (გვ. 42 v) და ბარალეთი-ა (გვ. 33 r). ამავე ვარიანტს უჭერს შხარს საარქივო მასალებში დაეუღლი ამ სოფლის სახელწოდებები — Баралиси². ამავე დროს „დავთარში“ ამ ადგილას შეტეომა არ არის დაშვებული; სხვაგანაც, შავილითად, სოფ. კოთელიაზე ნათქვამია, რომ ის სოფ. ბარალისთან (Баралиси) მდებარეობს³. „დავთარიდანვე“ ამოწერილ არქივისეულ სიებშიც Баралиси (გასწორებულია Баралиси-ზე, გვ. 14 v) და Баралиси-ი (გვ. 12 r) ვეძიებ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ისტორიულად ამ სოფელს ორი წარმოქმნის თვალსაზრისით ორივე სწორი სახელი ჰქონდა: ბარალისი და ბარალეთი. შეიძლება „დავთარში“ პირველი ჩააწერიონეს, ხალხში კი უფრო გავრცელებული იყო მეორე.

თანამედროვე ბარალეთი დიდი სოფელია, რომელიც ახალქალაქის რაიონში ბაღბო, ბულიშენ და კოთელია სოფლებთან ერთად ბარალეთის სასოფლო საბჭოში შედის⁴.

საინტერესოა ბარალეთზე ხალხური ლექსები; ერთ მათგანში ლაპარაკია ლეკიანობაზე ჯავახეთში:

1. ბარალელ ადუაშვილსა სურფა გაეგდო გძელი, ლეკები წამოუცვიდნენ, კარზედ დაუბეს ცხენია⁵.
2. ბარალეთი ლაპაზია, წყალიც აქვს და ხიდიცაო, ყველა ქალი ვაინარებს, პატარა და დიდიცაო⁶.

ი. როსტომიშვილის მიხედვით: სოფ. ბარალეთი მდებარეობს ახალქალაქის ჩრდილოეთით 15 ვერსის მანძილზე. სოფელი ვაკე ადგილზეა, რომელიც ბარალეთისწყლით ირწყვება⁷. ი. როსტომიშვილის მიერ მოწოდებული ამ სიტყვის ეტიმოლოგია სწორი არ არის. მისი აზრით ბარალეთი ორი სიტყვისაგან შედგება: ბარა || ბარა 'ვაკე', 'ზეობა' და -ეთი- 'ქვეყანა', ჯერ ერთი, ბარალეთი ბარ სიტყვისაგან რომ იყოს წარმოქმნილი, გვეჭნებოდა ბარ-ეთი და არა ბარალეთი; მეორე, სავსებით უგულვებელყოფილია

¹ ამოწერა სამეფოსა საქართველოსა. 130.
² სტია, ფ. 352, ს. 48, გვ. 1 r; იქვე, ფ. 352, ს. 82, გვ. 21 r და 189.
³ იხ. ზემოთ, გვ. 268; დედაძი, გვ. 178.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19.
⁵ ხალხური ლექსები (სამეცნიეროში შეტყობილი ვიხუ მუხის მიერ). „მედიკოსი საქართველო“, III, თბილისი, 1913-14, გვ. 246.
⁶ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, 124.
⁷ И. И. Ростовова. Ахалкалакский край в археологическом отношении, СМОЛЕНСК, 1897, 40.

მხარეს, ადგილია ნ. სიდან ლუბო Xena II 1913 K. გოს მლ. (ერუშქ კვეშირი დ. ლო საბ 12 დროის ბულია კომლი ლად რ ახსენებ აღნიშნუ რობა . otasazi აყრიანი XIX სა არ Taveru 13 მცხოვრ არქივის ხელთ, ა ხლო დროს . ც რუბიუ portu. I

„ბარალეთ“ ში ლ თანხმონის არსებობა და ფუნქცია¹. არ არის მისაღები ამ სიტყვის ეტიმოლოგიის შესახებ მეორე ავტორის აზრიც: „სოფ. ბარალეთი ძვეს ჯავახეთში 15 ვერსის მანძილზედ ქალაქ ახალქალაქიდან. სიტყვა ბარალეთი ქართული სიტყვაა და აღნიშნავს სწორს, ვაკე ადგილს; ბარალეთი მართლაც გაშენებულია ჯავახეთის უმშვენიერეს ვაკეზე, რომელიც ირწყვის ვახუშტის სიტყვით ბარალეთის წყლით, ხოლო აწინდელის რუკებით - მენცჯურით (დიდის წყლითა), რომელსაც ერთვის ხმელი-ხევი, ჩხარულა და სხვ.“²

14. სოფ. ზემო ალასტანი — استان (I 12, 198; II 14, 196); 28. სოფ. ქვემო ალასტანი — استان (I 12, 205; II 14, 203). მართალია, თურქულ ტრანსკრიფციაში ت (თ) ასოთია ნაწერი, მაგრამ ქართულად ალასტანი უნდა იყოს; შ, ს, ხ (სტ და მისთანა კომბლექსები) და სხვა ფშვინვიერთა მომდევნო ჩვეულებრივად მკვეთრია³. ვახუშტის სიაში სწორედ ალასტანი გვაქვს (გვ. 33r). ი. როსტომაშვილით „სოფ. ალასტანი... მდებარეობს ახალქალაქის ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით 20 ვერსის მანძილზე...“⁴

ალასტანის სახელით „დავთარში“ ამავე ტყე-ჯავახეთის ნაწიგსათვის ორი სოფელია აღრიცხული — ზემო და ქვემო ალასტანი. ზემო ალასტანი 15 კომლიანი სოფელია, ხოლო ქვემო ალასტანი — შვიდკომლიანი. „26.VIII-ს (1933 წ.) დილით გოკიდან გავემგზავრეთ სოფ. ალასტანს. კარგად მოწყობილი სოფელია. აქაურ ეკლესიაზე ორი პატარა ქართული წარწერაა. ცოტა ხნის შეჩერების შემდეგ გავემგზავრეთ სოფ. ვარევანს“ (ჩემი დღიურიდან).

სოფ. ალასტანის განხილვისა და საქართველოს ისტორიაში ალასტანის მნიშვნელობის თვალსაზრისით საინტერესოა ექ. თაყაიშვილის მიერ გამოქვეყნებული ისტორიული წყარო, რომელშიც იხსენიებიან „ალასტანელი სეფენი დავით და მელქისედეგ რუსუდან დედოფლის შემდეგ...“⁵ ამასთან დაკავშირებით წერილის ავტორი (ექ. თაყაიშვილი) სქოლიოში საკმაოდ დაწვრილებით განსაზღვრავს სოფ. ალასტანის მდებარეობას: „ალასტანი მდებარეობს ჯავახეთში ჩრდილო-დასავლეთით კერძო ახალქალაქისა, ვარევან და გოკიას შორის, გოკიისწყალზედ (ვახუშტის რუკით), ხოლო რუსული რუკით ჭობარეთის⁶ წყალზედ, რომელიც შეერთვის ჯავახეთის მტკვარს (ვახუშტის რუკით), ანუ ახალქალაქის წყალს რუსული რუკით. ეტყობა მონგოლების დროს ერთი შტო ბაგრატიონთა გამეფებულა ალას-

¹ И. П. Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении. СМОПЖ, XXV, 40.

² სოფ. ბარალეთი, „მოგზაური“, 1901, № 1.

³ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 366.

⁴ И. П. Ростовов, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 30-31; სტია, ფ. 1012, ს. 5, გვ. 9r.

⁵ ექ. თაყაიშვილი, საისტორიო მასალები. 2) „მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“ და შენიშვნები ამ ცნობების შესახებ, „ძველი საქართველო“, II, თბილისი. 1911-1913, გვ. 55.

⁶ ავტორს „ჩობარეთის“ აქვს.

ტანში, მაგრამ მათ შესახებ ცნობები ქართლის ცხოვრებაში არ მოგვეპოვება. ეს პარველი მაგალითია, რომ ქართლის ცხოვრებაში გვხვდება ალასტანელი მეფის სახელი...“⁷

მსხვილმასშტაბიან რუკებზე გოკიასთან ახლო, მის სამხრეთით ყველგან აღნიშნულია ალასტანი (ზემო და ქვემო). დღეს ახალქალაქის რაიონში ალასტანი გოკია, ვარევან და ხანდო სოფლებთან ერთად ალასტანის სასოფლო საბჭოში შედის⁸.

15. სოფ. ვარევანი — اروان (I 12, 199; II 14, 197). „სოფ. ვარევანი ახალქალაქიდან ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს 18 ვერსის მანძილზე. ვარევანი გოკიისწყლის ქვემო დინების ორთავე მხარეზე ძვეს“⁹. ვარევანი რუკებზე აღნიშნულია თოჯ და ვარგაჯ სოფლებთან ახლო.

ვარევანი მოსავლითა თუშკა ზოგჯერ ნაქებია, ქართველებიცა სახლობენ, უფრო მეტი ფრანგებია¹.

„დავთარის“ დროის ვარევანი საკმაოდ მრზრდილი სოფელია, 18 კომლიანი. ახემამდ იგი ახალქალაქის რაიონის ალასტანის სასოფლო საბჭოში შედის ალასტან, გოკია და ხანდო სოფლებთან ერთად².

16. სოფ. სირგციქი მიმინეთ სათესველით სოფ. კაქიოსთან — سیرگجی (I 12, 199; II 14, 197). ე. კოპტონაშვილის მიხედვით ამ სოფლის ქვეშარიტი სახელია სირგჯო. მე მოვიყვან ამ სოფლის შესახებ ე. კოპტონაშვილის ფრიად საინტერესო ცნობებს: „სოფ. ბარალეთის (ახალქალაქის მხარე) მიჯნაში ჩრდილოეთის მხარეს, ერთი ვერსის მანძილზედ ამ სოფლიდან, არის ოთხკუთხიანი გალავანი. ეს აშენებულია ტბრალო შავი ქვისაგან და მივ შეაფულ ამ გალავანისა დგას ერთი მაღალი გათლილი ოთხკუთხიანი ქვა, რომელსაც სიგრძე ეწინება არა ნაკლები სამი საფენისა და ზედ წვერზედ თვით იმავე ქვისაგან ამოჭრილი ჯვარი. ვარშელო ამ გალავანისა დღესაც მოსჩანს დამთენილი ძველი ნასახლარების კედლები, კარ-მიდამო, კალოები და ორმოგბის თხრალები. ამ ნასოფლარზე დღემდე არაყითარი დაწერილებითი გადმოცემა არ ჩანს. მხოლოდ, როგორც აქაურმა ერთმა 90 წლის მოხუცმა გვიამბო, აქ ამ ნასოფლარში ასოცდახუთმეტე წლის წინად უცხოვრითა ქართველებს. რომლებიც უჩან-სანს — ლეცების სარდალს ჟოხრები... ამ აობრებულ სოფელს სახელად სირგციქი რქმევი და ეკლესია ახალ-ღების სახელობისა ყოფილა“³.

¹ ექ. თაყაიშვილი, საისტორიო მასალები. „ძველი საქართველო“, II, გვ. 65; შეიქცა 66-ე გვერდზე კიდევ ლაპარაკია ალასტანელ მეფეთა შტოზე.

² საქ. სსრ ადმ. ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.

³ И. П. Ростовов, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 45-46; იხილეთ სტია ფ. 1012, ს. 5, გვ. 9r.

⁴ ს. ნაკვალთია, შესწავლილი ჯავახეთი, გვ. 125. „ვარევანში“ კათოლიკე-ქართველები იმდროისმდებარენ.

⁵ საქ. სსრ ადმ. ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.

⁶ ე. კოპტონაშვილი, ჯავახეთი, „ვეური“, 1885, № 140.

ბაგრატიის გიორგი დგეს ღრტილას...¹ ღრტილა ცნობილია აგრეთვე იმითაც, რომ XI საუკუნეში ამ სოფელში მოხდა პაექრობა იმ საკითხებზე, რომლებშიც უთანხმოება სუფევდა ქართულსა და სომხურ ეკლესიებს შორის. «ვაზირებში უველაზე უფროსად... მწიგნობართუხუცესი ითვლებოდა. პირველად მწიგნობართუხუცესი მხოლოდ X-XI საუკუნის ძეგლშია მოხსენებული, სახელდობრ იმ ღრტილას მომხდარ სამღვდლო კრებისა და პაექრობის აღწერილობაში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვს-გება ბერისა ევოვზე გრძელისა სოსთენის მიმართ სომეხთა მოძღვრისა“². აი, ამ ღრტილასთან გვაქვს ჩვენ საქმე, როცა ვიხილავთ „გურჯისტანის ვილჰელმის“ ტყე-ჯავახეთის ნაჭიგეში მე-19 სოფლად აღრიცხულ „აღრდილა“ პუნქტს. ჩვენ უკვე გვქონდა შემთხვევა გვეთქვა, რომ ქართული „ღრტილა“ სიტყვა, მიუხედავად თურქისათვის არსებული საწარმოთქმო სიძნელისა, კარგადაა ტრანსკრიბირებული და ღრტილა-დ იკითხება. შემდეგში აღბათ უკვე ქართული-სავე ენის ნიადაგზე ღრტილაში თავიკიდური ღვაყრუებულა, რადგანაც „მატიანე ქართლისა“ში ვარიანტებად გვხვდება აგრეთვე ხრტილსა და ხრტილასა³. უფრო გვიან არაქართულ (თურქულ, სომხურ) მეტყველებაში „ხრტილა“ „იხტილა“ მოგვცა. იხტილა-დ დაკანონდა ამ სოფლის სახელი და, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ახლანდელს 5-ვერსიან რუკაზე „იხტილად“ არის აღნიშნული“⁴. არქივისეულ სიგებში ღრტილას სახელი არ არის სწორად ფიქსირებული — Гирдула (გვ. 14v, 12r). 5-ვერსიან რუკაზე ბარალეთთან ახლო აღნიშნულია სოფ. Ихтила. „24. VIII (1933)-ს ბარალეთიდან გავემგზავრეთ (ნ. ბერძენიშვილი და მე) სოფ. იხტილაში (ღრტილაში)“⁵. აქ არის ძველი (1308 წ.) ქართული ეკლესია წარწერით: „გათავდა ესე ეკლესია ლიპარიტ ქვეშელის ცოლისა და თმოგველის ქალის რუსუდანიასგან“ (დლიურიდან). „დავთრის“ ღრტილა 12 კომლიანი სოფელია. ამჟამად სოფ. ღრტილა მერენია და პატარა სამსარ სოფლებთან ერთად ახალქალაქის რაიონის ბარალეთის სასოფლო საბჭოში შედის⁶.

20. სოფ. ლალათუბანი (?) — لاله‌آباد (I 12, 201; II 14, 199). لاله‌آباد დაწერილობა (დედანი გვ. 184) თითქოს ექვს არ იწვევს, რომ ის

¹ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, გვ. 190; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 148; „ამ ამბის შეტყობაზე ღრტილაში მყოფნი გურანდუბტ დედოფალი და უფლისწული გიორგი...“

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი I, თბილისი, 1928, გვ. 124. შდრ. ამაზე: პროფ. პ. კეკელიძე, ძველი ქართული ნწერლობის ისტორია, თბილისი, I, 1951, გვ. 464; წინააღმდეგ თ. ჟორდანიას მოსაზრებისა, დოც. ლ. მენაბდე მართებულად შენიშნა ის გარემოება, რომ ღრტილას არტანუჯთან კავშირი არა აქვს და რომ იგი მდებარეობს ჯავახეთში (ლ. მენაბდე, „მნათობი“, 1953, № 7, გვ. 168).

³ ქართლის ცხოვრება, I (ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით), თბ., 1955, გვ. 300, 305 (ვარიანტებში).

⁴ ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 54; იხტილას შესახებ იხ. აგრეთვე თ. ჟორდანიას, СМОНДК, XIII, თბ., 1892, გვ. 130-132.

⁵ ვახ. „კომუნისტი“, 1951, 28.VII, № 176 (9030), გვ. 1.

ლალათუბანი-ად იყოს წაკითხული. არქივისეულ სიგებში — Малахуван (გვ. 15r, 12r). „დავთრის“ დროს ლალათუბანი 4 კომლიანი სოფელია. სხვა ცნობებს ლალათუბანზე ვერ მივაყვლივ.

21. სოფ. ალათუბანი — آلاآتو (I 12, 201; II 14, 199). ალათუბანი უნდა იყოს ხუთვერსიან და სხვა რუკებზე კაქიოსა და ზოცანოსთან Алаатуბანად აღნიშნული პუნქტი. ამ ადგილის ახლანდელი სახელი, ჩანს, ალათუბანი. ასე მაქვს ეს ჩაწერილი ადგილზე. ალათუბანი აგრეთვე ვახუშტის ინდექსში (გვ. 42v). ადგილობრივი მკვიდრის პეტრე შახნიაშვილის ცნობითაც ალათუბანი. კ. ზისერმანთანაც Алаатуბანი, რომელიც ახალციხიდან ხმ ვერსზეა ნაჩვენები 23 კომლიანი მოსახლეობით. „დავთრის“ აღმოსუბანი¹ მხარს უჭერს არქივისეული მფორე სია, რომელშიც Алаатуბანი-ა გვაქვს (გვ. 12r), ხოლო პირველ სიაში კი თავისებური ფორმა Алаатуბანი (გვ. 15r). შესაძლებელია ეს უკანასკნელი ფორმა უფრო ძველი იყოს და მისგან მომდინარე ვარიანტები იყოს „ალათუბანი“, „თს ჯამოვარდნით და „ალათუბანი“ ეს კომპლექსის დაკარგვით. ყოველ შემთხვევაში სხვაფორივი მსჯელობისათვის ჩვენ ახლა მასალა არ გვაქვს.

„დავთრის“ დროს ალათუბანი 14 კომლიანი სოფელია. ამჟამად ალათუბანი („ალათუბანი“ [?] სახელწოდებით) კაქიო („კოჩიოს“ სახელწოდებით), აგანი, ზოცანო, მოღვეა და სირვე („სირქვას“ სახელწოდებით) სოფლებთან ერთად ახალქალაქის რაიონის კაქიოს სასოფლო საბჭოში შედის².

22. სოფ. გრიალი — گریالی (I 12, 202; II 14, 200). ეს დაწერილობა I-სა და II-ში წიგნებში ამოუკითხავად არის დიტოვებული. ამჟამად კი ვფიქრობ, რომ ეს უნდა იყოს گریالی — გრიალი შენდევ საფუძველზე: ჯავახეთში მოგზაურობის ჩემს „დღიურში“ ჩაწერილი მაქვს, რომ „ხანდოსთან ახლო არის კიდევ ხარაბა, ნასოფლარი გრიალი — ხანდოდან 1 კილომეტრის მანძილზე“ (გვ. 1). „ხანდოს მიჯნაზე არის ნასოფლარი გრიალი“ (გვ. 27). „... გრიალი — ხანდოს იქით“ (გვ. 32). ვახუშტის ინდექსში ფიქსირებულია გრიალი (გვ. 33r). გარდა ამისა, ცნობილ სოფ. ხანდოსთან ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია P. II. Грия. 1835 წ. საბუთში Грия სოფლად იხსენიება³. პეტრე შახნიაშვილის ჩანაწერებშიც ნაჩვენებია „სოფ. ხანდოსთან — გრიალი“. 1857 წ. საბუთში ჩანს Грия. ცხადია, რომ „დავთრის“ 11 კომლიანი სოფლის სახელს گریალი-ს, ძლიერ ემზაურება ამჟამად უკვე ნასოფლარის გრიალი-ს სახელი. სხვადასხვა ენობრივ წრეში (ქართული, თურქული, სომხური) ბოლოკიდური „ლ“ თანხმოვანი დაკარგული უნდა იყოს. გრიალი-გრიალის იდენტიფიკაციას ხელს უწყობს აგრეთვე ისიც, რომ გრიალი ადგილობრივ მკვიდრთა მიერ და რუკაზედაც ნაჩვენებია

¹ K. Zaccarian, 24.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
³ სტია, № 1012, ს. 5, გვ. 11v. * იქვე, № 74, ს. 48, გვ. 44 და 45.

250
 მხარეს
 „დავთრის“
 ლა 6
 სიღინ
 ლუოი
 Xena n
 zana Ru
 გოს მღ
 (აგრუშნ
 კავშირი
 დ
 ლო საბ
 12
 დროის
 ბულია
 კომლი
 ლად ო
 ახსენებ
 აღნიშნ
 რეობა
 თდალი
 ყუიანი
 XIX სა
 არ
 Талери
 13
 მცხოვრ
 არქივის
 ხავთ; ამ
 მოლო
 დროს
 1
 რუკაზე

ჩვენს „დავთარში“ აღრიცხული ხანდოს გარდა, ასეთივე სახელით სოფელი არსებობს აგრეთვე წალკის რაიონის რეხის სასოფლო საბჭოში, მდინარე ქციის მარცხენა სანაპიროზე¹. თრიალეთის ხანდოზე ექ. თაყაიშვილი წერს: ხანდო უკიდურესი და ყველაზე უფრო მაღალი სოფელია წალკაში². ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის თეიმურაზ ჩიქოვანის გადმოცემით, რომელიც სპეციალურად იკვლევდა წალკის რაიონს ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით, წალკის, ხანდოსა და რეხას მოსახლეობა ჯავახეთიდანაა გადმოსახლებული. და მართლაც, ეს გადასახლება უნდა მომხდარიყო იმ ძნელბედობათა დროს, როდესაც სამცხე-საათაბაგოს მოსახლეობას დიდი გასაქირი დაადგა გადათურქებისა და გამაჰმადიანების გამო. ჯავახეთიდან გადასახლებულები თავიანთი მიტოვებული სოფლის სახელს არქმევდნენ ახალ ადგილას გაშენებულ სოფელს. „ვერობ. რუსეთის სპეცრუკაზე“, მაგალითად. წალკის ხანდოს ქვემოთ, იმავე ქციის მარცხენა სანაპიროზე აღნიშნულია სოფ. კოთელია, რომელსაც ფრჩხილებში უზის რეხა სახელწოდებაც. ჩანს, აქ ჯავახეთის კოთელიის ხალხი მოვიდა და „კოთელია“ს ეძახდნენ ამ სოფელს, მაგრამ შეიძლება, შემდეგში ისევე ძველმა სახელწოდებამ გაიმარჯვა.

27. სოფ. ცხია ხანდოსთან — *سرخیا در چخیا* (I 12, 205; II 14, 203). „დავთარის“ დროის ცხია პატარა, 5 კომლიანი სოფელია, რომელმაც ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია. როგორც „დავთარშია“ შენიშნული, რომ ცხია ხანდოსთან არისო, მართლაც, ხუთვერსიან რუკაზე ხანდოსთან ახლო აღნიშნულია P. Д. Пихия. ჯავახეთში ყოფნის დროს „დლიურში“ ქართველისაგან ჩამიწერია: „ვარევიდან 1,5 ვერსის მანძილზე არის ხარაბა ვარდისციხე: ვარდისციხიდან 1 ვერსის მანძილზე დასავლეთით არის ხარაბა ცხია. ამიტომ ვფიქრობ, რომ ამ ადგილის ქართული სახელია ცხია, ხოლო Пихия, *سرخیا* II სხია და მისთანანი თურქიზებული ფორმებია. არქივისეულ რუსულ საბუთებში სწორი ფორმაც გვხვდება—*Киндия Пихия*³. 1844-45 წლების „საქმეებში“ ცხია უკვე გაუკაცრიელებული ჩანს, ოღონდ აქ *Пихия* წერია⁴. არქივისეულ სიგებში ძლიერ დამახინჯებულია ეს სახელი: *Пихия* (?), შერევა დაუწვრილებით *Пихия*-დ (გვ. 15r) და *Шихия*-დ (გვ. 12r).

28. სოფ. ქვემო ალასტანი — *استان سفلی* (I 12, 205; II 14, 203). ქვემო ალასტანის შესახებ ცნობები იხ. ზემოთ გვ. 274, № 14—„ზემო ალასტანთან“.

29. სოფ. აზავრეთი — *اورز* (I 12, 206; II 14, 203). „აზავრეთი“ სწორადაა გადმოცემული. ვახუშტისაც „აზავრეთის-ქვე“ უწერია. 1933 წ. ჯავახეთის ექსპედიციის დროს ჩვენ 25.VIII-ს აზავრეთში ვიყავით. ი. როსტომაშვილით სოფ. აზავრეთი მდებარეობს მაღალ ადგილას, ახალქა-

¹ იხ. „ვერობული რუსეთის სპეცრუკა“. აგრეთვე: საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 108.
² Археологические экскурсии, рассказы и заметки, напечатаны в 1913, გვ. 47.
³ სტია, ფ. 79, ს. 25, გვ. 2r.
⁴ იქვე, ფ. 73, ს. 57, გვ. 10r; აგრეთვე: იქვე, ფ. 79, ს. 20, გვ. 6v; ფ. 1012, ს. 5, გვ. 9r.
⁵ „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, 130; შდრ. საქ. ისტორიული რუკა, 1923 წ.

ლაქიდან ჩრდილოეთით 20-სა¹, ხოლო ახალქიხიდან 57 ვერსის მანძილზე ქერულისწყალთან². ი. როსტომაშვილის მიერ მოწოდებული ეტიმოლოგია, რომ „*Саван* «*Аварыт*» *аварыт*» *саван*» *саван*» *саван*», ემყარება, აღნაო, აზავრეთ სიტყვას, რომელიც საბა ორბელიანის მიხედვით „ვარია საკიდარი“³.

„დავთარის“ აზავრეთი პატარა სოფელია—ბ კომლიანი. 1870 წ. მასში 69 კომლია აღრიცხული (კ. ზისერმანი, 24). დღეს სოფ. აზავრეთი ახალქალაქის რაიონში ცენტრია აზავრეთის სასოფლო საბჭოს, რომელშიც ლომიტურცხ, ტურცხ, ლადო და ზურუნაშეთ სოფლები შედიან⁴.

30. სოფ. ზაკეცი — *زاکجی* (I 12, 206; II 14, 204). ამ სოფელზე სოფ. კოთელიაში ჩაწერილი მაქვს, რომ „დირქის აქეთ არის ჩასოფლარო ძეგვი—სომხურად ზაკე. ძეგვი აქეთ ყოფილა კიდევ ჩასოფლარი საბატე... მის აქეთ არის სოფ. ძეგვი II „ზაკეცი“ (გვ. 26). თუ ამ სოფლის ქართული სახელი მართლა ძეგვი იყო, „ეი“ კომპლექსი შეიძლება დაკარგულიყო ისევე, როგორც ეს დაიკარგა „სიოგვი“ში („დავთარში“ „სირგვი“ს ნაცვლად *سیرگ* II სირგ—სირკ გვაქვს). ხოლო უფრო დარჩენილი „ძეგ“ ნაწილი შეიძლება „ზაკე“ად დამახინჯებულიყო სხვადასხვა შეტყვევებაში გადატყდომის შედეგად. მაგრამ სხვა წყაროების მიხედვით არ დასტურდება, რომ ამ პუნქტის სახელი ქართულად ძეგვი იყო. ფაქტი კი ისაა, რომ ადგილობრივი სომხური მოსახლეობა ამ სოფელს „ზაკე“ ეძახის. ასევე *Зак*-ად იხსენიება ეს სოფელი არქივისეულ სიაში (15r, 12r). ვახუშტის ინდექსში (გვ. 33r და 42v) სწორედ ამ მოგანო, აზავრეთ, სირგვ, კეციო და ალითუბან პუნქტებს შორის წერია ზაკეცი. ზაკეცი-ე ჩამაწერია მე ადგილობრივმა მოსახლემ ამხ. პ. მახნიშვილმა. ვარდა ამისა, ვფიქრობ, რომ 1711 წლის წყალობის წიგნში მოხსენიებული საჯავახიანოს სოფელი ზაკეცი და „შავარდნის ფასის ამოკვეთის წიგნში“ (1715 წ.) ჩაწერილი „საჯავახიანოს ზაკეცი“ ჩვენი „დავთარის“ ზაკეცი შეიძლება იყოს⁵.

კოთელიასა და არაგვას შუა ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია სოფ. *Зак*-ი. „დავთარის“ ზაკეცი 7 კომლიანი სოფელია. დღეს სოფ. ზაკეცი ახალქალაქის რაიონში არაგვა, გომან, ორჯა და დირქა სოფლებთან ერთად არაგვის სასოფლო საბჭოში შედის⁶.

31. სოფ. *سا* (I 12, 207; II 14, 204). არქივისეულ სიგებში ეს სახელი ამოკითხულია *Саха*-დ (გვ. 15r, 12r), რასაც არავითარი საფუძველი არ აქვს

¹ И. П. Ростомов, *დასახლებული ნაპოვნი*, გვ. 36.
² К. Зиссерман, 24.
³ ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 6.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
⁵ იხ. ზემოთ, გვ. 275-276.
⁶ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ხატინცხელი ურთიერთობა (XV-XVIII) II. ბეოტენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1940, გვ. 145, 169.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19; აგრეთვე ვახ. „კომუნისტო“ 1951, 28.VII № 176 (9030), გვ. 1.

და სიპართლესთან სრულებით ახლო არ არის. 2 კომლიანი სოფელია. ჩემ ხელთ არსებულ სანომენკლატურო მასალებში რომელიმე სახელწოდებასთან ამ დაწერილობაში გამოხატული სახელის იდენტიფიკაცია ვერ მოხერხდა.

32. სოფ. ბურნაშეთი — بۇرناشەت (I 12, 207; II 14, 205). „25.VIII-ს ხად გავიარეთ სოფ. ლომატურცხი და გავემგზავრეთ ბურნაშეთში, რომელიც ახალქალაქიდან ჩრდილოეთით მდებარეობს, დაახლოებით 20 კილომეტრის მანძილზე“ („დღიური“, გვ. 30)¹.

ვახუშტის ინდექსში ამ სოფლის სახელად გვაქვს ბურნაშეთი (გვ. 42v). რომ ბურნაშეთის სახელით ცნობილი პუნქტია ეს ბურნაშეთი იქიდანაც ჩანს, რომ ის დასახლებულია აზერეთის, მოლითის, მოდეგის, სამსრებისა და ჯანჯლის მონაკვეთზე. ვახუშტის „აღწერაში“, ვფიქრობ, შეცდომით დასახლებულია ამავე მიდამოებში „ბოეანოს ქვეით, ბურნაშეთის-ქვეით“². აქაც ალბათ „ბურნაშეთის-ქვეით“ უნდა ყოფილიყო. Description-ისადმი დართულ რუკაზე კი როგორც სოფელს, ისე ხევის ბურნაშეთი ეწოდება — Bouchati და Bouchatis Tsq[ali] (ეს უკანასკნელი ბარალეთისწყალს ერთვის). საფიქრებელია, რომ არასწორი ინფორმაციის შედეგად უნდა გვქონდეს ვახუშტის „აღწერასა“ და რუკაზე ბურნაშეთი და ბურნაშეთი ნაცვლად ბურნაშეთისა, რომელიც „დავთარში“ (XVI საუკ.) კარგადაა ტრანსკრიბირებული და კარგად იკითხება.

ჩვენ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ ჯავახეთიდან, ვახუშტის სიტყვით რომ ვთქვათ, „დამპირნეობისაგან ოსმალთა“ მოსახლეობა გადმოდიოდა, სხვათა შორის, თრიალეთშიც³ და ჯავახეთის სოფლის სახელები გადმოჰქონდათ ახალი დასახლების ადგილებზე (ხანდო, კოთელია). „ვერობ, რუსეთის სპეტრუკაზე“ ოლიანქი (რუკაზე Голянк), საპიტიაზო (რუკაზე გააზრებულად — Звонит-Ахляк) და კუშჩის მიდამოებში აღნიშნული პუნქტი Бурнашен-ი⁴. ვფიქრობ, ეს ბურნაშეთი ისევე უნდა იყოს დაკავშირებული ჯავახეთის ბურნაშეთთან, როგორც თრიალეთის ხანდო და კოთელეთის სოფელი ბურნაშენია და ჯავახეთისა კი ბურნაშეთი, მაგრამ ეს უნდა იყოს ერთი და იგივე სახელი, რომელიც ერთდროულადაც შეიძლება დარქმეოდა იმავე ჯავახეთის ბურნაშეთ სოფელს. ჯავახეთის ბურნაშეთის ეკლესიის წარწერაზე, მაგალითად, მოხსენებულია ბურნაშეთა მღვდელთა...⁵ „ბურნაშენი“ „ბურნაშენი“ სგან უნდა იყოს წარმოქმნილი.

Description-ისადმი დართულ რუკაზე სწორედ იმ ადგილას, სადაც სხვა რუკებზე და, კერძოდ, „ვერობ, რუსეთის სპეტრუკაზე“ Бурнашен-ია ნაჩვენე-

¹ შდრ.: II. П. Ростовов, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 41; აგრეთვე გახეთი „ივერია“, 1898, № 159.
² აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 130.
³ იხ. ზემოთ, გვ. 281-282.
⁴ თრიალეთის ბურნაშეთზე იხ. ექ. თაყაიშვილი, Археологические раскопки, разведания и заметки, ნაკვეთი IV, თბ., 1913, გვ. 39.
⁵ II. П. Ростовов, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 43.

ბი, აღნიშნულია Bojanó. ამ თვალსაზრისით საესეებით მართალია პროფ. მელიქსეთ-ბეგი, რომელიც წერს, რომ ვახუშტის რუკის ბეჯანო (= ბოეანო) ემთხვევა თანამედროვე ბურნაშეთს (პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგს მხედველობაში აქვს, რა თქმა უნდა, თრიალეთის ბურნაშეთ-ბოეანო: ჯავახეთში კი, ჩვენ ვიცით, ბოეანო და ბურნაშეთი დღევანდლამდე დამოუკიდებელი სოფლებია). შესაძლებელია თრიალეთის ბურნაშეთ-ბოეანოდ წოდებული პუნქტში დამკვიდრდა ჯავახეთის ორთავე სოფლიდან წამოსული მოსახლეობა და შეიძლება ამ ადგილსაც ერთდროულად ორივე სახელი ქონდა (შდრ. ზემოთ კოთელია-რეხა).

ხუთვერსიან და სხვა რუკებზე აზერეთ-ლომატურცხ-ტურცხ სოფლების მიდამოებში ყველგან აღნიშნულია სურხათ-ი. „დავთარის“ ბურნაშეთი II კომლიანი სოფელია, რომელიც დღეს ახალქალაქის რაიონის აზერეთის სასოფლო საბჭოში შედის აზერეთ, ლომატურცხ, ტურცხ და ლადო-სოფლებთან ერთად⁶.

33. სოფ. დევა — دى (I 12, 208; II 14, 205). „დავთარის“ დრის დევა პატარა სოფელია — 4 კომლიანი. შემდეგში სულ დაკარგებულია ჩემ „დღიურში“ სოფ. ალასტნის მიდამოებში ჩაწერულია ნასოფლარი დევათი (გვ. 1). არქივისეულ სიგეში სურხათ (გვ. 15r და 12r), ოღონდ პირველ სიაში სურხათს მიწერილი აქვს ფანქრით ასობები — 12. რაც იმის ნიშანია, რომ ნამდვილი სახელი ამ სოფლისა სურხათი ყოფილა (როგორც ეს „დღიურში“ მიწერია). მართლაც, ხუთვერსიანსა და „ვერობ, რუსეთის სპეტრუკაზე“ ტურცხ და კოთელია სოფლებს შუა აღნიშნულია პუნქტი Девати (ნასოფლარი). ეს ნასოფლარი დევათ-ად ჩაწერა აგრეთვე პეტრე მაზნიაშვილმა. დევათ-ის სახელით გასული საუკუნის 30-იანი წლების საბოლოოში ორი სოფელი იხსენიება: دى و دى و دى و دى — „დევათუბი“ და „ორი დევათი“⁷. ცხადი უნდა იყოს, რომ „დავთარში“ ბოლოკიდური „თ“ თანხმოვანი შეცდომით გამოჩნენილია.

34. სოფ. სოფ. ოლდინთან — اولدين (I 12, 208; II 14, 205). 2 კომლიანი სოფელია არის აღრიცხული. მისი ამოკითხვა მასალების უქონლობის გამო ვერ მოხერხდა. ეს დაწერილობა „დავთარის“ ე. წ. სიაში სხვაგვარად არის წარმოდგენილი — اولدين (იხ. დედანი, გვ. 17, № 34). მაშასადამე, „დავთარის“ ძირითად ნაწილში ამ სახელის დაწერილობაში შეცდომით შეა ორი ასოს მოხაზულობა — 4. სულ ამოვარდნილია. არქივისეულ პირველ სიაში წერია Пурашен, შემდეგ კი ფანქრით — Пурашен (გვ. 15r), ხოლო მეორე სიაში — Пурашен (გვ. 12r). Пурашен, ე. ი. ჩოფაშენ სოფელი მართლაც

⁶ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონომიკის შესწავლისათვის, კრებული „მარქსისტული უნივერსიტეტისათვის“, თბილისი, 1934, გვ. 34.
⁷ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დავოფ. 19.
⁸ სცია, ფ. 47, ს. 61, გვ. 2r, 7v და სხვ.

არის გურჯისტანის ვილჰეთში, მაგრამ ტყე-ჯავახეთის რაიონიდან დაშორებული — უდის ნაჰიეშია¹ და ამ კუთხესთან საერთო არა აქვს. ფანქრით მიწერილი 1000-ი (—კობარეთი) აგრეთვე ამ რაიონში არ არის — ქაჭარაქის ნაჰიეშია² და, გარდა ამისა, ۱۰۰۰ დაწერილობის კობარეთად წაკითხვა არ შეიძლება; ყოველ შემთხვევაში „რ“ ასო (ر) ამ დაწერილობაში არ არის. მეორე სიის ۱۲۰-ის უკვე არავითარი კავშირი სინამდვილესთან არა აქვს და თვითნებურად ამოკითხული სიტყვის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

35. სოფ. მუხრაშენი სოფ. ორჯუასთან — موخراسن (I 12, 208; II 14, 206). II წიგნის ბეჭდვის დროს ამ სახელწოდების სწორად ამოკითხულობაში დაჯერებული არ ვიყავით და კითხვითი ნიშანი დაფუსვით. შემდეგში საარქივო მასალებში ჩვენ შეგვხვდა სწორედ ტყე-ჯავახეთის რაიონის ამ მონაკვეთისათვის ...пустопорожнее место Мухрашен³. გარდა ამისა, თურქულ-რუსულ საბუთებშიც موخراسن — Мухрашен-ი გვაქვს⁴. ახლა უკვე კითხვითი ნიშანი უნდა მოიხსნას.

„დავთრის“ დროის მუხრაშენი 3 კომლიანი სოფელია. რუკებზე მუხრაშენი აღნიშნული არ არის. მისი ადგილმდებარეობა ნაჩვენებია სოფ. ორჯუასთან, რომელიც ჩვენ ზემოთ განვიხილეთ და რომელიც ამჟამად ახალქალაქის რაიონის არაგვის სასოფლო საბჭოში შედის. ამ ნასოფლარის ლოკალიზებისათვის ძიება სოფ. ორჯუას (აწ უკვე ორჯის) მიდამოებში უნდა წარიმართოს.

36. სოფ. ქვემო სამსარი — ლრტილასთან, ۱۰۰۰ (I 12, 209; II 14, 206). აქვე, ცოტათი ქვემოთ აღრიცხულია 56. სოფ. ზემო სამსარი — ۱۰۰۰ (I 13, 210; II 14, 208). როგორც ქვემო, ისე ზემო სამსარი „დავთრის“ დროს უკვე გაუკაცრიელებულია. ჩანს, რომ ამ სოფლებში არზრუმიდან გადმოსახლებულები გასული საუკუნის 30-იან წლებში დამკვიდრდნენ.

ვახუშტის ინდექსში ეს სოფელი სანსარად იხსენიება (გვ. 31r), ხოლო გეოგრაფიაში ორივე სოფელი ერთად სანსრებად („ბარალკოის მდინარე, რომელიც გამოსდის ფანავრის ტბისა და სანსრების [ე. ი. ქვემო და ზემო სანსარს] შორის მთას“)⁵. „დავთრის“ მიხედვით და აგრეთვე ახლანდელი სახელი ამ სოფლებისა სამსარია. 1933 წელს პროფ. ნ. ბერძენიშვილი და მე „ბარალეთიდან გავემგზავრეთ, გზად გავიარეთ სოფ. ლრტილა (იხტილა) და ავედით სოფ. სამსარში (24.VIII-ს). აქ ჩვენ დავათვალიერეთ მალაროვიანი მონასტრის ნანგრევები. კლდეზე, რომელიც ეკლესიის კედელი ყოფი-

¹ იხ. ზემოთ. გვ. 98.

² იხ. ზემოთ. გვ. 223.

³ სცია, ფ. 79, ს. 20, გვ. 5v.

⁴ იქვე, ფ. 47, ს. 61, გვ. 2r, 5r, 7v; იქვე, ფ. 1012, ს. 5, გვ. 9r.

⁵ იხ. ზემოთ, გვ. 267.

⁶ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 130.

ლა, ცნობილი წარწერაა ამ ადგილებში ტყეების არსებობის შესახებ¹. ეს და სხვა წარწერები შეისწავლა პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა² (გვ. 28, 29). სახელწოდებასთან დაკავშირებით ისიც უნდა ითქვას, რომ „დავთრის“ მიხედვით არსებულა ქვემო და ზემო სამსარი. არქივისეულ ხუროთმოძღვრულ წიგნებშიც სამსარ ცხანა [= Сухана = ქვემო. გვ. 15r და 12r] და სამსარ ყანა (= ზემო. გვ. 15v და 12v) გვაქვს. აწჟამად კი დიდი და პატარა სამსარი³. ასევე რუსულ მსხვილმასშტაბიან რუკებზე — Мухраш, Мухрашан, Мухраш-როდის მოხდა სახელის შეცვლა არ ჩანს. საფიქრებელია, რომ სამსრების გაუკაცრიელების შემდეგ მოსულმა მოსახლეობამ „ქვემო“ და „ზემო“ს ნაცვლად „დიდი“ და „პატარა“ შეარქვეს.

სამსრების ადგილმდებარეობა უფრო შეიძლება დაუსტდეს: ის მდებარეობს ქ. ახალქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაახლოებით 20 კილომეტრის მანძილზე. სამსრისწყლის ორთავე მალალ ნაპირზე გვიჩვენულია სამსრის მალაროვიანი ცნობილი სამსრის მონასტრით⁴.

არქივისეულ 1846 წლის ერთ საბუთში ნათქვამია: ...земля же принадлежала по ведомости Палаты Гос. Имущества Самсрская (она же Самсар) состоит в Ахалкалакском участке⁵. ეფიქრობ, რომ Самсрская (სამსრისქარი?) სახელწოდება სამსრის დამახინჯება უნდა იყოს. უსაფუძვლოა აგრეთვე ქ. განის მიერ მოწოდებული ეტიმოლოგია ამ სახელწოდებისა: „Самср гръц. от самсали — л.л. страна; адонитова“.

თანამედროვე სამსრები — დიდი და პატარა — ახალქალაქის რაიონის მერენის სასოფლო საბჭოში შედიან მერენის და იხტილასთან (= ლრტილა) ერთად⁶.

37. სოფ. ქარანთა — სოფ. ჯანჯლასთან — ۱۰۰۰ (I 12, 209; II 14, 206). ამ დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები არა აქვს და სახელწოდება კითხვის ქვეშ შეიქცა დაბეჭდილი. „დიდურში“ ჩაწერილი მაქვს, რომ „ქაქილოს გაღმა ნასოფლარი შიშინეთია, მიმინეთს უფით კოკოანთა“ (გვ. 26) — ასევე დროს ხუთვერსთან რუკაზე ამ ზონაში აღნიშნულია Ш. Карапта. ჩვენ ზემოთ დაქინაზე, რომ მიმინეთი სირგეთანა დასახლებული⁷, ხოლო სირგეთი, კაქიო და ჯანჯლა (რომელთანაც დასახლებულია — ۱۰۰۰) ერთ სექტორში არიან. ეფიქრობ, რომ ۱۰۰۰ დაწერილობა დამახინჯებული უნდა იყოს. ყოველ შემთხვევაში ელიფი ზედმეტია. ელიფს თუ გამოვაცილებთ,

¹ Н. П. Берძенишвили, დასახლებული ნაწილი, გვ. 99.

² საქ. სსრ აღმ-ტერიტ. დაფოფა, 20.

³ ი. როსტომაშვილის დასახლებული ნაწილი, გვ. 97; აგრეთვე: Ил. Самсрская, Самсрская, Самсрская, СМОМПК, XIII, გვ. 128-132. იხ. სანჯალის სახელებს სოფ. Тон-Самср-ს; რა არის ამ შემთხვევაში ეს Тон-ი, გაუგებარია (იქვე, გვ. 128).

⁴ სცია, ფ. 73, ს. 172, გვ. 13r.

⁵ К. Ф. Ган. Опыт объяснения названий географических названий с прилгошением, СМОМПК, 40, Тифлис, 1909, გვ. 124.

⁶ საქ. სსრ აღმ-ტერიტ. დაფოფა, გვ. 20.

⁷ იხ. ზემოთ, გვ. 275-277.

იქნება *كرك*, რომელშიც „კარანთა“ს მკვეთრი კ ჩვეულებრივად ქ-ასოთია. გადმოცემული. ამრიგად, ამ გეოგრაფიული პუნქტის სახელი კარანთაა და ასე უნდა შესწორდეს I და II წიგნების სათანადო ადგილები და კითხვითი ნიშანი უნდა მოიხსნას.

არქივისეული სიების ამ პუნქტის სახელად ამოკითხული *Укрина* (გვ. 15r და 12r) სრულიად უსაფუძვლოა. კარანთა „დავთრის“ დროს უკვე გაუცარიელებული სოფელია.

38. სოფ. ტაბისყური, ტაბისყურის ტბასთან—*تَابِسْ قُور* (I 12, 209; II 14, 206), ტაბა ძველ ქართულში 'ტბა'ს ნიშნავდა (ტაბახმელა და სხვ.¹; ტაბა, ნათეს. ტაბის+ყური). ტბის ერთ-ერთ ყურთან მდებარე სოფელს დაარქმევია ტაბისყური. სწორი უნდა იყოს პროფ. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება, რომ „ტაბა“საგან შეიქნა სოფლის სახელი [ტაბისყური], შემდეგ კი ეს სახელი თვით ტბასაც შეეერთა. ისევე როგორც ფარანის ტბა². რომ ამ ტბის სახელი „ტაბაწყური“ იყოს. მაშინ „დავთარში“ ის *تَابِسْ قُور*-ად იქნებოდა გადმოცემული, რადგანაც წყ კომბლექსი *قُور* ზღ მუდგერებით გადმოიცემა ხოლმე (შდრ. აწყური→*قُور* და სხვ.).

სოფ. ტაბისყური „დავთრის“ დროს უკვე გაუცარიელებულია. იგი მდებარეობს ტბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირზე. *تَابِسْ قُور* დაწერილობის წაკითხვა „ტბისყურ“ადაც შეიძლება და შეიძლება „ტბისყური“ უფრო ახალი ფორმა იყოს (შდრ. ვახუშტის „ტბა ტბის ყური სია“, „აღწერა“, გვ. 41, 43, 52, 60).

ამჟამად სოფ. ტაბისყური ტაბაწყურის სახელით ზორჯომის რაიონის ტაბაწყურის სასოფლო საბჭოში შედის ბალანთა, მოლით და ჭიხარულა სოფლებთან ერთად³. არქივისეულ სიებში ეს სახელწოდება ძლიერ დამახინჯებულია: *Табисхур* (გვ. 15r, გასწორებულია მეტონიმით *Табисхур*-ზე, II სია 12r).

ტაბისყურ სიტყვის სწორ ახსნასთან ერთად (ტბა+ყური) *К. Ган*-ი უცნაურ მოსაზრებასაც აყენებს: ტბა+ცხვარი (*Тобнхур*)⁴.

39. სოფ. შვიდ-ეკლესია, სოფ. თოკთან—*كَلْبَة شوية* (I 12, 209; II 14, 206). უკვე „დავთრის“ დროს გაუცარიელებულია. შესაძლებელია იმავე XVI საუკუნეში გადასახლდნენ გაღმა თრიალეთს და აქაურ სოფელსაც დაარქვეს შვიდ-ეკლესია, რომელიც შემდეგ თარგმნილ იქნა იედი-ქილისად. ყოველ შემთხვევაში წალკის რაიონის *Едлыкиса* (სოფ. აიაზმისა და თაქ-ქილისასთან ახლო; იხ. „ევროპ. რუსეთის სპეტრუკა“) ძალიან ებმურობა ჩვენი „დავთრის“ *كَلْبَة شوية* სახელწოდებას, რომელშიც „დავთრის“

¹ А. Г. Шанидзе, К этимологии названия «Топана», „ენიმკის მოამბე“, თბილისი, I, 1937, გვ. 81; ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, „ენიმკის მოამბე“, I, გვ. 235, 240.
² ნ. ბერძენიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი). ნიმომხილველი, II, გვ. 38 (შენიშვნა).
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 28.
⁴ К. Ф. Ган, Опыт объяснения кавказских географич. названий... СМОМПК, 40, გვ. 139.

შემდგენელს ქართული ეკლესია სიტყვა უთარგმნია, ხოლო „შვიდ“ი, ალბათ, საკუთარ სახელად მიიღო და უთარგმნელად დატოვა. სოფ. შვიდ-ეკლესიის ნანგრევები სოფ. თოკის სანახებში უნდა მოიძებნოს. კერძოდ, შეიძლება თოკთან ახლო ნანგრევები *P[...]* *[...]* ეს შვიდ-ეკლესია იყოს.

40. სოფ. ვარგავი — *وارگاو* (I 12, 209; II 14, 206). „დავთრის“ დროს გაუცარიელებულია, მაგრამ ამჟამად ვარგავი სოფელია—ასპინძის რაიონის შიზბაიურის სასოფლო საბჭოში შემაველი ხიზბაურა, თოკ და სარო სოფლებთან ერთად¹. რუკებზე ვარგავი ყველგან აღნიშნულია სოფ. თოკის ახლო. კ. ზისერმინით კი ვარგავი წერაქნტისათვის ძირითადაა (გვ. 26). ვარგავი იხსენიება ხალხურ ლექსში:

ვარგავი კი პატარაა, მაგრამ კოსტა ადგილია...²

საარქივო საბუთში ვარგავი იხსენიება შესაფერის კონტექსტში: *Варгав, Осишхур* «*Варгав*»³.

41. სოფ. კვალ ი (?) — *قوال* (?) სოფ. მუხრაშენთან (I 12, 209; II 14, 207). არქივისეულ სიებში *Квал* (გვ. 15v) და *Квал* (12r) გვაქვს ადგილობრივმა მკვიდრმა პეტრე შანიაშვილმაც ამ დაწერილობის შესატყვისად კვალ ი დაასახელა. სხვაგან მის სახელწოდება არ შემხვედრია, მაგრამ რგი ვამორიცხული არ არის; „დავთრის“ *قوال* დაწერილობის მეთხვე ასო სრულ შესაძლებლობას იძლევა კ-ად იქნეს წაკითხული (*قوال* იხ. დედანი, გვ. 192). ამგვარად: 1. „დავთრის“ ამ სახელის დაწერილობა შეიძლება „კვალ“ად წავიკითხოთ, 2. „სიების“ შემდგენლების *Квал* და *Квал* შემთხვევითი არ უნდა იყოს, 3. პეტრე შანიაშვილსაც გაუგონია კვალ ი ადგილის სახელად. ამდენად *قوال* დაწერილობა შეიძლება მართლაც კვალ ი-ის სახელით არსებულ სოფელს აღნიშნავდა.

კვალ ი (?) დასახლებული არ ყოფილა „დავთრის“ დროსაც. მისი მდებარეობა განსაზღვრულია ნასოფლარ მუხრაშენით; მაგრამ მუხრაშენიც არ არის დღეს ზუსტად ლოკალიზებული. აღონდ ციცი, რომ მუხრაშენი ორჯუასთან მდებარეობს⁴. „კვალ“ და მუხრაშენ სოფელთა ლოკალიზებისათვის ძიება სოფ. ორჯუას სანახებში უნდა ჩატარდეს.

42. სოფ. ბედიულაშენი (?) — *بهدیولا* (?) სოფ. ზაკვთან (I 13, 209; II 14, 207). არქივისეულ სიებში გვაქვს: *Бедюлашени*-ი, შერე ვასწორებულია *Бедюлашени*-ად (გვ. 15v და 12r). თუ პირველი ასო ბანია, მაშინ უფრო მოსალოდნელია ეს იყოს ბედიულაშენი. ამ პუნქტზე მასალა არა გვაქვს დაუსახლებელია.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 18.
² ს. შაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, 123.
³ სკიბ, ტ. 79, ს. 20, გვ. 5r.
⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 28a.
19. დავთარი, III

წიგნში დავებქდეთ სოჯა და ქარული, რაც, როგორც გამოირკვა, შესაბამისია ქართული „ქიხარულა“სი.

„დავთრის“ დროის ქიხარულა გაუკაცრიელებულია. 1852 წლის საბუთიდან ჩანს, რომ იგი დასახლებულია, ხოლო 1870 წ. უკვე 9 კომლიანი სოფელია¹. ამჟამად ქიხარულა ბორჯომის რაიონში ტაბისყურის სასოფლო საბ. ქოში შედის ტაბისყურ, ბალანთა და მოლით სოფლებთან ერთად². ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე დაახლოებით ბალანთა და ბოჯანო სოფლებს შუა აღნიშნულია Чарыя (არქივისეულ სიებში მოცემული ამ სოფლის სახელწოდებები Чарыя [15v] და Чорыя (გვ. 12r) — გაუგებრობაა.

49. სოფ. მუხარეთი (?) — موحارو სოფ. ალაისუბანთან (I 13, 210; II 14, 207). მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეული ასოები კარგად ირჩევა, დიაკრიტული ნიშნების უქონლობის გამო ეს სახელწოდება ამოკითხული არ არის. არქივისეული სიების მიხედვით ეს არის — Мухарет (გვ. 15v და 12r). მაგრამ, თუ ასე ამოკითხული სახელი სხვა რამით არ შემოწმდა, დამაჯერებელი ვერ იქნება. იგივე موحارو შეიძლება „მუხარეთის“ გარდა „მუჯარეთ“ად, „მუჰარეთ“ად, „მუჭარეთ“ად, აგრეთვე „მოჯარეთ“ად და სხვ. იქნეს წაკითხული. ეს სოფელი დაუსახლებელია. მითითებულია, რომ ის ალაისუბნის (რომელიც, როგორც ვნახეთ, დღევანდელ ალათუბანს უდრის)³ მახლობლად არის.

50. სოფ. მოლითი სოფ. ტაბისყურთან — موليت نرد ساجور (I 13, 210; II 14, 208). „დავთრის“ დროს უკვე დაცარიელებული სოფელია. მდებარეობს ტაბისყურის ტბის სამხრეთ-დასავლეთ ნაპირზე. არქივისეულ 1862 წლის ერთ საბუთში ლაპარაკია იმაზე, რომ ცარიელ სოფელ მოლითში სოფ. ბარალეთიდან უნდა გადასახლდეს 6 ოჯახი, რომელიც, ალბათ დროებით, სოფ. ქიხარულის შემადგენლობაში შევა⁴. შემდეგში მოლითი გაიზარდა დამოუკიდებელ სოფლად და დღეს ბორჯომის რაიონში მოლითი ტაბისყურ, ბალანთა და ქიხარულა სოფლებთან ერთად ტაბისყურის სასოფლო საბჭოში შედის⁵.

51. სოფ. ხუმრისი სოფ. ტაბისყურთან — خومرش (I 13, 210; II 14, 208). „დავთრის“ II წიგნის სქოლიოში (გვ. 208) ჩვენ შენიშნული გვაქვს, რომ ძირითად ტექსტში خومرش-ია, მაგრამ „დავთრის“ ე. წ. სიაში ხუმრისი წერია-თქო (იხ. დედანი, გვ. 18, 193). ახლა უკვე მასალების საფუძველზე საბოლოოდ გაირკვა, რომ ბოლოკიდური თანხმოვანი ش-ს არა, ს უნდა აყოს, რადგანაც ამ ბუნქტის ქეშმარიტი სახელია ხუმრისი. ეს დასტურდება: მსხვილმასშტაბიანი რუკებით (მათ შორის ერთ-

¹ სტია, ფ. 352, ს. 2, გვ. 4r; К. Зиссерман, 25.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 28.
³ იხ. ზემოთ, გვ. 279.
⁴ სტია, ფ. 352, ს. 2, გვ. 1r, 3r.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 28.

ერსიანიოც), სადაც ტაბისყურის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილზე ყველგან Чарыя-ია¹ აღნიშნული. პეტრე მახნიაშვილის ჩანაწერშიც ხუმრისია; პროფ. ნ. კეცხოველი, რომელიც ამ მხარეში მოგზაურობდა, წერს: „ამ ტყე-თა გარდა, ჯავახეთში ადგილ-ადგილ ვადასახლანია ტყის პატარ-პატარა კორმები. ფოთლოვანი ტყე ვადაჩქნილია ტაბისყურის სამხრეთ ნაპირებზე, ხუმრისის მახლობლად“.

ამჟამად ხუმრისი გაუკაცრიელებულია. არქივისეული ერთი საბუთის მიხედვით 1865 წელს ხუმრისი ჯერ კიდევ დასახლებული ყოფილა, 1870 წელსაც აქ 14 კომლია აღრიცხული (ე. ზივრმანი, 25). ხუმრისი დასახლებულად ჩანს აგრეთვე 1879 წელსაც „ერთად კარგი კომალი ზერძენი, სოფელ ხუმრისის მცხოვრები — გირაგე [კიროსკე] ლახაროვი“². ტაბისყურის ტბაზე თევზისჭერის მოიჯარადრეები უჩივიან სოფ. ხუმრისის მამასახლისს ქესიმ მისან-ოღლის და აქმედ დაშა-ოღლის იმაში, რომ ტბის იმ ნაწილში, რომელიც ხუმრისის მიჯნაზეა, თვითნებურად იჭერენ თევზს³.

არქივისეული სიების Чарыя და Чорыя (გვ. 15v, 12r) ფორმებს არაერთი სიფუძველი არა აქვთ.

52. სოფ. ზაქარწმინდა სოფ. მოღაგანთან — زكردمندہ ساجور (I 13, 210; II 14, 208). ამოკითხულია სავსებით ზუსტად. ასეთივე სახელწოდებით სოფელი აღრიცხულია კიდევ ჩრდილის ლივში⁴. ეს გაუკაცრიელებული (ჯერ კიდევ „დავთრის“ დროს) სოფელი რუკებზე აღნიშნული არ არის. „დავთრის“ მისი ადგილმდებარეობის განსასაზღვრავად წერია, რომ ზაქარწმინდა ახლოა მოღაგანთანო. ამ სოფლის სახეებში უნდა დაიძებნოს ზაქარწმინდის ჩანაწერები.

53. სოფ. ოდისი საროსთან — اوزيس (I 13, 210; II 14, 208). ჩვენთვის ახლა სავსებით ნათელი ამბავია, რომ „დავთრის“ შემდგენელი შეცდა ამ სოფლის სახელის ტრანსკრიპირების დროს და შესაძლ. ასოდ ა-ს ნაცვლად დაწერა z (როგორც დედნის შე-18. ისე 19-ე გვერდი. ამ უკანასკნელ გვერდზე z ასოს დიაკრიტული ნიშანიც კი უნის — z). ჯერ კიდევ ჯავახეთში მოგზაურობისას ჩვენ „დღიურში“ ჩაწერილი გვაქვს: „ვარგავის სამხრეთით ოდისი — ნასოფლარი, სადაც ეკლესიაც იყო“. ამხ. პ. მახნიაშვილმაკ გვეცნობა, რომ გეოგრაფიული პუნქტის სახელი ამ მიდამოებში ოდისი კი არაა; ოდისია. არქივის მასალებშიც არის ოდისზე ცნობები: იხსენიება, მავალითად, ოდის-ნი-ჯგორი ერთად⁵; ოდისი იხსენიება აგრეთვე

¹ აგრეთვე წიგნში: Mat. 228 uayr. მოთ. მარა როცა. ურბნანი. Зав. Крив. III, 4-5; 81 და К. Зиссерман-თანაც (გვ. 25).
² ნ. კეცხოველი, საქართველოს მეცნიერებულობის ძირითადი ტიპები, თბილისი, 1935, გვ. 152.
³ წეროკონტული „დროება“, 1879 წ. № 184.
⁴ სტია, ფ. 352, ს. 117, გვ. 40r.
⁵ დავთარი, II, გვ. 265, აქვე ქვემოთ ჩრდილის ლივს, ჯანაზის ნიშნავ, სოფ. № 18.
⁶ სტია, ფ. 74, ს. 56, გვ. 28r, (1859-1864 წწ.).

სოფ. საროსთან დაკავშირებით¹. არქივისეულ სიებშიც Оди-ია (გვ. 15v, 12r).

ამრიგად, I-სა და II წიგნის ოძისი უნდა შესწორდეს ოდის-ად. ოდისი დღემდე დაუსახლებელი ადგილია.

54. სოფ. კალთუბანი გოკიასთან, كوتوان نردكوک (I 13, 210; 14, 208). ამ დაწერილობის ზუსტად ამოკითხვა თავის დროზე არ მოხერხდა. საქმე ისაა, რომ ჩვენს „დღიურში“ გვიწერია: „ნასოფლარი კალთუბანი — აზაერეთის ახლო“ (გვ. 27); კალთუბანი ნასოფლარი ჩაწერილი გვაქვს აგრეთვე იმავე „დღიურის“ მე-2 გვერდზე. გარდა ამისა, აღმოჩნდა საარქივო მასალა, სადაც იხსენიება «пустошь Каатубаны»: 1863 წელს შემამულის—ვინმე დარდალანის ქვრივი სუსანა უჩივის მეორე შემამულე კანანოსს, რომელიც დაუსახლებელ ადგილ კალთუბანში იტაცებს ქვრივისადმი კუთვნილ მიწას². სავსებით ცხადია, რომ ამ ადგილის სახელი გელთუბანი კი არაა, როგორც დაბეჭდილი გვაქვს ჩვენ II წიგნში, კალთუბანი (ქ ასოთი ჩვეულებრივ ქართული კ მკვეთრია გადმოცემული). მდებარეობა მისი დაზუსტებულია გოკია სოფლით და აგრეთვე სოფ. ხანდოთი, რომლის მცხოვრებლებიც ერთ საბუთში კალთუბანის მიწების დამუშავებლად ჩანან³.

55. სოფ. კატისხევი (?) სოფ. ბურნაშეთთან — كاتيسخه نردكوک (I 13, 210; II 14, 208). არქივისეულ სიებში Катисхев-ი გვაქვს (15v, 12v). ჩვენ ვიცით, რომ ქ ასო ქართულ მკვეთრ კ თანხმოვანს გადმოსცემს. ამდენად შეიძლება მართლაც ამ სოფელს კატისხევი ერქვა. ჩვენ მის მდებარეობაზე ის ვიცით, რომ „დავთრის“ მიხედვით ბურნაშეთთან არის ახლო. საინტერესოა, რომ ბურნაშეთთან ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია Сичан-кев. პირველი სიტყვა Сичан-ს (=თ. სიჩან—თავი) ქართულად მნიშვნელობა არა აქვს; ხოლო მეორე кев, იგივე ქ-ხევე სიტყვაა, რომლის თავი-დური „ხ“ სპირანტი სხვაგანაც იყო ც-ით გადმოცემული. ხომ არ წარმოადგენს ეს Сичан-кев გაუგებრობაზე დამყარებულ, უხეირო თარგმანს სახელწოდებისა კატისხევი?

„დავთრის“ დროს უკვე გაუკაცრიელებულია. მისი ლოკალიზება ბურნაშეთთან უნდა მოხდეს. პ. მაზნიაშვილის მიხედვით, ბურნაშეთთან ახლო ნანგრევებია, რაც კატისხევის ნანგრევები უნდა იყოს.

56. სოფ. ზემო სამსარი (იხ. ზემოთ, ქვემო სამსართან, გვ. 286, № 36).

57. სოფ. ქართაშენი (?) ს. კოთელიასთან — كرتاشه نردكوک (?) (I 13, 210; II 14, 208). ვფიქრობ, რომ ქართაშენი ად იკითხება.

¹ სტია, ფ. 74, ს. 56, გვ. 37v.
² იქვე, ს. 58, გვ. 4v-5r.
³ იქვე.

ქართაშენი (?) „დავთრის“ დროს უკვე დაკარგვნილია მოსახლეობა. რუკებზე აღნიშნული არაა. დასახლებულია სოფ. კოთელიასთან. რომლის სანახებშიც უნდა დაიძებნოს სოფ. ქართაშენის ნანგრევები. არქივისეული სიის Кирташи უნდა ვასწორდეს (გვ. 15v, 12v).

58. სოფ. ხარბანი — خرابان (I 13, 210; II 14, 208). დედანში (გვ. 193) დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს და ამოკითხვობა ექვს არ იწვევს. არქივისეულ სიებშიც ასეა — Харбан (გვ. 15v, 12v). ცხადია, რომ ასეთი სოფელი არსებულა, „დავთრის“ შედგენის ხანებში ის დაკარგვნილია. ამ პუნქტის შესახებ ჩვენ ცნობა ვერ ვიშოვნეთ. რუკებზეც აღნიშნული არ არის.

59. როგორც ჩვენ II წიგნის მე-14 და 209-ე გვერდებზე, სქოლიოში შენიშნული გვაქვს, № 59 შეცდომით გამოტოვებულია.

60. სოფ. კოროშეთი — كوروشه (I 13, 211; II 14, 209). არქივისეულ სიებში შეცდომით Кораш-ი გვაქვს (15v, 12v). კურაშენი და Кораш-ი უთუოდ შეცდომაა; ამოკითხულია კი სწორად — كوروشه. პირველი მდგარი ქ კანონზომიერად კ-ს გადმოსცემს, ხოლო ვ, აგრეთვე კანონზომიერად, ო ხმოვანს; მივიღეთ კორო... შემდეგ აგრეთვე ო ხმოვანი უნდა იყოს, მაგრამ თურქული მეორე მარცვალში ო-ს გაურბის და, როგორც სხვაგანაც გვქონდა შემთხვევა ალგენიშნა¹, ასოთი ა-ხმოვანია გადმოცემული. ამგვარად كوروشه დაწერილობაში ჩვენ სრული კანონზომიერებით გადმოცემული გვაქვს გეოგრაფიული პუნქტის სახელი კოროშეთი, რომელიც ჩვენ ზემოთ სოფ. ოლდანიან ერთად დავასახელებთ², რადგანაც ეს ორი პუნქტი ერთად იხსენიება შემდეგ ხალხურ ლექსში:

კოროშეთს თევა მოვითბე, ოლდანს დამიძირაო,
გოგოვ, შენი სიუყარულით მე ვერ დამიძინაო³.

ჩემს „დღიურში“ ჩაწერილი მაქვს „სარაბა კოროშეთი — გოკიის ზემოთ“ (გვ. 2); და კიდევ „ხიზაბაგრიდან აღმოსავლეთით—კოროშეთი—იქვე ოლდანი“ (გვ. 32).

ადგილმდებარეობა კოროშეთ ნასოფლარისა დაზუსტებით ვიცით: ხუთვერსიან რუკაზე გოკია სოფლის ზემოთ, როგორც ეს ჩვენ „დღიურშიც“ გვიწერია, აღნიშნულია P. I. Kyrash, რაც უთუოდ იდენტიფიცირდება ჩვენ კოროშეთთან.

ამრიგად, „დავთრის“ كوروشه კანონზომიერი გადმოცემაა ყოფ. სოფლისა და აწინდელი ნასოფლარის კოროშეთის სახელისა. კოროშეთ ნასოფლარის ადგილმდებარეობაც ცნობილია.

61. სოფ. ბალანთა—სოფ. მოდევანთან — بلانتا نردكوک (I 13, 211; II 14, 209). ბალანთა სოფელია, ქართველები ცხოვრობენ. ბალან-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 97 და სხვ.
² იხ. ზემოთ, გვ. 290-291.
³ ჩაწერილია ჩემ მიერ 1933 წელს სოფ. ხიზაბაგრაში, ა. პანოსვილის სახლში.

თ ის აქეთ, დასავლეთით არის ნასოფლარი—ალანთა“ („დღიური“, გვ. 26).
პროფ. ს. მაკალათიაც მის მიერ ჩაწერილ ხალხურ ლექსში:

ალანთასა, ბ ა ლ ა ნ თ ა ს ა, ჩამოგვიდავ კალათასა,
ერთი კვერცხი ჩვენ მოგვეცი, ღმერთი მოგცემს ბარაქასა¹,

ა ლ ა ნ თ ა და ბ ა ლ ა ნ თ ა ს ი ტ ყ ე ვ ბ ს ჯ ა ვ ა ხ ე თ ი ს ს ო ფ ლ ი ს სა ხ ე ლ ბ ა დ მი ი ზ .
ნეგს. „ალანთა უკვე ნასოფლარია, ბალანთა კი დღესაც არისო“. გასული

საუკუნის 30-იანი წლების საბუთებში ბ ა ლ ა ნ თ ა ს თ ა ნ ა ლ ა ნ თ ა ც ი ხ ს ე ნ ი ე ბ ა ;
سایه قریب آید და კიდევ რუსულად: Баланта, Аланта და უფრო დამახინ-

ჯებითაც Аланза, Баланта². ბ ა ლ ა ნ თ ა ი ხ ს ე ნ ი ე ბ ა ა გ რ ე თ ე ვ ე მ ე ო რ ე ხ ლ -
ხურ, მაგრამ ძლიერ უხვირო ლექსში:

ბ ა ლ ა ნ თ ა მ შ ვ ე ნ ი ე რ ი ა , ზ ა ფ ხ ლ შ ი ა ძ ლ ი ე რ კ ა რ გ ი ...³
ბ ა ლ ა ნ თ ა ვ ა ხ უ შ ტ ი ს ი ნ დ ე ქ ს შ ი ც ა რ ი ს (გვ. 42v). არქივისეული სიე-

ბის Паланта (შემდეგ I სიაში გასწორებულია Баланта-ზე; გვ. 15v, 12v) გა-
დასომხურებული ფორმა უნდა იყოს.

ტაბისყურის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით ბ ა ლ ა ნ თ ა ს ო ფ ე ლ ი ყ ვ ე ლ ა
მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულია. „დავთრის“ დროის ბალანთა გაუ-

კაცრიელებულია. ამჟამად ბალანთა ბორჯომის რაიონში ტაბისყურ, მოლით
და ქიხარულა სოფლებთან ერთად ტაბისყურის სასოფლო საბჭოში შედის⁴.

62. სოფ. წ ი ნ უ ბ ა ნ ი (?) ბალანთასთან — نينوي (I 13, 211; II 14,
209). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს და, ამდენად, მისი

წაკითხვა ასეც შეიძლება: نينوي — ზეუბანი. გაუკაცრიელებულია. ამ ნასოფლა-

რის შესახებ ჯერჯერობით სხვა ცნობა არ ჩანს. არქივისეულ სიაშიც Пин-
уни-ია (გვ. 16r, 12v).

63. სოფ. მ ო დ ე გ ა ნ ი — مودغان (I 13, 211; II 14, 209). სასტიკად
შერყენილია ეს სახელწოდება არქივისეულ სიებში — Мутакан (გვ. 16r, 12v).

გვხვდება აგრეთვე Мудыга⁵. ვახუშტის აქვს მ ო დ ე გ ა ს - ქ ე ვ ი⁶ და მოდეგა
(ინდექსი, 42v); ასე, რომ სოფლის სახელი უნდა ყოფილიყო მ ო დ ე გ ა . ამ

სოფლის სახელად გვხვდება აგრეთვე Модагара⁷, რაც თურქულად მრავლო-

ბითი რიცხვის ფორმაა მ ო დ ე გ ა ს ა გ ა ნ (Modegā, Modegān); ისევე რო-

გორც მოსალოდნელია მ ო დ ე გ ა ნ - შ ი („დავთრის“ მ ო დ ე გ ა ნ ი) „ნ“ ქართუ-
ლი მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი იყო“ს (შდრ. განძანი და სხვ.). ხუთვერ-

სიან რუკაზე მოდეგა ორჯერ არის აღნიშნული — Мудыга და Р. Д. Мудыга,
¹ მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 109.
² იქვე; სცია, ფ. 47, ს. 61, გვ. 2r, 3r, 5r, 11v.
³ მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 125.
⁴ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 28.
⁵ МИЭГКЗК, III, 22. აქ ლაპარაკია იმაზე, რომ ახალქალაქის მახრიდან, კერძოდ

სოფ. მოდეგადან ყარსში გადასახლებულა მთელი მოსახლეობა (უმთავრესად ბერძნები და
დუხობორები) მ ო დ ე გ ა ს ი, ჩიფთლიქისა და ხუმრისისა (1873 წ.).
⁶ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 130.
⁷ სცია, ფ. 74, 66, გვ. 23r.

ქ. ი. ყოფილა ძველი (ნასოფლარი) და ახალი მოდეგა, 2 მოდეგა და, აღმათ-
ობიერეს ერთად „მოდეგალარს“ (რაც ქართული „მოდეგანი“ს თარგმანია)
უძახდნენ.

„დავთრის“ დროის დაუსახლებელი მოდეგა — ამჟამად ახალქალაქის რა-
იონის კაქიოს სასოფლო საბჭოს გამოყეო და შევიდა ახაგრეთის სასოფლო
საბჭოში ახაგრეთ, ლომატურცხ, ტურცხ, ლადო და ზურნაშეთ სოფლებთან
ერთად¹. 1861 წლის საბუთის მიხედვით, „მოდეგალარი“ ეკუთვნოდა შემამუ-
ლე აზნაურის ქვრივს ანა კანანოყს².

64. სოფ. ხ ო რ ბ ო ლ ა (?) — خوربولا სოფ. ხო-სთან (I 13, 211; II 14,
209). დედანში (გვ. 194) პირველსა და მესამე ასოს დიაკრიტული ნიშანი

აქვს. ხოლო მეოთხე ასოს — არა. ერთ ბარიოზე მიწერია „ნასოფლარი ხორ-
ბოლა“; ცნობა მოუცია პეტრე მაზნიაშვილს. თუ ეს ცნობა მართალია და

ხორბოლა ნასოფლარი არსებობს, მაშინ მესამე ასოზე დიაკრიტული ნიშანი
შეცდომითაა დასმული; იგი მეოთხე ასოს უნდა ქონდეს ქვემოთ. მაშინ

გვექნებოდა خوربولا — ხორბოლა. ცნობა უნდა დაზუსტდეს. ადგილმდებარეობა
ამ ნასოფლარისა უცნობია, რამდენადაც უცნობია ამ ნასოფლართან ახლო

მდებარედ ნახევრები³, პუნქტი. არქივისეულ სიებში Xuyruza ვეაქვს (16r,
12v). თუ პ. მაზნიაშვილის ცნობა („ნასოფლარი ხორბოლა“) სწორი არ

არის, მაშინ შეიძლება ეს პუნქტი ხორბოლა იყოს და ემთხვეოდეს ამ სოფელ
„ხ ო რ ბ ა ბ ი რ ს, რომელშიც 841-842 წელს მოკლულ იქნა თბილისის ამირა

საჰაკის დასასჯელად ხალიფას მიერ გამოგზავნილი ხალიდ იახიდის ძე“⁴.

„საჰაკი შეიძლება ხ ო რ ბ ა ბ ო ლ ა - დ ა ც წ ა ე ი კ თ ბ ი თ . ს ო მ ხ უ რ წ ყ ა რ ო შ ი (ასო-
ლიკი) ხ ო რ ბ ა ბ ო ლ ა ს შეიძლებოდა ხ ო რ ბ ა ბ ი რ ს მოეცა.

65. სოფ. ხ ე რ ტ ა (?) მოდეგასთან — خورتا (I 13, 211; II
14, 209). არქივისეულ პირველ სიაში خورتა-ა (გვ. 16r). ხოლო მეორეში —
Хорта (გვ. 12v). დედანში (გვ. 194) დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები

აქვს და თითქოს ზეოტა ან ზეუტა უნდა იყოს, სხვა რაიმე დამადასტურე-
ბელ ცნობას ვერ მივაკვლიეთ. დაცარიელებული სოფელია.

66. სოფ. ხ ე რ ე ო ნ ი ა (?) ალაიუბანთან — خيرونا (I 13, 211; II 14,
209). დედანში (გვ. 194) მთლიანად დიაკრიტული ნიშნები აქვს დასმული.

არქივისეულ სიებში Xuyruza-დ არის ამოკითხული (გვ. 16r, 12v) დამატე-
ბითი ცნობების გარეშე ძნელია რაიმე ითქვას ამ ნასოფლარის ქვეშობიტი

სახელწოდების აღდგენის შესახებ.

67. ყ უ შ უ რ ი ტაბისყურის ტბის თევზისა — عشق كولي داسخور
(I 13, 211; II 14, 209). აქ გეოგრაფიულ პუნქტად დასახელებულია ტაბისყუ-

რის ტბა, რომელშიც თევზისჭერას შეწერილი აქვს 10 000 ახმა. არქივისეული

¹ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა 19 და გარეთ „კომუნისტი“, 1951 წლის 28.VII,
№ 176.
² სცია, ფ. 74, ს. 66, გვ. 23r.
³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 93, 94.

სიების შემდგენლები სრულებით ვერ გარკვეულან „დავთრის“ ამ დაწერილობაში, ალბათ აქაც ჰგონებიათ რომელიმე ნასოფლარი, რომლის სახელიც ამოკითხულია Маугуней (16r) და Ман(и)гуней (გვ. 12v), რაც სრული უაზრობაა (Маугуней ალბათ mah-i გმ-ში = თევზი ტბისა სიტყვების უხეირო წაკითხვისაგან მოდის).

68. სოფ. ხანჯაური — خانجاور (I 13, 211; II 14, 209). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს და, თითქოს, ექვს არ ტოვებს მისი ამგვარად ამოკითხულობა. არქივისეულ სიებშიც Ханджаур (გვ. 16r) და Ханджаур (გვ. 12v) გვაქვს. შეიძლება ასეც იყოს. სხვა ცნობები ამ პუნქტის შესახებ არ ჩანს.

69. სოფ. სესი (?) — سس (?) (I 13, 211; II 14, 209). არქივისეულ სიებში წაკითხულია — Сис-ად (16r, 12v). სხვა ცნობები არა გვაქვს.

II. ხ ა რ თ ვ ი ს ი ს ლ ი ვ ა

12. ბუზმარეთის ნაშივე

1. სოფ. უბანი — اوان (I 13, 212; II 15, 210). თითქოს სწორადაც ამოკითხული. არქივისეულ სიებშიც Auan-ი გვაქვს (16r, 12v). შეიძლება ანი სოფელია, რომელმაც ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია, რუკებზე აღნიშნული არაა. სოფ. ბუზმარეთის (იხ. ქვემოთ № 3) მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. 1841 წ. უკვე გაუქაცრიელებულადაა აღრიცხული. აწერია იმდენივე — 9 000 ახა¹.

2. სოფ. გუნდი არჩათუბან სათესველითურთ — ... گوند از ارچاتوبان (I 13, 212; II 15, 210). ბუთვერსიან და სხვა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია P. A. Гунд. არქივისეულ სიებში Гунд-ი გვაქვს (16r, 12v); პირველ მოთვანში Гунд-ი Гунд-ზე გადაუსწორებიათ. ეს სახელი გვხვდება Khand-ის სახითაც². შესაძლებელია ქართული სახელი კუნტიც ყოფილიყო (შდრ. სახელწოდება ასპინძის რაიონში წერაქუნტა) და გუნდი კი გადათურქულებული იყოს. „დავთრის“ დროს გუნდი 8 კომლიანი სოფელია. 1841 წელს Гунд-ი უკვე ნასოფლარადაა ნაჩვენები³.

ა რ ჩ ა თ უ ბ ა ნ სათესველის სახელი სწორად უნდა იყოს ამოკითხული; ა ს ს ს დიაკრიტული ნიშანი აქვს; ოღონდ შესაძლებელია „არჩათუბანიც“ ყოფილიყო.

3. სოფ. ზემო ბუზმარეთი — سمرت اعلى (I 13, 212; II 15, 210).

5. სოფ. ქვემო ბუზმარეთი — ბალრატათუბნითურთ سمرت سفلى (I 13, 213; II 15, 211), 12. შუა ბუზმარეთი — კოჭოვეთ (?) უბნითურთ — سمرت وسطه (I 13, 215; II 15, 213). ამრიგად, ბუზმარეთი, რომლის სახელიც დარქმევია მთელ ნაშივეს, სანი სოფელია: ზემო, ქვემო და შუა. აკად. ივ. ჯავახიშვილს მოჰყავს ამ სოფლის სახელი იმასთან დაკავშირებით, რომ საქართველოში ბუზმარი ადამიანთა საკუთარი სახელი უნდა ყოფილიყო: „413-416 წ., თუ უფრო ადრე არა, იბერიის მეფედ ბუზმარი ყოფილა“ და იქვე სქოლიოში ამ ჩვენი ბუზმა-

¹ სკია. უ. 73, ს. 166, გვ. 2v.

² იქვე, ს. 158, გვ. 45v.

³ იქვე, ს. 166, გვ. 2r.

რეთის შესახებ შენიშნავს: „საქართველოში რომ ამგვარი სახელი უნდა ყოფილიყო, ამას ჯავახეთის სოფლის „ბუზმარეთის“ სახელი ამტკიცებს“.

„დავთარის“ დროის ზემო ბუზმარეთში 13 კომლია აღრიცხული, ქვემო ბუზმარეთში — 10 კომლი, ხოლო შუა ბუზმარეთი უკვე გაუცარიელებული სოფელია. 1870 წ. დასახელებულია მხოლოდ 1-ბუზმარეთი 16 კომლიანი მოსახლეობით¹, არქივის მასალებში Бүзмарет-ი (← Бузмарет-ი) გვაქვს².

ბუზმარეთის ადგილმდებარეობა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე გარკვეულადაა აღნიშნული ყოიუნ-დერესა და ვანის ახლო: Бүзмарет და P. Л. Бузмарет. სამივე ბუზმარეთი აქ უნდა ყოფილიყო.

სოფ. ქვემო ბუზმარეთთან დასახელებულია ბალრატათუბანი: „დავთარში“ ეს დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნებითაა მოცემული (იხ. დედანი, გვ. 96) და კარგად იკითხება. ოლონდ „ბალრატათუბნის“ ნაცვლად აჯობებს „ბაგრატათუბანი“; ზ ნიშანი ამ შემთხვევაში ხშირად უნდა გადმოსცემდეს.

სოფ. შუა ბუზმარეთთანაც დასახელებულია ბუბანი (დედანი, გვ. 198). დიაკრიტული ნიშნები აქვს, მაგრამ შეიძლება ეს ჭოჭოვეთი იყოს და ჩოჩოვეთიც.

4. სოფ. ვანი — وان (I 13, 213; II 15, 211). „დავთარის“ დროს 8 კომლიანი სოფელია. ლ. ზაგურსკი (1872 წ.) ახსენებს ვანს როგორც თარაქმული წარმოშობის იმირ-ჰასანლის ტომის მნიშვნელოვან სოფელს ქარზამეთთან, ყოიუნ-დერესთან, ტაშლი-კიშლაკთან და ალანძასთან ერთად³. სოფ. ვანის მდებარეობა რუკებზე ყველგან აღნიშნულია — Ван. ვანი ახალციხიდან 26 ვერსზე მდებარეობს; მასში 1870 წ. 14 კომლიანი მოსახლეობაა⁴.

5. სოფ. ქვემო ბუზმარეთი (იხ. ზემოთ № 3. ზემო ბუზმარეთი).

6. სოფ. ყოიუნ — قوين (I 13, 214; II 15, 212). დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს. ასე ამოვიკითხე იმიტომ, რომ ამ სექტორში — ბუზმარეთთან და ვანთან რუკაზე აღნიშნულია Коин-дере პუნქტი (რომ ვთარგმნოთ = 'ცხერის-ხევი'), რომ „დავთარის“ قوين და რუკების Коин-дере ერთი და იგივე პუნქტია იქიდანაც ჩანს, რომ არქივისეულ სიგებში Коин-дари (მერე გასწორებულაа Коин-дараსი) და Коин-дара გვაქვს (16r და 12v). შესაძლებელია აქ რომელიმე ქართული სახელი თურქულად იქნა გააზრებული. ყოველ შემთხვევაში, პ. მაზნიაშვილის მოწმობით, ამ სოფელს ახლა ყოიუნდარა ეწოდება. 7 კომლიან სოფლადაა აღრიცხული.

¹ იხ. ჯავახი შვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1951, გვ. 237.
² К. Зиссерман, 9.
³ სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 45v.
⁴ Л. Загурский, Поздка в Ахалцихский уезд в 1872 г., Записки КОИРГО, т. VIII, № 53: ვანი მოხსენებულია აგრეთვე წიგნში СМИБГКЗК, I, გვ. 248 და საბუთებში: სცია, ფ. 73, ს. 95, გვ. 12v.
⁵ К. Зиссерман, 9.

7. სოფ. ქართაშენი — سارتن (I 13, 214; II 15, 212). ერთ საბუთში ქართაშენზე შემდეგი ცნობაა: 1863 წელს თურქენთა („თარაქმა“) ტომის იმირ-ჰასანლის ჯამაათი თხოვნით შინარათეს ქუთაისის გუბერნატორს¹ გადასცეს ამ საზოგადოების სარგებლობაში ექრანა-ადგილი ქართაშენი (Искони Карташен)². უთუოდ აქ „დავთარის“ ამ ქართაშენზეა ლაპარაკი. იმირ-ჰასანლის ტომი, როგორც ზემოთ სოფ. ვანის მიმოხილვისას დავინახეთ (№ 4) და ლ. ზაგურსკის ჩვენებითაც, ამ მიდამოებში დაბინადრდა. არქივისეული სიგების Карташени-ი (გვ. 16r) და Карташени-ი (გვ. 12v) უნდა გასწორდეს. რუკებზე აღნიშნული არაა, ყოიუნ-დერესა და ბუზმარეთთან ახლო უნდა ყოფილიყო (ჩაწერილი მაქვს, რომ ქართაშენი ვანის მიჯნაშია). „დავთარის“ დროს უკვე დაუცარიელებულია. ქართაშენთან მოხსენებული სათესველი სოფ. ამოუკითხავედ რჩება.

8. სოფ. მუკუხაშენი — موكوشين (I 13, 214; II 15, 212). არქივისეულ სიგებშიც Мукушени-ი (16r, 12v), ადგილმდებარეობა ნაჩვენებია სოფ. უბანთან, რომელიც აგრეთვე არაა რუკებზე აღნიშნული. მაგრამ თვით მუკუხაშენი უნდა იყოს ამ სექტორში რუკებზე აღნიშნული P. Л. Мукушени-ი და Мр. Мукушени-ი; ორივე საკმაოდ დამახინჯებული სახითაა. მუკუხაშენიც „ცარიელია რუკადასგან“³. მაზნიაშვილის აზრით ეს არის ნასოფლარი, რომელსაც ჩვენ მიგვახსენებს ვეძახითო.

9. სოფ. თეთრისხევი (?) სოფ. ვანთან — تهرسخو (I 13, 214; II 15, 212). არქივისეულ სიგებშიც Тетрисхени-ი (16r, 12v). ნიკ. ნათენაძის ცნობით „ამ მიდამოებში თეთრახევის სახელით არის შთაც, რომელიც სოფ. ფანაკეთის იალაღია“. აქ ნაჩვენებია სოფ. ვანთან. რომელიც რუკადას ცნობილია. „დავთარის“ დროს გაუცარიელებულია.

10. სოფ. შოლა — شولا (I 13, 215; II 15, 212). 10 კომლიანი სოფელია, ხოლო აწ უკვე გავერინებული. რუკებზე სოფ. ვანის ზემოთ ყველგან აღნიშნულია: P. Л. Шола და შრ. Шола. არქივის ერთ საბუთში შეცდომით წერია Шла, რომელიც უკვე გაუცარიელებულია⁴. იხსენიება აგრეთვე სოფ. ვალისათვის საძოვარი შულა (Шула)-ს მთაზე. შეიძლება ამ მთას კავშირი ჰქონდეს ამ შოლა სოფელთან. ფიქსირებულია აგრეთვე Шолануи сун = შოლასწყალი⁵.

11. სოფ. შუატყე — شواتقي (I 13, 215; II 15, 213). II წიგნში დაბეჭდილი მაქვს შუადღე, რაც უნდა შუატყედ შესწორდეს. „შუადღე“ გადათურქულებული „შუატყეა“. თურქულში კანონზო-

¹ ჯავახეთ-სამცხე იმ ხანებში ქუთაისის გუბერნიაში შედიოდა.
² სცია, ფ. 73, ს. 160, გვ. 8r.
³ იქვე, ს. 166, გვ. 2v.
⁴ იქვე, ფ. 47, ს. 59, გვ. 1r; იქვე, ფ. 73, ს. 158, გვ. 45v.

მიერად არის ტრანსკრიბირებული: ტყ მკვეთრთა კომპლექსი გამოხატულია მელერებით გა (შუატყე — شواتق). სპეციფიკური ქართული ბგერებისაგან შემდგარი ამ სიტყვის სხვა ენაზე, მაგალითად, რუსულზე გადაცემა რთულია და ჩვენს შემთხვევაში განსაკუთრებით იმიტომ, რომ ქართულ ფორმასთან ერთად გადათურქულებული ფორმაც იყო. ამით აიხსნება ის სიტყვები, რომელიც ჩვენ გვაქვს რუსულ საბუთებში ამ სახელწოდების დაწერისას: Шуатха, Шуатхе, Шуатхе, Шуадхе და სხვ.¹ არქივისეულ სიებშია—Шуатхе (16r და 12v).

„დავთრის“ დროს სოფ. შუატყე უკვე გაუქაცრიელებულია, მაგრამ 1849 წლის ერთ საბუთში ლაპარაკია სოფ. Шуатхе-ს 7 კომლის სოფ. ლეპისზე მიწერის შესახებ².

სოფ. შუატყე რუკებზე ყველგან აღნიშნულია დაახლოებით გუნდ და შოლა სოფლებს შუა—P. Д. Шуатхе.

12. სოფ. შუა ბუზმარეთი (იხ. ზემოთ, სოფ. № 3).

¹ სტია, ფ. 73, ს. 93, გვ. 29v, 75v, 59r და ს. 95, გვ. 115r, 119r, 127v.

² იქვე, ს. 103.

III. ახალქალაქის ლიხა

13. აკშეპირის ნაჰიე

ახალქალაქი. აქ იწყება „გურჯისტანის ვილაიეთის“ ახალქალაქის ლიხაში შეზავალ ნაჰიეთა და ნაჰიეების შეზადგენელ სოფელთა აღწერა. პირველ ნომრად აღწერილია სოფ. ყართა და შემდეგ კიდევ 83 ობიექტი. ოღონდ თვით ახალქალაქი — ლიხას (სანჯაყის) ცენტრი. სააღწერო სიაში არ არის, ე. ი. ახალქალაქის სახელი ეწოდება ლიხას, მაგრამ ეს სალიევაო (სასანჯაყო) ცენტრი საგადასახადო ობიექტად აღნუსხული არ არის, მისი ბეგარის გადახდელი მოსახლეობა არა ჩანს. პირველ სასანჯაყო ცენტრში, მაგალითად, ახალციხეში აღრიცხულია 174 კომლი, რომელსაც შეწერილი აქვს 30 000 ახჩა¹. უნდა ვიფიქროთ, რომ იმ საუკუნეში დატრიალებულ მშენებლობათა შედეგად ახალქალაქი, ალბათ, განადგურებული იყო როგორც ქალაქი და მის მოსახლეობას (თუ ასეთი მაინც იყო დარჩენილი) არაფრის გადახდა უკვე არ შეეძლო. საერთოდ შეინიშნება, რომ „დავთრის“ მაჩვენებლების მიხედვით ოსმალთა დაპყრობითი ომის შედეგად ყველაზე უფრო დაზიანებულია ჯავახეთი. სუმბატ დავითის თე რომ მოთქვამს კლარჯეთსა და შაქ-შეთზე, შეიძლება ჯავახეთზედაც გავრცელდეს: „და ეუალად შემდგომად ჩინსა სხვიან სატლობისაჲან მოაოჯრა შეუშეთი, კლარჯეთი და მცირედ-ღა და შთეს კაცნი ადგილ-ადგილ...“² ჯორდა იმისა, რომ ძველი ქართული ქალაქი — ახალქალაქი თითქმის გაუქაცრიელებულია (1830 წლის ერთ საბუთში ახალქალაქი ცვლავ უკაცრიელი ჩანს ...*ახალქალაქი* — *ახალქალაქი* და მოსახლეობის ვარეშეა დარჩენილი³, რომ ეს „ცარიელი რეცხამსაგან“ სოფლები ახალმიტოვებული სოფლებია იქიდან ჩანს, რომ თითოეულ მათგანს შეწერილი აქვს ვარკვეული რაოდენობის გადასახადი, ცხადია, ამ სოფლებში ჯერ კიდევ არსებული ბაღების, ვენახებისა და ყანების მოსავალზე. ი. როს-

¹ დავთარი, II, გვ. 22-24.
² სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტოპოგრაფიის ბეგარტომის შესახებ გამოცემა თბ., 1949, გვ. 62.
³ სტია, ფ. 74, ს. 18, გვ. 1r.
⁴ იხ. დავთარი, II, გვ. 206-209 (ტყე-ჯავახეთი), 212-213 (ბუზმარეთის ნაჰიე), 233-239 (ახალქალაქის ლიხას აკშეპირის ნაჰიე), 243-246 (თბოჯის ნაჰიე) და 250-257 ნიალის-ქურის ნაჰიე.

ტომიშვილის არ იყოს, ტყუილად არ ლაპარაკობენ თავიანთ თავზე ჯავახები: (ჯავახეთი) ოთხმოცჯერ წახდენილა, ოთხმოცდაათჯერ აღშენებულა¹.

ახალქალაქ სახელწოდების შესახებ. ჰაჯჯი ხალიფა (=ქათბი ჩელები)—ცნობილი თურქი ისტორიკოსი და გეოგრაფოსი XVII საუკუნისა ახალქალაქზე ამბობს: *اخلكا قلع* = 'ახალქალაქი ქართული სიტყვაა თეთრი-ციხის მნიშვნელობით'². მაშასადამე, „ახალქალაქ“ სიტყვა აღიარებულია ქართულად, მაგრამ გააზრებულია თურქულად „თეთრი ციხედ“. შეიძლება იმიტომ, რომ თურქ. *ak* დიალექტ. *ax* = 'თეთრი', ხოლო „ქალაქ“ სიტყვა მიმსგავსებულია, ეტყობა, არაბ.-თურქ. *qal'a* — *kal'e*-ს. ამისგან განსხვავებულია ამ სიტყვის Saint-Martin-ის მიერ მოწოდებული ინტერპრეტაცია. ჯერ ერთი, ეს ფრანგი ავტორი ქართული სიტყვისათვის ტრანსკრიფციას იძლევა უპირველესად ყოვლისა სომხური ასოებით და ამბობს, რომ ამ ქალაქს ჰქვია *Ախալ* (ახა!), ხოლო ვულგარულად *Ախალ-ჩიქ* *Akhal-k'helek'h* — ქართულად „ახალქალაქ“³ და ნიშნავს *la nouvelle ville*; ხოლო თურქულად ეს იქნება, განაგრძობს ავტორი, *كلكا* *Akhel-kelek* და სპარსულად *سپید شهر* *Sepid-schehir* „თეთრი ქალაქის“ მნიშვნელობით — *la ville blanche*⁴. მაშასადამე, ამ ავტორთან ქართული „ახალქალაქი“ კარგად და სიტყვისიტყვით არის გაგებული, მაგრამ იგივე თურქულად დაწერილი *كلكا* უდრის უკვე სპარსულ *سپید شهر* (=თეთრი ქალაქი), ე. ი. „*la ville blanche*“⁵. შემდეგში სენ-მარტენის ამ მოსაზრებას იმეორებს J. v. Hammer-ი: *Eben so heisst Achalkelek, die neue Stadt, auf persisch Sepidischehr, d. i. die weisse Stadt* (აქ დამოწმებულია სენ-მარტენის შრომიდან იგივე ადგილი)⁶. მაშასადამე, სენ-მარტენს ჰამმერიც ეთანხმება იმაში, რომ *كلكا* ეს არის ქართული „ახალი ქალაქი“, მაგრამ სპარსულად კი „თეთრი ქალაქი“ (Sepid-schehr). სხვაგან ჰამმერს ზუსტად აქვს ჩაწერილი ეს სახელწოდება: *Achalkelek* (das letzte auf den Karten *Achakalaki*)⁷. გარდა ამისა, 1578 წლის ცნობილი ჩილდირის ბრძოლის აღწერისას Hammer-ი წერს: *Die Schlösser Wele (= ქართ. ველ-ი), Jenikala (= ქართ. ახალციხე?), Akdschekala und Tschildir huldigten dem Sieger*⁸. Hammer-ის ისტორიის თურქულად მთარგმნელი M. 'Atâ თარგმანისამ ადგილს სქოლიოში შე-

¹ И. П. Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОЛСК, XXV, 83-7.
² *چالنا* — გვ. 409. ავტორს ახალქალაქზე სხვა ცნობებიც აქვს, მაგრამ ჩვენთვის ეს ცნობები აქ იმდენად მნიშვნელოვანი არ არის.
³ M. J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. Paris, 1818, გვ. 84; სხვა ცნობები სენ-მარტენისაც არ მომყავს.
⁴ M. J. Saint-Martin-ის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 84.
⁵ GOR, II, 867.
⁶ იქვე, გვ. 866.
⁷ იქვე, გვ. 481.

ნიშნავს უკეთებს და ამბობს, რომ *دولت اچلكهك* *Akhalkelek* *كلكا* აქ ი. ი. 'აკნაქალაქე ახალქალაქად წოდებული ადგილი არის'¹. ამ შემთხვევაშიც თურქ მთარგმნელს „ახალქალაქი“ გააზრებული აქვს თურქულად: თ. აკ 'თეთრი' - *qal'a* მნიშვნელობის შემასუსტებელი აფიქსი; აქცია 'მთათრო', 'თეთრი' *akca-kala* იგივე 'თეთრი-ციხე'.

ამგვარად, ახალქალაქ სახელწოდება თურქებში (ჰაჯჯი ხალიფა, მ. ჯატ და სხვ.) იწვევს ასოციაციას თურქულ *ak-kal'e*, დიალექტ. *ax-kala* ან არადა *akca-kal'e* || *axca-kala* 'თეთრი-ციხესთან. გარდა ამისა „ახალქალაქი“ ზოგ ავტორთან (სენ-მარტენი, ჰამერი) გაიგივებულია, სხვათა შორის, „თეთრი-ქალაქთან“ და სხვ.

თურქული დაწერილობა ახალქალაქ სახელწოდებისა — *كلكا* იძლევა: „ახალქალაქი“, „ახალქალაქ“, „ახალქალაქი“ წარმოთქმას². როგორც ჰამერს აქვს შენიშნული, იტალიელ ავტორ Minadoi-ს (გვ. 81) ახალქალაქის სახელი *Archikelek*-ად ჰქონია გააზრებული, ხოლო Gamba-ს რუსულად შედმიწვევით ზუსტად ჰქონია დაწერილი ეს სახელწოდება — *Akhalkalaki*³. სავსებით ზუსტად აქვს მოცემული ახალქალაქის სახელი აგრეთვე ცნობილ თურქ ლექსიკოგრაფსა და ენციკლოპედისტს შამს-ედ-დინ სამი-ს: *اچلكا* — *Akhalkalaki*⁴.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით ქართულ წყაროებში ახალქალაქი იხსენიება: „ახალქალაქი ჯავახეთისა“ (ც² გ¹ მთწმდლსა 328-329, მტ² ნე ქ² *494, გვ. 267; ისტ² ნი და აზ² მნი *651-652, გვ. 438); ახალქალაქის „ზღუდეთა“ შენება დაუწყებიათ ბაგრატ IV დროს (მტ² ნე ქ² *486, გვ. 260)⁵.

ახალქალაქი მდებარეობს ჯავახეთის მტკვრის ან თათარავნისწყლის ნაპირას. ძველი ციხე და ქალაქი კონცხზეა, რომელიც იქმნება აქ თათარავნისწყლისა და ყირხ-ბულაღის (ორმოცი - წყაროს) შეერთების შედეგად⁶. ძველი ქალაქი იყო ციხის უკან, მაღალ პლატოზე. ეს ქალაქი კარგად იყო დაცული სამხრეთიდან ციხე-სიმაგრით, ხოლო სხვა მხარეებიდან პუნებრივი და ღრმა ხეობით⁷. თურქობის დროს ახალქალაქი ახალქალაქის ლევან (სანჯაყის) ცენტრი და სანჯაყის მმართველის რეზიდენცია იყო⁸.

¹ *دولت اچلكهك* — ტ. VII. სტამბოლი. 1332 (1912), გვ. 62. შენიშვნა I.
² იმ. ზემოთ-ჰამერის ტრანსკრიფციები; შტრ. თურქული საბუთიდან აკად. ელ. ჯორჯელაშვილის მიერ ამოკითხული *Achakalek* (B. A. Gorjavskij, Экспедиция в Армению в Турцию. Советское востоковедение, III, М.—Л., 1945, გვ. 126).
³ GOR, II, 497.
⁴ *اچلكا* — ტ. VII. სტამბოლი. 1306-1889 წ. I, გვ. 45. ახალქალაქი შამს-ედ-დინ სამი-ს სხვა ცნობები არ მოგვეყვას.
⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 54.
⁶ იმ. თავთიშვილი, МАК. XII, 22-23.
⁷ И. П. Ростовов, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 35-37.
⁸ П. Иссезиани, Города, существовавшие и существующие в Грузии: тобольские 1850, გვ. 25-26.
20. დავთარი, III

მოსახლე (II, 235). თვით ახალქალაქი კი მთლიანად, როგორც დავინახეთ, საგადასახადო ობიექტად არ არის აღრიცხული.

ახალქალაქ-აკშეპირთან დაკავშირებით საარქივო საბუთებში ხშირად იხსენიება ნახარკეთი. ამიტომ ამ პუნქტსაც ჩვენ აქვე განვიხილავთ. ამ ნაპიჯეში 75-ე ნომრით აღრიცხულია სოფ. ნახარკედენი—აკშეპირის რაბათთან—*ناخیر کید* (I 14, 241; II 16, 237). როგორც თურქულად, ისე ქართულად კითხვის ქვეშ მძვინვარეობდა დაბეჭდილი. სახელწოდების პირველ ნახევარს დიაკრიტიული ნიშნები აქვს *ناخیر*, ხოლო ნეორუს—*کيد*-ს, არა (დედანი, გვ. 222). ჩვენ ეს უკვეს ქვეშ, მაგრამ ნახარკედენად ამოვიკითხეთ. არქივისეულ რუსულ მასალებში ამ ყოფილი სოფლისა და „დავთრის“ დროს უკვე ნასოფლარის სახელწოდება მართო ერთ ფონდში შვიდჯერ მაინც გვხვდება და ყველგან *Нахаркет-и*¹. ზოგჯერ (იშვიათად) რუს მოხელეს *Нахаркет-ის* პირველი მარცვალი *на* ალბათ წინდებულად აქვს გააზრებული და *на Харкете-ს* წერს. მაგრამ საერთოდ ამ პუნქტის სახელი *Нахаркет-ი*, დავთრისეულ *ناخیر کيد*-იც შეიძლება თურქულად გააზრებული *Нахаркет-ი* იყოს: *ناخیر* აღმოსავლეთ ანატოლიის დიალექტებში ცნობილი „ნახირ“ სიტყვას აღნიშნავს, *کيد* *gitmek* ზმნის მიმდევარაა—„მიმავალი“. ყოველ შემთხვევაში უეჭველია, რომ „დავთრის“ *ناخیر کيد* არქივისეულ საბუთებში ნახარკეთად რომ იხსენიება, ეს არის იმდროინდელი ახალქალაქის მომიჯნავე ადგილი, რომელიც თურქობამდე სოფელი ყოფილა და რომელიც გასული საუკუნის 30-იან წლებში ქალაქის მიჯნაში შეაქვთ.

ხუთვერსიან რუკაზე ახალქალაქთან ძლიერ ახლო ნახევრები *P. D. Naherrec*, ვფიქრობ, ჩვენი ნახარკეთის სახეცვლილი ფორმაა. ამით ზუსტდება ამ პუნქტის ადგილმდებარეობა.

1. სოფ. ყართა—*قرتا* (I 13, 215; II 15, 213). ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ მიწერია „20. VIII-ს ღართიდან დავეშვით სოფ. მირაშხანისკენ“ და სხვაგან კიდევ ჩამოთვლილი მძვინვარეობის სოფლები: „აშმანა, ერინჯა... და ღართა“ (გვ. 21 და 22). ამრიგად, ადგილზე ამ სოფლის სახელს ღართად წარმოთქვამენ. მაგრამ მე ვფიქრობ, რომ აქ თავკიდური ყ ვამეღერებულია და ღართა თურქიზებული ყართა უნდა იყოს. ეს მით უფრო, რომ „დავთარში“ *قرتا* გვაქვს და ვით კი ჩვენს „დავთარში“ ჩვეულებრივად ყ მკვეთრი გადმოიცენა ხოლმე. რუკებზე (ხუთვერსიანი და სხვ.), რომლებზედაც ს. ყართის მდებარეობა დაზუსტებულია (ქარტებისა და მირაშხანის ახლო), უკვე თურქიზებული ფორმის რუსული ტრანსკრიფციაა—*Гарта*, თუმცა ზოგ რუკაზე (*Ур.*) *Карта* წერია. ივ. როსტომაშვილით: «*On Сарранчи-оганы в Карзебе сообщил мне, что есть хорошая церковь в Гарте*»².

¹ სვია. ფ. 1012, ს. 8 და 9.
² И. П. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, XXV, 62.

ასეთივე სახელწოდებით სოფელი იყო აგრეთვე ასპინძის ნაპიჯეში—*قرتا*¹, რომელზედაც ჩვენ გარკვეული მონაცემების საფუძველზე ასეთივე ახრის ვიყავით, ე. ი. რომ, მიუხედავად დღევანდელი „ღართა“სი, იქაც „ყართა“ უნდა ყოფილიყო. რა თქმა უნდა, ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ცნობილია ღართა სახელწოდებაც².

„დავთრის“ დროის ყართა საკმაოდ მოზრდილი—22 კომლიანი სოფელია, ამ სოფელმა ჩვენ დრომდეც მოაღწია: იგი (*Гарта*) ოკამ აშმანა, მირაშხან და ქარტებთან ერთად ახალქალაქის რაიონის ოკამის სასოფლო საბუთში შედიოდა³.

2. სოფ. ვაჩიანი—სამეო (?). სათესველითურთ —*قرتا مع احسان* (?) (*قرتا* (I 13, 216; II 15, 214). ექ. თაყაიშვილი ვაჩიანს ახსენებს იმისთან დაკავშირებით, რომ ახალქალაქის ახალი ეკლესიის ეზოში ერთი წარწერიანი ქვა ვაჩიანი-დან ყოფილა მოტანილი⁴. ვაჩიანის რელიეფზე ი. როსტომაშვილი იმბობს, რომ *Через полчаса я был у доковой больницы села Вашиан, расположенного на косогоре, у огромного озера, которое скорее можно назвать болотом*⁵... ექ. ახალქალაქისა და ს. სულდას შუა მდებარეობს ერთი საკმაოდ დიდი სომხების სოფელი ვაჩიანი⁶.

ვაჩიანი ახალქალაქთან ახლოსაა. „დავთრის“ დროს 17 კომლიანი სოფელია. ამჟამად დასახლებულია არზრუმიდან გადმოსახლებულებით და ახალქალაქის რაიონში წარმოადგენს ვაჩიანის სასოფლო საბუთს ცენტრს, რომელიც ვაჩიანის გარდა კუმურდო და კიროვი სოფლებს აერთიანებს⁷.

ვაჩიანთან დასახლებულია სათესველი *قرتا* რომელსაც სამეო-დ ვკითხულობ კითხვითი ნიშნის ქვეშ.

3. სოფ. აფნია —*افنيا* (I 13, 217; II 15, 214). „დავთრის“ დროის აფნია საკმაოდ დიდი სოფელია, რომელშიც 35 კომლია. ამჟამად აფნია ახალქალაქის რაიონში გოგაშნის სასოფლო საბუთში შედის გოგაშენ და დანკალ სოფლებთან ერთად⁸. რუკებზე აღნიშნულია გოგაშენთან ახლო. არ არის საფუძველი დავიჯეროთ მ. ჯანაშვილის მოსაზრება ამ სახელის ეტიმოლოგიის შესახებ: *Афния от глаг. илнева раскыпана, сундв. раскыпани илн.* ამის გარდა, *а-мерети, а-магзеба... а-пана*. სიტყვების თავკიდური *а* სმოვანს ერთი და იმავე წარმოშობისა არ არის⁹.

¹ იხ. სვია. ფ. 187.
² სჯ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 187.
³ სჯ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ რუსულად დაბეჭდილი სია—*Ахалкалакский район*.
⁴ МАК, XII, 25.
⁵ И. П. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, XXV, 59.
⁶ ვ. კობტონაშვილი. თბილისის დღიურიდან. „ვეფხისტყაოსანი“, 1894, № 155.
⁷ სჯ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19.
⁸ იქვე, გვ. 19.
⁹ М. Г. Джанашивили. Этимология картвельских этнографических и географических имен, СМОМПК, 27. IV, 83. 123.

4. სოფ. ქარცები—*ابزر* (I 13, 218; II 15, 215). ჯავახეთში მოგზაურობის დროს, 1933 წლის 20. VIII-ს ჩვენ ქარცებშიც შევიარეთ. დაგათვალაურეთ ეკლესია, რომლის წარწერაც გადმოიწერა ნ. ბერძენიშვილმა. ამ წარწერაში მოცემულია თვით ამ სოფლის სახელიც (უთუოდ სწორი ფორმით)—*ქარცებელინი*.¹ ასევე აქვს ეს ამოკითხული ი. როსტომაშვილს², რომელიც ამ სოფლის სახელს ყველგან *Карцеи*-ად წერს. მიუხედავად ამ ნათელი მდგომარეობისა, დავთრის II წიგნში ამ სოფლის სახელად ქარცები მაქვს დაბეჭდილი, რაც არავითარ შემთხვევაში სწორი არ არის. მე შეცდომაში შემიყვანა „დავთრის“ *ابزر* დაწერილობამ. ჩვენ დავინახეთ, რომ ესოთი (მეღერი „ზ“) „დავთრის“ შემდგენელი გადმოსცემს ქართულ მკვეთრ წ-ს. გარდა ამისა, ამ თანხმობას ახმოვანი მოსდევს, რაც აგრეთვე სწორი არ არის. ცხადია, რომ აქ „დავთარში“ შეცდომაა დაწვებული: „ქარცების“ „ც“ აქ „ს“ თანხმოვნით უნდა იყოს გადმოცემული, როგორც ეს დადასტურებულია და ადგილზე—სოფ. ქარცებში თარაქმული წარმოთქმით ჩვენ აგრეთვე ქიარსიფ ვვაქვს ჩაწერილი („დლიური“, გვ. 21).

ამრიგად, ჩვენ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს სოფელთან, რომლის ნამდვილი ქართული სახელი ქარცები-ა³. არქივისეული სიების *Каршиет*-ი (გვ. 16v და 12v; ახმათა რაოდენობა „დავთარშიც“ და II სიაშიც ერთნაირია—14 630) უნდა გასწორდეს *Карши-ად*. ი. როსტომაშვილის *Каршиа* («отправился... в Каршиу... გვ. 61), რა თქმა უნდა, შეცდომაა. „დავთრის“ დროის ქარცებში 54 კომლია. ამჟამად ქარცები ახალქალაქის რაიონში ოკამ და აზმანა სოფლებთან ერთად ოკმის სასოფლო საბჭოში შედის⁴.

5. სოფ. ოკამი—*აკა* (I 13, 219; II 15, 216). ოკომლიანი სოფელია. „20. VIII-ს გოგაზნიდან ოკამში გავემგზავრეთ ფეხით“ („დლიური“, 20)⁵. ამჟამად ახალქალაქის რაიონში ოკამი, აზმანა და ქარცები სოფლებთან ერთად, ოკმის სასოფლო საბჭოში შედის⁶.

6. სოფ. გავაშენი—*كواشين* (I 13, 219; II 15, 217). „გავაშენი ნა-სოფლარია ხოსპიასა და ხორენიას შუა“ (ნიკ. ნათენაძე). „დლიურში“ ჩაწერილი მაქვს, რომ „ლულაისის გაღმა არის ნანგრევი სოფ. გავაშენი“ (იხ. რუკაზე). 1857 წლის ერთ საბუთში იხსენიება *Пустоши Аглар, Карши и Гавашен*, როგორც მამულები „აღალართავან შთამომავლის მელქონ ხოჯავანოვისა“.

¹ И. П. Ростомов, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 61.
² ი. როსტომაშვილის ცნობით, ქარცები მამა-პაპეული ადგილი ყოფილა ქართველი-საქმადიანის ისნაყრლ სარაფჩიოღლისა და ქართველ აზნაურთა მუსხელიშვილებისა (შეიღლება ეს სარაფჩი-ოღლებიც მუსხელიშვილები იყვნენ), И. П. Ростомов, დასახელებული ნაშრომი, 61.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 20.
⁴ ოკამზე ცნობები იხ. აგრეთვე ი. როსტომაშვილის დასახელებულ ნაშრომში, გვ. 60.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 20.
⁶ სტია, ფ. 74, ს. 48.

„დავთრის“ დროის გავაშენი 27 კომლიანი სოფელია, რომელიც შემდეგ გაუქარცებულა.

არქივისეული სიების *Коташен*-ი (16v, 12v) შეცდომაა და უნდა გასწორდეს.

7. სოფ. ქილდა—*აკა* (I 13, 220; II 15, 218). ხალხურ ლექსში ქილდაზე ნათქვამია: „გამოვიარე ქილდასაო, ვირს ეტყვიან ქირვასაო“¹.

ქილდა ახალქალაქის რაიონში ჩუნჩხა და პტენა სოფლებთან ერთად ჩუნჩხის სასოფლო საბჭოში შედიოდა². ამჟამად ქილდელები ოკამში გადასხლდნენ. ქილდას მდებარეობა ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე ცნობილია.

8. სოფ. ქვემო ხოსპია—*خوسپيا سفلا* (I 13, 221; II 15, 218). 43.

სოფ. ზემო ხოსპია—*خوسپيا عليا* (I 14, 237; II 15, 233). „დავთრის“

ქვემო და ზემო ხოსპია ჩვენს დროში დიდ და პატარა ხოსპიად იწოდებოდნენ. ვგონებ „დავთრის“ ქვემო ხოსპია მერმინდელი დიდი ხოსპიასა, ხოლო ზემო ხოსპია—მერმინდელი პატარა ხოსპია.

„დლიურში“ ჩაწერილი მაქვს „დიდი ხოსპია და პატარა ხოსპია“.

ამ უკანასკნელს (პატარა ხოსპიას) საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების

შემდეგ დაერქვა მარდუნი³. ყოფ. პატარა ხოსპია, აწინდელი მარდუნი

თაფარაენის წყლის მარჯვენა ნაპირზეა, ხოლო ყოფ. დიდი ხოსპია—აწინდელი

პიად წოდებული,—ამავე წყლის მარცხენა მხარეზეა. ადგილზე ხოსპიოც

იხმარება⁴ და შესაძლებელია ეს უფრო სწორი და ქართული სახელი იყოს.

თუნცა ვახუშტის ინდექსში ხოსპიაა (გვ. 42v). თურქულ წარმოთქმაში პირ-

ველი მარცხელის შემდეგ ო ხმოვანი „ა“ ში გადადის (კუმურდა, ხულგუმა და

სხვ.). ხოსპია სოფლების მდებარეობის დასაზუსტებლად და საერთოდ დასა-

ხასიათებლად მნიშვნელოვანია ი. როსტომაშვილის და ლ. ზაგურსკის ცნო-

ბები: *Селение Хоспио лежит к югу от гор. Ахалкалак, в 4-х верстах от*

*него, расположившись по обоим берегам р. Татаванки*⁵. *Мы проехали*

мимо... деревни, Хоспию, в которой татарская часть селения отделилась

от армянской речкою Топорованкою. За деревней, подле дороги татарское

кладбище, а на нем надгробный памятник на могилах Дала-бегия (сдвинута

*Ахалтинскую крепость Пасевичу) и его брата*⁶. რუსულ მსხვილმასშტაბიან

რუკებზე *Хоспиа* ყველგან აღნიშნულია.

„დავთრის“ ქვემო ხოსპიაში 16 კომლია აღრიცხული, ხოლო ზემოში—

9. ამჟამად ახალქალაქის რაიონში ხოსპია („დავთრის“ ქვემო ხოსპია, მერ-

¹ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, 126: *kirva* (ქრისტეანებში) „ნათლია“ (იქვე).
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია — *Ахалкалакский район*. ქილდაზე იხ. აგრეთვე: მგზავრის შენიშვნები: მგზავრობა მტკვრის აუღლებით—ბორჯომის ხეობა—კარი სამცხე-საათაბაგოსი. „ივერია“, 1982, № 4-5.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 20.
⁴ ასე აქვს (*Хоспио*) ი. როსტომაშვილსაც (დასახელებული ნაშრომი, გვ. 118).
⁵ იქვე.
⁶ Л. Загурский, Краткий очерк о поездке в Ахалалский уезд в 1872 г. „Изв. КОИРГО“, II, № 2, გვ. 59.

მინდელი დიდი ხოსპია) და მარტუნი (სომხურად მარდუნი; „დავთრის“ ზემო ხოსპია, მერმინდელი პატარა ხოსპია) მურჯახეთ და დიდ ხორენია სოფლებთან ერთად მარტუნის სასოფლო საბჭოში შედის¹.

9. სოფ. ჯიგრაშენი — جیگراشەن (I 13, 221; II 15, 219). სოფ. ჯიგრაშენზე შემდეგი საქირო ცნობებია: ჯიგრაშენი მდებარეობს ახალქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ქალაქიდან 9 ვერსის მანძილზე². ხორენიიდან 4 ვერსის მანძილზე სოფ. ჯიგრაშენი მდებარეობს³. ზოგ საბუთებში არმენიზებული Джиграшен ფორმებიც გვხვდება⁴. ეშტია და ყაუურშია სანახებში რუსულ რუკებზე Джиграшен-ი ყველგანაა აღნიშნული.

„დავთრის“ ჯიგრაშენში 16 კომლია. 1835 წ. ქაქარაქის სანჯაყის სოფ. ხაკიდან სოფ. ჯიგრაშენში გადმოსახლდა 3 კომლი⁵. ამჟამად ჯიგრაშენი ზოგანოვკის რაიონში ჯიგრაშენის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც ყაუურმა და პატარა ხორენიას აერთიანებს⁶.

10. სოფ. დიდი მაქატია — كبرى مجديا (I 13, 222; II 15, 219).

21. სოფ. პატარა მაქატია — كوجى مجديا (I 13, 227; II 15, 224). ამჟამად მაჯადიას ოფიციალურად მაქატიას ეძახიან⁷. პ. მაზნიაშვილმაც ქართულად მაქატია არისო. ეს სწორი უნდა იყოს, რადგანაც სომხების წარმოთქმით მაჯადია-ა. სომხური „მაჯადია“ და „დავთრის“ مجديا — ქართული „მაქატია“ს არმენიზებული და თურქიზებული ფორმა უნდა იყოს. არქივისეული სიგების Междна Бурдук (16v და 12v) და Межда и кунук (16v და 12v) უნდა სათანადოდ შესწორდეს.

1830 წლის ერთ საბუთში სოფ. მაქატია და თვით ახალქალაქიც ვაუკაცოილებული ჩანს⁸. 1846 წელს კი მაქატიაში გადასახლებას ითხოვენ სოფ. წყალთბილის მცხოვრებნი⁹. ამავე დროის გასული საუკუნის 30-იანი წლების ერთ საბუთში დიდი მაქატია ცარიელ სოფლადაა დასახლებული და ნათქვამია, რომ ქ. ახალციხიდან ერთი საათის სასვლელზე არისო¹⁰.

„დავთრის“ დროის დიდ მაქატიაში 18 კომლია, პატარაში კი — 5. გასული საუკუნის ოცდაათიანი წლების საბუთებში იხსენიება აგრეთვე ორი მაქატია: ماجةطيا (მაქატიები — მრავლ. რიცხვში) და ماجةطيا كبرى (ორი მაქატია)¹¹.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. 20.
² ი. როსტომაშვილი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 54.
³ გქ. თაყაიშვილი, МАК, XII, გვ. 33.
⁴ სცია, ფ. 77, ს. 23, გვ. 12v; ფ. 74, ს. 19.
⁵ სცია, ფ. 1012, ს. 3, გვ. 103r, 108r.
⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
⁷ იქვე, 19; აგრეთვე, გაზ. „კომუნისტი“, 1940 წ. 4. IX-ის ნომერი, გვ. 2.
⁸ სცია, ფ. 74, ს. 18, გვ. 1r.
⁹ იქვე, ს. 14, გვ. 1r.
¹⁰ იქვე, 77, ს. 48, 10v.
¹¹ იქვე, ფ. 47, ს. 61, გვ. 2r, 7v.

მაქატებში არზრუმიდან გადმოსახლებულთა დაბინადრების შემდეგ უკვე ერთი მაქატია ჩანს. ამჟამად ადმინისტრაციული დაყოფის თვალსაზრისით მაქატიის ვითარება ასეთია: მთავრობის დადგენილებით „არაგვის სასოფლო საბჭოს გამოეყო სოფლები მაქატია, კორხი და თოთხაში, ხოლო კარტიკანის სასოფლო საბჭოს—სოფ. ოლავერდი და შეიქმნა ნათგან მაქატიის სასოფლო საბჭო ცენტრით სოფელ მაქატიაში“¹.

11. სოფ. არაკონი (?) — اراكون (I 13, 222; II 15, 220). თანამედროვე ჯავახეთში ამ სოფლის იდენტური პუნქტის მოძებნა გაჭირდა. სახელწოდების პირველი ნახევარი ارا— არა, ვთქვათ, სწორია. მეორე ნაწილი კონ შეიძლება იყოს: —კონ, —კვენ, —გონ, —გვენ, —ქონ, —ქვენ. ზემოთ აღთქნალებს ნაპირში ჩვენ განვიხილეთ გეოგრაფიული სახელი ადიგვენ². რომლის თურქული დაწერილობა اديگون-ია, ე. ი. დაწერილობის მეორე ნახევარი კონ იქ უდრიდა გვენ-ს (ادگونا=ადიგვენ). კონ აქაც, კონ არა-ში გვენ-ს თუ უდრის, მაშინ კონ არა-ში უნდა მოგვეცეს არაგვენ-ი, არაგონ-ი და არაკონ-ი. ასეთი სახელით პუნქტები არ ჩანან. საკითხის გადაწყვეტა ახლო მასალების გამოჩენამდე უნდა გადავდოთ. არქივისეული სიგების Армаган (16v) და Оранга (12v) საკითხს გარკვევას ხელს ვერ უწყობენ.

„დავთრის“ არაკონი (?) პატარა ექვსკომლიანი სოფელია.

12. სოფ. ნაქალაქევი — كاخكە (I 13, 223; II 15, 220). „დავთრის“ ნაქალაქევის სახელით ცნობილი პუნქტი სამჯერ გვხვდება: 1. ახალქალაქის ლივან აქმეპირის ნაპირში მე-12 ნომრად, 2. დიდი არტანის ლივან ტყიან ან ტყე-ნაპირში 22-ე სოფლად აწერილი ქვემო ნაქალაქევი (II, გვ. 475) და 3. იმავე ნაპირში 47-ე ნომრით ზემო ნაქალაქევი შოდის (II, 484). ამთგან აქ განსახილველი ნაქალაქევი — ჯავახეთის ნაქალაქევი, ხოლო ქვემო და ზემო ნაქალაქევი ერუშეთის ნაქალაქევი, რომელსაც ჩვენ თავის დროზე განვიხილავთ.

ეს ჯავახეთის ნაქალაქევი ჩანს 1848 წლის ერთ საბუთში, რომელშიც მაზრის უფროსი ეკითხება ხერთვისის უბნის უფროსს, იქნის მან თუ არა, რომ კოლლექსკი რეგისტრატორმა ყანდინოვმა სოფ. ნაქალაქევი კერძო შო, რიგებით მიყიდა ახალქალაქელ დადაბეს და სხვ.³ На этом [армаганском] пути встречались сначала обширное старое укрепление Хертвиан, потом — развалины города Накалакеви...⁴ „21. VIII ს (1933 წ.) სოფ. წუნდიდან გადავედით ნაქალაქევი, სადაც ჩვენ ძლიერ თავაზიანად მივიღო ადგილობრივი მომუშავე ექიმმა ალ. ლომდარიძემ. მან ჩვენ შეგვიქმნა შესანიშნავი პირობები იმისათვის, რომ ადგილობრივ მკვიდრთგან შეგვეკრიბა ჩვენთვის

¹ გაზ. „კომუნისტი“. 1951. 28. VII-ის № 176 (9030).
² იხ. ზემოთ, გვ. 159.
³ სცია, ფ. 73, ს. 93, გვ. 6r.
⁴ Д. Баградзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 29.

საქირო ცნობები გეოგრაფიული ნომენკლატურისა თუ პუნქტების გეოგრაფიულად განლაგების შესახებ“ („დღიური“, გვ. 23).

„დავთრის“ ნაქალაქევი პატარა, შეიდეკომლიანი სოფელია. აშგამად ასპინძის რაიონში სოფ. ნაქალაქევი სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც ნაქალაქევი და თმოგვი სოფლებს აერთიანებს.

არქივისეული სიების ნაკლიკო (16v, 12v) „დავთარში“ **كوكل**, დაწერილობის უპასუხისმგებლოდ ამოკითხვის ნიშნულია.

13. სოფ. დიდი დავხანდა—**كركه دايخاندا** (I 13, 223; II 15, 220).

44. სოფ. პატარა დავხანდა—სოფ. დიდ დავხანდასთან—**كركه دايخاندا** (I 14, 237; II 15, 233). ნაქალაქევი ყოფნისას „დღიურში“ ჩამიწერია: „ქილდასა და კუმურდოს შუა არის ხარაბა დავხანდა“ (გვ. 23). ნ. ნათენაძისა და პ. მაზნიაშვილის მიხედვითაც „დავხანდა—ნასოფლარია ქილდის გვერდში“. ასე მაქვს ცნობები ადგილიდან. ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ამ სოფლის (სოფლების) სახელი დახვანდა ნამდვილი ქართული სახელია. საფიქრებელია, რომ „დავთრის“ დავხანდა უფრო სწორია, ვიდრე შეტათეზისიანი „დახვანდა“ (ჩვენ ვიცით, რომ „დავთრის“ შემდგენელი ცილიობს ზუსტად ჩაწეროს საკუთარი სახელები). ისიც შეიძლება, რომ დავხანდა თურქიზებული ფორმაა და ქართული ტავხანდა იყო. ქართულ მასალებში ამ სოფლის სახელი ჩვენ არ შეგვხვდა.

საარქივო მასალებშიც არის საინტერესო ცნობები ამ სოფლებზე. ოღონდ ქართული სახელის აღდგენისათვის ესენი უფარგისია: ...пустошерстная земля при деревнях, прежде бывших, ныне разоренных—Малая Дахванда, примерно 10 верст от Ахалкалак¹; აგრეთვე: ...пространство земли ...разоренных двух деревень большая и малая Дахванда, отсужененных и казну от Кандишова и предоставленных жителям дер. Кумурдо...² იხსენიება კიდევ, რომ სოფლები დახონდა, ქუჩუქ დარხვანდა სხვა სოფლებთან ერთად ჩამოერთვა ივანე ყანდინოვს და გადაეცა ხაზინას...³

ამრიგად, „დავთრის“ დროს არსებულა დავხანდას სახელწოდებით ორი პუნქტი: სოფ. დიდი დავხანდა, რომელშიც 7 კომლია ნაჩვენები და სოფ. პატარა დავხანდა, რომელიც უკვე გაუკაცრიელებულადაა აღრიცხული და მითითებულია, რომ ის დიდ დავხანდასთან მდებარეობს. თანამედროვე მოსახლეობა ამ პუნქტებს დახვანდას ეძახის და დღეს დიდი დავხანდაც ნასოფლარია. მდებარეობა ამ პუნქტებისა ზუსტად ცნობილია, რუკებზედაც აღნიშნულია: P. A. Тахунта (ხუთვერსიანი) და Ур. Тахунта (სხვა რუკებზე).

14. სოფ. კორხი—**كورك** (I 13, 224; II 15, 221). ვახუშტის თავის ატლასსა და ინდექსში ამ პუნქტის სახელად კორხი აქვს (ინდექსი, გვ. 33r); Description-ისადმი დართულ რუკაზე Khorkhi-ა, რაც ხორხს უდრის. ასეთი სახელწოდებით კიდევ არის „დავთარში“ აღრიცხული ერთი პუნქტი: უკაც-

¹ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22 v.

² იქვე, ფ. 41, ს. 63, გვ. 7 r, 8 v.

³ იქვე, ფ. 73, ს. 114-ა, გვ. 1r და სხვაგანაც.

რიელი სოფ. კორხი **كورك** სულდასთან ჩრდილის ლიფის ქანარბელის ნაჰიეში (I 295; II 288). ვახუშტის მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ, ამ პუნქტის ქართული სახელი კორხი უნდა ყოფილიყო. ოღონდ აქ იქმნება ერთი დაბრკოლება: თურქულში ყ თანხმოვანი უბირატესად ც-ით არის ხოლმე გადმოცემული. იშვიათად მკლერი გ-ნითაც, და ამდენად „დავთრისეულ“ **كورك**-ში თავიადური ქ ქართულ კ-ს უნდა გამოხატავდეს და ისიც საფიქრებელია, რომ ქართულში კორხი ყოფილიყო. არქივისეულ სიებშიც გვაქვს **Курх**-ი (16v, 12v), რომელშიც ხმოვანი ო უნდა იყოს. საარქივო მასალებში ყველგან გვაქვს **Корх**-ი¹, რომელშიც კ შეიძლება ქართული „კ“-ც იყოს და „ყ“-ც.

ამრიგად, „დავთრისეული“ **كورك**-ი ქართულში კორხს უფლისხმობს: ვახუშტისეული კორხი თუ სწორია, „დავთარში“ **كورك**-ი, ან **كورك**-ი უნდა გვეჩინოდა; არქივის საბუთებში რუსულად **Корх**-ი გვაქვს, ხოლო თურქულად **كورك**-ი².

მეორე მხრივ, საინტერესოა პავლე ინგოროყვას მოსახრება, რომ ეს სახელწოდება უნდა მოდიოდეს კორხ-სიტყვისაგან, რომელსაც ანატომიური მნიშვნელობის გარდა უნდა ჰქონოდა აგრეთვე გეოგრაფიული გავრცელება—„უღელტეხილი“, ისევე როგორც „ყელი“ „უღელტეხილსაც“ აღნიშნავს (მდრ. საქართველოს ყელი || Gürei boğazi). ამ მოსახრებასაც ხედება დაბრკოლება. ცნობილია, რომ ქართულის ქ ბგერამ თანამედროვე ქართულში ხ მოგვცა. ამიტომ კორხს ამ შემთხვევაშიც, ე. ი. გეოგრაფიული გავრცელებითაც ხორხი უნდა მოეცა და, სხვათა შორის, ასეცა ეს სიტყვა ტრანსკრიბირებული Description-ისადმი დართულ რუკაზე—Khorkhi-ი (ბროსე ხ-ს ჩვეულებრივად k და h ასოთა კომბინაციით გადმოსცემს. იხ. ამავე რუკაზე Akhal-Kalaki, Khizabavra და სხვ.). მაგრამ „ხორხი“ც არ დასტურდება; ამ შემთხვევაში საქიროა დამატებით მასალებს დაველოდოთ.

P. A. Корх ხუთვერსიანზე (და სხვაგანაც) აღნიშნულია მთა **Корх**-ისთან მდებარედ (ამ მთაზე იქნებოდა „გადასასვლელი“, „ყელი“, „ხორხი“).

„დავთრის“ კორხი 19 კომლიანი სოფელია. საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით არაგვის სასოფლო საბჭოს გამოეყო სოფლები მაქატია, კორხი და თოთხაში, ხოლო კარტიკაშის სასოფლო საბჭოს—სოფელი ოლავერდი და შეიქმნა მათგან მაქატიის სასოფლო საბჭო ცენტრით სოფ. მაქატიაში³.

15. სოფ. სხალთა სოფ. დიდ და პატარა მაქატიასთან—**سخالته** (I 13, 224; II 15, 221). II წიგნში ეს დაწერილობა ამოუკითხავად გვაქვს დატოვებული, ხოლო I-ში დაწერილობას კითხვითი ნიშნის ქვეშ დასმული აქვს დიაკრიტიული ნიშნები. დაწერილობა ერთივე შეხედვით თითქოს სხალთა-დ გინდა წაიკითხო, მაგრამ ზურგს რომ დამადასტურებელი მასალა ვერ-

¹ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10v; იქვე, ს. 52, გვ. 2r და სხვ.

² სცია, ფ. 47, ს. 61, გვ. 2r, 3r, 7v, 10r.

³ გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII-ის № 176, (9030), გვ. 1.

ვიმეგრებს, თავის შეკავებას არჩევ. ეს მით უფრო, რომ *ახალ* დაწერილობა სხვანაირად შეიძლება წაკითხულ იქნეს.

შევე I და II წიგნების გამოცემის შემდგომ არქივისებულ მასალებში ჩვენ შეგვხვდა საბუთი, რომელშიც სპეციალურად ჩამოთვლილია სოფლები „прежде бывшие, ныне разоренные“. ამ საბუთში ნასოფლარ დიდ დახვან-დასთან ჩაწერილია ნასოფლარი Схалта. რომელიც, როგორც კონტექსტია (სოფლების გარემოცვა საბუთსა და „დავთარში“), ისე დაწერილობისა და სხალთა სიტყვის თანხედენილობის თვალსაზრისით, ექვს არ იწვევს, რომ ეს სწორედ *ახალ*-ა.

არქივისებულ სიგებში თურქიზებულიად Сихалта-ა გადმოცემული (გვ. 16v, 12v). არქივის ერთ საბუთში კიდევ ამ ზონისათვის დასახელებულია пусто-пожняя деревня Схалта. რუკებზე სხალთა აღნიშნული არაა, მაგრამ „დავთარში“ იგი ნაჩვენებია მაკატისთან. ამდენად სხალთა-ს ნაჩვენებები მაკატის სანახებში უნდა დაიძებნოს (ერთ ადგილას ამ პუნქტის სახელად ჩაიწერია წყალთა, რაც სწორი არ უნდა იყოს).

16. სოფ. კუმურდო—*كوموردو* (I 13, 225; II 15, 222). ეს არის საყოველთაოდ ცნობილი კუმურდო—საეპისკოპოსო საჯდომი დიდებულის საყდრითურთ¹. მოვიყვან აქ მოკლედ ორი ცნობილი მეცნიერის ცნობებს, რომლებიც ფრიად საქართველოში. კუმურდოს მდებარეობისა და ისტორიული მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად. Кумурдский храм лежит на возвышен-ной ахалкалакской плоскости, в 50 верстах от г. Ахалциха, в селении того-же имени, населенном бо-ю дворами армян, выселившихся в 1829 г. на Эрзерума...² ექ. თაყაიშვილით: Кафедральный собором для всей Джава-дской области в старину служил Кумурдский храм, который лежит теперь в развалинах в 12 верстах от г. Ахалкалаки и к юго-западу от него, в селении Кумурдо...³

კუმურდო ბევრ ძველ ძეგლში იხსენიება და მისი სახელწოდების სისწო-რე ექვს არ იწვევს (Cousourdo. მ. ბროსე, Rapports... II, 166). ოღონდ, რო-გორც ზემოთაა რამდენიმეჯერ ითქვა⁴, თურქულისათვის უზღველოა სიტყვაში პირველი მარცვლის შემდეგ ო ხმოვანი, რომელიც ნასესხებ სიტყვებში სხვა ხმოვნით შეიცვლება სოლმე (ქართ. თორთომი→თ. თორთუმი; ქ. ქორობ→თ. ცოროს და სხვ.). კუმურდოს თურქული ტრანსკრიფციის ბოლოში ც ასო ზის და, რადგანაც მე მინდოდა მკითხველისათვის მიმეწოდებინა სიტყვა ისე, როგორც ამას თურქი წარმოთქვამდა, II წიგნში (დედნის შესაბამისად, იხ.

¹ სტია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22r.

² სტია, ფ. 1012, ს. 15, გვ. 20v; ს. 20, გვ. 9r.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 54.

⁴ Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 69.

⁵ МАК, XII, 35; აგრეთვე: И. П. Ростомов, დასახელებული ნაშრომი, 79-80; იხ. აგრეთვე: სოფ. კუმურდო და მისი დიდებული ნაშთი. „მოგზაური“, 1901, № 2.

⁶ აქვე, გვ. 97-98, 163.

დედანი გვ. 206) I წიგნის *كوموردو*-ს მიხედვით „კუმურდო“ შექვს დაბე-კდილი. ამის გამოძახილია ალბათ ისიც, რომ ზოგი ამ ბოლოკიდურ ც ასოს ად კითხულობდა. არქივისებულ I სიის *Кумурда* (გვ. 16v) და *Кумурда-Ц* გვაქვს¹.

აქვე არ შემოძლია არ აღენიშნო ის სიქრელე და, განსაკუთრებით, ის დამახინჯებანი, რომელიც ჩვენ გვაქვს ამ პირველხარისხოვან ისტორიულ ძეგლთან დაკავშირებული და დიდად ცნობილი სოფლის სახელწოდების დაწე-რილობაში. ქართული სახელწოდებების დამახინჯებები საარქივო მასალებში, რომელთა ავტორებმა ქართული ენა არ იცოდნენ, ასე თუ ისე გასაყვებია. მაგრამ მიუხედავად დაუდევრობად უნდა ჩაითვალოს, როდესაც ყოველდღი-ური ქართული პრესა ეროვნულ სახელწოდებებს ამახინჯებს. ვახუტ „კუმურ-ნისტში“ სოფ. კუმურდოს სახელი ასე იბეჭდება — „გუმურდო“ (20. I. 1955), „გუმურდო“ (4. IX. 1940, გვ. 2), „გუმურდო“ (1948 წ. 27 VIII ს. № 170, გვ. 3); „სახალხო განათლება“ში—„გუმურდოს რვაწლიან და სხვა სკოლებზე“ (17. XI. 1954 წ.); „Заря Востока“-ში—Гумурдо (3. В. № 178, 5. IX. 1948, გვ. 3 და № 139 (8099) 15. VI. 1951, გვ. 1).

„დავთარის“ დროის კუმურდო 20 კომლიან სოფლადაა აღრიცხული. ამჟამად სოფ. კუმურდო ახალქალაქის რაიონში ვაჩიან და კიროვ (ძველად—ზრესკ) სოფლებთან ერთად ვაჩიანის სასოფლო საბჭოში შედის².

კუმურდოსთან აღრიცხულია კუმურდო-დვე წოდებული ჩიირი, რომელიც ვარდისუბან³ და დღევ⁴ სოფლებს შუა მდებარეობს.

17. სოფ. გომი—*گوم* (I 13, 225; II 15, 222). საქართველოში გომის სახელწოდების საკმაოდ ბევრი გეოგრაფიული პუნქტია: ხერთვისის გომი (II, 185), ნიალისურის გომი (II, 253), ახალქალაქის გომი (II, 222), კასპის გომი, ონის გომი, ხაშურის გომი, მახარაძის (ყ. ოზურგეთის) გომი, სამტრე-დიის გომი და აქედან წარმონაქმნი გომისჯვარი, გომნატეხები და სხვ.⁵ გომ სიტყვას, როგორც საზოგადო სახელს, „მსხვილებმა რქიანი საქონლის საზამთრო (მიწური) სადგომის“⁶ მნიშვნელობა აქვს. ხოლო საქართველოს სოფლის მეურნეობაში მესაქონლეობის ხვედრითი წონა განსაზღვრავს შევე ამ გომ სიტყვის გავრცელებას დასახლებულ პუნქტთა საკუთარ სახელად.

ახალქალაქის გომი „დავთარის“ დროს საკმაოდ მოხრდილი, 25 კომ-ლიანი სოფელია. არქივისებულ საბუთების მიხედვით 1803 წელს სოფ. გომი ჯერ კიდევ დასახლებული სოფელია. ამჟებ მეტი; ამ საბუთში ორი გომი-ა დასახელებული—Большой Гом და Малой Гом. ოღონდ პატარა გომი უკვე გაუთავისებრებულია და ნაჩვენებია⁷. შესაძლებელია „დავთარის“ შემდგომ საუკუნეებში ამ გომს დიდი გომი შეერქვა, ხოლო პატარა გომი

¹ სტია, ფ. 1012, ს. 18, გვ. 3r.

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. 19.

³ ცნობები ვარდისუბნისა და დღეის შესახებ იხ. ჯავახიშვილი—ქრდილია ლივის განა-ბელის ნაშთი, № 20 და 22.

⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. გვ. 173 (საჩიბულო).

⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, II. თბილისი, 1951, გვ. 1470.

⁶ სტია, ფ. 41, ს. 51, გვ. 1r.

იმ გომს, რომელიც ამავე აკშეპირის ნაჰიდეში ძველ გომ-ად არის აღრიცხული (II, 238)¹. იმავე (არქივისეული) საბუთიდან ჩანს, რომ სოფ. არაგვასა და დიდ გომს შორის დავაა გამართული დაუსახლებელი პუნქტის პატარა გომის მიწების თაობაზე: Жители Ахалкалакского участка деревни Арагвы подали мне прошение о возвращении им половинной части пустоши Малой Гом, состоящей в пользовании жителей деревни Большой Гом и земель, присвоенных помещиками... და სხვ.² სოფ. არაგვასთან დაკავშირებით დიდი და პატარა გომი იხსენიება აგრეთვე 1832 წლის საბუთში³. ჩვენ კიდევ მოვიყვანთ ერთ სარქივო ცნობას, რომელიც ძლიერ ახუსტებს ორთავე გომის არსებობასაც და მდებარეობასაც: Большой Гом (пустопорожняя земля, удобная для хлебопашества)—2¹/₂ часа езды от Ахалкалак; Малый Гом (пустопорожняя земля)—2 часа езды от Ахалкалак⁴. კ. ზისერმანს გომი დასახლებული აქვს ოლავერდის წყალზე მდებარედ და 1870 წ. 51 კომლიან სოფლად (გვ. 31).

მაშასადამე, გომის სახელით აკშეპირის ნაჰიდეში „დავთრის“ დროს ცნობილი იყო 25 კომლიანი სოფელი და ძველი გომის სახელით კიდევ გაუკაცრიელებული სოფელი. XIX საუკუნის სარქივო მასალების მიხედვით კი ახალქალაქის უბანში გომის სახელით უკვე ორი სოფელია—დიდი და პატარა გომი. ვფიქრობ დიდი გომი „დავთრის“ გომის იდენტური პუნქტია, ხოლო ძველი გომი პატარა გომისა. ახალქალაქის არც ერთ გომს ჩვენ დრომდე დასახლებულად არ მოუღწევია, თუ ოლავერდიდან 3 კილომეტრის მანძილზე მდებარე სოფ. გომანი⁵ ორთავე გომის შეერთებისაგან მიღებული სოფელი არ არის: გომ-ნი→(არაქართველთა შეტყვევებაში) გომ-ა-ნი.

18. სოფ. ოლავერდი — دایرلی (I 13, 226; II 15, 223) „დავთრის“ დროს საკმაოდ დიდი, 27 კომლიანი სოფელია. შემდეგ ოლავერდი გაუკაცრიელებულა. როგორც ერთი საბუთიდან ჩანს: Улаверл (пустопорожняя земля, удобная для хлебопашества) 1¹/₂ часа езды от Ахалкалак⁶. მაგრამ კ. ზისერმანით 1870 წ. მასში 30 კომლიანი მოსახლეობაა (გვ. 31), ხოლო ჩვენ დროს ოლავერდი (ახალქალაქიდან დაახლოებით 9 კილომეტრზე) კვლავ დასახლებული სოფელია: „საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით არაგვის სასოფლო საბჭოს გამოყვო სოფლები მაქატია, კორხი და თოთხამი, ხოლო კარტიკამის სასოფლო საბჭოს—სოფელ ოლავერ-

¹ იმ ქვეშთ, სოფ. № 78.
² სცია, ფ. 41, ს. 51, გვ. 1r.
³ სცია, ფ. 1012, ს. 15, გვ. 20r.
⁴ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10r. სამწუხაროდ ამ საბუთებით სარგებლობისას თარიღი არ გადმოიწერია.
⁵ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტორიული დაყოფა, გვ. 19.
⁶ იგივე ოლავერდია; თურქულ დამწერლობაში უ და ო ერთი და იმავე ნიშნით გამოიხატება
⁷ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10v.

დი და შეიქმნა მათგან მაქატიის სასოფლო საბჭო ცენტრით სოფელ მაქატიაში¹.

19. სოფ. ხულგუმო—خولجو (I 13, 227; II 15, 224). II წიგნში ხულგუმოა დაბეჭდილი იმ მიზეზით, რომ თურქულმა პირველი მარცვლის შემდეგ ღია ბაგისმიერი ხმოვანი არ იცის. ი. ნებიერიძეს ხულგუმო აქვს².

ამავე ნებიერიძეს მეტად საყურადღებო ცნობა აქვს ხულგუმო სოფლის მოსახლეთა შესახებ. ის წერს: „ამ რუსობის დროს ველების სოფლიდან მთელი კათოლიკე ველელები გარდმოსახდნენ ახალქალაქის მიზრაში, და დასახლდნენ სოფლებში კარდიკამს, ბაერას, ხულგუმოს და სხვ.“³ ამრიგად ირკვევა, რომ ახალქალაქთან ძლიერ ახლო მდებარე კარტიკამს, ბაერა და ხულგუმო სოფლებში ბინადარი კათოლიკეები ეწლიდან გადმოსახლებულან. სოფ. ველი კი დიდი არტაანის ლევან ტყე-ნაჰიდეში მდებარეობს (II, 464)⁴. ლ. ზაგურსკიც ადასტურებს ბაერელ, ხულგუმოელ და კარტიკამელ კათოლიკეთა გადმოსახლებას არტაანის სოფ. ველიდან. ლ. ზაგურსკი ამ ცნობას იმასაც დასძენს, რომ ეს ველელი ქართველი კათოლიკეები უფრო ადრე სოფ. დვირში (აწინდელი ბორჯომის რ-ნი) ცხოვრობდნენ. თავდასხმებისა და ძარცვისაგან რომ თავი დაეღწიათ. დვირის მოსახლეობა უფრო ადრე გადასახლებულა ველში, სადაც მას მშობლიური (ქართული) ენა დაუკარგავს⁵.

ჯავახეთში მოგზაურობის დროს ნ. ბერძენიშვილი და მე ამ სოფელში ვიყავით 2.VIII-ს (1933). აქ ცხოვრობენ ე. წ. კათოლიკეები, რომლებიც შინ და გარეთ თურქულად ლაპარაკობენ. ი. ნებიერიძის მოწმობით ესენი ველიდან არიან გადმოსახლებულნი და, ამდენად, ქართველები უნდა იყვნენ. „11.VIII-ს როდიონოვიკიდან (ფარვანიდან) მივედით სოფ. ტამბოვკაში (ძველი ქაქა). ვაჩერდით დუხობორ პერებიოლიკინის სისლში. ამ ტამბოვკის ბჭე გვერდით დაახლოებით 1925 წელს ხულგუმოდაი აქ გადმოსახლებულან ეს თურქულად ლაპარაკე მოსახლეობა (28 იჯახი). ახალი სოფლისათვის დაურქმევით ასალი ხულგუმო“ („დღიური“, გვ. 5, 13). დღეს ეს ახალი ხულგუმო ბოგდანოვიკის რაიონში ტამბოვკა (სასოფლო საბჭოს ცენტრი), ასტარა, ვლადიმეროვკა და როდიონოვკა სოფლებთან ერთად ფარაენის სასოფლო საბჭოში შედის⁶.

ს. ხულგუმო ახალქალაქთან ძლიერ ახლო ეწელი რუსულად აღნიშნულია. „დავთრის“ ხულგუმოში 19 კომლია. ამჟამად ხულგუმო ახალქალაქის რაი-

¹ ჭან. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII-ის № 176, 9030.
² ი. ნებიერიძის მოგონებანი თურქების წიერ სამხრეთ საქართველოში გოლა-ბიჭვინის მოტაცებისა და ტყვეებით ვაჭრობის შესახებ. ხ. ახვლედიანის კომენტარებით, თბილისი, 1948, 21.
³ იქვე.
⁴ იმ. ქვეშთ დიდი არტაანის ლევა, ტყე-ნაჰიდე, სოფ. № 6.
⁵ ი. ზ. ზაგურსკი, Поездка в Ахалцехский уезд. Зап. Кавказ, т. VII, стр. 187.
⁶ ი. ზ. ზაგურსკი, Поездка в Ахалцехский уезд. Зап. Кавказ, т. VII, стр. 187.
⁷ ი. ზ. ზაგურსკი, Поездка в Ахалцехский уезд. Зап. Кавказ, т. VII, стр. 187.
⁸ ი. ზ. ზაგურსკი, Поездка в Ахалцехский уезд. Зап. Кавказ, т. VII, стр. 187.
⁹ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

ონში ახალქალაქისავე სასოფლო საბჭოში შედის დილიცკა¹. ჩამძვრალა, კიროვ (ყოფ. ზრესკ), კულიკამ სოფლებთან ერთად².

არქივისეული სიების Гүлҗума (გვ. 16v, 12v) უნდა გასწორდეს.

20. სოფ. კულიკამი—كُلِيكَا (I 13, 227; II 15, 224). „დავთრის“ კულიკაში ორკომლიანი პატარა სოფელია. მისი მდებარეობა ახალქალაქთან ახლო სავსებით გარკვეულია. არქივისეულ მასალებში იხსენიება Куанкам Ахалкалакского санджака და дер. Куанкам на реке Ахалке. 1835 წ. ქვაბლიანის სანჯაყის სოფ. ხონიდან ახალქალაქის სანჯაყის სოფ. კულიკამში 7 კომლი სომეხი გადასახლდა³.

ამჟამად სოფ. კულიკამი ახალქალაქის რაიონში ახალქალაქისავე სასოფლო საბჭოში შედის დილიცკა, ხულგუმო, ჩამძვრალა და კიროვ (ყოფ. ზრესკ) სოფლებთან ერთად⁴.

21. სოფ. პატარა მაქატია (იხ. აქვე ზემოთ, № 10—დიდი მაქატია, გვ. 312).

22. სოფ. ეშთიო—اَشْتِيُو (I 13, 228; II 15, 225). მართალია, ამ სახელწოდების ბოლოკიდურად *o* მოუდის, მაგრამ ეს იმიტომ, რომ თურქი მოხელე ცდილობს დაიცვას ქართული წარმოთქმის სიზუსტე—ეშტიო (მის წარმოთქმაში ეშთიუ იქნებოდა). შ თანხმოვნის შემდეგ ქართულში მკვეთრი გვაქვს ხოლმე. ამრიგად ამ სოფლის ქართული სახელი ეშტიო უნდა იყოს, თუმცა ოფიციალურ სიაში ეშტია-დაა ფიქსირებული⁵. ადგილობრივ სომეხთა წარმოთქმაში „ჰეშთია“ ისმის, არქივის საბუთში Оштия გვაქვს⁶.

„7. VIII-ს ორჯალარის გზით ეშტიოს ვავემგზავრეთ. ეკლესიის ერთ საფლავის ქვაზე გამოხატულია გუთანი რამდენიმე უღელი ხარია. ნიკო ზის და ხატავს“ („დღიური“, გვ. 10).

„დავთრის ეშტია 12 კომლიანი სოფელია. ამჟამად ეშტია ბოგდანოვკის რაიონში ეშტიის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც ეშტიო, თორია და უჯმანა სოფლებს აერთიანებს⁷.

23. სოფ. დიდი ხორანია *احاس* და ჩამძვრალ[ა]⁸ სათესველითურთ (I 13, 228; II 15, 225). აქვე 25 ნომრით აღნუსხულია პატარა ხორანია (I 13, 230; II 15, 226). გარდა ამისა ეს სახელწოდება იხსენიება კიდევ ხორანიის წყალთან დაკავშირებით, რომელშიც დაბეგრულია თევზის ქერა (I 13, 230; II 16, 238) და იგივე სოფელი იხსენიება სოფ. კარნეთის მდებარეობის აღწერაში⁹.

¹ სოფ. დილიცკა „დავთრის“ მიხედვით ხერთვისის ნჰივეში შედის (იხ. ზემოთ, გვ. 252).

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 20 და გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII-ის № 176. 9030, გვ. 1.

³ სცია, ფ. 77, ს. 8, გვ. 24 და ფ. 77, ს. 52, გვ. 17r; ფ. 1012, ს. 3, გვ. 96r.

⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 20 და გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII-ის № 176. (9030), გვ. 1. ⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

⁶ სცია, ფ. 74, ს. 19, გვ. 65. ⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

⁸ ჩამძვრალ[ა] სათესველის შესახებ იხ. აქვე ჩილდარის ლავსა ჯანაზის ნჰივეში-სოფ. № 12.

რეობის დასაზუსტებლად (I 240, II 237—სოფ. კარნეთი, სოფელ პატარა ხორანიასთან). ხორანიები მდებარეობენ ახალქალაქის სამხრეთით დაახლოებით 8 კილომეტრის მანძილზე, მდინარე ფარავნის წყლის ნაპირებზე¹. ხორანია სიტყვის არაბულ დაწერილობას—*احاس* დიაკრიტიული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ „დავთრის“ ამოშიფრებაზე მუშაობისას მისი ხორანიად—*احاس* ამოკითხვა სიძნელეს არ ქმნიდა. ეს სახელწოდება „დავთარში“ შეიძლება გვხვდება (მითითებები იხ. ზემოთ) და შეიძლება შემთხვევაში ასოთა თანამიმდევრობა და მოხაზულობა სავსებით ერთნაირია. ოღონდ უნდა აღინიშნოს, რომ სიტყვაში მეოთხე ასოდა ყველგან მოდის ელიფი, რომელიც სიტყვის შუაში ა-ს გადმოგვეცემს ხოლმე და არა ე-ს. ამდენად ჩვენ ეს სიტყვა ყველგან ხორანია-დ გვაქვს ამოკითხული და არა ხორენია-დ. ამის აღნიშვნა იმიტომ არის საჭირო, რომ ამ სოფლის სახელის ჩვენ დრომდე მოღწეული წარმოთქმა ადგილობრივად ხორენიაა და არა ხორანია. ასევე ხორენიად არის ეს სახელი გადმოცემული სპეციალურ ლიტერატურაში (ი. როსტომაშვილი, ექ. თაყაიშვილი და სხვ.) და სპარსულ მასალებშიც. აქ შეიძლება კაცმა ერთი რამ იფიქროს: თუ ამ სოფელს ძველად (ყოველ შემთხვევაში „დავთრის“ შედგენისას) საერთოდ ერქვა ხორანია და შემდეგ XIX საუკუნეში ხორენია გაჩნდა, ამის მიხედვით უნდა ვეძიოთ 1830-იან წლებში არხრუმიდან გადმოსახლებულ და ამ სოფელში დასახლებულ სომეხთა მემკვიდრეობაში, სადაც შეიძლება ხორანია გააზრებულიყო ცნობილ სომხურ სახელ ხორენად და პირველის დაბოლოების მიხედვით შეგველო ხორენია.

მაგრამ ამ სოფლის სახელწოდების შესახებ ჩვენ სულ მასალებიც მოგვეპოვება. ი. როსტომაშვილი ამ სოფელზე შემდეგს მოგვითხრობს: По слову местного землеладельца, грузино-пашаха, Петра Киркеславишвили (უნდა იყოს Киркеславишвили, ს. ჯ.), Хорения прежде называлась Джвария (Крестовня). Их было две: Большая Джвария, была расположена на правом берегу реки, Малая—на левом (вероятно отсюда и получили эти названия название Крестовня)². მასასაღამე, ამ ცნობიდან ჩვენ ვგებულობთ, რომ ადგილობრივი ქართველი მკვიდრს (ყირქესლაშვილი), რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, კარგად იცნობს ადგილობრივ გეოგრაფიულ ნომენკლატურას, მოწმობს, რომ ხორენიას, ან ხორენიებს წინათ ჯვარიანა ერქვა. ი. როსტომაშვილი „ჯვარიანა“ სიტყვას უკავშირებს „ჯვარ“ს. ი. როსტომაშვილი ამბობს, რომ დიდი და პატარა ხორენია მდინარის გაღმა-გამოღმა მხარეებზე მდებარეობენ (შუაში წყალი ჩაუდით) და, ალბათ, ამ ჯვარისებრმა განლაგებამ შეაპირობა ასეთი სახელის შერქმევა³.

¹ ექ. თაყაიშვილი, МАК, XII, გვ. 31; И. П. Ростовов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, вып. XXV, стр. 119.

² И. П. Ростовов. Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, выпуск 25, т. 2, 1898, гв. 119-120 (ბაზი ჩვენია).

³ იქვე.

ამ საინტერესო ცნობაში ბევრი რამ მაინც ბუნდოვანია და დამაჯერებლობას მოკლებული. სამწუხაროდ, ი. როსტომაშვილი არ გვაწვდის ცნობებს იმის შესახებ, თუ როდის ერქვა ამ სოფლებს „ჯვარინა“ და რა დროიდან დაერქვა „ხორენია“, რამ გამოიწვია ეს გადარქმევა, თუ ორივე სახელი არსებობდა პარალელურად; ან კიდევ რა სახის წარმონაქმნია ეს „ჯვარინა“ სიტყვა, თუ ის მართლა „ჯვარ“ სიტყვისაგან მონდინარეობს; „ჯვარინა“ს, როგორც ასეთ წარმონაქმნს, აქვს თუ არა ქართულად რაიმე მნიშვნელობა საერთოდ და კერძოდ რა მიმართებაშია „ჯვარინა“ როსტომაშვილის მიერ მოტანილი რუსული კრესთვინა-ს, ან ამ სიტყვის უფრო სწორი ფორმის კრესთვინა-ს მნიშვნელობასთან, რაც ქართულად, უფრო ბუნებრივი იქნებოდა „ჯვარედინი“ ყოფილიყო და სხვ.

საქართველოს ცენტრალურ არქივში მართლაც აღმოჩნდა მასალა, რომელიც პ. ყირქესალიშვილისა და ი. როსტომაშვილის ცნობას ადასტურებს. ეს მასალა შემდეგია:

1. 47-ე ფონდის 1832 წლით დათარიღებულ პირველ სიაში ხორენიის ადგილას და მის ნაცვლად იხსენიება—23. Чварина Бузрук (=დიდი „ჩვარინა“), 25. Чваринай кучик (=პატარა „ჩვარინა“) და 79. Джвариней Бузрук (=დიდი ჯვარინას [წყალი])¹. ხოლო 1837 წლით დათარიღებულ სიაში სოფ. ხორენიის ადგილზე იხსენიება—23. Чварини Бузрук, 25. Чваринай кучик და 79. Джваринай Бузрук².

2. ახალქალაქის საკომენდანტო სამმართველოს ფონდში მოიპოვება საქმე № 4 (1835-1839 წლები), რომელიც საყურადღებო ცნობებს შეიცავს, სხვათა შორის, სოფელ ხორენიისა და მისი მფლობელების შესახებ. საერთოდ ამ „საქმის“ შინაარსის გადმოცემა, ან ვრცელი ამონაწერების მოტანა ჩვენ ძალიან შორს წაგვიყვანდა. აქ წარმოვადგენთ მხოლოდ ისეთ ადგილებს, რომელთაც უშუალო კავშირი აქვთ ჩვენ საკითხთან. „საქმე“ ერთგვარი ოქმი ახალციხის საოლქო სამმართველოს (Ахалцихское Областное Управление) სხდომისა, რომელზედაც დაინტერესებულ მხარეთა მიერ წარდგენილი დოკუმენტების საფუძველზე განხილული იყო ხორენიისა და სხვა სოფლების საქმე-მოვიტანთ ამონაწერებს ამ საქმიდან: ...[Поручик Орженикидзе] в отзыве своем, препровожденном при отношении Горийского окружного начальника от 14 августа за № 2317 излагает: 1-е, по случаю нахождения его на службе, все переданные ему и товарищу его Степану Кирхкесалову временным владельцем при покупке от него имения татарские бараты³ на принадлежность в числе прочих и состоящей в Ахалкалакском санджаке деревни Хорения, имеющей по барату настоящее название Джварина⁴... находилась у него, Кирхкесалова, который объявил ему,

¹ სცია, ფ. 47, ს. 20, გვ. 17r და 18r.

² სცია, ფ. 77, ს. 23, გვ. 12r და 13r.

³ „თათრულ ბარათებში“ აქ იგულისხმება სულთნის მიერ გაცემული სიგელი ან ფირმანი რომელიმე სოფლის, ან სოფლების სათანადო პირებისათვის ბოძების შესახებ.

⁴ საარქივო მასალებიდან ამოწერილ ცნობებში ხაზი გველგან ჩემია.

Орженикидзеу, что представил оные в Ахалцихскую Градскую Поданию по ее требованию, а купчая крепость, засвидетельствованная в Ахалцихском Областном Правлении в 1830-м году 20 июня под № 37, была им, Орженикидземым представлена в сие Правление в 1833-м году... в какой значится в числе прочих и деревни Большая и Малая Джварина, кои именуются Хорениями, о чем могут подтвердить соседственные жители, если же надобность укажет, что деревни сии настоящее название свое имеют Джеварины, а Хоренией названы самими жителями, в оных жившими и под сим названием кроме сих деревень не имеется ни одной во всем Ахалцихском Пашалыке, каковые принадлежат ему и Кирхкесалову... Подати с жителей деревни Хорения они, владельцы, не получали по той причине, что при покупке оная деревня была пустопорожняя и заселена по переселении из Турции в Ахалцихский Пашалык переселенцами, кои пользуются данною правительством 6-ти летнею льготою, не позволено было никому из владельцев до истечения льготы требовать от них повинностей¹...

По ведомости о числе деревень в Ахалкалакском санджаке состоящих показана Чварина Бузрук (=დიდი „ჩვარინა“) или Хорения с 15 дымами армян, принадлежавшего прапорщику Орженикидзеу и Кирхкесалову, а из купчей крепости, совершенной в сие Правление 21 июня 1830 года под № 37 видно, что Орженикидзе и Кирхкесалов купили от Ейдар Аги Гула-ага-оглы в числе прочих деревень Большую и Малую Джеварины с 25.000 ахчами, каковая крепость совершена помянутым на основании представленного от продавца и хранящегося ныне в Правлении за Аметского (sic!)² барата султана Махмута, данного в 1828 году Куд Ахмеду на владение 25.000 ахчами, в числе коих находятся из деревень Хорена Бузрук, 20.000 и Хореная Кучук, 4.000 ахчей.

При слушании сего депутат Правления со стороны магометан отзывался, что названия деревни Хорения или Джварина не имеют между собою никакой разницы и по-турецки означают одно и то же³.

3. ამ მასალას უნდა დავმატოს აგრეთვე № 1491 ფონდის 1833 წლის ცნობა იმის შესახებ, რომ პრაპორშიკმა გრიგოლ ორჯონიკიძემ ახალციხელ მოქალაქე სტეფანე ყირქესალიშვილთან ერთად იყიდა ახალციხის სიფიშაში სოფლები: Дживарина, еще другая Дживарина, Рабат хана და სხვ.⁴

მოტანილი მასალებიდან გამოდის, რომ ე. წ. პირველ და მეორე სიგეში (ფონდები 47 და 77) დიდი და პატარა ხორენიის სახელად მოცემული გვაქვს

¹ სცია, ფ. 1012, ს. 4, გვ. 20r, 20v, 21r, 21v.

² უნდა იყოს აметского ან ааметского—პაბ. პა'ამი 'ამეილ-მამული'.

³ სცია, იქვე, გვ. 22r, 22v.

⁴ იქვე, ფ. 1491, ს. 487, გვ. 7r.

Чварина, მაგრამ ხორენიის წყლის აღსანიშნავად იმავე სიებში ნახმარია თითქოს უფრო სწორი ფორმა Джварина¹. ჯვარინა-ს პარალელურად Чварина ფორმა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ჩვენ სხვაგანაც გვაქვს. „ჩვარინა“ში, უნდა ვიფიქროთ, რუსი მოხელე თავს არიდებს მისთვის უცხო „ჯ“ თანხმონად; ან კიდევ, შეიძლება აქ ჩვენ გვექონდეს ფონეტიკური თავისებურების გამოძახილი აღმოსავლურ-სომხურისა, სადაც მკლერი თანხმონადი (ჩვენ შემთხვევაში ჯ) მკვეთრად გადმოიცემა ხოლმე: ჯვარინა → ჭვარინა. ხოლო სომხის მიერ ამოკითხული და წარმოთქმული მკვეთრი ჭ რუსმა მოხელემ, ალბათ, რუსული ჩ თანხმონით გადმოსცა. რაც შეეხება Чваринаს ან Джваринаს-ში ი ბგერას, იგი რუსულში რეფლექსია სპარსული იზაფეთის შემავრთებელი ხმონისა². ასე რომ, „ჩვარინა“ უთუოდ იგივე „ჯვარინა“ ს ფონეტიკურად გადასხვაფერებული ფორმაა.

მეორე საარქივო მასალაში (ფონდი № 1012) ჩვენს ყურადღებას განსაკუთრებით შემდეგი ადგილები იპყრობს:

ა) მემამულეებმა ორჯონიკიძემა და ყირქესალიშვილმა სოფელ ხორენიის შესყიდვისას მისი წინანდელი მფლობელისაგან მიიღეს სულთნის სიგელები იმის შესახებ, რომ მათ კუთვნილებაშია სხვა სოფელთა შორის ახალქალაქის სანჯაყში მდებარე სოფელი ხორენიაც, имеющая по старому названию Чварина. მაშასადამე, ისეთ ოფიციალურ დოკუმენტში, როგორცაა სულთნის მიერ გაცემული სიგელი, სოფ. ხორენია ჩაწერილი ყოფილა ჯვარინა-დ.

ბ) ამის გარდა, მეორე ოფიციალურ დოკუმენტში — ნასყიდობის სიგელში (купчая крепость), რომელიც გ. ორჯონიკიძის მიერ რეგისტრირებულია და წარდგენილი ახალციხის საოლქო სამმართველოში 1830 წლის 20. VI-ს № 37-ით, სხვა სოფელთა შორის ირიცხებოდნენ დიდი და პატარა ჯვარინა, რომლებსაც, იგულისხმება ალბათ ახლა, ეწოდებათ ხორენიები (кои именуются Хорениями).

გ) ამავე საქმეში მოცემული კიდევ სხვა ცნობის მიხედვით პირდაპირ ირკვევა, რომ ამ სოფლის ადრინდელი და ნამდვილი სახელი „ჯვარინა“ (Джварини) ყოფილა, ხოლო „ხორენია“ ამ სოფლისათვის შეურქმევიათ თვით ამ სოფლის მცხოვრებლებს (а Хорению названы самими жителями, в оных жившими)³. ამის დადასტურება, ნათქვამია საბუთში, შეუძლიათ მეზობელი სოფლების მცხოვრებლებსაც, ამასთანავე ერთად საბუთში ხაზგასმულია, რომ ასეთი სახელწოდების სოფლები სრულიად ახალციხის სათაშოში სხვაგან არსად მოიპოვებოდა.

1835-1839 წლებით დათარიღებული ამავე ფონდის მასალებიდან აღსანიშნავია უწყისი, რომელიც შეიცავს ცნობებს ახალქალაქის სანჯაყში შემავალ სოფელთა რიცხვზე (По ведомости о числе деревень...) და რომელშიც

¹ იხ. ზემოთ გვ. 322.

² ამის შესახებ ლაპარაკი გვექნება ამ შრომის IV წიგნში.

³ სცია, ფ. 1012, ს. 4, გვ. 21r და v.

სოფ. ხორენია მოხსენებულია უკვე ორი სახელით: Чварина ჩუარუკ ილი Хоренция (15 კომლი სომხური მოსახლეობით)⁴. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ 1830-იან წლებში ჩნდება საქირთვია ახსენონ ხორენია ორივე სახელით. ასევე ორი სახელითაა ჩაწერილი ეს სოფელი ამავე მე-4 საქმის მომდევნო გვერდებზე: ...о деревнях Хоренция, она же Джварина Чуарук ... а Хоренция или Джварини⁵...

შემდეგ, ამავე მასალებში ჩვენ ვხედავთ უფრო დაწვრილებით ცნობებს იმ ნასყიდობის სიგელიდან, რომელიც ზემოთ უკვე იყო დასახელებული (купчая крепость № 37, 1830 წ.). ამ სიგელიდან ჩანს, რომ ორჯონიკიძეს და ყირქესალიშვილს გულ-ალა-ოლი ვიღარ (=ჩაღარ) აღსავან უყიდიათ, სხვათა შორის, დიდი და პატარა ჯვარინი (Джварини) 25 000 ახზიანი შემოსავლით. ამ ნასყიდობის სიგელის ცნობები სანდოა, რადგანაც ეს სიგელი დაწვრილია იმ სულთნის ბარათის საფუძველზე, რომელიც სულთან მაჰმუდის მიერ (1808-1839) ვინმე კულ-(ალბათ, გულ-) აჰმედისადმი იყო გაცემული 1828 წელს და რომელიც ამ დროს საფაშოს სამმართველოში იხაზებოდა. ჩვენ ვხედავთ, რომ ამ ბარათში (სულთნის სიგელში) ჩაწერილი ყოფილა Джварини, მაგრამ რუსმა მოხელემ სიგელის დაბასთათებისას საქირთვლად დაინახა შეენიშნა, რომ ეს სოფლებია Хорена ჩუარუკ და Хоренция ჩუარუკ⁶.

საინტერესოა მაინც სამმართველოს სსდომაზე ადგილობრივ მაჰმადიანთა წარმომადგენლის (დებუტატის) საქმოდ კურიოზული განცხადება. ის ამბობს, რომ „ხორენია“ და „ჯვარინა“ სახელწოდებებს შორის ირაციონარი განსხვავება არ არისო. მას, ალბათ, უნდა თქვას რომ ხორენია და ჯვარინა ერთი და იგივე სოფელია, ე. ი. სხვადასხვა სახელია ერთი და იმავე სოფლისა. მაჰმადიანი დებუტატის განცხადების მეორე ნაწილი კი, შეიძლება ითქვას, სრული უზრობაა. ეს სახელწოდებებიო (ე. ი. „ხორენია“ და „ჯვარინა“ სიტყვები), ამბობს ის, თურქულად ერთსა და იმასვე ნიშნავს⁷. „ხორენია“ და „ჯვარინა“ სიტყვებიდან კი არც ერთი თურქული არ არის და თურქულად მათ არ შეიძლება რაიმე მნიშვნელობა დაუკავშირდეთ.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ცენტრარქივის № 1491 ფონდის მასალებიც აღასტურებენ ხორენიებისათვის Джварини და еще другая Джварина სახელებს⁸.

ამგვარად, არქივისეულ საბუთებში (სულთნის სიგელი, ნასყიდობის ქალაქი და სხვ.) დაახლოებით 1828-1829 წლამდე (ახალციხის სათაშოს შემოერთებამდე) სოფ. ხორენიის სახელად „ჩვარინა, ჩვარინი, ჯვარინა,

⁴ სცია, ფ. 1012, ს. 4, გვ. 22r.

⁵ იქვე, გვ. 23r.

⁶ იქვე, გვ. 24r.

⁷ იხ. ზემოთ, გვ. 323.

⁸ იხ. აქვე, გვ. 323.

⁹ სცია, ფ. 1491, ს. 487, გვ. 7r.

ჯევარინა და ჯევარინა იხმარება. ამ მონაცემების მიხედვით თითქოს უეჭველად დგინდება, რომ ყირქესალიშვილისა და როსტომაშვილის ცნობა სწორია და ხორენია ამ სოფლის თავდაპირველი სახელი არ არის.

საყურადღებოა, რომ ამ სოფლის ორმაგ სახელს (დიდი ჩვარინა ან ხორენია და სხვ.) ჩვენ ვხვდებით სომხების არზრუმიდან გადმოსახლების პირველ წლებში (XIX საუკუნის 30-იანი წლები). ეს გარემოება კი იმაზე უნდა მიგვიჩვენებდეს, რომ „ხორენია“ სახელი გაჩნდა ამ მხარეში არზრუმიდან სომხთა გადმოსახლების შემდეგ („დავთრის“ დროს რომ ამ სოფელს ორი სახელი ჰქონოდა, ის უსათუოდ აღნიშნული იქნებოდა, როგორც ეს სხვაგან ყველგან არის ხოლმე).

ამ სახელის ჩვენამდე მოღწეული ფონეტიკური ვარიანტებიდან Чварина-ზე ზემოთ უკვე იყო თქმული, რომ ის გადარუსულებული ფორმა უნდა იყოს ქართული „ჯვარინა“სა და სომხური „ჭვარინა“სი. ვოკალიზაციის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს Чварини სახელწოდება, რადგანაც ეს გვაძლევს საშუალებას ვივარაუდოთ, რომ შეიძლება ყოფილიყო „ჯვარინი“ ფორმაც. „ჯვარინი“ში კი ნ-ს წინ ი ხმოვანი ჩართული უნდა იყოს ორთანხმოვანიანობის თავიდან ასაცილებლად. მაშინ ჩვენ მივიღებდით „ჯვარინ“ სიტყვას, რაც შეიძლებოდა მართლაც რქმეოდა ამ სოფელს. „ჯვარ“ სიტყვის მრავლობითი რიცხვის ფორმაში ხმარება ცნობილია საეკლესიო ცხოვრების პრაქტიკიდან. მაგალითად, ცნობილია „ჯვართა ამალღების“ დღესასწაული (14. IX ძვ. სტილით). შეიძლება ხორენიის ორი ქართული ეკლესიიდან ერთი „ჯვართა ამალღების“ დღესასწაულთან დაკავშირებით იყოს აგებული და სოფელსაც „ჯვარინ“ დაერქვა (საქართველოში ამ რიგის სოფლის სახელი ბევრია (ერთაწმინდა ← ესტატეწმინდა, გიორგიწმინდა, მიქელწმინდა, მანცხვარკარი (შეგრ. = მაცხოვრისკარი) და სხვ. მრავლობითი რიცხვის ფორმიანი გეოგრაფიული სახელებიც ბევრია: რკონი, განძანი, ფოკანი და სხვ. სამწუხაროდ არც ე. თაყაიშვილს და არც თ. როსტომაშვილს არაფერი აქვთ ნათქვამი იმაზე, თუ ვის სახელზეა აწინებული ხორენიის ეკლესიები, თუმცა ორივე მკვლევარი იხილავს ხორენიის სიძველეებს¹. მეორე მხრივ, არ არის შეუძლებელი, რომ ამ სოფელს „ჯვარინი“ დარქმეოდა, როგორც ი. როსტომაშვილი ამბობს. მისი ჯვარისებრი მდებარეობის გამო².

თუ, ამრიგად, ჩვენ დავუშვებთ, რომ სოფელს სახელი ჯვარ სიტყვისაგან დაერქვა, ძნელი ასახსნელი არ იქნება ამ სახელის სხვადასხვა ფონეტიკური ვარიანტი. ყველაზე უფრო ხშირი ფორმაა ჯვარინა, რომელსაც მნიშვნელობა არა აქვს. მეორე ი ხმოვანი თანხმოვანთა გასაყარი უნდა იყოს არაქართულ მეტყველებაში (შდრ. თიბილისი, ღრტილა → ღირტილა³ და სხვ.). ჩვენ დავინახეთ, რომ ქართულ სიტყვებში სახელობითის ნიშანი ი ხშირად, როგორც წესი,

¹ Христианские памятники, Экскурсия Е. Такайшвили, 1902, МАК, XII, გვ. 31-32; Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОПІК, ნაკვეთი XXV, გვ. 119-120.
² იხ. ზემოთ, გვ. 321.
³ აქვე, გვ. 278.

იკარგება¹ (შდრ. اساندا ← ტატანის ← ტატანისი და სხვ.). ვაშყარი ხმოვნის ჩართვისა და ბოლოკიდური ი-ს დაკარგვის შემდეგ ჩვენ მივიღებთ „ჯვარინ“ „ჯვარინა“ ფორმისათვის ა ხმოვნის დართვა კი რუსული ენის ნიღაგზე უნდა მომხდარიყო. ჩვენ გვაქვს აგრეთვე Чварини და Чварина ფორმები, რომლებშიც პირველი მარცვლის ი და ე ხმოვნები ორთანხმოვანიანობის თავიდან ამაცილებელი საშუალებებია.

ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა შემთხვევა გვეთქვა, რომ „დავთარში“ მოცემული დაწერილობა اسارحو ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე შეიძლება ამოკითხულ იქნეს اسارحو — „ხორანია“დ. მის ამგვარად ამოკითხვას ძლიერ შეუწყო ხელი იმ გარემოებამ, რომ ჩვენი დროისათვის ამ სოფლის (ან სოფლების) სახელი მხოლოდ „ხორენია“ა. ვთქვით ისიც, რომ თუ ჩვენ ამ სოფლის სახელად „ხორანია“ გვქონდა, მის „ხორენია“დ გადასხვაფერებას ხელს შეუწყობდა სომხურ მოსახლეობაში „ხორენ“ პირის სახელთან ასოციაცია.

მაგრამ თითქოს ექვემოტანლად გაიკვია, რომ ძველად ამ სოფელს „ჯვარინა“ (ან, შეიძლება, „ჯვარინ“) ერქვა. ხორენია (ხორანია) კი, საბრკივო მასალის უტყუარი მოწმობით, არზრუმიდან გადმოსახლებულებმა შეარქვეს, ირკვევა ისიც, რომ ახალი სახელის შერქმევას თითქოს თავისი „გარდამავალი ხანაც“ ჰქონდა: არზრუმიდან გადმოსახლების მომდევნო წლებში ამ სოფლისათვის ორივე სახელი იხმარება. თუ ხორანია || ხორენია ახალი სახელი და ჯვარინა ძველი, მაშინ „დავთარში“, XVI საუკუნის ძეგლში, ჩვენ უთუოდ ჯვარინა უნდა გვქონდეს. ამავე დროს اسارحو-ს „ჯვარინად“ წაკითხვა ძლიერ გაჭირდება. რადგანაც ამ სიტყვაში მესამე ასოდ ელიფი გვაქვს და ის სიტყვის შუაში არასოდეს არ გადმოსცემს ი ხმოვანს („ჯვარინა“, რასოს შემდეგ ელიფია). რომ ეს ელიფი დაწერილი იყოს მესამე ასოდ, მაშინ ასეთი არაბული დაწერილობა اسارحو იქნებოდა ზუსტი გადმოცემა „ჯვარინა“სი. დიაკრიტული ნიშნების დასმის შემდეგ ჩვენ გვექნებოდა اسارحو (=ჯვარინა).

ამიტომ საფიქრებელია, რომ „დავთრის“ შემდგენელმა ამჯერად დაუშვა შეცდომა მისთვის უცხო სიტყვის გრაფიკულად გამოსატყვამი, ელიფი თავის ადგილას არ დასვა და მიიღო اسارحو (დიაკრიტული ნიშნებით — اسارحو = ჯვ(ა)რანია).

სიტყვის ასეთმა, ვთქვათ არასწორმა, დაწერილობამ (اسارحو) საბაზო მისცა, ალბათ, თურქეთიდან გადმოსახლებულ სომხებს „დავთარში“ ან მისგან ამოწერილ რომელიმე დოკუმენტში ამ სოფლის სახელი „ხორანია || ხორენია“დ ამოკითხათ (დიაკრიტული ნიშნის უქონლად ასო შეიძლება „ჯ“ ც იყოს, „ხ“ ც იყოს და სხვ.) და ეს გარემოება დადებოდა საფუძვლად „ხორენია“ სახელწოდების გაჩენას.

ყოველ შემთხვევაში, ვიდრე ადგილზე ან ჩვენს სიძველეთსაცავებში არ აღმოჩნდება ახალი საბუთი, ძნელი იქნება „ჯვარინა || ჯვარინა || ჯვარინი

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 51.

|| ხორანია || ხორენია“ სახელწოდებათა ურთიერთმიმართების საკითხის სხვაგვარი გადაწყვეტა. აქ ჩვენ წარმოვადგინეთ საკითხის გარშემო არსებული ფაქტიური მასალა და წინასწარი ხასიათის ზოგიერთი მოსაზრება.

ს. დიდ ხორენიასთან აღრიცხულია აგრეთვე ორი სათესველი—1. *ახას*, რომლის ამოკითხვა არ ხერხდება და 2. ჩამძვარალა, რომელიც ჩვენ განხილული გვაქვს ამავე წიგნში¹.

„დავთრის“ დიდ ხორენიაში 28 კომლია, პატარა ხორენიაში კი—3 კომლი. ამეამად დიდი ხორენია ახალქალაქის რაიონის კარტიკამის სასოფლო საბჭოში შედის მარტუნ, ხოსპიო, აბულ, ბუზავეთ, თახჩა და კარტიკამ სოფლებთან ერთად², ხოლო პატარა ხორენია კი—ბოვდანოვკის რაიონში ჯიგრაშინის სასოფლო საბჭოში შედის ჯიგრაშენ და ყაურმა სოფლებთან ერთად³.

24. სოფ. ქვემო ორჯა—*خوارجا* (I 13, 229; II 15, 226), 59.

სოფ. ზემო ორჯა—*خوارجا* (I 14, 238; II 16, 235). ამრიგად, აკმეჭირის ნაპიდეში „დავთრის“ დროს ორი ორჯა ყოფილა—ქვემო და ზემო ორჯა. მე ვფიქრობ, რომ ესენი სენია სოფლებია და დედანში (გვ. 219) ზემო ორჯასთვის *خوارجا*-ში მეოთხე ასო—ელიფი ზედმეტია. კალმის შეცდომაა. ქვემო სოფელი ორჯა თუ არის, ზემოც ორჯა უნდა ყოფილიყო და არა ორჯა. „დავთრის“ დროის ამ ორ ორჯა სოფელთაგან ერთში—ქვემო ორჯაში 14 კომლია, ხოლო მეორე—ზემო ორჯა უკვე გაუქვარებულა. შემდეგში ამ გაუქვარებული სოფლის მიწებით სარგებლობდა ალბათ ქვემო ორჯას მოსახლეობა. საბოლოოდ ეს ორი სოფელი, ირკვევა, გაერთიანდა და თუ ეს გაერთიანება თურქობის დროს მოხდა, ბუნებრივია, ამ გაერთიანებულ პუნქტს დარქმეოდა „ორჯაები“, რაც თურქულად „ორჯალარ“ იქნება. მართლაც ხშირად გვხვდება ასეთი ფორმა: *Орджалар*⁴; ამავე დროს გვხვდება *Орджა-ც*⁵. ეს ტყე-ჯავახეთის ნაპიდეში შემაჯავალი ორჯაუა, რომელიც, ალბათ, ბოლო ხანებში, როგორც სახელწოდება დაეწოხება აკმეჭირის ნაპიდეგ ქვემო და ზემო ორჯა-ებს⁶.

რუკებზე ჩვენ სათხა, არაქალებისა და ბატკანას მონაკვეთზე გვაქვს პუნქტი *Орджалар*, რაც უთუოდ ჩვენი აქ განხილული ორჯაებია. უნდა შეინიშნოს, რომ ამ თურქული მრავლობითი რიცხვის სხვა ფორმაც გვხვდება—„ორჯალარ“, რაც იგივე „ორჯალარ“-ია. ასეა, მაგალითად, ოფიციალურ წიგნშიც⁷.

¹ იხ. აქვე ჩილდირის ლივაში ჯანბახის ნაპიდეგ სოფ. № 12.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19-20; გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII-ს № 176 (9030), გვ. 1.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
⁴ სცია, ფ. 74, ს. 19, 23r.
⁵ სცია, ფ. 41, ს. 51, გვ. 15r.
⁶ იხ. ზემოთ, გვ. 267.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

ამეამად ყოფილი ქვემო და ზემო ორჯა-ები ორჯალარ ან ორჯალარ სახელწოდებით ბოვდანოვკის რაიონის სათხის სასოფლო საბჭოში შედიან სათხა, ბატკანა, პატარა არაქალ და დიდი არაქალ სოფლებთან ერთად¹.

25. სოფ. პატარა ხორანია—*خوارجا* (I 13, 230; II 15, 226). იხ. ზემოთ № 23 „სოფ. დიდი ხორანია“.

26. სოფ. ზრესკი—*زرск* (I 13, 230; II 15, 227). ეს არის ძველი ქართული სოფელი ზრესკი. თურქული ტრანსკრიფცია მისი საცხებით გამოითულება: ორ თანხმოვან (ზრ) შუა ჩასმულია ც, ხოლო ბოლოიდური კ მკვეთრი ქ მწვერითაა ვადმოცემული. ამ სოფლის სახელი დიდიკვაში ადგილობრივმა მკვიდრებმა ზუსტად ვერ ჩაგვაწერინეს; „დიდიკვაში“ მიწერილია: „კუმურდოსთან ახლოს, კუმურდო-ვაჩიანის გზაზე არის ნასოფლარი ზრესკი; მეორემ თქვა ზრესკი“ (გვ. 16). ნაქალაქევი კი ჩაგვაწერინეს სწორად—ზრესკი. 22. VIII (1933), როცა კუმურდოდან ახალქალაქს მოვემგზავრებოდით, გზაში, ვაჩიანთან ახლო წავიკითხეთ წარწერიანი ქვა. ამ წარწერაში იხსენიება ვინმე ზრესკე-ლი. აქედან ცხადია, რა თქმა უნდა, რომ ამ სოფელს ზრესკი რქმევია. არქივისეულ სიებში ეს სახელი ცუდადაა ამოკითხული—*Дарески* (17r) და *Диреск* (12v).

„დავთრის“ ზრესკი 16 კომლიანი სოფელია. როდის გაუქვარებულა, ჩვენ არ ვიცით; ოღონდ ერთ რუსულ საბუღაში იხსენიება *Зреска* (ხოლო ახმოვანი—*Зрескомна*) როგორც გაუქვარებული და ახალქალაქიდან 7,5 ვერსის მანძილზე მდებარე². ხუთვერსიან რუკაზე, ახალქალაქთან ახლო აღნიშნულია *Озеро Зрес* და *Р. Л. Зрес*. არქივისეულ საბუღებში სწორ სახელსაც ვხვდებით:... *сгоршим между Гумурдо и Мусхелоним Зреска*³. ეს არის სწორედ ჩვენი ზრესკი.

ამ რამდენიმე წლის წინათ ზრესკი კვლავ სოფლად იქცა. მისნი ვადა-სახლდნენ წალკელი სომხები. ახალ სოფელს, რომელიც ძველი ქართული სოფლის—ზრესკის ადგილზეა გაშენებული, დაერქვა კიროვი. ვარდა ამისა, ახლა ლაპარაკია ზრესკის ტბის კეთილმოწყობაზე. ეს ტბა, რომელიც ახალქალაქიდან 6 კილომეტრზე მდებარეობს, არა მარტო მორწყავს საკოლმეურნეო მიწდებებს, არამედ გააწვანებს კიდევაც ახლო მდებარე ადგილებს⁴. ამეამად ახალქალაქის რაიონში „საქართველოს სსრ უმაღლესი სიბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით ვაჩიანის სასოფლო საბჭოს გამოეყო სოფელი კიროვი, ხოლო კარტიკამის სასოფლო საბჭოს სოფელი კულიკაში და მიეკუთვნენ ახალქალაქის სასოფლო საბჭოს“⁵.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
² სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22v.
³ იქვე, ფ. 41, ს. 63, გვ. 9r.
⁴ „*Зрск* *Вачиан*“, № 129 (10240), 4. VI. 1958, გვ. 3.
⁵ გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII-ს № 176 (9030), გვ. 1.

27. სოფ. ტიკაშენი — تيكاشين (I 13, 231; II 15, 227). არქივისეულ სიებშიც Тикашен-ია (17r, 12v). მაგრამ შესაძლებელია ეს არმენიზებული ფორმა იყოს ქართული დიკაშენი-სა. ასეთივე სახელწოდების სოფელი — ტიკაშენი აღრიცხულია ამავე „დავთარში“ დიდი არტაანის ლივში (II, გვ. 424, № 55), ოღონდ ამ ტიკაშენის თურქული დაწერილობაა تيكاشين (დვ. დანი, გვ. 424). სოფ. ყაურმაში ყოფნის დროს „დღიურში“ ჩამოწერია, რომ „მთის გადაღმა არის ხარაბა დიკაშენი. მეორე გლენმა თქვა, რომ დიკაშენის გამოღმა მდებარე ხარაბას ძველად რქმევია ხურმიგ...“ (გვ. 14). ამრიგად, არ არის საკმაო მასალა იმისათვის, რომ ტიკაშენი || დიკაშენი || დიკაშენ ფორმებში რომელიმეს უპირატესობა მივცეთ, თუმცა რუსულ მასალებში Дигаши-თან ერთად უფრო Дикашен-ი ჰქვია¹.

„დავთარის“ დროს ტიკაშენი—15 კომლიანი სოფელია. „დღიურში“ ჩანაწერის მიხედვით ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ ის სოფ. ყაურმის ახლოა ნაჩვენები. „დავთარშიც“ მომდევნო სოფელი ყაურმაა. რუკებზე ასეთი სახელწოდების პუნქტს ვერ მივაგენი. მაგრამ შეიძლება ჩვენი ტიკაშენი იყოს რუკებზე (ხუთვერსიანზე, მაგალითად) Тоглашен-ად და სწორედ ყაურმასთან აღნიშნული პუნქტი. ეს ტოგდაშენი უნდა იყოს გადამახინჯებული, შეიძლება გრაფიკულ ნიადაგზე გადამახინჯებული სახელი ტიკაშენ-დიკაშენისა.

28. სოფ. ღაურმეჭი(?) — كورمچي (I 13, 231; II 15, 227). ამ სოფლის სახელად „დღიურში“ ყაურმა მიწერია, ესაა მისი აწინდელი სახელი და ასევე ის ოფიციალურ სიაში დაბეჭდილი². რუკებზედაც ყველგან Каурма გვაქვს. „დავთარის“ II წიგნში მე პირობით დავბეჭდე ღაურმეჭი, რაც, რა თქმა უნდა, ზუსტი ამოკითხულობა არაა. „დავთარის“ კორმეჭი შეიძლება წაკითხულ იქნეს სხვადასხვანაირად: ღორმეჭი, ღორმეჭი, ღორმეჭი; რადგანაც ასო ე-საც გამოხატავს, შეიძლება გვექონდეს აგრეთვე — ღორმეჭე, ღორმეჭე; ღორმეჭე; თანხმოვანს შეიძლება ა ხმოვანიც მოსდევდეს: ღორმაჭე, ღორმაჭე; ღორმაგე და სხვ. თუ სარქივო მასალებში მოცემულ ცნობებს ანგარიში ვაეწევა, ამ ვარიანტებიდან ყველაზე უფრო მისაღებად ღორმაკე ჩანს. არქივისეულ სიებში ჩვენ გვაქვს — Гормаке (გვ. 17r) და Гормаке (12v); 1832 წლისა და 1835 წ. საბუთებში ამ სოფლის სახელად აგრეთვე Гормаке და (Эштия и) Гори маке და Гормаке გვაქვს³. „დავთარის“ ამ სოფლის სახელის კორმეჭი დაწერილობა და არქივისეული საბუთების (განსაკუთრებით უკანასკნელი საბუთისა, რომელსაც „დავთართან“ კავშირი არ უნდა ჰქონოდა) Гормаке ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია ამ სოფლის სახელი

¹ სცია, ფ. 1012, ს. 20, გვ. 2r, 9r, 9v.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
³ სცია, ფ. 47, ს. 76, გვ. 11r, ს. 17, გვ. 14v; იქვე, ფ. 1012, ს. 10, გვ. 1r; შეიძლება ამ Гормаке და Гормаке-ს გამოძახილი იყოს ჩემს „დღიურში“ ჩამოწერილი ხ უ რ მ ი გ — „დიკაშენის გამოღმა მდებარე ხარაბას ძველად რქმევია ხურმიგ“ (იხ. ზემოთ, სოფ. № 27).

ამ ადგილის რაიმე რელიეფური თავისებურების გამო, ქართულად ღორმაკე ან, შეიძლება კიდევ, გორმაკე იყო. ჯერჯერობით ამის საბოლოოდ დასადგენად ჩვენ სანდო (მაგალითად, აღრიცხული ქართული) მასალა არ გვაქვს. მაგრამ არსებული მასალებისადმი ანგარიშგაუწელობა, სწორი არ იქნებოდა. ყოველ შემთხვევაში ცხადია ის, რომ كورمچي და თანამედროვე ყაურმა ერთი და იმავე პუნქტს აღნიშნავენ. ძნელია ახლა იმის გათვალისწინება, თუ რა ფონეტიკურ სიტუაციებს უნდა გამოეწვია كورمچი-დან ყაურმის მიღება.

მასასადავად, ამაჟამად „დავთარის“ كورمچي ყაურმა-დ (ადგილობრივ სომესთა წარმოთქმაში — ლურმა) ცნობილი სოფელია, რომელიც რუკებზე ყველგან აღნიშნულია ჯიგრაშენთან — Каурма-დ. ექ. თაყაიშვილის მიხედვით Каурма — село в 10 верстах к юго-востоку от города Ахалкалаки, на правом берегу Топораванки⁴. „დავთარის“ დროს ყაურმაში საბოლოოდ სამი კომლია. შემდგომში იგი სულ გაუკაცრიელდება და XIX საუკუნის 30-იანი წლების ერთ საბუთში დასახელებულია «по названию бывших там некогда деревень»-ის სიაში Гормаки-დ (ახალქალაქიდან 2¹/₄ საათის სავალზე)⁵. შემდგომში, ამავე 30-იან წ-ში ყაურმა კვლავ დასახლებულ იქნა არზრუმისა და ჩამოსულებით. ამაჟამად სოფ. ყაურმა ბოგდანოვკის რაიონის ჯიგრაშენის სასოფლო საბჭოში შედის ჯიგრაშენ და პატარა ხორენია სოფლებთან ერთად⁶.

29. სოფ. ბაგრა — باغرا (I, 13, 231; II 15, 228). 16. VIII-ს (1933 წ.) დილით ბაგრაში წავედით. მოსახლეობა — ნაწილი თურქულენოვანი კათოლიკე-ქართველები, ნაწილი — სომხურენოვანი კათოლიკე-სომხები. პირველები ამაზოვნ არტაანიდან ვართო, მეორეები — არზრუმიდან. აქ არის ქართული ეკლესია ძველი წარწერით. არის აგრეთვე ქვაჯიარი წარწერით („დღიური“, გვ. 17). აქაურ თურქულენოვან მოსახლეთა არტაანიდან წარმოშობას ადასტურებს ი. ნებერიძეც: „ამ რუსობის დროს ეკლესიის სოფლიდან მთელი კათოლიკე ველები გარდმოსახლდნენ ახალქალაქის მახლობლად და დასახლდნენ სოფლებში კარდიკამს, ბაგრას, სულგუმოს და სხვ.“⁷

ბაგრა მდებარეობს ახალქალაქიდან 2 ევრსის მანძილზე, ტბა ფარაუნის წყლის ნაპირას⁸. „სოფელი ბაგრა გამოეყო ახალქალაქის სასოფლო საბჭოს და მიეკუთვნა კარტიკამის სასოფლო საბჭოს“, რომელიც აერთიანებს კარტიკამ, აბულ, ბუზავეთ, თახჩა და ოლავერდ სოფლებს⁹. „დავთარის“ ბაგრაში ნ კომლია, ხოლო 1847 წლის ერთი საბუთის მიხედვით ბაგრაში 26 კომლია¹⁰.

¹ МАР, XII, 38. სოფ. ყაურმის საყდარი „მთავარი“, 1901. № 3; აგრეთვე იხილეთ სტომეშვილი, СМОМІК, 25, გვ. 69.
² სცია, ფ. 77, ს. 48, 10v.
³ საქ. სსრ. ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
⁴ ი. ნებერიძის მოგონებანი... გვ. 21 (სოფ. ველი დიდი არტაანის ლივშია).
⁵ ექ. თაყაიშვილი, МАР XII, 29; И. П. Ростомов, დასახლებული წარმოშობა, გვ. 38.
⁶ გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VIII-ს № 176 (9030), გვ. 1.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
⁸ სცია, ფ. 74, ს. 19, გვ. 5r.

30. სოფ. აზმანა—азман (I 14, 232; II 15, 228). სოფ. აზმანა რუსულ რუკებზე საკმაოდ შორსაა ამ ზონიდან; იგი ყართა-ქარცების ახლოსაა. Азманა „დავთრის“ 12 კომლიანი სოფელია. ამჟამად აზმანა ახალქალაქის რაიონის ოკმის სასოფლო საბჭოში შედის ოკამ და ქარცებ სოფლებთან ერთად¹.

31. სოფ. თორია—توریا (I 14, 232; II 15, 229). თორია ქ. ახალქალაქიდან მდებარეობს სამხრეთ-აღმოსავლეთით 7 კილომეტრის მანძილზე². არქივისეულ სიებშიც თორია-ა (17r, 12v). გვხვდება თორიო ფორმაც³. 1847 წ. საბუთიდან ჩანს, რომ ეს სოფელი მაშინ უკაცრიელი ყოფილა. ეს საბუთი შეიცავს ცნობას იმის შესახებ, რომ მემამულე ყანდინოვის სოფ. ხულგუმოში მცხოვრები სახაზინო გლეხები (14 კომლი) ითხოვენ გადასახლებას в пустошорожную деревню Ториа⁴, ხოლო 1836-1887 წწ. საბუთში თორია უკვე 45 კომლიანი სოფელია⁵.

„დავთრის“ დროს თორიაში 12 კომლია. ამჟამად ბოგდანოვკის რაიონში ეშტია და უჯმანა სოფლებთან ერთად სოფ. თორია ეშტიის სასოფლო საბჭოში შედის⁶.

32. სოფ. სამწუბი — სამزو (I 14, 233; II 15, 229). „მესხური დავითის ქრონიკაში დასახელებულია ერთი პუნქტი სამწუბო-ღელე („პატრონი ჰერაკლე მგელციხეს წავიდეს ყაენთან ელჩის გასაგზავნად, ავ-კარგად სამოცამდის კაცი იახლა, სამწუბო-ღელეში დავდეგით“)⁷. აქედან („სამწუბო ღელედან“) ჩანს, რომ სამწუბი საერთოდ ადგილის სახელი იყო. სამزو დაწერილობა ზუსტი თურქული ტრანსკრიფციაა სამწუბისა (მკვეთრი წ მუღერი ზ თანხმოვნით გადმოიცემა). ამიტომ მგონია, რომ აქაური სამزو ქართულად სამწუბი უნდა ყოფილიყო. ამ სამწუბის შესახებ მასალას ჯერჯერობით ვერ მივაგენით. „ქრონიკაში“ მოხსენიებული სამწუბო ღელე უფრო ნიალისყურის ნაპიჯეში 26-ე ნომრით აღრიცხული სამزو-ი უნდა იყოს (იხ. აქვე, გვ. 375), მაგრამ დაწერილობის მიხედვით ორთავე სოფლის სახელი ერთნაირი ჩანს. არქივისეული სიების ამ ადგილს Санзон (17 r.) და Сумзан-ი (12v.) სხედან. მეორე მათგანი, განსაკუთრებით, დამახინჯებულია.

33. სოფ. აბული—ابول (I 14, 233; II 15, 229). «Под названием Абул известны в уезде: селенне Абул и две вершины гор—Большой и Малый Абулы. Находятся все они на востоке от г. Ахалкалаки, в 15-25

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 20.

² გქ. თაყაიშვილი, МАК, XII, 30.

³ Альбом археологических путешествий.

⁴ სცია, ფ. 74, 18, გვ. 7.

⁵ სცია, ფ. 414, ს. 27, გვ. 6v.

⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 25.

⁷ გქ. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, თბილისი, 1890, გვ. 88.

верстах от него»¹; შემდეგ იგივე ავტორი უფრო აზუსტებს აბულის მდებარეობას: «В котловине между двумя Абулами пришло селение того же названия, заселенное ныне армянами (около 68 дворов)². „15. VIII-ს უჩმანიდან გადავიარეთ დიდი მთა და ჩავედით აბულში. აქ ჩვენთვის საჭირო ცნობები ვერ მივიღეთ...“ („დღიური“ გვ. 17).

სოფ. აბული „დავთრის“ დროს 12 კომლიანი სოფელია. 1847-48 წლების საბუთიდან ჩანს, რომ ამ ხანებში აბულში 23 კომლია³. სოფ. აბული ახალქალაქის რაიონში კარტიკამ, ბუზავეთ და თახჩა სოფლებთან ერთად კარტიკმის სასოფლო საბჭოში შედის⁴.

34. სოფ. კოკო (I 13, 234; II 15, 230; დედანი, გვ. 214). ორკომლიანი სოფელია, რომლის ამოკითხვა არ მოხერხდა. ძლიერ უზეიროდია ამოკითხული ეს სახელწოდება არქივისეულ სიებში—Курма; შესაძლევს ასო არაერთარ შემთხვევაში კ (ე. ი. „რ“) არ არის რომ ქურთვა-დ წაეკითხოთ; კ და კ-ს შორის ერთი ასოა, რომელიც არ არის გათვალისწინებული. რა თქმაუნდა, ეს ამოკითხულობა მიუღებელია.

35. სოფ. ბზავეთი (ბუზავეთი)—სოფ. بوزو—بوزو-სთან (I 14, 234; II 15, 230). ამ დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები ყველგან დასმული აქვს. მიუხედავად ამისა, ამოკითხვა გაგვიკირდა. „ბეზიონ“, „ბეზონ“ და მისთანათა იდენტურობაცაა რომელიმე გეოგრაფიულ სახელთან არ ხერხდება და ამდენად ეჭვი ყოველთვის რჩება. ამასთანავე ერთად ამ პუნქტის მდებარეობის განსაზღვრავად დასახელებული სოფ. კოკო—თეიონს უცნობია.

პოლო სანებში კი შემდეგი ვაირკვა. აბულისა და კარტიკამის ჩრდილოეთით, ძლიერ ახლოს (ეს სწორედ „დავთრის“ ის ზონაა, რომელსაც ჩვენ ახლა ვიხილავთ) ხუთვერსიან და სხვა რუკებზედაც აღნიშნულია პუნქტი: Бузавет-ი. თურქული დაწერილობის ბოლოკიდური კ ასოს გარდა, ყველა სხვა ასოს აქვს კვეშირი ამ Бузавет-თან: „დავთრის“ შემდგენელს შეეძლო, რა თქმა უნდა, თურქულ დაწერილობაში „ბუზავეთის“ უ სმოვანი არც აესახა. ოღონდ ის კი უნდა ვალიროთ, რომ ბუზო-ის ბოლოკიდური კ ასო შეიძლება დაუდევრობით გამოწვეული შეცდომა იყოს. ბუზავეთი ვარდა რუკებისა გვხვდება აგრეთვე არქივში დაცულ საბუთებში: Бузавет და Бузавет-ი⁵. ეს უკანასკნელი ვარიანტი უფრო სწორი ჩანს „დავთრის“ დაწერილობის მიხედვით. თავკიდური „ბ“ აქ დაყრუებულია, ან შეიძლება გამკვეთრებული (ე. ი. არშენიხებული); მაშასადამე უნდა ყოფილიყო ბზავეთი. თურქულულ ფორმაში ორთანხმოვნის გასაყარად ბავისმიერბ-შ თანხმოვნის შემდეგ

¹ И. П. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОДЖ, XXV, 23.

² იქვე, გვ. 28.

³ სცია, ფ. 74, ს. 21, გვ. 8r.

⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19.

⁵ სცია, ფ. 415, ს. 21, გვ. 4r და ფ. 74, ს. 56, გვ. 28r.

⁶ იქვე, ფ. 415, ს. 21, გვ. 4r.

ბაგისმიერი უ ხმოვანი ჩაემატებოდა. ამრიგად, ბუზავეთი თურქიზებული ფორმა უნდა იყოს ბზავეთისა და თურქმა მოხელემ, რომელიც ცდილობს შესაძლებლობის ფარგლებში ზუსტად დაიცვას ქართული სახელწოდების სისწორე, სწორედ ამიტომ არ დაწერა უ ხმოვანი თავიადური „ბ“ს შემდეგ.

არქივისეულ სიებში ეს სახელი ამოკითხულია Базуван-ად. „დავთრის“ დროის ბზავეთი ორკომლიანი სოფელია, რომელსაც 5 000 ახმა აქვს შეწერილი. 1847 წ. ბზავეთში 8 კომლია, ხოლო 1870 წ.—25 კომლი. 1836 წ. Исханий-ი პატარა მაკატის მიწებს ამუშავენს¹. დღეს უკვე ბზავეთი ახალქალაქის რაიონის კარტიკმის სასოფლო საბჭოში შედის კარტიკამ, აბულ და თახჩა სოფლებთან ერთად². თუ ამ სოფლის სახელის ამგვარი ამოკითხულობა სწორია, მაშინ I-სა და II წიგნებში ეს ადგილები სათანადოდ უნდა შესწორდეს.

36. სოფ. კარტიკამი—كارتاكر (I 14, 234; II 15, 230). ეს სოფელი ადგილობრივად კარტიკამის სახელითაა ცნობილი. „დავთარში“ ჩვეულებრივად კარტიკამი-გარდიგამი გვაქვს. შეიძლება ეს ქართულად მართლა გარდიგამი იყო და კარტიკამი არმენიზებული ფორმა იყოს, ამას რამდენადმე უჭერს მხარს ი. ნებერიძის—ახალციხელი მკვიდრის მიერ ნახვარი „კარდიკამი“³.

კარტიკამის შესახებ ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ შემდეგი წერია: „იმავე დღეს (16. VIII-ს) თახჩიდან გამოვიარეთ კარტიკამში. მოსახლეობა თურქულენოვანია. კარტიკამის იქით თახჩისკენ არის ნასოფლარი ადგილი გორგაშენი“ და სხვ. (გვ. 18). არქივის ერთ საბუთში ქართულად წერია: „კარტიკამის უზბაში აკოფ“⁴.

„დავთრის“ კარტიკამში აღრიცხულია 13 კომლი, რომელსაც შეწერილი აქვს 20 000 ახმა. 1847 წლის საბუთიდან ჩანს, რომ კარტიკამში ამ დროს იყო 27 კომლი. დღეს კარტიკამი ახალქალაქის რაიონში სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც აერთიანებს მარტუნ, ხოსპია, დიდი ხორენია, ბავრა, აბულ, ბზავეთ და თახჩა სოფლებს⁵.

37. სოფ. დიდი მურჯახეთი—كردج خيت (I 14, 235; II 15, 231), 70. სოფ. შუა მურჯახეთი—كردج خيت (I 14, 240; II 15, 236), 71. სოფ. პატარა მურჯახეთი—كردج خيت كوچا (I 14, 240; II 15, 236).

„დავთრის“ დროს, ამრიგად, მურჯახეთის სახელით 3 სოფელია ცნობილი: დიდი, შუა და პატარა მურჯახეთი. დიდ მურჯახეთში 9 კომლია აღრიცხული, პატარა მურჯახეთში—6 კომლი, ხოლო შუა მურჯახეთი უკვე „დავთრის“ დროსვე დაცარიელებულია. კომლთა რაოდენობის ეს სიმცირე

¹ სკია, გვ. 74, ს. 19, გვ. 5r; K. Zisserman, 32. სკია, გვ. 1012, ს. 15, გვ. 20r.
² საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
³ ი. ნებერიძის მოგონებანი... გვ. 21.
⁴ სკია, გვ. 77, ს. 52, გვ. 25r; კარტიკამზე ბევრი ცნობაა: სკია, გვ. 1012, ს. 4, გვ. 3r.
⁵ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19 და გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII, № 176 (9030), გვ. 1.

და შუა მურჯახეთის სრული გავრანება, რა თქმა უნდა, შედეგია იმ ისტორიული ძნელებდობისა, რომელიც ამ კუთხეს დაატყდა თავზე. შემდეგში ამ სოფლების დაქვეითება კიდევ გაგრძელებულია ისე, რომ ჩვენ დრომდე მოაღწია მხოლოდ ერთმა სოფელმა—მურჯახეთმა. გასული საუკუნის 30-იანი წლების ერთ საბუთში Murdjaxet Sat (Sat აქ დამახინჯებული არაბული სიტყვაა, რომელიც „შუა“ს ნიშნავს), ე. ი. შუა მურჯახეთი ქვლავ დაცარიელებულად იხსენიება¹. 1830 წლის საბუთში, რომელიც დასათურებულია Маша о доходах, собранных в 1830 году с деревни Маша Murdjaxetu Орашоникидзевым и Киркесаловым, პატარა მურჯახეთი დასახლებულად ჩანს (ნისი მფლობელები ყოფილან მემამულეები ორჯონიკიძე და ყირქესალიშვილი)². 1933 წელს 3. VIII-ს დიდ მურჯახეთში ვიყავით. პატარა მურჯახეთი ნანგრევებია. მურჯახეთში ჩამოდის დღეს, რომელსაც ყვრბულასს („ორმოც-წყაროს“) ეძახიან. ეს წყალი სოფ. ტალიფიდან (დლივიდან) ჩამოდის და ტალიფის (დლივის) წყალიც ჰქვია. ამ სოფელში არის ორი მაღალი ქვის სვეტი, რომელსაც ადგილობრივები ძიქვას ეძახიან, უშუალო ქალები ლოკულობდნენ ბოლმე ამ ქვასთან („დლიური“, გვ. 6)³. ს. მაკალათიას მიხედვით, „მურჯახეთი ხალხური ეტიმოლოგიით წარმოშობილია ლურჯი ხევიდან. ამ სოფელს უკლის დლიფის [დლივის] წყალი, რომელშიც ლურჯი თევზებია (ლურჯი ხევი—მურჯახეთი)“⁴. უნდა შეინიშნოს, რომ „მურჯახეთი“ „ლურჯის“ გაგების სრულებით არ უნდა შეიცავდეს; ეს სიტყვა უნდა დანაწილდეს—მურჯახ+ეთ-ად, რომელშიც მურჯახ-ი შეიძლება გავრეულობის სახელი იყო.

მურჯახეთი ისტორიულად მნიშვნელოვანი სოფელია. 1535 წ. აქ მოხდა სისხლისმღვრელი შეტაკება იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ისა (ბაგრატს მოკავშირეებად ყავდა გურიელი და დადიანი) და სამცხის ათაბაგის ყვარყვარე IV-ს შორის⁵.

ი. როსტომაშვილით, „პატარა სოფ. მურჯახეთი მდებარეობს ყვრბულასის მარცხენა ნაპირას, ახალქალაქიდან 4-5 კერსის წინძილზე და მის სამხრეთით“⁶.

პირველ არქივისეულ სიაში დიდი მურჯახეთის ადგილას წერია Архат Бухарк (17r), რაც სრული გაუგებრობაა.

1951 წელს სოფ. მურჯახეთი გაუქმებული მარტუნის სასოფლო საბჭოდან გამოვიდა და შეიკუთვნა ახალქალაქის სასოფლო საბჭოს, რომელშიც მურჯახეთის გარდა შედიან დლიცკა, ჩამბერალა, ზულგუშო, კიროფ და კულიკამ სოფლები⁷.

¹ სკია, გვ. 77, ს. 48, გვ. 10r; მურჯახეთზე იხ. ირემოვი მურჯახეთისა და ბაბის სვეტები. „მოგზაური“, 1901, № 1.
² სკია, გვ. 77, ს. 54, გვ. 3r; ექ. თავაიშვილი ასახელებს სოფ. მურჯახეთს: „მაში, აღმათ, ერთ-ერთი დანგრეული მურჯახეთი აგულსხემა (МАК, XII, 23).
³ ამის შესახებ იხ. აგრეთვე: ს. მაკალათი, მესხეთ-ჯავახეთი, 114. ⁴ იქვე.
⁵ E. Tashkhanian, МАК, XII, გვ. 27; აგრეთვე: Н. П. Ростовов, დასახ. ნაშრომი, 92-93.
⁶ Н. П. Ростовов, იქვე.
⁷ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, 20; გაზ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII, № 176 (9030) გვ. 1. ნანტერესია, რომ 1831 წლის ერთ საბუთში სოფ. მურჯახეთის მოსახლეობის

38. სოფ. დიდი მამზურა (მამწვარა?)—كزور مامزورا (I 14, 235; II 15, 231), 74. სოფ. პატარა მამზურა—كوجك مامزورا (I 14, 241; II 16, 237). (65-ე სოფლის (გვ. II 235) მდებარეობის დასახუტებლად ნათქვამია, რომ ის ზემო მამზურასთან—كج مامزورا არისო. ეს შეცდომაა, ალბათ, კალმის შეცდომა, რადგანაც არის მხოლოდ დიდი და პატარა მამზურა. აქ, შეიძლება, დიდი მამზურა ივარაუდებოდეს.

„დავთრის“ დიდ მამზურაში 3 კომლია, ხოლო პატარა მამზურაში კი—11. 1830-იანი წლების საბუთში პატარა მამზურა უკვე გაუქმებული უღალა დასახელებული (Пустопорожня земля при деревнях прежде бывших, ныне разоренных: Малая Мамзара, примерно в 7,5 верстах от Ахалакалак)¹. მეც „დღიურში“ პატარა მამზურა მაქვს ნასოფლარად ჩაწერილი „3. VIII. მამზურა, სომხური მოსახლეობა. მამზურის აღმოსავლეთით არის სოფლის ნანგრევი—პატარა მამზურა“ (გვ. 7).

თვით სახელწოდების შესახებ. ამხ. ნიკ. ნათენაძის ცნობით ამ სოფლის ქართული სახელი მამწვარა არის. მართლაც ოფიციალურ წიგნში „საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა“ ამ სოფლის სახელად მამწვარა წერია². თითქოს სინარტლესთან ახლოსაა. მამწვარა სიტყვის წმკვეთი თურქულში ზ თანხმოვნით გადმოიცემა, ვა კომპლექსო ხმოვანი უნდა მოეცა, მაგრამ ასეთი ხმოვანი თურქულში პირველ მარცვალზე შორს არ მიდის და ვა კომპლექსმა უ მოგვცა. თურქიზებული „მამზურა“ ფორმამ შემდგომი ტრანსფორმაციის შედეგად მოგვცა მამზურა, რომელიც მე ადგილზე სომეხთა მეტყველებაში ნამზურა-დაც მაქვს ჩაწერილი. არაქართული წარმოშობის საბუთებში გვხვდება აგრეთვე Мамзара-ც³.

მართალია, ჯერჯერობით არ ჩანს ქართული საბუთი, სადაც „მამწვარა“ იყოს დადასტურებული, მაგრამ ხალხში დარჩენილი მამწვარა სახელიდან საესებით კანონზომიერად თურქულში, როგორც ვნახეთ, მამზურა უნდა მიგვეღო.

ერთი ნაწილი ნაჩვენებია როგორც коренные инокрепленные (სცია, ფ. 47, ს. 75, გვ. 45r) ასევე დიფერენცირებულია მოსახლეობა მთელი რიგი სოფლებისა. მაგალითად: სოფ. ტოლოში ნაწილი (მოსახლეობისა) ახალმონათლულებია და ნაწილი „თურქები“ (გ. ი. გამაძე-დიანუბელი ქართველები; იქვე, გვ. 33v), როგვით—ახალმონათლულები 4 თჯაბი, მაჰმადიანები—6 (იქვე, გვ. 45r), ქუშცასა და დადეში—ახალმონათლულებია, პირველში „თურქთა“ 4 თჯაბია (იქვე, გვ. 57v), ნიჯგორში 10 კომლი ახალმონათლულებია, ჩუნჩხაში—8 (იქვე, გვ. 60v) და სხვ. ჩანს, გენ. პასკევიჩის მიერ ამ კუთხის დაბრუნების შემდეგ დაიწყო მასიური „მოქცევა ქრისტიანობაში“, რასაც მაშინდელი რუსული ხელისუფლებაც ყურადღებით ეკიდებოდა (სცია, ფ. 1044, ს. 2, გვ. 318r და v, 319r და v და სხვ). ამ ფონზე გასაგები ხდება შემდეგი ეპიტაფიაც: „ლოდასა ქვეშე ამისა მდებარე არს გვამი მღვდლის პეტრე ხმალაძისა, რომელიც ჟამსა მახმედთანთან ქრისტიანეთა დევნულებისა, იყო შეძლებისამებრ შემწველი და რუსეთის მთავრობის მოსელასა, ძველთა ქრისტიანეთა ეკლესიის შეწყნარებისა ერთგული წინაშედგომი“ (ი. როსტომაშვილის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 41).

¹ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22v.

² იქვე, გვ. 25.

³ იქვე, ფ. 1012, ს. 1, გვ. 3v.

რუკებზე განსახილველ ზონაში ყველგან არის აღნიშნული Мамзара. ამჟამად მამწვარა ბოგდანოვის რაიონის გონდროის სასოფლო საბჭოში შედის დიდი გონდრო, დილით (= დლივი), ყულალის და პატარა გონდროისთან ერთად¹.

39. სოფ. საკედრია (?) სოფ. ვარდისუბანთან—كدرسا (I 14, 236; II 15, 232). დაწერილობა თითქოს სწორედ მაქვს ამოკითხული, მაგრამ არ აღმოჩნდა მასალა, რომელიც ადასტურებდეს ამ ამოკითხულობას. ეს 6 კომლიანი სოფელია, რომელიც ვარდისუბანთან ახლო არისო. ვარდისუბანი კი დლივთან არის და ორივე ესენი ქანარბელის ნაპირში მდებარეობენ².

40. სოფ. ზართა (?) სოფ. ვარდისუბანთან—كدرسا (?) (I 14, 236; II 15, 232). „ზარმა“ს (ასეა დაბეჭდილი I და II წიგნებში) ამოკითხულობა ახლა საეჭვოდ მიმაჩნია. არქივისეულ ორთავე სიაში Зарса გვაქვს და შეიძლება სიის შემდგენლები უფრო მართლები იყვნენ. ამ დაწერილობაში (იხ. ღვედანი, გვ. 217) უკანასკნელის წინა ასო უფრო თითქოს თ-სათვის საქარო კბილაკს ჰგავს. ამრიგად გვექნება, თითქოს, ზართა. შეიძლება წართა-ც იყო. „დავთრის“ დროს ზართა (?) სამკომლიანი სოფელია, რომელიც მდებარეობს ვარდისუბანთან³. ზართა სოფელზე ცნობები არა გვაქვს.

41. სოფ. სავენეთი (?) ვარდისუბანთან—كدرسا (?) (I 14, 236; II 15, 232). ვფიქრობ, რომ ასეთი წაკითხვა ღვედანი (გვ. 217) მოცემულ დაწერილობას საესებით შეესაბამება. ჯერჯერობით ასეთი ამოკითხვის დადასტურებელი მასალა ვერ მოიძებნა და აბედნად კითხვით ნაშანიც დარჩება. სავენეთი (?) ოთხკომლიანი სოფელია, რომლის მდებარეობა ვარდისუბანთან არის ნაჩვენები⁴. არქივისეულ სიებში—Сунат-ი გვაქვს (გვ. 17r და 12v).

42. სოფ. სარა—აზმანასთან (I 14, 237; II 15, 233). არქივისეულ სიის შემდგენლები Саран-ად (17r, 12v) კითხულობენ. რა თქმა უნდა, ასე შეიძლება წაკითხვა, მაგრამ სხვანაირადაც იკითხება და სწორად წაკითხულობის დამადასტურებელი მასალა არც ერთი ვარდისუბანისა თვის ჯერჯერობით არ ჩანს. სოფელი „დავთრის“ დროს უკვე „ქარბელი რევაზასთან“.

43. სოფ. ზემო ხოსპია (იხ. ზემოთ, ამავე ნაშრომში სოფ. № 8).

44. სოფ. პატარა დავხანდა (იხ. ზემოთ, ამავე ნაშრომში სოფ. № 13).

45. სოფ. სალარჯვა (?)—كدرسا (?)—სოფ. არაკონთან (I 14, 237; II 15, 233). არქივისეულ სიებში Саларжава გვაქვს (17r, 12v), ჩასაკვირ-

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 25.

² იხ. ღვედანი, ქანარბელის ნაპირში სოფ. № № 20, 22.

³ ვარდისუბან სოფელი აღრიცხულია აკოპიანის ნაშრომის მომუხვევ ქანარბელის ნაპირში.

სოფ. № 20.

⁴ იხ. ღვედანი, იქვე.

ველია ასეთი წაკითხულობა სავსებით შეესატყვისება დაწერილობას, მაგრამ აქაც არც წერილობითი და არც ზეპირი დამადასტურებელი ცნობა არა გვაქვს.

„დავთრის“ დროს უკვე დაცარიელებულია.

46. სოფ. აბ[ლარ]ი აბ[ლარ] სათესველითურთ—აბ (I 14, 237; II 15, 233). არქივისეულ სიგბშიც აბი გვაქვს (17r, 12v); I სიაში რატომღაც *Аб-Бетеклиани*¹ წერია, ე. ი. „აბთან“ მეორე სოფლის სახელია მიწერილი დამახინჯებულად. სოფელ ან ნასოფლარ აბის არსებობაზე ამ არეწარეში არავითარი ცნობა არა გვაქვს. „დღიურში“ მიწერია, რომ „13. VIII-ს პავლე კარტიკამელმა გადმომცა, რომ სოფ. კარტიკამის ახლო არის ნასოფლარი აბლარი“ (გვ. 14); სხვაგან კიდევ მიწერია „კარტიკამიდან დასავლეთით არის კიდევ ნასოფლარი აბლარი“ (გვ. 18). გარდა ამისა, საარქივო მასალებში სწორედ აკშეპირის ნაპიჯეს ამ ზონისათვის რამდენიმეჯერ დასახელებულია ნასოფლარი აბლარი. მაგალითად, საარქივო „საქმეში“ პატარა დაგხანდასთან (№ 44), პატარა მამზურასთან (=მამზვარა) და სხვ. ამ მონაკვეთის სოფლებთან ერთად აღრიცხულია *примерно в 5 верстах от Ахалкалака деревня прежде бывшая, ныне разоренная—Аблар*². ვფიქრობ, რომ „დავთარში“ 46-ე სოფლად აღრიცხული აბ- || აბ იგივე აბლარია, რომელშიც თურქმა ლარ მრავლობითი რიცხვის აფიქსად მიიღო და „დავთარში“ აღრიცხვისას ამ სიტყვას ჩამოაშორა (მისთვის აფიქსი) ლარ და დატოვა აბ-ი.

რაკი გაირკვა, რომ „დავთრის“ აბ-ი იდენტურია აბლარისა, აბლარ ნასოფლარის ადგილმდებარეობის დადგენაც შესაძლებელია. ხუთვერსიან რუკაზე აკშეპირის ნაპიჯეს განსახილველ მონაკვეთზე აღნიშნულია *P. II. Аблар*.

სოფ. აბ(ლარ)ი „დავთრის“ დროს დაცარიელებულია. მასთან დასახელებული სათესველი აბ-იც უთუოდ აბლარ სათესველია. 1857 წლის საბუთში აბლარ ნასოფლარი მემამულე მეღქონ ხოჯავანოვის მფლობელობაში ჩანს³ (I და II წიგნებშიც აბლარი უნდა იკითხებოდეს).

47. სოფ. პატკანანი — სოფ. დიდ კანკან-თან—*كناك* (II 14, 237; II 15, 233). ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ მიწერია: „იმავე დღეს (4. VIII-ს) ბოგდანოვიდან ორჯალარს წავედით; ორჯალარის ზემოთ არის სოფელი პატკანა და მის ზემოთ კიდევ ნასოფლარი პატკანა“ (გვ. 8). დიაკრიტული ნიშნების გარეშე მოცემული ამ დაწერილობის ამოკითხვა ამ ცნობის საფუძველზე მოხდა (იხ. დედანი, გვ. 218).

პატკანანის მდებარეობა რუკებით სავსებით გარკვეულია. ბოგდანოვის ჩრდილო-აღმოსავლეთით რუკებზე აღნიშნულია: ხუთვერსიანზე—*Паткана*, „ვერობული რუსეთის სპეცრუკაზე“ (დამახინჯებულად) *Пахтана*.

¹ იხ. ქვემოთ პატკანანი, სოფ. № 47.

² სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22v.

³ სცია, ფ. 74, ს. 48, გვ. 64r.

ამ პუნქტის სახელი გვხვდება *Баткана* და *Батхана*-ს ფორმითა¹. ძნელია ქართული მასალის გარეშე თქმა—პატკანანი იყო ქართული სახელი, თუ ბატკანანი. შეიძლება თურქული *كناك* ქართულ ბატკანან-ს გადმოსცემს და პატკანანი შემდეგში არმენიზებული ფორმა იყოს. ამიერიდ, როგორც სხვაგანაც (განძანი→განძა და სხვ.)-ნი ბოლოსართი დეკარგულია და ადგილზე სომხურად პატკანა იხმარება, ხოლო ოფიციალურ სიაში პატკანა გვაქვს². არქივისეული სიგბის *Бетеклиани* (17r, 12v) სწორი არაა.

დღეს ბოგდანოვის რაიონში სათბა, პატარა არაქალ, დიდი არაქალ და ორჯალართან ერთად პატკანა სათბის სასოფლო-სამეურნეო უბანია³.

48. სოფ. ქუნცალა (?)—სოფ. დიდ კანკან-თან—*كناك* (I 14, 238; II 15, 234). ამ დაწერილობის მესამე ასოს დიაკრიტული ნიშანი აქვს და, ვფიქრობ, სწორად უნდა იყოს ამოკითხული. საეჭვოა მხოლოდ ერთი—ქუნცალა თუ ქუნსალა? ზუსტი მდებარეობის გასარკვევად მასალა ჯერჯერობით არ არის. დაცარიელებული სოფელია.

49. სოფ. დიდი კანკან-ი სოფ. პატკანანთან—*كناك* (I 14, 238; II 15, 234), 60. სოფ. პატკანანთან—*كناك* (I 14, 239; II 16, 235). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ბოლოკიდური ასო მოხაზულობის მიხედვით მხოლოდ უნდა იყოს. გასარკვევია რა უნდა იყოს მეორე ასო. ყველაზე უფრო საშეიძლება იყოს. მოსახერხებელია ირკან-ად ან ირგან-ად წიკითხება—დიდი ირკანი (ირგანი) და პატარა ირკანი (ირგანი). როდეს ირკანი ნაჩვენებია პატკანანთან ახლო მდებარედ, ხოლო რუკაზე პატკანანთან ახლოა *Бетеклиани* *Аракал* და *М[ა]ლი[მ] Аракал*. მე ვფიქრობ „დავთრის“ დიდი და პატარა *كناك*-ი || ირკანი და რუკების დიდი და პატარა არაქალი იდენტურები უნდა იყვნენ. ამ მოსაზრებას ამაგრებს როგორც „დავთრის“ მათითება არაქალების პატკანანთან მდებარეობის შესახებ, ისე იმ პუნქტების გარემოცვა, რომელშიც „ირკანები“ აღრიცხულია „დავთარში“. ეს ასეა, მაგრამ იმავე დროს ძნელია ფონეტიკურ შესაბამისობაში მოყვანა ირკან და არაქალ სიტყვებისა. „დღიურში“ ამ სოფელზე მიწერია: „5. VIII-ს დავითვალრეთ და ღამე გავათენეთ დიდ არაქალში; მდებარეობს შვენიერ, მაღალ ადგილზე. ამ სოფლის ძველ ქართულ ეკლესიას ორი კედელი-ღა დარჩენია. ისიც მთლიანად შემოძარცული. აქვე არის დიდი ქვა-ჯვარი წარწერით. პატარა არაქალიც ახლოსაა ამ სოფლიდან, მაგრამ შემოგვალამდა და ვერ წავედით“ (გვ. 9). რუკებზე „არაგალ || არაგიალ“-ია. არქივის საბუთებში ამ სოფლების სახელად *Аракал* გვხვდება⁴. არქივისეულ სიგბში *Канан Буяру*

¹ სცია, ფ. 74, ს. 19, გვ. 4r; სცია, ფ. 72, ს. 57, გვ. 1v, სცია, ფ. 1012, ს. 18, გვ. 1r, აქვე, ს. 20, გვ. 9r. და სხვაგანაც.

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

³ იქვე.

⁴ სცია, ფ. 1012, ს. 1, გვ. 4r.

(17r, 12v) და Ермак кучик-ადაა (17v, 13r) ამოკითხული. ეს ასოთა შეერთება თურქულში ჩვეულებრივად ი ხმოვანს გვაძლევს და არა ე-ს. ამიტომ „ერკან“ი სწორი არ უნდა იყოს. მასალების უქონლობის გამო საძინელო ამ სხვადასხვა ეთნიურ წრეში გადაგვარებული სახელის პირველადი ქართული სახეობის დადგენა. შეიძლება პირობით არაკალი დავტოვოთ (ჟ-გ ასოთი ამ ძეგლში მკვეთრი კ თანხმოვანია გადმოცემული).

ი. როსტომაშვილის მიხედვით, სოფ. დიდი არაქალი მდებარეობს ახალქალაქიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით დაახლოებით 20 ვერსის მანძილზე, ტბა ფარავნის წყლის მარცხენა მალალ ნაპირზე¹. „დავთარის“ დროს ორივე ეს სოფელი უკვე დაცარიელებულია. შემდეგ, ოცდაათიან წლებში ამ ნასოფლარებში დაბინადრდნენ არზრუმიდან გადმოსახლებულები. ამჟამად ორივე არაქალი (არაგელი, არაგიალი და სხვ.) ბოგდანოვკის რაიონის სათხის სასოფლო საბჭოში შედის სათხა, ბატკანა, და ორჯალარ სოფლებთან ერთად².

50. სოფ. დუმანი სოფ. სალამოსთან — طومان نرد سغمو (I 14, 238; II 15, 234), 53. ტბა განძან და დუმან სოფლებთან طومان نرد سغمو (I 14, 238; II 16, 234). თურქულში ეს ასო უკანა რიგის ხმოვნებთან მგლერ დ თანხმოვანსაც გადმოსცემს³. ამ طومان სიტყვაში ეს ასოთი მწერალს უთუოდ დ-ს გადმოცემა უნდა; მართლაც ქართულად ამ პუნქტის სახელი დუმა უნდა ყოფილიყო, როგორც ეს ვახუშტის ინდექსში წერია ამ ზონის სოფლებთან ერთად (გვ. 33v). განძანში ყოფნისას „დლიურში“ ჩამიწერია: „...სალამოს ტბასთან, საიდანაც მდინარე გამოდის არის ხარაბა დუმა, ტბასაც დუმის-ტბას ეძახიან“ (გ. 12). ი. როსტომაშვილის მიხედვით, სალამოს ტბა რუკებზე აღნიშნულია როგორც თუმას ან დუმას ტბა. ასეთივე სახელი ჰქონდა, ამბობს ი. როსტომაშვილი, იმ სოფელს, რომელიც მდებარეობდა ამ (დუმა) ტბიდან ტბა-ფარავნის-წყლის გასადინთან. ეს სოფელი (ე. ი. სოფ. დუმა) რუკებზე აღნიშნული არ არის⁴. დუმა სოფლისათვის ი. როსტომაშვილი ასახელებს ეკლესიის ნანგრევებს, რაც ამ ადგილის ნასოფლარობის მაჩვენებელია⁵. სარქიეო მასალებშიც გვხვდება სწორედ Дума—4 часа езды от Ахалкалака, пустошь, порожняя деревня, земля годная для хлебопашества; ასევე ცარიელ და სახაზინო სოფლადაა აღნუსხული 1835 წ. არქივისეულ საბუთში—Дум да Тума⁶.

აქედან აშკარად ჩანს, რომ „დავთარში“ გაუკაცრიელებულად აღწერილი სოფ. طومان-ი—ეს არის ვახუშტის ინდექსსა და სხვა წერილობით ძეგ-

¹ ი. როსტომაშვილის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 35.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
³ J. Deny, Grammaire de la langue turque, პარიზი, 1921, გვ. 54.
⁴ И. П. Ростомов, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК. XXV, 94-95.
⁵ იქვე.
⁶ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10r; იქვე, ფ. 74, ს. 40, გვ. 2r; იქვე, ფ. 1012, ს. 3, გვ. 49r, 65r.

ლებში და ადგილობრივ მკვიდრთა მეტყველებაში დუმა-დ ცნობილი პუნქტი. طومان-ში თავიდანვე ეს ასო დ თანხმოვანს გადმოსცემს, ხოლო დუმა სიტყვას თურქულ (human-თან (=‘კვამლი’, ‘ნისლი’) გააზრიალების შედეგად დართული აქვს ნ თანხმოვანი, თუ, რა თქმა უნდა, აქაც წევნ-დუმა-ნი არ გვერნდა (შდრ. ფოკანი, ვანძანი). Description-ისადმი დართულ რუკაზე ამ სოფლის სახელად წერია Doucha, რაც გრაფიკულ ნიადაგზე წარმოსთავილი შეცდომა უნდა იყოს.

ამავე ნაპირში 53-ე ნომრად აღრიცხულია „ტბა სოფ. განძანსა და დუმანთან“. ამ ტბის სახელად რუსულ რუკებზე სალამოს გარდა (შდრ. 1923 წელს გამოცემულ „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ ამ ტბას სალამოს ტბა ჰქვია) Оз. Тумангелан-იც გვხვდება⁷. როგორც ხემათ ვიქციოთ, Тума სიტყვა იმავე ქართული დუმა სოფლის სახელის გააზრიალების შედეგია; დუმა სიტყვის თავიდანვე დ როგორც შედარებით ნაკლები მკვიდრობის შემცველი ბგერა, გაყრუებულია რუსულ-თურქულ წარმოთქმაში⁸ და დუმან ხ თუმან სიტყვისთან გააზრების შედეგად დუმა || თ უმას ნ თანხმოვანი აქვს დართული, არქივისეულ სიგეში ამ ტბის სახელად ჩაწერილია Гом (17v, 12v), რაც გაუგებრობაა: Гом (გმ) თურქულად საერთოდ ტბას ნიშნავს და ამ ტბის საკუთარი სახელი იგი არაა.

ქვემოთ (№ 62) ამ ტბას სალამოს ტბა ეწოდება და ცალკეა აღრიცხული. აქ შეწერილი აქვს 500 ახმა, მაგრამ რაზეც ეს შეწერილი არ ჩანს. როგორც სალამოს ტბას, მას შეწერილი აქვს ვადასაბადი, ალბათ, თევზზე (იხ. ქვემოთ № 62).

დუმა (=დუმან || თუმან) სოფლის ადგილობრუობა რუკებზე აღნიშნული არ არის, მაგრამ Description-ისადმი დართულ რუკაზე Doucha (=Douma) სოფ. სალამოს ადგილასაა აღნიშნული. „დავთარში“ ნაჩვენებია, რომ დუმა სალამოსთან მდებარეობსო, საერთოდ ეს სოფლები ძალიან ახლოს უნდა ყოფილიყვნენ.

51. სოფ. სალამო ფოკა და განძან სოფლებთან — طومان نرد سغمو (I 14, 238; II 15, 234). 62. უფუთი სალამოს ტბის თევზისა — طومان نرد سغمو (I 14, 239; II 16, 235). ვახუშტით: ...გადახევის მტკვარი (ტბა-ფარავნის-წყალი) გამოსდის ფარავნის ტბას და მოერთვის სალამოს ტბასა, ნის-წყალი) გამოსდის ფარავნის ტბას და მოერთვის სალამოს ტბასა, ტბის სახელიდ თითქოს სოფელად გამოსდის სალამოს ტბასაცა...⁹ ტბის სახელიდ თითქოს სოფლის სახელი გამოიყენება: სოფ. ფარავანი—ფარავნის ტბა, ან ტბა-ფარავანის (უფრო ძველად, ალბათ, ტბა-ფარავანი→ტბ-ფარავანი→ტაფარავანი→თაფარავანი), სოფ. ტაბისყური→ტაბისყურის ტბა; ამ შემთხვევაშიც ტბაზე სოფ. სალამო და სალამოს ტბა; ამავე ტბაზე სოფ. დუმა და დუმის ტბა.

⁷ „ვეროპ. რუსეთის სპეცრუკა“, „ზოთფერსიანი რუკა“ და სხვ.
⁸ ანგლედინი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 58-59; აგრეთვე ჩენი: „ველია ჩელები ლახებისა და ლახურის შესახებ“, ინტრიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954, გვ. 250, 251.
⁹ „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა...“ 129; აგრეთვე 131.

რომელმაც შემდეგ „დუმან-გარლი“ მოგვცა. რუსულ რუკებზე—ხუთვერსიანზე „ვერობ. რუსეთის სპეცრუკაზე“, 1869 წ. თბილისში გამოცემულ Карта Кавказского Края-ზე და სხვ. ყველგან ამ ტბის სახელია—Туман-гель. ი. როსტომაშვილით На картах озеро это (Сагамо) именуется еще Тумангельским, т. е. озером Тума, или Дума. Так называлось в старину грузинское же селение, лежавшее у истока из этого озера реки Тапараванки¹. შემდეგ ავტორი ამბობს, რომ ეს სოფელი (დუმა), მართალია, რუკებზე არ არის აღნიშნული, მაგრამ მის არსებობაზე ძველი ეკლესიის ნანგრევები მიუთითებენ².

შემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება გაირკვეს, რომ 1. განსახილველი ტბის ნაპირას ორი სოფელი იყო. ყოველ შემთხვევაში „დავთრის“ დროს ერთდროულადაა დასახელებული (ალბათ, როგორც საომარ მოქმედებათა გამო ახლად გაუქცარიელებული) ამ ტბაზე; სოფ. საღამო და სოფ. დუმანი || თუმანი←დუმა || თუმა. 2. ამ ტბას შესაძლებელია ერთდროულადაც, შესაძლებელია სხვადასხვა დროს (ვთქვათ ამა თუ იმ სოფლის ზეობის მიხედვით) საღამოს ტბაც ერქვა და დუმა-ტბაც (თურქობის შემდეგ რომ „დუმან-გარლი“ || „თუმან-გარლი“ მოგვცა).

ჯავახეთში მოგზაურობისას ჩვენ „10.VIII-ს სოფელ საღამოს ჩავედით. აქ არის სამი ქართული ეკლესიის ნაშთები წარწერებით, რომელიც ნიკო ბერძენიშვილმა შეისწავლა“ („დღიური“, გვ. 12). სოფ. საღამო ახალქალაქიდან 20-25 ვერსის მანძილზე მდებარეობს სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით და საღამოს ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე³ როგორც ეს რუკებზე ყველგან არის აღნიშნული). ჩვენ დრომდეც სოფ. საღამო ბოგდანოვკის რაიონის განძის სასოფლო საბჭოში შედიოდა განძა და ფოკა სოფლებთან ერთად⁴.

საინტერესოა ამ ადგილებზე ვ. კობტონაშვილის ცნობები: „მდ. თავფარავან ჩაი“ ტბიდან რომ გამოდის განძამდის (სომხების სოფელია) დასავლეთისაკენ მიიკლავება (სოფ. ფოკიდან განძამდის 4-5 ვერსი იქნება). განძიდან კი მდინარე უხვევს და მიდის „სოფ. საღამოსკენ და აქ, საღამოს ერთვის საღამოს ტბას, რომელიც ირგვლივ იქნება 5-6 ვერსი. ამ ტბის აღმოსავლეთ თავში მდებარეობს ხსენებული სოფ. საღამო...“⁵ საღამოს ტბა „დავთარში“ აღრიცხულია ცალკე საგადასახადო ობიექტად. მას შეწერილი აქვს 10 000 ახჩა, როგორც კუშური, ე. ი. ნაათალი ტბაში დაქერილი თევზისა. არქივისეულ სიაში май Сагамогли წერია, რაც შეცდომაა. პირველი სიტყვა რაჟა (=ნაათალი) ვერ წაუკითხავთ, ხოლო სპ. რაჟა—‘თევზი’ უთარგმნელადაა დატოვებული (გვ. 17v, 13r). რა თქმა უნდა, საღამო ქართული სიტყვაა და მისი ასეთი ახსნა: „სა პრე-

¹ И. П. Ростомов, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 94-95.
² იქვე.
³ ი. როსტომაშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 94.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია (რუსულად) „Боглавоvский район“.
⁵ ვ. კობტონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (გზადაგზა), სოფ. საღამო და იქაური ძველი ეკლესიები, საღამოს ტბა, „ივერია“, 1895, № 172.

ფიქსი—წარმართული ღმერთის ლაიმა'ს (Гайма) სახელი“ სწორი არ უნდა იყოს¹.

52. სოფ. განძანი—სოფ. ფოკასთან—گازانی (I 14, 238; II 15, 234). სოფ. განძანის მდებარეობის დასაზუსტებლად ნათქვამია, რომ ის სოფ. ფოკასთან მდებარეობს. ორთავე ამ სოფელმა ჩვენ დრომდე მოაღწია და რუკებზე ყველგან აღნიშნულია Пога, Кандза („ვერობული რუსეთის სპეც. რუკაზე“), Гауза (ხუთვერსიან რუკაზე) და სხვ. „დავთრის“ მიხედვით „განძანი“ სახელწოდებაში შემორჩენილია -ნი ბოლოკიდური მარცვლი. რომელიც შემდეგში დაკარგულა; მ. ბროსეს Gaudza აქვს². დღეს ეს სოფელი განძა-დაა ცნობილი. ი. როსტომაშვილი ფიქრობს, რომ „განძა“ სიტყვა „განძ“ სიტყვიდან მოდის. მდებარეობს განძა თავფარავანის მდინარის მარცხენა ნაპირას, 5-6 ვერსზე თავფარავანის ტბიდან³.

ამავე ავტორის მიხედვით, განძანი მდებარეობს მდ. ტაფარავანის მარცხენა ნაპირზე, ტბა-ფარავანის გასადინიდან 5-6 ვერსის მანძილზე. განძა ახალქალაქის აღმოსავლეთით მდებარეობს, 20-22 ვერსზე. ამ სოფელში დარჩენილია ქართული მოსახლეობის დროიდან 2 ეკლესია და ერთი ციხე⁴. არქივისეულ სიებსა (17v, 12v) და საბუთებში ამ სოფლის სახელი არმენიზებული ფორმებით გვხვდება—Кандзани, Кандза და სხვ⁵.

„დავთრის“ დროს განძანი და, საერთოდ, აკშეპირის ნაპირს ამ მონაკვეთზე რიგი სოფლებისა გაუქცარიელებულია. 1847 წლის არქივისეულ ერთ საბუთში განძანში, როგორც შედარებით ახალ გაშენებულ სოფელში, 28 კომლია აღრიცხული⁶.

დღეს განძანი ბოგდანოვკის რაიონში სოფ. ფოკასთან ერთად განძის სასოფლო საბჭოში შედის⁷.

53. ტბა სოფელ განძანსა და თუმანთან—گازان دژ دار کول و طومان (I 14, 238; II 16, 234). იხ. აქვე, ზემოთ, № 50, სოფ. დუმანი.

54. სოფ. ფოკა სოფ. ფარვანასთან—گازان دژ دار کول (I 14, 238; II 16, 234). ამ სოფლის სახელი „ქართლის ცხოვრების“ ანაღვლოფლისეულ ნუსხაში მრავლობითი რიცხვის ფორმაში გვხვდება: „ხოლო ლიპარიტ შეკრიბნა კახნი და მოადგა ფუკათა“ (ვარიანტები: ფოკათა, ფუკათა)⁸. „ფოკათა“ სამხრეთით იყო განძანი⁹. სახელობით ბრუნვაში ფოკანი

¹ К. Ф. Гав, Опыт объяснения кавказ. географ. названий, СМОЛСК, 40s, გვ. 121.
² მ. ბროსე, Rapports... II, 173.
³ И. П. Ростомов, დასახელებული ნაშრომი, 47: შტრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ., II, 54.
⁴ И. П. Ростомов, გვ. 47, 48.
⁵ სცია, ფ. 74, ს. 19, გვ. 4r.
⁶ იქვე.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
⁸ ქართლის ცხოვრება, ანაღვლოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, გვ. 187. შტრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 194s, გვ. 53.
⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 54 და 143.

უნდა ყოფილიყო და „ქართლის ცხოვრების“ რედაქტორს პროფ. ს. ყაუხჩი-შვილს საძიებელში ასეც აქვს მოცენული¹. შემდეგში ეს ქართული აფიქსი დაიკარგა (შდრ. განძანი→განძა); მ. ბროსე ამ სოფელს ახსენებს უკვე Phoca-დ². ახალ დროს, კერძოდ XIX საუკუნის საარქივო და სხვა წერილობით ძეგლებშიც უკვე ფოკა-ა³. „დავთრის“ აკ. კანონზომიერად გადმოგვცემს „ფოკა“ს; ოღონდ თავიკიდური ფ. ფშინიერი შესაძლებელია თურქულადაც უ ასოთი იყოს გადმოცემული (დიაკრიტული ნიშანი ჩემი დასმულია). არზრუმიდან გადმოსახლებულთა აქ დამკვიდრების შემდეგ ფოკა სახელწოდება უკვე ცოცხალ მეტყველებაშიც გადასომხურდა. ხუთვერსიან და სხვა რუსულ რუკებზე—Hora გვაქვს. ასეთივე არმენიზებული ფორმით ხმარობს ამ სახელწოდებას ხშირად ჩვენი პრესაც: გაზეთ „კომუნისტის“ 1948 წლის 21. VII-ის ნომერში (გვ. 1) სოფ. პოგა-ა დაბეჭდილი, ი. როსტომაშვილს ამ სოფლის სახელი თავისი შრომის თვით სათაურში ორ ვარიანტად მოჰყავს: Фoкa, Hopa⁴. ამრიგად, სოფ. ფოკა საქართველოს ისტორიაში არა ერთხელ მოხსენებული მნიშვნელოვანი პუნქტია. მისი ძველი ქართული სახელწოდებაა ფოკანი, შემდეგში -ნი დაბოლოება ჩამოეკვეცა და ამჟამად ფოკა-დ არის წოდებული.

სოფ. ფოკის მდებარეობა რუკების მიხედვით სავსებით გარკვეულია. სიზუსტისათვის კიდევ მოვიყვანოთ ავტორთა ცნობები: „სოფ. ფოკა მდებარეობს ახალქალაქ-გუმბრის⁵ გზიდან ჩრდილოეთ მხარეს, თაფარავანის ტბის პირას, სწორედ იქ, საიდგანაც მდ. მტკვრის ტოტი—თაფარავან ჩაის (თაფარავანის მდინარე) სათაური გამომდინარეობს—თაფარავანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან, სოფ. ფოკის გვერდში“. შემდეგ ავტორი შენიშნავს, რომ ამჟამად ფოკაში სომხები ცხოვრობენ და რომ დარჩენილია სოფელში ერთი ქართველების დროის ეკლესია⁶. „სოფ. ფოკა ძვეს ქ. ახალქალაქის აღმოსავლეთით 25 ვერსზე მისგან. სამხრეთ კიდევ, საქართველოს წმინდა ტბისა ფარავანისა და მარცხენა კილით ჯავახეთის მტკვრის სათავისა“⁷.

არქივისეული სიების ნოკა (17v, 12v) სწორი არ არის. ვახუშტის ატლასზე, ისევე როგორც Description-ისადმი დართულ რუკაზე ფარავანის ტბიდან ახალქალაქის მტკვრის გამოსასვლელთან ნაჩვენებია სოფ. გასადინი. უნდა ვიცოდეთ, რომ ეს ფოკა არ არის; ფოკა უფრო სამხრეთითაა; ამ სოფელს ჩვენამდე არ მოუღწევია და არც „დავთარშია“ მისი სახსენებელი.

დღეს ფოკა ბოგდანოვკის რაიონში განძანის სასოფლო საბჭოში შედის⁸.

¹ ანა დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრება“, 302.
² მ. ბროსე, დასახლებული ნაშრომი, 173.
³ მაგალითად, სცია, ფ. 74, ს. 19, გვ. 4r და სხვაგან.
⁴ ი. როსტომაშვილი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 107.
⁵ გუმბრი—თანამედროვე ქალ. ლენინაქანი.
⁶ ვ. კლათონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (გზადაგზა). სოფ. სალამო და იქაური ძველი ეკლესიები,—სალამოს ტბა, „ივერია“, 1895, № 172.
⁷ სოფ. ფოკა და მისი ნაშთი, „მოგზაური“, 1901, № 4; ფოკის მდებარეობისა და სხვათა შესახებ იხ. აგრეთვე ი. როსტომაშვილის დასახლებული ნაშრომი, გვ. 107-108.
⁸ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

55. სოფ. ფარვანა ფარვანის ტბის თეზის ყუშურიფურო—
 ١٥١٢ ١٤٠١ ١٣٠٠ ١٢٠٠ ١١٠٠ ١٠٠٠ ٩٠٠ ٨٠٠ ٧٠٠ ٦٠٠ ٥٠٠ ٤٠٠ ٣٠٠ ٢٠٠ ١٠٠ ٠
 ١٠ ٢٠ ٣٠ ٤٠ ٥٠ ٦٠ ٧٠ ٨٠ ٩٠ ١٠٠ ١١٠ ١٢٠ ١٣٠ ١٤٠ ١٥٠ ١٦٠ ١٧٠ ١٨٠ ١٩٠ ٢٠٠ ٢١٠ ٢٢٠ ٢٣٠ ٢٤٠ ٢٥٠ ٢٦٠ ٢٧٠ ٢٨٠ ٢٩٠ ٣٠٠ ٣١٠ ٣٢٠ ٣٣٠ ٣٤٠ ٣٥٠ ٣٦٠ ٣٧٠ ٣٨٠ ٣٩٠ ٤٠٠ ٤١٠ ٤٢٠ ٤٣٠ ٤٤٠ ٤٥٠ ٤٦٠ ٤٧٠ ٤٨٠ ٤٩٠ ٥٠٠ ٥١٠ ٥٢٠ ٥٣٠ ٥٤٠ ٥٥٠ ٥٦٠ ٥٧٠ ٥٨٠ ٥٩٠ ٦٠٠ ٦١٠ ٦٢٠ ٦٣٠ ٦٤٠ ٦٥٠ ٦٦٠ ٦٧٠ ٦٨٠ ٦٩٠ ٧٠٠ ٧١٠ ٧٢٠ ٧٣٠ ٧٤٠ ٧٥٠ ٧٦٠ ٧٧٠ ٧٨٠ ٧٩٠ ٨٠٠ ٨١٠ ٨٢٠ ٨٣٠ ٨٤٠ ٨٥٠ ٨٦٠ ٨٧٠ ٨٨٠ ٨٩٠ ٩٠٠ ٩١٠ ٩٢٠ ٩٣٠ ٩٤٠ ٩٥٠ ٩٦٠ ٩٧٠ ٩٨٠ ٩٩٠ ١٠٠٠ ١٠١٠ ١٠٢٠ ١٠٣٠ ١٠٤٠ ١٠٥٠ ١٠٦٠ ١٠٧٠ ١٠٨٠ ١٠٩٠ ١١٠٠ ١١١٠ ١١٢٠ ١١٣٠ ١١٤٠ ١١٥٠ ١١٦٠ ١١٧٠ ١١٨٠ ١١٩٠ ١٢٠٠ ١٢١٠ ١٢٢٠ ١٢٣٠ ١٢٤٠ ١٢٥٠ ١٢٦٠ ١٢٧٠ ١٢٨٠ ١٢٩٠ ١٣٠٠ ١٣١٠ ١٣٢٠ ١٣٣٠ ١٣٤٠ ١٣٥٠ ١٣٦٠ ١٣٧٠ ١٣٨٠ ١٣٩٠ ١٤٠٠ ١٤١٠ ١٤٢٠ ١٤٣٠ ١٤٤٠ ١٤٥٠ ١٤٦٠ ١٤٧٠ ١٤٨٠ ١٤٩٠ ١٥٠٠ ١٥١٠ ١٥٢٠ ١٥٣٠ ١٥٤٠ ١٥٥٠ ١٥٦٠ ١٥٧٠ ١٥٨٠ ١٥٩٠ ١٦٠٠ ١٦١٠ ١٦٢٠ ١٦٣٠ ١٦٤٠ ١٦٥٠ ١٦٦٠ ١٦٧٠ ١٦٨٠ ١٦٩٠ ١٧٠٠ ١٧١٠ ١٧٢٠ ١٧٣٠ ١٧٤٠ ١٧٥٠ ١٧٦٠ ١٧٧٠ ١٧٨٠ ١٧٩٠ ١٨٠٠ ١٨١٠ ١٨٢٠ ١٨٣٠ ١٨٤٠ ١٨٥٠ ١٨٦٠ ١٨٧٠ ١٨٨٠ ١٨٩٠ ١٩٠٠ ١٩١٠ ١٩٢٠ ١٩٣٠ ١٩٤٠ ١٩٥٠ ١٩٦٠ ١٩٧٠ ١٩٨٠ ١٩٩٠ ٢٠٠٠ ٢٠١٠ ٢٠٢٠ ٢٠٣٠ ٢٠٤٠ ٢٠٥٠ ٢٠٦٠ ٢٠٧٠ ٢٠٨٠ ٢٠٩٠ ٢١٠٠ ٢١١٠ ٢١٢٠ ٢١٣٠ ٢١٤٠ ٢١٥٠ ٢١٦٠ ٢١٧٠ ٢١٨٠ ٢١٩٠ ٢٢٠٠ ٢٢١٠ ٢٢٢٠ ٢٢٣٠ ٢٢٤٠ ٢٢٥٠ ٢٢٦٠ ٢٢٧٠ ٢٢٨٠ ٢٢٩٠ ٢٣٠٠ ٢٣١٠ ٢٣٢٠ ٢٣٣٠ ٢٣٤٠ ٢٣٥٠ ٢٣٦٠ ٢٣٧٠ ٢٣٨٠ ٢٣٩٠ ٢٤٠٠ ٢٤١٠ ٢٤٢٠ ٢٤٣٠ ٢٤٤٠ ٢٤٥٠ ٢٤٦٠ ٢٤٧٠ ٢٤٨٠ ٢٤٩٠ ٢٥٠٠ ٢٥١٠ ٢٥٢٠ ٢٥٣٠ ٢٥٤٠ ٢٥٥٠ ٢٥٦٠ ٢٥٧٠ ٢٥٨٠ ٢٥٩٠ ٢٦٠٠ ٢٦١٠ ٢٦٢٠ ٢٦٣٠ ٢٦٤٠ ٢٦٥٠ ٢٦٦٠ ٢٦٧٠ ٢٦٨٠ ٢٦٩٠ ٢٧٠٠ ٢٧١٠ ٢٧٢٠ ٢٧٣٠ ٢٧٤٠ ٢٧٥٠ ٢٧٦٠ ٢٧٧٠ ٢٧٨٠ ٢٧٩٠ ٢٨٠٠ ٢٨١٠ ٢٨٢٠ ٢٨٣٠ ٢٨٤٠ ٢٨٥٠ ٢٨٦٠ ٢٨٧٠ ٢٨٨٠ ٢٨٩٠ ٢٩٠٠ ٢٩١٠ ٢٩٢٠ ٢٩٣٠ ٢٩٤٠ ٢٩٥٠ ٢٩٦٠ ٢٩٧٠ ٢٩٨٠ ٢٩٩٠ ٣٠٠٠ ٣٠١٠ ٣٠٢٠ ٣٠٣٠ ٣٠٤٠ ٣٠٥٠ ٣٠٦٠ ٣٠٧٠ ٣٠٨٠ ٣٠٩٠ ٣١٠٠ ٣١١٠ ٣١٢٠ ٣١٣٠ ٣١٤٠ ٣١٥٠ ٣١٦٠ ٣١٧٠ ٣١٨٠ ٣١٩٠ ٣٢٠٠ ٣٢١٠ ٣٢٢٠ ٣٢٣٠ ٣٢٤٠ ٣٢٥٠ ٣٢٦٠ ٣٢٧٠ ٣٢٨٠ ٣٢٩٠ ٣٣٠٠ ٣٣١٠ ٣٣٢٠ ٣٣٣٠ ٣٣٤٠ ٣٣٥٠ ٣٣٦٠ ٣٣٧٠ ٣٣٨٠ ٣٣٩٠ ٣٤٠٠ ٣٤١٠ ٣٤٢٠ ٣٤٣٠ ٣٤٤٠ ٣٤٥٠ ٣٤٦٠ ٣٤٧٠ ٣٤٨٠ ٣٤٩٠ ٣٥٠٠ ٣٥١٠ ٣٥٢٠ ٣٥٣٠ ٣٥٤٠ ٣٥٥٠ ٣٥٦٠ ٣٥٧٠ ٣٥٨٠ ٣٥٩٠ ٣٦٠٠ ٣٦١٠ ٣٦٢٠ ٣٦٣٠ ٣٦٤٠ ٣٦٥٠ ٣٦٦٠ ٣٦٧٠ ٣٦٨٠ ٣٦٩٠ ٣٧٠٠ ٣٧١٠ ٣٧٢٠ ٣٧٣٠ ٣٧٤٠ ٣٧٥٠ ٣٧٦٠ ٣٧٧٠ ٣٧٨٠ ٣٧٩٠ ٣٨٠٠ ٣٨١٠ ٣٨٢٠ ٣٨٣٠ ٣٨٤٠ ٣٨٥٠ ٣٨٦٠ ٣٨٧٠ ٣٨٨٠ ٣٨٩٠ ٣٩٠٠ ٣٩١٠ ٣٩٢٠ ٣٩٣٠ ٣٩٤٠ ٣٩٥٠ ٣٩٦٠ ٣٩٧٠ ٣٩٨٠ ٣٩٩٠ ٤٠٠٠ ٤٠١٠ ٤٠٢٠ ٤٠٣٠ ٤٠٤٠ ٤٠٥٠ ٤٠٦٠ ٤٠٧٠ ٤٠٨٠ ٤٠٩٠ ٤١٠٠ ٤١١٠ ٤١٢٠ ٤١٣٠ ٤١٤٠ ٤١٥٠ ٤١٦٠ ٤١٧٠ ٤١٨٠ ٤١٩٠ ٤٢٠٠ ٤٢١٠ ٤٢٢٠ ٤٢٣٠ ٤٢٤٠ ٤٢٥٠ ٤٢٦٠ ٤٢٧٠ ٤٢٨٠ ٤٢٩٠ ٤٣٠٠ ٤٣١٠ ٤٣٢٠ ٤٣٣٠ ٤٣٤٠ ٤٣٥٠ ٤٣٦٠ ٤٣٧٠ ٤٣٨٠ ٤٣٩٠ ٤٤٠٠ ٤٤١٠ ٤٤٢٠ ٤٤٣٠ ٤٤٤٠ ٤٤٥٠ ٤٤٦٠ ٤٤٧٠ ٤٤٨٠ ٤٤٩٠ ٤٥٠٠ ٤٥١٠ ٤٥٢٠ ٤٥٣٠ ٤٥٤٠ ٤٥٥٠ ٤٥٦٠ ٤٥٧٠ ٤٥٨٠ ٤٥٩٠ ٤٦٠٠ ٤٦١٠ ٤٦٢٠ ٤٦٣٠ ٤٦٤٠ ٤٦٥٠ ٤٦٦٠ ٤٦٧٠ ٤٦٨٠ ٤٦٩٠ ٤٧٠٠ ٤٧١٠ ٤٧٢٠ ٤٧٣٠ ٤٧٤٠ ٤٧٥٠ ٤٧٦٠ ٤٧٧٠ ٤٧٨٠ ٤٧٩٠ ٤٨٠٠ ٤٨١٠ ٤٨٢٠ ٤٨٣٠ ٤٨٤٠ ٤٨٥٠ ٤٨٦٠ ٤٨٧٠ ٤٨٨٠ ٤٨٩٠ ٤٩٠٠ ٤٩١٠ ٤٩٢٠ ٤٩٣٠ ٤٩٤٠ ٤٩٥٠ ٤٩٦٠ ٤٩٧٠ ٤٩٨٠ ٤٩٩٠ ٥٠٠٠ ٥٠١٠ ٥٠٢٠ ٥٠٣٠ ٥٠٤٠ ٥٠٥٠ ٥٠٦٠ ٥٠٧٠ ٥٠٨٠ ٥٠٩٠ ٥١٠٠ ٥١١٠ ٥١٢٠ ٥١٣٠ ٥١٤٠ ٥١٥٠ ٥١٦٠ ٥١٧٠ ٥١٨٠ ٥١٩٠ ٥٢٠٠ ٥٢١٠ ٥٢٢٠ ٥٢٣٠ ٥٢٤٠ ٥٢٥٠ ٥٢٦٠ ٥٢٧٠ ٥٢٨٠ ٥٢٩٠ ٥٣٠٠ ٥٣١٠ ٥٣٢٠ ٥٣٣٠ ٥٣٤٠ ٥٣٥٠ ٥٣٦٠ ٥٣٧٠ ٥٣٨٠ ٥٣٩٠ ٥٤٠٠ ٥٤١٠ ٥٤٢٠ ٥٤٣٠ ٥٤٤٠ ٥٤٥٠ ٥٤٦٠ ٥٤٧٠ ٥٤٨٠ ٥٤٩٠ ٥٥٠٠ ٥٥١٠ ٥٥٢٠ ٥٥٣٠ ٥٥٤٠ ٥٥٥٠ ٥٥٦٠ ٥٥٧٠ ٥٥٨٠ ٥٥٩٠ ٥٦٠٠ ٥٦١٠ ٥٦٢٠ ٥٦٣٠ ٥٦٤٠ ٥٦٥٠ ٥٦٦٠ ٥٦٧٠ ٥٦٨٠ ٥٦٩٠ ٥٧٠٠ ٥٧١٠ ٥٧٢٠ ٥٧٣٠ ٥٧٤٠ ٥٧٥٠ ٥٧٦٠ ٥٧٧٠ ٥٧٨٠ ٥٧٩٠ ٥٨٠٠ ٥٨١٠ ٥٨٢٠ ٥٨٣٠ ٥٨٤٠ ٥٨٥٠ ٥٨٦٠ ٥٨٧٠ ٥٨٨٠ ٥٨٩٠ ٥٩٠٠ ٥٩١٠ ٥٩٢٠ ٥٩٣٠ ٥٩٤٠ ٥٩٥٠ ٥٩٦٠ ٥٩٧٠ ٥٩٨٠ ٥٩٩٠ ٦٠٠٠ ٦٠١٠ ٦٠٢٠ ٦٠٣٠ ٦٠٤٠ ٦٠٥٠ ٦٠٦٠ ٦٠٧٠ ٦٠٨٠ ٦٠٩٠ ٦١٠٠ ٦١١٠ ٦١٢٠ ٦١٣٠ ٦١٤٠ ٦١٥٠ ٦١٦٠ ٦١٧٠ ٦١٨٠ ٦١٩٠ ٦٢٠٠ ٦٢١٠ ٦٢٢٠ ٦٢٣٠ ٦٢٤٠ ٦٢٥٠ ٦٢٦٠ ٦٢٧٠ ٦٢٨٠ ٦٢٩٠ ٦٣٠٠ ٦٣١٠ ٦٣٢٠ ٦٣٣٠ ٦٣٤٠ ٦٣٥٠ ٦٣٦٠ ٦٣٧٠ ٦٣٨٠ ٦٣٩٠ ٦٤٠٠ ٦٤١٠ ٦٤٢٠ ٦٤٣٠ ٦٤٤٠ ٦٤٥٠ ٦٤٦٠ ٦٤٧٠ ٦٤٨٠ ٦٤٩٠ ٦٥٠٠ ٦٥١٠ ٦٥٢٠ ٦٥٣٠ ٦٥٤٠ ٦٥٥٠ ٦٥٦٠ ٦٥٧٠ ٦٥٨٠ ٦٥٩٠ ٦٦٠٠ ٦٦١٠ ٦٦٢٠ ٦٦٣٠ ٦٦٤٠ ٦٦٥٠ ٦٦٦٠ ٦٦٧٠ ٦٦٨٠ ٦٦٩٠ ٦٧٠٠ ٦٧١٠ ٦٧٢٠ ٦٧٣٠ ٦٧٤٠ ٦٧٥٠ ٦٧٦٠ ٦٧٧٠ ٦٧٨٠ ٦٧٩٠ ٦٨٠٠ ٦٨١٠ ٦٨٢٠ ٦٨٣٠ ٦٨٤٠ ٦٨٥٠ ٦٨٦٠ ٦٨٧٠ ٦٨٨٠ ٦٨٩٠ ٦٩٠٠ ٦٩١٠ ٦٩٢٠ ٦٩٣٠ ٦٩٤٠ ٦٩٥٠ ٦٩٦٠ ٦٩٧٠ ٦٩٨٠ ٦٩٩٠ ٧٠٠٠ ٧٠١٠ ٧٠٢٠ ٧٠٣٠ ٧٠٤٠ ٧٠٥٠ ٧٠٦٠ ٧٠٧٠ ٧٠٨٠ ٧٠٩٠ ٧١٠٠ ٧١١٠ ٧١٢٠ ٧١٣٠ ٧١٤٠ ٧١٥٠ ٧١٦٠ ٧١٧٠ ٧١٨٠ ٧١٩٠ ٧٢٠٠ ٧٢١٠ ٧٢٢٠ ٧٢٣٠ ٧٢٤٠ ٧٢٥٠ ٧٢٦٠ ٧٢٧٠ ٧٢٨٠ ٧٢٩٠ ٧٣٠٠ ٧٣١٠ ٧٣٢٠ ٧٣٣٠ ٧٣٤٠ ٧٣٥٠ ٧٣٦٠ ٧٣٧٠ ٧٣٨٠ ٧٣٩٠ ٧٤٠٠ ٧٤١٠ ٧٤٢٠ ٧٤٣٠ ٧٤٤٠ ٧٤٥٠ ٧٤٦٠ ٧٤٧٠ ٧٤٨٠ ٧٤٩٠ ٧٥٠٠ ٧٥١٠ ٧٥٢٠ ٧٥٣٠ ٧٥٤٠ ٧٥٥٠ ٧٥٦٠ ٧٥٧٠ ٧٥٨٠ ٧٥٩٠ ٧٦٠٠ ٧٦١٠ ٧٦٢٠ ٧٦٣٠ ٧٦٤٠ ٧٦٥٠ ٧٦٦٠ ٧٦٧٠ ٧٦٨٠ ٧٦٩٠ ٧٧٠٠ ٧٧١٠ ٧٧٢٠ ٧٧٣٠ ٧٧٤٠ ٧٧٥٠ ٧٧٦٠ ٧٧٧٠ ٧٧٨٠ ٧٧٩٠ ٧٨٠٠ ٧٨١٠ ٧٨٢٠ ٧٨٣٠ ٧٨٤٠ ٧٨٥٠ ٧٨٦٠ ٧٨٧٠ ٧٨٨٠ ٧٨٩٠ ٧٩٠٠ ٧٩١٠ ٧٩٢٠ ٧٩٣٠ ٧٩٤٠ ٧٩٥٠ ٧٩٦٠ ٧٩٧٠ ٧٩٨٠ ٧٩٩٠ ٨٠٠٠ ٨٠١٠ ٨٠٢٠ ٨٠٣٠ ٨٠٤٠ ٨٠٥٠ ٨٠٦٠ ٨٠٧٠ ٨٠٨٠ ٨٠٩٠ ٨١٠٠ ٨١١٠ ٨١٢٠ ٨١٣٠ ٨١٤٠ ٨١٥٠ ٨١٦٠ ٨١٧٠ ٨١٨٠ ٨١٩٠ ٨٢٠٠ ٨٢١٠ ٨٢٢٠ ٨٢٣٠ ٨٢٤٠ ٨٢٥٠ ٨٢٦٠ ٨٢٧٠ ٨٢٨٠ ٨٢٩٠ ٨٣٠٠ ٨٣١٠ ٨٣٢٠ ٨٣٣٠ ٨٣٤٠ ٨٣٥٠ ٨٣٦٠ ٨٣٧٠ ٨٣٨٠ ٨٣٩٠ ٨٤٠٠ ٨٤١٠ ٨٤٢٠ ٨٤٣٠ ٨٤٤٠ ٨٤٥٠ ٨٤٦٠ ٨٤٧٠ ٨٤٨٠ ٨٤٩٠ ٨٥٠٠ ٨٥١٠ ٨٥٢٠ ٨٥٣٠ ٨٥٤٠ ٨٥٥٠ ٨٥٦٠ ٨٥٧٠ ٨٥٨٠ ٨٥٩٠ ٨٦٠٠ ٨٦١٠ ٨٦٢٠ ٨٦٣٠ ٨٦٤٠ ٨٦٥٠ ٨٦٦٠ ٨٦٧٠ ٨٦٨٠ ٨٦٩٠ ٨٧٠٠ ٨٧١٠ ٨٧٢٠ ٨٧٣٠ ٨٧٤٠ ٨٧٥٠ ٨٧٦٠ ٨٧٧٠ ٨٧٨٠ ٨٧٩٠ ٨٨٠٠ ٨٨١٠ ٨٨٢٠ ٨٨٣٠ ٨٨٤٠ ٨٨٥٠ ٨٨٦٠ ٨٨٧٠ ٨٨٨٠ ٨٨٩٠ ٨٩٠٠ ٨٩١٠ ٨٩٢٠ ٨٩٣٠ ٨٩٤٠ ٨٩٥٠ ٨٩٦٠ ٨٩٧٠ ٨٩٨٠ ٨٩٩٠ ٩٠٠٠ ٩٠١٠ ٩٠٢٠ ٩٠٣٠ ٩٠٤٠ ٩٠٥٠ ٩٠٦٠ ٩٠٧٠ ٩٠٨٠ ٩٠٩٠ ٩١٠٠ ٩١١٠ ٩١٢٠ ٩١٣٠ ٩١٤٠ ٩١٥٠ ٩١٦٠ ٩١٧٠ ٩١٨٠ ٩١٩٠ ٩٢٠٠ ٩٢١٠ ٩٢٢٠ ٩٢٣٠ ٩٢٤٠ ٩٢٥٠ ٩٢٦٠ ٩٢٧٠ ٩٢٨٠ ٩٢٩٠ ٩٣٠٠ ٩٣١٠ ٩٣٢٠ ٩٣٣٠ ٩٣٤٠ ٩٣٥٠ ٩٣٦٠ ٩٣٧٠ ٩٣٨٠ ٩٣٩٠ ٩٤٠٠ ٩٤١٠ ٩٤٢٠ ٩٤٣٠ ٩٤٤٠ ٩٤٥٠ ٩٤٦٠ ٩٤٧٠ ٩٤٨٠ ٩٤٩٠ ٩٥٠٠ ٩٥١٠ ٩٥٢٠ ٩٥٣٠ ٩٥٤٠ ٩٥٥٠ ٩٥٦٠ ٩٥٧٠ ٩٥٨٠ ٩٥٩٠ ٩٦٠٠ ٩٦١٠ ٩٦٢٠ ٩٦٣٠ ٩٦٤٠ ٩٦٥٠ ٩٦٦٠ ٩٦٧٠ ٩٦٨٠ ٩٦٩٠ ٩٧٠٠ ٩٧١٠ ٩٧٢٠ ٩٧٣٠ ٩٧٤٠ ٩٧٥٠ ٩٧٦٠ ٩٧٧٠ ٩٧٨٠ ٩٧٩٠ ٩٨٠٠ ٩٨١٠ ٩٨٢٠ ٩٨٣٠ ٩٨٤٠ ٩٨٥٠ ٩٨٦٠ ٩٨٧٠ ٩٨٨٠ ٩٨٩٠ ٩٩٠٠ ٩٩١٠ ٩٩٢٠ ٩٩٣٠ ٩٩٤٠ ٩٩٥٠ ٩٩٦٠ ٩٩٧٠ ٩٩٨٠ ٩٩٩٠ ١٠٠٠ ١٠١٠ ١٠٢٠ ١٠٣٠ ١٠٤٠ ١٠٥٠ ١٠٦٠ ١٠٧٠ ١٠٨٠ ١٠٩٠ ١١٠٠ ١١١٠ ١١٢٠ ١١٣٠ ١١٤٠ ١١٥٠ ١١٦٠ ١١٧٠ ١١٨٠ ١١٩٠ ١٢٠٠ ١٢١٠ ١٢٢٠ ١٢٣٠ ١٢٤٠ ١٢٥٠ ١٢٦٠ ١٢٧٠ ١٢٨٠ ١٢٩٠ ١٣٠٠ ١٣١٠ ١٣٢٠ ١٣٣٠ ١٣٤٠ ١٣٥٠ ١٣٦٠ ١٣٧٠ ١٣٨٠ ١٣٩٠ ١٤٠٠ ١٤١٠ ١٤٢٠ ١٤٣٠ ١٤٤٠ ١٤٥٠ ١٤٦٠ ١٤٧٠ ١٤٨٠ ١٤٩٠ ١٥٠٠ ١٥١٠ ١٥٢٠ ١٥٣٠ ١٥٤٠ ١٥٥٠ ١٥٦٠ ١٥٧٠ ١٥٨٠ ١٥٩٠ ١٦٠٠ ١٦١٠ ١٦٢٠ ١٦٣٠ ١٦٤٠ ١٦٥٠ ١٦٦٠ ١٦٧٠ ١٦٨٠ ١٦٩٠ ١٧٠٠ ١٧١٠ ١٧٢٠ ١٧٣٠ ١٧٤٠ ١٧٥٠ ١٧٦٠ ١٧٧٠ ١٧٨٠ ١٧٩٠ ١٨٠٠ ١٨١٠ ١٨٢٠ ١٨٣٠ ١٨٤٠ ١٨٥٠ ١٨٦٠ ١٨٧٠ ١٨٨٠ ١٨٩٠ ١٩٠٠ ١٩١٠ ١٩٢٠ ١٩٣٠ ١٩٤٠ ١٩٥٠ ١٩٦٠ ١٩٧٠ ١٩٨٠ ١٩٩٠ ٢٠٠٠ ٢٠١٠ ٢٠٢٠ ٢٠٣٠ ٢٠٤٠ ٢٠٥٠ ٢٠٦٠ ٢٠٧٠ ٢٠٨٠ ٢٠٩٠ ٢١٠٠ ٢١١٠ ٢١٢٠ ٢١٣٠ ٢١٤٠ ٢١٥٠ ٢١٦٠ ٢١٧٠ ٢١٨٠ ٢١٩٠ ٢٢٠٠ ٢٢١٠ ٢٢٢٠ ٢٢٣٠ ٢٢٤٠ ٢٢٥٠ ٢٢٦٠ ٢٢٧٠ ٢٢٨٠ ٢٢٩٠ ٢٣٠٠ ٢٣١٠ ٢٣٢٠ ٢٣٣٠ ٢٣٤٠ ٢٣٥٠ ٢٣٦٠ ٢٣٧٠ ٢٣٨٠ ٢٣٩٠ ٢٤٠٠ ٢٤١٠ ٢٤٢٠ ٢٤٣٠ ٢٤٤٠ ٢٤٥٠ ٢٤٦٠ ٢٤٧٠ ٢٤٨٠ ٢٤٩٠ ٢٥٠٠ ٢٥١٠ ٢٥٢٠ ٢٥

ტ ფშინვიერების მიხედვით დაემსგავსა მომდევნო ფ თანხმოვანს—ტაბაფარავანი→ტაფარავანი→თაფარავანი. ან არადა, უფრო შესაძლებელია, რომ „თაფარავანი“ ტბა—ფარავანი-სგან იყოს მიღებული. ა. შანიძის აზრით, ტბა სიტყვაც საკმაოდ დიდი ხნისაა და საყოველთაო გავრცელებულობა აქვს¹. ამ შემთხვევაში საქმე უფრო მარტივად წარმოგვიდგება: ტბა ფარავანი-ში ბ თანხმოვანი გამოვარდა და თავიიდური მკვეთრი ტ გაფშინვიერდა. ეს უფრო იმიტომაც, რომ მატრიანეებში ჩვეულებრივია გამოთქმა „ტბა ფარავანა“². ამრიგად უნდა იყოს მიღებული თა ფარავანი→Таравани. რუსულ რუკებზე ზოგჯერ და სხვა საარქივო თუ სხვა მასალებში გვხვდება აგრეთვე Топоровани³, რაც Таравани-ის გადამახინჯებული ფორმაა. მეტად გულუბრყვილოა და უარსაყოფი ამ სიტყვის ასეთი ანალიზი: от груз. თავი-голова и ფარვა-укривание; укрывание головы, т. е. самого себя, убежище...⁴

საერთოდ კი განსახილველი სოფლისა და ტბის სახელად ყველაზე უფრო სწორი და ძველი ქართული ფორმა ფარავანი უნდა ყოფილიყო. ასეა, მაგალითად, ეს სახელწოდება სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში: „კიდესა დიდსა ტბისა ფარავნისასა“⁵. ასევე აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამ ტბას „ფარავნის ტბად“ ახსენებს: „ეს მთები არტყია ფარავნის ტბას...“⁶ მასვე მოჰყავს წმ. ნინოს ცხოვრებიდან ამის დამადასტურებელი ადგილი „...ტბასა დიდსა... რომელსა ერქუა ფარავანა“ (Опис. II, 748)⁷. ასევე ფარავანი აქვს ვახუშტისაც: „მთა ბარძიშისა და ფარავნის გამჭრელი ხაზი ბოლოლის მთამდე“⁸. გარდა ამისა ვახუშტის ინდექსსა (გვ. 43r) და ატლასზედაც (№ 12) თაფარავნის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე აღნიშნულია სოფ. ფარავანი, ისევე როგორც Description-ისადმი დართულ სამცხის რუკაზე ამ ტბას აწერია Pharawani (თუმცა იქვე უწერია ou Pharawari).

გარდა ამისა, იმავე ვახუშტისთან ამ ტბისა და სოფლის სახელად ძალიან ხშირად გვხვდება ჩვენ ფანავრა და ფანავრის ტბა⁹. ანასეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ კიდევ ამისგან განსხვავებული ფორმაც გვაქვს ამ პუნქტების სახელად—ფანვარი (ფანვარიდგან, ფანვარდმდე)¹⁰. ჩვენ ასეთ

¹ ა. შანიძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 81.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 18.

³ Карта Кавказского Края, Тифлис, 1869, С. 4; აგრეთვე „ვერობელი რუსეთის სპეცრუკა“.

⁴ К. Ф. Ган, Опыт объяснения кавказских географ. названий. СМОНПК, 40, გვ. 139.

⁵ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 27, თბილისი, 1949, გვ. 61.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 15.

⁷ იქვე, გვ. 15.

⁸ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 41.

⁹ იქვე, გვ. 24, 43, 50, 84, 131 და 43, 120, 129, 130, 131.

¹⁰ გვ. 6, 17, 18 და სხვ.

შემთხვევაში გვაქვს რეგრესული მიმართულების მეტაფორისი, რომელიც ქართლისათვის ერთობ დამახასიათებელია¹. ეს იმას ნიშნავს, რომ „ბგერა-იცილის ადგილს მეტწილად სიტყვის თავისაკენ, უფრო გარკვეულ სურათს გვაძლევს, რასაკვირველია, სონორული თანხმოვნები“²; ფარავან→ფანავარ, ფარავან-ფანავარ და სხვ. მაშასადამე, ფანვარ, ფანავრა და მისთანანი კანონზომიერების საფუძველზე ფონეტიკურად გადასხვაფერებული სახეობებია, რომლებიც გარკვეულ ენობრივ ფენებში იხმარებოდა.

თაფარავან სიტყვაც გვხვდება ზოგჯერ გადააზრებული სახით, ფილკლორულ მასალებში, მაგალითად, გვაქვს: „მთაფარავნელ ქაბუკი ასპანას ქალსა ჰყვარობდა“³. ცხადია, რომ აქ „თაფარავან“ სიტყვა გააზრებულია „მთაფარავან“ად. უნდა იყოს თაფარავნელი ქაბუკი. მართალია, „თაფარავანი“⁴, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სოფელს, ფარავანს კი არა, ფარავნის ტბას ჰქვია. მაგრამ აქ ტბის სახელთან (←სოფლის სახელი) განზოგადოებულია სოფლის სახელი. ასევე ხალხური ეტიმოლოგიის ნიადაგზე გააზრებული წარმოგვიდგება თაფარავანის მეორე ვარიანტი: „თავფარავნელი ქაბუკი ასპანას ქალსა ჰყვარობდა“⁵. ამ შემთხვევაშიც თაფარავნელი გააზრებულია თავფარავნელად. მართალია პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, როცა წერს: „თავ-ფარავანი“ აქ ტბას კი არ უნდა აღნიშნავდეს, არამედ ფარავნის ტბის თავში მდებარე სოფელს, ე. ი. საკუთრივ ფარავანს...“⁶ ოლონდ, რა თქმა უნდა, „თავფარავან“ სიტყვაში სოფლის „ტბის თავში“ მდებარეობის ფაქტი კი არ არის მოცემული, არამედ თაფარავანი აქაც გააზრებულია თავ-ფარავნად. თუ საერთოდ შეიძლება ითქვას „ტბის თავი“, სოფ. ფარავანი სწორედ ტბის თავზე არ არის. ის მდებარეობს ფარავნის ტბის ჩრდილოეთ „თავიდან“ საგრძნობლად დაშორებით; ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე.

ჯერ კიდევ ი. როსტომაშვილმა აღნიშნა, რომ სოფ. ფარავანი (ფარავანი) მდებარეობდა სწორედ იქ, სადაც ამჟამად გაშლილია დუხობორების სოფელი როდიონოვკა. იგივე ავტორი შენიშნავს, რომ ადგილობრივი მკვიდრები ასლაც ამ (დუხობორების) სოფელს ფარავანას (ფარავანს) ეძახიანო⁷.

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საკითხები, გვ. 206.

² იქვე.

³ ხალხური ლექსები სამეცხეთოში შეკრებილი ვინმე მესხის მიერ, „ძველი საქართველო“, III, გვ. 252; შარ. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მესხეთის კულტურა საქართველოში, თბილისი, 1938, გვ. 60.

⁴ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 61.

⁶ И. П. Ростовов, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 56. საერთოდ დუხობორები, ჩანს, იკავებდნენ ძველ ქართულ, ამ დროისათვის უკვე გაუქმდებულ სოფლებს. ე. კობახიძე, შვილი, მაგალითად, შენიშნავს, რომ „სოფ. როდიონოვკას პირდაპირ ტბის გაობა. თანაოლ-შვილი, მზარეს ს. როდიონოვიდან მდებარეობს სოფ. შაშა (გახ. „ივერია“, 1895 წ. 24 172). თის მზარეს ს. როდიონოვიდან დასავლეთისკენ, დაახლოებით ტამბოკა მდებარეობს და, შეიძლება, როდიონოვის პირდაპირ დასავლეთისკენ, დაახლოებით ტამბოკა მდებარეობს და, შეიძლება, ამ ტამბოკას ადრე შაშა ერქვა. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი ტამბოკის ადრინდელ ბა, ამ ტამბოკას ადრე შაშა ერქვა. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი უფრო სწორი უნდა იყოს, თუმცა ამ სახელად ჩაშვანს ვარაუდობს (კობახიძის შენიშვნის შაშა უფრო სწორი უნდა იყოს, თუმცა ამ სახელად ჩაშვანს ვარაუდობს (კობახიძის შენიშვნის შაშა უფრო სწორი უნდა იყოს, თუმცა ამ

для хлебопашества; 6 часов езды от Ахалкалака¹. ერთ საბუთში ორი შაორია ნახსენები: Шавар большой, Шавар малый².

შაორი არ არის თანამედროვე დუხობორების სოფელი ტამბოვკა, როგორც ამას ზოგიერთი ფიქრობს. შაორი ვახუშტის ატლასზე გაცილებით უფრო ჩრდილოეთის მხარეზეა, ხოლო ტამბოვკა თაფარაენის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მდებარეობს.

57. სოფ. მახარო ფარავანასთან—مخارو (II 14, 238; II 16, 234). აღრიცხულია გაუქაცრიელებულ სოფლად. მდებარეობა ნაჩვენებია თაფარავანთან. სოფელთა იმ გარემოცვის მიხედვითაც, რომელშიც „დავთარში“ მოცემულია მახარო, ცხადია, რომ ის თაფარაენის სანაპირო სოფელთაგანია. ამავე დროს ისიც ცხადი უნდა იყოს, რომ ეს ის სოფელ მახაროვანია, რომელიც მეღქიზედეკ კათალიკოსის 1020 წლის სიგელში იხსენიება³. ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ, მაგალითად, ქართულ სახელწოდებაში „ფოკანი“ ბოლო მარცვლი ჩამოვარდნილია და ფოკა გვაქვს⁴. აქაც უთუოდ ასეა—მახაროვანი→(შეიძლება) მახაროანი→მახარო. აქად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ „ფარავანასვე ყოფილა სოფელი მახაროვანი, რომელიც ახლა არა ჩანს“⁵. მართლაც არც ერთ მსხვილმასშტაბიან რუკაზე მახაროვანი არ არის აღნიშნული; ოღონდ ვახუშტის ატლასზე (№ 12), ისევე როგორც Description-ისადმი დართულ რუკაზე, ფარავანის ტბის თითქმის შუა წელთან, მის დასავლეთ სანაპიროზე ფიქსირებულია პუნქტი მახარა || Makhara, რაც, სხვათა შორის, „დავთარისეული“ შეკვეცილი ფორმის ანალოგიურია. ამიტომ შესაძლებელია, რომ ამ დროისათვის თვით ქართულშიც შეკვეცილი იყო მახაროვან სიტყვა მახარო-მახარად. მაშასადამე, მახარო || მახაროვან სოფლის ადგილმდებარეობა რუკების მიხედვით სავსებით გარკვეულია.

თუ Description-ისადმი დართულ რუკაზე ფარავანის ტბის დასავლეთ სანაპიროს შუა წელზე სოფ. Makhara სწორედ არის აღნიშნული, მაშინ არსებული ახრი (პავლე ინგოროცვა), რომ აწინდელი დუხობორების სოფელი ვლადიმეროვკა და მახაროვანი ერთი და იგივე პუნქტია, სწორი არ უნდა იყოს. ვლადიმეროვკა თანამედროვე რუკებზე ფარავანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთის ყურთან არის აღნიშნული.

არქივისეულ სიებში მოხსენებულია Махари (17v) და შეცდომით Мохори (გვ. 12v).

¹ სკია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10v, იქვე, ფ. 47, ს. 76, გვ. 4v, 8r, 11v; იქვე, ფ. 1012, ს. 15, გვ. 21r; შაორის ნაციხარზე იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მეგალითური კულტურა საქართველოში, თბილისი, 1938, გვ. 70-72.

² სკია, ფ. 1012, ს. 1, გვ. 5v.

³ თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 33 (ივ. ჯავახიშვილით; ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 54). შდრ. ქართლის ცხოვრება—ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 290; ი. რობატოშვილის დასახელებული ნაშრომი, СМОНП, XXV, გვ. 8.

⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 343.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 54.

58. სოფ. ასფარა ფარავანის ტბასთან—اسفارا (II 14, 238; II 16, 235). „დავთარის“ დროს ასფარაც გაობრებულია. „12. VIII-ს, დიღის ტამბოვკიდან გამოვემგზავრეთ და მოვედით სოფ. ასფარაში. ასფარის მოსახლეობა თურქულენოვანი სომხებია, რომლებიც ჩვენი საუკუნის ოციან წლებში გადმოსახლდნენ აქ კარტიკამიდან¹. მათი თურქული მეტყველება კი თითქმის არ განსხვავდება გამაჰმადიანებულ ქართველთა მეტყველებისაგან (ბინდჰმა—hindim; ბალ←bal და სხვ.). ერთი დანგრეული ეკლესია არის; პატარა სოფელია“ („დღიური“, გვ. 13).

პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიხედვით: „ასფარა“ ძველი სახელწოდება იმ სოფლისა, რომელსაც აწ „ბობლიკან“ || „პუბლიკან“ ჰქვია. ფარავანის ტბის ნაპირზე². მე კი ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ მიწერია: „12. VIII-სვე გაიყარეთ სოფ. ბუბლიკამში (=რუს. ვლადიმეროვკა); ამჟამად დუხობორები ბინადრობენ. ერთმა ფოკელმა გლეხმა ჩავვაწერინა: „ამ სოფელს—ვლადიმეროვკას ძველად პოლპიკანი ერქვაო; პუბლიკანიც გამოვინია მის სახელადო“ (გვ. 13). ამრიგად, იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც ჩვენ ადგილზე მოგვაწოდეს, ასფარა არ არის ბობლიკანი || პუბლიკანი; თვით ასფარა ამ სოფლის ძველი სახელია, ხოლო, როგორც ჩვენ ჩავვაწერინეს, ბუბლიკამში || პოლპიკანი და ლ. მელიქსეთ-ბეგით ბობლიკანი—პუბლიკანი ძველი სახელი უნდა იყოს იმ სოფლისა, რომელსაც ამჟამად ჰქვია ვლადიმეროვკა, მდებარეობს ფარავანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთის ყურთან და ტამბოვკა, ასფარა, ახალი ხულგუმო და როდინოვკა (ფარავან) სოფლებთან ერთად შედის პოგდანოვკის რაიონის ფარავანის სასოფლო სოფლებში³, ისევე როგორც განსაზღვრული სოფელი ასფარაც ამავე სოფლებთან ერთად იმავე საბჭოში შედის⁴. „დავთარში“ ბუბლიკამი არ არის აღრიცხული, მაგრამ ჩვენ „დღიურში“ მოცემული ცნობა რომ სწორია იქიდან ჩანს, რომ ხუთვერსიან რუკაზე ფარავანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთ ყურთან, სწორედ სოფელ ვლადიმეროვკასთან ძლიერ ახლო აღნიშნულია P. Д. Водликан. ჯერ კიდევ არის საჭირო მასალების დამუშავება, რომ ვაირკვეს, თუ არსებულ ვარიანტებში რომელია სწორი და ძველი ქართული სახელი ამ სოფლისა: ბობლიკან || პუბლიკანი, ბუბლიკამი-პოლპიკანი თუ სინამდვილე.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ასფარას სახელით სოფელი ძველად ორი უნდა ყოფილიყო. მართალია, „დავთარიდან“ ეს არ ჩანს, მაგრამ იმავე ხუთვერსიან რუკაზე ფარავანის დასავლეთ სანაპიროს შუა წელში რომ P. (Ахал-Ахны) сел(ения) Аспара-ა აღნიშნული, მის ჩრდილოეთით ამავე ნაპირზე, კიდევ აღნუსხულია P. Д[ереви] Аспара.

¹ კარტიკამი, იხ. ზემოთ, გვ. 334.

² პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მეგალითური კულტურა საქართველოში, თბილისი, 1938, გვ. 60.

³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 25.

⁴ იქვე.

ცნობილ ხალხურ ლექსში „თაფარავენელი ქაბუკი“ სხვადასხვა გეოგრაფიული პუნქტი იხმარება: ასფარა, ასპინძა¹, ასპანა², გასპარა³. ამათში ყველაზე უფრო სწორი ასფარაა; ასპანაზე „საქართველოს სიძველენში“ (III, 252) ლექსების შემკრები შენიშნავს, რომ „ფოკის ტბის ნაპირს უნდა იყოს ნასოფლარი ასპანა“⁴. მაგრამ ეს არ არის სწორი, ფარავნის ტბის დასავლეთ ნაპირზე, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ორი ნასოფლარია ასფარას სახელით, მაგრამ ასპანა არაა. რა თქმა უნდა, არც გასპარა უნდა იყოს გეოგრაფიული სახელი, ასპინძა კი არის, მაგრამ აქ ასპინძაც, რომელიც აქედან საკმაოდ შორსაა, არ ივარაუდება. საქმე ისაა, რომ ამ ხალხური ლექსის „თაფარავენელი ქაბუკი“ მოქმედ პირთა საცხოვრებელი ადგილი უნდა იყოს—ქაბუკისათვის თაფარავნის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარე სოფელი ფარავანი, ხოლო მისი სატრფო ქალისათვის ფარავნის პირდაპირ, გაღმა, ტბის დასავლეთ ნაპირზე მდებარე სოფ. ასფარა. ფარავნელ ქაბუკს „ტბა (ზღვა) ჰქონდა წინად სავალი“. ე. ი. ფარავნის ტბა უნდა გასცუროს, რომ თავის სატრფოსთან გაღმა ასპარას მივიდეს. მე მგონია შინაარსის მიხედვით ამ ლექსის სწორი ვარიანტი შემდეგი უნდა იყოს:

თაფარავენელი ქაბუკი ასპარას⁵ ქალსა ჰყვარობდა,
ტბა ჰქონდა წინად სავალი, გასვლას შიგ არა ზარობდა.

მაშასადამე, აქ ტბის გაღმა-გამოღმა და ერთიმეორის პირდაპირ მდებარე ისტორიულად დადასტურებულ ქართულ სოფლებზე და მანდ მტკიცებულ ქალ-ვაჟზეა ლაპარაკი. „ასპარას“ დამახინჯება (ასპანა, გასპარა), ან მისი შეცვლა „ასპინძად“ და სხვა, ალბათ, იმით აიხსნება, რომ ლექსს დიდი გავრცელება ჰქონდა საქართველოში და ამგვარი დამახინჯებები და ცვლილებები ხდებოდა იმ წრეებში, რომლებიც ვერ იცნობდნენ თაფარავნის ტბისპირა სოფელთა გეოგრაფიულ განლაგებულობასა და ნომენკლატურას.

ამჟამად ასფარა ტამბოვკა, ახალი ხულგუმი, ვლადიმეროვკა და როდიონოვკა (ფარავან) სოფლებთან ერთად ბოვდანოვკის რაიონის ფარავნის სასოფლო საბჭოში შედის⁶.

59. სოფ. ზემო ორაჯა (?)—اوراجا علیا (I 14, 238; II 16, 235). (იხ. ზემოთ, № 24, გვ. 328).

60. სოფ. პატარა აირკან სოფ. პატკანანთან (I 14, 239; II 16, 235). (იხ. ზემოთ, № 49, გვ. 339).

61. სოფ. მელანგეთი (?), (მელანგელი?)—ს. ზემო მამჭურასთან—سلاکت [?] [سلاکت] ترا مازور علیا (I 14, 239; II 16, 235; დედანი, გვ.

¹ „საქართველოს სიძველენი“, III, განკ. II, 167.
² ხალხური სიტყვიერება, ექ. თაყაიშვილის რედ., I, 428, 284 და სხვ. (გასახლება პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბევის შრომის „მეგალითური კულტურა საქართველოში“ მიხედვით, გვ. 60; მ. ჩიტოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, თბილისი, 1956, გვ. 332.
³ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, იქვე. ასეთი გეოგრაფიული სახელი არც უნდა იყოს.
⁴ შეიძლება აგრეთვე—ასფარა; იხ. აგრეთვე: Л. Меликсет-Бек, Мегалитическая культура в Грузии и ее пережитки в эпоху Руставели. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო სამაწავლებლო ინსტიტუტის შრომები, III, თბ., 1943, გვ. 162.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

220). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ მისი ამოკითხვა დაახლოებით მაინც ასეა. ეს გეოგრაფიული პუნქტი ნახევრებია ს. ზემო მამჭურასთან (მამჭურა). ამ უკანასკნელთან კი ბუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია Ур. Малая. მეც „დღიურში“ ჩაწერილი მატკეს მამჭურა¹ მამჭურას სანახებში მალაქას მთა და სოფლის ნანგრევი მალაქა. შესაძლებელია ეს მალაქა იყოს „დავთის“ მელანგეთი ან მელანგეთი. ყოველ შემთხვევაში სხვა რამესთან გაიგივება ამ დაწერილობით აღნიშნული პუნქტისა არ ხერხდება. არქივისეულ სიებში Мелангეთი გვამატკეს (17v, 13r.).

62. ყუშური საღამოს ტბის თევზისა—عشر ماهی سغامو کولی (იხ. ზემოთ, № 51, სოფ. საღამო, გვ. 341).

63. გამოსაღები ისკუნდრიეს (?) ტბის თევზზე [?]—رسم ماهی اسقوندریه کولی (I 14, 239; II 16, 235). ამ სექტორში ტბა საკმაოდ ბევრია, მაგრამ ამ სახელის მატარებელი ტბა—ისკუნდრიე, ასკუნდრია და მისთანანი რუკებზე აღნუსხული არ არის. საკმაოდ მოზრდილია ბულდაშენის ტბა, რომელიც ბუთვერსიან რუკაზეა მოცემული. შეიძლება „ისკუნდრიე“ ან „ასკუნდრია“ ამ ტბის მეორე სახელი იყოს. არქივისეულ სიაში Искондрия тоже წერია (13r).

64. გამოსაღები ხანჩერიეს (ხანჯერიეს) ტბის თევზზე—رسم ماهی خنجریه کولی (I 14, 239; II 19, 235). ხანჩერიეს ტბა უთუოდ ის ტბაა, რომელიც რუკებზე ცნობილია „Озеро Ханчалы-геан“ (ბუთვერსიანი რუკა, ევროპული რუსეთის სპეცრუკა“ და სხვ.). ი. როსტომაშვილი ტბა ხანჩარისა (ხანჯალისა, Ханчалынского озера) მდებარეობს 18 ვერსზე ახალქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ბოვდანოვკიდან 2 ვერსის მანძილზე². ამავე ტბასთან, სახელდობრ, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით რუკებზე აღნიშნულია დღესაც არსებული სოფლები დიდი და პატარა ხანჩალი (რუკებზე Б. и М. Ханчалу). ამჟამად დიდი ხანჩალი და პატარა ხანჩალი კონსტრუქციულად ერთად ბოვდანოვკის რაიონის ხანჩალის სასოფლო საბჭოში შედის³. „დავთარში“ ეს სოფლები აღრიცხული არ არის; შესაძლებელია მოსახლეობა აქ შემდეგში გაჩნდა.

საფიქრებელია, რომ ამ ტბას შემთხვევით არ დარჩენია ხანჯლის ტბა „ხანჩალ“ სიტყვაში „ჩ“ თანხმოვანი სპარსულ-თურქელის გავლენითაა ქართულში, თუ არა „ხანჯლის ტბა“ უნდა ერქვას. პროფ. ნ. კეცხოველი, მაგალითად წერს „ხანჯალის ტბა“⁴. თურქულად „ხანჯალს“ ქქია ხანჩერ (←სპ. خنجر, არაბიზებული ფორმა—خنجر)⁵, ხოლო ხანჩერიეს—حنجره არაბული ყაიდის ზედსართავი სახელია, ნიშნავს კинжалышны შესაძლებელია

¹ СМОМНІК, 25, გვ. 55.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
³ ნ. კეცხოველი, მთა და ბარში, გვ. 39.
⁴ შ. სამოს-ტრკი—გვ. 589.
 23. დავთარი, III

ამ ტბას მართლაც ქართულადაც ხანჯლის ტბა ერქვა, რადგანაც ეს ტბა ჰოგროძოა და რამდენიმედ ხანჯალს წააგავს. ეს მით უფრო, რომ, როგორც ჩვენ უფრო გვიან შევნიშნეთ, ქართულშიც დასტურდება „ხანჯლის“ ხანჯარ-ხანჩარ ფორმები¹. ეს სახელი გვხვდება აგრეთვე ხანჯალო²ს ფორმითაც³. 1835 წ. საბუთში ამ ტბას Ханджалы ჰქვია დამახინჯებულ Кончал-თან ერთად. ქვია მას აგრეთვე Кянкал⁴. „დღიურში“ შემდეგი მიწერია: „4. VIII-ს ტილიფიდან (=დღივი) ამოვედით მაღალზე, სადაც ხანჩალის ტბა არის, შემოუარეთ ამ ტბას. ტბის აღმოსავლეთის თავზე არის სოფ. პატარა ხანჩალი. ამ სოფელთან ახლო უჩვენებენ ნასოფლარ თეზ-ხარაბას, ამ სოფლიდან გავემგზავრეთ ჯერ ტბის ნაპირით დიდ ხანჩალში“ (გვ. 8).

65. სოფ. كاهوك სოფ. ზემო მამზურასთან (I 14, 239; II 16, 235). რჩება ამოუკითხავად. მამზურა-მამწვარასთან არაა ნაჩვენები ისეთი პუნქტი, რომლის სახელიც შესაბამისი იქნებოდა ამ დაწერილობისათვის. არქივისეულ სიგეში წარმოდგენილი ამოკითხულობა უსაფუძვლოა (17v, 13r).

66. სოფ. აკშეპირის ციხის რაბათი — كوشه پير (I 14, 239; II 16, 235). იხ. ზემოთ, აკშეპირის ნაჰიფე, გვ. 306.

67. სოფ. უჯმანა (უქმანა) — وچمانا (II 14, 240; II 16, 236). ხეთვერსიანსა და სხვა რუსულ რუკებზე — Учмана. ამ სოფელში ყოფნისას (1933 წ.) აწინდელ ადგილობრივ მკვიდრთა (სომეხთა) წარმოთქმით სოფლის სახელად ჩაწერილი მაქვს უქმანა, ხოლო პ. მაზნიაშვილისა და სხვა ადგილობრივ ქართველთა წარმოთქმით — უჯმანა. ვფიქრობ, რომ უქმანა არმენიზებული ფორმაა ქართული უჯმანასი, ხოლო დაეთრისეულ უქმანაში ჯ თანხმოვნის სპირანტიზაციასთან უნდა გვეკონდეს საქმე ისევე, როგორც ასეთივე მოვლენა დადასტურებულია უდის ნაჰიფეში შემავალი სოფ. ბოლაჯურის სახელწოდებაში — ბოლაჯური → ბოლაჯური⁵. არქივისეულ სიგეშიც Ужмана-დ წერია (17v, 13r.). გასული საუკუნის 30-იანი წლების ერთ არქივისეულ საბუთში იხსენიება Уджмана (=ქართ. უჯმანა), пустопорожная земля, удобная для хлебопашества; 2,5 часа езды от Ахалкалака⁶.

სოფ. უჯმანა „დაეთრის“ დროს გაუკაცრიელებულია. XIX საუკ. 30-იან წლებში უჯმანაში არზრუმიდან გადმოსახლებულები დაბინადრებულან. ამჟამად უჯმანა ბოგდანოვკის რაიონში ეშტია და თორიასთან ერთად ეშტიის სასოფლო საბჭოში შედის⁶.

68. სოფ. კორცხოლა — كورخولا (II 14, 240; II 16, 236). ამხ. ნიკო ნათენაძის ცნობით კორცხოლა ნასოფლარია ვაჩიანსა და ოკამს შუა-შართლაც ხუთვერსიან რუკაზე ნაჩვენებ ადგილას (ოკამსა და ვაჩიანს შუა)

¹ სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 101.

² შ. ლომსაძე, მწყემსის საყვედური. „ლიტერატურული გაზეთი“, 12. X. 1956 წ., გვ. 3.

³ სტია, ფ. 1012, ს. 3, გვ. 25r, 32, ფ. 77, ს. 8, გვ. 25; იქვე, ფ. 74, ს. 66, გვ. 11v, 15r.

⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 90.

⁵ სტია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10r.

⁶ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.

აღნიშნულია P. I. Корн-кала. სახელწოდების მეორე ნაწილი — ხოლა აღქნულია შერყენილად და გააზრებულია არაბ-თურქ. كاله სიტყვასთან. არქივისეულ სიგეშია — Курсхало (17v, 13r). მოვიყვან აქ არქივის ერთ საბუთში დაცულ ცნობას, რომელიც საერთოდ საინტერესოა ამ ნასოფლარის ისტორიისათვის: 1834 წლის 21. IX-ს დადებული პირობის თანახმად მირზა დაე-რანოვი, მილდისი, ყაზარ და სიმონ მუტაფოვები უცვლიან მამულებს თურქ მოხელეს ვინმე კადირ-ალას. საბუთში ნათქვამია: По случаю внои сделанного разграничения между Российскою Империею и Оттоманскою Портою земель, Кадир-ага отдал Давранову и Мутафовым принадлежавшее ему по тимарехим Баратам и возвращенное во владение его по предложению госи. Главноуправляющего в Грузии недвижимое имение, оставшееся в Российских пределах; состоящее в Ахалкалакском санджаке в пустопорожной деревне Корсхало на 1500 ахчей¹ (კორცხოლას ჩვენ „დაეთარში“ც 1500 ახჩა აწერია). 1864 წ. საბუთში ეს სახელი გვხვდება (пустоша) Курсхала-ს სახით². Корсхало თურქიზებული სიტყვაა (ოღონდ თურქულად კორსხალუ უნდა იყოს). ვფიქრობ, ამ ნასოფლარის ქართული სახელი ადგილობრივ მკვიდრთა წარმოთქმაში დაცული კორცხოლა ფორმაა; ვასუშტის ინდექსში ახალქალაქის ლივას სხვა პუნქტთა შორის კარცხილოც არის (№ 74, გვ. 33r); ოღონდ არ ვიცი, რამდენად სწორად მაქვს ამოკითხული და საერთოდ სწორია თუ არა ამ ინდექსის ასეთი ვარიანტი.

69. სოფ. სამახორი (?) ს. ჯიგრაშენთან — سامخور [?] (I 14, 240; II 16, 236). ამ დაწერილობის წაკითხვის სირთულეზე ლამაზაკიძის ის ფაქტიც, რომ აქ (I წიგნში) მეოთხე ასოს ც-ად ვითხულობ, ხოლო მე-14 გვერდზე კი გ-ად. II წიგნში ორივეგან სამყრო მაქვს (კითხვითი ნიშნით). მართლაც დედანში (გვ. 19 და 221) იხელი გასარკვევია კ-ით თუ გ-ამ იდგილას. მაგრამ ჩვენ ამჟამად საარქივო მასალებში მივავეწიეთ ერთი გეოგრაფიული პუნქტის სახელს, რომელიც „დაეთარში“ وچمانو დაწერილობით გადმოცემულ სოფელს უნდა აღნიშნავდეს. ეს არის აკშეპირის ნაჰიფეს ვანსახილველ ზონაში მდებარე დაუსახლებელ პუნქტთა შორის მოხსენებული Пустопорожные казенные земли, удобные для хлебопашества и скотоводства — 15. Самахор³. მეორე საბუთშიც იმავე ზონისათვის მოცემულია სია: Сенокосные земли при пустопорожных урочищах: при Самахор⁴. მართალია ასეთ ვითარებაში ძნელია ქართული სახელის აღდგენა, მაგრამ იდენტიფიკაცია სწორი უნდა იყოს. თურქულად დაწერილი وچمانო რუსული ტრანსკრიფციის მიხედვით გავაზიოვანოთ. გვექნება სამახორი. ან კიდევ სამალორი, რაც რუსულ Самахор-თან ძლიერ ახლოსაა. ჩვენ

¹ სტია, ფ. 1012, ს. 20, გვ. 10v, 11r

² სტია, ფ. 41, ს. 63, გვ. 9r.

³ სტია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10r.

⁴ სტია, ფ. 1012, ს. 29, გვ. 12v.

ზემოთ გვქონდა ქართული ხ თანხმონის გადმოცემის შემთხვევები ც-ითაც და გ-ითაც.

პირველ საარქივო საბუთში სამახორის ადგილმდებარეობის გასარკვევად საინტერესო მითითებაა: Расстояние от Ахалкалака (до Самахога) 4,5 часа езды.¹

„დავთრის“ დროის „სამახორი“—გაუკაცრიელებულია.

70. სოფ. შუა მურჯახეთი—سورجخت وسط (I 14, 240; II 16, 236). იხ. ზემოთ, № 37. დიდი მურჯახეთი, გვ. 334.

71. სოფ. პატარა მურჯახეთი—سورجخت كوچا (I 14, 240; II 16, 236). იხ. ზემოთ, № 37. დიდი მურჯახეთი, გვ. 334.

72. სოფ. ალმალუ—სოფ. ქვემო ხოსპიასთან—الما (I 14, 240; II 16, 237). ადგილობრივი მოსახლეობაც ამ ნასოფლარს ხოსპიასთან უჩვენებს, ამ სახელის ახლანდელი წარმოთქმა—ალმალი-ა. ამხ. ნიკო ნათენაძემ ჩამაწერინა, რომ „ალმალი ნასოფლარია მურჯახეთსა და ხორენიას შუა“. საარქივო სიგებში შეცდომაა: პირველში სულ ვერ იკითხება, მეორეში, კი Аймали-ა (გვ. 17v, 13r). ერთ საბუთში ალმალი ასე იხსენიება—пустопорожня земля при деревнях прежде бывших, ныне разоренных—Алмаля, в 7 верстах примерно от Ахалкалак. მეორე საბუთში: 16 числа сего месяца [16. VI. 1864] на пустоши Алмаю Ахалкалакского участка произошла драка между жителями деревни Хоспи и...²

73. სოფ. კარნეთი—სოფ. პატარა ხორენიასთან—كارنت (I 14, 240; II 16, 237). ხორენიასთან ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია P. D. Карнет. „დლიურში“ ამ სოფლის შესახებ მიწერია: „17. VIII-ს დილით (ახალქალაქიდან) გავემგზავრეთ სოფ. ხორენიაში, რადგანაც 13. VIII-ს ხორენიაში ყოფნის დროს კარნეთში ჩასვლა ვერ მოვასწარი. კარნეთი—ნასოფლარია; მის დანგრეულ ეკლესიაზე ერთი საკმაოდ დიდი წარწერაა³. კარნეთის ძველ ეკლესიაზე მიშენებულია პატარა ეკლესია და მიშენების შემდეგ წარწერიანი კარები დაფარულია...“ (გვ. 18, 19). მოვიყვან აგრეთვე ი. როსტომაშვილის ცნობებს კარნეთის შესახებ: К югу от Хорени, недалеко от нее, среди диких скал р. Тапараванки, у самого правого берега ее сохранились развалины церкви, известной под именем Карнет⁴. გარდა ამისა, არქივისეულ საბუთში კარნეთზე შემდეგი წერია: „Пустопорожные помещичьи земли при деревнях прежде бывших, ныне разоренных—Карнет, в 7,5 верст. от Ахалкалак⁵. 1857 წლის საბუთში კი კარნეთ და

¹ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10r.
² იქვე, გვ. 22v; იქვე, ფ. 70, ს. 65, გვ. 37r.
³ ეს წარწერა ნიკო ბერძენიშვილმა გადმოიწერა. იგი დაბეჭდილი აქვს აგრეთვე ი. როსტომაშვილს: СМОНПК, XXV, გვ. 123-124.
⁴ И. П. Ростомов, даსახელებული ნაშრომი, გვ. 123.
⁵ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22v.

ახლარ ნასოფლარები „ალალართაგან შთამომავალის“ შელქონ ზოგჯერაგვის მამულებად ჩანს⁶.

74. სოფ. პატარა მამზურა—كوجو مامزورا (I 14, 241; II 16, 237). იხ. ზემოთ დიდი მამზურა, № 38, გვ. 336.

75. სოფ. ნახირგედენი (?) „აკსეპირის რაბათთან—ناحیر گیدن [?] (I 14, 241; II 16, 237). იხ. ზემოთ ახალქალაქ-აკსეპირი, გვ. 308.

76. სოფ. დანკალი—სოფ. ვანისქებათან—دانکال نرد وانسکوب (I 14, 241; II 16, 237). „დავთრის“ დროის დანკალი „ცარიელია რეგნამსაგან“, არქივისეულ სიგებში ამ სოფლის სახელი Тапкал ფორმითაა მოცემული (18r, 13r). მაგრამ ადგილობრივ მკვიდრთა წარმოთქმაში ეგ არის დანკალი. ხალხური ეტიმოლოგიის შედეგად ზოგჯერ წერენ—„დამკალი“⁷. სწორია არ არის, რა თქმა უნდა, (არმენიზებული) Тапкал ფორმაც⁸; გვხვდება (დადაბეგის) Тапкала-ც⁹.

ხუთვერსიან რუკაზე სოფ. გოგაშენთან ახლო, ნაჩვენებია Тапкал პუნქტი. ამჟამად სოფ. დანკალი ახალქალაქის რაიონში გოგაშენ და აფნია სოფლებთან ერთად გოგაშენის ნასოფლო საბუქოში შედის¹⁰.

77. სოფ. ტერნისი (?)—სოფ. აზმანასთან—تيرنس [?] (I 14, 241; II 16, 237). დედანში (გვ. 222) ამ დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშნები დასმული აქვს და ამოკითხულია, თითქოს, სწორად. არც რუკებზე და არც საარქივო მასალებში ასეთ პუნქტზე ცნობას ვერ მივაკლივთ. ჯაეახეთში პოგზაურობის „დლიურშიც“ ტერნისზე (?) არაფერი მატებს ჩაწერილი.

არქივისეული სიგების Тапсац და Тапсац (გვ. 18r 13r) ვარიანტებს საკითხის გარკვევისათვის მნიშვნელობა არა აქვთ (Тапсац ვარიანტი აშკარად დამახინჯებულია).

ტერნისი (?) (შეიძლება ტირნისი, დირნისი, დერნისი და სხვ.) „დავთრის“ დროს ათკომლიანი სოფელია, 5 000 ახჩიანი შემოსავლით.

78. სოფ. ძველი გომი—گوم (I 14, 242; II 16, 238). არქივისეული სიგების Золкум-ი (გვ. 18r, 13r) იგივე თურქიზებული „ძველი გომია“, რომელშიც ძველებრივად ზ თანხმონითაა გადმოცემული. ხოლო: გე→ო. ქართული (თურქისათვის ნაკლები მკვიდრობის მქონე) გ→ქ და ო ხმოვანი პირველი შარცვლის შემდეგ→უ. საერთოდ „გომ“-ის სახელწოდებით საკმაოდ ბევრი პუნქტია ამ ვილაიეთშიცა და საერთოდ საქართველოშიც¹¹. II წიგნში ძველ გომთან კითხვითი ნიშანი უნდა მოიხსნას. ცარიელი სოფელია 2 000 ახჩა გადასახადით.

⁶ სცია, ფ. 74, ს. 48, გვ. 64r.
⁷ შავ. იხ. ნაზ. „კომუნისტი“, № 170, 1948, 27. VIII. „დამკალის შესახებ“ საინტერესო აღწერა იხ. ც. გაბაშვილის წიგნში—ვარძია, თბილისი, 1945, გვ. 34.
⁸ სცია, ფ. 79, ს. 9, გვ. 6r.
⁹ სცია, ფ. 41, ს. 63, გვ. 9r.
¹⁰ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
¹¹ იხ. ზემოთ, გვ. 317.

79. სათესველი თოთხამი—*مزرعة داود خا* (I 14, 242; II 16, 238). ადგილობრივი მოსახლეობა—როგორც ქართველები, ისე სომხები ამ ადგილის სახელს წარმოთქვამენ ფშენივერებით—თოთხამი. რადგანაც „დავთარში“ ა (დ) ასოთი ქართული მკვეთრებია ხოლმე გადმოცემული, შეამოვიკითხე ტოტხამად, რაც, თითქოს, არ მართლდება. არქივისეული სიების *Допукам*-ი (?) და *Дудукам*-ი (გვ. 18r, 13r) უთუოდ გაუგებრობაა.

ამხ. ნიკო ნათენაძის ცნობით თოთხამი დილიცკასთან ახლოა. რუკებზე აღნიშნული არ არის. „დავთარის“ დროს სათესველად აღრიცხული თოთხამი დღეს სოფელია. „საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის დადგენილებით არაგვის სასოფლო საბჭოს გამოეყო სოფლები მაჭატია, კორხი და თოთხამი, ხოლო კარტიკამის სასოფლო საბჭოს—სოფელი ოლავერდი და შეიქმნა მათგან მაჭატიის სასოფლო საბჭო ცენტრით სოფელ მაჭატიაში“¹.

80. მამული ხერთვისის მირლივსი—ფარვანა-ბეგისა—სოფელ ხულგუმოში. იხ. ზემოთ, № 19—სოფ. ხულგუმო, გვ. 319.

81. გამოსაღები დიდი ხორანიის მდინარის თევზზე (I 14, 242; II 16, 238). სახელწოდება ხორანიაზე იხ. ზემოთ, № 23, გვ. 320.

82. სოფ. დირკნალი²—სოფ. *دیرکنا*-თან (?)—*دیرکنا* (I 14, 242; II 16, 238). ნიკო ბერძენიშვილისაგან ჩამიწერია, რომ ამ სოფლის ქართული სახელი დირკნალი-ა. მართლაც დირკ რომ რაიმე მცენარის სახელი იყოს, მაშინ გვექნებოდა დირკ-ნარ-ი, რასოთა დისიმილაციით კი—დირკნალ-ი. ნიკო ნათენაძემ დაადასტურა, რომ ადგილზე ამ სოფელს ქართულად დირკნალს ეძახიან. ამჟამად ამ სოფლის სახელი არმენიზებული ფორმით იხმარება—ტუკჯნა—ბოლო მარცვლის დაკარგვით (სხვათა შორის კოთელიაში ჩაწერილი მაქვს ფონეტიკურად ქართული ფორმა—დირკნა, მაგრამ -ლი მარცვლის შეკვეცივით). ა. ს. პუშკინის სახელობის პედიინსტიტუტის ახალქალაქელმა სტუდენტებმა (სომხებმა) ამ სოფლის სახელად ტრკნა ჩამაწერიეს. რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში *Туркна*-ც გვხვდება³. არქივისეულ საბუთებში გვაქვს აგრეთვე არმენიზებული, მაგრამ სრული ფორმით—*Туркнали*⁴. არქივისეულ სიებში თითქმის სწორი ფორმაა მოცემული—*Деркнал*-ი (გვ. 18v, 13r).

ს. დირკნალის ადგილმდებარეობა გარკვეულია: ხუთვერსიან რუკაზე ზაკვ და არაგვა სოფლების ახლო აღნიშნულია *Туркна*. „დავთარის“ დროს დირკნალი ექვსკომლიანი სოფელია. ამჟამად სოფ. დირკნალი ახალქალაქის რაიონში არაგვა, გომან, ორჯა და ზაკვ სოფლებთან ერთად (ტირკნას სახელით) არაგვის სასოფლო საბჭოში შედის⁵.

¹ ვახ. „კომუნისტი“, 1951, 28. VII-ის № 176 (9030), გვ. 1; შდრ. „село Тотками“ „Заря Востока“, 1956, 1. IX.
² II წიგნში კორექტურული შეცდომით დირნალი-ა დაბეჭდილი.
³ МИЭБГКЗК, III, გვ. 128.
⁴ სცია, ფ. 1012, ს. 3, გვ. 65r.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.

ს. დირკნალის მდებარეობის დასაზუსტებლად ნათქვამია, რომ ის სოფ. *دیرکنا*-თან არის. ეს მოხაზულობა, ვფიქრობ, სავსებით ეთხვევა ტყე-ჯავახეთის ნაპირში შემავალი № 42 სოფლის სახელის დაწერილობას, რომელიც ბედქულაშენად არის ამოკითხული (იხ. ზემოთ, გვ. 289).

83. სოფ. *دیرکنا*—სოფ. ტაბისყურთან (I 14, 242; II 16, 239). დედანში (გვ. 223) მეოთხე ასოს დიაკრიტული ნიშანი არა აქვს. ვერ ვიპოვეთ აგრეთვე სხვა მასალა ტაბისყურთან მსგავსი სახელწოდების პუნქტის არსებობის შესახებ. „დავთარის“ დროსვე გაუქარგილებულა.

არქივისეულ სიებში წერია: *Диркна* და *Диркна* (18r, 13r). შესაძლებელია პირველი მათგანი, როგორც დაწერილობასთან რამდენიმედ შინს შესაბამისად ამოკითხული, ამ სოფლის სწორ სახელწოდებასთან ახლო იყოს (ქაქნაურ-ი, ჩანაურ-ი და სხვ.).

„დავთარის“ ამ ძირითად ტექსტში ახალქალაქის ლიგის აკმეძიის ნაპირს აღწერა ამით თავდება. მაგრამ „დავთარის“ დასაწყისში მოცემულ ე. წ. სიაში აღწერილია აგრეთვე 84-ე სოფლად *دیرکنا*. როგორც ზემოთ II წიგნის სათანადო ადგილას გვაქვს შენიშნული (გვ. 16), სოფლის ეს სახელი ამ სიას სხვა ხელით და უფრო გვიან აქვს სწიწერილი. ვერ ვიპოვეთ აქ კავშირს, თუ რა სოფელი იგულისხმება აქ.

III. ახალქალაქის ლიხე

14. თმოგვის ნაწიე

1. სოფ. მირაშხანი — ميراشان, სათესველითურთ — ميراشخان (I 14, 243; II 16, 239). 1933 წ. ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ მიწერია: „20. VIII-ს სოფ. ღართიდან ჩავედით მირაშხანში. მირაშხანის პირდაპირ, მტკვრის გაღმა არის სოფ. ახჩია და ზედა ვარძია. გვინდოდა ვერტაშის ნა- მონასტრალის დათვალიერება, მაგრამ ვერ მოვასწარი. დაღამებულზე ძლიეს ავედით სოფ. აფნიაში. აფნიიდან გოგაშენში. აქ გვათენეთ ღამე კვლავ სკო- ლის შენობაში სოსო ბალახაძესა და შიო მაისურაძესთან“. მირაშხანი რუკებზე ყველგან აღნიშნულია ღართისა და ქარცების ახლო. „ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე“ გააზრებულად Мирашхан-ი გვაქვს, სხვაგან ყველგან სწორად წერია Мирашхан. ბროსესთან Mirachean-ია¹. არქივისეულ მასა- ლებში ზოგჯერ წერია Мирошхан-ი, რომელიც ახალქალაქიდან ცხენით 9,5 საათის სავლელზე არის², ზისერმანი (გვ. 5) ახალციხიდან 40 ვერსის მან- ძილზეა. არქივისეულ საბუთებში ხშირად შეხვდებით, რომ ერთად იხსენიე- ბიან Киншяки Мирашхан и Верташ³.

„დავთრის“ დროის მირაშხანში 11 კომლია, 1870 წ. კი—2 (ზისერმანი, 5). ახალქალაქის რაიონში სოფ. მირაშხანი ოკამ, აზმანა, ქარცებ და ღართა მოფლებთან ერთად ოკმის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁴.

მირაშხანთან დასახლებული სათესველის სახელი — ميراشان ამოუკითხა- ვად რჩება.

2. სოფ. ზედა ვარძია — وازرديا ასჯ (I 14, 243; II 16, 240), 15. სოფ. ვარძია. სოფ. აფნიასთან — وازرديا (I 15, 249; II 16, 245). ამრიგად, „დავ- თარში“ ორი ვარძიაა აღრიცხული: ზედა ვარძია (Zéda-wardzia)⁵ და ვარძია. სოფ. ზედა ვარძიაში ორი კომლია, ხოლო ვარძია უკვე გაუ- კაცრიელებულია.

„დავთარში“ ზედა ვარძია სახელწოდებაში ზედა სიტყვა არაბ- თურქულ ასჯ (= ziyade 'მეტი', 'მომეტებული') სიტყვასთანაა გააზრებული.

¹ M. Brosset, Rapports..., II, გვ. 173.
² სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 10r; ფ. 73, ს. 157, გვ. 12v.
³ იქვე, ფ. 77, ს. 58, გვ. 25r.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ რუსულად ცალკე დაბეჭდილი სია.
⁵ მ. ბროსე, Rapports..., II, 159.

ხუთვერსიან რუკაზე ზედა ვარძია აღნიშნულია მტკვრის მარცხენა ნაპირას. ზედა ვარძია მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირას, 3-4 ვერსზე ცნობილი ვარძიის მონასტრიდან. მისი მოსახლეობა შედგება 5 კომლისაგან⁶. ამავე ავტორს კიდევ აქვს ვარძიაზე ცნობები: „ვარძია თმოგვიდან რამდენიმე ვერსის მანძილზე მდებარეობს, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. იგი შედ- გება ზედა ვარძიისა და ქვედა ვარძიისაგან. პირველი 3-4 ვერსით ზევითაა მდებარე...“⁷ ამრიგად, „დავთრის“ ვარძიას დ. ბაქრაძე ქვედა ვარძიას ეძახის.

ზედა ვარძია ასპინძის რაიონის ნაქალაქევის სასოფლო საბჭოში შედო- რდა ნაქალაქევი, ანაკეთ, ბერთაყანა, მარგასტანი, ჯოლდა (=ქოლდა) და თმოგვი სოფლებთან ერთად⁸.

„ვარძია (ისტორი და აზნისი *701, გვ. 500), სიდიც განმარტებულ- ბელი; კლდეში გამოკვეთილი მონასტერი იყო; ესე ვარძია პირველად დიეწყო სანატორელსა მამასა მისსა გიორგისა და მისმა ასულმა თამარ მეფემ აღოს- რულა (იქვე *697, გვ. 494)⁹.

3. სოფ. თმოგვის ციხის რაბათი وازرديا სათესველითურთ — وازرديا مزرعة مع مومك (I 14, 244; II 16, 240), ახალქალაქის ლიხეს ნიალის- ყურის ნაწიე—3. სოფ. ზედა თმოგვი مومك ასჯ (I 15, 250; II 17, 246). ამრიგად თმოგვი ორია: ციხე თმოგვი თავისი სამოქალაქო მოსახლეობით (რაბათი) და ზედა თმოგვი (ზღრ. „თმოგვი“—ცა შსა დოშა *519, გვ. 287... მოხსენებულია აგრეთვე „ციხე თმოგვისა—მტნე ქა *450, გვ. 227...“)¹⁰. რომელიც თმოგვის ნაწიეში კი არ შედის, მომიჯნავე ნიალისყურის ნაწიეშია. თმოგვის ციხის რაბათის მოსახლეობა აღწევს 69 კომლს, ხოლო ზედა თმოგვი 17 მოსახლეა.

... თმოგვი ძვეს წუნდასა და ვარძიას შუა, მტკვრის მარცხენა ნაპირ- ზედა. ზედა თმოგვი პატარა მდინარით ორ ნაწილად არის გაყოფილი: ქვედა თმოგვი, ან საკუთრივ ქალაქი მდებარეობდა პატარა მდინარის მარცხენა ნაპირას, ხოლო ზედა თმოგვი კი კლდეზე, ამ წყლის მარჯვენა ნაპირს... თმოგვის დაყოფა ზედა და ქვედა თმოგვად ჩვენ დრომდეც ძალაში დარ- ჩა¹¹. ზედა თმოგვი 12 ვერსის მანძილზეა ხერთვისიდან, 17 კომლიანი მოსახ- ლა¹².

⁶ Д. Баградзе. Кавказ в древних памятниках христианства. 55. — გვ. 28, 29.
⁷ იქვე, გვ. 45.
⁸ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია.
⁹ იქვე, სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ რუსულად ცალკე დაბეჭდილი სია.
¹⁰ იქვე, სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ რუსულად ცალკე დაბეჭდილი სია.
¹¹ იქვე, სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ რუსულად ცალკე დაბეჭდილი სია.
¹² იქვე, სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ რუსულად ცალკე დაბეჭდილი სია.

ლეობით¹. კ. ზისერმანი (გვ. 8) 1870 წ. ზედა თმოგვისათვის 17 კომლს უჩვენებს.

თურქულად თმოგვი სიტყვა ასეა ტრანსკრიბირებული كموگ; პირველი ორთანხმოვანიანობა თავიდან აცილებულია უ (y) ხმოვნის ჩართვით, ხოლო გვ კომპლექსში ვ თანხმოვანი ჩამოვარდნილია (ზღრ. ზაკვი-ი->كج, სირგვი-ი->كسر და სხვ.) და გ-ს წინ ე ხმოვანია გაჩენილი: თ უ მ ე გ. რადგანაც სიტყვის ბოლოში ხმოვლი მტერი ყრუედება, თურქულ წარმოთქმაში ჩვენ უნდა გვექონდეს თ უ მ ე კ—tümek; ბოლო მარცვლის mek-ად ჩამოყალიბების შესაძლებელია ხელი შეუწყოს თურქული მასდარის—mek აფიქსთან გააზრიანებამ. არქივისეულ I სიაში ეს სახელწოდება ძალიან დამახინჯებულია, ხოლო II-ში იკითხება Тамик (18r, 13r). ნ. ბროსესთანაც ყველგან სწორად არ არის ეს სახელი—Тюмюк და შემდეგ კი Zeda Thmogwi და სხვ.² რუსულადაც ხშირად გვაქვს Тюмюк-ი³ და უფრო უარესიც—Зелат Могви⁴ (←Зела Тмогви).

„თმოგვის“ არმენიზებული ფორმები მოჰყავს პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგს ოვ. თუმანიანის პოემის „თმოგვის-ციხის ალება“ წინასიტყვაობაში: თმკაბერდი (თმკა-თმოგვი, სომხ. ბერდი-‘ციხე’), თმუკ, თმბუკ და თმოკ (=თმოგვი)⁵.

თმოგვის რაბათთან დასახლებული სათესველის სახელი وراش (ელიაური?) ჯერჯერობით ამოუკითხავად რჩება. ამავე რაბათის აღწერის დასასრულს იხსენიება ჩაირი ساكوش (I 245; II 241), რომელიც შესაძლებელია =საქოშეთი (?), საგუშეთი (?) და სხვ. იყოს.

4. სოფ. ანაკეთი — كاتنا (I 14, 245; II 16, 241). ეს დაწერილობა დიაკრიტიული ნიშნებითაა და კარგად იკითხება, ოღონდ „დავთრის“ შემდგენელი აქ უთუოდ ცდება, ამხ. ნიკო ნათენაძის ცნობით თმოგვთან ახლო ფანაკეთი არ არის—ანაკეთია (ფანაკეთი ჩვენ გვექნება მომდევნო ნიალისყურის რაიონში, სოფ. № 13). შემდეგ ეს დადასტურდა ოფიციალური სიითაც, სადაც ნაჩვენებია სოფ. ანაკეთი, რომელიც ასპინძის რაიონის ნაქალაქევის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ნაქალაქევი, ბერთაყანა, ზედა ვარძია, მარგასტან, ჯოლდა და თმოგვი სოფლებთან ერთად⁶. არქივისეულ მასალაშიც იხსენიება Зимоуник Анакет-ი ხუთკომლიანი მოსახლეობით⁷. ამრიგად, „დავთრის“ თმო-

1. შისერმანი, Города... გვ. 64-69; აგრეთვე და განსაკუთრებით თმოგვის მდებარეობისათვის იხ.: ც-გაბაშვილი, ვარძია, თბილისი, 1945, გვ. 32-34.

2. Д. Баградзе, Кавказ в древн. в.м. христианства. 56.

3. Rapports... II, 113, 154, 155, 165.

4. СМНЭБГРЗК, I, 83-248.

5. სცია, ფ. 1012, ს. 63, გვ. 9r.

6. პოე. თუმანიანი, თმოგვის-ციხის ალება, პოემა, თარგმანი სომხურიდან და შესავალი წერილი პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, თბილისი, 1939, გვ. 10.

7. საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ დაბეჭდილი სია; აგრეთვე კ. ზისერმანი, 5.

8. სცია, ფ. 414, ს. 27, გვ. 6v; ფ. 73, ს. 157, გვ. 11v.

გვის ნაპირისათვის დასახლებული სოფელი ფანაკეთი ანაკეთი უნდა იყოს.

„დავთრის“ დროის ანაკეთი პატარა, ექვსკომლიანი სოფელია.

5. სოფ. كاتنا. წუნდასთან (I 14, 245; II 16, 242). თმოგვის ნაპირისათვის ჩვენ ნაქალაქევი ყოფნის დროს შრავალი ნასოფლარის სახელები ჩავიწერეთ, მაგრამ ამ დაწერილობას არც ერთი არ უდგება: ჩვენ უნდა გვექონდეს ლაპარაკი იმაზე, რომ არაბული ბოლოკიდური კ და ت ასოები სიამკათის დამწერლობაში ერთნაირად იწერება და მათი გარჩევა ძნელია. ამდენად შეიძლება მართალი იყოს ე. წ. არქივისეულ სიებში ამ სოფლისათვის მოცემული Гоманет სახელწოდება (გვ. 18r და 13r). გ-ით შეიძლება ვადმოვიტყუოთ იყოს გ თანხმოვანი, ხოლო ორი ბოლოკიდური ასო კ და ت იყოს—كاتنا. ამ სოფლისათვის ორი კომლია ნაჩვენები.

6. სოფ. წუნდა და داو, დაეხანტა სათესველითურთ — داو (I 14, 246; II 16, 242). წუნდა, რომელსაც ძველ საქართველოში წონდა და აც წერდნენ, ქალაქი იყო: „და დასხდეს წონდას ქალაქსა...“¹ წუნდა ჯავახეთის ერისთავის საჯდომი ადგილია; აერთი ვაგზავნა წუნდას ერისთავად და მისცა ფანავართგან ვიდრე თავდამდე მტკურისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა-არტანი² და სხვაგან. მ. ბროსეს Tsounda—აქვს³. არქივისეული სიების Зунта და Сунта (გვ. 18r, 13r) უნდა შესწორდეს Цунда-დ. ვახუშტის თან ამ სოფლის სახელად წუნდა-ა მოცემული⁴. წუნდა ვიღაცა რუკაზე (მათ შორის „საქ. ისტორიულ რუკაზედაც“) აღნიშნულია⁵. „Цундская церковь расположена в Хертвисском уезде, в 48-ми верстах от г. Ахаланха, среди внешней деревни Цунда, заключающей в себе только 12 дворов жителей...“⁶ „წუნდა მდებარეობს მტკურის მარჯვენა ნაპირზე და წარმოადგენს მშვენიერს, მწვანით შემოსილს გვერდობას მტკურის ხეობისას“⁷.

სოფ. წუნდასთან აღწერილია აგრეთვე სათესველი داო დაეხანტას სახელწოდებით. პირველი ნაწილი ამ სახელწოდების ახლო ამოუკითხავად რჩება. მეორე ნაწილი კი ნაცნობი სიტყვაა—დაეხანტას სახელწოდებით აკშეპირის ნაპირში ორი სოფელია აღწერილი: № 13. დიდო დაეხანტა და

1. ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული წესი, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942, 140; აგრეთვე: ვახუშტი, აღწერა საქართველოსა, II, 124, 130, 133; Па. Поселении, Города... გვ. 72 (Цуна); II. II. Ростомов. დასახლებული ნაშრომი, გვ. 124-125.

2. ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული წესი, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, გვ. 17; შერ. ოვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 34.

3. Rapports..., II, 164; წუნდას შესახებ აგრეთვე: МАК, XII, გვ. 59.

4. ვახუშტი, იქვე.

5. წუნდის მდებარეობის შესახებ სპეციალურად: ც. გაბაშვილი, ვარძია (ვახუშტი), თბილისი, 1945, გვ. 27-29.

6. Д. Баградзе. Кавказ в древних памятниках христианства. გვ. 124; К. Шиссер-ман, 5.

7. ი. ხ-შე. ახალქალაქის მახოა. „ივერია“. 1859. № 187.

№ 44. პატარა დაეხანდა (იხ. აქვე, გვ. 314). ტერიტორიულად წუნდა, რომელთანაც დაეხანდა სათესველი იხსენიება და ქილდა, რომელთანაც აკშეპირის დაეხანდები მდებარეობენ, შორს არ არიან და ამდენად ეს დაეხანდა სათესველიც უთუოდ ამ დაეხანდა სოფლებთანაა დაკავშირებული.

7. სოფ. ჭაქკარი — چاچكار (I 15, 246; II 16, 242). „დავთრის“ დროის ჭაქკარი 14 კომლიანი სოფელია. ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ მიწერია: „19. VIII-ს დილით ახალქალაქიდან წამოვედით ვაჩიანის გზით სოფ. გოგაშენში. გოგაშენს ქვემოთ, მტკვრის ორთავე ნაპირას ამჟამად ბაღებია და ამ ადგილს ჭაქკარს ეძახიან (ჭაქკარის ვალმა ნაპირი ვარძიის მონასტრის ქვემოთაა. გამოღმა (გოგაშენისაკენ მდებარე) ჭაქკარში დარჩენილია ნასახლარების კვალი“ (გვ. 20. შდრ.: „ვანის ქვაბებიდან გზატკეცილი აღმართ-დაღმართით ჭაქკარის—გამოღმა ჭაქკარის—ბაღებზე მიიქლაკნება)“. ვინაიდან ახლა ჭაქკარში მოსახლეობა სრულებით არ არის, ხოლო ჭაქკარის ზემოთ მდებარე აწინდელი სოფ. გოგაშენი „დავთრის“ დროს სათესველად (ალბათ, ჭაქკარელების სათესველად) არის აღრიცხული. საფიქრებელია, რომ ჭაქკარელები შემდეგში გოგაშენად წოდებულ ადგილას დასახლდნენ და თავიანთი ნასახლარი—ჭაქკარი ბაღებად აქციეს. ეს ვითარება დასტურდება ერთი საბუთითაც, სადაც ჭაქკარი და გოგაშენი ერთ ერთეულად არის აღრიცხული: Чачкар (она же Кокочен)² на пять тысяч ахчех³. მართლაც „დავთრის“ გოგაშენს შეწერილი აქვს 500 ახჩა და ჭაქკარს 4 500; ამათი ჯამი სწორედ 5 000 ახჩას იძლევა. ხუთვერსიან რუკაზე ვარძიასა და გოგაშენის ქვემოთ აღნიშნულია Кут. Чачка.

8. სათესველი გოგაშენი — گوغاشين (I 14, 247; II 16, 243). როგორც წინა პარაგრაფში ვთქვით, გოგაშენი ამჟამად სოფელია ახალქალაქის რაიონში და გოგაშენის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც აერთიანებს გოგაშენის გარდა აფნია და დანკალ სოფლებს⁴. „დავთრის“ დროს კი გოგაშენი სათესველი იყო, ხოლო ჭაქკარი—სოფელი („დღიურიდან“ ამოწერილი ცნობები გოგაშენზე იხ. ზემო პარაგრაფში).

არქივისეული სიგების Кокочен ფორმა (გვ. 18r, 13r) აგრეთვე არმენიზებულია.

9. სოფ. ვანისხევი — وانسخو (I 14, 247; II 16, 243). „დავთრის“ დროს სამკომლიანი სოფელია. არქივისეული სიგების Банисхел და Банисхев-ი (18r, 13r) სწორი არაა. სოფ. ვანისხევიც ვანისქვაბის (ვანი-ვაპანი)

¹ ც. გაბაშვილი, ვარძია (გზამკვლევი), გვ. 40.
² უნდა იყოს Кокочен, რაც არმენიზებული გოგაშენ-ია.
³ სტია, ფ. 223, ს. 1, გვ. 30r.
⁴ საგადასახადო ობიექტთა სიაში, რომელიც „დავთრის“ ამ ნაწილს უსწრებს წინ (I, გვ. 14; II, გვ. 16), სათესველი გოგაშენი მე-9-დაა აღრიცხული, ხოლო ვანისხევი კი—მე-8 დ.
⁵ საქ. სსრ. აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, 19.

ხეობაში უნდა ყოფილიყო, ამჟამად მისი ადგილმდებარეობა ზუსტად ცნობილი არ არის. წერილობით ცნობა ვანისხევის შესახებ მეფერი არ არის. ვასული საუკუნის 30-იანი წლების საბუთში წერია: Пустопорожнякая земляная земля ... Банисхов¹ (ეს Банисхев რომ უთუოდ „დავთრის“ ვანისხევის იდენტურია იქიდანაც ჩანს, რომ ნახსენებია ამ ხეობაში შედივალ შირაშხან, ნივირძიებ და სხვა პუნქტებთან).

10. სოფ. სკო (?) (I 15, 247; II 16, 243). გალქაციელებული სოფელია. ამ ნასოფლარის სახელწოდების ამოსაქიბხაყად ზეენ მასალის ეერ მივაკვლიეთ.

11. სოფ. ვაშლობი მეორე ვაშლობ უბნითურთ — واشلوب (I 15, 247; II 16, 243). საკმაოდ მოზრდილი სოფელია, რომელშიც აღრიცხულია 22 კომლი. თმოგვის ნაჭიფეს ზონაში ვაშლობი არც ერთ რუკაზე არ არის აღნიშნული. პეტრე მაზნიაშვილმა ჩამაწერინა, რომ ვაშლობი წუნდიდან 4 კილომეტრზე არისო. ამ ცნობის დამადასტურებელი მასალა ჯერჯერობით არა ჩანს.

12. სოფ. ვანისქვაბი وانسخو (I 15, 248; II 16, 244). ქვაბ სიტყვის ვა კომპლექსი ო ხმოვანში გადადის და ამიტომ არაქართულ მოსახლეობაში ეს გეოგრაფიული სახელი ვანისქობ და შემდეგ კიდევ ვანისქობ ადაც წარმოითქმოდა. ლ. ზაგურსკის, მაგალითად, ადგილობრივ არაქართულთა წარმოთქმის მიხედვით ამ ადგილის სახელად Банис-ადამი აქვს ჩაწერილი². არქივისეულ სიგებში Банисхон-ი წერია (გვ. 18r, 13r). „წესისური დავითნის ქრონიკაში“ ამ ადგილს ეწოდება ვანისქუაბი: „ორშაბათს ვანის ქუაბს მოვადექით, და ოთხშაბათს იერიშით ავიღეთ...“³ ვანისქვაბის მდებარეობა ექ. თაყაიშვილს სწორად არა აქვს განსაზღვრული. მისი „როიო სამცხეში“, გურიის ქედის განტოტებაზე არის მონასტერი ვანა, რომელთანაც ვახუშტი ქვაბულებსაც აღნიშნავს⁴. ჩვენი ვანისქვაბი კი ვარძიის თმოგვის ხეობაშია. ვანისქვაბი საქართველოს სამონასტრო ისტორიაში კარგად ცნობილი იგივე ვაპანის-ქვაბია. „ვაპანის ქვაბთა განგების“ გამომკვნიმელმა ლ. მუსხელიშვილმა აღნიშნა, რომ „ვაპანის ქვაბებს“ უწოდებდნენ⁵. მათი ხმოვნის დაკარგვა ხმოვნების წინ დამახასიათებელია თანამედროვე ქართლისათვის“. „ვაპანის ქვაბ“ში 3 დაიკარგა და ორი ა-ს შერწყმით მიღებულია „ვანის ქვაბი“. მ. ბროსეს Wanis-Kwabi აქვს (Rapports... II, 164).

¹ სტია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 11r; აგრეთვე ფ. 74, ს. 2; ვანისხევი და ვანისქვაბი იხ. აგრეთვე: სტია, ფ. 1012, ს. 11, 88. 1r.
² Л. Загурский, Поездка в Ахалцехский уезд в 1872 г. Записки Кавк. Общ. Ист. Ки. VIII, 83. 59.
³ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1890, გვ. 90.
⁴ Три хроники, გვ. 194, შენიშვნა 2.
⁵ ვაპანის ქვაბთა განგება (XIII ს.) გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბილისი, 1939, გვ. 9-10.
⁶ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბილისი, 1953, გვ. 24-25.

ვანისქვაბის მდებარეობა ც. გაბაშვილს ასე აქვს განსაზღვრული: „დაახლოებით ორი კილომეტრის მანძილზე თმოგვიდან და 16 კილომეტრის მანძილზე ხერთვისიდან, ზევით შუა გაკვეთილ კლდეში მოჩანს გალაენის კედლებით შემოზღუდული ვაჭანის ქვაბები“¹. 1933 წელს ჯავახეთში სოგზაურობის დროს პროფ. ნ. ბერძენიშვილი და მე ვანისქვაბში ავედით, „დღიურში“ მიწერია: „21. VIII-ს მირიან ნათენაძე ჩამოგვყვა გოგაშნიდან ვანისქვაბში. მასთან ერთად ჩვენ, მიუხედავად ძლიერ სახიფათო გზისა, ავედით მაღლა მთაზე მდებარე ეკლესიის დასათვალიერებლად. ეკლესიის კედლებზე ბევრი მინაწერია გაკრული ხელით. ზოგი მათგანი ნიკომ გადმოიწერა. ქვაბულიც რამდენიმეა“ (გვ. 20, 22).

13. სოფ. ავაზანა—**اوازان** სათესველით ვანისქვაბთან—**اوازان** (I 15, 249; II 16, 244). 1841 წლის საბუთში ქაქკართან ერთად იხსენიება **Авазан на 3250 ахем**. ნიკო ნათენაძის ცნობით „ავაზანა ვანისქვაბის ზევითაა, ახლა გოგაშნის ნაწილს შეადგენს; ამ ადგილს რკინის-წყაროსაც ეძახიან, კარგი წყალია მიღებით ჩაყვანილი“. არქივისეულ სიებშიც **Авазан** გვაქვს (18r, 13r).

სოფ. ავაზანა „დავთრის“ დროს უკვე გაუკაცრიელებულია. ავაზანასთან დასახლებული სათესველ **აკაკ**-ის სახელწოდება ამოკითხული არ არის.

14. სოფ. ალაგი—თმოგვის რაბათთან—**اگي** (I 15, 249; II 16, 245). უკაცრიელი სოფელია. ნ. ნათენაძის ცნობით ზედა თმოგვისა და ვარძიას შუა არის ბალები და ამ ადგილს ეძახიან **ალაგურსო**. „თმოგვის ვიწროებს იქით მტკვრის ხეობა ოდნავ ფართოვდება. მარჯვენა მხარეს მოჩანს სოფ. ზედათმოგველების ბალების ე. წ. **ალაგურების** გამწვინებელი მასივი, მტკვრის გაყოლებით იფნარ-ჩარიგებული, მარცხნივ გამოდის—ე. წ. ხოსიტა-შვილების ქალა (სოფ. გოგაშნის ბალებია)“...² ამრიგად, ეჭვი არ უნდა იყოს, რომ „დავთრის“ **ალაგი** და ამჟამად დაღასტურებული **ალაგური** ერთი და იგივე ადგილია. თურქ-მოხელეს ურ მარცვალი ჩაუგდია. შესაძლებელია ეს დამახინჯება ინფორმატორის მიზეზით იყოს გამოწვეული.

15. სოფ. ვარძია სოფელ აფნისასთან—**وارزيا** (I 15, 249; II 16, 245). იხ. ზემოთ № 2, სოფ. ზედა ვარძია, გვ. 360.

16. სოფ. **اوازان-س**. აგარასთან (I 15, 249; II 16, 245). ეს სოფელი ნიალისყურის აგარასთან ახლო მდებარედ ითვლება. პარველი ნახევარი სიტყვისა **ავა** შეიძლება წმინდა სიტყვა იყოს; მაგრამ წმინდა ვალე, ან წმინდა ვალიც ცნობილი არ არის. არქივისეული სიის **Зунтавани**-ც არ უნდა იყოს სწორი (გვ. 18r). ეს სოფელი „დავთრის“ დროს უკვე ცარიელია.

¹ ც. გაბაშვილი, ვარძია (გზამკვლევი), თბილისი, 1945, გვ. 36; აგრეთვე: Г. И. Ткешелашвили, Вардзия, Тбилиси, 1951, стр. 76.
² ც. გაბაშვილი, ვარძია (გზამკვლევი), თბილისი, 1945, გვ. 36.

17. სოფ. ელ იასუბანი, ზედა ვარძიასთან—**اياسوان** (I 15, 249; II 16, 245). ამოკითხული უნდა იყოს სწორად; მაგრამ ისეთი სოფელი ან ნასოფლარი ამჟამად რუკებზე არსდ არა ჩანს. ნიკო ნათენაძის ცნობით: „ელ იასუბანი ქაქკრის პირდაპირაა, გამოდის; გოგაშნილების მალეშია“. ორთავე არქივისეულ სიაში **Аиасуван**-ი გვაქვს (18r, 13r).

18. სოფ. **اواس** სოფ. **اورو** და **დუმელქასთან** (I 15, 249; II 16, 245). I წიგნში (გვ. 249) მეორე სოფლის სახელად **اورو** (?) მიწერია. ახლი რომ ვაკვირდები ისევე ეს პირველი ვარიანტი, ე. ი. **اورو**, უფრო სწორია (იხ. დუდანო, გვ. 229). სოფელი „დავთრის“ დროს უკვე გაუკაცრიელებულია. ამოკითხვა ვერ მოხერხდა. ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს. ამდენად არაა გამორიცხული, რომ შესაძლოა **اورو** კი არაა, იყოს მასთან ამოკითხულობის ერთ-ერთი ვარიანტი იქნებოდა **საშელა**; როგორც ეს არქივისეულ სიებში გვაქვს—**Амелна** (18v, 13r).

19. სოფ. ხორიკეთი—**خوركيت**—სოფ. ანაკეთთან (I 15, 249; II 16, 245). არქივისეულ სიებში ამ სოფლის სახელად წერია **Хуркет**-ი (გვ. 18v, 13r). ახე ამოკითხულობისათვის არაკითარი სიფუძველი არ არსებობს. ე. ი. მოხაზულობის თვალსაზრისით თეორიულად ეს შესაძლებელია, მაგრამ პრაქტიკაში ასე იყო თუ არა, არ ვიცით. არქივისეულ მასალებში აღმოჩნდა ერთი გეოგრაფიული სახელი, რომელიც საესებით ფარავს ამ დაწერილობას. 1832 წლის ერთ „საქმეში“ მოყვანილია სია იმ სოფლებიდან, რომლებიც თურქეთიდან ქრისტიანთა გადმოსახლების კომიტეტმა (**Комитет переселенцев**) შეისყიდა ახალქალაქელ კაპიტნის მუთა-ბეგისაგან. ამ სოფლებში თმოგვის, დანიეთთან, კემურდო და სხვებთან ერთად დასახლებულია **Хорикет**, ამრიგად, ჩვენი **خوركيت** სოფლის სახელი **خوركيت** || **Хорикет** უფროა, (თუმცა ამ სოფლის სახელად **Хорикет**-იც გვხვდება).

20. სოფ. **اورو** ყუჩაბეთ ციხითურთ—**اورو** (I 15, 249; II 16, 245). გაუკაცრიელებული სოფელია ვერჯერონით ამოკითხვად დარჩა. ამ სოფელთან ისტინება ყუჩაბეთ ციხე, რომლის დამწვრობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს და, ამდენად, ამოკითხვა სწორია. არქივისეული სიების ნიაგდებით ამ პუნქტის სახელად **Хуркет**-ი გვაქვს (18v, 13r) რაც საესებით შესაძლებელი ვარიანტია: ოღონდ ამდენადვე შეიძლება „**ორლა-ვერ**“იც იყოს, ნულავერი იყოს და სხე.

21. სოფ. გრორგიწმინდა ზედა თმოგვისთან—**گورگور** (I 15, 249; II 16, 245). გაუკაცრიელებულ სოფელია ადრინდელი. მისი მდებარეობა მითითებულია ზედა თმოგვისთან, მაგრამ მომდევნო დაწვით სოფელზე ნათქვამია, რომ ის (დანეთი) გიორგიწმინდასთანაა (იხ. ქვემოთ, № 22). ჯავახეთში სოგზაურობის „დღიურში“ კი მიწერია „დანეთისა და ზედა ვარძიას შორის არის ნასოფლარი გოგარ წმინდა (გვ. 24). საფიქრებელია,

¹ სტია, გვ. 47, ს. 76, გვ. 4r, 5r.
² იქვე, გვ. 1012, ს. 23, გვ. 38r.

რომ აწინდელი გოგარწმინდა და „დავთრის“ გიორგიწმინდა ერთი-
და იმავე პუნქტის სახელი იყოს. ამ პუნქტის სახელი არქივისებულ მასალაში
უფრო გადამახინჯებულია: Егерцинда напротив деревни Данет; გვხვდება
Kortachinda-ც¹.

22. სოფ. დანიეთი სოფ. გიორგიწმინდასთან—دانا (I 15, 249; II 16, 245).
ადგილობრივ ამ პუნქტის სახელია დანიეთი, თუმცა საბუთებში დანიეთიც
გვხვდება. ხერთვისის ნაპიჯეში ჩვენ გვქონდა დანიეთ სათესველი², რომელიც,
ცხადია, ამ თმოგვის ნაპიჯეში მდებარე სოფ. დანიეთის მიჯნაზე უნდა
იყოს. სოფ. დანიეთმა ჩვენ დრომდე მოაღწია: ასპინძის რაიონის შალოშეთის
სასოფლო საბჭოში დანიეთი შედიოდა შალოშეთ, ზედა თმოგვ და თო-
ლერთა სოფლებთან ერთად³. თუ, სახელდობრ, რა მიმართებაშია თმოგვის
სოფ. დანიეთი ხერთვისის სათესველ დანიეთთან სპეციალისტ-გეოგრაფოსებმა
უნდა გაარკვიონ.

XIX საუკ. Данет-ი იხსენიება როგორც დაუსახლებელი სახაზინო ად-
გილი: Цундини же жили до последнего времени на владельческой зем-
ле, а ныне проживают в казенной пустоши Данет⁴.

¹ სცია, ფ. 79, ს. 18, გვ. 60r; იქვე, ფ. 47, 6. 76, გვ. 4r, 8r.
² იხ. ზემოთ, სათესველი № 38, გვ. 264.
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია.
⁴ Св. МИЭБКЭК, III, გვ. 20.

III. ახალქალაქის ლიწა

15. ნიალისურის ნაპიჯე

1. სოფ. არტახი—اردا (I 15, 250; II 17, 245). ამ სოფლის ქარ-
თული სახელია არტახი; თურქ მოხელეს قاجار უწერია, რადგანაც არტახის
ბოლოცდღერი ხ თანხმოდანი მას დიალექტური ც-ის მონაცვლე ხ ქვონია
(ქართ. ტ მკვეთრი კი ჩვეულებრივად შესაბამისი შედგითი აქვს: გადმოცემუ-
ლი). ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე ქარხანეთთან ახლო აღნიშნულია
Artax-ი. მ. ბროსესაც Artakh-ი აქვს¹. არქივისებულ სიგეში Artax-ია (18v,
13r) და საბუთებში Artax-იცაა².

სოფ. არტახი ასპინძის რაიონის ნიალის სასოფლო საბჭოში შედიო-
და ნიალა, გავიო, ზემო ვარნეთ და ქარხანეთ სოფლებთან ერთად³. „დავ-
თრის“ დროის არტახი 14 კომლიანი სოფელია. 1270 წ. მისში ირიცხება
4 კომლი⁴.

2. ჩაირი ქართაბი და ܐܚܪܐ სოფ. ხინჯირთან—ܐܚܪܐ (I 15, 250;
II 17, 246). პირველი ჩაირის სახელი ქართაბი კარგად იკითხება; მეორე
ჩაირის სახელი კი ვერ ამოვიკითხეთ. ეს ჩაირები ნაპიჯეში სოფ. ܐܚܪܐ
ხინჯირთან მართალია. მე ეს ܐܚܪܐ-ხეტიზად მჭონდა ამოკითხული (იხ. I და
II წიგნში); მაგრამ ეს სწორი არაა. ჯერ ერთი—ხეტიზა მდებარეობს და სოფ-
ლად აღრიცხული იყო ქაქარაქის ნაპიჯეში⁵ და ნიალისურის ნაპიჯეში შემ-
ვალი პუნქტი ხეტიზასთან ახლო ვერ იქნება (ჩვენ ამ პუნქტს კიდევ შევხვდებით
№ 28-სთან რომ მივალთ).

ამ ჩაირის სახელად არქივისებულ სიგეშიც (Artax-ია (18v, 13r).

3. სოფ. ზედა თმოგვი—توما (I 15, 250; II 17, 245). იხ.
ზემოთ, გვ. 361 № 3. თმოგვის ციხის რაბათი თმოგვის ნაპიჯეში.

4. სოფ. ზემო ნიალა—ܐܘܠܐ (I 15, 251; II 17, 247), 10. სოფ.
ქვემო ნიალა—ܐܘܠܐ ܕܢܝܐ (I 15, 253; II 17, 248). ამოვიად, დასახლებულ-
ლია ორი ნიალა—ზემო და ქვემო, ხოლო თემო ნიალისურის.

¹ M. Brosset, Rapports... II, გვ. 158; აგრეთვე СМІЭБКЭК, I, გვ. 248.

² სცია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 48v.

³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—ასპინძის რაიონი.

⁴ K. Haccermann, 10.

⁵ იხ. ზემოთ, გვ. 239, № 56.

რომლის სახელითაც ცნობილია ეს ნაპიჯე (Niala, canton Nialis-Qour)¹, დასახლებულ პუნქტად არც „დავთარში“² და არც ჩვენ დრომდე მოღწეული ვახუშტი კი შემდეგ კონტექსტებში ასახელებს ნიალის ყურის მთას: „ფოსოს (ან ჩუღურეთს) აქუს აღმოსავლით მთა ნიალის-ყურისა...“³; „ქეორეჯერ ნიალისყური ჯავახეთის სამხრეთ საზღვარია: „სამჯრით მთა ნიალის-ყურისა...“⁴ და სხვ. ამრიგად, ნიალისყურის მთის სანახებში მდებარე სოფლები გაერთიანებულია ნიალისყურის ნაპიჯეში. ხუთეგრისიან რუკაზე ლეპისთან ახლო აღნიშნულია Ниаля ცალკე და P. Д. Ниаля კიდევ ცალკე⁵. ახსენიება აგრეთვე ნიალის ველი: „ნიალის ველი და ხინგრის წყალი უკვე ჯავახეთს ეკუთვნოდნენ (ისტორი და აზრნი 652-653, გვ. 439)“⁶.

„დავთარის“ დროის ზემო ნიალაში 4 კომლია, ხოლო ქვემოში—16. ზემო ნიალისათვის იყო ერთი ნიალა, ისევე როგორც კ. ზისერმანიც 36 კომლიან, ერთ ნიალას ასახელებს 1870 წ. (გვ. 10). ეს ნიალა ასპინძის რაიონში იყო ცენტრი ნიალის სასოფლო საბჭოში, რომელიც აერთიანებდა ნიალა, არტახ, გავეთ, ზემო ვარნეთ და ქარზამეთ სოფლებს⁷.

5. სოფ. გელციხა (?)—خاكر (I 15, 251; II 17, 247). არქივისეულ სიებში ამოკითხული ჩილტხე (18v) და Гилиска (13r) — შეცდომია. პირველი ნახევარი სიტყვისა ქრას ნიშნავს, არ ვიცით. თუ ეს გელ (←მგელ-) სიტყვას გამოხატავს, მაშინ გვექნება გელციხა || გელსიხა, რაც იგივე გადათურქულებული მგელციხეა; მაგრამ აქ მგელციხე მოსალოდნელი არ არის. მგელციხის (ქურდ-კალყასი) ნაპიჯე ცალკეა აღრიცხული და მგელციხის სახელწოდებით პუნქტი იქ არის⁸. ამავე დროს შესაძლებელია ხაკ დაწერილობა მგლისხევე პუნქტის სახელს გადმოგვეცემდეს: მგლისხევე → გლისხევე → გლისხა⁹. თავიდანვე მ ასეთ პოზიციასი საერთოდ იკარგება ასევე, როგორც ზოგჯერ ბოლოკიდური თანხმოვანიც (შდრ. გრიალ → გრია, აქვე, გვ. 279). მაშასადამე, სავსებით შესაძლებელია, რომ ხაკ თურქი ჩამწერის მიერ აღქმული მგლისხევე იყოს, ხოლო მგლისხევე პუნქტი ამ დამოგებისათვის (მირაზხანი, ფია, ნავარძიევი) ცნობილია¹⁰ და შესაძლებელია

¹ მ. ბროსე, Rapports... II, 156.
² აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 130.
³ იქვე, გვ. 131.
⁴ იხ. თანდართულ რუკაზე ზემო და ქვემო ნიალები.
⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ვრის ისტორია, II, 52; „საქ. ისტ. რუკაზე“ სათანადო ადგილას აღნიშნულია ნიალის ველი.
⁶ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“.
⁷ იხ. ქვემოთ: 18. მგელციხის ნაპიჯე ჩილდირის ლივნი; შდრ. Три хроники, СМОМШ, 28, გვ. 197.
⁸ Г. М. Гаприндашвили, О некоторых особенностях пещерных комплексов в окрестностях Вардзия, АН Груз. ССР, VII научная конференция аспирантов и молодых научных работников. 21-31 мая 1956 г. План работы и тезисы докладов. Тб., 1956, стр. 1.

ამ სახელით სოფელიც ყოფილიყო. ამრიგად, მგელციხე თუ მგლისხევე უფიქრობ მგლისხევი. საქირთა მაინც დამატებითი ცნობები.

ეს სოფელი „დავთარის“ დროს საკმაოდ მოხრდილია; მასში 15 კომლი მოსახლე ჩრიცხება.

6. სოფ. ახჩია, ქუნცა (?) სათესველით—خاكر (I 15, 252; II 17, 248). ახჩია პატარა, ხუთკომლიანი სოფელია. ახსენიება „მესხური დავითანის ქრონიკაში“: „ქქსა სე, ჰარტნა მოგვქდა კოკოლი და ახჩიის ქუაში წაგუართუა“¹. რუკებზე ყველგან მირაზხანთან ახლო აღნიშნულია Ахура და P. Д. Ахура². სოფ. ახჩია ასპინძის რაიონის აჯარის სასოფლო საბჭოში შედიოდა აჯარა, ლეპის და დანაკეთ სოფლებთან ერთად³. მტკვარზე სოფ. Ахура-ს ასახელებს აგრეთვე კ. ზისერმანი (გვ. 8) 6 კომლიანი მოსახლეობით (1870 წ.); ახალციხიდან იგი 30 ვერსის მანძილზე მდებარეობს. ახჩიასთან სათესველად დასახლებული ადგილის სახელი აკო — თითქოს ქუნცაა.

7. სოფ. შამფუჩეთი—خاكر (I 15, 252; II 17, 248). დაწერილობას ყველგან დასმული აქვს დიაკრიტული ნიშანი (დედანი, გვ. 232) და, აღდენად, ამოკითხულობა სწორი უნდა იყოს. არქივისეული სიების Махуца (გვ. 18v, 15r), რა თქმა უნდა, მცდარია. რუკებზე იხ. სხვა წყაროებში შამფუჩეთი არ ჩანს. სოფ. შამფუჩეთი (ხუთკომლიანი სოფელია) სადმე ახჩიის სანახებში უნდა ყოფილიყო.

8. სათესველი ხაკ (I 15, 253; II 17, 248). შეეხლა ვაკეობები დედნის სათანადო ადგილს (გვ. 233) და ვაშნევე, რომ ამ დაწერილობაში შეიძლება ასოს შემდეგ კიდევ არის ერთი ასოს ნიშანი და უნდა გვეჩვენოს ეს დაწერილობა ასე: хак. დიაკრიტული ნიშნები მხოლოდ ორ ასოს აქვს დასმული და ამიტომ ამოკითხვა შეიძლება მხოლოდ პირობით. შესაძლებელია არქივისეულ სიებში მოცემული Махуца (გვ. 18v) და Махура (გვ. 13r) ამოკითხულობა სწორი იყოს.

9. იალაღი შავლა—خاكر (I 15, 253; II 17, 248). ქართულ შავლას კითხვითი ნიშანი (II წიგნი) შეიძლება მოვაკითხოთ, რადგანაც დედანში სავსებით გარკვევით იკითხება خاكر — შავლა (იხ. დედანი, გვ. 232).

10. სოფ. ქვემო ნიალა—خاكر (I 15, 253; II 17, 248). იხ. ზემოთ, გვ. 369, №4; სოფ. ზემო ნიალა.

11. სოფ. აგარა—اكر (I 15, 253; II 17, 249). სხვა იგარებთან გამოსარჩევად ამ აგარას შეიძლება დავარქვათ ნიალისყურის აგარა (მ. ბროსესთან—Agara)⁴. დიდი—26 კომლიანი სოფელია. რუკებზე ამ ზონაში

¹ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული მასობრივ რედაქციის მიერ, თბილისი, 1890, გვ. 92. აქვს რი ახჩია შეცდომა.
² იხ. თანდართულ რუკაზე.
³ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“.
⁴ Rapports... II, გვ. 159.

ნაჩვენებია Is. Arapa. სწორედ ეს უნდა იყოს ჩვენი აგარა. კ. ზისერმანიც დიდ აგარას ასახელებს ლევისთან 27 კომლიანი მოსახლეობით (1870 წ.); ეს აგარაა აგრეთვე დასახელებული საბუთში: Arapa бо́льшая при роднике Оштули...¹ ეს აგარა უწინ იყო სასოფლო საბჭოს ცენტრი (ასპინძის რაიონი), რომელიც ახლა, ლევის და ფანაკეთ სოფლებს აერთიანებდა.²

12. სოფ. ساورسا სოფ. ვარძიასთან (I 15, 254; II 17, 250). „დავთარში“ ამ სოფლისათვის მოსახლეობა არ იხსენიება. არქივისეული სიები ასეთ წაკითხვას იძლევიან: Горис мела (18r) და Горас мера (13r). დედანში (გვ. 234) პირველ ასოს ქ ასოსათვის საპირო მარჯვნივ გადახრილი თავი არა აქვს და ამდენად ამ სიტყვის ساورسا გორის-მელა-დ წაკითხვა შეუძლებელია. სიტყვის მეორე ნახევარი კი შეეღა-დ შეიძლება ამოკითხულ იქნას (მაგრამ არა მე რა-დ, როგორც ეს II სიაშია).

13. სოფ. ფანაქეთი — فاناქت (I 15, 254; II 17, 250). ადგილობრივი მოსახლეობა ამ სახელწოდებას ფანაქეთად წარმოთქვამს (ნიკ. ნათენაძე). ოფიციალურ სიაშიც ფანაქეთია (ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ თმოგვის ნაპივში შეცდომით ანაკეთის ნაცვლად ფანაქეთი იყო ნაჩვენები). მ. ბროსე Phanaacet-ს ისეთ კონტექსტში ასხენებს, რომ უთუოდ ჩვენი ფანაკეთია³. უწინ სოფ. ფანაქეთი ასპინძის რაიონში აგარა, ახია და ლევის სოფლებთან ერთად აგარის სასოფლო საბჭოში შედიოდა⁴. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ამ ზონაში, მტკვრის მარცხენა განაპირას ფანაქეთი ყველგან აღნიშნულია. „დავთარის“ ფანაქეთში 12 კომლია ნაჩვენები; 1870 წელს კი ფანაქეთში ნაჩვენებია 13 კომლი (მდებარეობს ახალციხიდან 40 ვერსის მანძილზე, ქარზაშეთის წყალზე⁵).

14. სოფ. ჩოლეთი — چولت (I 15, 255; II 17, 250). საეპოიდ მოსრდილი, „დავთარის“ დროს 17 კომლიანი სოფელია, რომლის მოსახლეობა 1878 წლისათვის უკვე 13 კომლამდე დასულა⁶. რუკებზე ყველგან მტკვრის მარცხენა მხარეზე ნაჩვენებია სოფ. Чолет-ი. ქართულად შეიძლება ამ სოფლის სახელი ქოლეთი იყო. სოფ. ჩოლეთი დღეს უკვე თურქეთის ტერიტორიაზეა.

15. სოფ. ამფური — امفوري (I 15, 255; II 17, 251). დაწერილობა დაიკრიტული ნიშანი აქვს, მესამე ასოდ მოცემულია ڤ (=ფ) და ამიტომ ვფიქრობ ქართული სახელი ამფური უნდა იყოს (ამჟამად რომ ყოფილიყო მესამე ასო ڤ იქნებოდა). ექვთიმე თაყაიშვილით Селение Амфур расположено к северу от Чомардо*. ჩოლეთის სამხრეთით და Чамардо-ს ჩრდ-

¹ K. Zisserman, 10; სტია, ფ. 73, ს. 158, გვ. 49r.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“
³ იხ. ზემოთ, გვ. 362, სოფ. № 4.
⁴ Rapports..., II, 159.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რ-ნი“
⁶ K. Zisserman, 9.
⁷ სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 78r.
⁸ Материалы по археологии Кавказа, XII, 62.

ლოეთით ხუთვერსიან და სხვა რუკებზედაც ყველგან აღნიშნულია Амфур-სოფ. ამფური დღეს უკვე თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზეა (იხ. თანდართული რუკა). „დავთარის“ დროს ამფური ხუთკომლიანი სოფელია, 1878 წელს მასში ირიცხება 8 კომლი⁷.

16. სოფ. გოქი — گوكي (I 15, 256; II 17, 251). „დავთარის“ სოფელ გოქი ოთხკომლიანია. ერთვერსიან რუკებზე ის აღნიშნულია სოფ. ამფურთან შემდეგ ტრანსკრიფციით — Гок; ალბათ გადათურქლებული (Gok-ის მიხედვით ირუსული ტ-თი გადამოცემული, საქ. სსრ-ის დროგადასაზღვრებელი ვარაუდა).

17. სოფ. ლეპისი — لپس (I 15, 256; II 17, 251). „დავთარის“ ლეპისი დიდი, 42 კომლიანი სოფელია. „დავთარში“ ლეპისის ქ. წესამაშისთან შედითითაა ვადმოცემული. აღ. ფრონელი „ლეპისის სამხრეთ-დასავლეთის“ ახსენებს ლეპისი რუკებზე ნიაღვის ჩრდილოეთითაა აღნიშნული ლეპისი ჩვენ დრომდე ასპინძის რაიონში აგარის სასოფლო საბჭოში შედიოდა აგარა, ახია და ფანაკეთ სოფლებთან ერთად⁸.

18. სოფ. დუმელია — دومايا სათესველით — دومايا (I 15, 257; II 16, 252). არქივისეული სიების „Domaia“ ამ სახელის არსებობის უფროს უნდა იყოს. ახ. ნიკო ჩათენაძის ცნობით დუმელია სასოფლო-სამეურნეო სოფ. აგარის ტერიტორიაზე. სასოფლო-სამეურნეო არსებობა დამადისტურა აგრეთვე ახ. პ. მიხაილელმა. „დავთარის“ დროს დუმელია 14 კომლიანი სოფელია. დუმელიის ლოკალიზებისათვის მიუხედავად ნიაღვისუფის აგარის მიდამოებში უნდა ჩატარდეს.

დუმელიასთან მოხსენიებული სათესველი დომაია ამოკითხვის რჩება, ისევე როგორც ბოლოს მიწერილი ჩაიოი دوما — დომა (7) ზედაც დამატებითი ცნობები არა გვაქვს (დედანი, გვ. 237).

19. სოფ. გომი — گومي (I 15, 258; II 17, 253). გომიუ პატარა სოფელი ყოფილა — ოთხკომლიანი, არქივისეულ სიებში აღნიშნულია ფორმები გვიქუს — Gomi (18v, 13r). სხვა გომებისგან განსარჩევად ეს ნიაღვისუფის გომი იქნება. ნ. ჩათენაძის ცნობით ეს სასოფლო-სამეურნეო ფანაკეთთან ახლოს მ. ბროსეს (Gomi) ისეთ კონტექსტში (Artaklia, Waranin, Agatu) იქვს მოხსენიებული, რომ უთუოდ ეს ნიაღვისუფის გომია⁹. ერთვერსიან რუკებზე დაბლოებით გომის ადგილას აღნიშნულია Gomi. ვფიქრობ, რომ ეს შეცდომაა და Gomi უნდა იყოს.

20. სოფ. კორისხევი — گوريسخي (I 15, 258; II 17, 253). „დავთარის“ დროს პატარა, ხუთკომლიანი სოფელია, არქივისეულ სიებში — Корисхей-ი (19r, 13r). ვარძიის მუზეუმის მეცნ. თანამშრომლის ვ. ვაჭარინდაშვილის ცნობით კორისხევი მდებარეობს ვარძიის ზემოთ — ხეობაში; დაახლოებით ვარძი-

⁷ სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 77r.
⁸ დუმელია მესხეთი, გვ. 69.
⁹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია — „ასპინძის რაიონი“
¹⁰ Rapports..., II, გვ. 159.

იდან 4 კილომეტრზე. კორისხევი დარჩენილი ნანგრევები საკულტო და სამოქალაქო დანიშნულების გამოქვაბულებისა¹. ლ. ზაგურსკი ნაქალაქე, წუნ-და, Чолыда (=ქართ. კოლთა), თმოგვ, ზედა ვარძია, ანაკეთ და სხვ. პუნქტებთან ერთად ახსენებს зямовник Корисхев-ს, საბუთებში Корисхев-იც არის².

21. სოფ. ვარნეთი—وارنه (I 15, 258; II 17, 254). ვფიქრობ, ეს ის ვარნეთია, რომელსაც ციხეც ჰქონია და რომელზედაც „მესხური დავითის ქრონიკაში“ ნათქვამია: „აქვე ქორონიკონსა, ავგსტოს ოცდა-ათერთმეტსა, ვარნეთის ციხეს უღალატეს მველ-ციხიდამა...“³ შ. ბროსეს მიერ სოფ. არტახთან დაკავშირებით ნახსენები Warueth-ი უთუოდ ჩვენი ვარნეთია.

„დავთრის“ ვარნეთში 12 მოსახლეა. ფანაქეთის დასავლეთით Варნეთი ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულია. ეს ვარნეთი ზემო ვარნეთის სახელით ასპინძის რაიონის ნიალის სასოფლო საბჭოში შედიოდა არტახ, გავეთ და ქარზამეთ სოფლებთან ერთად⁴.

22. სოფ. ბორვა—بوروا (I 15, 259; II 17, 254). ეს სოფელი არქივისეულ საბუთში Бурва-დ იხსენიება: По книге Джабе⁵, хранящейся в Ахалнихском Областном Правлении значитя, что пустопорожняя деревня, состоящая в Ахалкалакском санджаке Лепис заключает в себе 9 000 ахчей, а Бурва 18 000 ахчей⁶. Бурва-ა აგრეთვე სხვაგანაც⁷. რუკებზე (ხუთვერსიანი და სხვ.) ამ სოფლის სახელი P. D. Бавро-ა. მე ვფიქრობ, „დავთრის“ ვარიანტი უფრო სანდოა და უფრო სწორი; ბორვა ან ბურვა უნდა იყოს. არქივისეულ სიებშიც Бурва-ა (19r, 13r). რუკებზე აღნიშნულია ფანაქეთის ჩრდილო-დასავლეთით. „დავთრის“ ბორვაში 17 კომლია.

23. სოფ. ქარზამეთი—كارزمت (I 15, 259; II 17, 255). Карзаметская церковь расположена в нынешнем Ахалнихском уезде, в 31-й версте от г. Ахалниха, на р. Карзаметис-цкали, в деревне Карзамети⁸... Деревня Карзамети в двух верстах от Гавети, на самой границе Карсской области, на берегу Карзаметис-цкали. В деревне две церкви...⁹ ვახუშტი ახსენებს ქარზამეთის-ჯევს და ქარზამეთის შონასტერს¹⁰; ამდენად ალ-

¹ Г. М. Ганрияшвили, О некоторых особенностях пещерных комплексов в окрестностях Вардзиза, АН Груз. ССР, VII научная конференция аспирантов и молодых научных работников 21-31 мая 1956 г. План работы и тезисы докладов Тб., 1956 г., 83-1-3.

² Л. Загурский, Поездка в Ахалнихский уезд в 1872 г. Зап. КОРНГО, т. VIII, тб., 1873, гв. 49; სცია, ფ. 73, ს. 157, გვ. 16v.

³ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1890, გვ. 91.

⁴ საქ. სსრ. აღმ. ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“

⁵ ჯაბა—ასეც ვახანდენ ჩვენ „დავთარს“ ვოფელ შემთხვევაში აღმ. ანატოლიაში.

⁶ სცია, ფ. 1012, ს. 12, გვ. 1r.

⁷ იქვე, ს. 14, გვ. 19r, 20r.

⁸ Дм. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 63.

⁹ Е. Такашвили, МАК, XII, 16; შ. ბროსე, Rapports... II, 154, 158; ქარზამეთის შესახებ აგრეთვე: ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება XIII-XVI საუკ., გვ. 186.

¹⁰ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 128.

ფრონგლის ქარზამეთი (გვარძიდან 10-12 ვერსის მანძილზე სოფ. ქარზამეთია...)¹ სწორი არ არის და ქართულად ამ სოფლის სახელი ქარზამეთი. ასევე არ უნდა იყოს სწორი ტრანსკრიფცია 1923 წ. გამოცემულ „საქისტორიულ რუკაზე“ აღნიშნული ქარზამეთისა და ქარზამეთის ხევისა.

„დავთრის“ ქარზამეთი დიდი სოფელია. მასში აღრიცხულია 45 კომლი. რუკებზე ქარზამეთი ყველგანაა აღნიშნული არტახის დასავლეთით, ზედ საზღვარზე. ასპინძის რაიონის ნიალის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ქარზამეთი ნილა, არტახ, გავეთ და ზემო ვარნეთ სოფლებთან ერთად².

ქარზამეთის ბოლოს მიწერილი აქვს იალაღი ԿԶს, რომლის სახელიც ქართულად შეიძლება საკომი იყოს.

24. სოფ. თათალეთი—تالين (I 15, 260; II 17, 256). „დავთრის“ თათალეთი შეიძლება იყოს სოფელია. 1878 წელს მასში 17 კომლია³. ამდურის ჩრდილოეთით მდებარეობს სოფ. თათალეთი, თათალეთისწყლის ნაპირზე, რომელიც უწინ საზღვარი იყო თურქეთსა და რუსეთს შორის, ამ სოფელში ორი ეკლესია იყო...⁴

არქივის ერთი საბუთის მიხედვით ბორჯომის ხეობის მცხოვრებნი თათალეთში გადასახლებას ითხოვენ: Жители Горвиского уезда Сурамского участка деревень Ахалдаба и Сарвал-шени, казенные крестьяне... просят дозволения моего по именованию у них казенной земли поселиться на... пустопорожней земле под названием Татаleti⁵.

არქივისეული სიების Панает-ი (19r) და Панает-ი (13r) შეცდომაა. თათალეთი ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულია არტახთან ახლო. მაგრამ უკვე თურქეთის ტერიტორიაზე—ქარზამეთის ვალმა (ვახტანგ გურგენიძე).

25. სოფ. კოტასი—كوتاس (I 15, 261; II 17, 256). „დავთრის“ ქროის კოტასში მხოლოდ 2 კომლია აღრიცხული, 1870 წელს კი—4⁶. კოტასზე ცნობები აქვს ექ. თაყაიშვილს: Селение Котаси расположено в 10-ти от Татаleti. Оно имело церкви, одного типа с церковью в Комарах и Амцур...⁷ კოტასი არმენიზებულია გოლგ ფორმითაც გვხვდება⁸.

Котасი მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია თათალეთის სამხრეთით, თურქეთის ტერიტორიაზე.

26. სოფ. სამწუბო—سامو (I 15, 261; II 17, 256). ვფიქრობ, რომ „მესხური დავითის ქრონიკაში“ ნახსენები სამწუბო—ღელე სიტყვაში ამ-

¹ ალ. ფრონგლი. დიდებული მესხეთი, გვ. 72.
² საქ. სსრ. აღმ. ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია—„ასპინძის რაიონი“.
³ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 78r.
⁴ ექ. თაყაიშვილი, МАК, გვ. VIII, 62.
⁵ სცია, ფ. 352, ს. 183, გვ. 72r.
⁶ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 77v.
⁷ МАК, XII, გვ. VIII, 63.
⁸ СМИБГКЗК, I, გვ. 248.

სოფლის ქართული სახელი უნდა გვექონდეს: „...პატრონი ჰერაკლე მგელციხეს წავიდეს ყანთან ელჩის გასაგზავნელად, ავ-კარგად სამოციმდის კაცი იახლა, სამწუბთ-ღელეში დავდეგით“¹. „სამწუბთ-ში წმკვეთრი კანონ-ზომიერად კასოთია გადმოცემული და **صامو**-ი ზუსტი ფონეტიკური შე-საბამისია ქართული „სამწუბთი“სა. ექ. თაყაიშვილის აზრით, სამწუბთ-ღელე იგივე სამწუბთხეცია², სადაც, შეიძლება, გაჩერდა ეს „სამოციმდის კაცი“. ამ ხევი შეიძლება ყოფილიყო სოფ. სამწუბთიც.

არქივისეულ პირველ სიაში ამ სოფლის სახელი ისეა დამახინჯებული, რომ არც იკითხება (გვ. 19r), ხოლო მეორე სიაში **Самсои**-ი წერია (გვ. 13r). შესაძლებელია ექ. თაყაიშვილის **Сансут**-ი სამწუბთის გადამახინჯებული ფორმაა. თუ **Сансут**-ი იგივე სამწუბთია, მაშინ სამწუბთის ადგილმდებარეობაც გაირკვევა: **Недалеко от Котаси, амбоზს ექ. თაყაიშვილი, в местности, известной под названием Сансут, находится церковь одного типа...** და სხვ.³

27. სოფ. უკუჩილდირი სოფ. კოტასთან — **او کوجلدیر** (I 15, 261; II 17, 256). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშანი აქვს. თურქული დაწერილობა, ყოველ შემთხვევაში, ნათლად იკითხება და კითხვითი ნიშანი I-სა და II წიგნებში უნდა მოიხსნას. ვფიქრობ, რომ **او کوجلدیر** — უკუჩილდირად, ე. ი. უკუჩრდილად უნდა იკითხებოდეს. II წიგნში დაბეჭდილი უკუჩილდირი უკუჩილდირად უნდა გასწორდეს. არქივისეული სიგნის **Окушадир** არ უნდა იყოს სწორი (გვ. 19r, 13r). „დაეთრის“ დროსვე გაუკაცრიე-ლებული სოფელია, რომელიც სოფ. კოტასთან ახლო ყოფილა.

28. სოფ. ხინგირი, სოფ. არტახთან — **خنگیر** (I 15, 261; II 17, 256). ამ დაწერილობის დეტალების დამატებით შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ხეჭიზი (ასეა დაბეჭდილი I და II წიგნებში) — **خنگیر** აქ შეცდომითაა ამო-კითხული. ჯერ ერთი, დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები დასმული აქვს — **خنگیر** (დედანი, გვ. 240), რომლის ბოლოში ზ (კ) სრულებით არ არის და იკითხება ხინგირად და არა ხეჭიზად. მეორე, ხეჭიზას სახელით პუნქტი ჩვენ უკვე გვექონდა ჭაჭარაქის ნაჰიეში⁴ და მის ადგილმდებარეობას ამ ნიალისურის ნაჰიეგს პუნქტთან არაერთგვაროვნად ვაგვიჩივს არა აქვს. რომ ამ შემ-თხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს ხინგირ პუნქტთან იქიდანაც ჩანს, რომ, რო-გორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, „ველსა ნიალისასა“ ჩვენ გვხვდება შტკერის ჩრდილო-დასავლეთის შენაკადი ხინგირის წყალი. ცხადია, ხინგირისწყალზე ნიალისურის ნაჰიეში უნდა ყოფილიყო სოფ. ხინგირიც (**خنگیر**), რომელიც აქამდე ცნობილი არ იყო. ივ. ჯავახიშვილით: „ნიალის-

¹ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1890, 88.
² Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей. Три хроники, СМОЛІК, 28, 193.
³ МАК, XII, გვ. VIII, 63.
⁴ იბ. ხეშთ, გვ. 239, № 56.

ველი და ხინგირის წყალი უკვე ჯავახეთს ეკუთვნოდნენ (ისტორიანი დი აზმანი¹ 652-653, გვ. 439)². არქივის მასალებში სწორედ ამ ადგილი-სათვის იხსენიება **Хингирский пост**³. მაშასადამე, ახლა არავითარი ეჭვი უკვე აღარ არის, რომ ნიალისურის ნაჰიეში 28-ელ ადგილობრივ სოფ-ელი ხინგირ სოფელია, რომელიც სოფ. არტახთან უნდა ყფილიყო. არქივისე-ული სიგნის **Хингир**-ი (19r და 13v) ხინგირის დამახინჯებული ხინგირა „დაეთრის“ დროს უკვე უკაცრიელი სოფელია.

29. სოფ. **Саса** — აგარასთან (I 15, 261; II 17, 256). უკაცრიელი სო-ფელია, აგარასთან ახლო მდებარე. დაწერილობა გასწავლით შესრულ-ებული, მაგრამ დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს. ვერუკრომით ამოღებისაგად რჩება.

30. სოფ. ჩამარდო, სოფ. ვაშლომთან — **چاماردو** (I 15, 261; II 17, 256). არქივისეულ სიგნშიც **Чамардо** (19r, 13v). ექ. თაყაიშვილის ცნობით: **К северу от Вашилоши находится деревня Чамардо и в нейтои находится старинная церковь...**⁴ მართლაც ყველა რუკაზე **Чамардо**-თან ახლო, ჩრდი-ლოეთით აღნიშნულია ჩამარდო. რომელიც „დაეთრის“ დროს უკვე ვა-კაცრიელებულია (მაგრამ შეწერილი აქვს 2 800 ახს), ხოლო 1878 წელს მასში 10 კომლიანი მოსახლეობა⁵. სოფ. ჩამარდო სანჯოთა კავშირის და-გლებს გარეშეა.

31. სოფ. კეზი (?) სოფ. ცომთან — **کەز** (I 15, 261; II 17, 257). დაწ-ერილობას ნიშნები არა აქვს და კეზად ეს სიტყვა პირობითად არის ამოკით-ხული. „ქეხური დავეთნის ქრონიკის“ მოქმედ პირთა სასოქმედო ასმარები, სხვათა შორის, ნიალისურის ნაჰიეც არის აღგნად არ არის გაპრობილე-ლი შესაძლებლობიდან, რომ ციხე, რომელიც ამ ქრონიკაში იხსენიება, „დაეთრის“ კეზის (?) ციხე იყოს. „ქრონიკაში“ ნათქვამია: „პატრონი უა-ტანგ კლთ დაიქრა პატრონი შეფენ სეპონ და კეხურის-ციხეში ტყუშდ ჩაგდო“. თუ ეს ვაშურის ანაბეთ ზეითი... ციხე კეხურია“ (გვ. 76) არაა.

არქივისეული სიგნის **Кез** (აქ ნიქარაუდკეცია — **کەز**) არ უნდა იყოს სწორი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, 1946, გვ. 21, 32, 262. სხვაგვარ-ტან ეტოპიანისმა შეიძლება ხინგირისწყალი ვაშურის ნიაღვრის მდინარესაც დაეკუ-რებას („კალმარა“, გვ. 127). რამდენიმედ საეჭვოა, რომ ნიაღვრის წყალს არ დაეკუ-რება (ივ. ჯავახიშვილი, იქვე) რქმოდეს.
² სცია, თ. 77, ს. 27, გვ. 32v.
³ МАК, XII, გვ. 62. ექ. თაყაიშვილის **Чамардо** სწორი არ არის **Чамардо** უა-თელს.
⁴ სცია, თ. 415, ს. 12, გვ. 78r.
⁵ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1890, 83-105.

32. სოფ. სარკეთი (?), კოტასსა და სამწუბს შუა — *سارکیت* (?) (I 15, 262; II 17, 257). არქივისებულ სიებშიც ასეა ამოკითხული: *Саркет*-ი (19r) და *Саркет*-ი (13v). ჯერჯერობით ამ პუნქტის შესახებ მასალა არა ჩანს. სოფელი უკვე „დავთრის“ დროსვე უკაცრიელად არის აღწერილი.

33. სოფ. *ام سوان* სოფ. ჩოლეთთან (I 15, 262; II 17, 257). არქივისებულ სიებში *Амсеван*-ია ჩაწერილი (19r, 13v). არ არის გამორიცხული, რომ მესამე ასო *с* იყოს და, მაგალითად, ასე იქნეს წაკითხული: *ام سوان* ამისივან და სხვ. უკაცრიელი სოფელია.

IV. ჩ რ დ ი ლ ი ს (ჩ ი ლ დ ი რ ი ს) ლ ი ვ ა

16. ჯანბაზის ნაშთი

1. სოფ. ჩ რ დ ი ლ ი ს (ჩ ი ლ დ ი რ ი ს)† ციხის რაბათი — *چالچ زلم سار* (I 15, 263; II 17, 258). „დავთრის“ ამ ადგილიდან იწყება ჩ რ დ ი ლ ი ს (ჩ ი ლ დ ი რ ი ს) ლ ი ვ ა (სანჯაყის) აღწერა. აღწერის თავში მოტყუულია ჩ რ დ ი ლ ი ს ციხის რაბათი, რომელიც, თითქოს, ჩ რ დ ი ლ ი ს ლ ი ვ ას (ქუჩტრია. მე შკო-ნია, არა აქვს მნიშვნელობა იმას, რომ რაბათში სულ შეიძლება კომლია. ცნობილია, რომ „ვილნავეთის“ ამ მონაკვეთზე მოხდა დიდი შეტაკება ირანისა და ოსმალთა ჯარებს შორის (1578 წლის ჩილდირის ბრძოლა), რაც უთუოდ კრველმსრივ დაშაკინებელი უნდა ყოფილიყო ამ კუთხისათვის. კერძოდ ჩილდირის ციხის რაბათი მოსახლეობის მხრივ ძალიან დაზარალებული ჩანს. რადგანაც IV წიგნში „გურჯისტანის ვილნავეთის“ აღმნიშვნელ-ტერიტორიული წყობისა და ჩილდირ საბელწოდების შესახებ ჩვენ სპეციალურად გვექნება ლაბარაკი, ამიტომ ჩილდირზე აქ დიდ ხანს არ შევხერხდებით. ოღონდ ჩვენ აქ საფურთავთ ვ. კოპტონაშვილის სტატიიდან ამონაწერს, რომ მელსაც ჩილდირის მხარის მდებარეობის გასარკვევად მნიშვნელობა აქვს ... „ახალქალაქის მხარე ამ მიჯნაზედ თავდება. ცოტა რომ ვადავებართეთ „გვიგ-ტალსა“ [=ქ. „ღურჯი მთა“ ს. ჯ.] და ვადავებდეთ ჩილდირის მთა-ველს, ჩვენი თვლი მიიპყრო უხარამხარ მტრედისაგერ ტბამ. ჩილდირის მხარე. რომელიც გეტოვნის ზურზუნის [=ქ. მურძნა. ს. ჯ.] ნაწილს, მდებარეობს შიიან ადგილებში. ჩილდირი ვანიყოფება ორ ნაწილად — პირაქეთად და პირიქითად. ე. ი. ტბასა და პირაქეთა ჩილდირს შუა მდებარე მთის ჩრდილოეთის მხრივ ადგილებს ეძახიან წინა ჩილდირს [თურქ.] ირალქი ჩილდირ [=Heriki Çaldır], მთის იქითა ადგილებს სამხრეთის მხრივ ტბის ვარშემო ეწოდება „უკანა ჩილდირი“. საინტერესოა იმავე ავტორის ცნობა ჩილდირის ასეთი დანაწილების მიხედვით სოფელია მდებარეობის შესახებ: „პირაქეთა ჩილდირში შემდეგი სოფლებია: ჩანლრა [აქვე, № 12], ორი ჯანბაზი [აქვე, № 9 და 19], ყარაყალი [№ 5], ქუჩარა [№ 4], ქოლისი [№ 21?], ბაშქევი [?—თურქ. Başküy], კოდაშუბი [№ 6], ძინაილი [№ 8, 20 და 24], ფურუდი [№ 13], ზურზუნა [№ 3], ყორაველი [№ 47] და სხვა. პირიქითაში: ურთა [№ 2], მერედისი [№ 41, 50], ფაქრაშენი [№ 44]. გირი-

† საბელწოდება ჩილდირი — ჩილდირი ჩვენ გამოიხატა უკვე სპეციალურად IV წიგნში („მხარე-ჩრდილი ჩილდირი“); ამ აგრეთვე „ამ. უნ-ტან შოშანი“. ტ. 41, 1900, 53-185-195.

შენი [№ 39?], ყაზარენი [№ 11], რაფათი [№ 1], აღჯაყალა [№ 17], ქალა [№ 28], ყიზილ-ვერანა [?], კაგაჩი [№ 33 და 34], ირიშლი [?] ტაშ-ბაში [?], ტაშ-ქვეფრი [?], ტაშ-ქვევი [?], და სხვა¹. ესაა ყოველ შემთხვევაში მთავარი სოფლები ჩილდირის ზონაში 1894 წელს და ასეთია ქართველი კაცის ჩაწერით შათი სახელები (კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული ნომრებით აღვიღად შეიძლება აქვე ვიპოვოთ ამ სოფელთა შესახებ სხვა ცნობები).

IV წიგნში რაბათ სიტყვის განხილვისას ჩვენ დავინახავთ, რომ ბევრ ადგილას ზოგადი მნიშვნელობის შქონე რაბათ სიტყვა საკუთარ სახელად იქცა. ასე უნდა იყოს ჩილდირის რაბათის მიმართაც, ხუთვერსიან და სხვა მახვილმასშტაბიან რუკებზე ძურძნიდან ჩრდილოეთით აღნიშნულია Р а б а т პუნქტი. სწორედ ეს რაბათ-ად აღნიშნული პუნქტი—ჩილდირას (ჩრდილის) რაბათია. ზოგჯერ ამ პუნქტის სახელად Иран-ი წერია². ამ შემთხვევაში ი ხმოვანი პროთეტული ხმოვანია; თურქული სიტყვა რ და სხვა სონორებით არ იწყება, ხოლო ნასესხებ სიტყვებს წინ წაემძღვარება ხმოვანი („ირაბათი“, უ-რუშ-ი, უ-რუს-ი და სხვ.). ჩვენ თანდართულ რუკაზე ამ რაბათს ჩრდილი დავარქვით. 1923 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ ამ პუნქტს აწერია ჯაყის ციხე. რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება. ჩრდილის ლივანს ჯანბახის ნაპიჯეში და საერთოდ ჩრდილის (პალაკაციოს) ტბის სანახებში ჯაყის-ციხე მოსალოდნელი არ არის. ჯაყის-ციხე; ჩემი აზრით, უნდა იყოს იმავე რუკაზე ფოცხოვისწყლის ნაპირზე აღნიშნული ჯაყა-ციხე. შემდგომი, XIX საუკუნეში ამ ჩრდილის ნაპიჯეს Чилдырский уасть-ი ჰქვია, მაგრამ მისი ადმინისტრაციული ცენტრი უკვე არც რაბათია და არც ჩრდილი, არამედ ძურძნა (= ზურზუნა). ...мы отъездили в центр Чилдырского уаства³. ჩანს, ამ დროისათვის ჩრდილის რაბათმა უკვე დაკარგა მნიშვნელობა და შეიძლება მთლიან გაუკაცრიელდა კლდეც. აღნიშნულ ისიც, რომ ჩრდილის ლივანს ის უბანი, რომელიც ჩრდილის (პალაკაციოს) ტბის ჩრდილოეთის მხარეზე მდებარეობს და რომელშიც ჩრდილის რაბათიც შედის, „დავთარნი“ ფიქსირებულია ჯანბახის ნაპიჯე-დ (რაიონად) და, ალბათ, ნაპიჯეს ცენტრიც სოფ. ჯანბახი იყო.

ჩრდილის (ჩილდირის) ტბას, როგორც ცნობილია, პალაკაციოს ტბაც ერქვა. „მესხური დაყითნის ქრონიკაში“ ნათქვამია: ...„მოუქვედით ფოსოს. სახლი დაეწუთ და ამოგსწყუიდეთ, გაუძახეთ ლაშქარი, ...და მოგედით, და პალაკაციოს დავდეგით...“⁴ შესაძლებელია აქ იგულისხმება სადმე პალაკაციოს ტბის ნაპირას დაბანაკება; მაგრამ ისიც შესაძლებელია, რომ პალაკაციო

¹ ვ. კოტონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (ქართველი მგზავრი არდაჰანის „სანჯახში“, 1894, № 155.
² Карта Кавказского Края... (ატლასი), თბილისი, 1869, С. 4; Свод, 60.
³ ვ. თაყაიშვილი, МАК, XII, გვ. VI.
⁴ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ვ. თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1890, გვ. 90-91.

(როგორც ტბას ერქვა) ერქვა აგრეთვე ჩრდილის რაბათად ცნობილ გეოგრაფიულ პუნქტს. ამისათვის, რა თქმა უნდა, კლდე მასალებია საჭირო.

2. სოფ. უ რ თ ა — اوجا (I 15, 263; II 17, 258). „დავთარის“ დროის უ რ თ ა საკმაოდ მოზრდილი, 45 კომლიანი სოფელია. სოფ. უ რ თ ა მდებარეობს ჩრდილის საბოქაულოს ადმინისტრაციული ცენტრიდან—ძურძნიდან 4 ვერსის მანძილზე და ჩრდილის ტბის დასაუღეთით, ტბის ნაპირთან ახლოს¹. ვ. თაყაიშვილის მოწმობით ურთის ეკლესიის ზედა ნაწილს დაზღუბული ჰქონდა ციხე, რომელიც „მესხური დაყითნის ქრონიკაში“ 1577 წლის ქვეშ შემდგენიარადაა მოხსენებული: ...ქაჯის-ციხეს მოვალდეთ, ...გურჯაქ შემოგუშეყო და ველი ნოგუცა, გაებრუნდით, ურთის ციხე-საუდარი წაერთუთ, კოკოლას კერძათ იყო. და ციხე დაეპყეთ, სამავრე რაც იყო დავწუთ, საყდარი გაუშუთ...“ ურთაში 1878 წ. 366, სოფ. 1889 წ. 247 სული ირიცხება².

3. ძურძნა — ازرز (I 15, 264; II 17, 259). ძურძნა და წინწალ³ სოფლები, რომლებიც ჩრდილის ლივანს ჯანბახის ნაპიჯეში შედიან, საქართველოს ისტორიაში საკმაოდ ცნობილი და მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული პუნქტებია. მათი ქართული სახელი შეუძლავდად დაიკარგა ჩვენს მკვლევართანამდე. თ:—„შაბათსა დილასა ძურძნასა და წინწალსა (ს) ზა აზრუქისა და წანის ფაშა მოვიდეს...“⁴, ან ვ. თაყაიშვილის გამოცემული „მესხური დაყითნის ქრონიკაშიც“ სათანადოდ ადგილს ამ სოფლის სახელები, რა თქმა უნდა, ასევეა მოცემული: „ძურძნასა და წინწალს შუა...“⁵ ნიუხედავად ასეთი დაქვემდებარებული ქართული უორუბის არსებობის, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაშიც ამ სახელების მხოლოდ გადმოტარებული ფორმებს ვხვდებით: ზურზუნა და ზინზალ ფორმებს. ზურზუნა და ზინზალია, მაგალითად, 1923 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“, Зурзунა და Зинзал-ია. ხუთვერსიან და სხვა ყველა მხვილმასშტაბიან რუკაზე, ასევე ყველგან МАК-ის, XII ტომში (აქ ერთად აღიღას (გვ. VII) წინწალზე ნათქვამია Зинзал или Иришალ და სხვაგან⁶.

¹ ვ. თაყაიშვილი, МАК, XII, გვ. 52.
² ვ. თაყაიშვილი, იქვე; სამი ისტორიული ქრონიკა, თბილისი, 1890, გვ. 90-94; Тимохонин, 197.
³ სტოა, გვ. 415, ს. 12, გვ. 78r; Свод, 62.
⁴ წინწალზე ქვემოთ, № 8.
⁵ შტრ. მცდარი „ძურძნას“ (ქ. ც. ტ. II, ჩუბინოვის რეგ., ვახუშტის შრომის გვ. 163, სპ., 1854; ფრ. თარგმ. Brosset-ის, გვ. 223; Dzurdzan, სპ., 1856.
⁶ ცხოვრება საქართველოსა = Chronique Géorgienne. M-it de la bibliothèque du Roi, პარიზი, 1829, გვ. 17. ფრანგული თარგმანი Brosset-ის, პარიზი, 1831, გვ. 17 (საბოლოო საზოგადოების ლიტოგრაფიული გამოცემა).
⁷ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ვ. თაყაიშვილის მიერ, გვ. 98.
⁸ იხ. აგრეთვე. Свод, 60; Сводок, 60.

ამრიგად, ზ უ რ ზ უ ნ ა თურქიზებული ძ უ რ ძ ნ ა ა. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართული ძ ამ ქველში ჩვეულებრივად კ ასოთია გადმოცემული, ხოლო ბოლო მარცვლის ძნ ორი თანხმოვანი კი გაყრილია (პირველი მარცვლის ხმოვანთან შეგუებით) უ ხმოვნით. ჩვენ ვიცით აგრეთვე, რომ ქართულ წ გვეთრსაც კ თანხმოვანი შეესაბამება თურქულში; ამიტომ წინწალი→ზინ. ხალ (რუსულ ტრანსკრიფციაში: ძ უ რ ძ ნ ა→Дзурдзия, წინწალი→Шинчал). არქივისეულ სიგზში, რა თქმა უნდა, Зурзунა-ა (19r, 13v).

სხვათა შორის, ნ. სუზდალცევისა და ა. პიეგაროვის რედაქტორობით გამოსულ რუკაზე (საქ. სსრ—1:500 000) Зурзунა პუნქტს ფრანსილტში მიწერილი აქვს კიდევ მეორე სახელი Чалдыр (=ჩილდირი || ჩრდილი). ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ ჩილდირის ლიგვ-ს ცენტრი იყო ჩილდირის ციხის რაბათი, რომელსაც შემდგომ უბრალოდ რაბათს ეძახდნენ. ვნახეთ ისიც, რომ აღბათ დანგრევისა და გაუქაცრიელების გამო ამ რაბათმა მნიშვნელობა დაჰკარგა და, მაგალითად, XIX ს-ში საბოქაულოს ცენტრად უკვე ძ უ რ ძ ნ ა იყო. შესაძლებელია, რომ აღმინისტრაციული ცენტრის რაბათიდან ძურძნაში გადასვლის შემდეგ ძ უ რ ძ ნ ა ზ ე გადმოტანილი ყოფილიყო ჩილდირის სახელი.

როგორც უკვე ვთქვით, ძ უ რ ძ ნ ა ს მდებარეობა რუკებზე ყველგან გარკვევითაა აღნიშნული. „დავთრის“ დროის ძურინა 19 კომლიანი სოფელია. დამატებით მოვიყვან პროფ. ექ. თაყაიშვილის ცნობებს ძურძნაზე: ...вернувшись в Ахалкалаки, мы оттуда по шоссе поехали прямо в Зурзуну, административный центр Чилдырского участка, и остановились здесь, чтобы отсюда предпринимать поездки по всему участку. В Зурзуне старинная церковь была построена из тесанных камней, но она почти вся разобрана... В Зурзуне живет бег из фамилии Орбеллианов, сын Дала-бега, у которого имеется фирма султана Сулеймана Великого (XVI в.), писанный на пергаменте¹.

4. სოფ. სხვარა (?) — سحره (I 15, 265; II 17, 260). არქივისეული Сагора (19r) და Сихара (13v)—არც ერთი სწორი არ უნდა იყოს. რუკებზე (ხუთვერსიანსა და სხვებზე) Сухара გვაქვს. მისი მდებარეობა აღნიშნულია კვაკაცნ (რუკების Кевхас) სოფლის ჩრდილოეთით. ამ სოფლის სახელწოდების, ან უფრო დაზუსტებით რომ ითქვას, მისი ნამდვილი ქართული სახელწოდების შესახებ ჯერჯერობით ცნობები არა გვაქვს. შესაძლებელია ქართულად ეს იყო ცხვარა, რომელშიც ც ბგერა თურქულში ს თანხმოვანს მოგვცემდა, ხოლო ვა კომპლექსი ო-ს—სხორა. მაგრამ თურქიზებულმა ფორმამ ჩვენამდე მოაღწია ს უ ხ ა რ ა-ს სახით². „დავთრის“ დროის სხვარა (?)—18 კომლიანი სოფელია, ხოლო 1878 წელს Сухара-ში 69 კომლი ირიცხება³.

¹ МАК, XII, გვ. VI.
² Свод, 60; Список, 62.
³ სვია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 78r.

5. სოფ. ყარაყალა — كارهه (I 15, 265; II 17, 261). ყარაყალა თურქულად ნიშნავს: თ. kara — 'შავი', არაბ. qala — 'ციხე', ე. ი. 'შავი ციხე'. შესაძლებელია ქართულად ამ ადგილს ერქვა შავი ციხე, ან შავი ციხე და ყარაყალა არის მისი თურქულ თარგმანი (დიდიქტური ფორმით). გეოგრაფიული სახელწოდების ასეთი თარგმანის შემთხვევა ზენ ბეერი გვაქვს: შავრამ ერთი მაგალითი ამავე ნაშთში შემავალი სოფ. აღჯაყალა⁴. რომელიც ამ სოფლის ქართული სახელწოდების თეთრა-ციხის თურქული თარგმანია⁵. ისე კი საესებით შესაძლებელი უნდა იქნეს მიხედვლი, რომ ამ სექტორში იყო შავი ციხე და თეთრი ციხე, რომელთა სახელები თურქებმა შემდეგში თარგმნეს.

„დავთრის“ დროის ყარაყალა საქმოდ მოზრდილი, 21 კომლიანი სოფელია, ხოლო 1878 წელს მასში ირიცხება 28 კომლი⁶. მისი მდებარეობა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ყველგან აღნიშნულია ჩამდრა სოფლის აღმოსავლეთით—Кара-кала⁷.

6. სოფ. კოტამახი — كوتاماخ (I 15, 266; II 17, 261). ხუთვერსიან რუკაზე ეს სოფელი აღნიშნულია სოფ. ჯანაბთან ახლო, მის ჩრდილოეთით —Котамых, ერთვერსიანზე—Кодамых, 1869 წ. ატლასში (Карты Кавк. края) Котамух, სხვაგან შეცდომით (მაგალითად, ევროპული რუსეთის სპეცრუკაზე⁸), Котамы-იც არის. ყოველ შემთხვევაში აღვიღებდებარეობა საესებით გარკვეულია. მაინც „დავთრის“ ვარიანტი—კოტამახი, როგორც სხვა შემთხვევებშიც, ქართულ სინამდვილესთან უფრო ახლო უნდა იყოს. კოტამახი „დავთრის“ დროს 20 კომლიანი სოფელია, ხოლო 1878 წ. Котамух-ში 8 კომლია⁹.

7. სოფ. ლელუსი — ليلوس (I 15, 266; II 17, 261). 10 კომლიანი სოფელია: მსხვილმასშტაბიან რუკაზე (ს. 6) ჩრდილო-ტბის ნაპირის კამაროვნის ახლო, სამხრეთით აღნიშნულია ქლავ-ი, სამხრეთ ნაპირთან ჩილდირის ტბის ვიწრო ყელით გამოყოფა საქმოდ ჯადი ყურე აქვდ. ნ. მარს P. J. Mehos აღნიშნული აქვს სწორედ ამ ტბის და ყურის ვამყოფ ყელთან¹⁰. ლელუსთან დასახლებული სოფ. სათესველის სახელწოდება ამოკითხული არ არის.

8. სოფ. ხემრ წინწალი — خيمر (I 15, 267; II 17, 262), 20 სოფ. ქვემო წინწალი — خيمر (I 15, 272; II 17, 266), 24. სოფ.

⁴ იხ. აქვე, გვ. 30 და შემდეგ: შტრ. K. Ф. Гин, Очерк истории Азербайджана, 1919, названий... СМОМНН. 402, 83-71.
⁵ იხ. ქვემოთ, ამავე ნაშთში, სოფ. № 17.
⁶ სვია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 77v.
⁷ შტრ., Свод, 60.
⁸ სვია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 77v.
⁹ იხ. Надписи Сагдур II, сына Агшишлы, в Дин-Кенри на Чилдырском остр.-Издад, перевел, исследовал П. Я. Марр, Петроград, 1910, Табл. IV. Мараши и Дин-Кенри (რუკა).

შუა წინწალი — *سط و جزال* (I 16, 274; II 17, 269). წინწალ სოფლის სახელწოდების შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა ლაპარაკი. სახელდობრ, რომ ამ სოფლის ქართული სახელია წინწალი და არა უმართებულად გავრცელებული მისი თურქიზებული ფორმა *ზინზალი*.

როგორც ვხედავთ, „დავთრის“ დროს სამი წინწალი ყოფილა, ზემო, ქვემო და შუა. თანამედროვე რუკებზე ჩრდილის ტბის ჩრდილოეთით და სოფ. ძურძნის აღმოსავლეთით ყველგან აღნიშნულია *Зинцал-ი* (ე. ი. წინწალი). ოღონდ ახალ რუკებზე ერთი წინწალია აღნიშნული; ცხადია ზემო, ქვემო და შუა წინწლები ერთიმეორის მაჯნაზე იქნებოდნენ. ძურძნისთან დაკავშირებით ჩვენ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი იმაზე, რომ ისტორიულ ძეგლებში ეს ორი სოფელი (ძურძნა და წინწალი) ერთად იხსენიებიან. „დავთრის“ დროს ზემო წინწალში 15 კომლია; მათ შორის ერთი მაჰმადიანი — აჰმედ ცაბდ-ულ-ლჰის-ძე, ქვემო წინწალში — 19 კომლია და შუა წინწალში — 13. 1878 წლის ცნობაში იხსენიება ერთი წინწალი, რომელშიც 14 კომლია აღრიცხული¹.

არქივისეულ სიებში საკმაოდ დამახინჯებულია ამ სოფლის სახელი: I სიაში გვაქვს — *Зан зал уліа* (უნდა იყოს — *Шинцал-и уліа*, გვ. 19r), *Зинцал-и суфла* (უნდა იყოს — *Шинцал-и суфла*, გვ. 19v) და *Зинцал-и Сат* (უნდა იყოს — *Шинцал-и васат*, გვ. 19v). დაახლოებით ასეთი დამახინჯებებია II სიაშიც. სოფ. ქვემო წინწალთან საყანე მიწასთან ერთად აღრიცხული *كركور* ჩაირის სახელის ამოკითხვა არ ხერხდება.

9. სოფ. პატარა ჯანბაზი — *جانباز کوچک* (I 15, 267; II 17, 262). 19. სოფ. დიდი ჯანბაზი — *جانباز بزرگ* (I 15, 271; II 17, 266). განსახილველ ნაჰიფეს ჯანბაზის ნაჰიფე ეწოდება. ერთ-ერთი ამ ჯანბაზთაგანი ამ ნაჰიფეს ცენტრი უნდა ყოფილიყო.

რუკებზე უკანასკნელ ხანებში „ჯამბაზი“ (*Джанбаз*) — უკვე ასიმილირებული ფორმით გვხვდება (ნ თანხმობის დამსგავსება მომდევნო ბ-სთან ბაგიაზიერობის მისედვით). არქივისეულ სიებში ერთი ჯანბაზი — *Джанбаз-и кучик*-ია (გვ. 19v და 13v), ხოლო დიდი ჯანბაზი — *Джанбаз-и Бузрук* — აგრეთვე ასიმილირებული ფორმით (გვ. 19v, 13v).

ჯანბაზთა მდებარეობაზე საყურადღებოა ცნობა ვ. კობტონაშვილისა, რომელიც ახალქალაქის მახრიდან გადავიდა პირაქეთა ჩილდირის მხარეში. იგი იყო პირველ ჩანდურა (=ჩამძვრალა) სოფელში. „მეორე დილით ერთი ვერსის გავლის შემდეგ შევედით სოფ. პატარა ჯანბაზში (დიდი ჯანბაზი ამ სოფელს ზემოთ აღმოსავლეთის მხრივ მდებარეობს). ეს ორივე ჯანბაზები...“²

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 381, № 3 (სოფ. ძურძნა).

² სტია. გვ. 415, ს. 12, გვ. 77v.

³ ვ. კობტონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (ქართული მგზავრი არღანის „სანჯაბ-ში“). „ივერია“, 1894, № 155.

მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ჩრდილის ტბის ჩრდილოეთით სოფ. კოტაშისის ახლო ჯამბაზები ყველგან აღნიშნულია; ოღონდ ზოგან ეს სოფლები ქვემო და ზემო ჯამბაზად (II, II B. *Джанбаз*) იხსენიებიან.

1573 წ. ქაიხოსრო II ათაბაგისა და მისი შვილის დედისიშვილის ოჯახის წევრები დედისიმედთან ერთად ყაზვინს მიმავალ თვალშეწირვას აცხადებენ. მათ დისტოკეს ახალციხე 17.VI-ს, 7.IX-ს — წყაროსთვი (იხ. აქვე, ქანარბეღის ნაჰიფე, სოფ. № 8); პატარა მშები და დები დაემშვიდობნენ [უფროსებს] სოფ. ქვაკაცთაში (იხ. ამავე ნაჰიფეს სოფ. № 21) და „ჩვენ [ახლათ, უფროსები და დედა] ქალას [იხ. ამავე ნაჰიფეს სოფ. № 28] დაედევით“ შემდეგ დედა და შვილები და ჯარისკაცი დამორღნენ ერთმანეთს. დედა და შვილები, ან შემატანის სიტყვით რომ ვთქვათ, „ჩვენ ჯამბაზს მოვედით“. აქ მოხსენებული პუნქტები ქვაკაცი და ქალა ორივე ამ რაიონის სოფელია; აქვე ახლოს უნდა ყოფილიყო სოფ. ჯამასპაც, სადაც ათაბაგი დედა და ძმები მივიდნენ. ამიტომ შეიძლება კაცმა იფიქროს, რომ ჯამასპაც იყოველ ჯამბაზ სოფელია. ჯამასპაც შეიძლება ძველი სახელი ყოფილიყო ამ სოფლისა; შემდეგში ჯამასპადან მეტათეზისის წესით ჯამასპაც — ჯამასპაც. შემდეგ გადათურქულებული ჯამბაზ და შემდეგ გააზრების გზით — ჯანბაზი. სხვათრთივე ჯამასპ სოფლის ადგილმდებარეობის გარკვევა გაჭირდებოდა.

10. ქუშური მდინარე *كارس*-ში დაქერილი თევზისა — სოფ. ლელუსთან (I 15, 268; II 17, 263). ამ მდინარეში თევზჭერაზე შეწერილია 1000 ანა, ჯერჯერობით სახელი მდინარისა, რომელიც სოფ. ლელუსთან არის ნაჩვენები, ვერ გაირკვა.

11. სოფ. კამაროვანი, გორვერან (?) სათესელეთურთ — *کامروان* (I 25, 268; II 17, 263). 1923 წ. გამოცემული „საქ. ისტ. რუკის“ მიხედვით ამ პუნქტის ქართული სახელია კამაროვანი. ამ რუკაზე იგი აღნიშნულია ჩრდილის ტბის სამხრეთ ნაპირის აღმოსავლეთით. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე, მაგალითად, „ვეროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე“ იგი ნაჩვენებია ტბის სამხრეთით, ოღონდ პუნქტის სახელად მოცემულია — *Камарван* (შდრ. *Снод*, 60). პრ. ექ. თაყაიშვილს, როგორც ჩანს, არა აქვს ამაზე ცნობა. მისი აზრით, კამაროვანი (*Камарван*) ვახუშტის რუკაზე სადღაც გურთან არის. ამასთანავე ერთად შენიშნავს, რომ XVI ს.-ში ასეთი სახელწოდების სოფელი თეთრ-ციხესთან ახლოს უნდა ყოფილიყო¹. მესხური დავითის ქრონიკაში კამაროვანზე ვკითხულობთ: „...მოვედით და პალაკაციოს დაედევით. იქილამა თეთრ-ციხის გარშემო დავწუით ალბუტი და კამაროვან...“² „ქართლის ცხოვრების“ სათანადო ადგილას ამ პუნქტის სახელი კამაროვანი³.

¹ „ვეროპ. რუსეთის სპეცრუკა“. შდრ. *Снод*, 60 (*Джанбаз* იქვე *в. ж. ж. ж.*) სტია. გვ. 415, ს. 12, გვ. 77r.

² სანი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 83.

³ МАК, XII, გვ. 57; *Источники грузинских летописей*. Тр. грузин. СМСМПН, 28, 1917.

⁴ სანი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, გვ. 91.

⁵ ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან... II ნაწ. — ლეონის რედაქციით, სპ. 1884, გვ. 290.

ლი ჩანდურას სახელით. ოღონდ ი. როსტომაშვილი არ უჩვენებს წყაროს, თუ საიდან გაიგო მან, რომ სოფ. ჩანდურის ადგილას სოფ. ჩამძვრალა იყო. საქართველოს ცენტრარქივში ჩვენ შეგვხვდა საბუთი, სადაც დასტურდება ი. როსტომაშვილის ცნობა, რომ ჩილდირის „ჩამძვრალის“ (ან „ჩამძვრალა“) გარდა ყოფილა აგრეთვე ახალქალაქის „ჩამძვრალა“. 1833 წელს ახალციხის საფაშოს უფროსი გორის ოლქის უფროსს შემდეგ წერს: По камеральному описанию Ахалцихского пашалыка показано, что состоящая в Ахалцихском санджаке деревня Чамдзуралли принадлежит иранорыцки линейного батальона Григорию Оржаненидзе, а по ведомости пристава над переселенцами из Турции [показано], что подданные в ней переселенцы пользуются землею его же Г. Оржаненидзе! ...და სხვ. ახალქალაქთან „ჩამძვრალა“ს სახელწოდებით სოფლის არსებობა დასტურდება აგრეთვე იმავე ცენტრარქივის კიდევ ერთი საბუთით, რომელშიც წერია: Житель деревни Ораль Израиль Аюпов, желая переселиться с семейством своим в казенную деревню Чамдзурала Ахалцихского санджака?... და სხვ.

ამ მასალებიდან ცხადია, რომ გასული საუკუნის 30-იან წლებში ახალქალაქთან არსებობს სოფელი, რომლის ერთადერთი სახელია ჩამძვრალა. XIX საუკუნის ბოლო წლებში, როდესაც ი. როსტომაშვილი ამ მხარეში მოგზაურობდა, ადგილობრივ ქართველებში ჯერ კიდევ დაცული იყო სოფლის სახელი „ჩამძვრალა“ და ეს სოფელი თავისი მდებარეობით უკავშირდებოდა ამ დროს უკვე სომხებით დასახლებულ სოფ. ჩანდურას (ა...армянское селение Чандура, стоящее на месте бывшего грузинского села Чамдзурала)². ამ შემთხვევაშიც, ვფიქრობ, „ჩამძვრალა“ და „ჩანდურა“ ერთი და იგივე სახელია იმ სოფლისა, რომელშიც ოდითგანვე, ჯავახეთის თურქთა მიერ დაპყრობამდე (XVI საუკუნე), ქართული მოსახლეობა იყო და რომელშიც გასული საუკუნის 30-იანი წლებიდან ბინადრობენ ე. წ. არზრუმიდან გადმოსახლებულები (სომხები). ამ უკანასკნელთა მეტყველებაში ქართულმა „ჩამძვრალა“ სიტყვამ სომხური ფონეტიკური ელფერი მიიღო და მოგვცა „ჩანდურა“ ისევე, როგორც ჩილდირის სანჯაყში „ჩამძვრალ“ი || „ჩამძვრალა“ სოფლის სახელმა იმავე სომხურ მეტყველებაში მოგვცა „ჩანდურა“საგან ფონეტიკურად ოდნავად განსხვავებული „ჩამდრა“ || ჩანდრა“ სიტყვა.

აღსანიშნავია, რომ ახალქალაქის სანჯაყის სოფ. ჩამძვრალა (შემდეგში ჩანდურა) ჩვენს „დავთარში“ (XVI საუკუნე) არ იხსენიება; მაშასადამე, ის დასახლებული არ არის. უნდა ვივარაუდოთ, რომ თურქთა შემოსევის შედეგად მისი მოსახლეობა განადგურდა, ან კიდევ მოსახლეობამ მიატოვა სო-

¹ სენი, ფ. 1491, საქმე 487, გვ. 14r. შტრ. «Чамдзуралъ Орхановичева». იქვე, ფ. 47, ს. 75, გვ. 18r.

² იქვე, ფ. 77, საქმე 8, გვ. 16.

³ И. П. Ростомов, იქვე, გვ. 59 (ხაზი ჩვენია).

ფელი, გაიხიზნა და იგი „დავთარში“ ვერ მოხვდა. შესაძლებელია, ამ დროიდან მოკიდებული ჩამძვრალას ნასოფლარი სხვა რომელიმე სოფლის საოჯახლოობაში იყო სათესველის სახით, როგორც ეს მაშინ ჩვეულებრივ ხდებოდა ხოლმე: ამ თვალსაზრისით ურადლებას იქცევს ახალქალაქის სანჯაყსა და ამავე ე. წ. აკშეპირის რაიონში მდებარე სოფ. დიდი ზორენიისადმი (I 228; II 225) სათესველად განუთვნილი ადგილი სახელად ჩამძვრალა¹. მისი დაწერილობა چامدزورال (დღევან, გვ. 210) თურქული დიაკრიტიკული ნიშნების გარეშეა, მაგრამ ზედმიწევნით ემთხვევა ჩრდილის სანჯაყის ჩამძვრალ-ის (დღევან, გვ. 20, 247) დაწერილობას, რომლის სწორი ამოკითხვაა დასტურებულ იქნა ახლანდელ მოპოვებული საარქივო მასალებით (იხ. ზემოთ). საერთოდ, ამ სათესველის სახელის დაწერილობა — چامدزورال ისე, ნათელია და მის ამგვარად ამოკითხვას იმდენად დასაჯობებლად ზღვის, რომ ჩამძვრალად წაგვიკითხავს ჩვენ ის „დავთარში“ შემთხვის პიროველ ხანებშიც, როდესაც ამ გეოგრაფიული სახელის შესახებ სხვა მასალა არ გვაქვს. შესაძლებელია ეს ხორენიისადმი მიწერილი სათესველ ადგილი ვაუკაცოვებული სოფელი ჩამძვრალი (ჩამძვრალა) იყოს, თუ ამ ვარაუდს ხელს არ შეუშლის ის გარემოება, რომ სოფ. ზორენია და ყოფილი სოფ. ჩამძვრალა (დღევანდელი ჩანდურა) საკმაოდ დაშორებულია ერთმანეთს (იხ. რუკებზე ზორენია და „ჩანდურა“). ასეთ შემთხვევაში ვერ ვამოკიდებართ შესაძლებლობას, რომ ზორენიისთან არსებობდა კიდევ სათესველი ადგილი „ჩამძვრალა“ს სახელწოდებით.

მნელა იქნა, თუ რატომ ერქმეოდა ამა თუ იმ ადგილს ასეთი სახელი — ჩამძვრალი (ან ჩამძვრალა). შეიძლება ასეთი სახელის დარქმევა შეპირობებული იყო ადგილის რელიეფური თავისებურებით (სუქერი ან იმ თვითდინდ დიბალადგილიანობა, ჩაფარნილობა). უოველ შემთხვევაში უნდა აღინიშნოს, რომ მართო ჯავახეთში ამ სახელწოდების ადგილი რამდენიმეა.

მათად ნათელი არ არის კიდევ ერთი: ჩამძვრალა თუ ჩამძვრალი? „დავთარში“ (დღევან, გვ. 20, 247, 210) ბოლოკიდურად ჩამოვან არსად არაა, ყველაზე چامدزورال — „ჩამძვრალ“ი გვაქვს. ამ ნაშრომის ფონეტიკის თავში (V. IV) ჩვენ დავინახეთ, რომ ქართულ ხმოვნითდაბოლოებულ სიტყვებს თურქულ გადმოცემაში ხშირად ბოლოკიდური ხმოვნები ეკუთვნის. მაგრამ რომელია მოკვეცილი „ა“ თუ „ი“? ი. როსტომაშვილი „ჩამძვრალა“ უნდა ყოფილიყო: საარქივო მასალებშიც „ჩამძვრალა“ გვაქვს, მაგრამ შეორეზე Чамдзуралა-ა². თითქოს საკითხი „ჩამძვრალი“ს სასაოჯახლოდ წყდება. ამ სიტყვის არმენიზებული ფორმების ორთავე შემთხვევაში ბოლოკიდურად ა გვაქვს: ჩამდრა, ჩანდურა. სხვათა შორის, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უკა-

¹ შტრ. არქივის Белград-Хорезм № 10. Чамдзурал (№ 11) ფ. 47, ს. 75, გვ. 7r.

² И. П. Ростомов, უკან. ნაშრომ. გვ. 29.

³ სენი, ფ. 77, ს. 8, გვ. 16, ფ. 47, ს. 75, გვ. 19r.

⁴ იქვე, ფ. 1491, ს. 487, გვ. 14r. უკანონო № 1012, ს. 2, გვ. 3r და 3v.

речка, через которую в центре селения перекинут по виду очень древний низкий мост.

17. სოფ. აღჯაყალა — აღჯაყალა (I 15, 270; II 17, 265). აღჯაყალა დ თურქებს უთარგმნიათ სახელწოდება ცნობილი ქართული ციხისა, რომელიც მდებარეობს „ჩრდილის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე, თითქმის უბოთის პირდაპირ“ და რომელიც ქართულ წყაროებში იხსენიება თეთრ-ციხედ. „მესხური დავითნის ქრონიკაში“, მაგალითად, წერია: „იქიდანა ქალაქციოდან] თეთრ-ციხის გარშემო დავწუთთ აღბუტი და კამაროანი“ და კიდევ „პარასკევს დღესა, შ მარიამობის თუშსა, ქაჯისციხე, ველი და თეთრ-ციხე წავგუართუშს ურუმთა...“ აღჯაყალა რომ ქართული „თეთრ-ციხე“ს თარგმანია, აღნიშნული აქვს პროფ. ექ. თაყაიშვილსაც: Тетр-цихе или Агджа-кала, значит белая крепость. (თ. აკ+აფიქსი გა=‘თეთრი’ ‘მოთეთრო’ და არაბ.-თ. kal’e ‘ციხე’; დიალექტურად იქნება აგ+ca ‘თეთრი’ და kala ‘ციხე’ —აღჯაყალა; შდრ. „შავი-ციხე“ —ყარაყალა).

ექ. თაყაიშვილის მიხედვით სოფ. აღჯაყალასთან ჩრდილის ტბაზე არის ერთი მოგრძო კუნძული, მაგრამ კუნძულიდან ნაპირამდე წყლის არეში ჩაყრილია უზარმაზარი ქვის ლოდები და, ამრიგად, კუნძული ნაპირთან შეერთებულია თითქოს ქვის ხიდით. სოფლიდან კუნძულზე მისასვლელი ძალიან ყოფილა გამაგრებული გალავნებითა და კოშკებით. ეს ნაგებობანი მოპირკეთებულია თურმე თეთრი ფერის თლილი ქვითა და, შესაძლებელია, ამბობს ექ. თაყაიშვილი, „თეთრა-ციხე“ სახელწოდება აქიდან არის წარმოშობილი?.

„დავთრის“ დროის თეთრ-ციხეში (აღჯაყალაში) ნ კომლია ნაჩვენები, 1878 წ. —15, ხოლო 1889 წ. კი—85 კომლი“.

18. სოფ. ზაქარწმინდა — ზაქარწმინდა (I 15, 271; II 17, 265). „სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე“ში დამტკიცდნ ჩვენს წერილში, აგრეთვე „დავთრის“ II წიგნის რუსულ წინასიტყვაობაში ჩვენ გაგებაზედით „დავთრის“ იმ დიდ მნიშვნელობას, რომელიც მის ენიჭება.

¹ Надпись Сардура II сына Аргштида, в Лаш-верин на Чалдирском озере: Пазал-перешел, исследовал Н. Я. Марр, Петроград, 1919, 88, 25.
² ექ. თაყაიშვილი, МАК, XII, 83, VII, 56; ვ. კობტონაშვილი, ზეზავერის დღიურიდან. „ივერია“, 1894, № 155; ექ. თაყაიშვილი, თავისი არაბულ. მითითება თეთრ-ციხის მდებარეობის შესახებ (СМОНПК, 28, 83, 195, № 5, 6). რომ ჩვენი თეთრი-ციხე აღბაბის მთაზე არისა. ვ. ასწორა МАК, XII ტომში (83, 56-57) და დაასკვნა, რომ крепость Тетр-цихи, упоминаемая в Хронике Мескийской Псалтири (ე. ი. ჩვენი თეთრ-ციხე), ничего общего не имеет с 2-ми разными крепостями под сим именем, упоминаемым царевичем Вахушти (იქვე, 57).
³ სამი ისტორიული ქრონიკა, 83, 91.
⁴ იქვე, 83, 98.
⁵ Источники грузинских летописей, Три хроники, СМОНПК, 28, 33, 195; აგრეთვე МАК, XII, 56; К. Ф. Гап, Опыт объяснения... СМОНПК, 40, 83, 3 და 138.
⁶ ამავე ნაშრომში, № 5, 83, 383.
⁷ МАК, XII, 83, 56.
⁸ სცია, ფ. 415, ს. 12, 83, 77r, Спол, 60, 61.

სხვათა შორის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტომონიკის შესწავლის საქმეში. ამის საილუსტრაციოდ ერთ-ერთ მაგალითად ჩვენ მოვიყვანეთ მაშინ სწორედ ამ სოფელ ზაქარწმინდის სახელწოდება ჩვენ ვამბობდით: ...современно невозможно установить, что деревня, расположенная у северо-западного побережья оз. Палашино (Индигирского), на многих картах именуемая «Захарьином», а на некоторых совсем не отмеченная, есть на самом деле та деревня, которая в нашей рукописи упоминается под названием Захария или (= თუ... ზაქარწმინდა —სახელი Захарий, ძრახვი подобные названия такия: Селаш-овина, Андри-пиния, Микел-янина и др.). მართლაც, გუბიუტინლად ირკვევა, რომ ჩილდირის ლიგნ-ს ჯანბაზის ნაშავეში აღჯაყალა სოფლის შემდეგ მე-18 სოფლად აღწერილი ზაქარწმინდა. უთუოდ რეკებზე (სოფ. ჩალაში, აგრომ. რუსეთის სპეტკოვსკა და სხვ.) Захарья-ად და Захарин-ად აღწერილი პუნქტია, საყურადღებოა, რომ არქივისეული სიგელი ადასტურებენ ამ სოსაზრების: პირველშია Захаръ янина (19v) და მეორეში—Захаръ (19v), ძნელია, რა თქმა უნდა, გადაჭრით ამხნას, თუ რა უთარგმნია მოხდა ამ ქართული სახელწოდების Захарья-ად დამახინჯება (აქვს აქვით თუ არა ფიქვლი დამტკიცობი; ერთი კი შეიძლება ითქვას თურქულ „ზაქარწმინდა“ სიტყვაში „და“ თურქული ადგილობრივი პრეფიქსი—მა აფიქსად გააზრდანი და ჩამოაცილი იგი (ზაქარწმინდა—Захарина).

ზაქარწმინდა სოფელში, რომელსაც ჩვენ დრომდე არ მოუღწევია, „დავთრის“ დროს 7 კომლია აღრიცხულა.

19. სოფ. დიდი ჯანბაზი — დ. ზემოთ № 8 სოფ. პატარა ჯანბაზი (გვ. 384).

20. სოფ. ქვემო წინწაღა — იმ ზემოთ № 8 სოფ. ზემო წინწაღა; გვ. 383).

21. სოფ. ქვაკაცანი. სოფ. სეფარისონი (I) (I 15, 272; II 17, 267).

„كواکاسی کواکاسی“ კილიყთან „დიდ დავთრში“ ირკვევს გველმა გეოგრაფიული სახელი, რომელიც ერთი და იმავე კოკა მოხსენიებით არის გადმოცემული. ასეთი სახელის მატარებელი სოფელი (21-ე) პირველად აქ ჩილდირის ლიგნ-ს ჯანბაზი ნაშავე იხსენიება. ხოლო მეორეჯერ მე-15 სოფლად იმავე ლიგნ-ს ქანარბუღის ნაშავეში (I 15, 290; II 15, 284). ამ სოფელთა სახელები პირველ შემთხვევაში „ქვეკასი (V)“, ხოლო მეორე შემთხვევაში „ქვეკასი (V)“ ადაა ამოკითხული. „დავთრის“ ტექსტის დიდგნაზე მუშაობისას რუკებზე, ან სხვა წყაროებში ამ მოხაზულობის შესაბამისი სახელი ვერსად შევნიშნეთ და, რადგანაც ასეთი ამოკითხულობა (განსაკუთრებით სიტყვათა

¹ Турецкая рукопись Мухам Гуртун «Пространный текст Грузинского летописца...» სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, ტ. I № 6, თბილისი, 1940, გვ. 466; გუბიუტინის ფილსოფის დიდი დავთრი, II, თბილისი, 1942, გვ. XIII.

ხოზაპინის ტბის დასავლეთითაა¹. წყაროს თავიდან სოფ. ქალის მიმართულებით მიმავალია კაცმა, დაახლოებით რომ ვთქვათ და რამდენადაც ეს რუკებზე აღნიშნული სასოფლო გზების მიხედვით შეიძლება შეინიშნოს, უნდა გაიაროს ქანარბელის ჩაისი, ქანარბელი, რაბათი, ძურძანა (რუკებზე — „ზურზუნა“)². და აი, ამ ძურძანადან აღმოსავლეთით ქალისაკენ მიმავალი გზა ებჯინება თითქმის ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე «Ке-хас»-ად ფიქსირებულ პუნქტს. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს «Ке-хас»-ი (მდრ. Своя, 60) უნდა იყოს როგორც „დავთარში“ ჯამბაზის რაიონისათვის დასახლებული სასაკონი, ისე „მესხური დავითნის ქრონიკის“ „ქვაკაცთა“. Ке-хас სახელი მეტისმეტად შერყვნილი უნდა იყოს რუკის პირველი ვარიანტის შემდგენლების მიერ ჯერ ჩაწერისა და გადაწერის და შემდეგ ბეჭდვის დროს. შეიძლება კიდევ Ке-хас-ი „ქვაკაც“-ის ზემოგანხილული გადათარგმნებული სიტყვების („ქივაკას“, „ქუაგას“, „ქივაქეს“, „ქივაქა“-ს და სხვ.) სხვა ენობრივ კოლექტივებში უფრო სახეშეცვლილი ფორმა იყოს. ამასთანავე ერთად უნდა აღინიშნოს, რომ Ке-хас სიტყვაში к-ს ნაცვლად х ასო რომ გვაქვს — გრაფიკული შეცდომის შედეგი უნდა იყოს.

„ქრონიკის“ „ქვაკაც“-ის, „დავთარის“ სასაკონი-ისა და რუკების Ке-хას-ის იდენტურობას ადასტურებენ, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, ტოპოგრაფიული მონაცემებიც. გარდა იმისა, რომ წყაროსთავიდან ქალაში მიმავალი გზა „ქვაკაც“-ში („ქრონიკა“) და რუკების Ке-хას-ში გაივლის „დავთარის“ სასაკონი-იც ამ მიდამოებშია ნაჩვენები.

სასაკონი-ი (ე. ი. ქვაკაცი) ფიქსირებულია „დავთარში“ ჩილდირის ლივანს ჯანბაზის რაიონის შემდეგ სოფელთა გარემოცვაში: რაბათი (1)³, ძურძანა (2), ძურძანა (3, რუკაზე — Зурдана), სხვარა (4, რუკაზე — Схарра), ყარაყალა (5, რუკაზე — Каракала), კოტამაზი (6, რუკაზე — Котамаз), წინწალი (8, რუკაზე — Винозал), ჯანბაზი (9), კამაროვანი (11, რუკაზე — Камарован), ფურტა (13), ილჯაყალა (17), ზაქარწმინდა (18, რუკაზე — Захарован) და სხვ. ყველა ეს სოფელი ჩილდირის ტბის ზემო წელის გარშემო მდებარეობს, ხოლო სოფ. ქვაკაცი (რუკაზე — Ке-хас) ძურძანას, ფრუტსა და წინწალს შუა არის მოთავსებული, ჩილდირის ტბის ჩრდილოეთით.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ჩილდირის ორ რაიონში ორი სასაკონი-ი ნაჩვენები. ერთი მათგანი, სახელდობრ, ჯამბაზის რაიონის სასაკონი-ი, როგორც გაირკვა, „ქრონიკის“ „ქვაკაც“-ს უკავშირდება. მეორის, ქანარბელის რაიონის სასაკონი-ის მდებარეობა უცნობია. რა თქმა უნდა, არ არის გამოკლებული შესაძლებლობიდან, რომ ქანარბელის რაიონის სასაკონი-ი „ქვაკაცი“ ერქვა. მაგალითი იმისა, რომ ორ გეოგრაფიულ პუნქტს ერთნაირი

¹ იხ. Специальная карта Европейской части СССР, с прилегающими государствами (80). ² იქვე.
³ ფრჩხილებში მოთავსებული ციფრებით ნაჩვენები „დავთარში“ სოფელთა რაიონ-დეფორმის ნომრები. იხ. „დავთარში“, II, გვ. 267 და შემდეგ.

სახელი ერქვას, სხვაგან რომ არ ექნებოდა, ამავე კუთხეში მოიპოვება სოფელი „ჩაისის“ სახელით ხოზაპინის ტბის დასავლეთითაა¹ არის და ჩილდირის ტბის ჩრდილო-დასავლეთითაა². მაგრამ ამ თვალსაზრისით უფრო საყურადღებო ის არის, რომ ადგილის სახელბად „ქვაკაცი“ სიტყვა ძალიან გავრცელებული ყოფილა, მაგალითად, თრიალეთში. „დასტურლამალი“, „თრიალეთის სოფლების სამზღურების“ დადგენისას, ნათქვამია: „მალა რომ სასი ქვაკაცი „ჩის“ „ქუა-კაცის ზეით“. „ქუა-კაცის ჩასწორ კვეის პირამ-ლინი“ და სხვ. ამდენად, რა თქმა უნდა, ჩილდირის გ. წ. ლივანშიც შეიძლე-ბოდა არსებულყოფიერ სოფელი „ქვაკაცი“ სახელით, ოღონდ ხად იყო ეს მეორე, ქანარბელის რაიონში დასახლებული სოფ. ქვაკაცი. გეოგრაფი-ებით უცნობია, დასახლებული პუნქტებისა თუ სხვა ადგილებისათვის ასეთი სახელის შერქმევას საფუძვლად უნდა ედევას ასეთ ადგილებზე კვის მასალი-დან ადამიანის გამოსახულებათა არსებობა. თუმცა პროფ. ლ. მგელიქსეთ-ბე-გის აზრით „ქვა-კაცი“ „ქართულ ძველ ლიტერატურულ ძეგლებსა და ხალხურ ფოლკლორში ასეთ [აუღებულ გეგმებზე], დაუზუსტებელ ანდა ოდნავად დამუშავებულ ქვებს ეწოდება“. ადამიანის გამოსახულებით იქნება ეს ქვა თუ დაუმუშავებელი, ამას ამჟამად ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს. უაქტი ის არის, რომ ასეთი ქვის ობიექტების მიხედვით უნდა იყოს აღმოცენებული „ქვაკაცი(ნი)“ გეოგრაფიული საკუთარი სახელები. Ке-хас სიტყვას, რომელიც, ვფიქრობ, ჩვენი „ქვაკაცი“ უნდა იყოს, შემდეგნაირად ხსნიან: Ке-хас от к-ва = камень и х-ისа = камень; деревня при которой часто встречаются камни в обложке, как будто в обложке... ამ სიტყვის ამგვარი ახსნა უთუოდ შეუწყნარებელია.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ საბას მიხედვით ქორტი არის გეოგრაფიულ „ქვაკაცი, ქვაკაცი“ ატყობული ნიშნად³. ამდენად რა თქმა უნდა, საესებით შესაძლებელია, რომ დასახლებულ პუნქტს, სოფელს ადგილს ქვაკაცი ქვები ადამიანის გამოსახულებით, რქმეოდა ქვაკაციის გარდა ქორტიც, ან ორივე ერთდროულად; სამცხურის წარმოშობის ქვემოთ მოყვანილ ხალხურ ლექსში მოხსენებული ქორტი (საბას ქორტის ვარიანტი, აღ-ბათ) უთუოდ გეოგრაფ. პუნქტი სახელია:

შე ოჯორჯლელი ბუცესი ქალას ვიყავე მიმავალი,
ქორატს ქან-მგლებს გარდევარე, დამიხნელდა ორივე თვალი,
ზადენს ყელი გარდავუგდე, იცით რომ სულ არ შექვს შრალი.

¹ Специальная карта...
² დასტურლამალი. გვ. 24-29. „დასტურლამალი“ და ქალა მიმავალი პროფ. ლ. მგელიქსეთ-ბეგის შრომიდან — მგელიქსეთი კულტურის საბოლოო ნაშ. 1938, გვ. 17.
³ იქვე, გვ. 27.
⁴ К. Ф. Ган, Опыт описания памятников геобраинионских названий в предгорьях СМОМПК. 40, 23-76.
⁵ ი. ს. ობიექტების ქართული ლექსები, გვ. 448.

ხელი ვკარ ქვას, აქ გავქვავედ, მოვკვდი, გარღვიხადე ვალი, ვინც ჩემი სისხლი იკითხოს, ჭორატს ქვას აჩნია მშრალი¹.

ლექსის ჩამწერი და გამომცემელი ვინმე მესხი აქვე შენიშნავს: „მართლა ხუთივე თითი ზედ ეტყობოდა წითლად სისხლში: ამოვლებული იმ ქვაზედა ცხადათ ჭორატში“². ჩვენ არ ვიცით, სად იყო ეს ჭორატი. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ჭორატი იყო ჩვენი „დავთრის“ ქვაკაცის სოფლის მეორე სახელი (ოჯორჯლიდან კაცი რომ გაემგზავროს ქალაქი, რომელიც ჩრდილის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარეობს, მან მართლაც სოფ. ქვაკაცი (რუკაზე Кеахас, იხ. ვერობ. რუსეთის სპეცრუკა), ე. ი., შეიძლება ჭორატი, უნდა გაიაროს, შეიძლება ჭორატი ზოგადი სახელი იყო „ქვაკაციბიანი“ ადგილებისა; კიდევ მასალაა საქართველოში.

ამრიგად, ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავადგინდეს, რომ „დავთრის“ ასაკ-ი კანონზომიერი თურქული ტრანსკრიბირებაა „მესხური დავითნის ქრონიკით“ ცნობილი სოფ. ქვაკაცის სახელისა და ამდენად ასაკ-ად და „ქვაკაც“-ად ცნობილი პუნქტი ერთი და იგივე გეოგრაფიული პუნქტია. გარდა ამისა, „დავთარში“ ასაკ-ისათვის ჩამოთვლილ სოფელთა წრე ტოპოგრაფიულადაც სავსებით ემთხვევა „მესხური დავითნის ქრონიკაში“ სოფ. ქვაკაცთა განმსაზღვრელ დასახლებულ პუნქტების (წყაროსთავი, ჭალა) წრეს. „ქრონიკის“ მიხედვით ახალციხიდან გამგზავრებულ პირთა მიერ გავლილ სოფელთა თანმიმდევრობაც (წყაროსთავი, ქვაკაცი, ჭალა) ადასტურებს, რომ სოფ. ასაკ-ქვაკაცი ამ გზაზე მდებარე და რუკებზე Кеахас-ად ფიქსირებული სოფელია.

22. სოფ. მოზერეთი (?) موزرت (I 15, 273; II 17, 267). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს (დედანი, 250) და ასოვებს კარგად ირჩევა. მოზერეთ-ად უნდა იკითხებოდეს, თუმცა არქივისეული სიების მონაცემი Мозерт-იც (გვ. 19v, 13v) ძლიერ შეცდუნებულია და ამ დაწერილობის წაკითხვა ასეც შეიძლება. ამ პუნქტზე ჯერჯერობით მასილა არ ჩანს. სოფელში 15 კომლიანი მოსახლეობაა. მის მდებარეობაზე მხოლოდ ის ვიცით, რომ ამ სოფლის აღწერის ბოლოში სოფ. მოზერეთის მფლობელობაში მყოფი ჩაირი კახ-ი სოფ. ქვეაქისის (ქვაკაცის) მიჯნაზე ყოფილა. მასასადამე, მოზერეთიც „ქვეაქისის“ ახლო უნდა მდებარეობდეს. ჩაირის სახელი კახ-ი ვერ იკითხება. შეიძლება ეს კახ-ი ხინგირი იყოს³.

23. სოფ. გუნდუსხევი — Gundschi (?) სათესველითურთ — Gundschi (I 16, 273; II 17, 268). ერთ-ერთ რუკაზე (99) ჩვენ მიერ უკვე განიხილულ სოფ.

¹ „ძველი საქართველო“, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. III, თბილისი, 1913-1914 წწ. თაყაიშვილის რედაქციით, გვ. 271.
² იქვე.
³ შერ. ნილიასურის ნაპიფეში სოფ. ხინგირი ანალოგიური დაწერილობით (აქგვ. 376, № 28).

ურთის ჩრდილოეთით აღნიშნულია Gundschi-ი. არქივისეულ სიებში Gundschi-ი გვაქვს (19v, 13v). შეიძლება ეს იყოს უფრო სწორი (კუნდუსხევი) ამ პუნქტზე ჩვენ გვაქვს კიდევ ცნობა 1831 წ. არქივისეულ მასალებში, სადაც წერია: Gundschi-ი, 6 კომლიანი, განდუღულ-ღამ აღის მფლობელობაში. „დავთრის“ დროს 14 კომლიანი სოფელია.

გუნდუსხევთან დასახლებული სათესველ კახის სახელწოდება ვერ ამოვიკითხეთ.

24. სოფ. შუა წინწალი — იხ. ზემოთ № 23. სოფ. ჩემო წინწალი გვ. 393.

25. სოფ. არაგენი (?) სოფ. ქვეაქისთან (=ქვაკაცი) — არაგენი (I, 16, 274; II 17, 269). ამ პუნქტის ადგილმდებარეობა მოითხოვდა სოფ. ქვაკაცთან (ქვეაქისთან). სხვა ცნობა ამ სოფელზე არა გვაქვს. არქივისეულ სიების არაგენი-ი და არაგენი-ი არაფერს იძლევა ამ დაწერილობის ამსახლებად. ეს სოფელი „დავთრის“ დროს 15 კომლიანია.

26. სოფ. ზემო ხელეგანი (?) ქვემო ხელეგანი და ხელეგანი (I, 16, 275; II 17, 270). არქივისეულ სიებში ამოკითხულია — ხელეგანი (19v) და ხელეგანი (13v). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს და ხელეგანი || ხელეგანი-ად შეიძლება ამოკითხვად ხელეგანი (Хелегани) სოფელი, მართალია, რუკაზე (მოილუსიანი და სხვ.) აღნიშნულია, მაგრამ სოფ. ველის დასახლებით, ამ ნაიაგს ტერიტორიის გარეთ. ძილიან საეჭვოა, რომ ველის დასახლებით მდებარე სოფ. ხელეგანი ჯინჯინის ნაპიფესადმი განეუთენილი პუნქტი იყოს, თუთ ველი დიდი არტაანის დედაშია. ამდენად შეეძლება ამ სოფლის ხელეგანი-ად ამოკითხვის სისწორე შეიძლება ეს სოფლებით სხვა პუნქტი იყოს; ათ ვენებათ იგივე ხელეგანი და სხვ. ამ სოფელში 9 კომლიანი მოსახლეობაა, სათესველი კახის სახელწოდება უცნობია.

27. სოფ. კამაროვანთი (I 16, 275; II 17, 270). არქივისეულ სიებში ამ სოფლის სახელად Камарован (19v, 13v). რუკაზე „დავთრის“ დამწერლობის ბოლოკიდურში კ და მისთანა ასოვები ძნელი გასარჩევია; შეიძლება აქაც ბოლოკიდურში იხილოდეს მანამდე გვიქნებოდა დუღილი-ი; ჩვენი წაკითხვით დუღილი-ი ვიდრე სხვა მასალა არა გვაქვს, საბოლოო დასკვნისაგან იგი უნდა შევიკავოთ, შევადგინოთ ამ მივიღებთ, რომ ეს სოფელი კამაროვანთანაა ნაშენი, ნაში მფლობელი კამაროვანის ჩრდილოეთით იმავე ჩრდილის ტბის ნაპირს უსახელოდ აღნიშნული P. II. ამ სოფლის ნანგრევები იყოს ამ სოფელში აღმოცენული 9 კომლი მოსახლე.

28. სოფ. ჭილა ალგაყალასთან — Чила (I 16, 275; II 17, 270). პროფ. იმ: თაყაიშვილის ცნობით: „ალგაყალას საქმეებით, ჩილდის ტბის ნაპირს

¹ სკია. გვ. 47, ს. 76, ს. 59.

ციხე დაიპყრეს ლალა-ფაშის საქართველოში გამოლაშქრების დროს—1578 წ. როდესაც ქაჯისციხის მთელი გარნიზონი განადგურებულ იქნა¹. ამ დროიდან არის, ალბათ, ქაჯისციხე აოხრებული და მისი რაბათი უმოსახლოდ დარჩენილი.

„დავთარში“ სოფ. საბადურის ქაჯისციხესთან ახლო მოხსენებულობის ფაქტი საესებით ადასტურებს ექ. თაყაიშვილის მიერ ქაჯისციხისათვის განსაზღვრულ მდებარეობას. თურქებმა, როგორც ექ. თაყაიშვილიც შენიშნავს, ქართული „ქაჯისციხე“ თარგმნეს და უწოდეს მას Seytan-kul'a². Hammer-ის „ოსმალეთის იმპერიის ისტორიის“ თურქულად მთარგმნელის M. 'Atā-ს ცნობით ანონიმურ თხზულებაში „Tarih-i 'Osmān paša“, გარდა سی سلطان قلعہ, ქაჯისციხე 'ესმეაკს', 'ქაჯს')³. Hammer-მა, რომელიც თურქული წყაროებით სარგებლობდა, ქაჯისციხის სახელი გერმანულადაც თარგმნა. ...und an folgenden Tage wurde blutige Schlacht geliefert dem Tokmakehan vor Tschildir, einem kleinen georgischen Schlosse, das auch das Teufelschloss heisst⁴. ცხადია, აქ ლაპარაკია ქაჯისციხეზე. აკად. ივ. ჯავახიშვილი ემყარება ი. ჰამერის ისტორიის ამ ადგილს და წერს, რომ „ჩილდირი უდრის ქაჯისციხეს“⁵. მართლაც, ი. ჰამერი აქ ამბობს, რომ ჩილდირის ციხეს ქაჯისციხეც ერქვაო, მაგრამ ეს სინამდვილეს არ უნდა შეესაბამებოდეს. ჩვენ ამჟამად არ გვაქვს შესაძლებლობა შევამოწმოთ ჰამერის წყაროების სათანადო ადგილები. მაგრამ „დავთარში“, როგორც ჩვენ უკვე დავინახეთ, ჩილდირის ციხის რაბათი ცალკეა აღწერილი (I 15, 263; II 17, 258)⁶, ხოლო ქაჯის-ციხე კიდევ ცალკეა დასახელებული სოფ. საბადურთან (I 16, 278; II 18, 272)⁷. რუკაზეც (ხუთვერსიანი) სოფ. საბადურთან ახლო აღნიშნულია [азвални] Укр[епления], რომელიც ქაჯისციხე უნდა იყოს („დავთარში“ ნათქვამია, რომ საბადური ქაჯისციხესთანაა), ხოლო ძურძინის (ზურზუნის) ახლო და მის ჩრდილოეთით ცალკე აღნიშნულია Рабат, ან ზოგ რუკაზე Ирабат-ი, რომელიც ჩვენ ჩრდილის რაბათად მივიჩნიეთ (რაბათი, როგორც გაირკვა, ციხესაც ჰგულისხმობს). გარდა ამისა, პროფ. ექ. თაყაიშვილი, რომელიც თავის მოგზაურობის დროს 1902 წელს უშუალოდ გაეცნო ამ ადგილებს, არაფერს ამბობს ჩილდირისა და ქაჯისციხის იდენტურობის შესახებ. პირიქით, იგი გამიჯნავს რაბათს („დავთარის“ მიხედვით ჩილდირის რაბათს) ქაჯისციხისაგან: ...несколько ниже селения Рабат находится хорошо сохранившаяся крепость Каджис-цихе...⁸ ნაკლებად საფიქრებელია, რომ

¹ МАК, XII, 59; აქვე მოთავსებულია ქაჯისციხის სურათი.
² იქვე, 83, 58: Каджис-цихе, или Шайтан-кала.
³ عطا مترجمی م. عطا دولت عثمانیه تاریخی. 1332 (პიჯრით). ტ. VII, 83, 61, შენ. 2.
⁴ GOR, II, 83, 480.
⁵ ქართველი ერის ისტორია, IV, 273.
⁶ აქვე, 83, 379 (პნ 1. სოფ. ჩრდილის ციხის რაბათი).
⁷ აქვე, 83, 402, № 37. სოფ. საბადური ქაჯისციხის რაბათთან.
⁸ МАК, XII, 58.

ქაჯისციხის რაბათად იგულისხმებოდეს რუკების ის Рабат-ი, რომელიც ჩვენ ჩილდირის რაბათად მიგვაჩნია. ქაჯისციხეს ექნებოდა თავისი რაბათი, რომელიც, როგორც ვთქვით, „დავთარის“ დროისათვის უკვე გავერზებულია.

ქაჯისციხე, როგორც მისი სახელწოდებიდანაც ჩანს, ძალიან უღელ და მიუდგომელ ადგილას უნდა ყოფილიყო, რომ მის „პრისხანე ციხესაც“ ეძახიან. ექ. თაყაიშვილი, მაგალითად, წერს: Исслалено от Зурани [Дзурдани—ს. ჯ.], из берегу Кури, мы осмотрели грозную крепость Каджис-цихе, или Шайтанкала, часто упоминаемую в грузинских хрониках... და შემდეგ: Необыкновенная высота совершенно отвесных стен и прощелья над которым висит крепость, делали ее неприступной¹ (შდრ. ყოველწილ კლდეა, გარეშემო მტერი ვერა მოადგვას²). ამიტომ არის, რომ ფიქრობენ, რომ შ. რუსთაველს თავის „ვეფხისტყაოსანში“ აღწერილი ნიჟელი ქაჯისციხისათვის ნიშნულად ეს ქაჯისციხე აქვს აღებულიო³.

პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა მართებულად უარყო აკად. მ. ბროსეს მოსახრება, რომ კ. პორფიროგენეტის ქაჯის ციხე—ეს აჯაჯიო ნე აჯაჯაო—ქაჯისციხე, ან საქართველოს სხვა რომელიმე ციხე იყოს.

38. სოფ. ვარდმანა სოფ. საბადურთან—صداقا (I 16, 278; II 18, 272). რუკებზე (ხუთვერსიანი, „ვერობული რუსეთის სპეცრუკა“ და სხვ.) Вартманა აღნიშნულია საბადურის ოდნავ დასავლეთით, რადგანაც ყველა რუკებზე და არქივის მასალებშიც Вартманა-ა, ამიტომ შეიძლება „ვარდმანას“ დ თურქულში გამჟღერებული ქართული შევთარი ტ-ს მგერინა(ცვალი იყოს, სოფ. ვარდმანაც გაუკაცრიელებულად არის აღწერილი. 1878 წელს მასში ირიცხება 17 კომლი⁴.

39. სოფ. ჯიგრაშენი (?) სოფ. ფეჭრაშენთან—جگراشین (?) جگراشین (II 16, 278; II 18, 273). ჯიგრაშენ-სიტყვის სწორად ამოკითხულობაში ლეონ ექვი შეგვექონდა და ორთავე წიგნში იგი კითხვითი ნიშნითა დაბეჭდილი. საქმე იმაშია, რომ ძირითად ტექსტში (დედანი, გვ. 255) თითქოს გვაქვს جگراშენი მოხაზულობა, რომელშიც ბოლოკიდურა უ ასო სრულუბით არ არის წარმოდგენილი. ან შენ-ზე დაბოლოებული გეოგრაფიული სახელების საერთო მოხაზულობასთან შედარებაშიც ეს ექვი ვაძლიერა: جگراშენი და ასოებს იქ სხვა მოყვანილობა აქვთ (იხ., მაგალითად, დედნის 256 გვერდ

¹ МАК XII, 53, VII და 58.
² შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1937, გვ. 282 (1385).
³ Проф. Л. Меликсет-Бекоев, Крепость Каджети, «Восток», № 113 (4134) от 20.V.1937 г.: Вдобав: Мегалитическая культура в Грузии и ее связь с культурами Прикаспия (Приложение: К вопросу об идентификации Каджетской крепости с Шайтан-калой. Связь с Каджетис-цихе, или Шайтан-калой, в грузинских летописях и летописях соседних государств. III, т. 1, 1943, гл. 164).
⁴ ს. ყაუხჩიშვილი, ენობრივი, IV, თბილისი, 1952, გვ. 265.
⁵ სტია, გვ. 415, ს. 77.
⁶ იქვე.

ზე „ფექრაშენის“ თურქული დაწერილობა). სამაგიეროდ, „დავთრის“ ე. წ. საგადასახადო ობიექტთა სიაში (იხ. დედნის 20-ე გვ.) ამ სოფლის სახელად უთუოდ جكره شين-ი გვაქვს. არქივისეული სიები ჩვენ მიერ ამოკითხულ ვარიანტს უჭერენ მხარს—Джиграшен (20გ, 13v). გაუკაცრიელებული სოფელია, რომელიც ნაჩვენებია ფექრაშენთან ახლო მდებარედ. რუკებზე (მაგალითად, „ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე“) ფექრაშენთან ახლო, მისგან სამხრეთით და ჩრდილის ტბის ბოლოში აღნიშნულია სოფ. Герашен-ი. „საქ. ისტ. რუკაზედაც“ გერაშენია. ვფიქრობდი, „დავთარში“ ფექრაშენთან ახლო აღნუსხული ჯიგრაშენი შეიძლება ეს გერაშენი იყოს-მეთქი. ანე-ლი ასახსნელი იქნებოდა, რა თქმა უნდა, „ჯიგრაშენისა“ და „გერაშენის“ ფონეტიკური სხვადასხვაობა. შემდეგ გაირკვა, რომ ერთ-ერთ რუკაზე აღნიშნულია Джерашен-იც („დავთრის“ მიხედვითა ჯიგრაშენი) და Герашен-იც¹. მაშასადამე, დამოუკიდებელი პუნქტებია, ოღონდ Герашен-ი „დავთარში“ არაა აღწერილი. ამავე დროს ვ. კობტონაშვილი ჩილდირის სოფლების ჩამოთვლისას ფექრაშენთან ასახელებს გარაშენს (ჯიგრაშენს— არა).² ამრიგად, ჯიგრაშენი თუ გერაშენ-გირაშენი, თუ ორივე ცალ-ცალკე? მათი მდებარეობისა და ჭეშმარიტი ქართული სახელწოდების დადგენისათვის ჯერჯერობით მასალა გვაკლია.

40. სოფ. سره-ურთა სოფ. ურთასთან—سر اورا (I 16, 278; II 18, 273). ამ სიტყვის პირველი ნაწილის ამოკითხვა ვერ მოხერხდა. ნაჩვენებია სოფ. ურთასთან, რომელიც ჩვენ ამავე ნაპიჯეში № 2 სოფლად განიხილეთ³. ურთა (№ 2) საკმაოდ დიდი, 45 კომლიანი სოფელია, ეს ...ურთა კი 22 კომლიანია. ამ სოფლის სახელიც ურთაა, ოღონდ ეს შეიძლება ყოფილიყო ზედა ურთა თუ შიდა ურთა; ეს შიდა ან ზედა ვერ ითარგმნა, თუ დამახინჯდა? დამატებითი მასალაა საჭირო.

41. სოფ. ქვემო მერადისი—სოფ. سره ურთასთან—سر ايس (I 16, 279; II 18, 273), 50. სოფ. ზემო მერადისი—سر ايس (I 16, 280; II 18, 275). ამრიგად ჩვენ გვაქვს ქვემო მერადისი და ზემო მერადისი. მართალია, ყველა რუკაზე და სხვა ლიტერატურაშიც⁴ უსათუოდ მერადისი გვაქვს, მაგრამ ეს თურქიზებული ფორმა უნდა იყოს. კერძოდ, ქართულად მერადისი უნდა ყოფილიყო და შემდეგ ხმოვანთა ჰარმონიის წესით მერადისი→მერედისი. მერადისი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც პირველ შემთხვევაში დედანში (გვ. 256) გვაქვს سر ايس, სადაც მესამე ასო ა-დაც იკითხება და ე-დაც, მაგრამ მეორე შემთხვევაში (გვ. 257) უკვე გვაქვს—سر ايس სადაც მესამე ასო ელიფია და მხოლოდ ა-დ იკითხება. მესამეჯერ ამ სოფ-

¹ Надпись Сардуря II, сына Аргинтия, в Даш-керни на Чалдырском озере. Издан, перевед, исследовал Н. Я. Марр. Петроград, 1919. Таблица IV—Мармашен... и Даш-керни (რუკა).
² ვ. კობტონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან, „ივერია“, 1894, № 155.
³ იხ. ზემოთ, გვ. 381.
⁴ ექ. თაყაიშვილი, МАК. XII, 55.

ლის სახელი გვხვდება სოფ. ჩაქიუხერის მდებარეობის დასახესტებლად¹. აქ უკვე უხმოვოდ არის მოცემული დაწერილობა سر ايس. აქ უკვე „დავთრის“ შემდგენელს გაუბარა ალბათ ასიმილირებული ფორმა سر ايس—მერედისი: ასი-ქივისეული სიების Марадис-ი და Мерадис-იც (20გ, 13v) სწორი არაა.

ამრიგად, ნიუხედავად შენდეგ ხანებში გაერთილებული თურქიზებული ფორმისა—მერედისი (რუკები და სპეც. ლიტერატურა), ამ პუნქტების ძველი ქართული სახელი უნდა ყოფილიყო მერადის-ი.

ადგილმდებარეობა ამ სოფლისა ყველა რუკაზე გარკვევითაა აღნიშნული—ჩრდილის ტბის დასავლეთით, სოფ. ურთის სამხრეთით. ექ. თაყაიშვილის მიხედვით: В 2 верстах к югу от Урта находится селение Мерадиса на берегу речки Мерадис-икали, впадающей в Чалдырское озеро². „დავთრის“ დროს ორივე მერადისი გაუკაცრიელებულია, ხოლო 1878 წ. მერადის-ში 17 კომლია აღრიცხული³.

42. სოფ. ჩაქიუხერ (?) მერედისთან — چكي اوخير (I 16, 279; II 18, 273). უკაცრიელი სოფელია. რუკებზე (ხუთვერსიანი, „ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა“ და სხვ.) მერადისის სამხრეთით, ჩილდირის ტბის სიანპროზე აღნიშნულია სოფ. چكي اوخير-ი. ვფიქრობ, რომ „დავთრის“ ჩაქიუხერ | چكي اوخير და რუკების Чакхур ერთი და იგივე პუნქტია. ვინ იცის, ენების ეს ქაჩ-თული „აქაიოხერი“ ცა და სხვა რამეც არის. მაგრამ چكي اوخير-ისადი (თე-ქიდური — დიაკრიტულნიშნაინია) Чакхур-ის ფონეტიკურ შესაბამისობაში მოყვანა ჯერჯერობით რთული საქმეა. ჯაიხური აგრეთვე 1923 წ. გამოცემულ „საქ. ისტ. რუკაზე“ არქივისეული სიების Чакхур-ი შეიძლება, სწორი იყოს.

43. სოფ. ალვანა? სოფ. ფექრაშენთან — اوانا (?) (I 16, 279; II 18, 273). ძირითად ტექსტში (დედანი. გვ. 256) سر ايس ურთია (იხ. I 279), ხოლო საგადასახადო ობიექტთა სიაში (დედანი, გვ. 20) მართლ აوانა (II ნიშნის ეს გარემოება არ არის გათვალისწინებული) ვფიქრობ აوانა უფრო სწორია, ეს გარემოება არ არის გათვალისწინებული) ვფიქრობ აوانა უფრო სწორია, ხოლო سر ايس-ის მეორე ნაწილი ა-ე მომდევნო ა-ე სიტყვის შეცდომით დი-წერილი გამეორება უნდა იყოს. ამ დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშანი არა აქვს, მაგრამ ძალიან მაცდუნებელია აوانა-ს ალვანა-დ წაიკითხვა. ფექრაშენთან ახლო არავითარი პუნქტი რუკაზე აღნიშნული არ არის ამდენად ასეთი ამოკითხვა ამ სახელწოდებისა უაღრესად პარობითია. არქივისეულ სიებშიც Алвана-ა (20გ, 13v) დადასტურებული. სოფელი „ქარბელია რუკაზე საგან“.

¹ იხ. ამავე ნიშნით, სოფ. № 42.
² МАК. XII, 55; Н. Пантохов, Через Чалдыр и в её окрестности, „Кавказ“, 1890, № 322; სტო. გვ. 415, ს. 12, გვ. 77v.
³ სტო. გვ. 415, ს. 12, გვ. 77v.

44. სოფ. ფექრაშენი — ამავე სოფლის ჩაირის არხში (დაქერილი) თევზის ცუშურიტით — بکرشین (I 16, 279; II 18, 274). არქივისეული სიების Бикрашен (20r, 13v) სწორი არ არის. 1923 წ. გამოცემულ „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ ფექრაშენი-ა. სხვა რუკებზეც (მაგალითად, „ვერობ. რუსეთის სპეცრუკაზე“) Бекрашен-ია¹. მდებარეობს ჩრდილის ტბის დასავლეთ სანაპიროზე გერაშენის ჩრდილოეთით.

ფექრაშენი საკმაოდ დიდი, 39 კომლიანი სოფელია, მათგან ორი კომლი მაჰმადიანია.

45. სოფ. ქორეთი (?), ს. ფექრაშენთან — كوريت (?) (I 16, 280; II 18, 274). დაწერილობა كور (დედანი, გვ. 257) დიაკრიტული ნიშნების გარეშეა, მაგრამ ძალიან გარკვეული იმისათვის, რომ ქორეთ-ად წაეკითხოთ, ასეთი სახელწოდების პუნქტი უკვე გეჰონდა ასპინძის ნაპიფეში და სხვაგანაც. მისი მდებარეობა მითითებულია ფექრაშენთან ახლო. ქვემოთ აღწერილი სოფ. ლავაში მითითებულია სოფ. ქორეთთან ახლო მდებარეობსო (ახ. ქვემოთ, № 46), ხოლო ლავაშის ტბასთან აღნუსხულია რუკაზე Кора-Кей². შესაძლებელია ეს „ქურთ-სოფელი“ გააზრებული ქორეთი იყოს. არქივისეული სიების მიხედვითაც Корет-ია (20r, 13v). უკაცრიელი სოფელია.

46. სოფ. ლავაში სოფ. ქორეთთან — لافاش (I 16, 280; II 18, 274). არქივისეულ სიებში Лаваш-ი გვაქვს (20r, 13v). „ვერობ. რუსეთის სპეცრუკაზე“ ჩრდილის ტბის სამხრეთით აღნიშნულია — Оз. Лаваш-Гель. ცხადია სოფ. ლავაშიც მასთან ახლო, ან უშუალოდ ამ ტბის ნაპირზე უნდა ყოფილიყო (ტბა გარეგნულად მართლაც ლავაშს ჰგავს). რადგანაც სოფ. ლავაშის მდებარეობა სოფ. ქორეთთან არის მითითებული, მაშასადამე სოფ. ქორეთი სადმე ამ ლავაშის ტბასთან უნდა ყოფილიყო. უკაცრიელი სოფელია. ამ სოფელზე შეწერილ 800 ახჩიან გამოსაღებში ლავაშის ტბის თევზქერაზე შეწერილი გადასახადიც შედის.

47. სოფ. კურავერი სოფ. ძურძანასთან — كوراوير (I 16, 280; II 18, 275). ჩემი აზრით, ეს ის სოფელია, რომელიც მართლაც ძურძანასთან არის ნაჩვენები და რომელსაც რუკაზე Куравел-ი (ხუთვერსიანი) და Куравел-ი („ვერობ. რუსეთის სპეცრუკა“) ეწოდება. კურაველი იგივე დისიმილირებული კურავერია. „დავთრის“ დროს უკვე უკაცრიელი სოფელია, რომელშიც 1878 წ. ირიცხება 16 კომლი (აქ Куравел-ი წერია)³.

48. სოფ. იზნაზორი სოფ. ქორეთთან — يزنازور (I 16, 280; II 18, 275). ამ დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები მთლიანად აქვს. ქართულ თარგმანში (წ. II) კითხვითი ნიშანი იმიტომ გვაქვს, რომ ქართულად შეიძლება იძნაძორიც ყოფილიყო. ეს იზნაზორი რუკებზე (1923 წლის „საქ. ისტ. რუკა“, „ვერობ. რუსეთის სპეცრუკა“ და სხვ.) ლავაშის ტბის სამხრეთ-

¹ შდრ. Своя. 62: აგრეთვე სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 77v.

² „ვერობ. რუსეთის სპეცრუკა“.

³ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 77v.

აღმოსავლეთით იგნაზორი | Игназор-ად არის აღნუსხული. იზნაზორისაგან Игназорი რუსულ გრაფიკულ ნიშნებზე მომხდარი ლაპსუსის შედეგია უნდა იყოს (რუსული ჰ ასოს აღრევა -ში).

49. სოფ. ღვინისწყარო, მეორე სახელი მასილ ქოი (7) — ბასილის სოფელი? — كوي (?) اصل بکر نام بکرخان (I 16, 280; II 18, 275). არქივისეული სიების Коиачкара (20r, 13v) სწორი არ არის: თავიდანვე თანხმოვანი დედანი (გვ. 257) გ ასოთია გამოხატული. საერთოდ ამ დაწერილობას მთლიანად აქვს დასმული დიაკრიტული ნიშნები და თითქოს ამოკითხულია სწორად. ახლანდელი დაკვირვებაც თითქოს ადასტურებს, რომ ამ სოფლის მეორე სახელი ბასილის-სოფელი უნდა ყოფილიყო. სოფელი უკაცრიელია.

50. სოფ. ზემო მერადისი — مراديس (I 16, 280; II 18, 275). აქვე 41. სოფ. ქვემო მერადისი, გვ. 406.

51. სოფ. მერესალი (?) — مرسل (?) (I 16, 280; II 18, 275). ამ დაწერილობის ამგვარად ამოკითხვა საერთოდ საესემით შესაძლებელია (დედანი, 257); დამადასტურებელი მასალა არ არის. არქივისეული სიების Карата და Каратаა: გარბანტები უსაფუძვლოა. სოფელი უკვე გაუცხოებულია.

IV. ჩრდილის (ჩილდირის) ლივან

17. ქანარბელის ნაპირი

1. სოფ. ქანარბელი — სარკ (I 16, 281; II 18, 275). სოფ. ქანარბელი, რომლის სახელითაც ცნობილია ჩრდილის ლივან ეს ნაპირი, მდებარეობს კარწახის ტბის სამხრეთ-დასავლეთ ნაპირას (მაგალითად, ხუთვერსიანი რუკა, ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა და სხვ.). ჩვენ უკვე დავინახეთ, რომ საერთოდ ტბის ეპონიმად ხშირად ხდება დასახლებული პუნქტი, რომელიც ამა თუ იმ ტბის ნაპირას მდებარეობს (შდრ. სოფ. ფარაფანი — ფარაფნის ტბა, სოფ. ტაბისყური — ტაბისყურის ტბა და სხვ.). ამ შემთხვევაშიც ტბას, რომლის ნაპირებზე კარწახ, ხოზაპინ და ქანარბელ პუნქტები მდებარეობენ, რქმევია სამივე ამ სოფლის სახელი. პროფ. ექ. თაყაიშვილის მიხედვით: ... озера, в старину известного под названием Карнахского, от деревни Карцах или Карзах..., на русских картах озеро названо Хозапинским, вероятно, от урочища Хозапин..., некоторые называют озеро также Карнабельским от селения Карнабель, расположенного на южном берегу². ჩილდირის ტბის ჩრდილოეთით 10 ვერსზე მდებარეობს ხოზაპინის ან, როგორც მას ადგილობრივები ეძახიან, კონორბელის (= ქანარბელის) ტბა³.

ექ. თაყაიშვილი Карнабель-ს წერს: შესაძლებელია მან ხალხში ასეთი მეტათეზისიანი ფორმა ჩაიწერა. მე ვფიქრობ „დავთრისეული“ ვარიანტი სარკ ქანარბელ-ი, რომელსაც მხარს უჭერს რუკები — Капарбел და აგრეთვე არქივისეული სიებიც Капар Бель („ბელ“ ცალკე წერია შეიძლება იმიტომ, რომ ის გააზრებულია თურქ. bel-თან 'წელი', 'ბარი' და სხვ.) და Какорбель (გვ. 20r, 13v; უკანასკნელი შეცდომითაა დაწერილი) ამ სოფლის სწორი ქართული სახელი უნდა იყოს. კარწახელ სომეხთაგან ამ სოფლის სახელად მაქვს ჩაწერილი ქანარბელ⁴ ვარიანტიც, რომელშიც ნ-ს მომ-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 288, 345.
² МАК, XII, 45.
³ И. Пантюхов, Озеро Чалдырь и его окрестности, «Кавказ», 1890, № 322.
⁴ იხ. აგრეთვე: «Капарбел близ озера Хозапин» (Л. Меликсет-Бек, Мегалитическая культура в Грузии и ее пережитки в эпоху Руставели (Приложение: К вопросу об идентификации Каджетской крепости с Шайтан-каза). პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო სამეცნიერებლო ინსტიტუტის შრომები, III, თბ., 1943, გვ. 164.

დენო მ-სთან ნაწილობრივი ასიმილაცია ვაქვს. ერთ-ერთ რუკაზე გავხვდები აგრეთვე Капар Бель ვარიანტიც.

კარწახის (ქანარბელის, ხოზაპინის) ტბას ახსენებს უაღრესი უმწიფე კონტექსტში: „...მთის ძირად არს ტბა კარწახისა, დიდი და აღსილი თევზითა, უმეტეს კალმახითა, ფრად გემოიანითა...“. ცხადი ხდება, რომ ვახუშტის ამ ტბაზე სწორი ინფორმაცია არ ჰქონია. ი. როსტომიშვილმა და ექ. თაყაიშვილმა უკვე უარაყვეს ამ ტბის თევზიანობა. თუმცა ი. როსტომიშვილი და ექ. თაყაიშვილი ამ ტბის უთევზობას ხსნიან იმით, რომ ამჟამად ამ ტბაში არც ერთი მდინარე არ წედის და არც გამოდის, მაგრამ, მე ვფიქრობ, ამ ტბაში თევზი საერთოდ არ ყოფილა. ყოველ შემთხვევაში „დავთრის“ დროსაც ამ ტბას გადასახადი რუკებზე არა აქვს შეყურადღებანი. როდესაც, როგორც დავინახეთ, საღამოს, ფარაფნის, ასკენდრის (7), ჩრდილისა და სხვა ტბებზე თევზებზე ყველგან დაბეჭდილი იყო⁵.

კარწახის ტბა თურქეთთან სასაზღვრო ხაზით შეხება გაყოფილია. სოფ. ქანარბელი მისი (ტბის) სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრო ხაზს, თურქეთში, „დავთრის“ დროის ქანარბელი დიდი, 52 კომლიანი სოფელია.

2. სოფ. ხავეთი — خاوت (I 15, 282; II 18, 276), არქივისეულ სიებშიც Хавет-ია (20r, 13v). ხავეთი აწინდელი ახალქალაქის რაიონში ხავეთის სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც აერთიანებს დავის და ერთ-ერთ სოფლებს⁶. ეს მდებარეობს ახალქალაქის რაიონში უკიდურეს სამხრეთში მდებარე შრაკელ, დავის და ერინჯა სოფლებსა შორის (ხუთვერსიანი რუკა, ევროპული რუსეთის სპეცრუკა⁷; აგრეთვე თანდართული რუკა) და ბაქოში მდებარე გამოცემულ „სამცხე-საათაბაგოს მღუღელ-მოყარნი და მწყურსნი“ შინათქცემის: „უწერდოელის სამწყსო ხერხის ზეით სულ გააბებით ხვეთამდი“⁸. აკად. ივ. ჯავახიშვილის შესწორების მიხედვით „გეთამდი“ შეცდომითაა დაწერილი, „ხავეთამდი“ უნდა ყოფილიყო. ქანარბელის ნაპირზე უმწიფე ვალი ეს სოფ. ხავეთი არ უნდა აერთიანდეს სოფელთან, რომელიც „დავთრში“ თითქოს არ იხსენიება და რომელიც ნიალისყურის ნაპირზე მდებარეობს ნიალასთან და ქარზამეთთან აბლი Gabet-ის სახელით (ხუთვერსიანი რუკა, ევროპული რუსეთის სპეცრუკა⁹ და სხვ.). ექ. თაყაიშვილი სოფ. ქარზამეთის ასახელებს გავითიდან (ბროსესთან — Thavet) ორი ვერსის მანძილზე¹⁰. შესაძლებელია Gabet სოფლის ქართული სახელი დავით ყოფილიყო. რატომღაც ეს Gabet სოფელი „დავთრში“ (ნიალისყურის რაიონში, რომელსაც ტერიტორიულად ის განეკუთვნება) აღიარებული არ არის.

⁵ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 129.
⁶ Азлаваджакский уезд в археологическом отношении, СМОМИИ, 25, 63-64-65; МАК, XII, 45.
⁷ აქვე, გვ. 341, 345, 353, 391 და სხვ.
⁸ სპ. სსრ. აღმ.-ტრბიტ. დავთა, 20.
⁹ Л. Баградзе, АИГА, 81.
¹⁰ ქართული ერის ისტორია, II (1948), გვ. 55, ზეგ. I.
¹¹ МАК, XII, 15-16; შ. ბროსე, Rapports... II, 158.

„დაეთრის“ დროის ხვეთში 36 კომლიანი მოსახლეობაა.

3. სოფ. დიდი კარწახი—كركاز (I 16, 283; II 18, 277).

4. სოფ. პატარა კარწახი—كركاز (I 16, 283; II 18, 278). ვა-

ხუმტით: „ჯავახეთის მტკვრის სამგრით, მაღლა მინდორსა ზედა, მთის ძირად, არს ტბა კარწახისა...“¹ სწორი ქართული სახელი ამ ტბისა და სოფლისა, ამრიგად, კარწახია და ამდენად ი. როსტომაშვილის „...озеро Карзахское (ყარწახისა)...“² არც რუსულსა და არც ქართულ ტრანსკრიფციაში სწორი არ არის, „კარწახ“ სიტყვის თურქულად გადმოცემაში სრული კანონზომიერებაა დატული: კ და წ მკვეთრები სათანადო შეღერებითაა გადმოცემული كركاز || გ'არწახ-კარწახ-ი. ჰამერსაც თურქიზებული ფორმა აქვს — Gersachgüli³ (=კარწახის ტბა), ოღონდ მის წყაროში კარწახი كركاز-ად უნდა ყოფილიყო ტრანსკრიბირებული და არა كركاز-ად („დაფთარი“).

კარწახის (ქანარბელის, ხოზაპნის) ტბა, ი. როსტომაშვილის მიხედვით, ახალქალაქიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით 25-30 ვერსის მანძილზე მდებარეობს. სიდიდის მიხედვით ფარავნის ტბაზე ცოტათი პატარაა⁴. საინტერესოა ი. როსტომაშვილის სხვა ცნობებიც კარწახის შესახებ: სოფ. ღართიდან⁵ მას გადაჟღაბავს მაღალი მთა გუნეის(=მზვარის) უღელტეხილი და ისე ჩასულა კარწახში საღამოს. «До сумерек еще оставалось немного времени, и я прошелся по селу. Это довольно большое село раскинулось по обеим сторонам почтового тракта из Ахалкалаки в Ардаган, между большим болотом и озером. Жители все армяне. Остатков исторических не сохранилось, если не считать совершенно развалившейся крепости на близлежащей горе и старого грузинского кладбища с надмогильными памятниками...»⁶

„სულდიდან გზა მიდის სოფ. კარწახისკენ (ახალქალაქის მახარაზივეა). კარწახი მეტად დიდი სოფელია და აზრუმიდანვე გადმოსახლებული მოსახლეობა ცხოვრობენ. სოფ. კარწახიდან არდაპანის გზას ავუქციეთ და გავგზავნავეთ პირდაპირ სამხრეთისკენ; გზაზე შეგვხვდა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ გაგრძელებული მშენიერად ამშვენებული მთა, რომელსაც სახელად ეწოდება „გვეგ-ტალი“ (ლურჯი მთა)...“⁷

ხუთვერსიანსა და სხვა რუკებზედაც კარწახის ტბის ახლო, შის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ყველგან აღნიშნულია სოფ. Карзах და Р(азвалены) нр(епости). „დაეთრის“ დროს ორი მოზრდილი სოფელია კარწახის სახელით—დიდი და პატარა კარწახი. პირველში 33 კომლია, მეორეში—31. ამჟამადაც კარწახი ორია, მაგრამ შეცვლილი სახელებით: კარწახი და

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 129 და სხვ.; მესხური დავითის ქრონიკა, 90.
² СМОНПК, ნაკვ. 25, გვ. 64.
³ ГОР, II, 865.
⁴ СМОНПК, 25, გვ. 64; აგრეთვე, გვ. 410, 411.
⁵ აქვე, გვ. 308.
⁶ ი. როსტომაშვილი, იქვე, გვ. 62-64.
⁷ ვ. კობახიანი, მგზავრის დღიურიდან, „ივერია“, 1894, № 155.

ვერანა კარწახი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ერთ-ერთი კარწახისაა ვა-პარტახლა, გავიგებოდა და მას ვერანა კარწახი შეერქვა; შემდეგში რომ კვლავ მოშენდა ვერანა კარწახის სახელი მაინც შეიქმნა აწინდელ ახალქალაქის რაიონში კარწახის სასოფლო საბჭოში შედის კარწახი. ეგრეთაა კარწახი და ფილიპოვკა სოფლები¹.

К. Гаи-ის მიხედვით, კარწახ-ი იმერული კარწახ-ი=მწარე (7) სიტყვისაგან წარმოადგება². კარწახის მნიშვნელობა სამხრეთ საქართველოში რა იყო, ჯერჯერობით არ ვიცი. საბას მიხედვით „დაკარწახება“ წვივის გაშიშვლებაა³, ხოლო კარწახი წვივია⁴ (იმერულში) და დიდი ალმარ-თი⁵ (გურულში). შეიძლება უფრო ამ უკანასკნელი მნიშვნელობის კარწახს უკავშირდებოდეს ამ ტბის სახელი.

4. სოფ. პატარა კარწახი—იხ. ზემოთ, სოფ. №3. დიდი კარწახი.
5. სოფ. მრაკეალი—مرکاول (I 16, 284; II 18, 278). არქივისფულსიებში Мракувал-ია (20r, 13v), რაც შეეკლამა. რუკებზე (ხუთვერსიანი, „ვეროპული რუსეთის სპეცრუკა“ და სხვ.) გვაქვს Мрхвал-იც, მე ვფიქრობ, მრაკეალის გადათურქულებული ფორმაა (ორ თანხმოვანს შუა ეიწრო ხმოვნის ჩასმა).

„დაეთრის“ დროის მრაკეალი საქაოდ დიდი 26 კომლიანი, 1870 წელს კი 15 კომლიანი სოფელია (კ. ზისერმანი, 6). მოქალაქე ახალქალაქის რაიონის ხვეთის სასოფლო საბჭოში შედიოდა ხვეთი, დავნის და ერინჯასთან ერთად. მდებარეობს ხვეთსა და დავნისთან ახლო, ახალქალაქიდან 76 ვერსზე (კ. ზისერმანი, 6).

6. სოფ. სამახორი—سامخرو (I 16, 285; II 18, 279). არქივისფულსიებში წერია Самхуро, რაც სწორი არ უნდა იყოს (20v, 13v). არქივის მასალებში მოხსენებულია казенная пуща Самхур, რომელიც შემდეგ მიჯნებშია: ერთი მხრივ თურქეთი, მეორე მხრივ სოფ. მრაკეალის (იხ. ზემოთ, სოფ. №5) მიწები და კიდევ კარწახის ტბა. ცხადია, რომ სამხ. და წერილობა სწორედ ამ სამახორს გულისხმობს. სამახორის ხოლომოდინი დიალექტურადაა მიღებული და გადმოცემული კ-ით. დაქვემოთაღებულ ქართული სახელი ამ პუნქტისა, ალბათ, არც რუსულ ტრანსკრიფციაში გვაქვს და არც თურქულში. II მიჯნის სამყრო (?) სათანადოდ უნდა შესწორდეს ზემოთ (გვ. 355) აქშეპირის ნაპიფეში სოფ. № 69-ის სახელიც ზუსტად ასეთივე

¹ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
² К. Ф. Гаи. Опыт объяснения... СМОНПК, 25, გვ. 73.
³ ქართული ლექსიკონი (1928 წ.), გვ. 86 და 163 (კარწახი).
⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, IV, 1089.
⁵ იქვე: გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი წიგნი: გურული ზნობიერი თ. ლექს-მური ლექსიკონები, თბილისი, 1938, გვ. 33.
⁶ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფის შესახებ ცალკე დაბეჭდილი სია: ახალქალაქის რაიონი—სტია, ფ. 41, ს. 55, გვ. 1r; Самхур (კარწახის) იხ. აქვე: სტია, № 1012, ს. 13, გვ. 19 v; იქვე, ს. 31, გვ. 20r.

დაწერილობითაა გადმოცემული (ოლონდ. თავიკიდური ს-ია და არა ს-ნი). არქივისეულ საბუთებში ამ პუნქტისათვისაც Самахов-ი გვაქვს. ჩანს ორთავე პუნქტს ერთნაირი სახელი ჰქონია. „დავთრის“ დროს ოცკომლიანი სოფელია.

7. სოფ. ოლოდა — اولودا (I 16, 285; II 18, 280). ხავეთსა და შრაკვალ-თან ახლო ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია Каш(лак) Олодаჲ, კ. ზისერ-მანს აღნიშნული აქვს Олодский кордонный казачий шат ახალციხიდან 72 ვერსზე (გვ. 5). 1923 წ. გამოსულ „საქართ. ისტ. რუკაზე“ ხავეთის ოდნევი ჩრდილო-დასავლეთით აღნიშნულია ოლოდის ქვაბნი. მე ვფიქრობ, რომ „დავთრის“ ოლოდა და ეს ოლოდის ქვაბნი ერთი და იგივე ადგილი უნდა იყოს. ასევე იხსენიება ეს პუნქტი „მესხური დავითნის ქრონიკაში“: „აქნობა ოლოდის ქუაბი და ძა ბელანის შვილმა იასონ ვარაზიშვილს კოკო-ლასა და მის ძმასა ლაშქარასა“¹.

ამ სოფელზე (I 286; II 280) ნათქვამია, რომ სოფელთან (ე. ი. ოლო-დასთან, იხ. თანდართულ რუკაზე) ახლო მტკვარზე არის ერთადერთი ხიდი, რომელიც საქართველოს, ზერნიშატსა და ყარსს აერთიანებს. რადგანაც ამ ხიდის შეკეთება და აღდგენა დავალებული აქვს ოლოდის მოსახლეობას, ამიტომ ეს მოსახლეობა გათავისუფლდეს საგანგებო გადასახადთაგან. ამ მოხსენებულა ზერნიშატი — اشاز (დედანი, 265). „დავთარში“ ზერნიშატი || ზარნიშატი წერია (დიაკრიტული ნიშნები აქვს) მაგრამ „მესხური დავითნის ქრონიკაში“ ამ პუნქტის სახელი ზარნიშატი-ია: „მობრუნდეს, გორი დაუწუშ და იმავ ზარნიშატი დადგეს“². „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ ზარნიშატი წერია. რუსულ რუკებზე თუ სხვა ლიტერატურაში Заруша და Зариша-ი გვაქვს. ამ მაგალითებიდან, ყოველ შემთხვევაში, ის მაინც ირკვევა, რომ ამ სახელწოდების შედგენილობაში ნ. თანხმობანი არ არის. ამდენად, ვფიქრობ, „დავთრის“ اشاز დაწერილობაში შესაძლოა ასოს შემოდან შეცდომით უნდა ჰქონდეს დასმული ნიშანი; იგი შესაძლოა ასოს ქვემოთ უნდა იყოს დასმული ორწერტილად — اشاز; ასეთი დაწერილობა კი ზარნიშატი-ად უნდა იქნეს წაკითხული.

მდებარეობს ზარნიშატი ჩილდირის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ყარსის გზაზე. ზარნიშატი „გურჯისტანის ვილნაეთის“ ფარგლებს გარეთაა. სოფ. ოლოდაში „დავთრის“ დროს 21 კომლია. ოლოდა დღეს გაუქვარ-იელებულია.

8. სოფ. წყაროსთავი, მოლობილ (?) სათესველითურთ — اشازგ (I 16, 286; II 18, 281). აქად. ივ. ჯავახიშვილი ჯივახეთის პროვინციის საზღვრების გარკვევისას წერს „ამ საკითხის [ჯავახეთის სამხრეთი საზღვრის] გამოსარკვევად საყურადღებოა ჯუანშერის ცნობა, რომ ზირ-დატ ვახტანგის ძემან «ალაშენა ჯავახეთს ეკლესია წყაროსთავს» (ცა

¹ სამი ისტორიული ქრონიკა, მკ. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 88.
² იქვე, გვ. 97.
³ მაგალითად: История военных действий..., II, 70.

ვწტგ გრგსრა *401, გვ. 186). ამით მტკიცდება, რომ წყაროსთავი ჯივახეთს ეკუთვნის. ვგონებ სწორედ ამ წყაროსთავის მახლობლად უნდა ყოფილიყო კიდევ ჯავახეთის სამხრეთი საზღვარი...“¹ და აგრეთვე „სულ სამხრეთით ჯავახეთში იყო «ეკლესია წყაროსთავისა» (ჯუანშერი, II, ვ. 186) *401, გვ. 186), რომელიც ამასთანავე საეპისკოპოსო საყდრად ითვლებოდა...“² სწორედ ამ წყაროსთავზეა ლაპარაკი „დავთრის“ ამ ადგილას. წყაროსთავი აღნიშნულია მსხვილმასშტაბიან რუკაზე კარწახის ტბისთან ახლო. მის დასავლეთით, ახალქალაქიდან 15 ვერსის მანძილზე, ხოლო სოფ. კარწახიდან წყაროსთავი 7-8 ვერსის მანძილზეა. კარწახის ტბისა და წყაროსთავს შუა მანძილი დაახლოებით 1 ვერსია³, წყაროსთავ სახელწოდების წარმოშობაზე როსტომაშვილი შემდეგს წერს: Называется он (монастырь) Шаркоставским (т. е. лежащим у истока Кавча) потому, что из-под горы, здесь же внизу, в овраге берет ключ...“⁴

ამჟამად წყაროსთავი თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზეა. „დავთრის“ დროს წყაროსთავი დიდი სოფელია — 40 კომლიანი: 1876 წელს კი წყაროსთავში მხოლოდ 27 კომლია⁵.

წყაროსთავთან დასახლებულია სათესველი კოფი, რომლის წაკითხვა შეიძლება მოლობილ-ად. აღწერის ბოლოში დასახლებული ჩაიროს სახელის კოფის ამოკითხვა ჯერ ვერ ხერხდება.

9. სოფ. اشاز სოფ. ქანარბელთან (I 16, 287; II 18, 281). ამ სოფლის სახელი ამოკითხული არ არის. არქივისეული სიების Архан — ამ დაწერილობის შესაბამისი არ არის და სწორი არაა (20v, 13v). ქანარბელთან ახლო მდებარე შეიდეკომლიანი სოფელია.

10. სოფ. اشاز (I 16, 288; II 18, 282). არქივისეულ სიებში მოცემული ამ სოფლის სახელის ამოკითხულობა Елешатан (20v) და Елешатан (13v) იმდენად არ არის დაწერილობის შესაბამისი, რომ შეიძლება მის ანგარიში არ გაეწიოს. ამოკითხავად რჩება 17 კომლიანი სოფელია.

11. სოფ. სულდა — اولدا (I 16, 288; II 18, 282). სოფ. კოთელიიდან დილით ვასულებმა სამი საათის განმავლობაში მივიღწიეთ ახალქალაქს ახალქალაქიდან გზამ დაუხვია სამხრეთ-დასავლეთისკენ. ეს გზა დ. არდახანი-საკენ მიდირდა. ახალქალაქიდან სოფ. სულდამდის (ახალქალაქის მხრის მია) 16 ვერსია. აქ ცხოვრობენ სომხები — აზრწმადან გადმოსახლებულები...“⁶

¹ ქართული ერის ისტორია, II (1948), გვ. 24.
² იქვე, 55.
³ მკ. თაყაიშვილი, Источники груз. летоисчисления, Три тропицы, СМОДНН, 28, 66, 108; „მესხური დავითნის ქრონიკა“, 83; Л. Бахрадзе, Кавказ в древн. памятниках христианства, 149. И. Ростомов, Ахлцилахский уезд в архив. отношении, 64. МАК XII, 47; შპ. მ. ბროსე — Tsqaros-Thaw: Rapports..., II, 173.
⁴ ი. როსტომაშვილი, იქვე, 65; მკ. თაყაიშვილი, იქვე, 45, 46.
⁵ სტია, გვ. 415, ს. 12, გვ. 78r.
⁶ მკ. კობტონაშვილი, „იღორია“, 1894, № 155.

არქივისეულ სიებში წერია Пудла, რაც შეცდომა უნდა იყოს. ეს არის სოფელი სულდა, რომელიც მიასნიკიან, ბოზალ და დადემ სოფლებთან ერთად სულდის სასოფლო საბჭოში შედის¹. „დავთრის“ დროის სულდა ოთხკომლიანი სოფელია. 1870 წ. მასში აღრიცხულია 66 კომლი². ხუთვერსიან რუკაზე ბუზალასა და კურიდადემს შუა აღნიშნულია სოფ. Суда.

12. სოფ. პეტაშენი, სოფ. პატარა კარწახთან—كاشان (I 16, 289; II 18, 283). არქივისეულ სიებში Бедашен-ია (20v, 13v). ასევე Бедашен-ად გვაქვს ამ სოფლის სახელი საარქივო მასალებში³. ეს მასალები 1877 წლისა; Бедашен ნასოფლარად იხსენიება. ვფიქრობ, ბედაშენი თურქიზებული ფორმაა, ქართულად პეტაშენი უნდა იყოს. სოფელი ნაჩვენებია პატარა კარწახთან. პატარა, სამკომლიანი სოფელია. ქვემოთ (გვ. 424, № 31) სოფ. ბოზალზე ნათქვამია, რომ ის სოფ. პეტაშენთანაა (?), ბოზალი რუკებზე აღნიშნულია და ამ ბოზალსა და კარწახს შუა უნდა მოიძებნოს ამ პეტაშენის (?) ნანგრევები. პეტაშენთან კითხვითი ნიშანი უნდა მოიხსნას.

13. სოფ. ჩაისი—چای (I 16, 289; II 18, 283). ექ. თაყაიშვილის მიხედვით, სოფ. ჩაისი მდებარეობს წყაროსთავიდან სამხრეთით სამი ვერსის მანძილზე. ამ ჩაისს თურქულ ჩაისს ეძახიან განსახსნავებლად მეორე ჩაისისაგან, რომელიც არტაანის უბანში შედის და რომელიც ყარაფაფახთა ტომის თურქებთან დასახლებული. ძველი ქართული ეკლესია მეჩეთადაა გადაკეთებული⁴. ხუთვერსიან და სხვა რუკებზე Чанс-ი აღნიშნულია ქანარბელის ჩრდილო-დასავლეთით, დღეს უკვე თურქეთის ტერიტორიაზე. არქივისეულ სიებში ამ სოფლის სახელი რატომღაც Чанс-ად არის აღქმული (20v, 13v). „დავთრის“ დროს ჩაისში 12 მოსახლე ყოფილა, 1878 წელს კი—21⁵.

14. სოფ. ერინჯა—ايرنجا (I 16, 290; II 18, 283). ხუთვერსიან რუკაზე Эрнджа აღნიშნულია ხავეთისა და დაენიის ჩრდილოეთით. ერინჯა 13 კომლიან სოფლად არის აღწერილი. ერინჯა დღესაც ახალქალაქის რაიონის ხავეთის სასოფლო საბჭოში შემავალი სოფელია⁶. 1847 წლის ერთ საბუთში სოფ. ერინჯაში 7 კომლია ნაჩვენები⁷.

15. სოფ. ქვაქისი (?)—کواکس (I 16, 290; II 18, 284). იხ. აქვე: 21. სოფ. ქვექისი (?) სოფ. სხვარა(?)სთან, გვ. 393 — „ჩრდილის ლივში ჯანბაზის ნაპირზე“. კარწახელმა სტუდენტმა მოსოიანმა ამ სოფელზე შემდეგი ჩამაწერინა: ქებასი ჩვენ სოფელს ეკუთვნის. სათიბია, წინეთ მოსახლეობა ყოფილა. 1877 წლის ერთ საბუთში წერია: Жители сел. Карзах имеют в своем пользовании Кевхас⁸.

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. 20.

² К. Зиссерман, 33.

³ სცია, ფ. 220, ს. 506, გვ. 8, 11r.

⁴ МАК, XII, 51.

⁵ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 78r.

⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 20.

⁷ სცია, ფ. 74, ს. 19, გვ. 4r; იხსენიება აგრეთვე: სცია, ფ. 41 ს. 45 გვ. 2r, 2r.

⁸ სცია, ფ. 220, ს. 506, გვ. 8v.

16. სოფ. სანზუატ (?) სათესველოდური (I 16, 291; II 18, 284). არქივისეულ სიებში Инокосман-ი წერია (20v, 13v). ამ პუნქტზე მასალა არა გვაქვს. „დავთრის“ დროს 15 კომლიანი სოფელია. სოფელთან დასახლებულია სათესველი სოფ. اسوان. ამ დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს და მისი სანზუატ | სანზუატ-ად წაკითხვა საცხებიტ შესაძლებელია.

17. სოფ. უდაზნო ხავეთთან — او داشو (I 16, 291; II 18, 285). ამ დაწერილობას მხოლოდ ერთი დიაკრიტიკული ნიშანი აქვს შემოდან; შეიძლება ის შეხუთე ასოშიც იყოს და შეიძლება შეექცესიც. პირველ შემთხვევაში გვექნება უდაზნო და ასეც ვარაუდობდნენ არქივისეული სიების შემდგენლები—*U. Zamb* (20v, 13v); მაგრამ თუ ეს ნიშანი შეექცევა ასოზე, ნაშინ სავარაუდებელია უდაზნო. ოღონდ ასეთი წაკითხვების დამადასტურებელი მასალა ჯერჯერობით არ არის. სოფელი სამკომლიანია და ნაჩვენებია ხავეთთან მდებარეოდ.

18. სოფ. ხოზაპუნი—خوزابون (I 16, 292; II 18, 285). ექ. თაყაიშვილი წერს, რომ რუსულ რუკებზე კარწახის ტბას ხოზაპინის ტბა ეწოდება. ალბათ ხოზაპინ პუნქტისაგან, რომელიც ტბის აღმოსავლეთ ნაპირას მდებარეობს¹. ტბისა და სოფლის მდებარეობის დასახსნავებლად შენიშნულია ცნობა: Корпус, пройши в два верша от Чиазырского озера 29 верст и оставив влево, почти в то верстах, озеро Хозапини-Тез, почевши 11 июля на вершине Гег-Лага, высочайшей отрасли Чиазырского хребта.²

ამ სოფლის სახელი ორ ვარიანტში გვხვდება: ხოზაპუნი (ასევე არქივისეულ სიებში—Хозапун, 20v, 13v) და ხოზაპინი (უფრო სწორი და ქართული ეს უნდა იყოს). 15 კომლიანი სოფელია მდებარეობდა ტბის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, საქართველოს ტერიტორიაზე. დღეს ნასოფლარია „იფერიის“ ცნობით იგი აობრებული იყო 1894 წელსაც; ამ ბილიკიდან დასკვნით მხარეს, ვაკე ბინდორზედ, დაკინაბეა ეფენიოფელა ხოზაპინის ტბა, რომელიც ირგვლივ იქნება 15-18 ვერსის მანძილად, ხოზაპინია აობრებული სოფლის სახელია ამ ტბის ნაპირას, აღმოსავლეთის მხარეს. ამ ტბის სამხრეთი განმგებლებს იჯარით გაცემული აქვთ ახალქალაქის მაზრის სოფ. დილცკის ნებავრებლებზედ³.

19. სოფ. შუათუბანი—شواتوبان (I 16, 292; II 18, 286) მარაღალი დედანში (გვ. 270) დიაკრიტიკული ნიშანი მხოლოდ პირველ ასოს აქვს. მაგრამ ანბანთა თანამიმდევრობა გვკარნახობს თითქოს, რომ ეს სახელწოდება „შუათუბანია“ (ყოველ შემთხვევაში ცხადია, რომ სიტყვის ბოლო ნაწილი „უბან“-ია. არქივისეულ სიებშიც Шуатубан-ი გვაქვს (20v, 13v). ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ მიწერია: „პატარა კონდურასთან არის

¹ МАК, XII, 45; Д. Баградзе, Кавказ в прошлом и настоящем, 199.

² История военных действий... I, 255.

³ კოლტონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (ქართული მკვლევარების კარგაშენი). „საბუთი“, 1894, № 155.

ნასოფლარი „შაითუმან“ (გვ. 7). ვფიქრობ, რომ „დავთრის“ შუათუმანი-ს არმენიზებული ფორმა უნდა იყოს ეს შაითუმანი. ეს მით უფრო, რომ შაითუმან ნასოფლარი დასახელებულია ბატარა კონდურასთან და „დავთარში“ ამ ადგილას სწორედ კონდურების, დღივისა და დადგის ზონაში მდებარე სოფლებია აღწერილი. შუათუმანი ცხრაკომლიანი ყოფილა.

20. სოფ. ვარდისუბანი—*واردسان* (I 16, 293; II 18, 286). ერთ-ერთ ჩვენს წერილში „სოფ. დღივის ლოკალიზებისათვის ჯავახეთში“ ჩვენ ვამბობდით, რომ „კონდურის ზემოთ არის ნასოფლარი ვარდისუბანი და „რომ დავთრის შედგენის დროს ვარდისუბანი დიდი და ცნობილი სოფელი იყო“¹. ჯავახეთში მოგზაურობის „დღიურში“ მართლაც მიწერია, რომ „კონდურის ზემოთ არის ნასოფლარი ვარდისუბანი“. ჩვენ იმავე წერილში ვამბობდით, რომ „დავთარში“ „სოფ. დღივის მდებარეობის აღნიშვნა სოფ. ვარდისუბანთან, ალბათ, იმით არის გამოწვეული, რომ „დავთრის“ შედგენის დროს, ვარდისუბანი დიდი და ცნობილი სოფელი იყო“². მართლაც „დავთრის“ ვარდისუბანი იმ დროისათვის დიდი, 39 კომლიანი სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს 19.000 ახჩა. ჩვენ არ ვიცით, როდის იქნა მიტოვებული ვარდისუბანი. ვიცით მხოლოდ, რომ XIX ს-ის 30-იანი წლების ერთ საბუთში სათაურით—*пустопорожня земля при деревнях прежде бывших, ныне разоренных*—იხსენიება *Варгис убань*—примерно в 7,5 верстах от Ахалкашак. 1840 წ. ვარდისუბანი მურჯახეთლებს სათიბად ეძლევა³. ვარდისუბან ნასოფლარის ადგილმდებარეობის დაზუსტება ადგილზე რთული საქმე არ უნდა იყოს. „კონდურის ზემოთ არის ნასოფლარი ვარდისუბანი“ („დღიური“). ამის გარდა, „დავთარში“ სოფ. დღივის მდებარეობა განსაზღვრულია სოფ. ვარდისუბანით⁴. დღეს კი ჩვენ გვაქვს სოფ. დღივი, და ვარდისუბან სოფლის ლოკალიზება დღივის (თანამედროვე წარმოთქმის მიხედვით—დღივის)⁵ სანახებში უნდა მოხდეს.

21. სათესველი *كاراك* (I 16, 294; II 18, 287). I წიგნში უკვე დიაკრიტიული ნიშნებითაა დაბეჭდილი; მაგრამ II წიგნის გამოსვლის დროს ამოკითხული არ იყო და დაიბეჭდა ისე, როგორც დედანშია *كاراك* (გვ. 271). ექ. თაყაიშვილი წერს: *Теперь ни одна значительная речка не впадает в Карпахское озеро, если не считать маленькую реченку, образуемую от таяния снега и отделяющую дер. Карзах от другой его части Килерты.*⁶ გვაქვს აგრეთვე *Килерда* და *Келерта* ფორმები⁷. შეეკვლია, რომ სწორედ ეს ქილერთაა ის სათესველი, რომელ-

¹ საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VII, № 3, 1946, თბილისი, გვ. 151.
² იქვე, ვარდისუბან ნასოფლარს ასახელებს აგრეთვე ალ. ფრონელი: დიდებული მესხეთი, გორი, 1914, გვ. 7.
³ სცია, ფ. 77, ს. 48, გვ. 22v; სცია, ფ. 1012, ს. 34, გვ. 1r.
⁴ ამის შესახებ და საერთოდ დღივზე იხ. აქვე, გვ. 419.
⁵ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, 25.
⁶ МАК, XII, 45.
⁷ სცია, ფ. 220, ს. 506, გვ. 11r (Килерда-ში x უთუოდ კალმის შეცდომა).

ზედაც ლაპარაკია „დავთრის“ ამ ადგილას. „დავთრის“ დროს ეს ყოფილა სათესველი, ალბათ, სოფ. კარწახისა, ხოლო ექ. თაყაიშვილის დროს ის ჩანს უკვე კარწახის „მეორე ნაწილად“, ან კარწახის ერთ-ერთ უბნად. არქივისეულ სიგეშიც ამ სათესველის სახელად ჩნდება გვაქვს (20v, 13v) „დღიურში“ ჩამიწერია ქილერთან კონდურისთან ახლო არისო, ვფიქრობ ქილერთანი იგივე ჩვენი ქილერთაა.

22. სოფ. დღივი ზათელ (?) სათესველითურთ—სოფ. ვარდისუბანთან (I 16, 294; II 18, 287). სოფ. დღივი საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულად საინტერესო გეოგრაფიული პუნქტია. რომლის ადგილმდებარეობა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ზუსტად დადგენილი არ არის¹.

დღივი რომ საქართველოს ისტორიაში, განსაკუთრებით X-XI საუკუნეებში, პოლიტიკური მოვლენების ცენტრი იყო, იქიდან ჩანს, რომ მართლაც „ქართლის ცხოვრების“ ანა დედოფლისეულ წესსაში იგი სამჯერ იხსენიება: 1. საქართველოს დამოუკიდებლობის განმტკიცებისათვის მებრძოლი დიდი ქართველი პატრიოტი-მეფე ბაგრატ III თავის მამასთან—გურგენთან ერთად ემხადებოდა ურჩი ერისთავთ-ერისთავის რატის დასამორჩილებლად. ბაგრატ III-ის ნებრება დავით კურაპალატს ჩააგონეს, თითქოს ის კურაპალატზე ამირებდა თავდასხმას. დავით კურაპალატმა ბაგრატ III-ს და სხვა მოციქონი-რეებთან ერთად გადაწყვიტა შეჯახებოდა ბაგრატ III-ს და (დავიით და მისი მოციქონი) „მოვიდეს და დადგეს დღივის სპით დღივით, რომელთა არა იყო რიცხვი“². 2. ბაგრატ III-ის კახეთზე გალაქრებისთან დაკავშირებით დავით კურაპალატზე ნათქვამია, რომ „კურაპალატი იყო მას ვაჟისა დღივის, დავით კურაპალატზე საქმეთა ტათისა და ქართლისათა“³. 3. ბაგრატ IV-ის შეიპყრეს დღივის ლიპარიტ და ძე მისი ივანე⁴.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, დღივის ადგილს საქართველოში დიდი პოლიტიკურ-სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების მნიშვნელოვანი ეპიზოდების ასპარეზი იყო.

მიუხედავად ამისა, ამ წყაროების მონაცემების მიხედვით, უკეთეს შემთხვევაში, შეიძლება მხოლოდ ვთქვათ, რომ დღივი მდებარეობდა სამცხე-საათაბაგოში, მაგრამ აქედ. ივ. ჯავახიშვილმა სომხური წყაროს მოშველიებით განოარკვია, რომ დღივი ჯავახეთის ტერიტორიაზე იყო აქედ. ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ II წიგნის ამ თავში, რომელიც მას მიძღვნილი აქვს საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისადმი.

¹ სოფ. დღივის ადგილმდებარეობის შესახებ იხ. წიგნი დავითის 1946 წ. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბეში, ტ. VII, № 3, გვ. 149-152. შეიძლება სათაურით „სოფ. დღივის ლოკალიზებისათვის ჯავახეთში“ ეს წიგნი აქ იხსენიება ცალკედა.
² ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული წესი v, 13v-14v. იქვე იხ. ლაქაიძე, თბილისი, 1942, გვ. 175; იქვე ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, თბილისი, 1948, გვ. 124.
³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 176.
⁴ იქვე, გვ. 197, მდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახელებული მშობლი, გვ. 148.

მოჰყავს სათანადო ცნობები „მატიანე ქართლისაჲ“-დან და აღნიშნავს, რომ „არა ჩანს, სახელდობრ სად მდებარეობდა „დლივი“... სომეხთა ისტორიკოსის ასოლიკისაგან მარტო ის ვიცით, რომ ეს „დლივი“ ანუ, როგორც იგი უწოდებს, „დლივეკ“ ჯავახეთში ყოფილა“¹. იმავე ნაშრომის იმ ადგილას, რომელიც საქართველოს გზებს ეხება. განსვენებული მეცნიერი კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს და ტაოდან კახეთში მიმავალი გზის დადგენისას ამბობს „რომ, სად იყო ნიშანდობლივ დლივი არა ჩანს, მხოლოდ ასოლიკის სიტყვით იგი ჯავახეთის სოფელი ყოფილა“².

ამრიგად, გასარკვევი რჩება დლივის ადგილმდებარეობა თვით ჯავახეთის ფარგლებში.

ვახუშტი ბაგრატიონი, რომლის დროსაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, დლივი უკვე დაკნინებული იყო, თავის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ში დლივის არ იხსენიებს. სამაგიეროდ საგულისხმო ცნობა მოიპოვება ჩვენს „დავთარში“. „დავთარში“, ადმინისტრაციულად ჩრდილის სანჯაყსა და ქანარბელის ნაჰიეში (რაიონში) შემავალ სოფელთა შორის, ძველი ჯავახეთის ტერიტორიაზე, 22-ე სოფლად ნაჩვენებია სოფელი დლივი, რომელიც არაბულ ტრანსკრიფციაში შემდეგი მოხაზულობითაა მოცემული— دلی. რა თქმა უნდა, ეს ის დლივია, რომლის შესახებაც ჩვენ ისტორიოგრაფიული ლიტერატურიდან მოყვანილი გვაქვს სათანადო ცნობები. მაგრამ „დავთარში“ აღწერილ გეოგრაფიულ პუნქტთათვის რუკა დართული არ არის და ამიტომ „დლივის“ ზუსტად ლოკალიზება „დავთარის“ უშუალო მონაცემებით მაინც ვერ ხერხდება. ამავე დროს, თანამედროვე სამსხდრო და სამოქალაქო საჭიროებათათვის შედგენილ რუკებზეც ზუსტად „დლივის“ სახელის მატარებელი პუნქტი ჯავახეთში ფიქსირებული არ არის.

როგორც აღინიშნა, „დლივი“ ჩვენს „დავთარში“ ჩრდილის სანჯაყსა (ლიენსა) და ქანარბელის ნაჰიეში იხსენიება. „დავთარის“ შედგენის დროს, „გურჯისტანის ვილაჟეთის“ მაშინდელი ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით, ქანარბელის ნაჰიეში შემავალ სოფელთა შორის, რომელთა ადგილმდებარეობა დღეს ცნობილია, შეიძლება დავასახელოთ („დავთარში“ წარმოდგენილი ნუმერაციით): 1. ქანარბელი, 2. ხავეთი, 3. დიდი კარწახი, 4. პატარა კარწახი, 5. მრაკვალი, 8. წყაროსთავი, 11. სულდა, 12. ერინჯა, 18. ხოზაპუნი, 23. დათეში, 31. ბუზალი და სხვ. (II 275-289). ყველა ეს გეოგრაფიული პუნქტი მდებარეობს ქ. ახალქალაქის სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო დღევანდელი ბოგდანოვკის (ხოჯაბეგის) დასავლეთით, ძველი ჯავახეთის ტერიტორიაზე. ასეთ გეოგრაფიულ გარემოცვაში და სოფ. სულდიდან დაახლოებით 5 კილომეტრის მანძილზე (აღმოსავლეთით) მდებარეობს სოფელი, რომელიც ქართულ რუკებზე აღნიშნულია როგორც „ტილიფი“, ხოლო რუსულ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 55. შდრ. აგრეთვე ნისიფე „ქართველი ერის მოკლე ისტორია“, წ. 1, ქუთაისი, 1917, გვ. 169-170.

² დასახლებული ნაშრომი, გვ. 67.

რუკებზე Тилиф-ად, ან Тилиф-ად. ეჭვიუტანლად შეიძლება ითქვას, რომ ეს ტილიფ-Тилиф-Тилиф-ად ცნობილი სოფელი სწორედ ის „დლივი“ა, რომლის მნიშვნელოვან როლზე საქართველოს ისტორიაში ზემოთ უკვე იყო ნათქვამი.

1833 წელს აკად. ნიკ. ბერძენიშვილი და ამ სტრიქონების დამწერის ერთად ემოგზაურობდით ჯავახეთში. ჩემი მოგზაურობის დღიურში სახელი იმ სოფლისა, რომელშიაც ჩვენ ერთი ღამე დავყოფით, აგრეთვე სამ უარინათელ მატებს ჩაწერილი: ტილიფი, ტილიფ და დილიფი.

სოფ. ტილიფი რომ ძველი სოფ. დლივის შემდეგი გარემოებიდანაც ჩანს. იმავე დღიურში სოფ. დიდი-კონდურის შესახებ ცნობებში ჩაწერილია მატებს, რომ „კონდურის ზემოთ არის ნასოფლარი „ვარდისუბანი“ მაშასადამე, დღეს დასტურდება კონდურასთან ნასოფლარი ვარდისუბანი, ხოლო „დლივი“ „დავთარში“ ასეთ კონტექსტში იხსენიება: „სოფელი დლივი... სოფ. ვარდისუბანთან“ (II 287). „დავთარში“ სოფ. დლივის მდებარეობის აღნიშვნა „სოფ. ვარდისუბანთან, ალბათ, იმით არის გამოწვეული, რომ „დავთარის“ შედგენის დროს, ვარდისუბანი დიდი და ცნობილი სოფელი იყო. „დავთარში“ ქანარბელის რაიონში „დლივი“ რომ 22-ე სოფლად იხსენიება, ვარდისუბანი აღწერილია 20-ე სოფლად 39 კომლით, რომელიდან ამ სოფლას შე-პატრონეს 19 000 აჩაღ ღირებული საბეგო შემოსავალი ქონდა (II 296-187), სოფ. დლივი კი ამ დროისათვის უკვე დაქვეითებულ ჩანს და მასზე მხოლოდ შეიღკომლიანი მოსახლეობა არის ნაჩვენები (II 287).

ამრიგად, ახლანდელი სოფ. კონდურის ძველი ერთ-ერთი ნასოფლარის მტრჩენია „ვარდისუბანის“ სახელი. ამ კონდურასთან და ვარდისუბანთან ახლო მდებარეობს სოფ. ტილიფი. უშუალოდ, რომ ეს ნასოფლარი ვარდისუბანში „დავთარში“ მოხსენიებული სოფ. ვარდისუბანია, ხოლო სოფ. ტილიფი— „დავთარის“ სოფ. დლივი.

რაც შეეხება „დლივ“ სახელწოდების დღევანდელ სხვადასხვანაირ ფონეტიკურ სახეცვლილებას („ტილიფი, ტილიფ, დილიფ), ეს საყსებით განსაზღვრება იქნება, თუ ჩვენ შედეგობაში შევიღებთ იმ ისტორიულ-ჰოლიტიკურ ძვრებს, რომელიც სამცხე-საათაბაგომ და კერძოდ, ჯავახეთში განიცადა განსაკუთრებით ოსმალო შემოსევების დროიდან XVI საუკუნეში სამცხე-საათაბაგოში ოსმალო-თურქთა გაბატონებისას ზერია ქართული იმონა რაფიული სახელი ვადათარგნულ იქნა აურტელად, ხოლო უმოკლეს: სომა ამ სახელებისა ფონეტიკურად ვადათარგნულბულია. ძალადობის ნიადაგზე ცნობრივად გათურქებული ჯავახები ჯავახეთიდან იყარნენ, ხოლო მათ ადგილას XIX საუკუნის I მეოთხედში გადმოსახლებულ იქნენ არაბუ-მის ვილაჟეთის სომხები. ამის გამო ჯავახეთის ტოპონიმიკა სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივში სხვადასხვა ფონეტიკური ცვლილება განიცადა. კერძოდ „დლივის“ ფონეტიკური ტრანსფორმაცია ასე უნდა წარმოვიდგინოთ:

ქ. იმ. აგრეთვე: სივია. ზ. 1812. ა. 12. გვ. 187. გ. 18. გვ. 112. ს. 39. ზ. 17.

რედ ჩვენი კორხი-ა. მეორე ო გაჩენილია, ალბათ, არაქართული ენობრივი კოლექტივის წარმოქმნაში. ამ „საქმიდან“ ისიც ირკვევა, რომ 1859 წელს კორხში (კორხში) მოსახლეობა ყოფილა (ყოველ შემთხვევაში იხსენიება კორხელი-კორხელი ორი მოსახლე).

კორხის სახელწოდებით ჩვენ სოფელი გვქონდა კიდევ ახალქალაქის ლიენს აკვეპირის ნაჰიეში № 14, გვ. 314. აქვეა ლაპარაკი ამ სიტყვის საზოგადო მნიშვნელობაზე.

28. სოფ. ხარაკი (?), სულდასთან — خاراکی (I 16, 295; II 18, 288). პირველ ასოს დიაკრიტული ნიშანი აქვს და ამოკითხულობა, თითქოს, სწორია. არქივისეულ სიებშიც Хараки წერია (20v, 13v). უკაცრიელ სოფლადაა აღწერილი.

29. სოფ. ზაღდუ სოფ. ჯაღდაღ-თან — وادج (I 16, 295; II 18, 289). არქივისეულ სიებში ჯაღდაღ-აა ამოკითხული (20v, 14v). უკვე გაუკაცრიელებულია.

30. სოფ. ჯაღა სოფ. ქანარბელთან (I 16, 295; II 18, 289). არქივისეულ I სიაში ამოკითხულია Катх-დ, რაც შეიძლება სწორი იყოს. შესაშვ ასოზე დასმული ნიშანი შეიძლება ორწერტილიც იყოს. ჯერჯერობით ამ ნასოფლარის შესახებ მასალას ვერ მივაკვლიეთ. სოფელი „დავთრის“ დროსვე დაცარიელებულია.

31. სოფ. ბოზალი — სოფ. პეტაშენთან (?) — بوزالی (I 16, 295; II 18, 289). არქივისეულ სიებშია Безал და Бозал-ი (20v, 14r). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს, ოღონდ სიტყვის ვოკალიზაცია იწვევდა ეჭვს. მართალია, „დავთრის“ დროს ეს სოფელი გაუკაცრიელებული ყოფილა, მაგრამ შემდეგ აქ მოსახლეობა კვლავ გაჩენილა (შეიძლება არზრუმიდან გადმოსახლების შემდეგ). ამჟამად ეს სოფელი „ბოზალი“ს სახელით არის ცნობილი; საარქივო მასალებშიც Бозал-ი გვაქვს¹. ეს ფორმა უფრო სწორი უნდა იყოს. თუმცა ზუთვერსიანსა და სხვა რუსულ რუკებზე ყველგან სულდის სამხრეთ-დასავლეთით და ძლიერ ახლო აღნიშნულია Бугала. სოფ. ბოზალი ახალქალაქის რაიონის სულდის სასოფლო საბჭოში შედის სულდა, წიასნიკიან და დადემ სოფლებთან ერთად².

32. სოფ. ყადალა სოფ. პეტაშენთან (?) — قادالا (I 16, 295; II 18, 289). არქივისეული სიების Бдала (21r, 14r) ვარიანტი ანგარიშგასაწვევი არაა, რადგანაც პირველ ასოს დიაკრიტული ნიშანი აქვს (غ) და ბასო აქ მოსალოდნელი არაა. მე ვფიქრობ, قادالا უნდა იყოს ის პუნქტი, რომელიც ზუთვერსიან რუკაზე ერინჯა და დაენიასთან ახლო აღნიშნულია P. M. Kadala-დ. იქვე ნაჩვენებია Kadala-су. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ პუნქტის ქართული სახელი იყო ყადალა, რომელმაც თურქულში მოგვცა ლადალა

¹ სცია. ფ. 220. 506, გვ. 8r, 11r.

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. 20.

(შვეთრი ყ-ს მტლერით გადმოცემა). ხოლო რუსულში Kadala (ყ თანხმოვანი რუსულში კ-თი გადმოცემა). უკაცრიელ სოფლადაა აღწერილი და ასეთად დარჩა.

33. სოფ. არ სოფ. დადემთან (I 16, 295; II 18, 289). არქივისეული სიების Ар ил татаи (21r, 14r) სწორი არ არის (Tatai აღბათ. قادالا II დადემ სოფლის სახელის დამახინჯებაა). არც რუკებზე და არც საარქივო საბუთებში ამ სოფლის შესახებ მასალა ვერაჯერობით არ ჩანს. უკაცრიელ სოფლადაა აღწერილი, დადემთან ახლო მდებარეა.

IV. ჩ რ დ ი ლ ი ს (ჩილდირის) ლ ი ვ ა

18. მგელციხის ნაჰიე

ჩრდილის ლივში მესამე რაიონია (ნაჰიე) მგელციხის რაიონი — قورق قلعه (I 16, 296; II 18, 289). ეს გეოგრაფიული სახელწოდება—მგელციხე ამ შემთხვევაში ჩვენ ვთარგმნეთ თურქულიდან: მგელი←თ. kurd, ციხე←არაბ.—kal'e, მგელციხე←kurd|t kalesi. მაგრამ ამ პუნქტის ქართული სახელი რომ მგელციხეა, დასტურდება წყაროებით: „...ათაბაგი პატრონი ყვარყვარე, და ძმა მათი პატრონი მანუჩარ, და ბიძა-შვილი მათი მეფის შვილი პატრონი ჰერაკლე მგელციხეს წავიდეს ყანთან ელჩის გასაგზავნელად...“¹; „ამავე ქორონიკონსა, აგუსტოს ოცდა-ათთერთმეტსა, ვარნეთის ციხეს უღალატეს მგელციხი დამა“²; „მოებრუნდით მგელციხეს მოვედით...“³; „ხუანტქრის ლაშქარი და ლალა-ფაშა მგელციხის ციხეს მიადგეს...“⁴ და სხვ. ამრიგად, „დავთრის“ შემდგენელმა საქიროდ მიიჩნია ქართული გეოგრაფიული პუნქტის ქართული სახელი მგელციხე თურქულად ეთარგმნა და აღერიცხა „დავთარში“ قورق قلعه-ის სახით. შემდგომი ამ პუნქტის სახელი სწორედ თურქულად გავრცელდა და ქართული „მგელციხე“ მივიწყებულ იქნა. რუსულ რუკებზე (მაგალითად, ხუთვერსიანსა, ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე“ და სხვ.) ჩვენ ვვაქვს Курт-кала.

მგელციხის შესახებ საინტერესოა პროფ. ექ. თაყაიშვილის ცნობები: Мгел-пихе значит Волчья крепость, то же самое означает и турецкое название Курт-кала. Обширная крепость Мгелцихе расположена на левом скалистом берегу Куры, почти напротив Цкарос-тави. Дорога туда идет из села Цкарос-тави по длинному, крутому спуску, при чем надо переправиться на левый берег Куры по всяческому, далеко не прочному деревянному мосту, переброшенному над пропастью...⁵ როგორც ექ. თაყაიშვილმა შენიშნა, მგელციხე XVI ს-ში იყო ძლიერ გამაგრებული ციხე და ათაბაგთა

¹ სამი ისტორიული ქრონიკა, გამოცემული ექ. თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1890. გვ. 88.
² იქვე, გვ. 91.
³ იქვე, გვ. 94.
⁴ იქვე, გვ. 98, შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, გვ. 273.
⁵ Материалы по археологии Кавказа, XII, 59.

საიშედო საფარველი. როგორც ვემატიანე შენიშნავს „ხუთშაბათს დღესა, ხუანტქრის ლაშქარი და ლალა-ფაშა მგელციხის ციხეს მიადგეს, შეიბნეს. სამშაბათამდის ყოველ დღეს ომი იყუნეს: ციხიანი გოგონიშვილი როინ და მისი ძმა... და ღვთის შეწევნით უკუ-ყარნეს, და ციხე სვენუ დაჯერა, ჩვენთა გაემარჯვა“¹. ე. ი. მგელციხე 6 დღის ლაშქრობის შემდეგაც თავისი რიცხვ-შრავალი ჯარით ვერ აიღო ისეთმა ცნობილმა თურქმა სარდალმა, როგორც იყო ლალა შესტაფა-ფაშა².

„დავთრის“ დროს მგელციხე მიტოვებული უნდა ყოფილიყო. აქ არსად ნახსენებია არ არის არც სოფ. მგელციხე³, არც მგელციხის რაბათი. მაგრამ ამ ისტორიულად მნიშვნელოვანი პუნქტის სახელი დაცემორჩენია აქ-ჯანსა-ხილველ მგელციხის ნაჰიეს.

ამრიგად, XVI ს-ში ამ მიდამოებში წარმოებულ ლაშქრობათა შედეგად „დავთრის“ დროისათვის უკვე გავრცელებული ჩანს თეთი მგელციხის ციხე და სოფ. მგელციხეც. შემდგომში ეს სოფელი კვლავ აღდგენილად წარმოუცვლდება. ექ. თაყაიშვილი ჩვენი საუკუნის 900-იანი წლებისთვის ასახელებს სოფ. მგელციხეს: Выше крепости, под деревнею Курт-кала, в селу сохранились остатки церкви...⁴ და კიდევ: Выше этих развалин, на плато, в деревне Курт-кала, имеется лучшее сохранившаяся церкви... Теперь она служит сеновалом для местного мушхи, а в ашара, на Цкарос-тави по крутому спуску в несколько верст спустились к Курт-кале, переправившись на левый берег, поднялись в сел. Курт-кала...⁵ მგელციხე პუნქტი და ხერთოვანი აღნიშნულია Kurtkale-დ. ხოლო რუსულ რუკებზე Курт-кала-დ ეწოდებოდა ქართლბაქევის ზონაში.

1. სოფ. ქავთარნაგები — قورق قلعه (I 16, 296; II 18, 289), მეორე და მესამე ასოებს დიაკრიტიკული ნიშნები აქვს და, თითქოს, ეს დაწერილობა ქავთარნაგები-ად იკითხება. ამავე დროს ჩვენ ვვაქვს რუსული რუკების მონაცემები, რომელთა მიხედვით ამ სოფლის სახელი ყოფილია Картинакеш-ი (ხუთვერსიანი, „ცვრობელი რუსეთისა“ და სხვ. რუკები). ასევე Cartinakev-ი (ხუთვერსიანი, „ცვრობელი რუსეთისა“ და სხვ. რუკები). ასევე აქვს დასახელებული ეს პუნქტი ექ. თაყაიშვილს II описании Кавказа, между селами Котань, Амугром, Картинакеш, на левом берегу Куры, между селами Котань, Амугром, Карти-

¹ სამი ისტორიული ქრონიკა, 98.
² შდრ. ექ. თაყაიშვილი: MAK, XII, 60.
³ გეოგრაფიული უფრო ვაარკვევინ. თუ რა ცხოვრობდა მგელციხის რაიონის მგელციხისა (იქვე, გვ. 370) და ამ მხარეთა რაიონის მგელციხე პუნქტის შესახებ, თქმის ის გეოციხა, როგორც ეწოდება მგელციხე იქვე.
⁴ Материалы по археологии Кавказа, XII, 60.
⁵ იქვე, აგრეთვე გვ. VII.
⁶ ეწოდება მგელციხის რაიონისათვის ვადაიშვილი ახლა ექ. თაყაიშვილით კი მგელციხის ქვემოთ მტკვრის ნაპირს ეწოდება მგელციხე (MAK, XII, გვ. 61). შეიძლება ამ ადგილის შესახებ იყოს რაიმე რუკებზე ვადაიშვილი (იხილ. რუსეთის სპეცრუკა) Курт-кала-ს (=მგელციხე) თუნდაც სახელითა დაწერილია სოფ. ეკატალინა.

шакевом и Зарабюком некоторые древние памятники остались много не посещенными¹. მე მაინც ვფიქრობ, რომ „დავთრის“ ვარიანტი უფრო სწორია და თავდაპირველი ქართული სახელი ამ სოფლისა ქავთარნაგები უნდა ყოფილიყო. დაწერილობა ასეთი წაკითხვის შესაძლებლობას უფრო იძლევა. ყოველ შემთხვევაში ბოლოკიდური ასო „ვ“ არ არის, რომ ქართანაქევ-ად წავიკითხოთ, ამ უკანასკნელ სახელწოდებაში ბოლო „ქევ“ მარცვლი თურქულად გააზრებულ kny (= 'სოფელი') სიტყვას უნდა ასახავდეს. არქივისეული სიების Картанакет-ი (14r, 21r) სწორი არაა. ქავთარნაგები რუკებზე ნაჩვენებია ვაშლობთან ახლო. „დავთრის“ დროს ქავთარნაგებში 39, ხოლო 1878 წ. მასში მხოლოდ 12 მოსახლეა².

2. სოფ. ჯოჯორთა *جوجورتا* სათესველითურთ *جوجورتا* (I 16, 296; II 18, 290). დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნების გარეშეა, მაგრამ ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნული Джоджорта პუნქტის სახელი სავსებით შეესაბამება ამ დაწერილობას. „დავთრის“ დროის ჯოჯორთა 9 კომლიანი სოფელია. მისი მდებარეობა სავსებით გარკვეულია (იხ. თანდართულ რუკაზე). არქივისეული სიების «Порчона» (21r, 14r) მხედველობაში მისაღები არ არის. სათესველ *جوجورتა*-ის სახელი ამოუკითხავი რჩება.

3. სოფ. გაჩიანი (?) — *گچیان* (I 16, 297; II 18, 290). ამ დაწერილობას (დედანი, გვ. 275) სავსებით გარკვევით აქვს დასმული დიაკრიტული ნიშნები და, თითქოს, სწორად უნდა იყოს ამოკითხული (რა თქმა უნდა შეიძლება ქაჩიანი, კაქიანი, გიჩიანი, ქიჩიანი, კიქიანი და სხვა ვარიანტებიც იყოს). არქივისეული სიების Гиччани-ი და მისთანანი (21r, 14r) სწორი არ არის. სამკომლიან სოფლადაა აღრიცხული.

4. სოფ. რატასანი — *راتاسان* (I 16, 297; II 18, 291). ხუთვერსიან რუკაზე ხოზაპინის (ქარწახის) ტბის დასავლეთით, თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე პეტრისთან აღნუსხულია Ратасан-ი. „დავთრის“ დროს რატასან სოფელში აღრიცხულია 11 კომლი. არქივისეულ სიებში შეცდომით Ратас-ია ჩაწერილი (21r, 14r). ხუთვერსიან რუკაზე Ратасан სახელწოდებას წინ უზის k ასო, რაც Крепость-ს, ე. ი. 'ციხეს' ნიშნავს. რუკის შედგენის დროს, ე. ი. XIX ს-ში ეს პუნქტი უკვე გაუკაცრიელებულია და ამ ადგილას, ალბათ, მხოლოდ ციხის ნანგრევებიღა ყოფილა.

სოფ. რატასანთან მინაწერში დასახელებულია ორი ჩაირი: *کوار* და *کدکراک*, რომელთა ამოკითხვა არ ხერხდება.

5. სოფ. ზაქი — *خاک* (I 16, 298; II 18, 291). არქივისეული სიების მიხედვითაც *Зак*-ია (21r, 14r). რუკებზე ეს სოფელი, რომელიც „დავთრის“ დროს თორმეტ მოსახლეს ითვლის, აღნიშნული არ არის. მიუხედავად ამისა, ჩვენი დაუღალავი მკვლევრისა და გამოჩენილი მეცნიერის ექ. თაყაიშვილის წყალობით ზაქის ადგილმდებარეობა მაინც ცნობილია. ირკვევა, რომ ამ სოფელს მეორე სახელიც რქმევია. ექ. თაყაიშვილი იმ პარაგრაფს, რომელშიც ის ძლიერ დაწვრილებით აღწერს სოფ. ზაქის ეკლესიას, ასათაურებს

¹ МАК, XII, გვ. 64. ² სციკ. ფ. 415, ს. 12, გვ. 77v.

სოფ. ზეგანის ეკლესიის წარწერით — Церковь в Заки. შემდეგ XV საუკუნეში იგი სურათით ზაქის ეკლესიისა წარწერით — Церковь в Заки. შემდეგ, ზაქი ცნობილი ყოფილა ზეგანის სახელითაც. ზეგანის მდებარეობაზე ეს აქვე ნათქვამია: Зеганская церковь находится в пяти верстах от селения Зарабюка и т.п., вероятно, означая относительно своей сохранности по близости не было населения, которое иудалось и ее vicinity... ამრიგად, სოფ. ზარაბუქიდან სოფ. ზაქი 5 ვერსით ყოფილა დაშორებული, ხოლო სოფ. ზარაბუქი რუკებზე მგელციხის (Курт-кала) დასავლეთითა აღნიშნული სოფ. ხამაშთან. რადგანაც არაბული ქვ. დაწერილობა ქართულად ზაკადაც შეიძლება წაკითხულ იქნეს (ე. ი. ახლ. რომელიც თურქულში ზთან-მხოვანსაც გადმოგვცემს, შეიძლება ამ შემთხვევაში ქართულ მკვეთრ კასტის სიმბოლეს; არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ ამ სოფელს ზაკი ერქვა.

6. სოფ. ოხორა — *اوخوره* (I 26, 298; II 18, 292). ერთ-ერთ მსხვილ-მასშტაბიან რუკაზე (99), რომელიც ახლა ელთ არა ზაქის აღნიშნული ყოფილა Курт-кала-სთან (მგელციხესთან) Охера ეფიქრობ, დასაბუთებულ სახით, მაგრამ სწორედ ეს ოხერა სოფელი ივარაუდება ექ. თაყაიშვილთან, როდესაც ის წერს: Выше Охера — Курт-кала, против Амюра, церковь из развалин и т.п. ამით დასტურდება სოფ. ოხორის მგელციხესთან ახლო მდებარეობა. ეს უთუოდ ჩვენი ოხორა უნდა იყოს, მართებ ასოდ ვაღი (و) გვაქვს მოცემული და ადვილად შეიძლება არ შეიძლება იყოს; ეს ალბათ გააზრების შედეგია. ხოლო ოხორა შესაძლებელია, ზანური წარმოშობის გეოგრაფიულ სახელს წარმოადგენდეს. მგურულ-ქანურში ოხორა-ი, ოხორე 'სახლი', 'სამოსახლო ადგილი', 'დავთრის' დროის ოხორაში აღრიცხულია 6 კომლი. არქივისეული სიების (21r, 14r) უთუოდ თურქიზებული ფორმაა (ღია ი პირველ ნაოცელს იქით არა გვაქვს).

7. სოფ. პეტრისი სოფ. რატასანთან — *پتریس* (I 16, 299; II 18, 292). „დავთრის“ I წიგნის მე-16 გვერდზე ეს დაწერილობა *پتریس* აღ მატეს ამოკითხული (დედანი, გვ. 21). ხოლო ძირითად ტექსტში *پتریس* აღ. მართალია, რუკებზე ამ სოფლის სახელად *Петра*-ია ფიქსირებული, მაგრამ უფრო სწორი უნდა იყო ექ. თაყაიშვილის ცნობა, რომ ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს სახელწოდება — *Петри* (II წიგნში პეტრის სიტყვა შეიძლება კომბინირებული უნდა მოიხსნას). ხუთვერსიან რუკაზე რატასანის რამდენიმე მდ. ლოეთით აღნუსხულია Крепость | Петра-ი ექ. თაყაიშვილი უფრო ახუსტებს ამ პუნქტის მდებარეობას: В описываемом мною районе, на левом берегу Курь, между селами Котан, Амюра, Картанакет и Зарабюком некоторые древние памятники остались много не посещенными. По соб-

¹ Материалы по археологии Кавказа, XII, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

равным же сведениям памятники эти суть: близ Картанакева, на берегу речки крепость Петриси и в крепости небольшая церковь...¹ მაშასადამე, პეტრისი „დავთარში“ რატასანთან არის ნაჩვენები; ეკ. თაყა-შვილით მეორე ახლობელი პუნქტი მდინარის ნაპირას მდებარე პეტრისისა-ქართანაქეგია (ქავთარნაგები).

„დავთარის“ დროის პეტრისი სამკომლიანი სოფელია. შემდეგში ის გაუკაცრიელებულა და XIX ს-ის რუკებზე მხოლოდ ციხედანა აღნიშნული (К. Петрес).

8. სოფ. პატარა ხამაში, სოფ. დიდ ხამაშთან—*خامش کوچک نزد بزرک* (I 16, 299; II 19, 292). [დიდი არტაანის ლივან, ტყიანი ნაპირი]

68. სოფ. დიდი ხამაში ყოჩყარა (?) და *بجرجه* სათესველებითურთ—*خامش بزرک مع مزراع قوچ قمره* (I 405, 505; II 397, 493). ამრიგად, პატარა ხამაშის მდებარეობა ნაჩვენებია სოფ. დიდ ხამაშთან და ეს დიდი ხამაში ჩრდილის ლივანს მგელციხის ნაპირეში კი არ არის აღრიცხული. არამედ სამხრეთით მომიჯნავე არტაანის ლივანს ტყე-რაიონში. ცხადია, მდებარეობა ხამაშებისა ალბათ განსაზღვრავდა (ვთქვათ, ერთი გაღმა ფერდობზე მეორე—გამოდამზე) მათ სხვადასხვა ლივანსა და ნაპირეში შესვლის ფაქტს.

ხუთვერსიანსა და სხვა რუკებზეც *Хамаш*-ი აღნიშნულია მართლაც ჩრდილისა და დიდი არტაანის ლივანების მიჯნაზე სოფ. ზარაბუქის რამდენიმე დამხრებით. ჩრდილის ლივანს პატარა ხამაში „დავთარის“ დროს უნდა გაუკაცრიელებულია, დიდ ხამაშში კი სამი კომლია აღრიცხული.

დიდ ხამაშთან დასახელებულია ორი სათესველი. ამ სათესველების სახელებების დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები დასმული აქვს. დაწერილია *قمره* და *بجرجه*, მაგრამ მათი სწორად ამოკითხვა მაინც არ ხერხდება.

9. სოფ. ლორი, სოფ. გუგუბასთან—*لوری* (I 16, 299; II 19, 293). ლორი ჩრდილის ლივანსა და მგელციხის ნაპირეში შედის, მაგრამ მისი მდებარეობის დასაზუსტებლად მითითებულია, რომ ის სოფ. გუგუბასთანაა, სოფელი კი დიდი არტაანის ლივანს ტყე-რაიონში ირიცხება (II 465). ოღონდ გუგუბა მომიჯნავეა ამ ნაპირესათვის და ლორი მასთან უფრო ახლო იქნებოდა. ვიდრე რომელიმე მგელციხის ნაპირეს სოფელთან. შესაძლებელია რუკებზე გუგუბასთან ძლიერ ახლო აღნიშნული P. II., ან არადა P. II. სწორედ ზემო ლორ ნასოფლარი იყოს. ყოველ შემთხვევაში ლორის აღგიღმდებარეობა ჯერჯერობით მაინც უცნობია. ლორი „დავთარის“ დროს უკვე გაუკაცრიელებულია.

10. სოფ. საკველახევი, სოფ. ჯოჯორთასთან—*خاکس* (I 16, 299; II 19, 293). არქივისეული სიგების *Саклиسخеви*-ი სწორი არაა (21r, 14r). ხუთვერსიან რუკაზე ჯოჯორთასა და ულუხს შუა აღნიშნულია *К(репос) Саквелахеви*. უეჭველია, რომ ეს პუნქტი ყოფილა სოფელი, რომელიც

¹ Материалы по арх. Кавказа, XII, сс. 64.

„დავთარის“ დროისათვის გაპარტახებულა, ხოლო XIX სუკუნეში (რუკების შედგენისას) იქ მხოლოდ ციხის ნანგრევები იქნებოდა, რომ რუკაზე ცოცხედაა აღნუსხული.

11. სოფ. ოქოშეთი (?), ს. ჯოჯორთასთან (I 16, 299; II 19, 293). არქივისეულ სიგებში *Окушен-ია* (21r, 14r).

ამ სოფლის ნანგრევების ძიება სოფ. ჯოჯორთას სანახებში უნდა ჩატარდეს. ამოკითხლობაც დამაჯერებელი არ არის. უკაცრიელ სოფელადაა აღნუსხული.

12. სოფ. სარუხანი—*сарухан* (I 16, 299; II 19, 293). არქივისეულ სიგებში *Сарухен-ია* (21r, 14r). რუკებზე აღნიშნული არაა. უკაცრიელია.

13. სათესველი *صوبخاتكون* (I 17, 299; II 19, 293). დაწერილობას მთლიანად დასმული აქვს დიაკრიტული ნიშნები. შეიძლება წყიოხულ იქნეს სუმბახათქუნად; მაგრამ შეიძლება მეოთხე ასო მკი არა იყოს. მეხუთე მაშინ ჯ იქნება და მივიღებთ სუმნაჯათქუნს. ჯერჯერობით არ არის მასალა ამ სახელწოდების სწორად ამოსაკითხავად. არქივისეულ სიგებში *Сунджакун* (21r) და *Сунджактун*-ია (14r).

14. სოფ. ყარალათუბანი (?)—*قارالأتوبانی* (?) (I 17, 299; II 19, 293). ვფიქრობ, რომ სწორადაა ამოკითხული. დამადასტურებელი მასალა არაა. უკაცრიელი სოფელია.

15. სათესველი ოლუზტაში—*اولوزطاشی* (I 17, 300; II 19, 293). ოლუზი ოსმალთა თურქთა ტომობრივი სახელია, ხოლო *طاش*-ის „ქვა“. შეიძლება ამ სახელწოდებაში გააზრებულია რომელიმე ქართული სახელი. „გურჯისტანის ვილნეთში“ თურქ მოსახლეობას ამ პერიოდში ჯერ კიდევ ფეხი მოკიდებული არა აქვს და ამდენად საეჭვოა წმინდა თურქული სახელწოდება უოფილიყო ამ დროს. არქივისეული სიგები *урушатан* ვარიანტს იძლევა (21r, 14r).

ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია პუნქტი *Угуз* დიდი არტაანის ლივანში შემავალი ტყიანი რაიონის მიჯნაზე, ხამაშის სამხრეთით. ეს სათესველი ოლუზტაში ამ *Угуз*-თან უნდა ყოფილიყო.

16. სოფ. *كنا* (I 17, 300; II 19, 293). გაუკაცრიელებული სოფელია, რომლის სახელის ამოკითხვა ჯერჯერობით არ ხერხდება.

ხარაი-ს (21v, 14r)¹ სახითაა მოცემული, მაგრამ ერთ- და ხუთვერსიან რუკებზე და სხვაგან ბევრჯერ გვაქვს Вардана, რაც ქართულ ვარძან-ს უდრის.

ვარძნის მდებარეობა სავსებით გარკვეულია რუკებზე: ოღონდ უნდა შეინიშნოს, რომ ხუთვერსიან და სხვა რუკებზედაც ორი ვარძანა აღნუსხული—ზემო და ქვემო, „დავთარში“ კი ვარძან-ს საბელწოდებით ერთი ათკომლიანი სოფელი გვაქვს. 1878 წ. ვარძანში 14 კომლია, ხოლო 1889 წ.—20². ვარძანთან აღნუსხული სანთესველის სახელი ამოუკითხავი რჩება.

12. სოფ. გიორგისუბანი — گورگی سوبان (I 17, 305; II 19, 299). გიორგი სახელის პირველი ი ხმოვანი არაბულ დაწერილობაში გამოხატული არაა. ამიტომაც ამ სოფლის სახელი გორგისუბანა და დაბეჭდილი II წიგნში. რუკებზე კი ყველგან (ერთ- და ხუთვერსიან რუკებზე) Георгие-ული-ი | გიორგისუბანი გვაქვს. ალ. ფრონელსაც გიორგისუბანი აქვს³. გიორგისუბანი, რა თქმა უნდა, უფრო სწორია („დავთარის“ II წიგნის მე-19 გვ. გიორგისუბანი გვაქვს). გიორგისუბანი პეტობნის სამხრეთითაა; „დავთარის“ დროს ხუთკომლიანი სოფელია, 1878 წ. კი მასში 14 კომლი ირიცხება⁴.

13. სოფ. ზემო პეტობანი — علی سوبان (I 17, 305; II 19, 299); 41. სოფ. ქვემო პეტობანი — سفلی سوبان (I 17, 318; II 19, 311), 49. სოფ. შუა პეტობანი — وسط سوبان (I 17, 319; II 19, 312). ამრიგად „დავთარის“ შედგენის დროს სამი პეტობანი გვაქვს: ზემო, ქვემო და შუა. 1834 წლის ერთ საბუთში⁵ და აგრეთვე XIX საუკ. და შემდგომ ხანებში შედგენილ რუკებზე მარტო ერთი პეტობანია ნახსენები. დ. ბაქრაძეს АИЛ-ში (გვ. 67) პეტობანი აქვს, ალ. ფრონელს — პეტობანი⁶ (უ შეცდომაა) და მეც პეტობანი გამოიგონია (აკად. ნ. მარს შავშეთში ერთი პუნქტის სახელად ჩაწერილი აქვს ფეტობანი)⁷. არქივისეული სიებში Бертубан (21v, 14r) Бертубань (22v, 14r) და Бертубан (22v, 14r) სწორი არ არის და პეტობანად უნდა შესწორდეს.

„დავთარის“ დროს ზემო პეტობანში 19 კომლია აღრიცხული, ქვემო პეტობანი უკვე გაუკაცრიელებულია, ხოლო შუა პეტობანში 8 მოსახლეა როგორც ზემოთ აღინიშნა, 1834 წლის ერთ საბუთში აღწერილია მხოლოდ ერთი პეტობანი⁸.

¹ აგრეთვე სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.
² სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76r; Свод, 114, 115.
³ დიდებული მესხეთი, 181.

⁴ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76r.
⁵ სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.

⁶ დიდებული მესხეთი, გვ. 48.

⁷ მოგზაურობის დღიური, გვ. 113.

⁸ სცია, ფ. 77, ს. 6, გვ. 9v, იქვე, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v.

რუკებზე (ერთ- და ხუთვერსიანზე) სოფ. პეტობნის მდებარეობა სავსებით გარკვეულია. გრაფინია უფაროვას მიხედვით კიდევ II სოფლის უახლესი, აქ დერ. Бадела [= Бадела], находится дер. Петобань¹.

14. სოფ. შუარწყალ — شوارقچال (I 17, 306; II 19, 300). ამ სოფლის სახელი რიგ შემთხვევაში რ თანხმოვნის გარეშე დაწერილი: არქივისეული სიებში Шуанкал-ი (გვ. 21v) და Шуанкал-ი (გვ. 14r) გვაქვს. ასევე Шуанкал-ი გვაქვს ერთ- და ხუთვერსიან რუკებზე. მაგიამ უფრო მეტად სარწმუნოა „დავთარის“ რ თანხმოვნისა შუარწყალ ფოთში, რომელიც აგრეთვე მთელ რიგ სანდო საბუთებში გვხვდება: Шуарччал², Шуарччал³ და სხვაგან.

საქ. საისტორიო ცენტრალურ არქივში დაცულია ე. წ. «Перечисленіе ведомость о числе деревень казенных и помещичьих, расположенных по границе из Росейских пределов в Турцию»-ის დოკუმენტი. ჩამოთვლილია ფოცხოვის სანჯაყის 28 სოფელი, რომელიც ყველა ოსმალი მფლობელობაში გადასულა. დოკუმენტი დათარიღებულია 1834 წლით. ამ დოკუმენტში სხვათა შორის მოხსენებულია სოფ. Шуарччал-ი 25 კომლით⁴ („დავთარის“ დროს შუარწყალში აღრიცხულია 6, 1878 წ.—26, ხოლო 1889 წ. 43 კომლი⁵).

15. სოფ. წინუბანი — წინანი (I 17, 307; II 19, 300). ასევე წინუბანია ამ ადგილას აღნუსხული არქივისეული სიებში (21v, 14r). სოფ. წინუბნის ადგილმდებარეობის დაახლოებით მაინც განსასაზღვრავად ჩვენს განკარგულებაშია მხოლოდ ის სოფლები, რომელთა გარემოცვაშიც დასახლებულია ის. სხვა მასალა ამ პუნქტის შესახებ ჩვენ არ გვაქვს. „დავთარის“ შედგენის დროს ის ექვსკომლიანი სოფელი ყოფილა. რუკებზე ამჟამად ამ სოფლის კვალი არა ჩანს. ამავე ფოცხოვის ლეგისა და ჩრდილის ნაპირში კიდევ არის აღრიცხული ამავე სახელწოდების სოფელი⁶.

16. სოფ. ფახრელი (?) — فخری (I 17, 307; II 19, 300). არქივისეული სიებში Meriet-ია (21v, 14r), რაც სწორი არ არის. დაბეჭდილია I-სა და II წიგნში მებრელი || فخری-ი კითხვითი ნიშნით. შემდეგ ვაჩვენებ, რომ ეს დაწერილობა სავსებით ადეკვატურია დიდი არტანის ლეგის შხვირის რაიონში მდებარე № 14 „ფახრელ“ სოფლის სახელის გამოჩინებული დაწერილობისა⁷. შეიძლება ფოცხოვშიც ყოფილიყო სოფელი სახელად ფახრელი, რომელიც ჩვენ ქვაყრელ ქართული სიტყვისაგან მომდინარედ ვივარაუდებთ. ყოველ შემთხვევაში მებრელი აქ არ უნდა იყოს. ამ ქვაყრელის გამოძახილი უნდა იყოს ერთ ქართულ საბუთში მოხსენებული ფოცხოლის გამოძახილი უნდა იყოს ერთ ქართულ საბუთში მოხსენებული ფოცხო-

¹ Кавказ... გვ. 267; МАК, IV, 94.

² სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v. იქვე, ს. 5, გვ. 8r.

³ სცია, ფ. 77, ს. 6, გვ. 9v. ⁴ სცია, ფ. 214, ს. 12, გვ. 77r. Свод, 114, 115.

⁵ იხ. აქვე ჩრდილის ნაპირში სოფ. № 31.

⁶ იხ. ხელნაწერი-უდანი. გვ. 284, 398.

⁷ იხ. აქვე, დიდი არტანის ლეგ. შხვირის 551-ე სოფ. № 14.

21. სოფ. ქვემო ვახლა (იხ. ზემოთ 20. სოფ. ზემო ვახლა):
 22. სოფ. ღვინთა ღვინის(?)უბან ადგილობრივად — (2) غصنستان (?) სსა
 სსა (I 17, 309; II 19, 303). უპირველესად ყოფილია უნდა შევნიშნო, რომ ამ
 სოფლის სახელის დაწვრილობა თურქული ტექსტის შემდეგ I წიგნში უყუ-
 რადღებობით სწორად არა დაბეჭდილი. დედინში (გვ. 238) სსა კი არ არის
 — غصن (იმავე წიგნის გვ. 17 გვ. ეს სიტყვა სწორადაა დაბეჭდილი — სსა,
 რასაც სვენი წერტილებს ასე ვერსაფიქრო: სსა და გვერდობით დაბანად
 (იხ. II წიგნი, 238), ვფიქრობდით, რომ ამ დაწვრილობაში სვენი გვერდობა
 სხვადასხვა წყაროში ფორმის სანჯაყისათვის სწორად ნახსენებია კაპან
 პუნქტი. სვენი გვერდობა, რომ ამ შემთხვევაში „კ“ თანხმოვანი წყვილით გ ასო-
 თი იყო გადმოცემული და ბოლოშიც წყვილითავე „კ“ ხმოვანი ქვედა და-
 რთული. ამავედ წარმოებულმა დაკვირვებამ სვენი დაკვირვებულა, რომ სსა
 დაწვრილობის დაკვირვებული ნიშნები ასე უნდა დასხვავდეს: სსა (ღვინთა) და
 უნდა წავიკითხოთ ღვინთა-ღვინთა-ღვინთა-ღვინთა. მართლაც სწორედ ამ წყვილი-
 ში მჭიდვრისა რუკებზე (და სხვებზეც) ი. წ. მარტვილაძის აღწერისგან
 პუნქტი Гвннн , რაც ქართული დგომისა უნდა იყოს, ქართულ დგომისა-
 ში „ვ“ თანხმოვანი ამოუარდნილია სავსებით კანონიერად: ქართულ სა-
 ხელი ქვერტი „დავთარში“ თურქულად غصن უნდა იქნას სახითა და
 მოცემული და სსა. არ. ამრიგად, სვენი სსა უნდა იქნას, რომ
 აქ სოფლის სახელად გვაქვს ღვინთა. ამის დამამტკიცებლად შეიძლება მი-
 ვიხილოთ არქივისებულ სიგნებში ამ დაწვრილობისათვის მოცემული Гвннн (გვ.
 21v, 14r), თურქიზებული და გადარუხლებული ფორმით — ქ. ღვინთა — თ.
 ღვინთა — რუს. Гвннн . სამწუხაროა, რომ „დიდებულ მესხეთში“ ეს საბუღი
 ორმავედ გადაწახინებული ფორმით (ღვინთა) იხსენიება (გვ. 48). აღმოვა
 181 გვერდზე მოცემული ამ სოფლის ქვეშეობით ქართული სახელი — ღვინ-
 თა. Гвннн ფორმით ამ სოფლის სახელი დადასტურებული იქნა აგრეთვე
 ისტორიკოსის ფ. ბაერაძის. უამრანი ქართული ფორმა დაკვირვებული გვაქვს გრაფის
 ქალს უვაროვს — Гвннн ...¹

„დავთარს“ დროის სოფ. ღვინთაში 16 კომლი მოსახლეა, რომელთაც
 დაბეგრულია 14000 ახლით. მდებარეობა ამ სოფლისა სავსებით გარკვეულია.
 სოფ. ღვინთისთან დასახელებული უბნის غصنستان -ის غصنستان დგომის-
 უბანად წაკითხვა პირობითია. ამავე სოფელთან იხსენიება ჩაირი ქო-
 ლაჯ — გულწყალი (I 310; II 303).

23. სოფ. ფაფალა — ففال (I 17, 310; II 19, 303). ზოგ რუკებზე (მა-
 გალითად ხუთ- და ვრთვერისთანე Папал წერია, ერთ საბუღშიც ففال (ფა-
 ფალე) გვაქვს. მაგრამ თურქული დაწვრილობის მიხედვით მისი ქართული

¹ იხ. დავთარი: I 6, 27; II 7, 30.
² აღ. უფლები. დიდებულა მესხეთი, გვ. 48, 181.
³ ქ. სოფლის. Гвннн , გვ. 67.
⁴ МАК , IV 102: აგრეთვე Гвннн — Гвннн : გვ. 114; სსა, გვ. 415, II 12, გვ. 74r.
⁵ სსა, გვ. 41, II 75, გვ. 20r.

სახელი ფაფალა უნდა ყოფილიყო ასევე ფაფალა არქივისებულ სიგნებში
 (რადგან მისი წყარო „დავთარია“). ფაფალა ორკომლიან და ვახლასთან
 ახლო მდებარეობს ფოცხოვისა და ადიგენის რაიონის თიანეთის სახელმწიფო.
 ფაფალაში „დავთარის“ დროს 17 კომლი ყოფილა. 1834 წელს საოკოპოო სა-
 ხელაში 7 კომლია ნახსენები, ხოლო 1878 წლისათვის — 18¹.

სოფ. ფაფალას მიწერილი იქნა სამი სახელი — ففال — რომლებსაც მე უპირველესად პირობით ასე ვაიხივდით: ღვინთა, ღვინთა და
 მოქმედობით (ღვინთა-სვენი იალაღის დაწვრილობის დაკვირვებული ნიშნები იქნეს).
 24. სოფ. ღვინთა მეორე ღვინთა უბანით და საოკოპოო ნადირში.
 ში, მეორე სახელი სხალაური — سخالو (?) سخالو (I 17, 311; II 19, 304). ქართული სახელი სხალაური უნდა ყო-
 ფილიყო. გადათურქულებისას თავიფორმა უთიანხმოვანი ჩვეულებრივად
 იყარგება, ხოლო ვი კომლებში „უ“ს გვერდობა ამგვარად აქ უნდა უნდა
 ყოფილიყო. ხოლო ღვინთა რადაც შეეცდომა უნდა იყოს, თურქულად ეს სახელი
 ففال -ის სახითაც გვხვდება². რუკებზე (ერთ-და ხუთვერისთანე) თურქიზებული
 Гвннн ფორმები გვაქვს. არქივისებულ საბუღებში Гвннн გვაქვს³. არქივისებულ
 ორთავე სახელში მოცემული ვარიანტი Гвннн (22r, 14r) უაფოდ დამაინ-
 ვიბრებს.

ღვინთა პეტობანის აღმოსავლეთითა (ი. რუკაზე). მოსახლეობა „დავთარის“
 დროს 16 კომლია, ხოლო 1878 წ — 18¹.

ღვინთისთან დასახელებული საოკოპოოს ორივე სახელი ففال და سخالو
 ნადა რბაზად და სხალაური ამოკითხულია პირობითად.

25. სოფ. ქუანთელი და საოკოპოო სახელი — قوانتل (I 17, 311; II 19, 304). არქივისებულ სიგნებში Гвннн (22r, 14r): სხალა-
 სხვა არქივისებულ საბუღებში⁴, გვაქვს აგრეთვე Гвннн — Гвннн ქუანთელ
 ფორმა სვენი გადმოვიღეთ ერთ-და ხუთვერისთან რუკებთან, რომლებშიც
 Гвннн -ი წერია. ქუანთელი იქნა ამოკითხული. რუ-
 კებსა თუ სხვა საბუღებშიც იხსენიება ადგილობრივად მისი სავსებით
 გარკვეულია — ის გიორგისუბანსა და ქალაქისა შუა აღმოსავლეთი მე ვფიქრობ,
 ეს მონაცემები საკმარისია იმისათვის, რომ I სსა და II წიგნში ქუანთელი
 სახელწოდებას კითხვითი ნიშანი მოეხსნას. ქუანთელი „დავთარის“ დროს 23
 კომლიანი, საკმაოდ მოზრდილი სოფელია; 1878 წელს კი — 16 კომლიანი
 ჩანს⁵.

¹ იხ. თანდართულ რუკაზე
² სსა, გვ. 77, ს. 6.
³ სსა, გვ. 47, ს. 75, გვ. 20r.
⁴ სსა, გვ. 78, ს. 8, გვ. 90v: იქვე, გვ. 415, ს. 12, გვ. 74r: აგრეთვე სსა, გვ. 77, ს. 6.
⁵ ზაგრაძე, მაგალითად, გვ. 78, ს. 5, გვ. 62-ზე Гвннн .
⁶ სსა, გვ. 415, ს. 12, გვ. 76r.
⁷ იქვე, გვ. 78, ს. 6, 9v. იქვე, გვ. 77, ს. 6.
⁸ იქვე, გვ. 415, ს. 12, გვ. 77r.

ჭუანთელთან აღწერილი მას სათესველის სახელი ამოუკითხავი რჩება.
 26. ყუ შუოი ჯაყის წყლიდან ბადელის წყლიდან დაქროლ თევზზე
 عشر اشكار ساهى جاع صيندن باد صوينه وارجه (I 17, 312; II 19, 305). რუ-
 კებზე ასასულია როგორც ჯაყისწყალი, ისე ბადელისწყალი. აქ მოცემულ
 ფარგლებში თევზის ქროა ცალკე საგადასახადო ობიექტადია აღწერილი (ვა-
 დასახადი თევზის ქროზე წვენ განხილული გვაქვს IV წიგანში).

27. სოფ. შარცვალი ალათუბანი. გულწყალ სათესველითურთ —
 زعال كوك مزرعة مع سوسا (I 17, 312; II 19, 305). მსხვილმასობიან
 რუკებზე ყველგან მარხაყის გვაქვს: ზუსტად ასევეა საარქივო მასალებში.
 თურქიზებულ (როგორც „ე“ თანხმოვანი ამოგარჩევილია (შარ. ზემოგანბი-
 ლული დინიალენი). კინტა-კინტა და სხვ.), ხოლო თურქულში
 არ არსებული „ც“ ბგერა „ს“ თანხმოვნითაა გადმოცემული. ოღონდ რუკებ-
 ზე და სხვა, შედარებით მოგვიანო ხანის მასალებში ამ სოფლის სახელი მო-
 ცემულია უბან სიტყვის გარეშე, ე. ი. არა შარცვალი ალათუბანი (რო-
 გორც „დავთარში“ საწერილი; არქივის მასალებში — სცია, ფ. 1491, გვ. 51v
 — ფიქსირებულია გეაროვნული სახელი მარცვალი ალათუბანი. შესაძლებელია
 თავდაპირველად — და „დავთარის“ დროსაც — ამ სოფელს მარცვალიანთუნისი
 რქმეოდა), არამედ შარცვალიათი და მარხაყ-ბუ. ი. ბაქრაძის მარ-
 ხაყ-ყნაჲ აქვს. არქივისებულ სიგეში ეს სიტყვა საკმაოდ დამახინჯუ-
 ლია — მარხაყ-ყნაჲ (22r) და მარხაყყნაჲ (14r). მოსალოდნელია უფრო
 სწორი იყოს გრაფის ქალის უფაროვისა და ისტორიკოსის დ. ბაქრაძის მიერ
 მოწოდებული ვარიანტი ამ სახელისა — მარცვალიათი და მარცვალიანთუნი;
 ალ. ფრონელსაც მარცვალიათი აქვს...¹

მარცვალიათუნი, როგორც თანდაროდ რუკაზე ვხედავთ, ჭაბორიე-
 ბის, მერისა და სოთხეგანის მიდამოებშია. პატარა, თერთმეტკოშლიანი სოფე-
 ლია, რომლის მოსახლეობა 1878 წელს 3 კომლამდე დასული².

მარცვალიათუნიდან აღწერილი კოკო სათესველის სახელი შეიძლე-
 ბა მართლაც გულწყალი ან ს და ს თანხმოვნითა შერწყმით გულისწყა-
 ლი (→ თურქიზებული გულიწალი ან ვოლისწყალი || კოლისწყალი. იგონს; ეს
 მით უფრო, რომ გულ გყოვრად, სახელი (სოფ. გულ-ი) ფოცხოვისათვის
 ფიქსირებული აქვს ალ. ფრონელს³.

28. სოფ. ქვემო ჭაბორია — سوسا مزرعة (I 17, 312; II 19, 305)
 43. სოფ. ზემო ჭაბორია აქუჩელ (?) სათესველითურთ — سوسا مزرعة
 (?) مزرعة آكوچل (I 17, 319; II 19, 311). ამრიგად „დავთარში“ ლაპარაკია ორ-

¹ ჯაყისწყალი იხ. აგრეთვე ვაბუშტისთან, გვ. 126.
² სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76r.
³ Граф. Ушаков, Кавказ — Абхазия... გვ. 278; МАК, IV, 102, Стор. 114.
⁴ АИГА, стр. 67.
⁵ დიდებული მესხეთი, გვ. 183.
⁶ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76r.
⁷ დიდებული მესხეთი, გვ. 48.

ქვემო და ზემო — ჭაბორიაზე. არქივისებულ სიგეში ქვემო ჭაბორიას სახელი
 ქალზე დამახინჯებულია Чабриа Суха (22r, 14r), ხოლო ზემო ჭაბორიაზე
 ნათქვამია — Чабриа (22r) და Чабриа (14r). ჭაბორია სენ ამოკითხული
 გვაქვს ისეთი სანდო მასალის საფუძველზე, როგორც ვინ ვაძლეს წიგნი
 История военных действий в Абхазии Турция и т.д. в 1878 году, სა-
 დაც ამ საულის სახელი არა ერთხელაა მოცემული: ...село Суха ...
 Верхнее и Нижнее Чабриа, при деревне Чабриа... ნათქვამია
 მდებარეობაც; ...село. Дурь [=დიღურია] ... при сел. Чабриа на реке Ге-
 речу Чабриа-иан და სხვ. არქივისებულ მასალებში Чабриа-ი გვაქვს და
 სხვ. მრავ. ალ. ფრონელის ჯაბორია ამ სახელს უტყუებულად უბრა-
 სოფ. ჭაბორია რუკებზედაც ორია: ოღონდ იგი „დავთარში“ ფიქსირე-
 ბულია ქვემო და ზემო ჭაბორია. რუკებზე სენ გვაქვს Чабриа Суха და
 Нижняя (იხ. სოფ. სოთხეგანი რუკა). „დავთარის“ მიხედვით ქვემო ჭაბორიაში
 12 კომლია, ხოლო ზემო ჭაბორია უფრო გულწყალისებულია. 1878 წელს
 აღწერილია მხოლოდ ერთი ჭაბორია, რომელშიც 28 კომლი მოსახლეობდა.
 ზემო ჭაბორიასთან აღწერილი კოკო სათესველის აქუჩელ-ი ამო-
 კითხვა, თუმცა ს-ს დიაკრიტიული ნიშანი აქვს, პირობითია.

29. სოფ. ყველი — ზედა ყველ სათესველითურთ (იხ. ზემო II, სოფ.
 ყველის მოსახლეობა).
 30. სოფ. საქალა (?) საწერილი (?) სათესველითურთ — مزرعة مع سوسا
 مزرعة (I 17, 314; II 19, 307). შეიძლება ეს სახელი საკალი, საგალა, საცა-
 ლე, საქალე და სხვაგვარადაც იქნეს ამოკითხული. ფოცხოვის დამხველი წა-
 წილში ზუთერისთან რუკაზე აღნიშნულია სოფ. სოთხეგანი, ალ. ფრონელის
 ქალისწყალი⁴. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ წყალზე, ამ წარ-
 ლო იყო ბუნქტი, რომელსაც საქალე ან საკალე და მისთანანი ვრცელ
 ვფიქრობ, რომ ამ საქალს (?) რაიმე დამოუკიდებელი მოსახლეობა
 ნებ სახლობდა-თიან⁵. ყუჩელ შემთხვევაში აქ საჭიროა დამატებითი მასალი.
 არქივისებულ სიგეში ჩამოთვლილი (I) (22r) და Чабриа (I) ვარიანტები
 ჯერჯერობით გამოუყენებელი რჩება. აქედანაც სიფხვლია 9000 აბო-
 დაბეგროლი.

საქალასთან (?) დასახლებული მარცვალი-ს საქალას-ზე ნათქვამი ჭა-
 ბორიითა და კითხვა უზის.

¹ წიგ. II, გვ. 70.
² იქვე, გვ. 69; МАК, IV, 102.
³ История военных действий... II, გვ. 64, 69.
⁴ სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.
⁵ დიდებული მესხეთი, 46.
⁶ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 77r.
⁷ დიდებული მესხეთი, 181.
⁸ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v.

31. სოფ. აგარა სსსს (?) სათესველით — ...اگر (I 17, 314; II 19, 307). ცნობილი გეოგრაფიული სახელი აგარა ფოცხოვშიც ჰქვია ერთ სოფელს, რომელშიც 17 კომლია და რომლის ადგილმდებარეობა რუკებით სავსებით გარკვეულია: იგი იმყოფება ყველ, წურწყაბ, ვახლა და საიხვე სოფლების გარემოცვაში (იხ. აქვე რუკა). მასში დაცული ცკლესიის ნანგრევებთან დაკავშირებით აგარას ახსენებს აგრეთვე გრაფის ქალი უვაროვი.

აგარას ბოლოში მიწვრილი ჩაირის სახელი თითქოს ქოშაა, ხოლო თავში დასახელებული სათესველის სახელი ვერ გაირკვა (საკვლებელ-ი?). ხომ არ არის ეს რუკებზე ჩორჩევანთან აღნიშნული Сакиндаი ბუნქტის დანახინჯებულის სახე?

32. სოფ. სეჯავი — ساجو (I 17, 315, II 19, 308). არქივისეულ მეორე სიაში ამ სოფლის სახელი სწორადაა ჩაწერილი Седжав (14r), ხოლო პირველი სიის ვარიანტი Серджас (გვ. 22r) უკვე ძლიერ დამახინჯებულია. საარქივო მასალებში Седжа, Сеча-ც³ და ამაზე უფრო შერყენილი Сачა⁴ ვარიანტიც გვხვდება. „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ აგრეთვე ხუთ- და ერთვერსიანზე და აღ. ფრონელთანა⁵ ამ სოფლის სახელი ყველგან უვინოდ. სეჯად არის მოყვანილი. „დავთარი“ მაინც სანდო დოკუმენტია და მე ვფიქრობ ამ სოფლის სწორი სახელი სეჯავი უნდა იყოს.

სეჯავი შეიძლება იყოს სოფელია, რომელიც ქაბორიებისა და ჯაჯუნების დასავლეთით მდებარეობს (იხ. აქვე რუკა). „დავთარის“ დროს თუ სეჯავში 7 კომლი ყოფილა, 1834 წლის საბუთის მიხედვით იქ 13, ხოლო 1878 წ. — 11 კომლია⁶.

33. სოფ. ზემო საიხვე — سايوخه (I 17, 315; II 19, 308), 46. სოფ. ქვემო საიხვე — سايوخه سفلي (I 17, 319; II 19, 312). „დავთარში“ სოფ. ქვემო საიხვე უკვე გაუთავისებელია. შემდეგში ის ალბათ ნილიანად გავრანდა, რომ XIX საუკუნის რუკებზე მხოლოდ ერთი საიხვეა აღნიშნული. ზემო საიხვეში „დავთარის“ მიხედვით 8 კომლია; საინტერესოა, რომ 1834 წლის არქივისეული ერთი საბუთის მიხედვით საიხვეში იმდენივე, ი. ი. 8 კომლია ნაჩვენები⁷. საიხვე აგარა და ვახლასთანაა, შავშეთის საზღვრისაკენ (რუკა).

ამ სოფლის სახელის არქივისეულ სიებში მოცემული ვარიანტები Сагудей (22r) და Сагудай (14r) სრული გაუგებრობაა. ეს სახელი სხვაგანაც ბევრჯერაა ნახსენები შერყენილი ფორმით Сагха, Сагха⁸. ეს უკანასკნელი ფორმა თურქიზებული უნდა იყოს, რადგანაც ჩვენ ვიცით, რომ „ვ“ თანხმო

¹ Кавказ — Азия... გვ. 281; აგრეთვე: სცია, ფ. 514, ს. 12, გვ. 75v.

² II წიგნში მე-19 გვერდზე სეჯავთან შეცდომით კითხვითი ნიშანი ზის; უნდა მონიშნას.

³ სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v; იქვე, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v.

⁴ სცია, ფ. 78, ს. 5, გვ. 6r.

⁵ დიდებულა მესხეთი, 183.

⁶ იქვე, ფ. 77, ს. 6; МАК, IV, 102; იქვე, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v. ⁷ იქვე.

⁸ იქვე, ფ. 78, ს. 5, გვ. 6v და ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.

ვანი თურქულში ამოვარდება ხოლმე (ზღრ. შემოვანისილი ვიონტა-პონტა, ლეიმე-ლუმე და სხვ.).

ამ სოფლის სახელი საიხვე-ა; ზღრ. ვრაფ. უვაროვის Саи хва და აღ. ფრონელის საიხვე⁹.

34. სოფ. სტეფანწმინდა ჩადისნან (?) და სსსს სათესველით — ساسان و استاسان ... استاسان (I 17, 310; II 19, 308). ამ სოფლის სახელის გადმოცემის რეალსაზრისით სხვადასხვა წარმოშობის მასალაში ერთვოლოვნება გვაქვს—ყველგან სტეფანწმინდაა. აღინიშნეთ საბუთში იგი ხალხური ფორმით—Тепашминда-დ იხსენიება. სტეფანწმინდით დაწყებული სიტყვის თურქულ წარმოთქმაში ჩვეულებრივად პროთეტული სმოვანი უნდება. აქაც ისტეფანწმინდაა; ი პროთეტული სმოვანი ჩვენს შემთხვევაში ელიფითაა გამოხატული.

სტეფანწმინდა ფოცხოვის ერთ-ერთი დიდი სოფელთაგანია. მასში ირცელება 25 კომლი (1878 წ. კი—8 კომლი) და შეწერილი აქვს 10000 ახად ღირებული ვადასახადი. მდებარეობს სტეფანწმინდა ლეიმესა და ქოლქანს ახლო.

სტეფანწმინდასთან აწერილია ორი სათესველი: ერთი მათგანის სახელი შეიძლება ჩადისნანი იყოს, ხოლო მეორის სახელს ვერა ეყოფილობა (დაწვრილობა ასე უნდა იყოს: სსსს).

სოფ. სტეფანწმინდის აღწერილობას დაბოლოებული აქვს მინაწერი (I 316; II 309), რომელშიც იხსენიება სოფ. ტაძისანან (?) ამ სოფელზე (იხ. აქვე ზემოთ, № 5) მომდინარე სარაგ არბი. ამ არბის სახელის ამოსაცნობად ვერჯერობით ჩვენს განვარტულებაში მასალა არ არის.

35. სოფ. ზეინდარი — زاینار (I 17, 316; II 19, 309). ვახლასთან ერთად სწორი ზეინდარი უნდა იყოს. ასე აქვს ეს სახელი გრაფის ქალს უვაროვს (შენიშნა). ზუსტად ასეა აგრეთვე ერთ საბუთში და აღ. ფრონელთანა¹⁰. თოცკიდელი თანხმოვანი ვერუებული რომ არ იყოს უნდა იქნებოდეს. ზუსტი გ. რადეს მიერ ჩაწერილი ფორმა იქნებოდა ...in zy zainari და ზუსტი გ. რადეს მიერ ჩაწერილი ფორმა იქნებოდა ...in zy zainari და აღ. ფრონელთანა¹¹. ამ სახელის სხვა ვარიანტები— Zainar (არქივისეული საბუთი), Zainara (ერთვერსიანი რუკა), Zainara (სოფლის რუკა) და სხვ. ვადითურქულებული და დამახინჯებული ფორმებია. არქივის ერთ ქაბორ საბუთში ზეინდარი-ია¹².

„დავთარის“ ზეინდარი თერთმეტკომლიანი სოფელია, ვახუშტის სახეებით მდებარეობს (აქვე რუკა).

¹ Кавказ — Азия... გვ. 280; აგრეთვე: სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v.

² დიდებულა მესხეთი, № 48.

³ სცია, ფ. 78, ს. 3, გვ. 17r. 40v. ⁴ იქვე, ფ. 514, ს. 12, გვ. 76v.

⁵ Кавказ — Азия... стр. 268, МАК, IV, 104.

⁶ სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v; დიდებულა მესხეთი, 48.

⁷ Предварительный отчет о результатах работы Т. Фаши по Кавказу за 1867 г.

См. КОПИЯ, см. VIII, 57.

⁸ სცია, ფ. 47, ს. 16, გვ. 106r.

⁹ ვახუშტი, III

36. სოფ. ქვემო ფალა (იხ. ზემოთ 7. სათესველი ზემო ფალა).
37. სოფ. ბადელა — *اسرا ماز* (I 17, 317; II 19, 310).

ქართულ თარგმანში (წ. II, გვ. 310) შეცდომა გამპარვია. სოფ. ბადელასთან გამოტოვებულია სათესველი, რომლის *اسرا* დაწერილობა სრულ შესაძლებლობას იძლევა წაკითხულ იქნეს არყნალად. ერთ-და ხუთეგრისიან რუკებზე და მთელ რიგ სანდო მასალებში¹ აღნიშნულია ბადელა. ეს უნდა იყოს ქეშმარიტი ქართული სახელი ამ სოფლისა. არქივისეული სიგების *Патила* (22r, 14r) სწორი არაა.

სოფ. ბადელა თურქეთის ფარგლებშია, ადიგენის რაიონის სახლვართან ძლიერ ახლო. „უკანასკნელ ომამდე (1878 წ.) ოსმალეთის სამხლვარი ზედ ეკრა ახალციხის მაზრას. ბადელას ხიდან საბაჟოები და საყარაულოები იყო დამართული“². *Посховский участок начинается с дер. Бодила или Бодела [= Бадела. ხ. გვ.]*, расположенной на левом берегу реки и кончается хребтом горы Арсиан³. საინტერესოა სოფ. ბადელის მნიშვნელობისა და ადგილმდებარეობის თვალსაზრისით აგრეთვე ცნობები: *Караваны из Турции приходят в Качкаевский карантин, расположенный недалеко от турецкого селения Бадели*⁴.

ბადელა თავისი მდებარეობით მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო. 1878 წლამდე და ასლამ ზედ სასახლვრო მიჯნაზეა. საარქივო მასალების მიხედვით ყველა ოფიციალურ ქალაქს, რომელიც ფოცხოვის სანჯაყის უფროსისაგან გამოდის, *с. Пашела* აწერია. ჩანს, მთავარი საბაჟო ბადელაში ყოფილა. ბადელა „დავთრის“ დროს 12 კომლიანი სოფელია, 1834 წელს მასში ირიცხება 16, ხოლო 1878 წ.—39 კომლი⁵. სოფ. ბადელას მიწერილი აქვს ავენახები და ბადები მიწებითა და ჩაირებითურთ“ (II, გვ. 310). ამ ადგილების სახელები, თითქოს, მოცემულია *اورادو* და *اورادو* დაწერილობებში⁶. ამ დაწერილობას უმეტეს ნაწილად, როგორც აქვე ვხედავთ, დიაკრიტ. ნიშნები აქვს. პირობით ამ ადგილების სახელები ბ ა გ რ ა ტ ა უ რ ა დ და კ ა რ ნ ი ლ ა უ რ ა დ (?) შეიძლება წაეკითხოთ.

38. სოფ. წითელსათიბი ჩორჩევანთან — *آب تلي* (I 17, 318; II 19, 311). ამ რთული სახელწოდების პირველ ნაწილს — *آب* დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები დასმული აქვს და მისი წითელად წაკითხვა, თითქოს, უეჭველია. სახელწოდების მეორე ნახევარს ნიშნები არ უხის, მაგრამ მისი ასოების მოხაზულობა ექვს არ ტოვებს, რომ ეს არის სათაბ სიტყვა.

¹ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76r; შდრ. აგრეთვე: *Свод*, 114.
² ალ. ფრთელი, დიდებული მესხეთი, გვ. 134.
³ *Граф. Уварова, Кавказ—Абхазия...*, стр. 267; *МАК*, IV, 94.
⁴ *Л. Загурский, Поездка в Ахалижский уезд в 1872 г. Зап. КСИИГО*, წ. VIII, გვ. 28; აგრეთვე *Приварительный отчет о путешествии доктора Радде... Зап. КСИИГО*, წ. VIII, გვ. 47 (ოლონდ დ-რ რადეს სახელი ძლიერ შერყვნილი აქვს—*Бодели*).
⁵ სცია, ფ. 77, ს. 6; ფ. 415, ს. 12, გვ. 75v.
⁶ შდრ. დედანი, გვ. 293.

ამრიგად ამ სოფლის სახელი წითელსათიბი უნდა იყოს. როგორც ზემოთ ვნახეთ, სოფ. წითელსათიბის მდებარეობა მოითხოვდა სოფ. ჩორჩევანთან. რუკებზე ჩვენ ჩორჩევანთან ყველგან ვეძებთ *Кис-Сатანი* და არა „დავთრისეული“ წითელსათიბი. ალ. ფრთელიდან და საარქივო მასალებშიც ყველგან *Кисатин*-ი¹ გვაქვს და თურქულადაც *كيساتين*. არქივისეულ სიგებში „წითელ“ სიტყვა სწორადაა ამოკითხული. მაგრამ მეორე დამახინჯებულია—*Сатина* (22r, 14r), სწორი სახელის დადგენისათვის მე უმართესობა მინდა მივცე „დავთრის“ წითელსათიბს, ხოლო წინსათიბი შეიძლება მეორე სახელი იყო ამ სოფლის, ან, შეიძლება, დროთა ვათარებაში „წითელსათიბი“ წინსათიბი მოგვცა. ყოველ შემთხვევაში იმის თქმა დანამდვილებით შეიძლება, რომ „დავთრის“ წითელსათიბი და რუკებისა და სხვა მასალების წინსათიბი ერთი და იგივე გეოგრაფიული პუნქტის სახელია. ამას ადასტურებს როგორც „დავთრის“ შემდგენლის მოთხოვნა (რომ წითელსათიბი ჩორჩევანთანაა), ისე ის გატყობნა, რომ რუკებზე ყველგან წინსათიბი ჩორჩევანთან არის აღწუსებული (იხ. ერთ-და ხუთეგრისიანი რუკები).

წითელსათიბ-წინსათიბი ჩორჩევანთან ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე არის. „დავთრის“ დროს, ალბათ უამთა სიავისაგან, წითელსათიბი გაუკაცრიელებულია. 1834 წლის ერთ საარქივო საბუთში წინსათიბისათვის ნაჩვენებია 4 კომლი მცხოვრები, ხოლო 1878 წელს მასში 6 კომლი მოსახლეობა აღრიცხული².

39. სოფ. ჩორჩევანი სოფ. ვარძანთან ქაბან-სათესველითურთ — *چورچوان* (I 17, 318; II 19, 311). ერთ-და ხუთეგრისიან. აგრეთვე „საქისტ. რუკაზე“ ჩორჩევანი ია. ეს უნდა იყოს სწორი ფორმა და სხვა ყველა — *Чорчван* (არქივისეული სიგები), *Чорчван*³ და სხვა მრავალნიერი ვარიანტი ამ სახელის დამახინჯებული ფორმაა.

სოფ. ჩორჩევანის მდებარეობა „დავთრისეული“ განსახლვრულია სოფ. ვარძანით. მართლაც ჩორჩევანი ვარძანის ჩრდილო-დასავლეთითაა (შდრ. აქვე რუკაზე). „დავთრის“ დროს ჩორჩევანი გაუკაცრიელებულია, შემდგენლის მოშენებულა: 1834 წლის საბუთის მიხედვით ჩორჩევანში 18 კომლია⁴.

სოფ. ჩორჩევანთან ერთად აღწერილია ეს სათესველი, რომლის სახელი მე აქამდე ამოუკითხავად მქონდა დატოვებული ორთავე წიგნში ახლა საქმე შემდგენლისა: ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე სწორედ ჩორჩევანთან ახლო აღწუსებულია პუნქტი *Каван*, რომლის ირახული გრაფიკული გამოხატულება სავსებით ეგუება „დავთარში“ ჩორჩევანთან აღწერილ ეს მოხაზულობას. *Кав*-ს რომ სათანადოდ ნიშნები დაესვათ, მივიღებთ *კავ* დაწერილობას.

¹ დიდებული მესხეთი, გვ. 181; სცია, ფ. 77, ს. 6; იქვე, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v; აგრეთვე *Свод*, 114.
² სცია, ფ. 47, ს. 75, გვ. 20r.
³ იქვე, ფ. 77, ს. 6; იქვე, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v.
⁴ იქვე, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.
⁵ იქვე, ფ. 77, ს. 6; იქვე, ფ. 514, ს. 12, გვ. 77r.

ბას, რაც უსათუოდ კაპან-ია. ამრიგად, რუკებზე ჩორჩევანთან აღნიშნული ჩაპან-ი იგივე „დავთარში“ ჩორჩევანთან სათესველად აღრიცხული სსა-ია. „დავთარის“ დროს კაპანი სათესველია; უფრო გვიან ხანებში კაპანში მოსახლეობა ჩნდება. 1889 წელს, მაგალითად, მასში 4 კომლია¹. შეიძლება ხალხურ ლექსში მოხსენებული კაპან-ი ეს იყოს:

ეს სიტყვები ნაშინ მოსთქვა, ტკბილის სულის ამოსვლასა;

წამილეთ, აი იქ დამმარხეთ, სხვილისის კლდის კაპნის გზასა².

ჩვენ ზემოთ (აქვე, სოფ. № 22) სსა-ს შეცდომით სსა-ად ვკითხულობდით და ამ ლაბანას (შეცდომით ამოკითხულს) ვაიგივებდით: რუკების ჩაპანთან, რაც ამიერიდან, — ჩორჩევანის სსა დაწერილობას ვარჩევს შემდეგ, — უარყოფილი უნდა იქნეს.

40. სოფ. კსა სოფ. ჭილვანასთან (I 17, 318; II 19, 311). ამ უკაცრიელი სოფლის სახელი არ იკითხება. მისი მდებარეობა ჭილვანასთანაა მითითებული. ჭილვანის ახლო რუკებზე არ არის ნაჩვენები ასეთი პუნქტი, რომლის სახელიც ამ დაწერილობას მიუდგეს.

არქივისეული სიგების შემდგენლებს ეს სახელი Чапа-ად (22r) და Чапа-ად ამოუკითხავთ. ვფიქრობ, ეს სწორი არ უნდა იყოს, რადგანაც პირველი ასოს შემდეგ ელიფამდე ერთი ასო კიდევ არის და სიტყვა მთლიანად ოთხი ასოთი უნდა იყოს დაწერილი და არა სამით. საქიროს დამატებითი მასალები.

41. სოფ. ქვემო პეტობანი (იხ. ზემოთ № 13. სოფ. ზემო პეტობანი).

42. სოფ. ზედაწმინდა მარცვალათუბანთან—سارعا ... دژ ... انانك تون (I 17, 318; II 19, 311). ამ სოფლის სახელი მე ზღვიანწმინდა-დ მქონდა (ამოკითხული და დაბეჭდილი). არ უნდა იყოს სწორი. ისეთი შედეგნილ სახელებში წმინდა სიტყვას წინ საკუთარი სახელი უნდა უსწრებდეს. შდრ., მაგალითად, სტეფანწმინდა, შიქელწმინდა, ანდრიასწმინდა და სხვ. ზრ. ჩვენ შემთხვევაში انانك (თითქოს ზღვიან-ი) საკუთარი სახელი არ არის. არ შეიძლება ის იყოს სტეფანწმინდა-ს დამაბინჯებაც. სტეფანწმინდა სოფელი ზემოთ განვიხილეთ (№ 34); იქ ეს სახელი ცადმოცემულია დაუმახინჯებლად. ამიტომ, მე ვფიქრობ, ამ სოფლის სახელი ზღვიანწმინდა-ს არ უნდა იყოს, არამედ ზედაწმინდა. ზედაწმინდა სოფელს ახსენებს ფოცხოვისათვის, მაგალითად, ალ. ფრონელი³. გარდა ამისა, „დავთარში“ ამ სოფლის ადგილმდებარეობა მითითებულია მარცვალათუბანთან, ხოლო სწორედ ზედ მარცვალათუბანთან, ან რუსული რუკების Магдан-თან, მისგან ოდნავ აღმოსავლეთით რუკებზე (ერთსა და ზუთიერსიანზე) აღნიშნულია პუნქტი—Мадан-თან. ერთ რუკაზე ამ სოფლის სახელიად, აღმათ შდრ.

¹ Сп. 114, 115. ² „სიქელი საქართველო“, III, ქსე, II, გვ. 238; სხვათა ახალგაზრდათა ურთიერთი ახლო მდებარე სოფელი. ³ აღიწერა სხვათი, გვ. 181. ⁴ შდრ. სპ. 114; Сп. 115, 54; სვია, გვ. 314, II, გვ. 76r.

დამათ, Магдан-ს ყოფილა II წინის ბეჭდისას (1941 წ.). მე ეს მასალები მქონია; მაგრამ რატომღაც არ გამოთქმისწისება. მაგარა გვრ. შინც რჩება. რამაიძულა მინც თურქი მოხელე დაწერა აქ انانك რომ არ არის აქ ზედა ვანის წმინდა, რომელიც შემდეგ შეიძლება. უკვე ანაქრისტიან მოსახლეობაში ზედაწმინდა-დ გამარტავდა.

სოფ. ზედაწმინდა „დავთარის“ დროს უკვე გაუცხოვრებულია. სხვა-რემბა ცნობილია.

43. ზემო ქაბორია (იხ. ზემოთ სოფ. № 28—ქვემო ქაბორია).

44. სოფ. ტამალა სოფ. შერის რაბათთან—تاملان (I 17, 319, II 19, 311). არქივისეულ სიგებშიც (გვ. 22r, 14r) და სხვაგანაც⁴ Тамала-ია. „დავთარში“ ტამალა ნაჩვენებია შერის ციხესთან და, სარდაც, შერისთან ახლო მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ვეღვან აღნიშნულია ტამალა, რომელიც ამ დროისათვის გაუცხოვრებულია (1878 წ. ტამალაში მას სახლე ირიცხება⁵). ტამალას თურქიზებული ფორმა დამალა, მაგრამ არ ვფიქრობ, რომ ეს იყოს ის მნიშვნელოვანი სოფ. დამალა, რომელსაც ხშირად ახსენებს ალ. ფრონელი⁶.

45. სოფ. შლაშეთი (?) სოფ. ვა(რ)ხანასთან—شلاش (I 17, 319; II 19, 311). არქივისეულ სიგებში ეს სახელი Шлаша-ადაა ამოკითხული (22r, 14r). შეიძლება ასედაც იყოს, მაგრამ უფრო მოსალოდნელია შლაშეთ-ი. აღწერილია ვარხანასთან ახლო მდებარედ, მაგრამ ვერჯერო-ბით ამის მსგავსი რუკებზე ან სხვა წყაროში არაფერი ხანს. გაუცხოვრებულია.

46. სოფ. ქვემო საიხვე (იხ. ზემოთ სოფ. № 23—ზემო საიხვე).

47. სოფ. სეჯა სოფ. ჭაბორიასთან—سجا (I 17, 319; II 19, 312). არქივისეულ სიგებშიც Сая-ია (22r, 14r). ასე აქვს გრაფის ქაღს უფრო-საც⁷, თუმცა შეიძლება ის გულისხმობდეს სეჯას, რომელიც დამოუკიდებელი სოფელია (იხ. აქვე № 32: ყოველ შემთხვევაში „დავთარის“ შემდგენ-ელი სეჯავსა და სეჯას ერთმანეთთან არ იკავშირებს). საკითხი ვერჯერო-ბით მთლად ნათელი არაა. ისიც კი შეიძლება, რომ ამ სოფლის სახელი სეჯა არ იყოს (დაწერილობას წერტილები არ უხის; ჩასაკვირველია, შეიძ-ლება ის სეჯა-დაც იქნეს წაკითხული და დ. ბაქრაძის მიერ ფოცხოვისათვის ნაჩვენები სოფ. Шая-ს სახელის თურქიზებული ფორმა იყოს. სოფელი გა-ცრიულია.

48. სათესველი ქვემო კახა-ი ხაღწეარო სათესველთან—خاها (I 17, 319; II 19, 312). ამ სათესველის სახელის დაწე-რილობა ზუსტიად ისეთია, როგორც № 40 სოფლის სახელსა—خاها. ჩვენ ვერ ვფიქრობთ ამ სახელსაც ამოუკითხავად ვტოვებთ. არქივისეული სიგის

⁴ სვია, გვ. 78, II, გვ. 9r; არქივ. Сая, 11r; Сая, 28. ⁵ სვია, გვ. 415, II, გვ. 76r. ⁶ უფლები წყაროი, გვ. 181 და სხვაგან. ⁷ Кавказ—Азербайджан, 23: 27. • АИРА, გვ. 67.

ლია აქეს¹. ერთ საბუთში კიდევ Самхулия გვაქვს². ვიდრე უფრო სანდო წყარო გაჩნდებოდეს, ძნელია უპირატესობა რომელიმე ვარიანტს მიენიჭოს. არქივისეული სიგების Сайхола (22v) და Аихола (14r) ვარიანტები უთუოდ სწორი არაა. სამხულა ცამეტკომლიანი სოფელია. მდებარეობს ოხთელის ჩრდილო-დასავლეთით.

სოფ. სამხულასთან დასახლებული ორი სათესველის სახელი თურქული უნდა იყოს—*كويك* და *كويك كويك* რომ 'დიდსა' და 'პატარას' ნიშნავს, *كويك* შეიძლება *كويك*-ად წავიკითხოთ, რაც 'მინდორს', 'ველს', 'ვაკეს' ნიშნავს. ასეთ შემთხვევაში *Вийиқ Ки* და *Кийиқ Ки* თარგმანი უნდა იყოს ამ სათესველთა ქართული სახელებისა—დიდი მინდორი და პატარა მინდორი, ან არადა—დიდი ველ და პატარა ველი (I-სა და II წიგნში ეს ადგილი სათანადოდ უნდა შესწორდეს).

აღწერილობის ბოლოში სამხულას სათიბად მიწერილი აქვს იალაღები *حل* და *كرك*, რომელთა ამოკითხვა არ ხერხდება.

7. სოფ. ალი ს³ სათესველითურთ—*ا* (I 17, 323; II 20, 316). ფოცხოვში ალ-ი ძლიერ ცნობილი სოფელია. სამცხური წარმოშობის ხალხურ სიტყვიერებაში იხსენიება:

ალის საყდარში ილოცა, წინ იახლა წინამძღვარი, კობტა ბელადი მიუძღვის, მას გავარდეს ორივე თვალი!⁴

ამ სოფლის სახელს ვხვდებით ნ. მარის „დღიურშიც“: „Мулау зовут Раджаб. Он из селения Ал Подховского участка“⁵; უვაროვის ქალის ცნობა: В Али встретил нас Подховский участковый начальник Ардаганского округа⁶. სოფ. ალის ადგილმდებარეობის თვალსაზრისით საინტერესოა ვ. დევიცკის ცნობა: „Альская церковь. Верстах в 5 к юго-востоку от Дигура находится турецкий посёлок Ал.“⁷ На окраине Ала стоит старинная грузинская церковь“⁸.

სოფ. ალი ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულია ან როგორც *Аль*, ან როგორც *Ал*. ალი „დაეთრის“ დროსაც დიდია, მასში 29 კომლია აღრიცხული.

ალთან დასახლებული სათესველის სახელი ს⁹ ამოუკითხვად რჩება.

¹ დიდებული მესხეთი, გვ. 48. ² სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.
³ „ძველი საქართველო“, III, გვ. 246.
⁴ Жизнь св. Григория Хандзгийского... Дневник, 2: ასევე: სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v; სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 75v.
⁵ Кавказ..., 278; МАК, IV, 97. ალის შესახებ იხ. აგრეთვე დ. ბაქრაძე (АНГА, 67), ალ. ფრონელი (დიდებული მესხეთი, 48), ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, V, გვ. 188.
⁶ ავტორს მხედველობაში აქვს გამაჰმადიანებულ ქართველთა სოფელი.
⁷ В. Левинский, Древности Подховского участка, СМОПР, 35, გვ. 242; აგრეთვე ალის შესახებ: ექ. თაყაიშვილი, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. III, თბილისი, 1907, გვ. 2, 3. ალის სახელით სოფელი არსებობს აგრეთვე ხაშურის რაიონში, იხ. სპ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 115.

8. სოფ. ხუნამისი *خوناميس* სათესველით—*خوناميس* (I 17, 314; II 20, 317). ალ. ფრონელს ხონამისი აქვს¹. ასევე *Хонамис*-ი გვაქვს არქივისეულ პირველ სიაში (გვ. 22v; არქივისეული მეორე სია—*Хонамис* მხედველობაში მისაღები არაა), ხოლო სხვაგან *Хонамис*-ი². შაინც უფრო სარწმუნოა, რა თქმა უნდა, ყველა მსხვილმასშტაბიანი რუკის, გრაფის ქალა უვაროვისა (*Замок и крепость Хунамис*)³ და ჩვენი „დაეთრის“ ხუნამის ვარიანტიც მით უფრო, რომ ექ. თაყაიშვილსაც *Хунамис*-ი ცხელსციხიდან 7 ვერსის მანძილზე აქვს დასახლებული (აქვე ხუნამისში ნათენი ბრინჯიოს სოფლის წარწერა)⁴. ხუნამისი ხეობთან ახლოსაა, მისგან ჩრდილოეთით „დაეთრის“ დროს ხუნამისში 11 კომლია აღრიცხული, ხოლო 1878 წ.—79⁵. ხუნამისთან აღწერილი *خوناميس* სათესველისა და *خوناميس* ჩაოვის სახელები ამოუკითხვად დარჩა.

9. სოფ. ჯაყის რაბათი (იხ. ზემოთ სოფ. XI—ჯაყისხანი).

10. სოფ. საკირე—*سكيره* (I 17, 325; II 20, 318). საკირე სახელი სწორად უნდა იყოს ამოკითხული. არქივისეულ სიაში (I-ში) სწორედ *Сакире*-ა (გვ. 22v), მეორეში—უთუოდ დამახინჯებული *Сакире* (14r) გრაფის ქალის უვაროვისა⁶ და ერთი საბუთის⁷ მიხედვითაც *Сакире*-ა. სხვა მისაღები გვხვდება *Сакире*-ისა⁸, *Сакире*-ის⁹ და სხვ. ფორმითაც, მაგრამ ასეთები უთუოდ შერყვნილი ფორმებია.

საკირე ახლოსაა ალ სოფელთან. მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთით (იხ. თანდართული რუკა). „დაეთრის“ დროს საკირეში 10, ხოლო 1878 წელს 21¹⁰ მოსახლეა აღრიცხული.

11. სოფ. არყისციხე—*ارغيسخه* (I 17, 325; II 20, 318). ახლანდელი ჩვენი გამოცდილების მიხედვით, მე სრული დარწმუნებით მოუხსნი კითხვის ნიშნებს ორთავე (I და II წ.) ადგილას. დედანში (გვ. 300) საესპანოთ გარკვევით იკითხება *ارغيسخه*—არყისციხე (ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ ციხე ვით იკითხება *ارغيسخه*—არყისციხის და იწერება. შევლითად, ახლ-სიტყვა თურქულში სხა-დ წარმოითქმის და იწერება. შევლითად, ახლ-ციხე *ارغيسخه*, ფერისციხე—*ارغيسخه* და სხვ.). თან ამ აღწერილობაში ცხელს-სათანადო ასოს დიაკრიტ. ნიშანი დასმული აქვს. ამ სოფლის სახელი ნამდვილად—*არყისციხე*-ა. ასეთივე სახელწოდების სოფელი აღრიცხულია

¹ დიდებული მესხეთი, 48.
² სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.
³ Кавказ..., გვ. 280; აგრეთვე Своя, 114.
⁴ Археологические экскурсии, 14: *Хунамис* и заметки, вып. III, თბილისი, 1907, გვ. 3, 7.
⁵ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v.
⁶ Кавказ..., გვ. 27; МАК, IV, 97. ალის შესახებ იხ. აგრეთვე მესხეთი, გვ. 48.
⁷ სცია, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.
⁸ იმავე ფ. 77, ს. 6.
⁹ იმავე ფ. 78, ს. 5, გვ. 6v.
¹⁰ იმავე ფ. 415, ს. 12, გვ. 76v.

გარდა ამისა, ყველა მსხვილმასშტაბიანი რუსული რუკების მიხედვით — Туркхан-წურწყაბი-ა. ვახუშტის კი ფოცხოვის-ხევეში მდებარე ამ პუნქტის სახელად წურწყუმა აქვს: „წურწყუმის არს ეკლესია“, „წურწყუმს ზეით“¹, მაგრამ ეს უთუოდ შეცდომაა. მ. ბროსეც, ვახუშტისავე „გეოგრაფიის“ მიხედვით, ამ ადგილს „წურწყუმას“ (L'eglise de Tsourtsqouma) ეძახის². უვაროვის ქალსაც ამავე წყაროს მეოხებით Туркхум-ი აქვს, თუმცა მასთან Туркхан-ი, Цуриკაბი და Туркхан-იც გვხვდება³. ვახუშტის წურწყუმა მართებულად გაასწორა თავის დროზე დ. ბაქრაძემ⁴. კიდევ ორი ცნობა: Цуриკაბი (წურწყაბი) в Подхове деревня; церковь, бывшая кафедра епископа Цурикабели. Сражение у деревни Цурикаби в апреле 1828 г. генерала Бурцева с Ахмед-бегом Химшиашвили⁵. აქ მომხდარ ბრძოლაზე უფრო ვრცლად მოთხრობილია წიგნში „История военных действий...“, სადაც აგრეთვე რამდენიმეჯერ იხსენიება „Цуриკაби в Подхове“⁶. არქივისეულ I სიაში წურწყაბის სახელი სწორადაა მოცემული, ხოლო მეორე სიაში კი Цуркан-ად არის დამახინჯებული (გვ. 14 v).

წურწყაბი ეახლა და ჯუმათელ სოფელთა ჩრდილოეთით მდებარეობს (იხ. აქვე რუკა). „დავთრის“ დროის წურწყაბი დიდი სოფელია; მასში აღრიცხულია 46 კომლი. 1834 წლის ერთ საბუთში კი წურწყაბში 41 კომლია⁷.

17. სოფ. ზემო და ქვემო არილა შუაუბნითა და ბერალისა (?) და ارلا علیا و سفلا مع محله شواوئان* و مرع* — სოფ. არილას სახელწოდება დავას არ იწვევს. ის ყველგან არილა-ადაა ჩაწერილი. აღნიშნულია ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე; მდებარეობს ჯაყის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. „დავთრის“ დროს ზემო და ქვემო არილა დიდი, 38 კომლიანი სოფელია. 1834 წლის ერთი საბუთით არილაში მხოლოდ 13 კომლია, ხოლო 1878 წ. — 39⁸.

სოფ. არილასთან დასახლებული სათესველების სახელებიდან ბერალისი პირობითაა ამოკითხული, ხოლო ارلا-ი კი გაურკვეველია.

18. სოფ. ხევა — خو (I 18, 330; II 20, 322). დედანში (გვ. 304) ამ სოფლის სახელი დიაკრიტ. ნიშნით არის დაწერილი და მისი ხევა-დ წაკითხვა, თითქოს, სწორია. ამავე დროს რუკებზე და არც სხვაგან საღმე

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომთურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 126.

² Rapports..., II, 139.

³ Граф. Уварова, Кавказ..., გვ. 280; МАК, IV, 102.

⁴ Кавказ в древних памятниках христианства, 134.

⁵ Д. Бакрадзе, АИГА (საბიბეღელში).

⁶ История военных действий..., I, 337 და II, 12, 34, 53 და 54 გვ.; შტრ. БСЗ (მეორე გამოცემა), ტ. 47, მოსკოვი, 1957, სტატია Цурикан, გვ. 3.

⁷ სცია, ფ. 77, ს. 6; იხ. აგრეთვე იქვე, ფ. 78, ს. 6, გვ. 9v.

⁸ თურქულ ტექსტში შეცდომით (I წ., გვ. 329) დაბეჭდილია شواوئان ნაცვლად

شواوئان-ისა, ვ. ი. თურქულად დაწერილი „შუა“ სიტყვაში ვლინოვ გამოტოვებულია.

⁹ სცია, ფ. 77, ს. 6; სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 75v.

ასეთი სახელწოდებით პუნქტი ფოცხოვში არ ჩანს. ასეთი სახელწოდების სოფელი გვხვდება კიდევ დიდი-არტაანის ლიქის მუხარის რაიონში (II, 430); სახელის არაბული დაწერილობა სავესებით თანამოხვეულია ფოცხოვის ხევის დაწერილობასთან (იხ. დედანი, გვ. 304 — ფოცხოვი და გვ. 417 — არტაანი). არქივისეულ სიებში ჩვენი სოფლის სახელი Xაxა-დაა ამოკითხული, რომელშიც ბოლოკიდური „ო“ ხმოვანი არაფრით არ მართლდება.

ამასთანავე ერთად სამხრეთ ფოცხოვში ვარხანის აღმოსავლეთით ვხვდებით მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულ სოფ. ხეოთი. ხეოთ სოფელს, როგორც კარგსა და მოწინავეს, ახსენებენ დ. ბაქრაძე — Xაxათ, ალ ფოცხოვი — ხეოთი¹ და სხვაგანაც ბევრჯერ. შესაძლებელია დავუშვათ, რომ ხევა (خو) უხეიროდ ჩაწერილი ხეოთი იყოს. საბუთებში ჩვენ ხევათი და Xაxათ-იც გვხვდება². შესაძლებელია ჯერ ხევათი იყო, შემდეგ კი კომპლექსმა „ო“ მოვეცა — ხეოთი. ხევა-სთან II წიგნში კითხვის ნიშანი უნდა მოიხსნას.

ჩვენ აქ მთლიანად მოვიყვანოთ ერთ არქივისეულ ქართულ საბუთს, რომელშიც, ვფიქრობთ, სწორედ ეს ხევა სოფელი უნდა იხსენიებოდეს ხევათის სახით. საბუთში სხვა სოფლებიცაა ნახსენები და მას სავსაობად მნიშვნელობა აქვს ამ კუთხის ეკონომიური ისტორიის შესწავლადაც საბუთი მოგვცავს უცვლელად:

„მის მილაღკეთილშობილებას ნაჩაღნიც, ახალციხის საფაროს უფალ პოლკოვნიკს და კავალერს ათანასი ივანის სინაქსაროს ახალციხის მიქაელის სტყფან აწაღორთვის და ოპანჯან სოჯავანოვისაგან“

რ ა მ რ ტ

ვინაითგან გვებრძანა თქვენი მილაღკეთილშობილებასგან გამოძიება სახელმწიფო მამულებისა, ვვაქცე შედარება მოხსენებლი სახეების ფოცხოვისასა აღმონდა ხუთი სოფელი, სახელდობრ ქუბრელი¹, ხევათი, კომლივისასა აღმონდა ხუთი სოფელი, სახელდობრ ჰეონდა სულთანის ვეთი², ზეინდარ და ფალა. ამა ხუთი სოფლის სახეება ჰეონდა სულთანის ბარათით³ ჯუბრუქაშვილ აუსუფ აღასა და ამ ხუთი სოფლის სახეებო ჰეონდა სულპრაპოშიც ჰაჯი არუთენ აღასა და ამ ხუთი სოფლის სახეებო ჰეონდა სულთანის ბარათით ჩილყაყო მუსტაფა ილასა, რომელიც ვაქცე აქაღლის მხედს შემდგომ და დასტოვა სახელმწიფოთ. ვოსოფ თქვენი მილაღკეთილშობილებას, რათა კეთილ ინებოს გამოძიებად ვინა სჯამს ამ სოფლების დამოღსებას, რათა კეთილ ინებოს გამოძიებად ვინა სჯამს ამ სოფლების ბაზისა და კარბანოს ესე მეოთხე წელი არს, რომელთაგან არა სარგებლობს ბაზისა და კარბანოს

¹ АИГА, გვ. 67.

² დიდებული მესხეთი, გვ. 48.

³ სცია, ფ. 514, ს. 12, გვ. 76v.

⁴ იხ. აქვე, გვ. 439 — ფოცხოვის ლიქ. მუხარის ნახევრ სოფ. № 11.

⁵ „დავთარში“ არ იხსენიება.

⁶ სულთანის ბარათი (არაბ. برات) უფრო რაც ხელობის ფაქტია, ვიდრე

როგორც ჩვენ ზემოთ, ოჯორჯალ სოფელთან მდებარე უბანთა სახელების განხილვისას ვამბობდით¹, ეს ყუნღალ სახელი ძლიერ ახლოსაა ფონეტიკურად ოჯორჯლის ერთ-ერთი უბნის სახელთან, რომელიც კსკჯ-ად არის ტრანსკრიბირებული. კსკჯ და კსკჯ შეიძლება ერთისა და იმავე პუნქტის სხვადასხვანაირად აღქმული და დაწერილი ერთი და იგივე სახელი იყოს. ამ შემთხვევაში ყუნღალზე იგივე შეიძლება ითქვას, რაც ითქვა უულულასა და წინუბნის შესახებ. ფოცხოვში ესენი სოფლებია, ახალციხის სანჯაყის ჩრდილის რაიონში კი—ოჯორჯლის უბნები.

¹ აქვე, გვ. 77,78.

VI. პეტრეს ლივა

21. პეტრეს ნაპივე

პეტრეს ლივა ანუ სანჯაყი, ახლანდელი ტერმინოლოგიით კი ბორჯომის ზეობა რომ ოდითგანვე ძველი ქართული პროვინციის—სამცხის ფარგლებში შედიოდა, მრავალგზის დადასტურებულია ჩვენი ძველი საისტორიო წყაროებით: „შიდა-ქართლი არს ტასისკარს ქვევით; ზემო ქართლი არს ტასისკარს ზემოთ...“¹ ე. ი., ტასისკარი (=თანაშედროვე ტაშისკარი, რომელიც ქვიშხეთთან მდებარეობს) შიდა ქართლისა და ზემო ქართლის, ე. ი. სამცხე-საათაბაგოს საზღვარს შეადგენდა. ოძრის ერისთავი განაგებს ტეროტორიას „ტასისკარით განვიდრე არსიანამდის“, ე. ი. ტასისკარის სამცხის საერისთავოში შედის². შიდა ქართლზე ნათქვამია, რომ მსხი ტეროტორია „ტფილისიდან და არავთვან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანდრადნდე“³ ა. კად. ივ. ჯავახიშვილით „ზედა ქართლის საზღვარზე იყო „ტასისკარი“, რომელიც ტაშისკარის სახელით ცხლავ არსებობს მტკვრის პირის, ლომის შიგის ძირას“⁴. დასასრულ, იმავე ავტორის მიხედვით: „სამცხე საერო-რივე იწყებოდა თურმე ტასისკართან და მთავრდებოდა არსიანის მთასთან“⁵ ჩვენი ძველის—„გურჯისტანის ვილაგეთის დავი დაქარბიან“ უფრო ნათლად ჩანს, რომ სრულიად ბორჯომის ზეობა მისი უკანასკნელი პუნქტის—სოფ. ქვიშხეთის⁶ მათვლით „გურჯისტანის ვილაგეთს“ განეკუთვნება.

„გურჯისტანის ვილაგეთის“ პეტრეს სანჯაყში განსაკუთრებით აქალმა ეცემა კაცს გაოსრებულ სოფელთა სიმრავლე. მთელ პეტრეს სანჯაყში აღწერილია სულ 49 სოფელი: აქედან მოსახლეობა, მისი მნიშავლური რაოდენობით, ნაჩვენებია მხოლოდ 8 სოფელში, სოლო დანახრენი 41 სოფელი აღრიცხულია ვაუკაცრიელებულად (ავარიულ) ოყენასაგან⁷. მთლიანად პეტრეს სანჯაყის ორთავე ნაპივეს 8 დასახლებულ სოფელში, ე. ი. ახლანდელ მთელ

¹ ქართლის ცხოვრება. ტექსტა დადებითი ვერსიისათვის იხილეთ მ. შაუბნიშვილის ნაშრომი, I, თბილისი, 1953, გვ. 19 (სტრიქონი და გვ. 24 ნაშრომი 2).
² იქვე, გვ. 24 და 42; შოთ. ცხოვრება, გვ. 120 და ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენის ისტორია, II, 1948, 14 და 15.
³ იქვე, ქართლის ცხოვრება, გვ. 24, 47.
⁴ ქართული ენის ისტორია, II, გვ. 22.
⁵ იქვე, გვ. 52; ავტორივე ე. ბერიძე, საბუნო გეოგრაფიული მონიშვნები, XIII-XVI საუკუნეებში, თბილისი, 1955, გვ. 16.
⁶ დავითაძე, I 340, II 332.
⁷ იხ. დავითაძე, II, გვ. 326-332.

თან თქვენს მაღალკეთილშობილებას წარმოუდგენთ და ყოველად უმორჩილესად გთხოვთ მოგვცეთ თქვენ კერძო შეწყნარება აყრისა და გარდასახლებისათვის ამათისა აღნიშნულს ადგილსა ზედან¹.

ამას დართული აქვს თავად ავალიშვილთა (გიორგი, დავითი, პეტრე და სხვ.) ყმების სია, რომელიც იწყება გიორგი კეცხოველით და თავდება გიორგი ჯაფარიშვილით².

თუ რით ვათავდა ავალიშვილთა თხოვნა გადასახლების შესახებ შემდეგი დოკუმენტიდან ჩანს:

«Исправляющему должность Горийского Окружного Начальника господину Майору и кавалеру Петрову.

Видя из рапорта Вашего Высокоблагородия от 4 декабря № 739, что князья Георгий и Соломон Аваловы, просившие в 1819 году позволения переселить крестьян своих в опустошенное селение Садгерн³, ныне уклоняются от приведения сего в действие из опасения хищнических набегов, я не нахожу никакой надобности принуждать их к сему, тем более, что и вы сами находите таковое переселение весьма затруднительным и бесполезным как, для крестьян так и для правительства...

17 декабря 1824 года
Тифлис

Генерал Ермолов⁴.

ამრიგად, დოკუმენტებში ლაპარაკია იმ ადგილობრივ მკვიდრ ქართველთა უკან გადმოსახლების შესახებ, რომლებიც ამ კუთხეში მომხდარ ლაშქრობათა დროს იძულებული იყვნენ დაეტოვებინათ თავიანთი მიწა-წყალი და ქართლისთვის შეეფარათ თავი. როგორც დავინახეთ, ამჯერად ეს უკან გადასახლება არ მოხერხდა. ბორჯომის ხეობა ამ ხანებში მშვიდობის თვალსაზრისით, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ ძლიერ საშიში იყო.

¹ სცია, ფ. 1491, ს. 94, გვ. 4 რ.

² იქვე. როგორც ვხედავთ, კეცხოველიანთ გვარის ერთი თჯახი (გიორგი კეცხოველი) ბორჯომის ხეობის მკვიდრი ყოფილა, იქიდან გადმოსახლებული ძველებდობის დროს და დასახლებული ბრეთში. მე ვფიქრობ, რომ ამჟამად წაღვერთან მდებარე ადგილის სახელი კეჩხოზი იგივე ძველი კეცხოველი უნდა იყოს. არაქართულად (თუ გნებავთ, იმავე თურქულად) მეტყველი კალექტივის ენაზე კეცხოვე-ი კეჩხოზ-ად წარმოითქმოდა (კერძოდ თურქები „ცხ“ კომპლექსს „ჩხ“ წარმოითქვამენ; მე თვითონ მომისმენია თურქი რომ კეცხოველს კეჩხოველ-ად წარმოსთქვამდა). მართლაც კეჩხოზ-ი უფრო ახალი, მეორეული შემდეგ გაჩენილი (თურქობისდროინდელი) ფორმა უნდა იყოს; ვახუშტი კეჩხოზის ნაკულად ასახელებს ქართულს, დაუმახინჯებელ კეცხოთუბანს (იხ. ვახუშტის ატლასი), აგრეთვე კეცხოველს (ვახუშტის ატლასი, № 8); ინდექსში ვახუშტის ადგილის სახელად აგრეთვე კეცხოველ-ი აქვს (ინდექსი, გვ. 30 რ, № 105). ვახუშტის დროისათვის კეცხოველ-ი კეჩხოზში მოსახლეს რომ კეცხოველი დაერქვა, შეიძლება ამიტომ ადგილსაც კეცხოველი უწოდეს. ყოველ შემთხვევაში ძლიერ სავარაუდებელია, რომ კეცხოველიანთ გვარის სახელი კეცხოველ-ი ბორჯომის ხეობაში (წაღვერში) მდებარე კეცხოვე (შემდეგში — კეჩხოზ) პუნქტის სახელწოდებიდან მოდიოდეს.

³ შეცდომით ღამერი წერია.

⁴ სცია, ფ. 1491, ს. 94, გვ. 13 რ.

ქაქარაქის ბორჯომებთან დაკავშირებით ჩვენ ხემათ აღწერაში¹, რომ „დავითის“ შედგენის დროს და არც შემდეგ დიდხანს, ყოველ შემთხვევაში XIX საუკუნემდე არც დღევანდელ ბორჯომის ხეობას ერქვა ბორჯომის სახელი და არც რომელიმე სხვა პუნქტი ამ ხეობაში ბორჯომის სახელით ცნობილი არაა (ბორჯომის სახელით ცნობილი ადგილები ქაქარაქის ნაპირში, დღევანდელი ახალციხის რაიონში, იყო). მართალია, ჩვენს ხუნდა, ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე, რომელიც ამბობს, რომ ბორჯომის ხეობა ამ ადგილებს ახლახან მხოლოდ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ დაერქვა². საერთოდ კი ირკვევა, რომ ისტორიკოსებს ხეობა იწოდებოდა თორის ხეობად ან მხარედ. ვახუშტი ამბობდა: „ხეობა ამ ხეობას: „ხოლო ქვარების დასავლით და მთოვრეთის სახელით არა შეიძლება დაქვობა თორისა, რომელი გამოსდის ქვარებსა და ამის შესახებ მოსა და მიდის დასავლით, მერმე მომრგვალებების ჩრდილოთა სადგომს სეთა და მიერთვის მტკვარს სამკრიდამ, და აწ განყოფილი არს სადგომად და გუჯარეთად“³. ძველად აწინდელი ბორჯომის ხეობის სწორედ ამ ხეობაში უნდა ყოფილიყო თავმოყრილი მოსახლეობა და კერძოდ ამ კუთხის კულტურული და ადმინისტრაციული ცენტრი დაბა თორი უნდა ყოფილიყო ისევე, როგორც ამ პუნქტისაგან არის გადასული სახელწოდება თორის ხეობა ამ კუთხის დაბა თორში და მთელმა ამ კუთხემ თორის სახელწოდება თორის ხეობის მიიღო: Река эта (Горисцхали) в древние времена называлась Горийским округом и называние Горий целому округу“. თორის ხეობის სახელები და ბაქრაძის შემდგენლობად აქვს განსახლვრული: С юго-востока Троицкским уездом (в древности атенского уездом), с севера — р. Кура, с запада — горным хребтом к селению Анхури, в нынешнем Аджаринском уезде. Горийским округом завладевал особый правитель, им назначивший в уезде Шила Карети одно из трех воевод его подразделения...“ გეოგრაფიაში მე არ ნახეულა სხვა იმდენად, რომ რაიმე განმარტებები დაეხმონ თორის ხეობის ამ მოცულობის მიჯნებს. აღონდ აღსანიშნავია მინც ეს ვარაუდები, რომ ვახუშტის საქარაქის გეოგრაფიისა და ისტორიის და სხვა წყაროების შეხედულების საფუძველზე ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე იძლევა რომელიც თორის ხეობის ისე დაბა თორის შესახებ მისი დროის საწყაროთა კონკრეტული შესახებლობის თვალსაზრისით ფრიად საინტერესო ცნობებს. ჩვენ დროში კიდევ იგივე თვალსაზრისით ფრიად საინტერესო ცნობებს. ჩვენ დროში კიდევ იგივე თვალსაზრისით ფრიად საინტერესო ცნობებს. ჩვენ დროში კიდევ იგივე თვალსაზრისით ფრიად საინტერესო ცნობებს.

¹ იხ. ხემათ, გვ. 222.

² იქვე.

³ Кавказ в древних памятниках древности, стр. 110.

⁴ ვახუშტი, გვ. 59; დავითარი. I 18, 236; II 30, 229.

⁵ იქვე, 83.

⁶ Кавказ в древних памятниках древности, 87.

⁷ А. Гауриадзе, Кавказ в древних памятниках древности, 22-23.

ბის-ვევი, გამომდინარე ფერსათის მთისა*ო¹. ამ ჭობისხევზე, მტკვრის მარ-
ჯვენა მხარეს, სოფ. დვირის ქვემოთ მდებარეობს სოფ. ჭობისხევი, რო-
მელიც ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულია. „დავთრის“ დროს
ჭობისხევი უკვე ცარიელია. ანუამად ჭობისხევი სოფელია ბორჯომის რაიონ-
ში. დვირ, ზორეთ და ქვაბისხევე სოფლებთან ერთად ის შედის დვირის სა-
სოფლო საბჭოში².

20. სოფ. ჩითახევი — چیتاخه (I 18, 337; II 29, 329). ამ დაწერილობა-
ში მხოლოდ მეექვსე ასოს არა აქვს დიაკრიტიკული ნიშანი³. მაგრამ ჩემთვის
ახლა სავსებით ნათელია, რომ ამ დაწერილობის მეორე ნაწილში ჩვენ გვაქვს
چ, რაც უდავოდ ხევე სიტყვად უნდა იქნეს წაკითხული. ჩვენ ზემოთ სავ-
მალ ვრცლად გვქონდა ლაპარაკი იმაზე, რომ „დავთრის“ მიხედვით შემ-
თხვევათა მთელ რიგში ქართული „ხ“ თანხმოვანიც ასოთაა გადმოცემუ-
ლი⁴. აქ (და სხვაგანაც) ჩვენ დავინახეთ, რომ ქართული სოფლის სახელი
კვალთახევი-ი „დავთარში“ قوتاقو (- kotakev) დაწერილობით იყო გადმო-
ცემული, ე. ი. ხევე სიტყვა قو ასოებითაა გადმოცემული. ამდენად ამ შემ-
თხვევაშიც ჩვენ უნდა გვქონდეს قوتاخه-ი, რაც ქართულად ჯირთახევი-ს
მოგვცემს. ჯირთახევი სიტყვაში چ და چ ასოების აღრევასთან გვაქვს
საქმე, რაც თურქულ გრაფიკაში ხშირია. აქ უნდა ყოფილიყო چیتاخه-ჩირ-
თახევი-ი. საარქივო მასალებში ჩვენ გვქონდა გვეპოვა სიტყვაში „რ“ თან-
ხმოვნის ჩამატების შემთხვევა. ფოცხოვის სახეაყის ერთ სოფელს გარკვევით
სეჯავ-ი ჰქვია, მაგრამ ე. წ. არქივისეულ სიაში Сержава გვაქვს⁵. ვფიქ-
რობ, რომ قوتاخه დაწერილობაში ч, (რ) ასო კალმის შეცდომა უნდა იყოს
და, ამდენად, ჩვენ აქ უნდა გვქონდეს قوتاخه — citakev ე. ი. ჩითახევი-ი.
ბორჯომის რაიონის ის პუნქტი, სადაც ამჟამად გაშენებულია პიდროლეტ-
ტროსადგური. „სოთხბუკის მონასტერი, რომელსაც „შვეფანე მონასტერსაც“
უწოდებენ, ბორჯომიდან 12-ოდე კმ-ის მანძილზე მდებარეობს, ტყით დაბუ-
რული მთებითა და წვეტიანი კლდეებით გარშემორტყმულ ადგილას. ბორჯომ-
ახალციხის შოსედან. შე-10 კმ-ს რომ გასცდები, ვხე მარჯვნივ უხევს.
მტკვრის პერპენდიკულარულ ხეობაში. შოსედან მონასტრისაღმის 20 წუთის
სავალია“⁶. „დავთრის“ დროს ჩითახევი აღრიცხულია გაუქვაციელებულად.
შეწერილი აქვს 15 000 ახრა.

21. სოფ. დაბა — دابا (I 18, 337; II 20, 329). თითქოს ეს დაწერილი-
ბა შეიძლება ამოკითხულ იქნეს ტბადაც. ბორჯომის ხეობაში სოფ. ტბა-ს

¹ გვ. 124.
² ს. ქ. ს. ადმ. ტერიტ. დაყოფა. 28.
³ იხ. დავთარი-ველნიშნები. გვ. 312.
⁴ იხ. აქვე გვ. 214: ამჟამად უკვე ეს საკითხი განსაზღვრული გვაქვს XV წელის იმ-
ნილში. სადაც ლაპარაკია ქართული საკუთარი სახელების გადმოცემის თურქული ტ-
სიფიციით.
⁵ იხ. I შენიშვნის სია. გვ. 22: აქლიოვე ხეობის სოფ. სეჯავი. გვ. 448.
⁶ ზ. ზურაბიძე, სამეცნიერო ხერხეონისეულება... გვ. 214.

არის ცემსა და ლიბანს შუა. მაგრამ დაბა სიტყვაც კვეთს ისეთივე თაწ-
რილობითაა გადმოცემული. მაგალითად, ასევე ნიშნები 36 30 ათვლად
دبابه (= ახალდაბა) გვაქვს¹. ამასთანავე ერთივე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ
თურქულში د ასო მგლერ „დ“ თანხმოვანსაც გამოხატავს. ამდენად შეი-
ძლება, د აქაც დაბა-დ წავიკითხოთ. ისტორიულად დაბა უფრო ცნო-
ბილია: В начале или ближе к концу соседстве с Кавказом-кама существова-
вало несколько деревень, из которых Садгерн, Дабан и Давсан сохрани-
ли название свои старие названия... დაბა წილვერის ქუთაის და დავთრის
მდებარეობს (იხ. აქვე რუკაზე). სოფ. დაბა მხოლოდ ტბა კომოციუნან
და ცემ სოფლებთან ერთად წილვერის სადაბო საბჭოში შედის².

22. სოფ. ცრცემი — سرشمی (I 18, 337; II 20, 329). II წელში დაბე-
დილია სერსემი (T), რაც ცრცემ-ზე უნდა ვასწოროდეს. თუ დავინახავთ
ჩვეულებით, დავინახავთ, რომ ორთავე ადგილის (ფედანი. გვ. 21 და 212)
პირველი ს თანხმოვნის შემდეგ ც ასო არის და ამიტომ, سرشمی ქართულად,
სერსემი უნდა იყოს. მაგრამ ეს მდგომარეობა არ ყოფილა დაწერილობაში
ნაინც სერსემი იკითხება. ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დაწერილობაში
გადმოცემულია ბორჯომის ზონაში ენობილი სახეობა ადგილის — ცემის
სახელი. ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი იმაზე, რომ „დავთრის“ შემთხვევაში
თურქული ტრანსკრიფციის ფონზე ნაინც კარგად აღირჩეს ქართული საკუ-
თარი სახელების გადმოცემას, ამიტომ, ვფიქრობ, რომ აქაც ე. ი. ცემის
სახელი რომ სერსემ-ად ან, შეიძლება, სირსემ-ად ვარაუდდებოდეს, უფო-
ოდ რაღაც სინამდვილის ანარეკლთან უნდა გვქონდეს საქმე. რადგან
თურქულს „ც“ იმტრიკატისათვის ნიშანი არა იქვს და სხვა სოფლებს „ს“ თან-
ხმოვნით გამოხატავს, ამიტომ თურქული سرشمی (სერსემი ან სირსემი) ქარ-
თული ცერცემი-ს ან, ახლა უფრო სინამდვილისაგან ახლო ნიშნით,
ცრცემის თურქიზებული ფორმა უნდა იყოს. ვახუშტის თვის გეოგრაფიულ
ლი ნომენკლატურის ინდექსში 30 v გვევლინება, სწორედ ბორჯომის ხეობის
სოფლის სახელებთან (თორი, ჭობისხევი, პერპენდიკი, ეახალი, სეჯავი,
დაბა და სხვ.) ერთად 29 ნომრის ქვეშ აღნიშნული აქვს ცემის სახელი, რომ
ეს თანაბდროვე ცემის სახელწოდება იქონიდა აქ უკვე წველად „ს“ ასო-
მომ გვაქვს, კალმის შეცდომა უნდა იყოს. ე. ი. აქ მოსალოდნელია ცემის
ფორმა, რადგანაც ამ პუნქტის ბ-ანიანი სახელწოდება სხვათა არაა დაბე-
და და არც ხალხში შენახული. ვართ ვახუშტის ამ აღნიშნული ჩვენს და-
ბარგულებათა აგრეთვე ვახუშტის ატლასი, რომელზედაც უკვე აღნიშნული

¹ იხ. დავანი. გვ. 314.
² J. Deny. Grammaire de la langue turque. პარიზი. 1827. გვ. 24.
³ Д. Карацман. Кавказ и другие замечательные местности Грузии, Абхазии, Имеретии и др. в путешествии г-на Г. Рада и др. Кавказ, 1823. т. I. С. 230-231, 233.
⁴ იხ. ს. ს. ადმ. ტერიტ. დაყოფა. 29.
⁵ 31. დავთარი. III

ციალურადაც ცნობილია მზეთამზე-ს სახელწოდებით¹. ამრიგად, სამ-
ზიოსხევი, ზეამზია, ზეცამზია და მზეთამზე—ყველა ამ სახელწოდებაში ძირი.
თადი ელემენტი მზე, მაგრამ როგორ შევათანხმოთ მაინც ამ სახელის ამ-
დენი სხვადასხვანაირი ვარიანტი და რით იყო გამოწვეული სახელის ასეთი
ხშირი ცვლა? ამის შესახებ მე ვერაფერს ვერ ვიტყვი. „დავთრის“ დროის
სამზიოსხევი ნაჩვენებია 3 კომლი, რომელსაც შეწერილი აქვს 13 000 ახჩა
გადასახადი. დღეს სოფ. მზეთამზე ბორჯომის რაიონის წალვერის სადაბო
საბჭოში შედის დაბა წალვერსა და დაბა, ტბა, კიმოთესუბან და ცემ სოფ-
ლებთან ერთად².

25. სოფ. გოგოსუბანი — گوسویان (I 18, 338; II 20, 330). სამ-
კომლიანი სოფელია; შეწერილი აქვს 6 000 ახჩა გადასახადი. ვახუშტის ატ-
ლასზე № 8 კიმოთისუბნის აღმოსავლეთით აღნუსხულია გოგოსუბანი.
ვახუშტისეულ ინდექსშიც 110-ე ნომრის ქვეშ აღნიშნულია გოგოსუბანი
(გვ. 30 v). ამ სოფელმა ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია, მაგრამ მისი ადგილმდებ-
არეობა ცნობილია. „საქ. ისტ. რუკაზე“ ის აღნიშნულია წალვერის სამხრეთით.

26. სოფ. ყურსოფელი(?) — قورسویل(?) (I 18, 338; II 20, 330). ამ
დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს; ასეთები ჩემი დასმულია და
ამოკითხულობაც პირობითია. ამ უკაცრიელი სოფლის ადგილმდებარეობაც
არ ვიცი. „ყურელი თავი (გეოგრაფიული სახელია—ყრუ დელი(ს)თავი“;
შეიძლება აქაც ანალოგიურად „ყრუ სოფელი“ იყოს.

27. სოფ. ვიკრეთუბანი(?) — ویکرتوبان(?) (I 18, 338; II 21, 330).
დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნების გარეშეა. წაკითხულობა უაღრესად
პირობითია. უკაცრიელი სოფელია; შეწერილი აქვს 2 000 ახჩა. ადგილმდებ-
არეობა გაურკვეველია.

28. სოფ. ქამარზა (?) — کامارزا(?) (I 18, 338; II 21, 330). დაწერილობას
დიაკრიტული ნიშანი აქვს, მაგრამ ხმოვნები აკლია და მისი ქამარზა-დ
ამოკითხულობა საეჭვოა. უკაცრიელი სოფელია; შეწერილი აქვს 22 000 ახჩა.

29. სოფ. ნეძვი — نیجوی (I 18, 378; II 21, 330). ნეძვი მოხსენებულია
გრ. ხანძთელის ცხოვრებაში: „და თეოდორე ნეძვსა მამენებელი და მამაა“³,
და აღაშენებდა წმიდათა მათ მონასტერთა მათ მიერ ნეძუსა და კვრიკე
წმიდისასა...⁴, „და ნეტარნი იგი მამანი ჩუენნი წარუძღუეს მამათა მათ და
კუალად მიიწინეს ნეძუს და კვრიკე წმიდას...“⁵, „მამანი ვინ-მე კეთილნი მონა-
ზონნი მოსრულ იყვნეს ნეძვთ“⁶. იხსენიება ნეძვი გ. მთაწმინდლის ცხო-
ვრებასა და მოქალაქობაში⁷: „... მისცა ადგილნი შუწნიერი, ... პირველად

¹ იხ. ყველა თანამედროვე მსხვილმასშტაბიან რუკაზე.
² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 29.
³ გ. ნოლაიდელი, აჭარა დიალექტოლოგიურად, ბათუმი, 1936, გვ. 8-9.
⁴ H. Mapp, I. Morija, Житие св. Григория Хандзгтайского, გვ. 3.
⁵ იქვე, გვ. ლვ.
⁶ იქვე, გვ. ლხ.
⁷ იქვე, გვ. ნბ.

ნეძვ ქართლსა შინა...¹ ნეძვის ადგილმდებარეობის შესახებ ამ ეროვნო-
საფუძველზე აკად. ივ. ჯავახიშვილი დასკვნის: „სწორედ ქართლსა და საქ-
ციხის სახლვარზე „კერძოთა ქართლისათა... ზოგად სამციხისა და ქართლსა
არეთა... იმყოფებოდა ნეძვ“². ვახუშტის მიხედვით „ახლდაბის ქუთა-
მტკვარს მიერთვის ჩრდილოდამ ჰევი ნეძვისა...“³ თანამედროვე მსხვილმას-
შტაბიან რუკებზე მტკვარის მარჯვენა მხარეზე მათურის რაიონის მოქალაქე
ახლო ყველგან აღნიშნულია Kueso-Hezari და Keso-Hezari. ასევე არა
ნეძვია აღნუსხული „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ ვახუშტის ატლასზე, აღნი-
შნულია ნეძვი მტკვარის მარცხენა მხარეზე შედარება ნაჩვენებია, კორ-
ტანეთთან⁴. ნეძვის მდებარეობა უფრო დახუსტებული აქვს ჰ. ინგოროვეს
„ადგილმდებარეობა ნეძვისა ცნობილია, ის პეშქტი, ნევი, შედარება
ახლანდელი ბორჯომის რაიონში, მდინარეზე, რომელსაც ეწოდება ნეძ-
ვის ნევი და რომელიც ერთვის მტკვარს ახლანდელის“⁵. „დავთრის“
ერთი ნეძვია აღნუსხული და ისიც გაუკაცრიელბულია შეწერილი აქვს
6 000 ახჩა. დღესაც მხოლოდ ერთი ნეძვი არსებობს. სოფ. ნეძვი ახლდაბი,
კორტანეთ და პატარა კორტანეთ სოფლებთან ერთად ბორჯომის რაიონის
ახალდაბის სასოფლო საბჭოში შედის“.

30. სოფ. ახალდაბა — آخالداბا (I 18, 338; II 21, 330). ახალდაბის
მდებარეობა ვახუშტის ასე აქვს განსაზღვრული: „...ტაშისკართ (ნეძვის
ქუთა-კარი)“⁶. და ამის პირისპირ, სამკრიდამ, ერთვის მტკვარს სარმა-ნე-
ლის ჰევი, გამოსდის ყერძენსა და ამას შუის შალს. ამის დასავლეთით ამ
ახალდაბა, მცირე ქალაქი, მტკვარის იმირ-ამირ, მოსახლენი ქართველი
და ურიანი“⁷. ვახუშტის ინდექსშიც ახალდაბა სარმან-მელოან იხსენიება
(გვ. 30 v, № 84). ტაშისკართან ახლო ახალდაბა ყველა მსხვილმასშტა-
ბიან რუკაზე აღნუსხულია. „მესხური დავითნი ქალაქანი“ რამდენიმეჯერ
მოხსენებულ ახალდაბას («Много разных названий имела та страна
Мохсенебел ахалдабас («Много разных названий имела та страна
тавлия и нам изменников, потому и мы не могли остаться и уехали в
Ахал-Дабу».) ექ. თაყაიშვილი ასეთ კამენტარს წარმოადგენს: «Перво и

¹ ათონის ივერიის ბუნსტროს 1074 წ. აღწერის დროის ებრაელი 1901, გვ. 226.
² ქართველი ენის ისტორია II, 1746, სვ. 22.
³ აღწერა... გვ. 83.
⁴ ვახუშტის ატლასი, 26 მ.
⁵ ჰ. ინგოროვეს, ვიორგი ნეძველ-ქართლსა მტკვარს ნევი ნეძვისა, თბილისი,
1954, გვ. 393.
⁶ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა გვ. 29.
⁷ ეს შენიშვნა სწორი არაა ნათლად, ტაშ (ნაშ) ადგილია ზედა, ნეძვის სსრ-ის
შეიძლება მსხვილ (რისკანა) ცოცხი ვახუშტისა სხვა სოფელი იყოს, სოფი ნეძვი
შავთუბნის სარმან სახელი (ი ქართლსა)
⁸ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა... გვ. 82; ახლად ი სოფ. Harpote- II,
გვ. 116.
⁹ История грузинских городов, Тиф. провинц. СНОМДР. II, гл. 714.

ვერ ვიშოვეთ. ცარიელი სოფელია 5 000 ახჩა გადასახადით. შესაძლებელია ვახუშტის „გეოგრაფიაში“ ნახსენებ მძოვრეთთან¹ იყოს დაკავშირებული ჩვენი تيزوز-ი. ფონეტიკურად ეს სავსებით დასაშვებია.

38. სოფ. ზუზნა(?)—تيزوز (I 18, 339; II 21, 331). შეიძლება წუწნა ან ძუნა, ძუწა და სხვ. ვაუკაცრიელბული სოფელია 6 000 ახჩა გადასახადით. ამ სოფელზედაც ცნობებს ვერ მივაგენით.

¹ აღწერა..., გვ. 59.

VI. ჰეტიკის ლიგა

22. ქაშვეთის ნაპირი

1. სოფ. სადგერი, მეორე სახელი ქაშვეთი —تيزوز (I 18, 339; II 21, 331). უწინარეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ II წიგნის ბეჭდვის დროს (1941 წ.) ამ სოფლის პირველი სახელი პოეტობადა მქონდა, ხოლო მეორე სახელი კითხვითი ნაშნით იყო დაბეჭდილი. I წიგნის დაბეჭდვის დროისათვის (1947 წ.) სავსებით ნათელი გახდა, რომ პირველი სახელი კადა სადგერი-ია, და არა კადა. როგორც II წიგნის დაბეჭდილი (პირველი ასო ს-ია და არა ჯ და ც), ხოლო მეორე სახელი კადა (სრული რიტული ნიშნებით) ამ ნაპირს აღწერილობის (ამბეჭდვით) აქვდა და ვიწრობს. უკვე აღვნიშნავთ შეიძლება მისი წყაროები ქაშვეთის სოფელს და სხვა სოფლებს. უკვე აღვნიშნავთ მეორე ნაპირს ეწოდება ქაშვეთის ნაპირი, ეს ქაშვეთის ამავე დროს მეორე სახელია ამ ნაპირზე პირველი სოფელი აღწერილია სადგერი პუნქტისა, რომელიც ნაპირს აღნიშნის ტრასიკული ცენტრი უნდა იყოს. რომ სადგერს მეორე სახელია ქაშვეთი ეწოდებოდა. ამის შესახებ ჩვენ „დამტყნის“ გარდა სხვა უშუალო ცნობები არა ვხედავთ. მაგრამ დ. ბეჭდვის მიხედვით Под именем Кашвети на территории нынешних городов и поселков многих местях Грузии...² ე. ი., წმ. გიორგი, გელესა ზეგო იყო სახელი ველში, და, ალბათ, იმ ადგილებს, სადაც წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია იყო, ხშირად ქაშვეთი ეწოდებოდა. მაგალითად: Кашветская церковь св. Георгия, в окрестности Рачинской Славны. в деп. Кашвети. Ленжерского общества³, თბილისის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია აგრეთვე ქაშვეთის სახელითაა ცნობილი. ეს აქ აღვნიშნავთ საფუძვლიან ეკლესიას დიდი, კეთილქმნული და შენეიერი წმინდის გიორგისა ქაშვეთის ნაპირზე.

¹ იხ. ბელნაწერი-დვანი. გვ. 316.
² იქვე. გვ. 316, 317.
³ Д. Багратдзе, Кашвет и древние памятники христианства. в окрестности Рачинской Славны. в деп. Кашвети. Источники грузинских летописей, Тифлис, 1913, т. 19, стр. 107-108.
⁴ იხ. ბელნაწერი-დვანი. გვ. 316 და 317.
⁵ Д. Багратдзе, Кашвет и древние памятники христианства. в окрестности Рачинской Славны. в деп. Кашвети. Источники грузинских летописей, Тифлис, 1913, т. 19, стр. 107-108.

3. სოფ. რველი — روهلی (I 18, 339; II 21, 332). ბოლოკიდური ასო „უფროა, ვიდრე სხვა რამე. ამიტომ ამოვიკითხე რველი-დ, თუმცა აქ მოსალოდნელია რველ-ი. ვახუშტისთან რველი ცალკე არ არის, მას აქვს სხვა გეოგრაფიულ სახელთან შერწყმულად „ზანავრ-ვილის ქვე მოხსენებული („ჩილოდამ მოერთვის მტკვარს ზანავრ-ვილის ქვე“)“. ვახუშტის ატლასზედაც (№ 8) რველი-ა (შეიძლება ამ გეოგრაფიულ სახელს კავშირი ჰქონდეს საზოგადო სახელ რველ-თან, რომელიც ერქვის ხეც-ნიშნავს. ამასთანავე ერთად უნდა აღინიშნოს, რომ თანამედროვე სათანადო ლიტერატურაში და რუკებზე ამ სოფლის სახელად ყველგან რველ-ი გვაქვს. „დავთრის“ დაწერილობის პირველი ხმოვანი „ი“ დაც იკითხება და „ე“-დაც, ხოლო მისი ბოლოკიდური „ასო კი კალმის შეცდომა უნდა იყოს. 1866 წლის ერთ საბუთში იხსენიება მდინარე რველი, რომელიც იმავე სახელწოდების სოფელთან გადის¹. ამრიგად გვჩვენა რველი-ი || რველ-ი, რომელთაგან რველი შეიძლება იყოს იყოს, ხოლო რველი უფრო ახალი. რველ სოფელი მტკვრის მარცხენა მხარეზე მდებარეობს, სოფ. ზანავის მახლობლად. „დავთრის“ დროს ის დაცარიელებულია და დაბევრილია 4 000 ახჩა გადასახადით. ამჟამად რველი ყვიბის, ვარდგინეთ, ვაშლოვან და ზანავ სოფლებთან ერთად ბორჯომის რაიონის ყვიბისის სასოფლო საბჭოში შედის².

4. სოფ. ზანავი — زانای (I 18, 339; II 21, 332), როგორც ზემოთ ითქვა (სოფ. № 3), ზანავი ვახუშტის სხვა გეოგრაფიულ სახელთან შერწყმულად აქვს მოცემული — ზანავრ-ვილის-ქვე (ჰამერით — Zenav)³. ჩვენ ზანავზე აქვს ივ. ჯავახიშვილს ლაპარაკი. როცა წერს: „მოქცევა ქართლისაჲ“-ს ძველ დაბათა შორის მოხსენებული აქვს ზანავი, რომელიც მტკვრის პირას არის ტაშის კარის სამხრეთ-დასავლეთითა“. ზანავის სახელით სოფელი იყო აგრეთვე ახალციხის სანჯაყის უღის ნაშიგეში (ზემო ზანავი, შუა ზანავი და სხვ.)⁴. გარდა ამისა, ზანავის სახელით პუნქტი ცნობილია კიდევ არაგვზე, მცხეთის ახლოს („მისცა და დასხნა არაგუსა ზედა წყაროსა, რომელსა ჰქვია ზანავი“)“. იმავე პუნქტზეა ალბათ ლაპარაკი იმავე

¹ ვახუშტი, გვ. 83.
² ს.-ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 280.
³ მაგალითად: „საქ. ისტორიულ რუკაზე“, წიგნში — საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 29, „სოფ. რველის კოლმეურნეობა“ — ვახ. „კომუნისტი“, II, I, 1953 და სხვ.
⁴ სცია. ფ. 352, ს. 83, გვ. 23v.
⁵ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 29.
⁶ გვ. 83; GOR, II, 865.
⁷ ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 32.
⁸ იბ. ზემოთ, გვ. 91 (№ 9, 10); შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 53.
⁹ ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, გვ. 10; აგრეთვე: ქართლის ცხოვრება. ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 16; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, I, გ. II, 42; Л. М. Меликсет-Бек, К истории появления гуннов в Восточном Закавказье Доклады АН Азербайджанской ССР, XIII, № 6, ბაქო, 1957, გვ. 71Б.

წყაროს მე-12 გვერდზე: „ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანი მისი: სოფლები და ციხე დიდი ზავნი (სხვა — B ხელნაწერით) — ზანავი: ჰამერით რუკაზე ბორჯომის ხეობაში აღნიშნული Sinav-ი უთუოდ ნუყვი ზანავია“. „საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 29, „სოფ. რველის კოლმეურნეობა“ — ვახ. „კომუნისტი“, II, I, 1953 და სხვ.
 სოფ. ზანავი სოფ. რველთან ახლო მდებარეობს, მისგან სამხრეთით, მტკვრის მარცხენა მხარეზე. ზანავი „დავთრის“ დაწერილობითა და აღწერილი 9 500 ახჩა გადასახადით. ამჟამად ზანავი ბორჯომის რაიონში ყვიბისის სასოფლო საბჭოში შედის ყვიბის, ვარდგინეთ, ვაშლოვან და რველ სოფლებთან ერთად¹.

5. სოფ. კორტანეთი — كورتانეთی (I 18, 340; II 21, 332). ვახუშტის „ქიშრეთის-ქვე“ ზეით ერთვის მტკვარს სამხრეთითა და კორტანეთისა“ და „კორტანეთი“-ს. კორტანეთი იხსენიება „სამეგრეთისა-სოფლის-დედ-მთავარნი და მწყემსნი“-ში. „მწყემსნი... ამას სამეგრეთის ყვიბის კორტანეთს შუა რომ წყარო ჰსდის...“ კორტანეთი დედა მსხლამსტაზიან რუკაზე ასახულია. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე ყვიბისის ჩრდილოეთით. „დავთრის“ დროს დაკარგულია იქნა 11 000 ახჩა. ამჟამად ბორჯომის რაიონში კორტანეთი ახლდება, ნიქ და პეტრეს ახლდება სოფლებთან ერთად ახალდაბის სასოფლო საბჭოში შედის².

6. სოფ. ბუჯათუბანი (?) — بوجاتوبانی (I 18, 340; II 21, 332). ამ დღემდე ცნობილია მხოლოდ ერთი წყარო, რომელიც იხსენიებს ბუჯათუბანს. ეს წყარო მდებარეობს ბუჯათუბანის მხარეში, რომელიც ახლად დაარსდა. ბუჯათუბანი ახლდება, ნიქ და პეტრეს ახლდება სოფლებთან ერთად ახალდაბის სასოფლო საბჭოში შედის³.

¹ იქნა გვ. 12; აგრეთვე ბორჯომის ცხოვრება, გვ. 27.
² GOR, II (რუკა 304-ე და 305-ე გვერდის ზედა ნაწილი).
³ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 29, 108 და 12.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 29.
⁵ გვ. 83 და 124.
⁶ Л. Баградзе, АИГА, გვ. 41.
⁷ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 29.
⁸ იბ. ბუჯათუბანი-დედა, გვ. 217.
⁹ გვ. 41, 52, 72, 83, 84, 131; აგრეთვე ატლასი საქ. სსრ, თბილისი, 1955, გვ. 108-109.
 შდრ. აგრეთვე ვახუშტის ატლასზე (№ 8) „ქალაქი“.

შეწერილი და ხალხში ჩვენ დრომდე მოღწეული ბაკურიანი ფორმა, უმკვი-
ლია, უფრო სწორია. „დავთრის“ ბაკურიანი უკაცრიელი სოფელია 4000
ანა გადასახადით. ამჟამად დაბა ბაკურიანი აღმინისტრაციული ცენტ-
რია ბაკურიანის სადაბო საბჭოსი, რომელიც დიდ და პატარა მიტარბ. ლი-
ბან, პატარა ცემ საკოჭავო სოფლებს აერთიანებს.

8. სოფ. მიტარბი — ميطاربي (I 18, 340; II 21, 332). აღწესებულია
უკაცრიელ სოფლად, რომელსაც 5000 ანა აქვს შეწერილი. მდებარეობს
ბაკურიანის აღმოსავლეთით, სუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია პატარა მი-
ტარბი და დიდი მიტარბი („დავთარი“ ერთ მიტარბს უკარბს), ამჟამად
ორივე—დიდი და პატარა მიტარბი ბორჯომის რაიონის ბაკურიანის სადაბო
საბჭოში შედის დაბა ბაკურიანი და ლიბან, პატარა ცემ და საკოჭავ სოფ-
ლებთან ერთად¹.

9. სოფ. სავანელი — سوانلي (I 18, 340; II 21, 332). ვეიქრობ, სოფ.
სავანელი უნდა იყოს იგივე გეოგრაფიული პუნქტი, რომელიც სუთვერსიან
რუკაზე აღნიშნულია როგორც Саванисхеви. „გეოგრაფიული რუსეთის სპეც-
რუკაზე“ ხანაფისა (რუკაზე შეცდომით შანი) და რველის (იმავე რუკაზე შეც-
დომით Ривани) სამხრეთით Ванახევი-ად აღნიშნული პუნქტი იგივე სავან-
ლისხევი და კერძოდ ჩვენი სოფელ სავანელი უნდა იყოს. სავანლის-
ხევიზე მდებარე ამ სოფელს შეიძლება უფრო ადრე სავანელი ერქვა. ან
არადა შეიძლება ერთდროულად სავანლისხევიც რქმეოდა და სავან-
ელიც. ვახუშტის ატლასზე (№ 8) და „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ შეცდომით
სავანისხევი-ად აღნიშნული პუნქტი იგივე სავანლისხევი და, ამდენად,
„დავთრის“ სავანელი უნდა იყოს. ოღონდ „საქ. ისტ. რუკაზე“ მისი ად-
გილმდებარეობა ზუსტი არ უნდა იყოს (შდრ. გეოგ. რუს. სპეცრუკასა და
ვახუშტის ატლასს). „დავთრის“ დროს სავანელი უკვე გაუკაცრიელებული
სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს 10 000 ანა გადასახადით.

10. სოფ. ქიმერეთი — كيمرეთي (I 18, 340; II 21, 332). ვახუშტის
მიხედვით „კვალად ახალდაბას ზეით ერთვის მტკვარს სამჭრიდამ ვევი ქიმე-
რეთისა“². ვახუშტის ინდექსში—ქიმერეთი (გვ. 30 v, № 86). ვახუშტის ატ-
ლასზე (№ 8) ქიმერეთი კორტანეთის ქვემოთაა და ახალდაბის ზეით—
მტკვრის მარჯვენა მხარეზე. ადგილობრივი მკვიდრის ლიდა ნოზაძის ცნო-
ბითაც „ქიმერეთი ახალდაბასა და კორტანეთს შუა მდებარეობს; მოსაბ-
ლეობა არ არის; ქიმერეთში დასასვენებელი სახლია“. ქიმერეთი „დავთრის“
დროს უკვე დაცარიელებულია; შეწერილი აქვს 10 000 ანა.

11. სოფ. ქვიშხეთი — كيشخეთي (I 18, 340; II 21, 332). „დავთრის“
დროისათვის უკვე გაუკაცრიელებული სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს
გადასახადი 10 000 ანა. ქვიშხეთი—თანამედროვე ცნობილი კურორტი ტ-

¹ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 28.
² გვ. 83.

შისკართან—თორის ანუ პეტრესციხის ანუ პოჩუკონის ხეობის დასახლება.
მ. ბროსე ახსენებს Kwichketh-ს¹. ამჟამად ქვიშხეთი ბაშურის რაიონში მდებ-
რეთ, ბუღლუღისციხე, მონასტერ, სარმანიშვილისკარ, სარკო და ტაშისკარ
სოფლებთან ერთად ქვიშხეთის სასოფლო საბჭოში შედის².

¹ Rapports... II, 178.

² საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 11⁰ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა, 1924
წელს, ამიტომ აქ არ არის გათვალისწინებული ხალხობის მინიმალური რაოდენობა ზღ-
ბორჯომის ზეობის შესახებ გვეყვებით პოლ. ს. მკვლავის მიხედვით (სოფლის მე-
ცნიერული-ეთნოგრაფიული ნარკვევი) ტბ., 1937 V

VII. დიდი არტანის ლევა

I (23). შუგარის ნაწილი

დიდი არტანის ლევა—كردان ارداهان (I 402, 411; II 393, 403). ამ ისტორიული ადგილის ქართულ სახელად უფრო არტან-ი ჩანს. არტან-ი გვაქვს ჩვენ „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ძირითად ხელნაწერში¹, აგრეთვე ვახუშტი ბატონიშვილთან². „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელ-მთავარი და მწყემსნი“³ და სხვაგან. ასეთივე სახელის მატარებელი გეოგრაფიული პუნქტი გვაქვს ჩვენ თიანეთის რაიონის „არტანის სასოფლო საბჭოში“ სახელდობრ, სოფელი ქვემო არტან-ი⁴. გარდა ამისა ირკვევა, რომ ამ ადგილის სახელი ყოფილა აგრეთვე არტანისი—„ქალაქ არტანისი“⁵. მაშასადამე, არტან სახელწოდება საცხები ბუნებრივი ჩანს ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში. ეს მით უფრო, რომ ან-ზე დაბოლოებული გეოგრაფიული სახელები ქართულში ჩვენ ბევრი გვაქვს. ასეთებია, მაგალითად რომ ავიღოთ, განძ-ანი⁶, ლიკ-ანი⁷, წახ-ანი⁸, ვარხ-ანი⁹ და სხვ. მრ. ამასთანავე ერთად ჩვენ გვაქვს ამ პუნქტისათვის მეორე, ოდნავად განსხვავებული და ჩვენ დროში თითქოს დაკანონებული სახელი ამ ადგილისა არტან-ი¹⁰. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ არტან ფორმა შემდეგში გააზრებულ იქნა ისეთ გეოგრაფიულ სახელებთან, როგორცაა ჯულა-ანი¹¹ (=ჯულა-ანთ-ი), ტიბი-ანი¹², მელა-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ვახუშტიშვილის მიერ. ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 10, 23, 24, 38, 44, 49, 50, 198, 243, 251, 257, 285, 288, 317, 365, 379, 383.
² აღწერა სასოფლო საქართველოსა. გვ. 33, 35, 120-123, 128, 130, 132, 133, 137; აგრეთვე არტანის ვახუშტისა № 2.
³ დ. ბაქრაძე, AHA, 81.
⁴ საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. გვ. 60.
⁵ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 10 (სქოლიო).
⁶ დავთარი, II, გვ. 234. ხოც შემთხვევაში ბოლოკიდური „ნ“ თანამოვანი შეიძლება მრავლობითობის ნიშანი იყოს: განძა-ნი (=განძა-ებ-ი) და სხვ. ამ საკითხს აქ არ ვიხილავთ.
⁷ იქვე, გვ. 327.
⁸ იქვე, გვ. 122.
⁹ იქვე, გვ. 114.
¹⁰ „მეხსუი დავითანის ქრონიკაში“ არტან-იც არის და არტან-იც (გვ. 99).
E. C. Tardieu, MAR, XII, 76.
¹¹ სოფლის სახელი თელავის რაიონში. იხ. საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. გვ. 58.
¹² სოფლის სახელი სიღნაღის რაიონში, იქვე, გვ. 85.

ანი¹ და სხვ. შესაძლებელია ასეთი ფორმისგან — არტან-ისგან ამის წარმოშობილი არტან-ი ფორმა. რომელიც, შეიძლება, არსებობდეს უბრალოდ წარმოადგენს. საქმე იმაშია, რომ სომხური ენისთვის ძველ დროებში თებელია ხმოვანთა მეზობლობაში „პ“ თანამოვანი (მაგალითად სომხურ-სომხურ-ოვანეს) და სხვ. ვინაიდან „დავთარის“ შედგენის დროისათვის არტანის მხარის მოსახლეობაში სომხური ელემენტი უკვე საგრძნობლად უნდა წარმოადგენდა, ბუნებრივად შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ არტან-ის ენის უბრალოდ არტან-ი იხმარებოდა. კონტრკულტურად, მაგრამ არტან-ი უბრალოდ ქართულშიაც ვხვდებით: „არტან-ი-კოლა“, „არტან-ი“, „არტან-ის მდებარეობა“ და სხვაგან. ანდენად შეიძლება არ ვიხილოთ შეიძლებლობიდან ისიც, რომ არტან-ი ფორმა აქის უძველესი ქართული ფორმა იმ დროისა, როცა ქართულსაც ახასიათებდა ხმოვნების „ა“ თანამოვანი აქცენტი. ა. შანიძე ამის შესახებ წერს, რომ „ძველად ხმარდებოდა ასეთი ფორმა: „პურია, ჰიბი, ჰამბავი, დღეს კი: ურია, რიბი, აჩხავი“ ამოღებულ დასაბუთებულ ამ სახელის სამი ვარიანტი: არტან-ი, არტან-ი და არტან-ი უნდასწოდებოდეს არტან-ის გადათურქულებული ფორმა უსიტოოდ კარა. Ardahan-ი ჩვენ ზემოთ არა ერთხელ გვქონდა ლაპარაკი ამის შესახებ, რომ ქართული მკვთარს თანამოვანი თურქულში აღქმულია სათანადო როგორც უძველესი ამის შესახებამისად ამ სიტყვის „ტ“ თანამოვანი აქ თანამოვანთა გადმოცემული — არტან-ი → Ardahan; ხოლო შემდეგში თურქულში Ardahan ფორმა მოგვცა კანონზომიერად გადარუსულებული ფორმა Арданан. თურქულში როგორც ჩვენი „დავთარის“ მიხედვით, ისე სხვაგანაც უნდა არტან-ი გვაქვს. J. V. Hammer-ი ამ სახელს ხსნ Ardahan-ის კონსონანტულ ზღაპრად გვქვს (უფრო იშვიათად) Erdahan-ად. ეს იმით, რომ ხმარდებოდა ამ სახელის მხოლოდ თურქული წყაროებიდან ექნება (ესაიხილეთ კი ქობულენის „ჯიჰან-ნუმს“² და) და Ardahan-ის კონსონანტულ ზღაპრად არტან-ის კონსონანტული „ჟ“ თანამოვანი თურქულში „ე“ დავთარის სიტყვის სიტყვით თურქულში კი არტანის ყველგან წარმოითქმის და იწოდება Ardahan-ად. ამავე დროს ვაჩვენებ სპეციალურად აღნიშნავს, რომ ბუნებრივად არტანის სახელი Ardahan-ად წარმოითქმის³. ათაფერის აზრის ანხე, რომ ბუნებრივად არტან-ი კანონზომიერი შესატყვისია თურქულში Ardahan-ის (არტან-ი)

¹ სოფლის სახელი კახეთის რაიონში. იხ. საქ. სსრ ადმ.-ტერიტ. დაყოფა. გვ. 58.
² ქართლის ცხოვრება (ს. ვახუშტიშვილის უბრალოდ), II, გვ. 94.
³ იხ. ჯიჰან-ნუმსი, ქართული კონსონანტული ზღაპრად არტან-ის სახელი.
⁴ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის სიტყვობრივი. I — სიტყვობრივი, თბილისი, 1955, გვ. 22.
⁵ جہان ناما, გვ. 406. اوردان جلی ساحتنامہ سی.
გვ. 49: اوردان جلی.
⁶ GOR, II, გვ. 864, 865, 866.
⁷ იხ. სიტყვა-სიტყვა: 1934 სიტყვა-სიტყვის რეცხვის მუშაობის შედეგად.
Azjyeli — erir haritadır.
⁸ GOR, I, გვ. 867.
32. დავთარი, III

ის მანძილზეა, 1896 წ. ბებერეკში ნაჩვენებია 76 კომლი², „დავთარში“ კი 35 კომლი. მდებარეობს არტაანის დასავლეთით სოფ. ფიხასგომთან ახლოს (იხ. ხუთვერსიან და სხვა რუკებზე). ამ დაწერილობის ბოლო ქ ასოს შეუძლია გადმოსცეს აგრეთვე „ქ“ და „გ“ თანხმოვნები. ამდენად შეიძლება ამ სოფლის სახელი ბებერეკ-იც იყოს და ბებერეგ-იც. ქართველთა შორის წ.-კ. გამავრც. საზოგადოების გამგეობისათვის არტაანიდან გ. შალიბაშვილის მიერ გამოგზავნილ წერილში სოფელს „ბებერაქი“ ჰქვია³, ნამდვილი ქართული სახელის დასადგენად საჭიროა დამატებითი მასალა. სოფელთან დასახლებული სათესველის სახელი თითქოს გორა-ა.

3. აღწერილია ცალკე ვინმე სარგის მელიქის ძის მანული (ჩიფთლიქი) (I 403, 413; II 393, 405), რომლის მდებარეობა ნაჩვენები არ არის, მაგრამ ეს მამული უთუოდ სოფ. ბებერეკის ფარგლებშია. ბებერეკის უღმალთან შენიშვნაა; რომ ჩიფთლიქის გადასახადი ამაში არ შედისო (II, გვ. 404). ჩიფთლიქში 3 კომლია, რომელზედაც შეწერილია 500 ახჩა.

4. სოფ. დროში (?)—دروشي (I 403, 413; II 393, 405). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშანი აქვს; ასოები ძალიან კარგად ირჩევა⁴. წაკითხვა შეიძლება ასე: დროში, დოროში, დრუში, დურუში და სხვ. ამის მაგვარ გეოგრაფიულ სახელს ვერ მივაკვლიეთ. საკმაოდ დიდი, 36 კომლიანი სოფელია, რომელსაც 10 000 ახჩა აქვს შეწერილი. ამჟამად ასეთი სოფელი არ ჩანს.

5. სოფ. წმინდაელია—القدس (I 403, 414; II 393, 406). დაწერილობას, მართალია, ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ასოთა ნათელი მოხაზულობა⁵ ამ წაკითხვაში ექვს არ ტოვებს. ამ სოფლის მდებარეობისა და მისი სახელწოდების შესახებ ცნობებს ვერ მივაგენი. ცხრამეტკომლიანი სოფელია. შეწერილი აქვს 7 000 ახჩა გადასახადი.

6. სოფ. წისქვილისხევი (?)—سجوقاغاس (I 403, 414; II 393, 406). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ ასოები კარგად იკითხება. ეს უნდა იყოს წისქვილისხევი. ასეთი სოფელი არ ჩანს. მაგრამ სამაგიეროდ რუსულ რუკაზე ამ ზონაში აღნიშნულია სოფ. Дагирманкей¹ («თურქ. degirmen 'წისქვილი' და key 'სოფელი') 'წისქვილის სოფელი'. ვფიქრობ, რომ რუსული რუკების Дагирманкей უნდა იყოს „დავთარში“ ჯერ კიდევ ქართულად ფიქსირებული სოფლის სახელი, რომელიც შენდევში თურქულად უთარგმნიათ. როგორც ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ (სოფ. № 54),

¹ Список населенным пунктам Карского округа с показанием числа верст от каждого селения до резиденции участковых управлений (S. I., s. d.), გვ. 44 (შენდევში შეიკლებით—Список).

² (სოფ. 110, 111).
³ სცია, ფ. 215, ს. 312, გვ. 3v.
⁴ იხ. სულნაწერი-დედანი, გვ. 392.
⁵ იქვე.
სცია, ფ. 514, ს. 12, გვ. 30v (Декирман-кеп).

6. მარი არტაანიდან შევშეთში ამ სოფელში (ოღონდ მის სოფლის სახელად—Marriman-ი კი არა—Marriman-ი აქვს) გავლან უდაოდის.

7. სოფ. ორი-ეკლესია სოფ. ქინძოქანიდან—كردی اوری (I 403, 415; II 393, 407). იკითხება კარგად. რუკებზე ამ სხვა წყაროებში აღნიშნული არაა. უკაცრიელი სოფელია, რომელსაც 2 000 ახჩა აქვს შეწერილი.

8. სოფ. შადარკარა (?)—شادقارا (I 415; II 407). დაწერილობა დიაკრიტული ნიშნების გარეშეა, მაგრამ კარგად იკითხება. შევსეთის ტერიტორიაზე არაა ჩანს. საკმაოდ დიდი, 47 კომლიანი სოფელია, რომელსაც 10 000 ახჩა აქვს შეწერილი.

9. მამული (ჩიფთლიქი) და ერთი წისქვილი ასევე სოფელში შენიშნულია (I 402, 316; II 393, 408). ჩიფთლიქზე სამი კომლი ცხოვრობს. გადასახადი—500 ახჩა.

10. სოფ. ზემო ტებათი—علي سدا (I 403, 417; II 393, 408), 40. სოფ. პატარა ტებათი—كوجا سدا (I 403, 435; II 394, 426). გეოგრაფიულ პუნქტებთან ხმარებული ზემო და პატარა სიტყვები არ არიან აზიისპირული მსაზღვრელები (ასეთებია ჩუქურდობა—ხეობა, შატარა II დიდი). მიუხედავად ამისა, ვფიქრობ შეიძლება ტებათის და პატარა ტებათის სახით მოცემული სახელები ერთი და იგივე გეოგრაფიული სახელი უნდა იყოს. ალბათ არსებობდა ქვემო ტებათი. რომელიც ადრე „დრომდე ვერ მოაღწია. ისიც კი შეიძლება ეფუძნოდ, რომ ზემო ტებათიდან გადაარჩა უმნიშვნელო ნაწილი, რომელსაც პატარა ტებათი დარჩა ამისა. ზემო ტებათი და პატარა ტებათი რომ ამ ნაწილი სხვადასხვა პუნქტებში მდებარე პუნქტები იყოს, მაშინ ისინი ასეთი მსაზღვრე სიტყვებით არ იქნებოდნენ ერთიმეორისაგან გარეულ. ვფიქრობ ამ იხი სახელებების ოდენტიფიკაციას არც ის უშლის ხელს, რომ შეიძლება (II 403, 435) ამ სიტყვის ბოლოს ა ასო გვაქვს და არა უ (სა და სდა) უნდა იქნებოდეს. ორთოგრაფიაში ხშირად არაბული უ ასო მფლერ -ლ- (ქ) ასეც გამოიყენება. ამგვარად შეიძლება ამ სახელწოდების თურქულად ფორმა უნდა იქნებოდეს (←ტებათი←ტბეთი (?) კი წარმოითქმოდა. ამჟამად ფაქტობრივად ტებათი ამ პუნქტის სახელი რუკებზე თუ სხვა ლიტერატურაში რუსულად მსხვილნიშნობა რუკობირებულაა Febat და Tibat-ად², ხოლო რუსულ მსხვილნიშნობა რუკებზე (ალბათ შეცდომით)—Тобат-ად. მდებარეობს არტაანის სხვათა შორის რაიონის დასავლეთ სექტორში (იხ. აქვე. რუკა). არტაანიდან დასავლეთით 26 კილომეტრზე³. 1889 წელს ტებათში ნაჩვენებია 74 კომლიანი მოსახლეობა.

¹ Н. Март. Жизнь... Дневник, გვ. 2.
² ი. წ. სცია (იხ. I გვ. 403 და II გვ. 393) აქვენი სიტყვების სიტყვით აღწერილია ტებათისა და სისი-№№-გომბათის არსებობა ტებათის სოფელში. ეს წყარო ერთი და იგივეა (იხ. ამის შესახებ შენიშვნა II, გვ. 392, სცია).
³ J. Dony, Grammaire de la langue turque, გვ. 72.
⁴ Слов. 110, Cimco, 50; სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v.
⁵ Слов. 59.

ლეობა¹, „დავთრის“ მიხედვით კი ზემო ტებათში 33 კომლია. პატარა ტებათი ჩვენს დროში არ ჩანს. „დავთრის“ დროს ის შეიდგომლიანი სოფელია (ორი მუსლიმი და ხუთი ქართველი).

11. სოფ. ბერდაგული — بركدار (I 403, 418; II 393, 409). დიაკრიტული ნიშნის უქონლობისდა მიუხედავად, დაწერილობა კარგად იკითხება. თითქოს სხვაგვარად არც შეიძლება მისი წაკითხვა. მაინც ამისი მსგავსი სახელი არც რუკებზე და არც სხვა წყაროებში ჯერჯერობით არ აღმოჩნდა. სოფელში აღრიცხულია 13 კომლი, რომელიც 12 000 ახჩითაა დაბეგრული.

12. სოფ. ლორი — لوري (I 403, 418; II 393, 410). მდებარეობს არტაანიდან დაახლოებით 13 კილომეტრის მანძილზე², არტაანის ჩრდილო-დასავლეთით, სოფ. სარასგომის ახლო. 1889 წელს ლორისათვის ნაჩვენებია 10 კომლი მოსახლეობა³, ხოლო 1889 წ. აღრიცხულია 10 კომლი. „დავთრის“ დროის ლორში 20 კომლია, რომელსაც შეწერილი აქვს 10 000 ახჩა.

13. სოფ. ზემო ალაბალა — علی آلا (I 403, 419; II 393, 411).

27. სოფ. პატარა ალაბალა — كوچك آلا (I 403, 427; II 393, 418).

67. იალღი პატარა ალაბალა — كوچك آلا (I 403, 449; II 394, 439).

ალაბალას სახელით 1889 წელს გამოცემულ სტატისტიკურ ცნობათა შემცველ წიგნში ცნობილია ორი პუნქტი — Алабала верх. и ниж. თღონდ ორივეს პუნქტი ერთ ერთეულადაა აღრიცხული⁴; 1878 წელს აღწესებულია ცალცალკე ზემო და ქვემო ალაბალა. „დავთრის“ დროს კი ყოფილა ზემო ალაბალა, პატარა ალაბალა და ცალკეა აგრეთვე აღწესებულა, ალბათ, ამ უკანასკნელის იალღი პატარა ალაბალა. ალაბალა მდებარეობს არტაანის დასავლეთით დაახლოებით 11 კილომეტრზე⁵. 1889 წლისთვის ზემო და ქვემო ალაბალისათვის 31 კომლია აღრიცხული, 1878 წ. ზემოში — 13 კომლია, ქვემოში — 3⁷. „დავთრის“ დროის ზემო ალაბალაში 7 კომლია და პატარა ალაბალაში 25 კომლი.

14. სოფ. ფახრელი = ქვაყრილი? — فخر علی ان كسار სათესველით (I 403, 419; II 393, 411). მსხვილმასშტაბიან რუკებზე და სტატისტიკის წიგნებში Факрели⁶. მდებარეობს არტაანიდან ჩრდილოეთით დაახლოებით 5 კილომეტრის მანძილზე⁷. 1889 წლის ცნობით ფახრელში 34 კომლია⁸. „დავთრის“ მიხედვით კი 41. ფახრელის სათესველის ორივე სახელი ანუ

¹ Свод, 111.
² იხ. ხელნაწერი-დედანი. გვ. 39⁶.
³ Список, გვ. 46.
⁴ სვია, ფ. 415. ს. 12. გვ. 80v; Свод, 110, 111.
⁵ Свод, 110; სვია, ფ. 415. ს. 12. გვ. 81r.
⁶ Список, 44 (იხ. თანდართულ რუკაზე).
⁷ Свод, 110, 111; სვია, ფ. 415. ს. 12. გვ. 81r.
⁸ Свод, 112.
⁹ Список, 50.
¹⁰ Свод, 112.

კითხავი რჩება. თურქულსა და რუსულში ამ სახელის თურქული კი რაიმე ნიშანი ქართულისათვის უცხო ბგერაა და ამიტომ ქართულ ტერიტორიის სიტყვებში ეს ბგერა არ უნდა ყოფილიყო. ეფიქრობ, აქ უნდა უნდა უნდა დეს სოფლის სახელად ქვაყრილი — თურქ. რუს. ქვაყრილი. თურქულ ტიკურად შეუძლებელი არ არის. რომ ქვ კომბლესსა და ახმბაჟის სოფლის (ქ-ს ფშვიანვიერება გადაედო ვ სპირანტს და მამბუცის ყსარს) ქვაყრილი იმიტომ, რომ სწორედ ამ ზონაში ცნობილია არსაანის წარმოადგენს წოდებული¹. ამ მთის კალთებზე ან ძირში უნდა ყოფილიყო ასეთ სახელის სოფ. ქვაყრილი (ზღრ. მთა მახვილო და სოფ. მახვილო. სვია, ფ. 170, № 9). მაშასადამე, ქართული ქვაყრილი — თურქული ქვაყრილი (იხ. თივე კითხვებზე უნდა გვექონდეს ჩვენ ვოცსაუთი — მანგის ხაზზე, სვია, № 10, იხ. ზემოთ, გვ. 439).

15. სოფ. ქინძოტამალის რაბათი — كيندوتامال (I 403, 420; II 393, 412). Киндотамал-ი არტაანიდან სამხრეთ-დასავლეთით 29 კილომეტრზე². სხვაგან ამ სოფლის სახელი Киндотамал და Киндотамал³. ეფიქრობთ, რომ ქართულად ქინძოტამალი უნდა იყოს 1878 წელს ქინძოტამალში 20 კომლია, ხოლო 1889 წ. 36 კომლი⁴. „დავთრის“ ქინძოტამალისათვის 20 კომლია, რომელიც 12 000 ახჩითაა დაბეგრული. რაბათი სავაზოდ დიდი სოფელი ყოფილა 45 კომლით მოსახლეობით. გორც ირკვევა რაბათი ციხე-სიმაგრის დასავლეთით იმ ადგილზე, რომელიც დაც თავმოყრილია სამოქალაქო მოსახლეობა. ზენ ზემო ქვემო ზემოგვე და გვექონდა გვენახა, რომ ციხე და რაბათი უმთავრესად ერთად იმდებოდა ამ შემთხვევაში ქინძოტამალი დასახლებული რაბათი იმდებოდა, ეს იმის ნიშნავს, რომ ქინძოტამალის ციხე ამ დროს უკვე არ იმდებოდა. ხოლო ციხისთან დასახლებულ ადგილს რაბათის სახელი ზღრ⁵.

16. სოფ. მეიდან-ი — میدان (I 403, 421; II 393, 413). დიაკრიტული ნიშანი არა აქვს, მაგრამ ასოების კომბინაციის მიხედვით და ეფიქრობ, მეიდანად უნდა იკითხებოდეს. აქვეა სახელწოდებული ციხის პუნქტი ჩვენ ვრცლად გვაქვს განხილული ამ წიგნის 65-ე სვეტზე (ფურც. ნაწილი). ამ მეიდანზე ციხეები არა გვაქვს. სოფლისათვის სოფლისათვის ახჩა გადისახალით.

17. სოფ. შადევანი — شادوان (I 403, 422; II 393, 413). მდებარეობს 20-21 კილომეტრზე არტაანიდან⁶. მისი სახელწოდების წარმოშობისათვის იხ. რუკებზე). 1878 წელს შადევანში ირკვევა 40 კომლი, 1889 წ. — 5⁷, თით (იხ. რუკებზე).

¹ მახუშტი, „დღეგრა...“ 126, 133; იხ. ვიკიპედია, ქართული ენის დიქციონარი, 187.
² იხ. სვია, ფ. 415. ს. 12. გვ. 81r.
³ Список, 46.
⁴ Свод, 110.
⁵ იხ. სვია, ფ. 415. ს. 12. გვ. 81r.
⁶ ჯერჯერობით რაბათს იხ. სვია, ფ. 415. ს. 12. გვ. 81r.
⁷ Список, 52.
⁸ სვია, ფ. 415. ს. 12. გვ. 81r; Свод, 112, 113.

იყო გომ სიტყვაში გ: გომ->გ'om->გom-> რუს. гом. სირასგომი მდებარეობს სოფ. ლორთან ახლო, მისი საზღვრებით (იხ. ევროპ. რუსეთის სპეც-რუკა) და არტანიდან დაახლოებით 16 კილომეტრის მანძილზე¹. 1889 წ. სირასგომში 12 კომლია ნაჩვენები, 1878 წელს—5², ხოლო „დავთრის“ დროს მასში 16 მოსახლეა.

24. სოფ. ზანასგომი—گوانگ (I 402, 426; II 393, 417). ეს დაწერილობა მთლიანად დიაკრატულნიშნისა³ და ამდენად ამოკითხულობაც უთუოდ სწორია. ოღონდ ეს სოფელი XIX-XX საუკუნის არც საარქივო და არც სხვა მასალებში არ გვხვდება. ზანასგომი „დავთრის“ დროს 13 კომლიანი სოფელია. ზანასგომ სიტყვა შეიძლება, როგორც სირასგომი-> სირასგომი, ადრე ზანასგომი (ზანას გომი) იყო.

25. სოფ. კუნხულუტი წმინდამარინე სათესველით—گوانگ (I 402, 426; II 393, 417). ასე Кунхулу-ადაა ამ სოფლის სახელი ფიქსირებული „ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე“ და სხვაგანაც⁴. კუნხულუტი მდებარეობს ჰზვარის რაიონის უკიდურეს ჩრდილოეთის ზღვარზე (იხ. ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა). 1889 წელს კუნხულუტში 19 კომლია⁵, „დავთრის“ დროს კი 21 მოსახლე აღწერილი. სათესველი წმინდამარინე, ალბათ, კუნხულუტთან ახლოა.

26. სოფ. კ.აკო—უკან حو სათესველით (I 402, 427; II 393, 418). ამ პუნქტის სახელის ამოსაკითხავად ჩვენ გერჯერობით ვტრავითარი დამატებითი რასალა ვერ მოვიპოვეთ. ხუთკომლიანი პატარა სოფელია.

27. სოფ. პატარა ალაბალა (იხ. ზემოთ № 13—სოფ. ზემო ალაბალა).

28. სოფ. ზემო გელაზორი—گوانگ (I 402, 428; II 393, 419).

40. სოფ. ქვემო გელაზორი—گوانگ (I 403, 429; II 394, 430). ზემო გელაზორი (<გელაძორი?). „დავთრის“ დროის უკვე უკავრეილი სოფელია, ხოლო ქვემო გელაზორში 16 კომლია აღრიცხული. ამ სოფლების კვალს ჩვენ ვერ მივაგენით ვერც რუკებზე და ვერც სხვა რომელიმე წყაროში.

29. სოფ. ღუმეთი (?)—گوانگ (I 402, 428; II 393, 419). ამ დაწერილობას არავითარი ნიშანი დასმული არა აქვს და მისი ამოკითხულობა მხოლოდ სავარაუდოა. შეიძლება იყოს სოფელია.

30. სოფ. ფიჩხასგომი—گوانگ (I 402, 428; II 393, 420). ფიჩხასგომ სიტყვაში „გ“ თანხმოვნის წინ უნდა იყოს „ს“ გამჟღავნებული და ნამდვილი ქართული სახელი ამ სოფლისა, ალბათ, ფიჩხასგომი იყო.

¹ Caucas. 45.
² სცია, გ. 415, ს. 12, გვ. 81r; Caucas. 110.
³ იხ. ფედანი, გვ. 404.
⁴ Caucas. 46; Caucas. 110 და სხვ.
⁵ Caucas. 110, 111.

ერთ-ერთი დიდი სტატისტიკური კრებული ამ სოფლებს მასობრივად არიანტად სწორედ Пичхасგომი გვამჩნევს (ქართული ფონეტიკით—პიჩხასგომი—>რუს. Пичхасгем | Пичхасгем—ამის შესახებ იხ. ზემოთ № 27, სოფ. სარაზგონი). ფიჩხასგომს არტანიდან დაახლოებით 12 კილომეტრზე უკიდურეს არტანიდან დასავლეთით, სოფ. ალაბალასთან. 1889 წელს ფონეტიკაში 47 კომლია¹.

31. სოფ. ადაგული—گوانگ (I 402, 429; II 393, 420). ეს სოფელი მასობრივად რუკებზე აღნიშნულია—Адагули, არტანიდან დაახლოებით 12 კილომეტრზე². 1889 წ. ადაგულში 16 კომლია ნაჩვენები, ხოლო „დავთრის“ დროს მასში აღწერილია 27 მოსახლე.

32. სოფ. გურია—گوانگ (I 402, 430; II 394, 421). „დავთრის“ დროს ვეებერთელა სოფელი ყოფილა; ამ სოფელში აღრიცხულია 112 კომლი. მოუფრო საკვირველია ამ სოფლის დაქრინება შემდეგ ხანაში. ერთგვარ ბუკიდან, რომელიც ახლა არა მიქვს, ამ სოფელს სახელად ამოიწერია ჩანს და იქვე შევნიშნავ, რომ ეს პუნქტი სოფ. ალაბალას ქვემოთაა. ჩვენ ვამჩნევთ აგრეთვე არქივის მასალაში, სადაც იგი ეწოდება კომლიან სოფელად აღიარებული³. Гагара თურქიზებული გურიაა.

33. სოფ. მიმრანი—گوانگ (I 402, 432; II 394, 423). ამ პუნქტს არავითარი ცნობა არა მიქვს. ანუამდ მე ამ დაწერილობას პატარა-დამოკითხვა არ მაკმაყოფილებს. სოფელში აღრიცხულია 40 კომლი, რომელზეც შეწერილია 15 500 ანა⁴.

34. სოფ. სარწების იალღი—گوانگ (I 402, 422; II 394, 423). ამ პუნქტის სახელს სხვადასხვა დაწერილობა აქვს დახატული ტექსტში სარსარია⁵, ხოლო ე. წ. სიაში სარსარია⁶, რაც კიდევ უფრო უნდა იყოს. II წიგნის (ქართული თარგმანის) ამ ფურცლის ზარბაზნის შედარებითაა დაბეჭდილი, ე. ი. I-ის 403-ე გვერდზე სარსარია და II წიგნის 204-ე გვერდზეც ზარბაზნი რომ წერია, სწორად მართაქ ე. ი. დახატული ტექსტში) სარზაბი უნდა იყოს. ეფიქრობ, რომ სარსარია ანუ რომის ში 54-ე პუნქტიად აღწერილი დღევანდელი სოფლის სარსარია (თბილისი) ჩვენ ახლა სარწებისად ვკითხულობთ) იალღი უნდა უფროდ იყოს ამ სოფელზე ზემოთ ციხელოვან შენებრდებით და იქვე დაეარდოს ამ პუნქტის სახელი სახელი (იხ. ქვემოთ № 54; II წიგნში ეს სახელი სარწებისად უნდა დაწინაურდეს).

¹ Caucas. 110.
² Caucas. 48.
³ Caucas. 110, 111.
⁴ აგრეთვე რუსეთის სპეცრუკა; Caucas. 44.
⁵ Caucas. 110, 111.
⁶ სცია, გ. 415, ს. 12, გვ. 81v.
⁷ იხ. ფედანი, გვ. 421.
⁸ იქვე, გვ. 378.
33. დავთარი, III

35. სოფ. ქალაქ შენი — كاشان (I 402, 433; II 394, 423). თანამოვანს დიაკრიტიული ნიშანი აქვს და ამოკითხულია, ვგონებ, კარგად. ასეთი პუნქტი არსად იხსენიება. სოფელში აღრიცხულია 17 კომლი, რომელიც დაბგრილია 5 200 ახჩით.

36. სოფ. პატარა ტყისთავი — كوشتاو (I 402, 433; II 394, 424), 48. სოფ. დიდი ტყისთავი كوشتاو (I 403, 440; II 394, 431), 58. სოფ. ტყისთავი كوشتاو (I 403, 447; II 394, 437). დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშნები არა აქვს, მაგრამ მისი ამგვარად წაკითხვის სრული შესაძლებლობა არსებობს. ტყისთავი სიტყვა თურქულად სწორედ ასე უნდა დაიწეროს; რადგანაც: „ტ“ მკვეთრი გადმოცემა შესატყვისი მღვდრი ა (დ) თანხმოვნით, „ყ“ — შესაბამისი „ღ“ თანხმოვნით, ტყ — დღ ორ თანამოვანს შორის გაჩნდება თანხმოვანთა გამყარი „ი“ (ي) — დიდი(ის)თავი كوشتاو. მართალია, ვიდრე ამ პუნქტის შესახებ სათანადო მისაღია არ აღმოჩნდება, ეჭვი მაინც იქნება. მაგრამ ამჟამად მე მჯერა, რომ ამ სოფლების სახელია ტყისთავი (პატარა და დიდი). პატარა ტყისთავი „დავთრის“ დროს უკვე გაუკაცრიელებულია, ხოლო დიდ ტყისთავში 14 კომლი ირიცხება.

გარდა ამისა, არის აგრეთვე სოფელი. ვთქვათ, საეკლარე ტყისთავი, რომლის აღწერისას სპეციალური შენიშვნაა, რომ ეს გამოკალკევებულია დიდი და პატარა ტყისთავისაგანო. ეს ტყისთავი გაუკაცრიელებულია. ამ ტყისთავთან ნათქვამია, რომ ტყისთავები სოფ. ტეხათთან მდებარეობენ. ტეხათის მდებარეობა კი ცნობილია (იხ. ზემოთ სოფელი № 10). I-სა და II წიგნებში კითხვითი ნიშნები, ჩანს, უნდა მოიასნას.

37. სოფ. მახლავური (?) ჯიდალაურ (?) და კალაჯიკ სათესველებით — كاشان و كاشان (?) (I 402, 433; II 394, 424). დაწერილობას ნიშნები არა აქვს. ამდენად ამოკითხულობა უადრესად პირობითია და უკვე დაბეჭდილებში (I და II წიგნები) უკეთესია კითხვითი ნიშანი იყოს. ამ პუნქტზე ცნობები არა გვაქვს. სოფელში 14 კომლია. სოფელთან დასახლებულია ორი სათესველი: პირველის სახელის პირველ კ ასოს დიაკრიტიული ნიშანი უხის და ამიტომ ის იხსნება كاشان-ად, რაც ჯიდალაურ ან კიდალაური, ჯიდალაურ ან კიდალაურია. მეორე სახელს სრულებით არა აქვს განმარტავებელი ნიშანი, მაგრამ ეს თურქული სახელია — كاشان და მისი ამოკითხვა კალაჯიკ-ად (დიალექტური ყალაჯუხი) საუკუნობით მართებული უნდა იყოს.

38. სოფ. კანდრიდი — كاندريدي (I 402, 434; II 394, 425). დაწერილობას განმარტავებელი ნიშნები სრულებით არა აქვს. ამ სოფლის სახელს კანდრიდი-ად ამოკითხულობა საეკლარი და I-სა და II წიგნებში კითხვითი ნიშნით გვაქვს დაბეჭდილი. ჩვენ ახლა შევეცადეთ კიდევ დაევიწყებოდით ამ დაწერილობას და გაირკვა, რომ უფრო სწორი იქნება ამ მონახულობის ასეთი გააზრება: كاندريدي, რაც, უეჭველია, იკითხება კანდრიდი-ად (პირველი კ ასო გამოხატავს მღვდრ „ვ“ თანხმოვანს, რითაც ჩვეულებრივ

ქართული მკვეთრი „კ“ ბგერაა გადმოცემული: ქანდრიდის ვარიანტი, რომელიც ზემოდან წერტილით კ-დ იკითხება; შენს სიამოვნოს ხელის ტაპაური ა (დ) და რ (რ) ასოები და ბოლოს ცალკე ც და კ). მართლაც მსხვილმასშტაბიან რუკებზე (ხუთვერსიანი და სხვ.) ეწელები არტაანის სახარეთ-დასავლეთით ტიკაშენის ნასოფლართან ჩატეხენი (Чатухени) (Чатухени) Капурди ამიტომ „დავთრის“ ამ დაწერილობით სწორედ ამ პუნქტის სახელი უნდა იყოს გადმოცემული. XIX საუკუნეში შედგენილ რუკებზე ეს პუნქტი უკვე ნასოფლარადაა აღნიშნული. „დავთრის“ დროს კი საკმაოდ დიდი სოფელია, რომელშიც 34 კომლია აღრიცხულია და რომელსაც უწოდებენ 11 000 ახჩა.

39. სოფ. ტამალი — كاشان (I 402, 435; II 394, 426). პატარა ცხრიკომლიანი სოფელია. არტაანის მზვარის რაიონის მიდამოებში რუკებზე ასეთი სოფელი აღნიშნული არ არის. არტაანის ჩრდილოეთ და ტყარაონებში კი ტამალის სახელწოდებით ოთხი სოფელია: პატარა ტამალი (იხ. ქვემოთ ჩრდილოეთის რაიონი, № 31), დიდი ტამალი (იხ. ქვემოთ ტყარაონი, № 34), ქვემო ტამალი (იხ. იქვე, № 87) და პატარა ტამალი (იქვე, № 100). ჩანს, ამ რაიონის სოფ. ტამალი შემდეგში დაზარალებულია, რომ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია.

40. სოფ. პატარა ტეხათი (იხ. ზემოთ სოფ. № 10 — ზემო ტეხათთან).

41. სოფ. كاشان ქინძოტამალთან (I 402, 435; II 394, 426). როგორც II წიგნის 426-ე გვერდზეა შენიშნული, ამ სახელის დაწერილობა „სიამა“ ოდნავ განსხვავებულია: იქ كاشان ა წერია (დენანი, გვ. 378; № 40). ასეთ შემთხვევაში ერთ-ერთი შესაძლებელი ვარიანტი ამ სახელია აქნება — ეურუ-ლაური, თუ „ძირითადი ტექსტის“ დაწერილობიდან გამოვიღო — ეურულარი, ამ სოფელში მოსახლეობა ნიშნები არ არის (არც ისაა შენიშნული, რომ „ცარიელია რეცხვა-საგან“). ამ ნასოფლარის მდებარეობის დასაუფლებად ვიტება ქინძოტამალის მიდამოებში უნდა წარმოიპოვოს.

42. სოფ. დადაგული — كاشان (I 402, 436; II 394, 427). რუკულ რუკებზე და გამოკეცებში „Чатухени“; გვხვდება Чатухени-იქ. შედგარის არტაანის დასავლეთით დაახლოებით 11 კილომეტრზე. „დავთრის“ დროს დადაგული საკმაოდ დიდი, 45 კომლიანი სოფელია; 1878 წელს კი მასში 24 კომლი ირიცხება.

43. სოფ. დიდი თოროსხევი (იხ. ზემოთ სოფ. № 21. პატარა თოროსხევი).

44. სოფ. შუა თოროსხევი (იხ. ზემოთ სოფ. № 21. პატარა თოროსხევი).

1 იხ. ხელნაწერი-დენანი, გვ. 412.
2 Сандри, 46: Сандри, 110.
3 სენი, გვ. 415, ს. 12, გვ. 81r.
4 Сандри, 46.
5 სენი, გვ. 415 ს. 12, გვ. 81r.

16. სოფ. ქვემო ჯინქრობი (იხ. ზემოთ სოფ. № 15—ზემო ჯინქრობი),
 17. მამული (ჩიფთლიქი)—აქარის მონმონრანის აჰმედ ფაშასი ზემო-
 ხსენებულ სოფელში (I 403, 453; II 395, 452). აქარის მონმონრანს
 აჰმედ ფაშას ჰქონია სოფ. ქვემო ჯინქრობში მამული (ჩიფთლიქი), რომელიც
 ცალკე საგადასახადო ერთეულადაა აღწერილი. მას შეწერილი აქვს 1 000 ახჩა.

18. სოფ. ანუზირვანი—انوشان (I 403, 463; II 395, 453). I და
 II წიგნების დაბეჭდვის შემდეგ საარქივო მასალაში შეენიშნე ამ ზონისათვის
 დასახელებული ბუნქტი Анушрван-ი³. გემეუტანლად შეგვიძლია უკვე ეს
 დაწერილობა انوشان—ანუშირვანი-ად ამოვიკითხოთ (ეს დიაკრიტული
 ნიშანი აქვს, რ—რ თანხმოვანი ამოვარდნილია, შეიძლება როგორც კალმის
 შეცდომა). თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ამ სექტორში
 კიდევ გვაქვს ჩვენ სპარსული წარმოშობის გეოგრაფიული ნიშნულატურა
 (მაგალითად, აქვე ქვემოთ ქირმანი—№ 26, შირანი—№ 27), ამოკით-
 ხულობის სისწორე უფრო დანაჯერებელი იქნება. 1878 წელს ანუშირვანში
 4 კომლია მხოლოდ. მაშინ როდესაც „დაეთრის“ დროს მასში 14 კომლი
 ბინადრობს⁴.

19. სოფ. კოთისწყარო (ქ)—کوتهسار (I 403, 463; II 395, 453).
 კოთისწყაროდ შეიძლება წავთხულო იქნას ეს დაწერილობა. კ. თდიშარიან
 მიერ შედგენილ სიაში სწორედ ამ ჯინქრობებთან და საბუღარებთან იხსენ-
 იება სოფ. კოთისწყარო (№ 100) და თრამბილებში კრდევ წერია, თით-
 ქოს, ამ სოფლის ახალი სახელია ვლადიშიროვკა. აღვიღებდებარეობა ამ
 სოფლის მაინც უცნობია ჩვენთვის; არც ერთ რუკაზე ასეთი სახელის სოფელი
 არ ჩანს. სოფ. კოთისწყარო (კოთისწყარო?) ძალიან დიდი სოფელია, რომელ-
 შიც მნ კომლია აღრიცხული. სოფლიდან შემოსავალი 25 385 ახჩას უდრის.
 ამ სოფლის ლოკალიზებისას მხედველობაში უნდა მივიღოთ სოფელთა ის წრე,
 რომელშიც იგი მოქცეულია აღწერილობაში.

20. მამული (ჩიფთლიქი) მასან ცაბიდნის ძისა და უღურლუ ცაბი-
 დნის ძისა შემოსხენებულ სოფელში. მასასადამე, სოფ. კოთისწყაროში (II
 ცალკე აღრიცხვაზეა იყვანილი ჩიფთლიქი ორა მოქალიქისა. ამ მამულზე ბი
 ნადრობს 5 კომლი. ჩიფთლიქსე შეწერილია 1 000 ახჩა.

21. სოფ. პეტრეპავლე — پترسپاول — სათესველით—السپاول (I 403, 455
 II 395, 455). სოფ. პეტრეპავლე აღნიშნულია რუკაზე «Карты Кав-
 кав-су, Адчаре и Гурни в 1873 году»⁵. არქივის მასალებში იხსენიება
 Петра-Павла⁶. იგი მდებარეობს არტაანის სამხრეთ-დასავლეთით სოფ. კომ-

¹ ბირმანის სატყვე იბილეთ IV წიგნში.
² ჩიფთლიქი, იხ. იქვე.
³ სცოა, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v (Анушрван-ში ა კალმის შეცდომა).
⁴ იქვე.
⁵ ეს რუკა დართული აქვს დ. ბაქრაძის წიგნს—Археологическое путешествие по
 Гурни и Адчаре. Петербург, 1878.
⁶ სცოა, ფ. 415, ს. 12, გვ. 80v.

ქის ახლო⁷. სოფელმა ასეთი სახელწოდება, ილბით, პეტრე და პავლე საბუ-
 ლობის ეკლესიისგან მიიღო (ასეთი ეკლესიები კი ამ მხარეში არაერთი
 „და აღაშენა ციხესა მას შინა ეკლესია მოკაქულა პეტრისა და პავლისა“
 „დაეთრის“ დროს სოფ. პეტრეპავლეში II კომლი, 1878 წელს კი—მე-
 წერილს აქვს 10 500 ახჩა გადასახადი. სოფელიან დასახელებული სოფელი
 შეიძლება ჩაითთარი იყოს (წმრ. „სოფ. მასაოი“, აქვე ტყე-მასა-
 გვ. 538).

22. სოფ. ნადარბაზი (ქ)—نادرآباد (I 403, 460; II 395, 455). ამ
 დაწერილობას ნიშნები არ უზის, მაგრამ ასეთი შესაძლებელია გამოდგინ-
 ლი და ეს ასოები ძლიერ მაკდუნდებელი იმისთვის, რომ განვიკითხოთ
 ნადარბაზ-ად იქნეს წაკითხული. ამ სოფლის შესახებ აღნიშნულია
 მასალა არა გვაქვს. საკმაოდ მოზრდილი სოფელია, რომელიც ახლახან
 25 კომლი და აწერია 7 500 ახჩა.

23. სოფ. გოგაშენი—گوشین (I 403, 467; II 395, 454). ასეთი
 ხელობა სწორი უნდა იყოს. ასეთი სახელწოდების სოფელი ჩვენ ვერ
 გვაქვს ჯავახეთში (ახალქალაქის რაიონი). რომელიც სოფელის სათავეს
 თარშიც⁸ იხსენიება⁹. გოგაშენი 21 კომლიან სოფელია, რომელიც უნდა
 ლი აქვს 6 000 ახჩა.

24. სოფ. სეფისხევი—سيفسخی (I 403, 467; II 395, 457). დაწერ-
 ლობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს და კარგად იკითხება ამ სოფლის შესა-
 ხებაც ცნობა არა გვაქვს. 19 კომლიან სოფელია 7 000 ახჩა შემოსავლი-
 ხებაც ცნობა არა გვაქვს. 19 კომლიან სოფელია 7 000 ახჩა შემოსავლი-

25. სოფ. პატარა ბურდოსანი—پترسپاول (I 403, 460; II 395,
 457). ბიბლელ ასოს დიაკრიტული ნიშნები არ აქვს. პეტრე და პავლე
 სანია იქიდან ჩანს, რომ ერთ-ერთ მსხვილმანძობთან რუკაზე (97) ცნობი-
 ბეტრს აღნიშნულია აღნიშნულია სოფ. სახელის სამხრეთ-დასავლეთით
 დიდი ბურდოსანიც, და ბურდოსანიც ასეთი არის, იღონე ეს აღნიშნუ-
 ლია არა ამ (ჩრდილის) ნაპირში. არაფერ ტყე-მასაოვი (იხ. მასაოვი-
 ნაპირს სოფ. 82). პატარა ბურდოსანი 10 კომლია, რომელიც 12 500 ახჩა
 აქვს შეწერილი.

26. სოფ. ქირმანი—کرم (I 403, 468; II 395, 478). ეს სოფელი
 ყველა ხუთველისან რუკაზე აღნიშნულია სოფ. სახელის სამხრეთ-დასავლეთით
 თით. არტაანიდან ქირმანი 6 კმ-ის მანძილზე. 1878 წელს კომლია
 4 კომლია აღრიცხული. 1880 წელს 12 385¹⁰, სოფ. აღნიშნული უნდა

¹ იხ. თანდაბოთელ რუკაზე.
² სტუბატ დავითის ძის კომლია ტოპონიმის შესახებ უნდა იხსენიებოდეს.
 ექ. თავადაშვილი, თბილისი, 1949, გვ. 82.
³ სცოა, ფ. 415, ს. 12, გვ. 80v.
⁴ იხ. დედანი, გვ. 442.
⁵ საქ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფა, გვ. 19.
⁶ დაეთარი, II, გვ. 243.
⁷ Сивок, 46.   ⁸ სცოა, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v. Сив. 17-111.

ქირმანში მოსახლეობა სრულდებით არ არის. ამ სოფელში აღწერილია საყურე მიწები და ჩაირები. მისგან შემოსავალი განსაზღვრულია 8 499 ახნით.

27. სოფ. შირაზი — شیراز (I 404, 469; II 395, 458). ამ დაწერილობის პირველსა და უკანასკნელ ასოს განმასხვავებელი ნიშნები აქვს, მეორე ასოს კი არა. მეორე ასო ც ვივარაუდებ და შირაზად წავეიკითხე. ახლა ეს წაკითხვა უკვე ემყარება არ იწვევს, რადგანაც ირანელი წარმოშობის გეოგრაფიული სახელები ჩვენ, როგორც დავიანათი, შირაზის გარდა სხვაც ვერც (იხ. ზემოთ სოფ. № 18 — ანუშარვანი და სოფ. 26 — ქირმანი), ადვოტარის დროს ამ სოფელში 7 კომლია. შეიძლება კომლი შესაძლებელია. 1878 წელს შირაზში მხოლოდ 1 კომლი ირიცხება.

28. სოფ. შირაზი. სოფ. ქვემო ჯინჯრობთან (I 404, 469; II 395, 458). აქ დიარკიტული ნიშნები მთლიანად დასმულია. პატარა ქვემო შირაზი შეიძლება შირაზი იყოს. ამოკითხვა არ ხერხდება. ეს სოფელი არსად არაა მოხსენებული. ამ სოფელში, რომელიც ნაჩვენებია ქვემო ჯინჯრობთან მდებარედ, მოსახლეობა არ არის. მასში აღწერილია მინულები, მიწები, ჩაირები და სხვ. სოფლიდან შემოსავალია 3 000 ახნა.

29. სოფ. პატარა გურჯიბეგი, მეორე სახელი გურჯიბეგი (იხ. ზემოთ სოფ. № 10 — ქვემო გურჯიბეგი).

30. სოფ. სერო პეტრეპავლესა და გოგაშენს შუა (I 404, 469; II 395, 459). ამ სოფლის სახელის ამოსაყიოსავად მასალა არ მოგვეპოვება. მისი ადგილმდებარეობა მითითებულია პეტრეპავლესა და გოგაშენს შუა. ამათგან პეტრეპავლეს მდებარეობა ვიცით (იხ. ზემოთ სოფ. № 21). ადვოტარის დროს სოფელი უკვე გაუქმებულია. აწერია 2 000 ახნა გადასახადი.

31. სოფ. პატარა ტამალი, სოფ. მეორე ტამალიან — کاتک (I 404, 469; II 394, 459). ლაპარაკია პატარა ტამალზე და აგრეთვე იმაზე, რომ ეს პატარა ტამალი მდებარეობს მეორე ტამალთან. მეორე ტამალი კი ამ ჩრდილის ნაწილში არ არის. ერთი ტამალი აღრიცხულია აქ (პატარას) სანჯივის მხარის ნაწილში (სოფ. № 39, II 426), მაგრამ თბილისი მდებარეობაც გაუკვლეველია (საერთოდ კი დისაშვებია რამ არის, რომ, ვთქვათ, პატარა ტამალი ერთ რაიონს ეკუთვნოდეს და დიდი ტამალი მეორეს). პატარას შესაძლო ტერაიონში, როგორც დავიანათი, ტამალი სანჯი: დიდი, ქვემო და პატარა (№№ 34, 87, 100). ჩვენი აქაური პატარა ტამალი უკვე გაუქმებულია; აწერია 1 000 ახნა.

32. სოფ. ასა — მეორე სახელი იორგიბეგი სოფ. ზემო ქაბრასოთან — کاتک (I 404, 470; II 395, 459). ამ სოფელს ორი სახელი

1 დედანი, გვ. 444.
2 სოფ. გ. 115, II 814.
3 I-ისა და II ზონში (გვ. 469, 458) შეყვანილია حوت-ია დაბეჭდილი.
4 I ზონის 404-ე გვერდზე ამ სოფლის სახელიდან შეცდომით کات წერია ნაცვლად کات.

ჭკონია. ერთი (პირველი) ჯერჯერობით არ იკითხება, მეორე სახელი ოთქოს იორგიბეგი უნდა იყოს (შდრ. ზემოთ სოფ. № 10, 29 — გურჯიბეგი) უკაცრიელი სოფელია, იძლევა 5 500 ახნა შემოსავლს.

33. სოფ. კა (?) სოფ. სადგომთან (?) (I 404, 470; II 395, 459). სოფლის სახელი არ იკითხება. მისი მდებარეობა მითითებულია სოფ. სადგომთან (?). ხოლო ამ უკანასკნელისა — ცნობილ სოფ. კომთან (იხ. ზემოთ სოფ. № 3). უკაცრიელი სოფელია 4 000 ახნა შემოსავლით.

34. სოფ. სადგომი (?) სოფ. კომთან — کات (I 404, 470; II 395, 459). ვფიქრობ, სოფლის სახელი მინე სწორედ უნდა იყოს ამოკლებული. მისი ადგილმდებარეობა სოფელ კომთანია მოთხოვნილი, საფლამში 6 კომლია აღრიცხული. სოფელს შეეწერილი აქვს 6 459 ახნა.

35. სათესველი სერ-ის იალაღი — سرت (I 404, 470; II 395, 460). სათესველის სახელი ამოუცნობავად ითვება. სათესველს შეეწერილი აქვს 100 ახნა.

36. იალაღი აკფუნარი ზემო საბუღართან — کات (I 404, 470; II 395, 460). იალაღის სახელია აკფუნარი — იურქ Akpunar — იხ. 'ილარი', ქიურა 'წყარო') — ბეთრი წყარო. შეიძლება ამ იალაღს ქართულად აკფუნარი წყარო ერქვა და თურქებმა თარგმნეს, იალაღს შეეწერილი აქვს 200 ახნა. ეს იალაღი ნაწილებია რუკებზე ცნობილ სოფ. საბუღართან (იხ. ზემოთ № 14).

სოფ. მგლინავის, ამ ფრიად საინტერესო ისტორიული პუნქტის ადგილ-
მდებარეობა, როგორც ეს აკად. ივ. ჯავახიშვილმა კარგა ხანია აღნიშნა,
ჯერ კიდევ გარკვეული არ არის. არც ჩვეულებრივსა და არც სპეციალური
დანიშნულების რუკებზე პუნქტი მგლინავი აღნიშნული არ არის. ჯერ
ხნობით ჩვენს ხელთ არის მხოლოდ „გურჯისტანის ვილნავეთის დიდი დაე-
თარი“, რომლის ზოგიერთი მონაცემი საშუალებას გვაძლევს დადასტურდეს
ჩვენი გემატიანეების (სუმბატ დავითის ძისა და ჯამთაბაძე-წერლის) ეს საყუ-
რადღებო ცნობა სოფ. მგლინავზე და გარკვეულ იქნეს მისი (სოფ. მგლინავის)
ადგილმდებარეობა მიახლოებით მაინც. მგლინავ ნასოფლარის ძიება დღეს
უნდა წარიმართოს იმ სოფელთა მიდამოებში, რომელთა გარემოცვაში და-
სახლებულია სოფ. მგლინავი (ორჩოკი, დუდუნა, გუგუზა, ური და სხვა
პუნქტები).

ჩვენთვის ამჟამად საკვებით უწყველია, რომ არტაანის აღნიშნული რაი-
ონისათვის ეს „მგლინავი“ მოხაზულობით სწორედ სოფელ „მგლინავი“ს
სახელია გადმოცემული.

ჩვენ ვიცით, რომ ქართული სახელები, რომელთაც თავიდან მოუ-
ღიო „მ“-ერთი ან ორი თანხმოვანი, თურქულში კარგავენ თავიდან „მ“-ს.
სიტყვის თავში დარჩენილი ორი თანხმოვანი (გლ) თურქის წარმოთქმაში
უსათუოდ ჩაირთავს ვიწრო ხმოვან „ი“-ს (რაც ამ შემთხვევაში გრაფიკულად
გამოხატული არ არის). ბოლოკიდური „ი“ წესის მიხედვით აგრეთვე ჩაი-
ვარდება. მაშასადამე, თურქის წარმოთქმაში „მგლინავი“ მოგვეცნა „გლი-
ნავ“-ს. რაც, ბუნებრივია, კ, ქ, ს, | და უ ასოებით უნდა ყოფილიყო გად-
მოცემული ეს სახით. მგლინავში „დავთრის“ დროს 27 კომლი ყოფილა.
შეწერილი აქვს 26 000 ახჩა.

3. სოფ. დუდუნა (მგურგული ტყე სათესველით ...مغدا
داو كرا (I 404, 472; II 395, 462). მდებარეობს არტაანის ჩრდილო
აღმოსავლეთით (მსხვილმასშტაბიანი რუკები), არტაანის დაახლოებით 17
ვერსის მანძილზე. „დავთრის“ დროს დუდუნა დიდი სოფელია; მასში
აღრიცხულია 69 კომლი. სოფ. დუდუნისაგან შემოსავალი 22 600 ახჩა. სა-
კვირეულია პირაპირ, რომ შემდეგში ეს სოფელი ისე დაინიშნა, რომ მასში
1878 წელს ნაჩვენებია 6 კომლი, ხოლო 1889 წ.—4². სათესველის სახელ
„მრგვალი ტყე“ (←მგურგული ტყე), ვეიქრობ კარგადაა ამოკითხული.

4. მამული (ჩიფთალიქი) რამაზანის, დეუდისა და ხუნიალის მფლო-
ბელობაში შემოსხნებულ სოფელში (მდებარე) (I 404, 474; II 395, 463).
შემოსხნებულ სოფ. დუდუნაში ცალკე გამოყოფილია ჩიფთალიქად წოდებულ
მამული, რომელზედაც სახლობს 5 კომლი და რომელსაც ცალკე შეწერილი
აქვს 1 000 ახჩა.

5. სოფ. გულაბერთი—گولابرت (I 404, 474; II 395, 463). სოფელი
ჩიან და სხვა რუკებზე და აგრეთვე სტატისტიკურ კრებულებში წარმოდგენილია

¹ Саврак, 46.

² სცია, გვ. 415, ს. 12, გვ. 82r; Свод, 110, 111.

წერია¹. ექ. თაყაიშვილი ამ პუნქტს წარმოადგენს. მდებარეობს
არტაანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 15 ვერსზე. „დავთრის“ გულაბერთი 34
კომლია. 1878 წ. მასში 24 კომლია, ხოლო 1889 წელს—87¹.

6. სოფ. ველი—و (I 404, 475; II 395, 464). ექ. თაყაიშვილის ცნო-
ბით, სოფ. ველი მდებარეობს ერუშეთიდან 10 ვერსს მანძილზე სამხრეთის
მიმართულებით, მტკვრის მარცხენა მხარეზე. მასივე აზრით, ველი (—სწო-
რი, ვაკე ადგილი) ეწოდა ამ სოფელს იმიტომ, რომ არტაანის ეს სოფ-
სწორია. ველთან ყოფილა პირველხარისხიანი ციხე, რომელიც ქაჯისციხესა
და მგელციხესთან ერთად დიდ როლს თამაშობდა საქმე-სამთავროს ისტო-
რიისში. ველის ციხე სოფლის დასავლეთითაა. მტკვრის მარცხენა და კულო-
ვან ნაპირზე². ველი საბოლოოდ დაიპყრო ოსმალებმა 1578 წლის 9, VIII-ს³,
არსებობს ცნობა იმის შესახებ, რომ „რუსთაბის დროს [რეულისმება ვერხალ
პასკევიჩის მიერ ახალციხის აღება. ს. ჯ.] ველის სოფელიდან მთელი ქ-
თოლოცე ველელები გარდმოსახლდნენ ახალქალაქის მხრეში, და დაახლოებდნენ
სოფლებში კარდიკანს, ბავრას, ხულგუმოს და სხვ.“ ამასვე ადასტურებს
ილ. ფრონელი ადგილზე მიღებული ცნობების მიხედვით: „ქართულ-კათო-
ლიკთა რაოდენობის ცნობა გადმოგვცა მამა ლისარგ გომილიშვილმა, ახალ-
ციხისა და ახალქალაქის მხარეში არიან კიდევ კათოლიკენი, ზოგი ტომით
სომხები, ზოგი კიდევ ქართველი ჩამოშავლობისა. უკანასკნელთა (ველელებ-
მა) არც სომხური იციან, არც ქართული, ლაპარაკობენ ოსმალურად. იგინი
გადმოსახლდნენ ს. ველიდან, არდავანის ოლქიდან. სოფელში ხულგუმო,
ტურქები, კულიკამი და კარტიკამი ამ ველელებითაა დასახლებული“ (სოფ-
ლებს ხულგუმო, კულიკამი, კარტიკამი იხ. აქვე, გვ. 219, 220, 234).

ველი საისტორიო ლიტერატურაში საქმიად ცნობილი სოფელია:
„გურგაქ შემოგუშეყო და ველი მოგუშეა“. აქაჯისციხე ველი და თეონი
ციხე წაგუართუსა ურუმთა“⁴. 1578 წელს ჩილდირიში მომხდარ დიდ და

¹ Саврак, 44; Свод, 110.

² МАК, XII, 79.

³ Саврак, 44.

⁴ სცია, გვ. 415, ს. 12, გვ. 82r; Свод, 110, 111.

⁵ МАК, XII, გვ. VIII, 70, 71, 1900 წ. ამ რუკაზე ველი სოფელია და მისი მდებარეობა აქვე (იხ. Топ. проект—СМОНИЦ, 28, გვ. 201, 202, 21).

⁶ Е. Г. Гамакшани. Исторический очерк Грузии, Тиф. 1900, СМОМЦ, 28, თბილისი, 1900, გვ. 201.

⁷ ი. ს. ნაპიერის მოგონებანი თურქეთში წამოწმებული ცნობების კვლევისას, მოტარებისა და ტყვეებით ვაჭრობის შესახებ, 3. აქლქაძის კრებული, თბილისი, 1908, გვ. 21.

⁸ ილ. ფრონელი, დიდებული მსხვერპლ აქ 31 (უბრალოდ) ამ სოფელის მდებარეობის შესახებ აწერს: 05 описъ мѣстности, гдѣ имѣются католіци, 1906, азиатическо-русскаго музея, თბილისი სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VI, 1906, გვ. 116.

⁹ სამი ისტორიული ქრონიკა, რომელთაგან პირველია ექ. თაყაიშვილის მიერ თბილისი, 1892, გვ. 93, 98; შტრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენის ისტორია IV, 16-22.

ძველი არტაჰან ფორმით, ჰურიც ძველი, ახლანდელი თვალსაზრისით ერთგვარი „პემეტი“ ფორმაა. კერძოდ ამ ამონაწერიდან ირკვევა, რომ ჰურს რქმეგია ადრე ქაჯთა ქალაქი, იშვამად ჰური და ეს (ჰური) ყოფილა ოდესღაც არტანის ნაქალაქევი, ე. ი., შეიძლება ასე გავიგოთ, ეს ჰური ადრე მთავარი ქალაქი იყო არტანისა („დავთრის“ დროს, ზეგალითად, არტანის ქალაქია ფარაკანი). ყოველ შემთხვევაში შესასწავლია საქიანის არტანის ნაქალაქევი ერქვა თუ არა ქაჯთა ქალაქი და ჰური. უფიქრობ, რომ ნაქალაქევი და ჰური (= აწინდელი ური) ორი სხვადასხვა პუნქტია ყველაგანვე. ამასთანავე ერთად უნდა აღინიშნოს, რომ პროფ. ექ. თაყაიშვილმა მართებულად უარყო ვახუშტის მცდარი აზრი იმის შესახებ, რომ წუნდას (იხ.) თითქოს ური (ჰური) ერქვა¹.

სოფ. ური ყველა მსხვილმასშტაბიან რუკაზე აღნიშნულია, პროფ. ექ. თაყაიშვილი თვითონ პრასანდებოდა ამ სოფელში, ის წერს: *Церковь Ури или Ур находится на высоком берегу р. Курь, выше Велы, в северо-востоку от Ардана, недалеко от станицы Годаверды и составляет родовое имение Шериф-бега Адхарского. Старинная церковь этой деревни ...церков теперь в развалинах*. მეორე შემთხვევაში ექ. თაყაიშვილი შერამბეგის ქართულ გვარს ასახელებს და ამბობს, რომ ეს სოფ. ური აჭარულ ბეგებს—ხიმშიაშვილებს ეკუთვნისო. აქვე ექ. თაყაიშვილს სეამს ასეთ საკითხს: ამ ზონაში მდებარე სოფელთა სახელები ური და ურთა ხომ არ შეიძლება დაუკავშირდეს ვანის წარუგრათა ურართუსო².

„დავთრის“ დროის ური დიდი სოფელია, 66 კომლი მისახლეობით, რომელზედაც შეწერილია 15 000 ახჩა, 1878 წ. — 13, ხოლო 1889 წელს კი ურში მხოლოდ 11 კომლია³; ურთან აღწერილი 2 სათესველის სახელები (II, გვ. 466 და 467) ამოუკითხავად რჩება. მეორე სათესველის სახელი ასეთი მოხაზულობისაა—*ჟაჟ*.

10. სოფ. ფიკლობი კიხილ-ჩახომტეკი (?) სათესველით—*ფიკლი* (I 404, 478; II 395, 468). დიდ რუკებზე ყველგან აღნიშნულია ვარდოსნის სახარეთ-აღმოსავლეთით ნიკიანი-ი (სოფ რუკაზე, შეცდომით, ნიკიანი). ფიკლობი არტანისაგან ჩრდილოეთით 20 ვერსის მანძილზე ყოფილა⁴. „დავთრის“ ფიკლობისათვის აღრიცხულია 33 კომლი, რომელიც იძლევა 9 999 ახჩას. 1878 წ. ფიკლობში 20 კომლია, 1889 წელს კი—42 კომლი⁵. ფიკლობის ზემოაღნიშნული სათესველი კიხილ-ჩახომტეკი (?) სოფლად ანსენიება ქვემოთ. № 85-ით უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ სოფლის ნაწილი ფიკლობის სათესველი ყოფილა. I წიგნში 478-ე და II წიგნის 468-ე გვერდზე ამ სათესველის სახელი *كخامدا*—ჩახომტეკი(?)ად უნდა შესწორდეს.

¹ MAK, XII, გვ. 59.
² იქვე, გვ. 79, 59.
³ იქვე, გვ. VIII.
⁴ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r; Свод, გვ. 110, 111.
⁵ Список, 48.
⁶ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r; Свод, 112, 113.

11. სოფ. *حاجو* (I 404, 479; II 395, 468) 16 კომლიანი სოფელია 11 000 ახჩა შემოსავლით. სახელი ვერჯერობით ვერ ამოუკითხეთ.

12. სოფ. ორუშეთი—*اوروش* (I 404, 480; II 395, 469). უდავოდ ხანია ვე. თაყაიშვილმა აღნიშნა, რომ ერუშეთის სახელი ადრე საქართველოში ცნობილი იყო მთელი მხარე. რაზედღე დასაყუებით ისაზღვრებოდა არსიანის ქედით, ხოლო აღმოსავლეთით იმეუ ქუთაის გამოქობებისა. ერუშეთის ეპისკოპოსი იწოდებოდა ერუშეთელ (ერუშეთის მიწისმფლობელი). ამ მხარეს საქართველოს სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციების მოშლის შემდეგ ერუშეთის სახელი ურთა მთლიან ერუშეთისწყალზე მდებარე სოფ. ერუშეთს. უდავოდ ვნის ზეგულენით ერუშეთის სახელწოდება ორუშეთად შეცვალა. ამასვე რაზედ მახვილწინაშეობიან რუკებზე და აგრეთვე ოფიციალურ სტატისტიკურ კრებულში თითქმის ყველგან *Ордуша*-ია პროფ. ექ. თაყაიშვილს უარყო ურთობულად ცნობა ვახუშტისა იმის შესახებ, რომ ნაქალაქევი სოფ. ური კომლი, მწყემსი ერუშეთისა და არტანისა...⁶

სოფ. ერუშეთი არტანიდან ჩრდილოეთით 33 ვერსის მანძილზე ყოფილა⁷. „დავთრის“ დროის ერუშეთში 28 კომლია, 1878 წელს—8, ხოლო 1889 წელს—10 კომლი⁸.

13. სოფ. ახალშენი *ახალი* (I 404, 480; II 395, 469) რუკებზე, ჩვეულებრივად „ს გამოგარდნით, *Ахал-ша* შედარბოსს ერუშეთს ჩრდილოეთით და მაჩუეთის სამხრეთით. „დავთრის“ ახალშენი საქიანო ვილ სოფელია; მასში აღრიცხულია 46 კომლი 7 000 ახჩა გადასახადით. სოფელს მიწერილი აქვს ჩაირი *اوروش*, რომლის ზუსტად ამოუკითხა არ შეუძლია.

14. სოფ. იშაგომი (?) *Ишагом* სათესველით—*Ишагом* (I 404, 481; II 395, 470). დედანში (გვ. 456) *Ишагом* დიაკონტული ნიშანი აქვს და ამოუკითხულობა თითქოს სწორია. მაგრამ ვერჯერობით არ ამოიწვე მასლა, რომ ეს დადასტურებულიყო. დიდ სოფელია—28 კომლიანი და 13 000 ახჩა შემოსავლის გამლები. სათესველის სახელი ამოუკითხავია.

15. სოფ. ზემო ბორჯი ფაღაღობი (?) სათესველით—*ზემო ბორჯი* (?) *ბაჯი* (I 404, 483; II 395, 471). 53. სოფ. ქვემო ბორჯი—*ქვემო ბორჯი* (I 405, 501, II 396, 489). ამრიგად, ამ ნაშთები ორი სოფელია ამ სახელ-

¹ MAK, XII, გვ. 69; Л. Вакра:м, Кавказ в древние исторические государства, II.
² სამცხე-საათაბაგოს მღუღღლ-მთავრის: АИГА. 61. ავ. უდავოდ, ქართული ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 55; II. Марты, Г. Мюллер. Жизнь св. Григория Хоразандского... გვ. 86.
³ ექ. თაყაიშვილი, MAK, XII, გვ. VIII, 69.
⁴ Список, 48; Свод, 112 (ვარიანტად Ермуш-თე უდავოდ, მღუღღლ-მთავრის: АИГА. 61. ავ. უდავოდ, ქართული ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 55; II. Марты, Г. Мюллер. Жизнь св. Григория Хоразандского... გვ. 86.
⁵ ვახუშტი, 132; ექ. თაყაიშვილი, MAK, XII, 53-69.
⁶ Список, 48.
⁷ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v; Свод, 112, 113.

წოდებით: ზემო და ქვემო. რუსულ რუკებზე და სტატისტიკურ კრებულებში ყველგან ეს სახელი რატომღაც Дерг-ადაა აღნუსხული¹. მდებარეობს ნაქალაქევის აღმოსავლეთით და ხოშურეთის ჩრდილოეთით (რუკებზე და სხვაგანაც ყველგან ერთი ბორქია აღნიშნული). „დავთრის“ მიხედვით ზემო ბორქში 27 კომლია, ქვემო ბორქში—10. 1878 წელს ერთ ბორქში 17, ხოლო 1889 წელს აგრეთვე ერთ ბორქში 22 კომლია აღრიცხული². მინაწერის მიხედვით (II, გვ. 472) სოფ. ზემო ბორქის მცხოვრებთა მფლობელობაშია მთლიან მოთილი—او كاتيل (სიტყვის მეორე ნახევრის ამოკითხულობა რამდენიმედ მანც ექვს იწვევს³).

16. სოფ. სამაბეგვი **سامباغ** სათესველით—**سامباغ** (I 404, 482; II 395, 472). სოფლისაგან რუკებზე ზუსტად გარკვეულია ამ სოფლის ადგილმდებარეობა. იქ P. A. Самандიკი აღნიშნულია ნაქალაქევის ჩრდილოეთით ნასრულ-ლორ-ფუშულეთთან. XIX საუკუნეში ეს სოფელი უკვე უკაცრიელ სოფლადაა (P. A.) ნაჩვენები. „დავთრის“ დროს კი სოფ. სამაბეგვი აღრიცხულია 27 კომლი, რომელიც იხდის 12 000 ახჩას. სამაბეგვს მიწებილი სათესველის სახელი არ იკითხება.

17. სოფ. ქომქი—**كوم** (I 404, 484; II 395, 473). II წიგნში ამ სახელთან კითხვითი ნიშანი უნდა მიიხსნას. დაწერილობა კარგად იკითხება და ამის დასადასტურებლად ხუთვერსიან რუკაზე (და სხვაზედაც) სოფ. გეჯაა და ერუშეთს შუა, გეჯის რამდენიმედ ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს სოფ. Кот-ი (გვხვდება Кот-იც), რაც მე ქართულად ქომქად იქვეს გაიხრებული („დავთრის“ შუაში „მ“ თანხმოვანია; რადგანაც „კ“ მკვეთრი თუტქულში „გ“ს გამომხატველი ქასოთი გადმოიცემა, შესაძლებელია ამ სოფლის სახელწოდება კომქად გამოითქმოდა). „დავთრის“ ქომქში 13 კომლია, რომელიც 7 000 ახჩას იხდის. 1878 წელს ამ სოფელში 3 კომლია აღრიცხული⁵.

18. სოფ. გეჯი—**جگ** (I 404, 485; II 395, 473). რუკებზე ყველგან ნაქალაქევისა და ქომქს შუა აღნუსხულია სოფ. Гег-ი⁶, რაც სავსებით შეესაბამება „დავთრისეულ“ **جگ** დაწერილობას. ერთ-ერთ ქართულ რუკაზე, რომელიც ამჟამად ხელთ არა მაქვს, ამ სოფლის სახელი ჰეჯად ყოფილა ნაჩვენები. გეჯის მდებარეობა არტაანიდან ჩრდილოეთით 27 ვერსითაა განსაზღვრული⁷. გეჯში „დავთრის“ დროს 24 კომლია, 1878 წ.—6, ხოლო 1889 წელს მასში 13 კომლი ირიცხება⁸.

¹ Список, 44; Свод, 112; სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v, ხუთვერსიანი და სხვ. რუკები.
² სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v, Свод, 112, 113.
³ იხ. დედანი, გვ. 458.
⁴ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82v.
⁵ იქვე.
⁶ Свод-ში (გვ. 112) ამ სოფლის სახელად Гег ვარიანტიცაა დასახელებული.
⁷ Список, 44.
⁸ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r; Свод, 112, 113.

19. სოფ. მერიენი—**مری** (I 404, 485; II 395, 474). მერიენი მერიენის თურქული ფორმაა. ამ სოფელში იქნებოდა მარიამის (მარიამ ღვთისმშობელთან) დაკავშირებული ეკლესია. ერთდროსან რუკაზე აღნიშნულია Мериам. გვხვდება მეტათეზისიანი მეორე ფორმა—**მერიამ**. მეორეში (მარიამში) „დავთრის“ დროს ყოფილა 19 კომლი, რომელიც იხდის 12 000 ახჩას გადასახადს. 1878 წელს ამ სოფელში 7 კომლია ნაჩვენები¹.

20. სოფ. დიდი ქვემო ფუშულეთი—**دو کومل** (I 404, 486; II 395, 475), 42. ზემო ფუშულეთი—**دو کومل** (I 404, 492; II 396, 481). ორი ფუშულეთია: ქვემო და ზემო. ქვემო ფუშულეთის აქ დართული აქვს კითხე მსაჯულთა კლდე, კლდე პატარა „ზემო ფუშულეთი“ არ არის. მარტო, პატარა (დედანი, გვ. 463) უფრო თითქოს **دو کومل** (სუშულეთი) დაწერილობა გვხვდება. მეთორევერ (დედანი, გვ. 467) უდავოდ **دو کومل** (საქალაქი) წერია. ხოთვერსიან რუკაზე ნაქალაქევის ჩრდილოეთით მსოფლის სახელი აღნიშნულია P. A. Душхуаети და, რა თქმა უნდა, ერთი ფუშულეთი სოფლის ნაზღვილი სახელი სწორედ ეს ფუშულეთი უნდა იყოს და არა, აღნიშნული სახელი რუკებზელი ფუშულეთი (ქართულში ეს კომლიანი ზეშულეთია). XIX საუკუნეში (ყოველ შემთხვევაში სამხედრო რუკების გადასახადის) ფუშულეთები უკვე ნასოფლარია. ქვემო ფუშულეთი „დავთრის“ დროს 19 კომლია (7 000 ახჩა გადასახადი). ზემო ფუშულეთი მერიენთანაა წაწერილი, რომ ის მაჰმუდ ჩაქის მფლობელობაშია, აგრეთვე 19 კომლია; ესეც 3 440 ახჩას იხდის. ქვემო ფუშულეთის რომ აქვს მიწებილი სიტყვები **دو کومل**—საინტერესოა, მაგონს გვეხატო.

21. სოფ. ქვემო **دو کومل**—**دو کومل** (I 404, 490; II 395, 473), 34. სოფ. ზემო **دو کومل**—**دو کومل** (I 405, 500; II 396, 481) ამ სახელით იხი სოფელი ყოფილა—ქვემო და ზემო. სოფლის სახელის ამოხსენებელ გეჯა-რობით მასალა არ ჩანს. პირველი ხუთკომლიანი სოფელი (12 000 ახჩა გადასახადით), მეორე—32 კომლიანი (15 000 ახჩა გადასახადით).

22. სოფ. ქვემო ნაქალაქევი—**دو کومل** (I 404, 487; II 395, 475), 47. სოფ. ზემო ნაქალაქევი—**دو کومل** (I 404, 495; II 396, 484). ვახუშტის მიხედვით „სამღერეთის დასავლით, ნაქალაქევი, სადაც იყო ქალაქი; და აწ არს დაბა“². ნაქალაქევის მფლობელი ყოფილა ქართული

¹ სცია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r.
² როგორც „დავთრის“ II წიგნშია შენიშნული (გვ. 473), ქვემო სამაბეგვი იხილეთ. ი. ი. I 404 და II 395 (დედანი, გვ. 379) № 23 ნაქალაქევი სოფ. დიდი ქვემო ფუშულეთი წერია „ზემო ფუშულეთი“. სამაგეროდ „ტეხუტში“ რომ 16 კომლია უნდა იყოს ფუშულეთი“ გვაქვს „სიაში“ სათანადო ადგილას (I 404, II 396, № 42) ქვემო ფუშულეთი აღწერილი. ვფიქრობ ეს კალმის შეცდომა უნდა იყოს.
³ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 132. არტაანის ნაქალაქევი რომ უნდა იყოს მიხედვით „ვერქვა ქაჯთა ქალაქი, რომელსა ჰქონი“ (გვ. 533, 534, № 9. ტორია, II, 56) იხ. აქვე, გვ. 533, 534, № 9.

39. სოფ. ქვემო წურმანი (იხ. ზემოთ სოფ. № 38—ზემო წურმანი).
40. სოფ. ეკლესია — كلیا (I 404, 492; II 396, 481). უკაცრიელი სოფელია, რომელსაც აწერია 2 000 ახია. სახელის პირველი ნაწილი გაუგებარია. შეიძლება ეს იყოს ხუთვერსიან რუკაზე P. Д. А. -დ აღნიშნული პუნქტი. ჯერ სოფელი იყო, შემდეგ ნასოფლარად რომ იქცა და ეკლესია დარჩა, შეერთდა აღის ეკლესიას. Танешаи-თან ახლოსაა რუკაზე.

41. სოფ. შუა წურმანი (იხ. ზემოთ სოფ. № 38—ზემო წურმანი).

42. ზემო ფუშხულეთი (იხ. ზემოთ სოფ. № 20—დიდი ქვემო ფუშხულეთი).

43. სოფ. ყანდურეთი — قانداق სოფ. ზემო ფუშხულეთთან (I 493; II 482)¹. I წიგნის გამოცემის დროისათვის ეს სახელწოდება უკვე აღმოიკითხავს; I წიგნში დაბეჭდილია قانداق-ი, რაც კანდურეთს ან, უფრო მოსალოდნელია, ყანდურეთს უდრის. ეს ის პუნქტია, რომელიც ხუთვერსიან და სხვა რუკებზე ნასოფლარადაა აღნიშნული P. Д. Кандирети-ს სახით. „დავთარში“ ამ სოფელზე ნათქვამია, რომ ის ზემო ფუშხულეთთან (ახლო) არის² და Пунхулет-სთან რუკებზე სწორედ P. Д. Кандирети-ი აღნიშნული. რადგანაც „დავთარის“ قانداق-ი სანდოდ ჩაწერილი სახელია, ამიტომ ვფიქრობ, Кандирети გადაწერის პროცესში შეგრყენილი Кандацети კანდურეთი უნდა იყოს. კანდურეთი გაუკაცრიელებულია, იხდის 2 000 ახიას.

44. სოფ. დიდი ტიკანი — كچا (I 404, 493; II 395, 482), 45. სოფ. პატარა ტიკანი — كچا (I 404, 494; II 396, 483). დიდი და პატარა ტიკანი ორივე აღნიშნულია ხუთვერსიან და სხვა მსხვილმასშტაბიან რუკებზე და სტატისტიკურ კრებულებში როგორც Тикан-Верхний და Тикан-Нижний, აგრეთვე იხსენებიან Большой და Малый Тикан³. ამრიგად, „დავთარის“ დიდ და პატარა ტიკანს შესაბამება ჩვენი დროის ზემო და ქვემო ტიკანი. ტიკანის სახელწოდების სოფლები მდებარეობენ სოფ. Кяркяи-ის აღმოსავლეთით და ორალაზის (Оралаз) ჩრდილო-დასავლეთით, არტიანიდან 21 (ზემო) და 19 (ქვემო) ვერსის მანძილზე⁴. დიდი ტიკანი „დავთარის“ დროს 53 კომლიანი სოფელია, ხოლო პატარა ტიკანი კი—12 კომლიანი. 1878 და 1889 წლებში შესაბამისად ზემო (დიდი) ტიკანში 12 და 30 კომლია, ხოლო ქვემოში—11 და 28⁵.

45. სოფ. პატარა ტიკანი (იხ. ზემოთ სოფ. № 44—დიდი ტიკანი).

46. სოფ. ორბუხა — اوربوخا სათესველით— (I 404, 495; II 396, 483). დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშნები აქვს და ამოკითხულობა

¹ ეს სოფელი „სიაში“ (I გვ. 404 და II გვ. 396) გამოჩენილია, რაც ჩვენ შენიშნული გვაქვს II წიგნის 396-ე გვერდზე. ამ მიზეზით აქედან მოკიდებული ტიკანის ნუსხაკით ერთი ნომრით მეტია.

² ზემო ფუშხულეთი იხ. ზემოთ № 42.

³ რუკები; Список, 50; Свод, 112; სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r.

⁴ Список, 50.

⁵ სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r; Свод, 112, 113.

სწორია. ასეთი სახელის ნასოფლარი—P. Д. (ზემო) ხუთვერსიან რუკაზე სოფ. ხანახის ახლო, სოფ. ორბუხის 19 კომლია დრიცხული; მას შეწერილი აქვს 5 000 ახია ვადსაზე. სოფლის აღწერაში სათესველის სახელი ვერ ამოვიკითხეთ.

47. სოფ. ზემო ნაქალაქევი (იხ. ზემოთ სოფ. № 22—ქვემო ნაქალაქევი).

48. სოფ. სასხარა სათესველებით — ساسخارا (I 404, 496; II 396, 484). მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ვხვდებით სოფ. დილობსა და Кяркяи-ს შუა, ქვემო ტიკანის დასავლეთით აღნიშნული სოფ. Сасхара (Сосхара შეცდომაა). არტიანიდან სამხრეთით 30 კომლია, სასხარა საქმოდ მოზრდილი სოფელია; მასში აღნიშნულია 30 კომლი, 1889 წელს კი სასხარაში ირიცხება 48 მოსახლე⁶. სასხარისა და აღნიშნული სოფლებებისა და იალადის—Кя-ის სახელი ამოკითხავენ რუკა.

49. სოფ. ვაჯარი — وچار (I 404, 497; II 395, 483). უნდა ვუთხროთ, რომ ხუთვერსიან რუკაზე სოფ. ტიკან და Кяркяი-თან ახლო აღნიშნული P. Д. Ваджара სწორედ ეს ჩვენი ვაჯარი სოფელია. უფრო ადრეულ ბოლოკიდურში „ა“ გამოტოვა (როგორც, ვთქვით, შეცდომა სოფელია თურქულში), ხოლო თავკიდური „ვ“ შემდეგში სხვადასხვა ენის წყალობით „ბ“ თანხმოვანში უნდა იყოს გადასული. ამრიგად, ქართული სახელი ამ სოფლისა, შესაძლებელია, ვაჯარა იყო. სოფელი საქმოდ დიდი მასა 20 კომლია; მასში 11 500 ახია უდის.

50. სოფ. შუა ხანაკი — وسط خانق (I 404, 497; II 396, 483), 51. სოფ. პატარა ხანაკი — خانق كوچا (I 404, 498; II 396, 483), 52. სოფ. ზემო ხანაკი წმინდ(ა)ელი და კოტანო სათესველი — ساسخارا (I 405, 499; II 396, 487). ამრიგად, „დავთარში“ ხანაკის სახელით სამი სოფელია—შუა, პატარა და ზემო ხანაკი. XIX სულის რუსულ რუკებზე, აგრეთვე სტატისტიკურ კრებულებში ვხვდებით სოფ. Ханак-ი გვაქვს, ოღონდ ეს ხანახები ასე ეწოდებოდათ ვადსაზე—Верхний, Нижний и Средний Ханак⁷. ასე ვამოდის, რომ ადრეულ რუკებში ხანაკი—შემდეგდროინდელი ქვემო ხანაკი რუკებზე აღნიშნულია როგორც თითქმის ყველგან Ханак-ი (სოფ. რუკაზე, მაგალითად, სოფ. რუსეთის სპეცრუკაზე⁸, Ханак-იც არის—Верхний Ханак და Ханак-ი—Нижний и Средний Ханак). ეს იმის ნიშანია, რომ უფროდ ქართულში ამ სახელით ვე ხანახი უნდა ყოფილიყო. ჩვენ ზემოთ არა ერთ სოფელში ვხვდებით იმისი, რომ ნასესხები სიტყვის არათავკიდური „ბ“ უფროდ კანონიერად სათანადო ხმულს გვაძლევდა; მაგალითად, ქ. პატარა-ხანაკი და შუა ხანაკი.

¹ Список, 50.

² Свод, 112, 113.

³ რუკები ხუთვერსიანი და სხვ.; Список, 50; Свод, 112, სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r (ამ საბუთის Орта Ханак=Средний Ханак).

35. დავთარი, III

რუკებზე შუა და ქვემო ხანახი სოფ. ფიკლობის რამდენიმედ აღმოსავლეთი-საქენაა, ხოლო ზემო ხანახი—ფიკლობის ჩრდილოეთით. არტაანიდან მანძილი ზემო ხანახამდე 28 ვერსია, ქვემო ხანახამდე—24 და შუა ხანახამდე კი 25 ვერსი¹. „დავთრის“ შუა ხანახი 30 კომლიანი სოფელია და იხდის 9 000 ახჩას, პატარა ხანახი 37 კომლიანია და იხდის 8 000 ახჩას, ხოლო ზემო ხანახში 30 კომლია და აძლევს ხაზინას შემოსავალს 10 500 ახჩას რაოდენობით. 1887 წლის სტატისტიკური ცნობების მიხედვით კი ზემო ხანახში უკვე 14 კომლია, შუა ხანახში 29, ხოლო ქვემო ხანახში 49 კომლი. 1878 წელს ამ სოფლებში შესაბამისად 7, 14 და 17 კომლი². სოფ. ზემო ხანახს შიწერილი წმინდაელია და კოტანეთ სათესველების სახელები სწორად უნდა იყოს ამოკითხული.

51. სოფ. პატარა ხანაკი (იხ. ზემოთ სოფ. № 50—შუა ხანაკი).

52. მამული (ჩიფთლიქი) მუსტაფა ქაჯა-ის მფლობელობაში. ეს მამული ზემოხსენებულ სოფ. პატარა ხანახში მდებარეობს და მის ფიარგლებშია. მაგრამ მუსტაფას ეს მამული ცალკეა აღრიცხული და ხაზინას აძლევს შემოსავალს 335 ახჩას რაოდენობით. ამ მამულზე ბინადრობს ორი კომლი.

53. სოფ. ზემო ხანაკი (იხ. ზემოთ სოფ. № 50—შუა ხანაკი).

54. სოფ. ზემო ხანაკი (იხ. ზემოთ სოფ. № 21—ქვემო ხანაკი).

55. სოფ. ქვემო ბორჯი (იხ. ზემოთ სოფ. № 15—ზემო ბორჯი).

56. სოფ. ხაროსმანი ქაჯას სათესველით — خاوسمان (I 405, 501; II 396, 489), 57. სოფ. დიდი ხაროსმანი — خاوسمان بزرگ (I 405, 502; II 396, 489). სპეცრუკაზე [99] დუდუნასთან ახლო აღნიშნულია პუნქტი Харосман, რაც უთუოდ „დავთრის“ „ხაროსმანსა და დიდ ხაროსმანს უდრის. ხაროსმანში 14 კომლია და იხდის 5 000 ახჩას, ხოლო დიდ ხაროსმანში 4 კომლია, რომელზეც შეწერილია 11 500 ახჩა. ხაროსმანთან დასახლებული ქაჯას სათესველის სახელი არ იკითხება.

57. სოფ. დიდი ხაროსმანი (იხ. ზემოთ სოფ. № 56—ხაროსმანი).

58. სოფ. აღჯაყალა — აღჯაყალა (I 405, 502; II 396, 490). თურქული Ağcakale ნიშნავს თეთრ ციხეს. შეიძლება ესეც ქართულიდანაა წათარგმნი ისევე, როგორც ჩილდირის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაპირას მდებარე ძველი ქართული ციხე-სიმაგრე თეთრი ციხე სახელი თარგმნეს თურქებმა და აღჯაყალა დააკანონეს ამ ციხის სახელად (იხ. აღჯაყალა). იმავე სპეცრუკაზე [99], რომელზედაც ხაროსმანია აღნიშნული, ნაჩვენებია აგრეთვე პუნქტი Ахджакала. ეს აღჯაყალა „დავთრის“ დროს უკვე გაუცარიელებულია. იხდის 8 499 ახჩას.

59. სოფ. დიდი ლალვანა — خاوانا بزرگ (I 405, 502; II 396, 490).

98. სათესველი პატარა ლალვანა — خاوانا كوچك (I 405, 514; II 397, 501). ორი ლალვანაა, ერთი—დიდი ლალვანა სოფელია, მეორე პატარა

¹ Список, 50.

² Свод, 112, 113; სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v.

ლალვანა—სათესველი. დიდი ლალვანა ათკომლიანი სოფელია. შეწერილი აქვს 5 000 ახჩა. პატარა ლალვანა (შეიძლება ოდესღაც სოფელი) სათესველია აღმოსავლი; იხდის 1 280 ახჩას. მათი ადგილმდებარეობა უცნობია.

60. სოფ. ალიოსმანი — اوسمان (I 405, 502; II 396, 490). ეს სოფელი, ამ სოფლის სახელს ცნობილ ზუსტობით სახელბრუნს—اوسمان და ასევე—თან კავშირი არ უნდა ჰქონდეთ. ეს იტიდანაც ჩანს, რომ اوسمان არ არის წერია. اوسمان (არ არის სოსალიძენელი, რომ სოფელს ასევე ორთოგრაფიით დაწეროს ზუსტობით სახელბრუნს). შეიძლება ამ გაიზარებულ რომელიმე ქართული, ვთქვათ ვლიას უმან—ელიას უმან სახელი. სოფ. ალიოსმანი გაუცარიელებულია; უხდის ხაზინას 4 500 ახჩას. სოფლის ადგილმდებარეობაზე, ისევე როგორც სხვა რაიმე ცნობა ამ პუნქტის შესახებ წინ უცრუჯობით არა გვაქვს.

61. სოფ. ორეზაქი — خاوانا (I 405, 502; II 396, 490). 17 კომლიანი სოფელია, რომელსაც 3 500 ახჩა აქვს შეწერილი. დაწერილობა კარგად იკითხება: ორეზაქი ან, უფრო სწორი უნდა იყოს, ორეზაქი; ამითი—ამ რუკებზე და ლიტერატურაში არაფერი არ არის. სპეცრუკაზე სოფ. ქვემო ტაქანსა და ურს (=ჰური) შუა აღნიშნულია სოფელი Orman-ი (ურის სოფელი) ეთითა და ქვემო ტიკნის სამხრეთით). შესაძლებელია „დავთრის“ ზემო-ნელმა გადაწერის დროს შეცდომა დაუშვა და ორეზაქის ან ორეზაქის ნაცვლად ორეზაქი დაწერა. თუ ასეთ შეცდომას ადგილი ჰქონდა (და ამას ჩვენ ასეთ შემთხვევაში სრულებით ვერ გამოვჩვენებთ), მაშინ ჩვენ ორეზაქის ან ორეზაქის ადგილმდებარეობაც გამოვკვლავებდით. Orman-ი გვაქვს ჩვენ არა მარტო რუკებზე, ოფიციალურ სტატისტიკურ კრებულშიც Orman-ია² და ზოგან კიდევ ორი ორეზაქი—Orman ჩანს და Orman მასში (გარიანტი Orman)³.

62. სოფ. ხოსოსანი — خاوسان და ხოსოსანა ჩიბოლოვანი — خاوسان و خاوسان (I 405, 503; II 396, 491). ასობა მოხაზულობა ნათელია, მაგრამ გააზრება ძნელი. ერთი ჩიბოს სახელი თიქოს მანდის ქალაქი. სოფელს აწერია 3 499 ახჩა, იგი უცარიელია, თუმცა ეს ვარაუდია, მიღებული წესის საწინააღმდეგოდ, აღნიშნული ახჩა.

63. სოფ. ქარქათვალი (?) მეორე ქარქათვალივით — خاوانا (I 405, 503; II 396, 491). დაწერილობა კარგად იხილება. შეიძლება ქარქათვალი თურქული წარმოქმნით ქარქათვალი იყოს. ვეფხისტყაოსნის მართალი, თუ ამ ქარქათვალის ან ქარქათვალის იდენტურობის მოვიხდენთ ხუთვერსიან (და სხვა) რუკაზე ზემო ტიკნის დასახლებული და სოფ. სასხარასთან ახლო აღნიშნულ Kapan-ის პუნქტთან. Kapan-

¹ მეორეული რუსეთის სპეცრუკა.

² Список, 48.

³ Свод, 112, 113.

მაგრამ აქვე ქვემოთ 104 ნომრით აღწერილია სოფელი, რომლის სახელიც ზუსტად ასეთი მოხაზულობისაა და დიაკრიტიული ნიშნებიც აქვს¹. ამის მიხედვით აქაც იგივე ნიშნები დავსვი და ეს სახელიც პირობითი ონჯორბენად წავიკითხე. თუმცა საკითხი ისმის, თუ ორივე ეს დაწერილობა ერთ და იმავე სახელს გადმოსცემს, ხომ უნდა ჰქონდეს ამ სახელებს დართული განმასხვავებელი სიტყვები (ზემო, ქვემო, დიდი, პატარა და სხვ.). ამიტომ შეიძლება ორთავე სახელების დაწერილობის ზუსტი მსგავსების და მოუხედავად № 74-ითა და № 104-ით აღნიშნული პუნქტები სხვადასხვა იყოს. ამ სოფელში 15 კომლია. აწერია 9 000 ახმა.

75. სოფ. კიზილ-ქილისა — كيزيل قلا (I 405, 507; II 396, 495). ქართულად Kızıl Kilisa 'წითელ ეკლესიას' ნიშნავს. ამ სოფელს ქართულად წითელი ეკლესია ერქმეოდა და თურქებმა ეს სახელი, ალბათ, თარგმნეს (ყოველ შემთხვევაში ეკლესია თურქების აწინებული არ იქნება). სოფ. სორსის რამდენიმედ სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღნიშნულია წითელი ეკლესია (იხ. თანდართული რუკა). მართალია, კიზილ-ქილისა // წითელი ეკლესია ამავე რაიონში ჩვენ კიდევ გვაქვს (იხ. ქვემოთ № 118, II წ. გვ. 503), მაგრამ ის კიზილ-ქილისა ნაჩვენებია სოფ. ორჩოკთან და ამდენად ის სხვაა, ხოლო ეს კიზილ-ქილისა სოფ. სორსთანაა. უკაცრიელი სოფელია, რომელიც გადასახადის სახით 4 000 ახმა შემოსავალს იძლევა.

76. სოფ. კარგსოფელი (?) — کارگسوق (?) (I 405, 507; II 396, 495). ეს დაწერილობა ისე კარგადაა გამოყვანილი, რომ შეიძლება კითხვითი ნიშნები ორივეგან მოგხსნათ. საფუძველს იმისათვის, რომ ამ სოფელს შეიძლება კარგსოფელი რქმეოდა იძლევა შემდეგი ფაქტი: არტაანის ახლო ასახელებენ ხას-ქრაჟ პუნქტს, ხოლო ხასქრაჟი ზუსტი თარგმანია კარგი სოფელი²: თ. ხას-არაბ. خاص 'რჩეული', 'განსაკუთრებული', 'კარგი'. ქრაჟ // თურქ. key 'სოფელი'. მაშასადამე ქართული გეოგრაფ. სახელი კარგ(ი) სოფელი („დავთარში“ ასეა ეს სოფელი ფიქსირებული) თურქებმა თარგმნეს როგორც کارگسوق. შემდეგში ეს პუნქტი ალბათ ასეთი სახელით იყო ცნობილი. ნ. მარი არტაანის მიდამოებში ყოფნისას ასახელებს: При рива-тах на шоссе был открыт камень с грузинской надписью около Хас-кей³. ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ კ. ოდიშარია მის მიერ ჩამოწერილ გეოგრაფიულ პუნქტთა სიაში 110 ნომრით ასახელებს „ხასქეი“ს და ფრჩხილებში კიდევ მეორე სახელად წერს „კარგი-სოფელი“. ეს იმის ნიშანიცაა, რომ საერთოდ სოფლებს შეიძლება რქმეოდათ ასეთი სახელი. რუკებზე ერთგან აღნიშნულია ხასქრაჟ = Хаскей, მაგრამ ეს არტაანის ტყე-რაიონში კი არაა, მზვარის რაიონშია. ამიტომ ამაჟამად ჩვენ არ შეგვიძლია ამ სოფლის ლოკალიზაციის შესახებ რამე ვთქვათ. ეს კი ვიცით, რომ არტაანიდან მზვარის Хаскей სოფლამდე 24 ვერსია⁴.

¹ იხ. დედანი, გვ. 489, № 104. ² Н. Марр, Г. Мерчул, Жизнь св. Григория Хандатийского... Дневник, 1. ³ Список, 52.

„დავთარის“ კარგსოფელში აღრიცხულია 14 კომლი (კომლის ნიშნები სახელებია: ბატატა, ჭამაროზ, ჯაყანა, სოჯა (შეიძლება სოჯა), სულა, გრიგოლ, გიორგი, ბადურა, ლალა, გიორგი, ლაშქარა, ჯარულა, ბატატა და ელია). შეწერილი აქვს სოფელს 8 000 ახმა.

77. სოფ. ქარაშუთი (?), მეორე სახელი ქართულად სოფ. სველითურთ — كيرساين (I 405, 508; II 396, 495). ვთქვამ, რომ ქარაშუთი ცნობილი უნდა იყოს ამოკითხული და მისი მეორე სახელიც — ქირფაშენი. ორთავე დაწერილობაშიც მისი დიაკრიტიული ნიშანი აქვს და ეს უკვე გადამწყვეტი ნიშნელობისაა. შესაძლებელია რუკებზე ტამალის სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღნიშნული პუნქტი Karayashen-ი, ზოგან კიდევ Karayashen-ი, რომელიც ამ სოფლის მეორე სახელია. აქვე Karayashen-ად იხსენიება ის სტატისტიკურ კრებულებში⁵. რაც შეეხება ამ სოფლის პირველ სახელს — ქარაშუთს, ამას ჩვენ რუკებზე ან სხვაგან ვერ მოგვხვდებით. შესაძლებელია ჩვენი დროისათვის ამ სოფელს დამკვიდრებული ჰქონდა მეორე სახელი. ქირფაშენი არტაანიდან 25 ვერსის მანძილზე ნაქ-ნები⁶. ქარაშუთში ან ქირფაშენში „დავთარის“ სახელით 3 კომლია აღრიცხული, ხოლო 1889 წელს მასში 27 მოსახლეა⁷. სოფლის დამკვიდრებული სათესველის სახელი ამოუკითხავად რჩება.

78. სოფ. კონდურელი (?) — کوندورلی (I 405, 508; II 396, 495). ვთქვამ, ამ პუნქტის გაიგივება შესაძლებელია რუკებზე Karayashen-ად აღნიშნულ სოფელთან. ხუთვერსიან (და სხვა) რუკებზე ეს სოფელი ნაჩვენებია ტყე-არტაანის ნაპირს დასავლეთ სივრცეში სოფ. Karayashen-ის ახლო, არტაანიდან 23 ვერსის მანძილზე⁸. Karayashen და Karayashen-ი აქვს სტატისტიკურ კრებულებშიც⁹. ამდენად უნდა დავუშვათ, რომ ამ სოფლის ადგილსავე სახელი კონდურელი იყო (کوندورلی), ხოლო შემდეგში იგი გაიგივებულა მაგრამ 1878 წ. — 3, ხოლო 1889 წელს მასში აღრიცხულია 3 მოსახლე¹⁰. კონდურელი იძლევა შემოსავალს 2 500 ახმის რაოდენობით.

79. სოფ. ოქროქოთანი — کجروختان (I 405, 508; II 396, 495). სოფ. ოქროქოთანი რუკებზე აღნიშნული არ არის და მის ადგილზე მხოლოდ ბაზე ჩვენ ვიცით მხოლოდ ექ. თაყაიშვილის ცნობიდან (ლაპარაკია ერუშეთის ეკლესიაზე, შემდეგ ნაქალაქებზე): В Напшахском старинном иерихон отпавило

¹ დავთარის II წიგნის ბეჭდვის დროს ეს სახელი ამოკითხული არ იყო და აღნიშნულია დიაკრიტიული ნიშნების გარეშე და შეცდომითაც (ბოლო სიტყვა უნდა იყოს, II. 495).
² Список, 46; Свод, 112.
³ Список, 46.
⁴ Свод, 112, 113.
⁵ აქ, შეიძლება, შეცდომით ამ სოფლის სახელიც კონდურელიც იქნებოდა.
⁶ Список, 46.
⁷ იქვე; Свод, 112; სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82.
⁸ სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82; Список, 112, 113.

различными, так же как и в местности Окро-Котане, недалеко от Накалакеви¹. ოქროქოთანე ნაქალაქევეთან ახლო ყოფილა. რადგანაც ექ. თაყაიშვილი ძლიერ ზოგადად ამბობს в местности Окро-Котане, მე მგონია, ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ოქროქოთანე უკვე ნასოფლარი ყოფილა. „დავთრის“ დროის ოქროქოთანე დიდი სოფელია; მასში აღრიცხულია 52 კომლი 6 000 ახჩა შემოსავლით.

80. სოფ. პატარა ვარდოსანი (იხ. ზემოთ სოფ. № 7—დიდი ვარდოსანი).

81. სოფ. ზარაბუქი სოფ. ტყემლობთან *كرداس* სათესველით—*كرباس* (I 405, 510; II 396, 497). ზარაბუქის ადგილი რუკების მიხედვით სავსებით ნათელია: იგი მდებარეობს სოფ. ხამაშთან (იხ. ზემოთ № 68) ძალიან ახლო, მისგან ჩრდილოეთით (იხ. ხუთვერსიანი და სხვ. რუკა). მე რაღაცა მგონია, რომ ზარაბუქი (Зарабуки), რომელიც ახაშნისა და მაჩუტის აღმოსავლეთ მხარეზე არის, ტერიტორიულად არც უნდა ეკუთვნოდეს არტაანის ტყე-რაიონს. იგი თითქოს უფრო მგელციხის რაიონის ტერიტორიაზეა. აკად. ექ. თაყაიშვილი ზარაბუქს მგელციხის რაიონის პუნქტებთან ახსენებს: В описываемом мною районе, на левом берегу Куры, между селами Котаси, Ампуром, Картанакевом и Зарабуком некоторые древние памятники остались мною не посещенными². ამის შემდეგ აქვე ისევ ახსენებს ზარაბუქის ხეობას. „დავთრის“ ზარაბუქში 11 მოსახლეა; აწერია 10 603 ახჩა. 1878 წ. ზარაბუქში 8 კომლი ირიცხება³. სოფელთან დასახლებული სათესველის სახელი არ იკითხება.

82. სოფ. დიდი ბურდოსანი—*بورداسان* (I 405, 511; II 396, 498). უპირველესად ყოვლისა, ერთი შესწორება. მცდარია უთუოდ ამ სოფელთან დაკავშირებით II წიგნის 396-ე გვერდზე შენიშვნაში გამოთქმული მოსახერხება: „თუმცა პირველი ორი ასოს მოხაზულობა ამის ვარდოსანად წაკითხვის საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ ეს შეცდომას უნდა მივწეროს და 79-ე (სოფელი) რომ პატარა ვარდოსანია, ეს დიდი ვარდოსანი უნდა იყოს“. ჯერ ერთი, ამ ნაპიჯეში დიდი ვარდოსანიც არის (№ 7) და პატარა ვარდოსანიც (№ 80) და ამ მხრივ მას ეს დიდი *بورداسان* სრულებით არ სჭირდება. მეორე, *بورداسان*-ის ვარდოსანად წაკითხვა ნაინც შეუძლებელია (სად *و* ასოები და სად *و* მოხაზულობა). მესამე, არტაანის სახჯაყის ჩრდილის ნაპიჯეში 25 ნომრით ფიქსირებულია სოფ. პატარა ბურდოსანი⁴, ხოლო მისი წყვილეულია სწორედ ეს ჩვენი დიდი *بورداسان*-ი.

¹ МАК, XII, გვ. VIII.

² МАК XII, გვ. 64.

³ სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 81v.

⁴ დავთრის II წიგნში (გვ. 498) შეედომით *بورداسان*-ია დაბეჭდილი (*სიონში* კი ამ

აღნიშვნაში ვაგითაა, იხ. დეჰანი, გვ. 380 და 484).

⁵ იხ. ზემოთ, გვ. 525.

ქ. ი. დიდი ბურდოსანი, რომელიც ტერიტორიულად ტაბანისაშია მოქცეული. ზემოთ არტაანის ჩრდილის ნაპიჯეში № 25 სოფ. პატარა ბურდოსანის განხილვასთან დაკავშირებით ჩვენ გარკვეულ გვაქვს (დაახლოებით მაინც) ბურდოსანების ადგილმდებარეობა. ამიტომაც ამ სოფლის სახელი—დიდი ბურდოსანი ამოკითხულად უნდა ჩაითვალოს და სათანადო ადგილები უნდა შესწორდეს. დიდ ბურდოსანში 25 კომლი აღრიცხულია მისგან შემოსავალი განსაზღვრულია 10 250 ახჩით.

83. სოფ. ოჩკორა (?), მეორე სახელი *აკოჯა* სათესველით *აკოჯა*—*აკოჯა* (I 405, 511; II 396, 499). მსხვილმასშტაბიან რუკებზე (მაგ., ხუთვერსიანზე) სოფ. ტამალ(ებ)ის ჩრდილო-აღმოსავლეთითა და სოფ. ზენესის (მურუსის) ჩრდილო-დასავლეთით აღნუსხულია *Чокора* სოფელი, რომლის იდენტიფიცირება „დავთრის“ ოჩკორა სთან ან (მეორე სახელი) *აკოჯა* სთან სავსებით შესაძლებელია. ამ სოფლის მეორე სახელის აღნიშნული ამოუკითხავი დაწერილობა *აკოჯა*-დ შეიძლება ვაგითავიანოთ და ოჩკორად წაკითხვით. ამრიგად გვაქვს სამი ვარიანტი ამ სახელისა: ოჩკორა, ოჩკორა და რუსულ რუკებზე დაცული *Чокора*. ყველა ესენი —ტერმინოლოგიურია. კემმარტი ქართული სახელი უნდა ყოფილიყო *ჩოკრა* (ან, ზოგიერთებში *ქკორა*); ოჩკორაში ჩკ თანხმოვნებით დაწყებულ სიტყვებში *ჭოკრა* ლისათვის ჩვეულებრივი პროთეტული „ი“ სმოყენი გვაქვს: *ჩიკორა* ში მას ხმოვანთა გამყარი „ი“ ჩკ თანხმოვანთა შუაშია ჩასმული, ხოლო ოჩკორა ში „ო“ აგრეთვე პროთეტული ხმოვანი უნდა იყოს. *Чокора* სიტყვისტილო კრებულშიც არის: ის მდებარეობს არტაანიდან 40 ვერსის მანძილზე, 1878 წელს ჩიკორა 11 კომლიანი სოფელია, ხოლო 1889 წელს მასში 28 კომლია. „დავთრის“ ოჩკორაში კი 7 მოსახლეა აღრიცხული. მისგან შემოსავალი განსაზღვრულია 3 000 ახჩით.

84. სოფ. ოკამი—*აკა* (I 405, 512; II 396, 499). ამ ნაპიჯეში ოკამის მდებარეობის შესახებ არავითარი ცნობა არა გვაქვს. შესაძლო ამ სახელის სოფელს გვაქვს ჩვენ „დავთრის“ სახელდით) ახალქალაქის ლეკი აქმის რაიონის ნაპიჯეში¹, კოლა'ს პროვინციაში² და შესაძლო ჩვენი ტყე-სახელთა რუკის სახელით სოფელი არის აგრეთვე კასპის რაიონში³. ჩვენი ოკამი უაღრესად შეწვრილი აქვს 1 000 ახჩა.

85. სოფ. *სარსა* (I 405, 512; II 396, 499). ზოგიერთი ეს ოკამის არტიკლის მასალებში სწორედ ამ ზონისათვის დასახლებული *Сарсан* ტერმინი, მისგან

¹ აგრეთვე: სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r.

² Савсоп, 52.

³ სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r. *Сарсан*, 113, 113.

⁴ დავთარი, II, გვ. 216.

⁵ მსხვილმასშტაბიან რუკებზე—*Ок*.

⁶ სავ. სსრ აღმ.-ტერიტ. დაყოფის რუკა.

⁷ სტია, ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r.

დაწერილობა ასე უნდა გააზრიანდეს—اسمار 'სამართე'. იმ დროს უკაცრიელაა, 1878 წ. მასში 3 კომლი ირიცხება, შეწერილი აქვს 2 000 ახჩა.

86. სოფ. კიზილ-ჩახომტეკი (?), მეორე ჩახომტეკთან (?) — كج كجدا (?) (I 405, 512; II 396, 499). ჩვენ ჩახომტეკის (?) სახელით ერთი სოფელი ზემოთ განვიხილეთ (იხ. სოფ. № 67), ამას ჰქვია კიზილ-ჩახომტეკი (?). ე. ი. წითელი ჩახომტეკი (?), რომ ეს სოფლები ერთმანეთთან დაკავშირებულია იქიდანაც ჩანს, რომ აქ შენიშნულია: ეს კიზილ ჩახომტეკი (?) მეორე ჩახომტეკთან (?), ე. ი. № 67 სოფელთან მდებარეობსო. წითელი ჩახომტეკი(?) უკვე გაუკაცრიელებულია; აწერია 3 000 ახჩა. ზემოთ № 10 სოფელ ფიკლომთან ეს კიზილ-ჩახომტეკი (?) სათესველად იხსენიება.

87. სოფ. ბენდენოხვარდი (?) სოფ. სო[რ]სთან — بن او و اردي (I 405, 512; II 396, 499). უცნაური გეოგრაფიული სახელია, თუ რა ბქა უნდა, ჩვენი წაიკთხვა სწორია. დედანში სახელის პირველ ნაწილს დიაკრიტიული ნიშნები აქვს და بن = ბენდენი სწორადაა ამოკითხული; შემდეგ او ასოებმა შეიძლება გადმოგვეცხოს او რაც = ოხ — დიალექტური, სალატირატურო او 'ისარი'; اردي 'მიადწია'. 'მივიდა' (შენა). ამრიგად, თარგმანი გამოდის 'ჩემგან-ისარი-მივიდა', რაც სოფლის სახელი არ უნდა ყოფილიყო. სიტყვის შუა او ელემენტი შეიძლება او-ი-ადაც წაიკითხოსო, ოღონდ ესეც უაზრობაა. საერთოდ აქ ზედნეტი კომენტარებისგან თავი უნდა შევიკავოთ, ვიდრე სხვა მასალა არ გაჩნდება, უკაცრიელი სოფელია; აწერია 2 000 ახჩა.

88. სოფ. ქვემო ტამალი (იხ. ზემოთ სოფ. № 34—დიდი ტამალის).

89. სოფ. ასკას (I 405, 512; II 397, 499). არ იკითხება, ნოსახლეობა ნაჩვენები არ არის. ამ სოფელში აღრიცხულია ცხერის გომი და მარცხენა უღზე და ამ გომზე შეწერილია 2 000 ახჩა გადასახადი.

90. სოფ. გულაბერთთან (I 405, 512; II 397, 500). დაწერილობის ამოსაკითხავად მასალა გერჯერობით არ არის. უკაცრიელი სოფელია; შეწერილი აქვს 1 000 ახჩა.

91. სოფ. ტყემლობი — تقيماوب (I 405, 512; II 397, 500). ამ დაწერილობას დიაკრიტიული ნიშნები არ უზის, მაგრამ თანამიმდევრობა ასოებისა რომლებიც კარგად ირჩევა, უმჯველს ხდის ტყემლობის წაკითხულობას მკვეთრები (ტყ) სათანადო რიგის მკვერებითაა (დღ) გადმოცემული. ხოლო ზედიზედ ორი თანხმოვანი დაშორებულია ერთმანეთს გრაფიკულად გამოხატული ც (=ი) ხმოვნით. ადგილმდებარეობა ტყემლობისა არ ვიცით. შეიძლება კომლიანი სოფელია, რომელსაც აწერია 1 500 ახჩა.

92. სოფ. صوسكو (?) (I 405, 513; II 397, 500). სახელი სოფლისა გერჯერობით ამოკითხული არაა. უკაცრიელი სოფელია; აწერია 3 000 ახჩა.

1 სტია. ფ. 415, ს. 12, გვ. 82r.

93. სოფ. ჩიხირეთი — چكرت (I 405, 513; II 397, 500). პირველი ასო განმასხვავებელი ნიშნითაა, წყლისუ არა. წყნე ზემოთ ჩანს, რომ ზემოთაა აღგვენიშნა, რომ სოფლის დაწერილობაა პირველი დანა (ქ) და ნუნის (ქ, აგრეთვე ت ასოს) მოხაზულობა საყვენიერესია ერთმანეთს; ორივე ასო გამოიხატება სტრიკონს ქვემოთ იმდენად სწორად, როგორც აქ ჩვენ შეიძლება გვეჩვენოს چكرت — იქიდანაც ჩიხირეთის დაწერილობა. რუკაზე (ხუთვერსიანი და სხვ.) ერთმანეთს და შემობრუნს ზედა ნიშნული პუნქტი Чихирети (ზოგან Чихирети, რომელიც, სე მონია, კავთარის) დაწერილობით უნდა იყოს გადმოცემული. სია და II წიგნში ეს ადგილი შესაბამისად უნდა შესწორდეს. ამ სოფელში 12 კომლია და აწერია 2 000 ახჩა.

94. სოფ. سوحو სოფ. საღმრ[თ]ისთან (I 405, 513; II 397, 501). ამ სოფლის სახელის ამოსაკითხავად მასალა არ გვაქვს. 12 კომლია სოფელი, რომელიც 3 500 ახჩას იხდის.

95. სოფ. მეორე ფიკლომი (იხ. ზემოთ სოფ. № 10—ფიკლომი).

96. სოფ. حماحور (?) (I 405, 514; II 397, 501) ეს ამოკითხული უკაცრიელი სოფელია, რომელიც გადასახადის სახით იქნა 2 000 ახჩა შესთავაზეს.

97. სოფ. حوحمري (I 405, 514; II 397, 501). არ იკითხება. უკაცრიელი სოფელია, შეწერილი აქვს 6 000 ახჩა.

98. სოფ. პატარა ლალვანი (იხ. ზემოთ სოფ. № 34—დიდი ლალვანი).

99. ჩიხირეთი უკანმოთილი (იხ. ზემოთ სოფ. № 70—უკანმოთილი).

100. სათესველი سوسو სოფ. პატარა ვარდოსთან (I 405, 514; II 397, 502). საერთოდ მოხაზულობით ძლიერ გავს სოფ. № 72-ის სახელს დაწერილობას—سوسو. მაგრამ სრული შეფერვა მასაც არაა. წიგნშიც იხსენიება სათესველს აწერია 1 000 ახჩა.

101. სოფ. პატარა ტამალი (იხ. ზემოთ სოფ. № 34—დიდი ტამალის).

102. სოფ. ყანიშლუ — قانشلو (I 405, 515; II 397, 503). ადგილმდებარეობა სოფლისა უცნობია. უკაცრიელი სოფელია, რომელიც აწერია 1 500 ახჩა.

103. სოფ. დიდი კალამეთი (?) სოფ. სორსთან — كجدا (?) (I 405, 515; II 397, 502). ასეთივე მოხაზულობისაა ზუსტად ზემოთ სოფ. № 37—სორსთან დასახლებული სოფელი პატარა კალამეთის სახელი (I 492, II 480). ამ სახელის უფროსი ნაწილი, აგრეთვე ისიც, რომ პატარა კალამეთი სოფ. სორსთან სოფ. სორსთან აგრეთვე ისიც, რომ პატარა კალამეთის ადგილმდებარეობა ნაჩვენებია სოფ. სორსთან დიდი კალამეთის ადგილმდებარეობა ნაჩვენებია სოფ. სორსთან ახლო. სორსის სათესველად აღწერილი პუნქტი უკანმოთილია.

1 იხ. დედანი, გვ. 466 (№ 37) და 488 (№ 103).

მატარა გულამეთ-ად, ხოლო სორსთან მდებარე სოფელი (უაქტიურად ნასოფლარი) კი დიდკალამეთ-ად. მართალია, ორთავე შემთხვევაში ამოკითხულობა საექვოა (კითხვითი ნიშანი უხის), მაგრამ ამავე დროს ფაქტია, რომ ეს ადგილები ერთი და იგივე სახელის მატარებელი ადგილებია და, რა თქმა უნდა, სახელები ერთნაირად უნდა იქნეს ამოკითხული. ვიდრე სხვა მასალა არ აღმოჩნდება, ძნელია კალამეთს მისცე უპირატესობა, თუ გულამეთს. მოხაზულობა مكالامეთ-ი კი ისედაც შეიძლება ამოკითხულ იქნეს და ასედაც. ეს სოფელი უკაცრიელია; შეწერილი აქვს 1 000 ახჩა გადასახადი.

104. სოფ. ონჯორბეგი (?) სოფ. ველთან—(?) سوجوربجي (I 405, 515; II 397, 502). დაწერილობას განმასხვავებელი ნიშნები აქვს, მაგრამ ამოკითხულობა მაინც საექვოა. ამ პუნქტის ადგილმდებარეობა დასახელებულია ცნობილ სოფ. ველთან (იხ. ზემოთ სოფ. № 6). შეიძლება ეს იყოს სოფელ ველის აღმოსავლეთით სოფ. სკარებთან რუკაზე აღნიშნული ნასოფლარი (P. D.). ჯერჯერობით ძნელია გარკვევა, თუ რა მიმართებაშია ზემოთ (№ 74) აგრეთვე ონჯორბეგად (?) აღწერილი პუნქტი ამ ონჯორბეგთან (?). ეს სოფელი უკაცრიელია; აწერია 2 000 ახჩა გადასახადი.

105. სოფ. შავციხე სოფ. როკეთთან (?)—شاهسيخه (I 405, 515; II 397, 502). დაწერილობა ნიშნებიანია და ამოკითხულობა სწორი უნდა იყოს. მდებარეობა ამ პუნქტისა გარკვეული არ არის ისევე, როგორც არ არის გარკვეული მდებარეობა სოფ. როკეთისა (?). უკაცრიელი სოფელია 500 ახჩა შემოსავლით.

106. სოფ. ხოვბახეთი (?)—خوباخته (?) (I 405, 515; II 397, 502). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები აქვს; ამოკითხულობა მაინც საექვოა სათანადო მასალის უქონლობის გამო. უკაცრიელი სოფელია. შეწერილი აქვს 1 000 ახჩა გადასახადი.

107. ბუდე შავარდნისა და ქორისა სოფ. სასხარასა (იხ.) და სორსში (იხ.). „ბუდე შავარდნისა და ქორისა“ შეძლებისდაგვარად განმარტებული იქნება IV წიგნში, ხოლო სასხარა და სორს სოფლები ზემოთაა განხილული (№№ 48, 37).

108. სათესველი სოფ. სასახალი (I 405, 515; II 397, 502). სათესველის სახელი გაურკვეველია. შეწერილი აქვს 300 ახჩა გადასახადი.

109. სოფ. დიდი გულანეთი სოფ. სორსთან (?)—بيوك گولانته (I 405, 515; II 397, 502). ამჟამად დედანზე² დაკვირვებამ სავსებით დამარწმუნა, რომ ამ სოფლის სახელის მეხუთე ასო მ (მიძი) კი არაა, ნ (ნუნი)ა. შაშასა-დამე, مكالامეთ-ი კი არა მكالامეთ-ია გულანეთ-ია ნამდვილი სახელი. ამასთანავე ერთად შესაძლებელი ხდება სოფ. გულანეთის ლოკალიზება: აუთვერსიან რუკაზე სწორედ სოფ. სორსისა და ენგიქრის ზონაში აღნიშნული

¹ იხ. ზემოთ. გვ. 549.

² დედანი, გვ. 380, № 108 და გვ. 489, № 109.

ლია P. D. Гуданети, რაც უთუოდ ჩვენი დავითის მკაცრად ამოკითხვით გულამეთი ყველგან გულანეთად უნდა შესწორდეს. გულანეთი „დავითის“ დროსაც უკაცრიელი ყოფილა (შდრ. სათესველი მკაცრად—კოტაილი, იხ. ზემოთ გვ. 545, № 50).

110. სათესველი მონასტერი სოფ. დიდ გულანეთთან—گولانته (I 405, 515; II 397, 503). რომელიმე მონასტერთან ახლო უნდა ყოფილიყო ეს სათესველი, რომ ასეთი სახელი დარჩებოდა. იმდენი შემოსავალი 110 ახჩას.

111. სოფ. სასახალი სოფ. საღმრთოსთან (I 405, 515; II 397, 503). ამოკითხვა არ ხერხდება. უკაცრიელი სოფელია 600 ახჩა შემოსავლით.

112. სათორნია სოფ. საღმრთოსთან—ساورنيا (I 405, 515; II 397, 503). დაწერილობას მთლიანად აქვს დიაკრიტული ნიშნები; ადგილმდებარეობა სწორია. ადგილმდებარეობა ცნობილი არ არის. უკაცრიელი სოფელია 928 ახჩა გადასახადით.

113. სოფ. სასახალი (იქვე). ამოკითხვად რჩება. უკაცრიელი სოფელია შეწერილი აქვს 2 999 ახჩა გადასახადი. ეს სოფელი ისეწინება აგრეთვე სოფ. ველის არხთან დაკავშირებით¹.

114. სოფ. ბეგრახათუნთან (იქვე). ამოკითხვა არ ხერხდება. ბეგრახათუნის ახლო რუკებზე ნასოფლარი აღნიშნული არ არის. მოხაზულობა არ არის. აწერია 5 300 ახჩა.

115. სოფ. კალაჯიკი—قالاجيكي (იქვე). კალაჯიკი თურქული ქალაქითი ფორმა არაა. قالاجيკი→kal'a (→kale) სიტყვისა, რომელიც „კალაჯიკის“ ნიშნებისაა, იყო მისი ქართული სახელი ჩვენ არ ვიცით. უკაცრიელი სოფელია 1 499 ახჩა გადასახადით.

116. სოფ. სასახალი სოფ. უკანმოთილსა და ხარაზან-ტაშირთან (?) (იქვე). ამოკითხვა ამ სახელისა არ ხერხდება. უკაცრიელი სოფელია 100 ახჩა გადასახადი. ხარაზან-ტაშირ პუნქტი თუ პუნქტები სურათზე ადგილობრივ თვის² უცნობია.

117. სოფ. ნასოფელი სოფ. სორსსა და ზემო ხანეს შორის (იქვე). დაწერილობა თითქოს ამოკითხულია სწორად. უკაცრიელი სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს 800 ახჩა გადასახადი.

118. სოფ. კიზილ-ქილისა სოფ. ორმოკთან—گولانته (იქვე). თურქ. Kizil-kilise = „წითელი ეკლესია“. ჩვენ ზემოთ (იხ. № 75, II 39-40) კლდე გვექონდა ამავე ნაპირზე სოფ. კიზილ-ქალისა, რომელიც სოფ. სასახალი ახლო მდებარეობს (იხ. აქვე რუკაზე). ამ კიზილ-ქილისას ორმოკთან კიზილ-ქილისა უნდა დაერქვას და მისი ლოკალიზება ორმოკთან ნიშნულზე უნდა მოხდეს. ეს სოფელიც უკაცრიელია და აწერია 1 000 ახჩა გადასახადით.

119. სოფ. დედუნასთან (იქვე). ამოკითხვა არ ხერხდება. უკაცრიელია და შეწერილი აქვს 2 000 ახჩა გადასახადი.

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 533, სოფ. № 3.

VIII. ფ ა ნ ა კ ი ს ლ ი ვ ა

4 (26). ფანაკის ნაწილები

ფანაკის ლივაში სამი ნაწილი შედის: ფანაკის, ქამხისისა და ფანასკერტის ნაწილები. ჩვენ „დავთარის“ II წიგნის სათანადო ადგილას¹ შევიტყობთ, რომ დიდი არტაანისა და ფანაკის სანჯაყებში შემავალი ნაწილებების აღწერას მასალები „დავთარში“ თანამიმდევრულად არ არის დალაგებული², საქმე იმაშია, რომ სავსებით „დავთარში“ სააღწერო მასალა გეოგრაფიული პრინციპის მიხედვით არის დალაგებული. ეს იმას ნიშნავს, რომ „დავთარში“ ჯერ მოცემულია მასალები ახალციხის ლივანათვის (ახალციხე—რეზიდენცია ვილანეთის უფროსისა), ე. ი. „დავთარი“ იწყება სამცხის მასალით, მას მოსდევს მასალა ჯავახეთის შესახებ. შემდეგ არტაანისა და ბოლოს ტაოსი. მაგრამ ტაოში ჩატარებული აღწერის შედეგები არტაანის შემდეგ რომ უნდა მოლიოდეს, არტაანს უსწრებს და სამცხე-ჯავახეთის მასალებს უშუალოდ ფანაკის რაიონების მასალები მოსდევს³. ამასთანავე ერთად ისიც ჩანს, რომ ეს შედეგია უნებლოეთი შეცდომისა, რომელიც „დავთარის“ შემდგენელს მოსვლია მასალების განლაგების ტექნიკაში. არტაან-ტაოში შემავალი ნაწილები დანომრილია სწორად: დიდი არტაანის ლივა—1. მზვარის ნაწილები, 2. ჩრდილის ნაწილები, 3. ტყე ნაწილები; ფანაკის ლივა—ნაწილები: 4. თვით ფანაკისა, 5. ქამხისისა და 6. ფანასკერტისა. სწორედ ასეთი თანამიმდევრობითაა ეს დაწერილი ე. წ. საგადასახადო ობიექტთა „სიაში“⁴. შეცდომა იმაშია, რომ სამცხე-ჯავახეთის რაიონების სააღწერო მასალების შემდეგ მოთავსებულია არტაან-ტაოს რაიონებიდან (ტაოს) მე-4-დ დანომრილი ფანაკის რაიონის მასალები⁵, შემდეგ მე-5 ქამხისის რაიონისა⁶ და ბოლოს მე-6 ფანასკერტის რაიონისა⁷. შემდეგ დიდი არტაანისა და ფანაკის სანჯაყებში შემავალი პუნქ-

¹ გურჯისტანის ვილანეთის დიდი დავთარი, II, გვ. 332 (სქოლიო 2); აგრეთვე იხილეთ წიგნი, გვ. 17, შენიშვნა 1.
² იქვე.
³ იხ. გურჯისტანის ვილანეთის დიდი დავთარი—დედანი, გვ. 322, წიგნი 1, გვ. 340 და წიგნი II, გვ. 332.
⁴ იხ. II წიგნის 393-402 გვერდები.
⁵ იწყება II წიგნის 332-ე გვერდზე, თავდება—352-ე გვერდზე.
⁶ 362-369 გვ.
⁷ 370-392 გვ.

ტების სია⁸, რომელიც, კაცმა რომ თქვას, ამ სანჯაყების აღწერას თავში უნდა ყოფილიყო (სამცხე-ჯავახეთის რაიონებში შემავალ გეოგრაფ. პუნქტთა „სია“, როგორც დავინახეთ, სწორედ წინ აქვს წამსვლად მოთავსებული ტექსტი). ამ სიის შემდეგ მოთავსებულია დიდი არტაანის პირველი—მე-3 რაიონის რაიონის მასალები⁹, შემდეგ მე-4—ჩრდილის¹⁰ და ბოლოს მე-5—ტაოს რაიონისა¹¹. ჩვენ III წიგნის ამ ნაწილში „დავთარის“ შედგენლის მასალა დალაგებულობის ამ მცდარ თანამიმდევრობას არ ვაყვებით და ჩვენ შემდგომში გეოგრაფიულ პუნქტთა შესახებ დავლაგებთ რაიონების დანომრებისა და მიხედვით.

ფანაკის ლივას ტერიტორიულად ემთხვევა ქართული ისტორიული პრინციპის ტაოს ფარგლებში ნაწილს. ცნობილია რელიგიური კოლონიის შემადგენელი ორ ნაწილად დაყოფა ისტორიული ტაოის ამიერ და იმიერ ტაოდ¹², აქართველთა ცხოვრებაში¹³, მავალით, თხუთხუთი იმიერ ტაო¹⁴, ტაოს ორი ვუე კერძო¹⁵, კვიშო ტაო¹⁶ და სხვ. ყოველ ნაწილს ცხოვრებაში გვითხვობთ: „რამეთუ კლარჯეთს და ტაოთა მანა... 1922 წელს აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით გამოცემულ რუკას აღნიშნულია—იმიერ ტაო და ამიერ ტაო“.

გურჯისტანის ვილანეთის შემდგენლობაში შეიძლება ამ ქართული პროვინციის მხოლოდ ნაწილი, სასულდობრო—ამიერ ტაოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი სექტორი¹⁷.

ფანაკის ლივაში შემავალი სამი ნაწილიდან პირველი—ფანაკის ნაწილი (ჩვენს რუკაზე ნაწილი № 26) ტაოს ამ ნაწილის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილია და ტერიტორიულად, თითქოს, ტაოს სხვა ნაწილებზე დიდია (№ 2—57 საგადასახადო ობიექტი), მეორე ნაწილი—ქამხისის (რუკაზე—2—57 საგადასახადო ობიექტი), მეორე ნაწილი—ქამხისის (რუკაზე—2—57 საგადასახადო ობიექტი), მესამე—ფანასკერტის ნაწილი (ჩვენს რუკაზე № 30) საგადასახადო ობიექტი), მესამე—ფანასკერტის ნაწილი (ჩვენს რუკაზე № 30) ჩრდილო-დასავლეთ ზონაშია და 3^ე ობიექტს შეიცავს.

⁸ II წიგნი-393-402 გვ.
⁹ იქვე გვ. 7-21.
¹⁰ იქვე გვ. 403-439.
¹¹ იქვე გვ. 459-469.
¹² იქვე გვ. 469-493.
¹³ ქართული ენის ისტორია, II, 1948, 10-11, 20-21, 22-23, 24-25, 26-27, 28-29, 30-31, 32-33, 34-35, 36-37, 38-39, 40-41, 42-43, 44-45, 46-47, 48-49, 50-51, 52-53, 54-55, 56-57, 58-59, 60-61, 62-63, 64-65, 66-67, 68-69, 70-71, 72-73, 74-75, 76-77, 78-79, 80-81, 82-83, 84-85, 86-87, 88-89, 90-91, 92-93, 94-95, 96-97, 98-99, 100-101, 102-103, 104-105, 106-107, 108-109, 110-111, 112-113, 114-115, 116-117, 118-119, 120-121, 122-123, 124-125, 126-127, 128-129, 130-131, 132-133, 134-135, 136-137, 138-139, 140-141, 142-143, 144-145, 146-147, 148-149, 150-151, 152-153, 154-155, 156-157, 158-159, 160-161, 162-163, 164-165, 166-167, 168-169, 170-171, 172-173, 174-175, 176-177, 178-179, 180-181, 182-183, 184-185, 186-187, 188-189, 190-191, 192-193, 194-195, 196-197, 198-199, 200-201, 202-203, 204-205, 206-207, 208-209, 210-211, 212-213, 214-215, 216-217, 218-219, 220-221, 222-223, 224-225, 226-227, 228-229, 230-231, 232-233, 234-235, 236-237, 238-239, 240-241, 242-243, 244-245, 246-247, 248-249, 250-251, 252-253, 254-255, 256-257, 258-259, 260-261, 262-263, 264-265, 266-267, 268-269, 270-271, 272-273, 274-275, 276-277, 278-279, 280-281, 282-283, 284-285, 286-287, 288-289, 290-291, 292-293, 294-295, 296-297, 298-299, 300-301, 302-303, 304-305, 306-307, 308-309, 310-311, 312-313, 314-315, 316-317, 318-319, 320-321, 322-323, 324-325, 326-327, 328-329, 330-331, 332-333, 334-335, 336-337, 338-339, 340-341, 342-343, 344-345, 346-347, 348-349, 350-351, 352-353, 354-355, 356-357, 358-359, 360-361, 362-363, 364-365, 366-367, 368-369, 370-371, 372-373, 374-375, 376-377, 378-379, 380-381, 382-383, 384-385, 386-387, 388-389, 390-391, 392-393, 394-395, 396-397, 398-399, 400-401, 402-403, 404-405, 406-407, 408-409, 410-411, 412-413, 414-415, 416-417, 418-419, 420-421, 422-423, 424-425, 426-427, 428-429, 430-431, 432-433, 434-435, 436-437, 438-439, 440-441, 442-443, 444-445, 446-447, 448-449, 450-451, 452-453, 454-455, 456-457, 458-459, 460-461, 462-463, 464-465, 466-467, 468-469, 470-471, 472-473, 474-475, 476-477, 478-479, 480-481, 482-483, 484-485, 486-487, 488-489, 490-491, 492-493, 494-495, 496-497, 498-499, 500-501, 502-503, 504-505, 506-507, 508-509, 510-511, 512-513, 514-515, 516-517, 518-519, 520-521, 522-523, 524-525, 526-527, 528-529, 530-531, 532-533, 534-535, 536-537, 538-539, 540-541, 542-543, 544-545, 546-547, 548-549, 550-551, 552-553, 554-555, 556-557, 558-559, 560-561, 562-563, 564-565, 566-567, 568-569, 570-571, 572-573, 574-575, 576-577, 578-579, 580-581, 582-583, 584-585, 586-587, 588-589, 590-591, 592-593, 594-595, 596-597, 598-599, 600-601, 602-603, 604-605, 606-607, 608-609, 610-611, 612-613, 614-615, 616-617, 618-619, 620-621, 622-623, 624-625, 626-627, 628-629, 630-631, 632-633, 634-635, 636-637, 638-639, 640-641, 642-643, 644-645, 646-647, 648-649, 650-651, 652-653, 654-655, 656-657, 658-659, 660-661, 662-663, 664-665, 666-667, 668-669, 670-671, 672-673, 674-675, 676-677, 678-679, 680-681, 682-683, 684-685, 686-687, 688-689, 690-691, 692-693, 694-695, 696-697, 698-699, 700-701, 702-703, 704-705, 706-707, 708-709, 710-711, 712-713, 714-715, 716-717, 718-719, 720-721, 722-723, 724-725, 726-727, 728-729, 730-731, 732-733, 734-735, 736-737, 738-739, 740-741, 742-743, 744-745, 746-747, 748-749, 750-751, 752-753, 754-755, 756-757, 758-759, 760-761, 762-763, 764-765, 766-767, 768-769, 770-771, 772-773, 774-775, 776-777, 778-779, 780-781, 782-783, 784-785, 786-787, 788-789, 790-791, 792-793, 794-795, 796-797, 798-799, 800-801, 802-803, 804-805, 806-807, 808-809, 810-811, 812-813, 814-815, 816-817, 818-819, 820-821, 822-823, 824-825, 826-827, 828-829, 830-831, 832-833, 834-835, 836-837, 838-839, 840-841, 842-843, 844-845, 846-847, 848-849, 850-851, 852-853, 854-855, 856-857, 858-859, 860-861, 862-863, 864-865, 866-867, 868-869, 870-871, 872-873, 874-875, 876-877, 878-879, 880-881, 882-883, 884-885, 886-887, 888-889, 890-891, 892-893, 894-895, 896-897, 898-899, 900-901, 902-903, 904-905, 906-907, 908-909, 910-911, 912-913, 914-915, 916-917, 918-919, 920-921, 922-923, 924-925, 926-927, 928-929, 930-931, 932-933, 934-935, 936-937, 938-939, 940-941, 942-943, 944-945, 946-947, 948-949, 950-951, 952-953, 954-955, 956-957, 958-959, 960-961, 962-963, 964-965, 966-967, 968-969, 970-971, 972-973, 974-975, 976-977, 978-979, 980-981, 982-983, 984-985, 986-987, 988-989, 990-991, 992-993, 994-995, 996-997, 998-999, 1000-1001, 1002-1003, 1004-1005, 1006-1007, 1008-1009, 1010-1011, 1012-1013, 1014-1015, 1016-1017, 1018-1019, 1020-1021, 1022-1023, 1024-1025, 1026-1027, 1028-1029, 1030-1031, 1032-1033, 1034-1035, 1036-1037, 1038-1039, 1040-1041, 1042-1043, 1044-1045, 1046-1047, 1048-1049, 1050-1051, 1052-1053, 1054-1055, 1056-1057, 1058-1059, 1060-1061, 1062-1063, 1064-1065, 1066-1067, 1068-1069, 1070-1071, 1072-1073, 1074-1075, 1076-1077, 1078-1079, 1080-1081, 1082-1083, 1084-1085, 1086-1087, 1088-1089, 1090-1091, 1092-1093, 1094-1095, 1096-1097, 1098-1099, 1100-1101, 1102-1103, 1104-1105, 1106-1107, 1108-1109, 1110-1111, 1112-1113, 1114-1115, 1116-1117, 1118-1119, 1120-1121, 1122-1123, 1124-1125, 1126-1127, 1128-1129, 1130-1131, 1132-1133, 1134-1135, 1136-1137, 1138-1139, 1140-1141, 1142-1143, 1144-1145, 1146-1147, 1148-1149, 1150-1151, 1152-1153, 1154-1155, 1156-1157, 1158-1159, 1160-1161, 1162-1163, 1164-1165, 1166-1167, 1168-1169, 1170-1171, 1172-1173, 1174-1175, 1176-1177, 1178-1179, 1180-1181, 1182-1183, 1184-1185, 1186-1187, 1188-1189, 1190-1191, 1192-1193, 1194-1195, 1196-1197, 1198-1199, 1200-1201, 1202-1203, 1204-1205, 1206-1207, 1208-1209, 1210-1211, 1212-1213, 1214-1215, 1216-1217, 1218-1219, 1220-1221, 1222-1223, 1224-1225, 1226-1227, 1228-1229, 1230-1231, 1232-1233, 1234-1235, 1236-1237, 1238-1239, 1240-1241, 1242-1243, 1244-1245, 1246-1247, 1248-1249, 1250-1251, 1252-1253, 1254-1255, 1256-1257, 1258-1259, 1260-1261, 1262-1263, 1264-1265, 1266-1267, 1268-1269, 1270-1271, 1272-1273, 1274-1275, 1276-1277, 1278-1279, 1280-1281, 1282-1283, 1284-1285, 1286-1287, 1288-1289, 1290-1291, 1292-1293, 1294-1295, 1296-1297, 1298-1299, 1300-1301, 1302-1303, 1304-1305, 1306-1307, 1308-1309, 1310-1311, 1312-1313, 1314-1315, 1316-1317, 1318-1319, 1320-1321, 1322-1323, 1324-1325, 1326-1327, 1328-1329, 1330-1331, 1332-1333, 1334-1335, 1336-1337, 1338-1339, 1340-1341, 1342-1343, 1344-1345, 1346-1347, 1348-1349, 1350-1351, 1352-1353, 1354-1355, 1356-1357, 1358-1359, 1360-1361, 1362-1363, 1364-1365, 1366-1367, 1368-1369, 1370-1371, 1372-1373, 1374-1375, 1376-1377, 1378-1379, 1380-1381, 1382-1383, 1384-1385, 1386-1387, 1388-1389, 1390-1391, 1392-1393, 1394-1395, 1396-1397, 1398-1399, 1400-1401, 1402-1403, 1404-1405, 1406-1407, 1408-1409, 1410-1411, 1412-1413, 1414-1415, 1416-1417, 1418-1419, 1420-1421, 1422-1423, 1424-1425, 1426-1427, 1428-1429, 1430-1431, 1432-1433, 1434-1435, 1436-1437, 1438-1439, 1440-1441, 1442-1443, 1444-1445, 1446-1447, 1448-1449, 1450-1451, 1452-1453, 1454-1455, 1456-1457, 1458-1459, 1460-1461, 1462-1463, 1464-1465, 1466-1467, 1468-1469, 1470-1471, 1472-1473, 1474-1475, 1476-1477, 1478-1479, 1480-1481, 1482-1483, 1484-1485, 1486-1487, 1488-1489, 1490-1491, 1492-1493, 1494-1495, 1496-1497, 1498-1499, 1500-1501, 1502-1503, 1504-1505, 1506-1507, 1508-1509, 1510-1511, 1512-1513, 1514-1515, 1516-1517, 1518-1519, 1520-1521, 1522-1523, 1524-1525, 1526-1527, 1528-1529, 1530-1531, 1532-1533, 1534-1535, 1536-1537, 1538-1539, 1540-1541, 1542-1543, 1544-1545, 1546-1547, 1548-1549, 1550-1551, 1552-1553, 1554-1555, 1556-1557, 1558-1559, 1560-1561, 1562-1563, 1564-1565, 1566-1567, 1568-1569, 1570-1571, 1572-1573, 1574-1575, 1576-1577, 1578-1579, 1580-1581, 1582-1583, 1584-1585, 1586-1587, 1588-1589, 1590-1591, 1592-1593, 1594-1595, 1596-1597, 1598-1599, 1600-1601, 1602-1603, 1604-1605, 1606-1607, 1608-1609, 1610-1611, 1612-1613, 1614-1615, 1616-1617, 1618-1619, 1620-1621, 1622-1623, 1624-1625, 1626-1627, 1628-1629, 1630-1631, 1632-1633, 1634-1635, 1636-1637, 1638-1639, 1640-1641, 1642-1643, 1644-1645, 1646-1647, 1648-1649, 1650-1651, 1652-1653, 1654-1655, 1656-1657, 1658-1659, 1660-1661, 1662-1663, 1664-1665, 1666-1667, 1668-1669, 1670-1671, 1672-1673, 1674-1675, 1676-1677, 1678-1679, 1680-1681, 1682-1683, 1684-1685, 1686-1687, 1688-1689, 1690-1691, 1692-1693, 1694-1695, 1696-1697, 1698-1699, 1700-1701, 1702-1703, 1704-1705, 1706-1707, 1708-1709, 1710-1711, 1712-1713, 1714-1715, 1716-1717, 1718-1719, 1720-1721, 1722-1723, 1724-1725, 1726-1727, 1728-1729, 1730-1731, 1732-1733, 1734-1735, 1736-1737, 1738-1739, 1740-1741, 1742-1743, 1744-1745, 1746-1747, 1748-1749, 1750-1751, 1752-1753, 1754-1755, 1756-1757, 1758-1759, 1760-1761, 1762-1763, 1764-1765, 1766-1767, 1768-1769, 1770-1771, 1772-1773, 1774-1775, 1776-1777, 1778-1779, 1780-1781, 1782-1783, 1784-1785, 1786-1787, 1788-1789, 1790-1791, 1792-1793, 1794-1795, 1796-1797, 1798-1799, 1800-1801, 1802-1803, 1804-1805, 1806-1807, 1808-1809, 1810-1811, 1812-1813, 1814-1815, 1816-1817, 1818-1819, 1820-1821, 1822-1823, 1824-1825, 1826-1827, 1828-1829, 1830-1831, 1832-1833, 1834-1835, 1836-1837, 1838-1839, 1840-1841, 1842-1843, 1844-1845, 1846-1847, 1848-1849, 1850-1851, 1852-1853, 1854-1855, 1856-1857, 1858-1859, 1860-1861, 1862-1863, 1864-1865, 1866-1867, 1868-1869, 1870-1871, 1872-1873, 1874-1875, 1876-1877, 1878-1879, 1880-1881, 1882-1883, 1884-1885, 1886-1887, 1888-1889, 1890-1891, 1892-1893, 1894-1895, 1896-1897, 1898-1899, 1900-1901, 1902-1903, 1904-1905, 1906-1907, 1908-1909, 1910-1911, 1912-1913, 1914-1915, 1916-1917, 1918-1919, 1920-1921, 1922-1923, 1924-1925, 1926-1927, 1928-1929, 1930-1931, 1932-1933, 1934-1935, 1936-1937, 1938-1939, 1940-1941, 1942-1943, 1944-1945, 1946-1947, 1948-1949, 1950-1951, 1952-1953, 1954-1955, 1956-1957, 1958-1959, 1960-1961, 1962-1963

1. თვით სოფ. ფანაკის რაბათი—*كناك ناس* (I 406, 340; II 397, 332). ფანაკის ქეშმარიტ ქართულ სახელად უფრო ბანა ჩანს; „ქართლის ცხოვრებაში“ ყველგან ბანა გვაქვს: „...მოერთვის ქორაბს მდინარე ბანა-ფანაკეტისა, გამომდინარე ყალნუ მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ...ამ წყალზედ, მთაში არს ბანა, აწ უწოდებენ ფანაკს“ ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ ფანაკის მიხედვით რომ ვიმსჯელოთ ამ პუნქტის სახელი უფრო ძველად მარტივად ბანაკი არ უნდა ყოფილიყო. არამედ ბანაკი. ირკვევა, რომ ეს „კ“ ელემენტური სიტყვა უფრო ძველი ფორმაა. ამის შესახებ აზრი გამოთქმული აქვს აკად. ა. შანიძეს, რომელიც წერს: „წინათ იყო აგარაკი, შემდეგ ჩამოშორდა „კ“ ელემენტი და მივიღეთ აგარაკი, როგორც ეს დადასტურებულია ბევრ სხვა მსგავს დაბოლოებული სიტყვაში: მუშაკი→მუშა, დანაკი→დანა, კვირიაკი→კვირა, პიტნაკი→პიტნა და სხვ.“¹ ამრიგად უფრო ადრე კანიაანი ფორმა უნდა ყოფილიყო — ბანაკი, თუმცა „კ“ს დაკარგვის შემდეგ ხმარებაში ბანა ფორმასთან პარალელურად ბანაკიც სავარაუდოდებელია. ბანაკი-თურქულში, როგორც ჩანს, ფანაკად გადატყდა. ჩვენი მყდრები, თურქისათვის სრულფასოვანი მყდრი არ არის და ყრუდ აღიქმება* (ამ შემთხვევაში ბანაკი → ფანაკი ქართული და თურქული ენობრივი ურთიერთობიდან ჩვენ ვიცით ა ხმოვნის შესატყვისობა თურქულ (დიალექტურ და აზერბაიჯანულ სალიტერატურო) ა-სთან (შდრ. *sāhār*)←არაბ. *سحر*)→ქართ. საარ-ი 'დილა', 'დილის საარი'. თურქ. *hāğsū*→ქ. აბგა და სხვ. ბანაკის ბოლოკიდურ ქართულ მკვეთრ „კ“ თანხმოვანს კანონზომიერად უნდა მოეცა იმავე რიგის „გ“, ოღონდ ეს უკანასკნელი ბოლოკიდურ მდგომარეობაში დაყრუვდა და ფშვინვიერი „ქ“ მოგვცა (შდრ. დიალექტური *yūng* (←*yūn*)→*yūnk* (=აუნქ)). ამრიგად ფანაკი ქართული ბანაკის კანონზომიერად გადათურქულებული ფორმაა. ეს ფანაკი არაბული ასოებით *كناك*-ად იწერებოდა². ამ თურქიზებული ფორმაში შემდეგში სხვადასხვა ენებში და თვით ქართულშიც სხვადასხვანაირად ტრანსფორმირებული ვარიანტები მოგვცა: პენიაკი³ (=რუს. Пеняк: „ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა“), ფანაკი (ბანა)⁴, (Бана или) Панак⁵ და სხვ.

¹ „ქართლის ცხოვრება“, I (ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, 1955), გვ. 318, 368, 385.
² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941, გვ. 138.
³ აკად. ა. შანიძის დაუბეჭდავი რეცენზია „გურჯისტანის ვილმეთის დიდ დავთარზე“ (თბილისი, 1956), გვ. 9.
⁴ იხ. ჩვენი: ველია ჩელები ლაზებისა და ლაზურის შესახებ. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954, გვ. 251, 252; Еванн Челоби о панацкской и панакской языках. Сб. Советское языкознание, II, Ленинград, 1936, гв. 53, 59.
⁵ ჩვენი: Об одном морфологическом явлении в ахалцихском наречии ахалцихско-турецкого языка, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, თბილისი, 1937, გვ. 119.
⁶ მაგალითისათვის იხ. *جوان تما*, გვ. 408. *سحر*, გვ. 19; აგრეთვე უნდა იხილოთ თარში“ ყველგან ასეა.

როგორც ზემოთაღ აღინიშნა, ფანაკი ან ბანა ძველად რუსეთში აღნიშნულია. ბანაზე ვრცელი ისტორიული ცნობები მოცემული აქვს აკად. ექ. თაყაიშვილს⁶ აქვე ექ. თაყაიშვილი იძლევა ბანის ეკლესიის, ქართული ხელოვნების ამ შესანიშნავი ძეგლის დეტალურ აღწერილობას. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ბანა მოინახულა ცნობილმა გერმანელმა მოგზაურმა, სპეციალობით ბოტანიკოსმა კარლო კოხმა. კერძოდ მეტად საინტერესოა ბანის ეკლესიაზე და მდებარეობაზე კ. კოხის აზრი, სადაც, სხვათა შორის, ნათქვამია: *Несфи-Пеняк. На другое утро мы осматривали нерстов, расположенную на круглом, сверху плоском холме, в расстоянии отсюда полутора от деревни на запад. Это, без сомнения, самое красивое и самое значительное из всего того, что я видел в этом роде на всем Востоке, включая Константинополь...*⁷

ფანაკი ანუ ბანა ფანაკის რაიონის დაახლოებით ცენტრში მდებარეობს. ფანაკი (Пеняк) ოლთისიდან 33-ის, ხოლო არტანუჯიდან 79 კმ-ის მანძილზეა. 1889 წლისათვის ფანაკში ნახევრები 43 კომლი⁸, ხოლო „დავთარის“ დროის ფანაკში 36 კომლია (აქედან ორი კომლი მუსლიმანა). ფანაკს შეუძლია აქვს გადასახადი 30 000 ახზის რაოდენობით.

2. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი წისკვილი სოფ. ფანაკში (I 406, 342; II 397, 335). სოფ. ფანაკში ცალკე საცადასახადო ერთეულად გამოყოფილ ამ მამულზე (ჩიფთლიქზე) ბინადრობს 6 კომლი, რომელთაც შეუძლია აქვს 500 ახზა გადასახადი.

3. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი წისკვილი სოფ. ფანაკში (I 406, 343; II 397, 335). ამ მამულზე 6 კომლი სახლბინად და ახზის 400 ახზა გადასახადს.

4. მამული (ჩიფთლიქი) სოფ. ფანაკში (I 406, 343; II 397, 335). სოფ. ფანაკში მდებარე ამ, რიგით მესამე, მამულზე 6 კომლი და ახზის 400 ახზა გადასახადით.

¹ მ. ნ-ძე. ქ. ოლთი (არხეოლოგიური ცნობები). „ევროპა“, 1888, № 197, გვ. 63-64; „საქართველოს სიძველენი“, III, 98.
² საქ. ისტორიული რუკა (1923); ექ. თაყაიშვილი, *МАК*, XII, გვ. IX, 199; *Трапезонский*, *СМОМНИК*, 28, გვ. 146.
³ Д. Бакрадзе, Кавказ в древних пантеонных представлениях, გ.
⁴ *МАК*, XII, გვ. 88-117; ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954, გვ. 251-252; *Еванн Челоби о панацкской и панакской языках*. Сб. Советское языкознание, II, Ленинград, 1936, гв. 53, 59.
⁵ К. Koch, Reise im p. ntischen Gebirge und türkischen Armenien, II, ვიენა, 1846, გვ. 243-248 (მომყავს ექ. თაყაიშვილის ცნობები: *МАК* XII, 90; აგრეთვე ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კლავთოსში და ჩვენში 1907 წელს, თბილისი, 1938, გვ. 22.
⁶ *Список*, 92; აგრეთვე: მ. ნ-ძე. ქ. ოლთი (არხეოლოგიური ცნობები). „ევროპა“, 1888, № 197; ექ. თაყაიშვილი, *МАК*, XII, გვ. 98.
⁷ *Сбдл*, 122, 123.
⁸ 36. დავთარი, III

5. სოფ. ბარიქი كور كوس და اسرود სათესველითურთ—ريك (I 406, 343; II 397, 336). მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ფანაკის ჩრდილოეთით და ჩის სორის სამხრეთით აღნიშნულია სოფ. Барык-ი (რუსულად გვხვდება Барык დაწერილობითაც)¹. ბარიქი მდებარეობს ოლთისიდან 43, ხოლო არტაანიდან—74 ვერსის მანძილზე². „დავთრის“ დროის ბარიქში 42 კომლი აღრიცხული, ხოლო 1889 წელს მხოლოდ 20 კომლი ყოფილა³. ბარიქ სოფლის აღწერილობის თავში იხსენიება 2, ხოლო ბოლოში 1—اسرود სათესველი, რომელთა ამოკითხვა ახლა არ ხერხდება. ამოკითხავად რჩება აგრეთვე აქვე (II, გვ. 337) შინაწერში მოხსენებული გომის სახელი بوز اسرود-ი.

6. სოფ. კოსორი სათესველებით كاسا და اسرود (I 406, 344; II 397, 337). კოსორი ყველა რუკაზე აღნიშნულია ფანაკის აღმოსავლეთით (—Косур). იგი მდებარეობს ოლთისიდან 39, ხოლო არტაანიდან 72 ვერსის მანძილზე⁴. „დავთრის“ კოსორი საქაოდა დიდია: მასში ირიცხება 39 კომლი, ხოლო 1889 წელს მხოლოდ 19⁵. კოსორთან ერთად ხშირად მსოფლის სახელია თურქიზებული ფორმა — კოსურ'იკ გვხვდება⁶ (ყურადღებამარტყლის ო სმოვანი „უ“ს გვაძლევს). სოფ. კოსორზე ცნობები მოუპოვეს აგრეთვე ექ. თაყაიშვილს⁷. კოსორთან მოხსენებული სათესველების სახელებს ამოკითხვა არ ხერხდება.

7. სოფ. არმაშენი اسرود, اسرود, اسرود, اسرود და اسرود სათესველებითა [და] اسرود ჩაირით—اسرود (I 406, 345; II 397, 339). სოფ. არმაშენი მდებარეობს ფანაკის ნაპირს უკიდურესი ჩრდილოეთის მიჯნებში, სოფ. ჩისსორის ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ხუთვერსიანი, „ვერობ. რუსეთის სპეც. რუკა“). ჩვენ შიგნ ამოკითხული არმაშენი სახელწოდება სწორია. სხვა წყაროებშიც Армашен-ია⁸ და აღინიშნება სტატისტიკური კრებულის Армашенის უთხოოდ შეცდომია⁹. არმაშენი მდებარეობს ოლთისიდან 38, ხოლო არტაანიდან 58 ვერსის მანძილზე¹⁰. არმაშენი „დავთრში“ საქაოდა დიდ სოფელს წარს: მასში 30 კომლია და შეწერალი აქვს 10 000 ახმა გადასახადი. 1889 წელს არმაშენი დაკნინებულია; მასში აღრიცხულია მხოლოდ 18 კომლი¹¹. სოფელ

¹ Список, 82.
² იქვე. აქვე ნაჩვენებია საქაოდა დაწერილობით, თუ რა სოფლებშია გაფიქსირებული აღნიშნული ცენტრიდან ამ სოფლისაკენ მომავალი გზა.
³ Свод, 124, 125.
⁴ Список, 90, 91.
⁵ Свод, 122, 123.
⁶ იქვე: Ко:ор (Косур), „ვერობ. რუსეთის სპეც. რუკა“ და სხვ. Косурная долина исл-ება, მაგ., Н. П. Муравьевის წიგნში: Война на Кавказе в 1835 году, I, Петербург, 1877, გვ. 216 (მომავალ ექ. თაყაიშვილის მიხედვით: МАР, XII, გვ. 89).
⁷ არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 33.
⁸ Свод, 126.
⁹ Список, 82.
¹⁰ Список, 82, 83. ¹¹ Свод, 126, 127.

არმაშენთან დასახელებულია ხუთი სათესველი, რომელთა სახელები ამოკითხვა ვად რჩება.

8. სოფ. ჩარსორი ორგეთ (?) სათესველითურთ—چارسور (I 406, 346; II 397, 339). ამოკითხული უნდა იყოს სწორად. მაგრამ ზუსტად ასეთი სახელწოდების პუნქტი რუკაზე და სხვა წყაროებშიც არ არის ნახვე რაიმე ნიშნად ხაფიქრებელია, რომ სტატისტიკურ კრებულებსა და ლევათაზე რუკაზე Чарсор-ად¹, ხოლო ზოგ სხვა, მაგ., „ვერობ. რუსეთის სპეც. რუკა“², Чарсор-ად ფიქარებული პუნქტი ეს სოფელი ჩარსორი იყოს ჩისსორის ან ჩახსორი რუკაზე აღნიშნულია ფანაკის რაიონის ჩრდილოეთის საზღვარზე, სოფ. ზუნების ჩრდილო-დასავლეთით. სოფელთან მოხსენებული ორგეთ სათესველის სახელის ამოკითხვაც საუკეთაო.

9. სოფ. ასადა ზემო ქალა სათესველი (I 406, 347; II 397, 340). ამ დაწერილობის აქ წარმოდგენილ ასოებზე წაიკითხვა ახლა უკვე აღარ მომწონს. შეიძლება ეს მონახულობა ასეც ვახაროიზებ. მაგრამ ზუსტად ასეთი სახელი ასადა-დაც წავიკითხოთ³, ე. ი. შესაძლოა მოხსენიებულია აქ ასის ქვედა საწილი კი-არა, კ ან კ და მისთანათა თავი იყოს; შემთ. რა თქმა უნდა, შეიძლება ასო კ კ არა, კ იქნება. ასეთ შესაძლებლობა მოხდება. ამ დაწერილობის იდენტიფიცირება ფანაკის ნაპირს რომელმე პუნქტის სახელთან ჯერჯერობით არ ხერხდება. ეს სოფელი 19 კომლიანი 12 500 ახმა გადასახადით. სოფელთან დასახელებული სათესველის სახელი — ზემო ქალა სწორი უნდა იყოს.

10. სოფ. მუშეხი მუშეხი (I 406, 348; II 397, 340). მუშეხი-ი თურქიზებული (თანამედროვეს ვახაროდ „უ“ ჩამატებული) ფორმა უნდა იყოს. მასში ნაპირული სახელი მუშეხი იქნება და ახეცა ზოგ წყაროში⁴. მსხვილმასშტაბიან რუკებზე მუშეხი აღნიშნულია ფანაკის ნაპირს ჩრდილოეთ სექტორში სოფ. ნახორების ახლო მის ჩრდილოეთით. ამ სოფლიდან ოლთისამდე 21, ხოლო არტაანიდან 60 ვერსია ნაჩვენები⁵. „დავთრის“ მშენი 18 კომლიანი სოფელია, რომელიც 12 700 ახმა აქვს შეწერილი. 1889 წელს მშენში 24 კომლი ირიცხება⁶. სოფელთან მოხსენებული სათესველების სახელები ამოკითხვითა.

11. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი წიხილია. (I 406, 348; II 396, 341). ამ მამულზე, რომელიც, აღბათ, სოფ. მშენში მდებარეობდა, ბინადრობს 3 კომლი, რომელზედაც შეწერილია 200 ახმა.

12. მუხრული მასას და სამოო (I 406, 349; II 396, 341). „საქ. ისტორიულ რუკაზე“ (1923 წ.) ეს სოფელი

¹ Список, 106; Свод, 126.
² იხ. დედანი, გვ. 327.
³ Список, 92; Свод, 122 (ამ წიგნში ძირითადად Мух-ის მუხის ქვედა რუკაზე).
⁴ Список 92, 93.
⁵ Свод, 122, 123.

მიხრელის სახელით აღნიშნულია ფანაკის აღმოსავლეთით (ოლონდ საკმაოდ დაშორებით; საეკვოცაა, რომ ფანაკის ნაპირებს ეკუთვნის). იქვე აღნიშნულია ეს სოფელი ხუთვერსიან რუკაზე, ოლონდ Myxpa-ის სახელით. რუსულ სტატისტიკურ კრებულებში ამ სოფლის სახელიად Мухреи.¹ და Myxpa.² გვაქვს; „დავთრის“ დაწერილობა, საცა სამართალია, მუხრულად უნდა იქნეს წაკითხული. მაშასადამე, ამ სოფლის სახელი შემდეგ ვარიანტებში გვაქვს: მუხრულ-ი, მიხრელ-ი და მუხრელ-ი. ვფიქრობ, უფრო სწორი მუხრულ-ი უნდა იყოს. მუხრული ოლთისიდან 42, ხოლო არტაანიდან 75 ვერსზე მდებარეობს.³ „დავთრის“ მუხრულში რომ 25 კომლია (16 000 ახმა გადასახადით), 1889 წელს მასში მხოლოდ 3 კომლია ნახევნები,⁴ სოფელთან დასახლებული სათესველების სახელები ჯერჯერობით ამოუკითხავად რჩება.

13. სოფ. კოპი كوپي სათესველით—كوفي (I 406, 349; II 397, 342). დაწერილობას ნიშნები არა აქვს: კოთ'ად ამოკითხვა (I და II წიგნები) პირობითი იყო და უნდა გასწორდეს. ეს დაწერილობა შეიძლება كوپი (=კობი)-ად წაკითხვით. რადგანაც ქართული მკვეთრები თურქულში შესაბამის მკვეთრებს გვაძლევენ, აქ ჩვენ გობ-ი კი არა და შეიძლება უფრო კობი გვექონდეს. და მართლაც ექ. თაყაიშვილის ცნობით „კობი ბარდუსის წყლის პირზეა და შეადგენს მუხრულს“ სოფ. პერტუსისა, რომელიც მაღალ მთაზეა გაშენებული“⁵. ბარდუსის წყალი (Бардус-ყай) ფანაკის რაიონის სწორედ სექტორშია. ოლონდ ადგილმდებარეობა კობისა რუკებზე ნახევნები არ არის. ამ სოფელში 40 კომლია აღრიცხული 9 000 ახმა გადასახადით. სოფელთან დასახლებული სათესველი არ არის ამოკითხული.

14. სოფ. ქეიღვანქი—Кейганчи (I 406, 350; II 397, 343). გაუკითხავად რჩებულ სოფელია, რომელსაც აწერია 13 000 ახმა გადასახადი. ხუთვერსიან და სხვა რუკებზედაც ფანაკის ჩრდილოეთით და ფანაკსა და ბაიბურ შუა აღნიშნულია სოფ. Кеиғанчи-ი, რაც ფონეტიკურად სრულ შესაბამისობაშია „დავთრის“ كانيك-თან. ქეიღვანქი მდებარეობს ოლთისიდან 43 ხოლო არტაანიდან 75 ვერსის მანძილზე.⁶ ქეიღვანქი „დავთრის“ შემდეგ ხანებში აღორძინებულია და 1889 წელს მასში უკვე 45 კომლია აღრიცხული.

15. სოფ. ხოვოი—(I 406, 350; II 397, 343). შეიღწეულია სოფელ შეწერილი აქვს 5 000 ახმა გადასახადი. ამოუკითხავად რჩება.

¹ Спсок, 104.

² Спд, 124.

³ Спсок, 104, 105.

⁴ Спд, 124, 125.

⁵ მუხრე ← არაბ. مزري — 'სათესველი'.

⁶ არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, № 42.

⁷ Спсок, 88, 89.

⁸ Спд, 122, 123.

16. სოფ. თახთი—تخت (I 406, 351; II 397, 343) თახთი რუკებზე (მაგალითად, ხუთვერსიანზე) და სტატისტიკურ კრებულებში—Техт-ის სოფელი ოლთისიდან 40, ხოლო არტაანიდან 73 ვერსის მანძილზეა. „დავთრის“ თახთში 8 კომლია, რომელსაც შეწერილი აქვს 5 000 ახმა. 1889 წელს თახთში 9 კომლია ნახევნები.⁷

17. სოფ. თხასქურქი—تخاسك (I 406, 351; II 397, 344). ეს სოფელი 5 ვერსიანზე Задгерех-ის (იხ. № 19) სამხრეთით Ташк-ის დასახლებულ პუნქტი უნდა იყოს. Тхасор-ი (ეს სახელი ამ ვარიანტზეც გვხვდება ამ ვარიანტებიდან ჯერჯერობით ძნელია ნამდვილი სახელის ამოცნობა) ოლონდიდან 17, ხოლო არტაანიდან 68 ვერსის მანძილზე (ამ სოფელთან მანძილზე კაცმა უნდა გაიაროს ეგნაქი და კოსოი). თხასქურქში „დავთრის“ ვერსი 26 კომლია, რომელიც 13 000 ახმას იხდის; 1889 წელს კი მასში 14 კომლი ირიცხება.⁸

18. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი საყვით წამილი (I 406, 352; II 397, 344). მამულზე ირიცხება 4 კომლი, რომელიც 320 ახმას იხდის. მამულთან აღრიცხულია იალაღი آيوچو, რომლის სახელი ამოკითხული არ არის.

19. სოფ. ზედკარეკი—كركاج (I 406, 352; II 397, 345). მსხვილმასშტაბიან რუკებზე ნახრანის აღმოსავლეთით და ვალოვერთან ახლო აღნიშნულია სოფ. Задгерех-ის რუკებზე ჩვენში „დავთრის“ كركاج-ია. ვფიქრობ, ეს ხევი სოფელი ის პუნქტი, რომელიც 1020 წლის სიგელში იხსენიება ზედკარეკად და რომელსაც ად. თ. ჯავახიშვილი მართებულად აიგივებს „ელაშდურ შერისან რუკებზე“ (აღნიშნული) „ზადგერეხ-თან“. 1020 წ. სიგელში წერია: „აქოს ვაღურ სოფელი ზედკარეკი ხოთითა აგარითა-თ“. რა თქმა უნდა, 1020 წლის სიგელში ფიქსირებული სახელი ამ სოფლისა— ზედკარეკი უნდა იყოს სწორი უნდა იყოს. დაწერილობის მეორე ნაწილი კრ-ში ქ (კ) თანხმოვით შესათუოდ ქართული „კ“ მკვეთრია გადმოცემული. სიტყვის პირველი ნაწილიც ზედ, ვფიქრობ, უფრო სწორია. ამრიგად, სოფლის ზელი და ზედკარეკი სახელი ზედკარეკი უნდა იყოს. ზედკარეკი დღეს სოფელია მასში 55, ხოლო არტაანიდან 63 ვერსის მანძილზე. ზედკარეკი დღეს სოფელია მასში 50 კომლია აღრიცხული; შეწერილი აქვს 14 500 ახმა გადასახადი. 1889 წელს

¹ Спсок, 104, 105.

² Спд, 124, 125.

³ Спсок, 96, 97.

⁴ Спд, 124, 125.

⁵ ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, № 11, 82-84.

⁶ ქრონიკები, II, 33 (ზომეაქს აკად. ივ. ჯავახიშვილი: ქრონიკები და ისტორია, II, 62); შტრ.: „იყიდა სოფლები ტაოს: ზადგერეხი სოფელი ვარქიქი“ (სპსოკის ცნობა, I, გვ. 290).

⁷ Спсок, 86, 87.

Заггерек (ან Заггерек)ში 18 კომლია¹. ზედკარეკთან აღრიცხული ორი სათესველის სახელი ამოუკითხავად რჩება.

20. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი ნაკეთი წისქვილი სოფ. ზედკარეკში... (I 406, 353; II 397, 346). ამ მამულზე ჩამყვანებია 3 კომლი, რომელიც იხდის 330 ახჩას.

21. სოფ. იღნაქი إغناخ (?) სათესველით — إغناخ (I 406, 354; II 397, 345). რუსულ რუკებზე — ხუთვერსიანზე Игнахи-ა, მაგრამ სხვა, სავალითად, აგერობ. რუსეთის საეცრუკაზე Игнахи-ა, ისევე როგორც სტატისტიკურ კრებულებშიც². თავიანთი ულიფი თურქულში ესეც გამოხატავს إغناخ ან إغناخ . ამდენად ახლა ძნელია დადგენა — იღნაქი თუ ეღნაქი. საქიროს დანატებითი მასალა. იღნაქიდან ოლთისამდე 48, ხოლო არტაანამდე 67 ვერსია³. იღნაქი დიდი სოფელია; მასში 40 კომლია აღრიცხული; შეწერილი აქვს 11 000 ახჩა გადასახადი. 1889 წ. კი იღნაქში 8 მოსახლეა⁴. სოფელთან მოხსენებული სათესველის სახელი არ იკითხება.

22. სოფ. ზემო, ქვემო და შუა არსენაკი — أرسناك (I 406, 355; II 397, 347). არსენაკი ერთ-ერთი ყველაზე უფრო დიდ სოფელთაგანია ტაოში. ის მდებარეობს ფანაკის აღმოსავლეთითა და იღნაქის სამხრეთით. „დავთარში“ ერთ ერთეულად არის აღწერილი ზემო, ქვემო და შუა არსენაკი. ამ დროისათვის სოფელია ოდესღაც დაშორებული ნაწილები, ალბათ, უკვე შერწყმული იყვნენ. ბოლო ხანებში კი ცნობილი იყო ამ სოფლის ასეთი დაყოფა: Арсеняк Греческий და Арсеняк Туркский (ეს უკანასკნელი — ქართველი მაჰმადიანებისა). ექვ. თავაიშვილსაც ასე ეტყვ: „არსენაკი ორია. ერთი ზუსლიმანების სოფელია, მეორე ბერძენებისა“. ოლთისიდან არსენაკამდე 55, ხოლო არტაანიდან 83 ვერსია⁵. არსენაკის მოსახლეობა 138 კომლს აღწევს. იხდის ეს სოფელი 13 500 ახჩას. აქედან მუსლიმნი (დავთარის⁶ დროს) მხოლოდ 6 კომლია. 1889 წლის მონაცემების მიხედვით კი არსენაკში 88 კომლია; აქედან 32 კომლი ბერძენი და 56 მაჰმადიანული ქართველი⁷. რუსულ რუკებსა და სტატისტიკურ კრებულებში Арсеняк-ი („ვერობ. რუსეთის სპეცრუკა“) და არსენაკი გვაქვს. ექვ. თავაიშვილიც არსენაკს ხმარობს, მაგრამ „დავთარში ყველაგან أرسناك -ი წდება და ამიტომ, ვფიქრობ, ქართული სახელი არსენაკი უნდა იყოს, ხოლო არსენაკი კი გადაზანიშვებული.

¹ Свод, 122, 123.
² Список, 96, 97; Свод, 122 (აქვე არის Игнахи-ს მეორე ვარიანტი — Игнахи).
³ J. Deny, Grammaire de la langue turque, 37.
⁴ Список, 96, 97.
⁵ Свод, 122, 123.
⁶ Список, 82.
⁷ არქეოლოგიურა ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1908, გვ. 33.
⁸ Список, 82, 83.
⁹ Свод, 122, 123.

23. ჩაირი چاير (I 406, 357; II 397, 349). ამ ჩაირის სახელი ვერ ამოვიკითხეთ. ექვემდებარება არსენაკს, აწერია 200 ახჩა.

24. სათესველი ეგრიშუარი (?) სოფ. სემო. ქვემო და შუა ახჩე ნაკთან — إغريشوار (I 406, 357; II 397, 349). ამ დაწერილობაში ზემოთ კ ასოს დიაკრიტიკული ნიშანი დასმული აქვს; ამდენად ამოკითხვობა სწორი უნდა იყოს. სათესველა შეწერილი აქვს 1 000 ახჩა.

25. სოფ. ეზნოხი (?) — إزنوخ (?) (I 406, 358; II 398, 350). ამ დაწერილობის წაკითხვა შეიძლება ეზნოხ-ად, მაგრამ სტატისტიკურ კრებულებში და რუკებზე ყველაგან Эзнох -ი გვაქვს. სტატისტიკურ მონაცემებსა და ქაზისის რაიონთა მიჯნაზე, უფრო, დათქმის უკანასკნელს ტერიტორიაზე აღნიშნულია Эзнох -ი. „დავთარში“ დაწერილობის უკანასკნელ ასო خ , რომელსაც „ს“-სთან არავითარი კავშირი არა აქვს, ახლა ძნელია გაიჭყეტა იმისი, თუ სად არის შეცდომა — დავთარში თუ სხვა მაოლენი-საერთოდ ასეც შეიძლება, რომ ამ შემთხვევაში სხედანსხე პეტიკონს ვაქონდეს საქმე დანატებითი მასალებია საქირო. „დავთარში“ إزنوخ -ში 11 სოფელია; აწერია 11 000 ახჩა.

26. სოფ. კარკა პეტრე სათესველით (I 406, 358; II 398, 350). ამ დაწერილობის წაკითხვა შეიძლება სტურქად, ამ სტურქად, მაგრამ რუკებზე და ირც სხვაგან ასეთი სახელის გეოგრაფიული ჰემატი არ ჩანს. თუკომლის სოფელია; რომელსაც შეწერილი აქვს 9 000 ახჩა.

27. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი წისქვილი (I 406, 358; II 398, 350). მამული სოფ. კარკას თარგანშია გამოყოფილი ცოცხალი საგადასახადო ერთეულად. მამულში ირიცხება 4 კომლი, რომელიც შეწერილი აქვთ 350 ახჩა.

28. სოფ. კარკა (I 406, 359; II 398, 351). პარიზის შედგენის ამოკითხულ იქნეს — კარქიო, გარჯიო, კარხიო, გარხიო და სხვა ასე ზედკარეკებზე და სხვა მასალებში არაფერი ჩანს. უკაცრიელი სოფელია, რომელსაც 9 300 ახჩა აქვს შეწერილი.

29. სოფ. ლაზარვანსი لازارفانسي (?) და لازارفانسي სათესველით — لازارفانسي (I 406, 359; II 398, 351). ცხადია, რომ „დავთარის“ ლაზარვანსი იგივეა, რაც დიდი რუკების Назирван-ი, რომელიც სოფ. მუხის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. მე ვფიქრობ, რომ „დავთარის“ ლაზარვანსი უფრო სწორი სახელია ამ პუნქტისა, ვიდრე Назирван-ი (რუკების) და Назирван-ი ან Назирванс-ი. ლაზარვანსი მდებარეობს ოლთისიდან 21, ხოლო

¹ Список, 98.
² როგორც II წიგნშიც შენიშნულია (იხ. „დავთარ“, II, გვ. 298 და 300; 24 და 25 ნომრებს შეკლომით ისევე 24 და 25 ნომრები ქაიყუს (იხ. დავთარის თარგანის ანოტირაცია, გვ. 335, 336, 381).
³ Список, 92.
⁴ Свод, 122.

არტაანიდან 67 ვერსის მანძილზე¹. „დავთრის“ ლაზარვანსი 14 კომლია, ხოლო 1889 წელს ამ სოფელში აღრიცხულია 20 კომლი². ამ სოფელთან დასახლებული სათესველების სახელები ამოუკითხავად რჩება.

28. შ ა მ უ ლ ი (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი... წისქვილი ზემოსხენებულ სოფელში (I 406, 359; II 398, 351). მამულში აღრიცხვასე სამი კომლია; შეწერილი აქვთ 250 ახჩა.

29. სოფ. აკრიაკი *اكریاك*, *اكریاك*, *اكریاك* და *اكریاك* სათესველებით — *اكریاك* (I 406, 360; II 398, 352). *اكریاك* რუსულ რუკებზე (მაგ., ხუთვერსიანზე) აღნიშნულია ფანაქის სამხრეთით სოფ. *Коркич*-თან ძლიერ ახლო. აკრიაკის მდებარეობა ოლთისიდან 44, ხოლო არტაანიდან 77 ვერსითაა განსაზღვრული³. აკრიაკში ირიცხება 6 კომლი (აქედან I მუსლიმია მოსახლე); შეწერილი აქვს 8 000 ახჩა. 1889 წლის აკრიაკში სომხური მოსახლეობაა 30 კომლის რაოდენობით⁴. ამ პუნქტის სახელის თურქული დაწერილობა — *اكریاك* — თურქულად უთუოდ „გვარპქად ან შქვრპქად“ იკითხებოდა. შე „აკრიაკს“ ვწერ რუკებისა და სტატისტიკური კრებულების, აგრეთვე ექ. თაყაიშვილის მიხედვით. აკრიაკი კი უნდა იყოს არმენიზებული ფორმა თურქ. *პქვრპქ*-ის ანუ ქართული აგარაკისა (მოსახლეობა ამ სოფლისა XIX ს-ში უკვე სომხური). ექ. თაყაიშვილით „აკრიაკის საზოგადოება“ ორი სოფლიდან შედგება, აკრიაკისა და კალკოსისაგან⁵. სოფ. აკრიაკთან დასახლებული ოთხი სათესველის სახელები ამოუკითხავად რჩება.

30. სოფ. ბარნაკი (?) *اكریاك* სათესველით — *اكریاك* (?) (I 406, 360; II 398, 352). ამოკითხულობა პირობითია. სოფ. ბარნაკი ან ფარნაკი შეიძლება კაცმა დაუკავშიროს ფანაქის რაიონის დასახლეობის მიჯნებთან ახლო მდებარე *Перияк*-ის სახელით აღნიშნულ პუნქტს. პერნიაკი შეიძლება თურქიზებული ფორმა იყოს ქართული ფარნაკისა (შდრ. ქ არსენაკ → თ. არსენიაკ). ექ. თაყაიშვილი პერნიაკის ნამდვილ სახელად სწორედ ფარნაკს ასახელებს: „ფარნაკ (ქარტაზე პერნიაკი) ფარნაკი მდებარეობს ოლთისის წყლის ორთავე ნაპირზე, იქ სადაც ზანის წყალი ერთვის ოლთისის წყალს; ამის მახლობლად მარილის სამრეწველოა და სოფელი აქვალა⁶. თუ *Перияк*-ის ფანაქის რაიონიდან ოდნავ დაშორებულობამ ხელი ათ შეუშალა, ფონეტიკურად შესაძლებელია „დავთრის“ ბარნაკი || *اكریاك*-ისა და ფარნაკი || პერნიაკის გაიგივება. პერნიაკი ოლთისიდან 27-ის, ხოლო არტაანიდან 96 ვერსის მანძილზე მდებარეობს⁷. „დავთრის“ ფარნაკი 24 კომლიანი სოფელია (აქედან 3 კომლი მუსლიმია); შეწერილი აქვს 10 000 ახჩა.

¹ Список, 92, 93.
² Свод, 122, 123.
³ Список, 80, 81.
⁴ Свод, 124, 125.
⁵ ანტილოგიური ექსპედიცია კოლა ოლთისში..., გვ. 34.
⁶ იქვე, 34.
⁷ იქვე, 52.   ⁸ Список, 94, 95.

31. სოფ. მერენესი — *مرهانس* (I 406, 361; II 398, 353). ფანაქის რაიონის დასავლეთ სექტორში, აკრიაკ და ეკესორ სოფლებს შორის (ხუთვერსიანი და სხვ.) აღნიშნულია სოფ. *Меренес*-ია; მაგრამ „დავთრის“ დაწერილობის დასაფუძვლებად სწორია მერენესი, რადგანაც *مرهانس*-ის შესაძლო ასო (ა) „ა“ (მოსკოლ სოფელი) არ იკითხება. მერენესი ოლთისიდან 32, ხოლო არტაანიდან 87 ვერსზე შეიბარეობს¹. „დავთრის“ მერენესში აღრიცხულია 26 კომლი; შეწერილი აქვს 8 500 ახჩა გადასახადი. 1889 წელს ამ სოფელში 41 კომლია².

32. სოფ. ძალქოსი (?), მეორე სახელი კახილ ქაქაქაქი (წიფელი სოფელი) რუკებზე ან სხვა მასალებში რომელამე პუნქტს წყნარ შევადგინოთ. ოდნავ ერთი სავარაუდებელია: შესაძლებელია ეა იყოს სტატისტიკური კრებულებში და ხუთვერსიან რუკაზე *Джакакс* აღნიშნული პუნქტი; ოდნავ აშუბო ენების ფონეტიკის მიხედვით ძნელი ასახსნელი იქნება *Джакакс* (რომელიც შეიძლება „ძ“ ც იყოს) და „ჯ“ თანმიმდევრის პირველადი ძილქოსში ექვსკომლიანი სოფელია; შეწერილი აქვს 11 000 ახჩა; 1889 წელს ჯაბაკოსში 5 კომლია³. *Джакакс*-ი ოლთისიდან 22, არტაანიდან კი 92 ვერსზეა⁴.

33. სოფ. ეკესორი *اوكل* (?) და მოსეს *اس* (მოსკოლ სოფელი) სათესველით — *اكریاك* (I 406, 362; II 398, 354). რუკებზე — *Меренес*-ია (ხუთვერსიანი) და *Меренес*-ია („სპეტრუკა“), ხოლო სტატისტიკური კრებულებში — *Меренес* ი⁵. ამათში ყველაზე უფრო სწორია „დავთრის“ *Меренес* (შესაძლოა „ე“ ხმოვანს გადმოსცემს). ეკესორი მერენესის დასავლეთით მდებარეობს (ხუთვერსიანი და სხვა რუკა); ოლთისიდან 32, ხოლო არტაანიდან 82 ვერსზე⁶. ეკესორში „დავთრის“ დროს 15 კომლია; შეწერილი აქვს 8 000 ახჩა. 1889 წელს ამ სოფელში ირიცხება 13 კომლი; ეკესორში აღრიცხული სათესველითა სახელი გაურკვეველია.

34. სოფ. კარყული (?), მეორე სახელი კარყული (?) — *اكریاك* (?) (I 406, 363; II 398, 355). წაკითხვა უძლიერესად სავსეა და პირობითია. მასალა არ მოიპოვება. 17 კომლიანი სოფელია; შეწერილი აქვს 4 500 ახჩა.

¹ Список, 90, 91.
² Свод, 124, 125.
³ Список, 104.
⁴ Свод, 124, 125.
⁵ Список, 104, 105.
⁶ Список, 98; Свод, 124.
⁷ Список, 98, 99.
⁸ Свод, 124, 125.

შეიძლება კაკ-ადაც წავიკითხოთ. მაშინ საფიქრებელია, რომ ეს არის კაკ
კონქი ან კონკი, რომელიც კოლის გარდა¹ ოლთისის შარტშიც აღნიშნუ-
ლია² (იხ. Конак-ი). ამრიგად ეს კონკი-კონქი-კაკ უნდა იყოს, თუ ხელი
არ შეგვიშალა იმ ვარემოებამ, რომ Конак-ი შემდგომ ხანებში ტოსკერის³
(=ტაოს, არის) საბოქაულოშია აღრიცხული. საერთოდ აქ აღნიშნული პუნ-
ქტის გარკვევისათვის უსათუოდ საჭიროა დამატებითი მასალა. სოფელი უკაც-
რიგლია; შეწერილი აქვს II 200 ახჩა ვადასახადი. სათესველი ათოქოს იკით-
ხება: დ ე გ ი რ მ ა ნ დ ე რ ე ს ი, რაც (degirman 'წისქვილი', dars 'ხევი') 'წის-
ქვილისხევის ნიშნავს.

42. სოფ. აბაღ (I 406, 369; II 398, 359). მოხაზულობის აქ წარმოდ-
გნილი ასოებით გააზრებაც საეჭვოა. ბოლო ასო შეიძლება ე-ც იყოს, ა-ცა
და მისთანანი. უკვე გაუკაცრიელებულია; აწერია 3 000 ახჩა.

43. სოფ. ბარდიკი (?)—კიარს (?) (I 406, 367; II 398, 359). ეს უნდა
იყოს პუნქტი, რომელიც ხუთვერსიან რუკაზე ჩაყარა ადაა აღნიშნული.
ჩაყარა ი მოხსენებულია აგრეთვე სტატისტიკურ კრებულში ოლთისიდან 31,
ხოლო არტაანიდან 84 ვერსის მანძილზე მდებარედ⁴. ჩვენი „დავორის“ ბარ-
დიკი(?) || ბერდიკი უკაცრიელ სოფლადაა აღწერილი, 1889 წელს კი ბერ-
დიკში 31 კომლი მოსახლეა⁵.

44. სოფ. ისრაილი—اسرائل (I 406, 367; II 398, 359). ჩვენი ამო-
კითხულობა რომ სწორია იქიდანაც ჩანს, რომ რუკებზე აღნიშნულია Хутор
Исраиля. „დავორის“ დაწერილობაც შეიძლება ისრაილ-ად წავიკითხოთ.
სტატისტიკურ კრებულებსა და სხვა წყაროებში ეს პუნქტი არ იხსენიება. 4
კომლიანი სოფელია, რომელსაც აწერია 6 000 ახჩა (იხ. კიდევ აქვე ასეთივე
სახელის პუნქტი № 55).

45. სოფ. გარდოლისი (?) — گاردوليس (?) (I 406, 368; II 398
360). გარდოლისი თუ ქარდოლისი, შეიძლება კარდოლისიც, არც რუკებზე
და არც სხვაგან არ არის მასალა ამ პუნქტს რომ შექი მოჰქინოს. შეიძლოა
ლიანი სოფელია, რომლისგან შემოსავალი ვადასახადის სახით 11 000 ახჩის
უდრის. მინაწერშია ნახსენები სოფ. اداغوليس (?)

46. სოფ. კარს (I 406, 368; II 398, 360). დაწერილობის ამოსაკი-
თხველ მასალა უკაცრიელობით არ ჩანს. უკაცრიელი სოფელია; მისგან შემო-
სავალი განსაზღვრულია 3 000 ახჩით.

47. ჩიირი ბარდიკი (?)—კიარს (?) (I 406, 368; II 398, 360). ეს სა-
ხელი უთუოდ დავაწირებულია ზემოთ 43 ნომრით აღნიშნული სოფ.

¹ იხ. დედანი, გვ. 343 (№ 41) და განსაკუთრებით გვ. 381 (იგივე №).
² Спирок, 68; შტრ. ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში:
ოქტ. 1910, გვ. 16.
³ Спирок, 110.
⁴ Спир, 126.
⁵ Спирок, 100, 101.
⁶ Спир, 124, 125.

კიარს-ის (?) სახელწოდებასთან (იხ. ზემოთ), რომელიც რუკებზე და სხვაგანაც
ჩაყარა-ადაა ცნობილი. ეს ჩიირი ამ სოფელთან ასლო წყნარობისა ვადა-
აქარებდა, ალბათ, ამავე სოფლის სახელს. შეწერილი აქვს 5 000 ახჩა.

48. სოფ. ბარიკი (?)—კარს (?) (I 406, 368; II 398, 361). ზემოთ ჩვენი
(იხ. ამავე ნაწილში პუნქტი №5) კარ დაწერილობაც კარს ჩაყარა-ად წა-
ვიკითხეთ, რაც სავსებით შესაძლებელია. კარ, დაწერილობის საბოქაულო წა-
თხველ სავსებით რეალურია, რუკაზე, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ჩაყარა-
ერთი ბარიკია. ორი რომ ყოფილიყო, მაშინ რაიმე განსხვავებული სიტ-
ყები ეგნებოდაო დართული (დიდი, პატარა და მისთანანი). ამიტომ, საფი-
ქრებელია, რომ ეს ბარიკი კი არა, თარიკი, უარიკი და მისთანა-
იყოს. ცნობები ამის შესახებ არა გვაქვს. ამ სოფელში II კომლია შეწერილი
აქვს 5 000 ახჩა.

49. სათესველი ავოო ფანაქის მოსახლეობის სარეზულობაში (I 406,
369; II 398, 361). ეს სათესველი ფანაქთან არის და მისი სახელია გარ-
რვა შეიძლება ადგილზე. ამ ობიექტიდან შემოსავალი ვადასახადის სახით 7 000
ახჩითაა განსაზღვრული.

50. სათესველი ხოში—خوش (I 407, 369; II 398, 361). ამ დაწერილ-
ბის შესამე ასო დიაკრიტულნიშნაშია, პირველი არა სათესველის სახელია
(I-სა და II წიგნში) კითხვითი ნიშანი უნდა მოახსნას, რადგანაც რუკაზე უ-
ნაკთან ასლო შე მინახავს და ჩამიწერია პუნქტი Хуш-ი, რაც უთუოდ პუნ-
ქტი „დავორის“ خوش-ია. გარდა ამისა, Хуш-ი აღნიშნულია აგრეთვე სტატის-
ტიკურ კრებულებში: იგი მდებარეობს ოლთისიდან 37-ის, ხოლო არტაანი-
დან 76 ვერსის მანძილზე⁶; „დავორის“ ხოში რომ მისახლება არ არის,
1889 წლის ხოში უკვე 6 მოსახლე ნაჩვენებ⁷.

51^ა. სოფ. ადავოო სოფ. კოსორთან (I 407, 369; II 398, 361). პირველ
ასოს განმასხვავებელი ნიშანი არა აქვს და ამიტომ ამ სახელის ამოკითხ-
ვა არ ხერხდება, მოსახლეობა არაა ნაჩვენები. შეწერილი აქვს 3 000 ახჩა.

52^ა. სოფ. ოქეთი (?) სოფ. ავირდგოთან — اوكيت (?) (I 407, 369,
II 398, 361). ამოკითხულობა პირაბითია. ავირდგოთან რუკებზე არ სდევან
ასეთი რამ აღნიშნული არაა. უკაცრიელია და შეწერილი აქვს 300 ახჩა.

53^ა. სათესველი ტაშ კარს სოფ. ავირდგოთან — اوشكار (I 407, 369,
II 398, 361). პირველი ნახევარი სახელის უთუოდ ტაშ (=ჭიქ) სიტყვითაა შე-

¹ ე. წ. სიაში (იხ. დედანი, გვ. 381) 30 ნომრით მოხსენიებულია სოფელი კარს ოლთისში.
ლო ზოში (?) მომდევნო—51-ითაა აღწერილი.
² Спирок, 106, 107.
³ Спир, 126, 127.
⁴ „სიაში“ (გვ. I 407) 51 ნომრით სოფ. ადავოო აღნიშნულია.
⁵ „სიაში“ (გვ. I 407) ამ ნომრითაა აღნიშნული სოფელი ავირდგო.
⁶ „სიაში“ (გვ. I 407) 53 ნომრითაა აღნიშნული სოფელი ავირდგო.

რე ნახევრის ასოებიც ნათელია, მაგრამ გააზრება არ ხერხდება. აწერია 300 ახმა.

547. სათესველი კრსს (I 407, 369; II 398, 362). ამ სათესველის სახელს ვერ ვცითხლობთ. სათესველიაგან შემოსავალი განსაზღვრულია 4 900 ახნით.

55. სოფ. ისრაილი, მეორე სახელი დილენჯიქრა (= dilenci key 'დილენჯის—ქართულში დოლენჯის სოფელი — اسرائيل كركنداجي كرا (I 407, 369; II 398, 362). ასეთი სახელით სოფელი განხილული იყო 'ხენოთ (№ 44) ოღონდ ამას მეორე სახელიც აქვს. ვფიქრობ, ორივეგან ერთნაირი დაწერილობა უნდა იქონ. ადგილმდებარეობა პირველი ისრაილისა ცნობილია, ამისი არა. უკაცრიელა და აწერია 2 000 ახმა გადასახადი.

1 კრსსა და ნახევრით სოფელშია შემოღწერილი სოფელი.

VIII. ჭ ა მ ხ ი ს ლ ი მ ე

5(27). ქამხისის ნაქაღ

I. სოფ. ქამხისის რაბათი ქამხისის სათესველი — ქამხისის (I 407, 370; II 398, 362). ეს სახელი ქამხისის სათესველია ტრადიციონული — ქამხისის სათესველი ქამხისის სათესველი (II 398, 362). ქამხისის ეწოდება მას იუსუფის სათესველია ტრადიციონულია ახლო ფორმა ქამხისის უნდა იყოს. სოფ. ქამხისის სათესველი გეგონდა შემთხვევა აღგვენიშნა. რომ თურქულში ხდება ნახევრის სათესველი გეგონდა — ქ და გ-ს პალატალიზაცია. სოფელ ქამხისის სათესველია ტრადიციონულია რუსულ ტრანსკრიპციაში მოცემულია ქამხისის სათესველია ფორმა. ქართულად უთუოდ ქამხისის უნდა ყოფილიყო ოღონდ ქამხისის სახელით ცნობილი ბუნქტიქ (ქამხისის სოფ. ქამხისის სათესველია შიამ, რომ თურქულ დიალექტებში (განსაკუთრებით სოფ. ქამხისის სათესველია ანატოლიისა) ეს პალატალიზებულია ქამხისის სათესველია ტრადიციონულია ფორმა; T. Kowalski-ს მავალითები: ანატოლიისა — ქამხისის სათესველია ტრადიციონულია ფორმა; ექ. თაყაიშვილის შრომის — MAK, XII. ბოლოს 126-ე ფურცელზე დაბოლოებულია შეცდომის გასწორება, სოფ. ქამხისის სათესველია ტრადიციონულია ფორმა; 87 вместо слова «Киагис-Агис» должно быть «Киагис-Агис» и, очевидно, указывается, другое название местности Киагис, т. е. Киагис-Агис будет означать место, находящееся под Киагисом. ქამხისის სათესველია ტრადიციონულია ფორმა ქამხისის ჩამხისის გარდა რქმევა კიდევ Киагисის ტრადიციონულია ფორმა Киагис-ი კორექტურული შეცდომაა, ქამხისის სათესველია ტრადიციონულია ფორმა 'ქამხისის ქვეშის', ან 'ქამხისის ორს' ნიშნავს. ცალკე სათესველია ტრადიციონულია ფორმა სოფ. სოლომონ-კალ'ა-სა და ქამხისის ქვეშის. სოფ. ქამხისის სათესველია ტრადიციონულია ფორმა გორ მივიღეთ ქამხისის-ისაგან ქამხისის და ქამხისის (ქამხისის) რაც შეეხება ქამხისის ფორმის მისში ან თანხვენილია ტრადიციონულია ფორმა იყოს წარმოშობილი რუსულ ნიდაგზე; აქვე ვაქვია. არ უკაცრიელა ტრადიციონულია ფორმა

1 كچانسا, 83-406.
2 Свод, 126: Синсок, 106.
3 ექ. თაყაიშვილი, MAK, XII, 83 X და 84.
4 T. Kowalski, Osmanisch-türkische Dialekte, Bl. IV, 126.
5 MAK, XII, 85; არქეოლოგიური ექსპედიცია კრსს-ისა და ნახევრის — 21

კოლექტივში გაჩენილი, მეტათეზისი—ქამხის-ი→ქამხის-ი→ქამლის-ი Кям-гис→ქამის-ი→Кягмис || Книгмис || Книгимис (МАК, XII, გვ. IX; ხომ არ არის ეს ქამის-ი ქართული შესაძლებელი ვალ-ის ფორმიდან მიღებული? ქართული მყდერი თურქულში ხშირად სათანადო რიგის ყრუდ გადადის¹—გამის-ი→ქამის-ი→ქამლის-ი→ქამხის-ი?). ამრიგად, „დავთრის“ დროის ქამისის შემდეგ თურქიზებულ იქნა ქამხის-ად, რომელიც ექვთიმე თაყაიშვილის ამ კუთხეებში მოგზაურობის დროს (1902 წ.) უკვე ჩამხუსად წარმოითქმოდა, ხოლო მისი სხვაგვარად თურქიზებული Книг-მის-ი მეორე სახელად იყო მიჩნეული.

ქამხისის მდებარეობაზე ექ. თაყაიშვილი ამბობს: У самой подошвы горы, на которой находится крепость Соломон-Кала, недалеко от деревни, или, скорее, Кинплага Чамхус [=ქამხის-ი], на берегу речки видны развалины перкви...² სხვა ადგილას იგივე ექ. თაყაიშვილი ქამხისზე (Книгмис-ზე) წერს, რომ ის მდებარეობს ბანისწყლის ხეობაში, ფანაკის (ბანის) ჩრდილო-აღმოსავლეთით³ (მე ვიტყვი, ჩრდილოეთით). ოლთისიდან ქამხისამდე 37 ვერსია, არტაანამდე 69⁴.

ქამხისის დიდი სოფელია; მასში აღრიცხულია 55 კომლი. მისგან გადასახადის სახით შემოსავალი ჩაწერილია 28 000 ახჩის რაოდენობით. ქამხისის ამავე სახელწოდების ნაჰიჯეს ცენტრია. ქამხისის „დავთარში“ აღრიცხულია როგორც რაბათი. მაშასადამე, აქ უნდა ყოფილიყო ციხეც, რომელიც „დავთრის“ დროისათვის, ალბათ, უკვე გაუქმებული იყო. მოსახლეობის თვალსაზრისითაც ქამხისი დაკნინებულია; 1889 წელს ქამხისში ირიცხებო მხოლოდ 28 კომლი⁵.

2. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი და ერთი ნაკვეთი ენაბი... (I 407, 371; II 398, 363). ამ ჩიფთლიქზე სამი მოსახლეა; შეწერილი აქვს 376 ახჩა.

3. სოფ. ტაჯერექი ძველი ტაჯერექითურთ—تاجراج (I 407, 371, II 398, 363). რუკებზე და სტატისტიკურ კრებულებში Телжерек-ი გვაქვს პირველი ხმოვანი ელიფითაა გამოხატული და იგი უსათუოდ „ა“ უნდა ყოფილიყო. Своя-ში ტეჯერექთან ერთად ტაჯერექი ვარიანტიცაა მოყვანილი⁶. ტეჯერექში შემდეგ ხანებში მომხდარი ანიმილიცია უნდა გვეჩინდეს. სტატისტიკურ კრებულებში აღნიშნულია ორი ტაჯერექი: Телжерек Наринманчакში და Телжерек Пенякский⁷. „დავთრის“ ტაჯერექი: უთუოდ ფანაქის ტაჯერექს გულისხმობს; ნარიმანი „გურჯისტანის ვილაიეთში“ არ შემოდის და მდებარეობს ოლთისის სამხრეთით ოლთისის წყალზე⁸. ტაჯერექი ოლთისიდან 45, ხოლო არტაანიდან 62 ვერსის მანძილზე⁹.

¹ იხ. ჩვენი: ევლია ჩელებისა და ლაზურის შესახებ, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954, გვ. 250, 251, 252.
² МАК, XII, 64, ჩამხუსზე იხ. აგრეთვე: ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში, 29.
³ იქვე, 85 (იხ. ქამხისის თანდართულ რუკაზე).
⁴ Свод, 106, 107. ⁵ Свод, 126, 127. ⁶ Свод, 96; Свод, 122.
⁷ Свод, 122. ⁸ Свод, 96; Свод, 122. ⁹ იხ. თანდართული რუკა. ¹⁰ Свод, 90, 97.

29 კომლიანი სოფელია; იხდის 22 000 ახჩს. 1859 წელს ტაჯერექში აღრიცხულია 16 კომლი¹.

4. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი, ერთი წისქვილი... (I 407, 372; II 398, 364). მამულზე, რომელიც ვინმე მიკირტინს ეკუთვნის, 3 კომლია და მამულა აწერია 380 ახჩა გადასახადი.

5. სოფ. ფანჯურეთი كجالي (?) და اناج (?) სათესველით — جورت (I 407, 372; II 398, 365). ვფიქრობ, რომ „დავთრის“ შემდეგნაირად შეიქმნა მით აქვს ასოს შემდეგ — რომელიც ج-ს შემდეგ ეწოდებოდა جورت. კი ფანჯურეთ-ად იკითხება მაშინ, როდესაც სხვა წყაროებში ამ სოფლის სახელი ფანჯურეთ-ია. ქამხისის რაიონის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ფანჯურეთი ყველა დიდ რუკაზე (მათ შორის ასაქ. მთავრობის რუკაზე²) აღნიშნულია. ფანჯურეთი მდებარეობს ოლთისიდან 45, ხოლო არტაანიდან 60 ვერსის მანძილზე³. ფანჯურეთში აღრიცხულია 28 კომლი 12 000 ახჩა გადასახადით. 1889 წლის ფანჯურეთში 43 კომლია⁴. ფანჯურეთთან აღმოსავლეთით ორი სათესველი, რომელთა სახელები ვერ იმეორებოდა. ექ. თაყაიშვილი ამ სოფლის სახელად პანჯურეთს წერს⁵.

6. სოფ. სოლომონი — سولومون, سولمان, سولمان, سولمان (I 407, 373; II 399, 364). სათესველებითა [და] جورت უნიწოდებოდა — جورت (I 407, 373; II 399, 364). რატონდაც ამ სოფლის სახელი „დავთრის“ სომხური ფონეტიკით მოცემული (ცნობილი შესატყვისობა ლ—ლ). აფერიაში⁶ დაბეჭდილი ერთ კომლის მდენიაში ამ სოფლის სომხური სახელი დამახინჯებულია, მოცემულია ასე: ნაქილამ ოც ვერსზედ ისევ ჩვენს ნაშელობებლოში ძალიან მთავრობდა ამის აშენებული ციხე, რომელსაც უწოდებენ „სოლომონ კლა“... ამ ციხის ძალი არის თათრის [=გამაჰმადიანებული ქაოჯგი, ს. ჯ.] სოფელი, რომელიც ეძახიან „სოლომონ“. სოფლიდან ორის ვერსის მანძილზე ამისო, ამაზე, ეკლესია, კლდეში გამოქვაბული⁷. ექ. თაყაიშვილს ჩამოვდა მართალია, რომელიც კლდეში გამოქვაბულია. ექ. თაყაიშვილი — სოლომონის აქვს ნაწილი: „მღვიმის ეკლესია სოლომონისა“, ჩრდილოეთის მხარე სოფ. სოლომონისისა დაცულია პატარა მღვიმის ეკლესია... ამ ეკლესიას დაცულ 1482 წლის წარწერაზეც სოლომონისი ასწავლია. ამ სოფელს სახელად შემდეგში, ალბათ თურქობის დროს, სოლომონ-კლა (=ხოლომონის ციხე) დარქმევია (ცნობილია სოლომონის ციხე—Соломон-Кала). სოლომონის მდებარეობის დასაზუსტებლად მოვიყვანოთ ექ. თაყაიშვილის სხვა მხრივაც მეტად საინტერესო ცნობა (1902 წ.): И севернее и восточнее

¹ Свод, 122, 123. ² იხ. დედანი, გვ. 348.
³ Свод, 92, 93. ⁴ Свод, 122, 123.
⁵ არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში... გვ. 16.
⁶ მ. ნ. ძე, ქ. ოლთი (არქეოლოგიური ცნობები), „აფხაზი“, 1908, № 187.
⁷ არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში, 31.
⁸ იქვე, МАК, XII, გვ. IX, 83.
⁹ МАК, XII, გვ. 80; ტაბულა XIII.
 37. დავთარი, III

Пещика расположена на горе небольшая деревня Соломон-кала или, по армянскому произношению, Согомон-кала, населенная омусульманившимися грузинами. Теперь в деревне не более 15 домов: большая часть жителей выселилась в Турцию. Грузинский язык давно забыт, и только резко очерченный тип древних месхов, напоминающий туркишев и аджарцев, свидетельствует о грузинском происхождении жителей этой деревни¹. еქ. თაყაიშვილი 1907 წელს მეორედ იყო ამ სოფელში. რადგანაც აქ სოფლის სახელწოდებაზეა ხაზგასმით ლაპარაკი, ამ ცნობასაც მოვიყვან: „სოლომონისი, ეხლა სოლომონ-კალა. ჩრდილოეთით სოფელ შენიკიდან და რვა ვერსის სიშორით მისგან მაღალკლდოვან მთაზე გაშენებულია სოფელი, რომლის ძველი სახელი ყოფილა სოლომონისი, ხოლო ეხლა უწოდებენ სოლომონ-კალას, ესე იგი სოლომონის ციხეს. სოფელში ეხლა 15 მოსახლე გამუსულმანებული მესხი ცხოვრობს. სხვები რუს-თათართა ომის შემდეგ 1876-1878 წლებში გადასახლებულან ოსმალეთში². დ. ბაქრაძეც ადასტურებს, რომ აქაური XV საუკუნის წარწერის მიხედვით სოლომონ-კალას ნამდვილი ქართული სახელი სოლომონისი არისო³.

სოფ. სოლომონისში „დავთრის“ დროს აღრიცხულია 13 მოსახლე; მათ შორის 2 მუსლიმი. შეწერილი აქვს 14000 ახჩა. 1889 წელს სოლომონ-კალაში 14 კომლია⁴. სოლომონისთან დასახლებულია 5 სათესველი და 1 უბანი, რომელთა სახელების ამოკითხვა ამჟამად არ ხერხდება.

7. სოფ. ფერთევანი اوراصور სათესველით—اوران (I 407, 374; II 398, 366). ფერთევანი (Пертеван) ყველა რუკაზე აღნიშნულია. იგი მდებარეობს ფანჯურეთის დასავლეთით, ოლთისიდან 44, ხოლო არტაანიდან 65 ვერსის მანძილზე⁵. „დავთრის“ ფერთევანში 29 მოსახლეა (აქიდან 8 მუსლიმი). 1889 წელს ფერთევანში აღრიცხულია 11 კომლი⁶. ფერთევანთან აღრიცხული ერთი სათესველის სახელი ამოუკითხავია. სოფელ ფერთევანის კუთვნილებად არის ჩაწერილი აგრეთვე ორი იალაღი — აკ-გაოლუ (Ak-gol 'თეთრი ტბა') და აკ-ფუნარი (Ak-pnar 'თეთრი წყარო').

8. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი, ერთი წისქვილი... (I 407, 374; II 398, 367). მამულზე ირიცხება სამი მოსახლე 200 ახჩა გადასახადით.

9. სოფ. ყაბანი قورموح 'კარხოკ' და كرس სათესველებით — قان (I 407, 375; II 398, 367). ამ რაიონის დასავლეთ მონაკვეთში, ფერთევანთან ახლო და მისგან ოდნავ დასავლეთით რუკებზე (ხუთფერსიანი და სხვ.) აღნიშნულია Кабан-ი, რომელიც ოლთისიდან 43, ხოლო არტაანიდან 66 ვერსის მანძილზეა⁷. „დავთრის“ დროის ყაბანი დიდი სოფელია; მასში 45 კომლია აღრიცხული (მათ შორის 2 მუსლიმი). 1889 წელს ყაბანში მხო-

¹ МАК, XII, 83-80.
² არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 29.
³ Д. Баградзе, Историко-этнографический очерк Карсской области, ИКОНРО, т. VII, 83-192-202. ⁴ Свод, 122, 123. ⁵ Список, 94, 95. ⁶ Свод, 122, 123.
⁷ Список, 108, 109.

ლოდ 9 კომლი მოსახლეობა ირიცხება¹. ყაბანი სახელწოდება ზოგან Кабан-ადაც² არის ჩაწერილი. მაგრამ ეს სწორი არ არის; „დავთრის“ მანძი ბირველი ყასოს შემდეგ ვაეი (و) გვექნებოდა (قوان).

10. სოფ. ზემო قورقاسა სათესველი კორკო და სარუ მუდღღას მიწით (I 407, 376; II 398, 368), 15. სოფ. ქვემო قورقاسა (I 407, 377; II 399, 369). ამ დაწერილობაში ორ აღნიშნულ ძველ დიაკრიტიკული ნიშნები დასმული აქვს. ამ სახელის იდენტიფიცირება ტაოს ამ მონაკვეთში დასახლებული რომელიმე პუნქტის სახელთან ჯერჯერობით მანჯე არ ხერხდება. უცნობია მისი სათესველის სახელიც. სოფელში 18 კომლია აღრიცხული და შეწერილი აქვს 5000 ახჩა გადასახადი. ქვემო قورقاسა-ი უკაცრიელი სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს 14998 ახჩა გადასახადი.

11. სოფ. გვადი—ادو (I 407, 376; II 398, 368). აგროპული რუკეთის სპეცტრუკაზე³ ქაშისის რაიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მონაკვეთზე არმაშნის დასავლეთით აღნიშნულია სოფელი Гад-ი, რომლის სახელიც ვფიქრობ, საუკებით შეესაბამება ადო დაწერილობას. ოღონდ უნდა იფიქროს არა Гад, არამედ Гол. ასე გვაქვს ჩვენ ეს სტატისტიკურ მასალას კრებულში⁴ (რუკაზე ი-ს ნაცვლად ა კორექტურული შეცდომაა). ჩვენ ზემოთ ვამბობთ და რიგი შემთხვევებისა, როცა ქართული სიტყვის ვა კომპლექსი „ოს გვა“ ძლევს: კვანჯლა→კონჯლა (იხ.) და მისთანანი. სოფ. გვადი (შეიძლება კვადი) ნაჩვენებია ოლთისიდან 54, ხოლო არტაანიდან 69 ვერსის მანძილზე⁵. „დავთრის“ გვადში აღრიცხულია სულ 8 კომლი, რომელიც იბრუნა 8500 ახჩას. 1889 წელს გვადში ირიცხება 9 კომლი⁶. გვადისთან ერთი ნიშანი (II წიგნში) უნდა მოიხსნას.

12. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი, ერთი წისქვილი... (I 407, 377; II 398, 369). ეს მამული სოფ. გვადის ტერიტორიაზეა, სამკომლიანი და იბრუნა 270 ახჩას.

13. სოფ. კაჯაჯი (I 407, 377; II 399, 369). ამ სახელის ამოკითხვა ჯერჯერობით არ ხერხდება. უკაცრიელი სოფელია. რომელსაც შეწერილი აქვს 4500 ახჩა.

14. სოფ. აღუნდირი اورკო სათესველით—اوران (I 407, 377; II 399, 369). არმაშნისა და გვადის აღმოსავლეთით რუკაზე აღნიშნულია სოფ. Агундир-ი. ეს სოფელი საკმაოდ შორადა ქაშისის რაიონიდან იგი უფრო ფანაქის რაიონს უდგება. გარდა ამისა, ეს სოფელი უფლებამოსილ-

¹ Свод, 128, 129.
² Свод, 128-ე 83. Кобан ვარიანტიც არის; ასევე „კობან რესლის სტრუქტურა“.
³ Свод, 126. აქ Гол იხსენიება არმაშენ, ჩაბსო და მანთის მიწებში. რაც უნდა ლად მოწმობს იმას, რომ Гол-ი—ეს არის „დავთრის“ ადო-ი. Список, 106-ე აქ წერია Кабан-ად იმაზე მიგვიითებებს, რომ შეიძლება ამ სოფლის სახელი კვადი-ც ყოფილიყო.
⁴ Список, 106, 107.
⁵ Свод, 126, 127.

მდებარეობს (კოლაში გადასასვლელზე); თან „დავთარში“ *داوآر* ადრუდირ-გვაქვს და ამიტომ ამჟამად ჩვენ თავს შევიკავებდით „დავთარის“ *داوآر*-ის რუკების *Агулир*-თან იდენტიფიკაციისაგან. ეს სოფელი უკაცრიელია „დავთარის“ დროს, მიწერილი აქვს ერთი სათესველი, რომლის სახელიც არ იკითხება; შეწერილი აქვს 8 500 ახჩა.

15. სოფ. ქვემო *اسدآچور* (იხ. ზემოთ სოფ. № 10—ზემო *اسدآچور*).

16. სათესველები *حوانكس* და *موصور* (I 407, 377; II 399, 369). სათესველთა სახელების ამოსაკითხავად მასალა არ არის. სათესველებს შეწერილი აქვთ გადასახადი 20 000 ახჩა.

VIII. ფ ა ნ ა კ ი ს ლ ი ვ ა

6 (28). ფანასკერტის ნაპიჯე

1. სოფ. ფანასკერტის რაბათი *كركرا* სათესველია—*كركرا* *داوآر* (I 407, 378; II 399, 370). 4. სოფ. ზემო ფანასკერტი—*كركرا* *დავთარ* (I 407, 380; II 399, 372). ვახუშტის ფანასკერტი და ფანასკერტი აქვს. სხვა წყაროებში კი ფანასკერტი¹. შეიძლება, რომ თავდაპირველად მართლა იყო ფანასკეთი² ფანასკეთი³ რომელიც ზემოთა აზრებულ იქნა ფანასკერტად. დ. ბაქრაძის მიხედვით, ციციშვილმა გვარის თავადიშვილების წარმოშობა ფანასკერტს უკავშირდება. (ჯერ კიდევ XII ს-ში) ფანასკერტს ციციშვილები ელაბდნენ და იწოდებოდნენ ფანასკერტელებად. როცა სამხრეთ საქართველოს აურჯებამ შემოსო, ციციშვილები დასახლდნენ შიდა ქართლში. სადაც მათ შეაძინეს საციციციშვილები დასახლდნენ შიდა ქართლში. ფანასკერტი ტანს ეკუთვნოდა; ნოდ წოდებული დიდი მამული⁴. ფანასკერტი შემოვიდა საქართველში... გარდა იქნე ქა ამბობს: სულტანი ალფარსლანი შემოვიდა საქართველში... გარდა ვიდა... ტაოს ვიდრე ფანასკერტამდე⁵. ფანასკერტი უფრო ბერ ფანასკერტის რაიონის აღმოსავლეთ ზონში; ფანასკერტი უფრო დასავლეთითაა, ხოლო ზემო ფანასკერტი—აღმოსავლეთით⁶. რუმელის ზე (ზუთვერსიანი, „საქ. ისტ. რუკა“ 1923 წლისა, აგრეთვე რუსეთის სივრცე „რუკა“) აღნიშნულია ქვემო და ზემო ფანასკერტი. ქვემო ფანასკერტი, ალბათ, უდროის ჩვენი „დავთარის“ ფანასკერტის რაბათის „დავთარის“ დროის ფანასკერტის რაბათი (=ქვემო ფანასკერტი) 40 კომლანა სივრცითაა; რომლისგან გადასახადის სახით შემოსავალი განსაზღვრულია 16 000 ახჩად; ზემო ფანასკერტში კი „დავთარის“ დროს 36 მოსახლეა, რომელსაც ზემოთ აქვს 15 000 ახჩა. 1889 წლის მასალების მიხედვით კი ქვემო ფანასკერტში 110 კომლია (სულ [გამაჰმადიანებული] ქართველები), სოლო ზემოში 39 კომლი⁷. 2. ჩ ა ი რ ი *حاج* (I 407, 378; II 399, 370) ფანასკერტის რაბათთან იხსენიება. ჩაირიდან შემოსავალი გადასახადის სახით ნაფარუდევია 500 ახ-

¹ აღწერა სამეფოსა საქართველოსა... გვ. 24, 120, 128, 133, 137, 138.
² მაგ., ქართლის ცხოვრებაში, I (ს. ყაუჩიშვილის რედაქციით), 29, 283, 306, 382, 363.
³ Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, 44-45.
⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 61.
⁵ იხ. თანდართული რუკა.
⁶ Свод, 128, 129.

ჩის რაოდენობით. როგორც ჩვენ „დავთრის“ II წიგნის 399-ე გვერდზე გვაქვს შენიშნული, ეს ობიექტი აქ, ე. ი. ძირითად ტექსტში ჩაირად არის აღწერილი, მაგრამ ე. წ. „სიაში“ (გვ. 399, № 2) მამულად (ჩიფთლიქად) იხსენიება¹. რა თქმა უნდა, უფრო სწორია, რომ ეს მამულია, რადგანაც მამული (ჩიფთლიქი) ჰგულისხმობს მიწის ნაკვეთს, რომელიც რომელიმე სოფლის ფარგლებშია და სოფლის ნფლობელის უშუალო განკარგულებაში.

3. სოფ. ურეკი كوركو სათესველით—اورا (I 407, 379; II 399, 371). დაწერილობის მიხედვით შეიძლება ამ სოფლის სახელი ურეკიცი იყოს და ურეკიცი. ქასო „ქ“ თანხმოვანს გადმოსცემს. მაგრამ ჩვენ ისიც ვიცით, რომ ქართული მკვეთრი თურქულში სათანადო რიგის მფლერით გადმოიცემა. ამ შემთხვევაში სავსებით შესაძლებელია, რომ ქასო „გ“ს გამოხატავდეს და კრა-ით გადმოცემული იყოს ქართული ურეკი. მაგრამ ამ სოფლის სახელად მოსალოდნელი არ არის ურეკი, როგორც ეს „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ (1923 წ.) აღნიშნული. პუნქტის ქართული სახელი ურეკი რომ ყოფილიყო, „დავთარში“ ეწერებოდა اورا ან غورا (ქართ. „უ“ თანხმოვანი თურქულში ც-ით ან გ-ნით გადმოიცემა).

სოფ. ურეკი რუკებზე აღნიშნულია ფანასკერტის დასავლეთით. იგი მდებარეობს ოლთისიდან 49, ხოლო არტაანიდან 65 ვერსის მანძილზე. „დავთრის“ დროის ურეკი დიდი სოფელია; მასში აღრიცხულია 48 კომლი, რომელთაგან შემოსავალი განსაზღვრულია 21 000 ახჩით. 1889 წელს ურეკში ითვლება 24 კომლი². სოფელთან აღრიცხული სათესველის სახელი შეიძლება كوركو-ი იყოს და იკითხებოდეს სკურკ-ად, სქურკ-ად. სკურგ-ად და მისთანანი.

4. სოფ. ზემო ფანასკერტი (იხ. ზემოთ სოფ. № 1—ფანასკერტის რაბათი).

5. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი ზემოსხენებულ სოფელში... (I 407, 380; II 399, 372). ამ მამულზე ირიცხება 4 კომლი; შეწერილი აქვს 200 ახჩა.

6. სოფ. ზემო და ქვემო ოლთათაბი حوركر, ბაღისჭალა, ფინარი, كمر, كوس, حس, سوس და حارس სათესველებით — سلا و عليا (I 407, 381; II 399, 373). მსხვილმასშტაბიან რუკებზე Давуларისა და Меренк-ის დასავლეთით, ფანასკერტის რაიონის ჩრდილოეთ მონაკვეთზე აღნიშნულია Эгладან-ი. ეს სოფელი ოლთისიდან 54, ხოლო არტაანიდან 68 ვერსის მანძილზე მდებარეობს³. „დავთრის“ დროს ოლთათაბი დიდი სოფელია, რომელშიც აღრიცხულია 88 კომლი და რომელსაც შეწერილი აქვს

¹ იხ. დედანი, გვ. 353 და 382 (№ 2).
² Список, 112, 113.
³ Свод, 128, 129.
⁴ Список, 112, 113.

22 000 ახჩა ვადასახადი. 1889 წელს ეს სოფელი სათესველით დასავლეთით, მასში მხოლოდ 11 მოსახლე ირიცხება⁴.

სოფლის სახელწოდება ჩვენასდგ მოღწეულია სხვადასხვა ფორმით: „დავთარში“ გვაქვს باطغاس, რომელიც ან ოლთათაბი უნდა იყოს ხოთ, ან, რადგანაც ესაო თურქულში მეფერ დასკ ვადასახად, ოლთათაბად. რუკებზე Эгладан-ი (ხუთვერსიანი) და Меренк-ი (სამეფერსიანი) სეთის სპეცრუკა“) გვაქვს. ერთ სტატისტიკურ კრებულში Эгладан-ი, ურეკში კი Эгладан-ი და (ვარიანტად) Агладан-ი⁵. მე ვხატებოდა ვადასახად „დავთრის“ ვარიანტს ოლთათაბს (შეიძლება ოლთათაბი უნდა იყოს). „დავთრის“ დაწერილობაში ელიფი და ვაის კომბინაცია (ქ) უნდა იყოს. „დავთრის“ ნმოვანს გამოხატავს და ანდენად Меренк და Агладан ვარაუდობს ანტები აშკარად დამახინჯებული ფორმებია და უარყოფითი უნდა იქნეს ისევე, როგორც Эгладан-ი, რომელიც აგრეთვე ძლიერ შეზღუდულია ნთაყაიშვილთან ოგდა დაბია, რომელიც რუსული წყაროები უნდა იყოს აღებული⁶. სოფ. ოლთათაბთან დასახლებულია რვა სათესველი ზღა სოფ. ხერხეთ, ვფიქრობთ სწორად, ამოგვიკითხა მხოლოდ ორის სახელი I. ბეისქალა და 2. ფინარი (უკანასკნელი სახელი—რვა ურეკელა უნდა იყოს ნავს).

7. სოფ. გესმალი حوركو (გვონებ, უფრო حوركو) დაუთოს ქველის حوركو და حوركو (შეიძლება حوركو უნდა იყოს სწორი იყოს) სოფ. სველებითა და حوركو ჩაირის სათესველით—كاسي (I 407, 381; II 399, 374). ხუთვერსიანი და სხვა რუკებზეც Merenკ-ისა და Davular-ის სახელითა და მათ ჩრდილოეთით აღნიშნულია პუნქტი Эгладан, რომელიც ოლთათაბი და მათ ჩრდილოეთით აღნიშნულია პუნქტი Эгладан, რომელიც ოლთათაბი და „დავთარში“ გესმალად აღწერილია პუნქტით. ეს სოფელი ოლთათაბიდან 68, ხოლო არტაანიდან 63 ვერსის მანძილზეა. ვადასახად 11 კომლიანი სოფელია, რომლიდანაც შენასავალი განისაზღვრეს 14 000 ახჩი. 1889 წელს კი გესმალში 22 კომლი ირიცხება⁷. გესმალს და გარეუბრებით რუკებისა და სტატისტიკური კრებულების Давулар უნდა იყოს უკუნიშნული ფორმებია. მასალებას უკუნიშნის გამო სხვადასხვა ფორმის დაგენა ჭირს. სოფელთან დასახლებული სათესველების სახელები ასეთივე არ არის. ამავე სოფლის მინაწერში იხსენიება ოლთათაბი (ქ) ვადასახად კითხავს ქარკლუხ-ად), რომლის დაწერილობა სუსტით ვხატავთ ამ სოფლის აღწერისას პირველად დასავლეთით სარეკელთან და ფინარი ნაჭიდეში 36 ნომრით აღწერილი სოფლის სახელის დაწერილობას, რომელიც

¹ Свод, 126, 127.
² J. Deny, Grammaire de la langue turque, № 111, 112.
³ Список, 112. ⁴ Свод, 126.
⁵ არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში— № 71.
⁶ Список, 108, 109. ⁷ Список, 108. Свод, 126.
⁸ Свод, 126, 127. ⁹ იხ. დედანი, გვ. 356 და 357. ¹⁰ აქვე № 341.

ივენ ქარგლუხად გვაქვს წაკითხული. ქარგლუხად წოდებულს და სოფ. გესმალთან აღწერილ სათესველსა და იალალს ალბათ ჰქონდათ ურთიერთთან რაიმე შეხების წერტილები. მაგრამ რა ტერიტორიულ ურთიერთობაშია ეს ორი უკანასკნელი პუნქტი ფანაყის ქარგლუხთან ჩვენ ვერ ვერობით არ ვიცით.

8. სოფ. ფირდანოსი — سوساگر (I 407, 383; II 399, 375). ფირდანოსი ყველა დიდ რუკაზე აღნიშნულია ფანასკერტის ნაპირს უკიდურეს ჩრდილოეთ სექტორში, სოფ. გესმალთან ახლო. ეს სოფელი ოლთისიდან 68, ხოლო არტაანიდან 61 ვერსის სიშორეზე ყოფილა¹. „დავთრის“ 20 კომ. ლიანი სოფელი ფირდანოსი გადასახადს 10 000 ახჩის რაოდენობით იხდის. 1889 წლის აღწერილობის მიხედვით ამ სოფელში 43 კომლი ითვლება².

9. სოფ. მეჭანქი ساس და ურეკ სათესველით — ساس (I 407, 384; II 399, 375). სოფლის სახელის მეჭანგად წაკითხვა თითქოს უმჯობელია³. ეს სახელი ემთხვევა სოფ. ჯულაქარსა და გესმალს შუა რუკებზე Merenk-ად აღნიშნული პუნქტის სახელს. მეჭანგი რომ წერია ამ პუნქტის სახელი. მისი გადარუსულებული ფორმა Merenk-ი უნდა ყოფილიყო (3 თანხმოვანი რუსულში 1-თ გადმოიცემა — მეგელ — Meren და სხვ.). Merenk-ში ასიმილაცია ჩერე უნდა იყოს ნომხდარი. მეჭანქი (Merenk-ი) ნაჩვენებია ოლთისიდან და არტაანიდანაც 60 ვერსის სიშორეზე მდებარედ⁴. „დავთრის“ მეჭანქში 22 კომლია, რომელთაც იხდის 15 433 ახჩს. 1889 წელს ამავე სოფელში მხოლოდ 12 მოსახლეა აღწერილი⁵.

10. სოფ. სსა (I 407, 384; II 399, 376). პატარა, ოთხკომლიანი სოფელია, რომლის სახელის ამოკითხვა და ლოკალიზაცია ვერ ვერობით არ ხერხდება. შეწერილი აქვს 18 500 ახჩა.

11. სოფ. ქარაშუთი ساشاگر (I 407, 385; II 399, 376). ვფიქრობ, რომ არტაანის სანჯაყში შემავალი ტყე-ნაპირს 77-ე სოფლის სახელიც ასეთივე დაწერილობისაა („დავთრის“ შესაბამის ადგილებში სახელი სხვადასხვაა, მაგრამ ასოები და ასოთა თანამიმდევრობა ერთნაირი უნდა იყოს)⁶. მიუხედავად იმისა, რომ ეს დაწერილობა ქარაშუთ-ად იკითხება, რუკებზე და სტატისტიკურ კრებულებში უფრო მეტად „ლ“ ასიანი ფორმით: Кяляшут (ხუთვერსიანი და ერთვერსიანი რუკები)⁷, Калашут („ევროპ. რუსეთის სტატ. რუკა“)⁸; Свод-ში Калашут-თან ვარიანტად მოყვანილია რაქანი ფორმაც — Кяряшут⁹. Кяляшут || Кяряшут-ი უთუოდ თურქიზებული ფორმებია (მოვი-

¹ Список, 112, 113. ² Свод, 126, 127.
³ იხ. დედანი, გვ. 357.
⁴ Список, 110, 111. ⁵ Свод, 126, 127.
⁶ იხ. დედანი, გვ. 358 (№ 11) და 482 (№ 77); აგრეთვე ზემოთ, გვ. 551.
⁷ Список, 110.
⁸ Свод, 126.
⁹ იქვე.

კონოთ, რომ ნასესხები სიტყვების „ქ“ თურქულში პალატალიზაცია — ქაა — ქააქ). ამ სახელის თავდაპირველი ფორმა ქარაშუთი უნდა ყოფილიყო. რიგ შემთხვევებში რ თანხმოვნის „ლ“-დ შეცვლა გვეხვება არ იქნება, მაგრამ ჩემ შიგერ ჩაწერილ დიალექტურ მასალაში შეწერია — gires (ქარაშუთი) — სალიტერატურო თურქ. gires. ქარაშუთის ადგილმდებარეობა ვარაუდობია: იგი აღნიშნულია ჯულაქარის სამხრეთ აღმოსავლეთით და II სვეტის სამხრეთით. იგი მდებარეობს ოლთისიდან 65, ხოლო არტაანიდან 60 ვერსის მანძილზე. „დავთრის“ ქარაშუთში 8 მოსახლეა; შეწერილი აქვს 11 000 ახჩ გადასახადი. 1889 წელს კი ქარაშუთში 13 კომლია აღწერილი¹⁰.

12. სოფ. ქაფი ساشاگر სათესველით — ساش (I 407, 385; II 399, 377). სადებარეებელია, რომ სსა — ქაფ (თურქული წარმოშობის სსა) დაწერილობით გადმოცემულია სახელი იმ პუნქტისა, რომელიც რუკებზე (ერთ-და-ხუთვერსიანი, „ევროპული რუსეთის სტატისტიკა“) და სტატისტიკურ კრებულებში აღნიშნულია Кап-ად¹¹. უქვევლია, რომ ამ სოფლის სახელი ქაფი არ ვახსენებულა ყოფილიყო და თურქული აღწერილობის წარმოშობისა სოლოკურის ხმულ თანხმოვანთაგან ერთი დიკარგა. ქაფი მდებარეობს მესხეთსა და გესმალის რამდენიმედ აღმოსავლეთით, ფინასკერტის ჩრდილოეთ სექტორში, ოლთისიდან 63, ხოლო არტაანიდან 59 ვერსზე. ქაფი 22 კომლიანი სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს 10 000 ახჩ გადასახადი. 1889 წელს კი მასში ირიცხება 15 მოსახლე. სოფელთან აღწერილი სათესველის სახელი შეიძლება გომქაშეთი იყოს.

13. სოფ. შუა ჯულაქარი — ساشاگر (I 407, 386; II 399, 377).

14. ქვემო ჯულაქარი — ساشاگر (I 407, 387; II 399, 378), 22-ზე-მო ჯულაქარი — ساشاگر (I 407, 391; II 399, 383). ახალი ცნობების მიხედვით ამ სოფლის სახელი ასეთია: Джухагар¹². Джухагар-ბეზის მიხედვით ამ სოფლის სახელი ასეთივეა: „სტატისტიკა“¹³. ამის აგრეთვე ვარიანტი Джухагар და Джухагар-ი (სვეტის სტატისტიკის რუკა)¹⁴. „დავთრის“ დაწერილობაში ყველაზე (იქნებ შეტეხილი) ამ სიტყვაში „ა“ ხმოვანი გამოხატულია ცლივით და ამდენად უნდა იყოს უფრო სწორია ჯულაქარ (Джухагар) ფორმა. Джухагар, Джухагар და Джухагар-ი უთუოდ თურქიზებული ფორმებია სულთნული თანხმოვნისა და „ლ“-ს კანონზომიერი პალატალიზაცია). ოღონდ ერთი პუნქტი ვერსიის თუთლ დაწერილობაში ამ სახელს ვერ ვერობით არ ვიცინებ და შეიძლება ეს ჯულაქარი კი არა ქულაქარი იყოს. „დავთრის“ დროს ჯულაქარის

¹ J. Deny, Grammaire de langue turque, 82-83.
² Список, 110, 111. ³ Свод, 126, 127.
⁴ Список, 108; Свод, 126.
⁵ Список, 108, 109. ⁶ Свод, 126, 127.
⁷ Список, 108.
⁸ აგრეთვე Свод, 126.
⁹ იქვე.

22. სოფ. კარმირ كمرق, მეორე სახელი კიზილ-ქრა كرا და პეტრეს-ეკლესია სათესველით — كرسا و كرسا... مع كرسا كرسا (I 407, 390; II 399, 382). როგორც აქვე შენიშნულია, ამ სოფელს მეორე სახელია ქეცია კიზილ ქრა, რაც ნიშნავს 'წითელ სოფელს' (თ. KIZIL 'წითელი' და KRY 'სოფელი'). სწორედ ამ სახელწოდების სოფელი იხსენიება რუკებზედაც და სტატისტიკურ კრებულებშიც. «ევროპ. რუსეთის სპეცრუკაზე» მუშაზე და ვულკარ სოფლების აღმოსავლეთით აღნიშნულია სოფ. КИЗИЛ-КРЫ (=წითელი სოფელი), რომელიც უთუოდ «დავთრის» კიზილ ქრა-ს შესაბამისი პუნქტია. სტატისტიკური კრებულის მიხედვით სწორედ შესაბამის კონტექსტში გვაქვს КИЗИЛ-КРЫ, რომელიც ოლთისიდან 63, ხოლო არტაანიდან 69 ვერსის სიშორეზეა ნაჩვენები¹. «დავთრის» კიზილ-ქრა-ში აღიიხსნება 21 მოსახლე, რომელიც 8000 ახჩას იხდის. 1889 წელს ამ სოფელში ირიცხება 35 კომლი².

ამ სოფლის პირველ სახელიად მოტანილ كمرق დაწერილობაში უთუოდ გამოიყოფა كمرق — კარმირ სიტყვა, რომელიც სომხურად (კարმირ) 'წითელს' ნიშნავს და ამ სოფლის სახელის — 'წითელი სოფლის' პირველი შემადგენელი ნაწილია. ოღონდ არ იკითხება სახელის მეორე ორი ასოსაგან შემდგარი ك, ნაწილი. სოფელთან დასახლებული პირველი სათესველის სახელწოდება არ იკითხება, ხოლო მეორესი სწორად უნდა იყოს ამოცნობილი — პეტრეს-ეკლესია (სპარსული იზაფეთის წესითაა სიტყვები დალაგებული كرسا, كرسا 'ეკლესია პეტრეს(ი)'; (პეტრე სიტყვა ქართული ნათესაობითი მრუწვის ფორმაშია). დასასრულ აქ მინაწერში (I 391, II 382; იხსენიება რომელიც სოფ. كرسا (?), რომელიც, იგივე სოფ. كرسا არისო. ზეგნ მასალის უქონლობის გამო ვერ ვკისრულობთ ვერც პირველი და ვერც მეორე სოფლის სახელის ამოხსნას.

23. სოფ. ზემო ვულკარი (იხ. ზემოთ სოფ. № 13 — შუა ვულკარი).

24. სოფ. ოლორი كرسا სათესველით — كرسا (I 407, 391; II 399, 383). სოფ. ოლორი ყველა რუკაზე (მათ შორის «საქ. ისტ. რუკაზეც») აღნიშნულია; იგი მდებარეობს ურეჩის სამხრეთ-დასავლეთით, ოლთისიდან 51, ხოლო არტაანიდან 75 ვერსის სიშორეზე³. ოლორი დიდი სოფელია; მასში 60 კომლია აღწერილი; იხდის გადასახადს 20 000 ახჩის რაოდენობით. 1889 წელს ოლორში ირიცხება 43 კომლი⁴. ოლორთან აღწერილი სათესველის სახელი არ იკითხება.

25. მამული (ჩიფთლიქი) ერთი, ერთი... წისქვილი სოფ. ოლორში მდებარე (I 407, 393; II 399, 384). მამულის მოსახლეობა შედგება ერთი კომლისაგან, რომელსაც აწერია 340 ახჩა გადასახადი.

¹ Список, 110, 111.
² Свод, 126, 127.
³ Список, 112, 113.
⁴ Свод, 128, 129.

26. სოფ. ჰავდოსი كرسا, كرسا, كرسا და حارسا სათესველით — كرسا (I 407, 393; II 399, 385). რუკებზე და სტატისტიკურ კრებულებში გვაქვს Аидос («ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა») და Аидос (ერთი და ხუთი სინი რუკა)¹. ამ სახელის ყველაზე უფრო სწორი «დავთრის» კრებულის ფორმა უნდა იყოს. დანარჩენი ზოგი (Аидос) გააზრებული და ზოგი კიდევ (Аидос) დამახინჯებული ჩანს. მდებარეობა ჰავდოსს და ჰავდოსის რუკებზე აღნიშნულია სოფ. ოლთისიდან და ქაჯანის შორის და მდებარეობს ოლთისიდან 51, ხოლო არტაანიდან 68 ვერსის სიშორეზე. 1889 წელს ამ სოფელში ირიცხება 28 კომლია; იხდის 13 000 ახჩას. 1889 წელს ამ სოფელში აღიიხსნება 1 კომლი². ეს სოფელი — ჰავდოსი II ოლთისი არ უნდა იქნებოდეს, რადგან იგი, რომელიც ოლთისიდან 9 ვერსზე მდებარეობს და ირიცხება 1 კომლი, თქვის, Авдос-ად არის ცნობილი (იხ. Список, № 128, 129).

ჰავდოს სოფელთან დასახლებული სათესველის დასახლებული პირველი ნაწილია და ვერცხრობით არ არის. ხოლო მინაწერში იხსენიება სოფელი კარა, რომელიც ასევე ამოუკითხავია.

27. სოფ. ნორბერი თი მოსეს სიმურაბი (I 407, 394; II 399, 385). რუკებზე — Крив (I 407, 394; II 399, 385). «ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა» (ევროპ. რუსეთის სპეცრუკა) სტატისტიკურ კრებულებში³. «საქ. ისტ. რუკაზე» — ნორბერი უფრო სწორია, რა თქმა უნდა, «დავთრის» ნორბერი. ნორბერი ნორბერი და ნიშნავს ნორ 'ახალი' და ბერი 'კრები' (ნორბერი). ნორბერი სტატისტიკურ კრებულებში ქართულ (შეიძლება, თურქულ) კნობივ კრებულებში სხვაფერებული ფორმა უნდა იყოს. ნორბერი (ნორბერი) რუკაზე აღნიშნულია ფანასკერტის რაიონის სამხრეთ-დასავლეთ სექტორში, ოლორის სამხრეთ მიმართულებით საკმაოდ მოშორებით. იგი მდებარეობს ოლორისაგან 43, ხოლო არტაანიდან 83 ვერსის მანძილზე. ნორბერი დიდი სოფელია; მასში 60 კომლია აღწერილი; იხდის გადასახადს 20 000 ახჩის რაოდენობით. 1889 წელს ამ სოფელში მხოლოდ 12 კომლია⁴. ნორბერთან დასახლებული სათესველიდან ორი ამოკითხულია პირობით, ორი კი არა (II 399, 383) დასახლებულია სათესველის სახელი შეცდომით იყო დაბეჭდილი, რაც უნდა განვიხილოთ როგორც აქაა დაბეჭდილი). ამ სოფლის მინაწერში (I 391, II 387) იხსენიება საბამზე მიწა, რომელიც მდებარეობს სოფ. Кривში. ამ სოფლის არც სახელია ამოკითხული და არც მდებარეობა ვიცით.

28. სოფ. სეგქარი كرسا, كرسا და حارسا სათესველით — كرسا (I 407, 396; II 399, 387). «საქ. ისტორიულ რუკაზე» სეგქარი, ხუთი სინი რუკაზე —

¹ იქვე, 128; Список, 108.
² Список, 108, 109.   ³ Свод, 128, 129.
⁴ Список, 110; Свод, 128.
⁵ Список, 110, 111.
⁶ Свод, 128, 129.
⁷ ახევე: Список, 112; Свод, 128.

Сивкяр¹, „ეგრობ. რუსეთის სპეცრუკაზე“ Сивкяр-ი. ყველაზე უფრო სწორი სევეკარი უნდა იყოს, ხოლო სევეკარ || სიკვარ კი თურქიზებული ფორმებია. ფანასკერტის რაიონის სამხრეთ დასავლეთ ზონაში დიდ რუკებზე აღნიშნულია В(ерхний) Сивкяр და Н(ижний) Сивкяр, რომლებიც მდებარეობენ ნორბერტის დასავლეთით, ოლთისიდან 52, ხოლო არტანიდან 92 ვერსის მანძილზე². „დაეთარში“ სევეკარი ერთია, რომელშიც აღრიცხულია 23 კომლი და შეწერილი აქვს 8 000 ახჩა. 1889 წელს ქვემო სევეკარში ირიცხება 15 კომლი³, ზემო სევეკარი არ ჩანს.

29. სოფ. კარნავასი موخاكو 'سارمه', 'حارمه', 'اماروس' او 'طاب' 'اماروس' (I 407, 397; II 399, 389). რუკებზე: Каранаваз („სპეცრუკა“)⁴, Карнаваз (ფოთვერსიანი)⁵. ყველაზე უფრო სწორი ფორმაა „დაეთრას“ კარნავასი; Каранаваз-ი უთუოდ გააზრებულია; ეს რომ, ვთქვათ, შავი ნავახი ყოფილიყო, თურქს قار (ან قره 'შავი') სიტყვის დაწერა არ შეეშლებოდა. ბოლოკიდური „ს“ თანხმოვნის გამგლეგებაც მერმინდელი ამბავი უნდა იყოს. რუკებზე კარნავასი აღნიშნულია ფანასკერტის სამხრეთ სექტორში სევეკარის სამხრეთით. მდებარეობს ოლთისიდან 41, ხოლო არტანიდან 89 ვერსზე⁶. ფანასკერტის ნაპიჯეში უდიდესი სოფელი კარნავასია; მასში ირიცხება „დაეთრის“ დროს 152 კომლი (მათ შორის ორი მუსლიმი). აწერია 12 000 ახჩა გადასახადი. 1889 წელს კარნავასში 97 კომლია⁷. კარნავასს მიწერილი აქვს 9 სათესველი, რომელთა სახელები ამოკითხული არაა.

30. სოფ. აღვანიქი (?)—اغوانك(?) (I 307, 400; II 399, 391). დაწერილობას დიაკრიტული ნიშნები არა აქვს. ამოკითხულობა პირობითია, მაგრამ უფრო შესაძლებელი. არსად არ იხსენიება. უკაცრიელი სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს 7 000 ახჩა.

31. სოფ. მამტური—مطور (I 408, 400; II 399, 391). რუკებზე ვერ ვიპოვე. ამოკითხულობა სწორი უნდა იყოს. უკაცრიელი სოფელია, რომლისგან შემოსავალი განსაზღვრულია 6 000 ახჩით.

32. სოფ. ხოშვანი—خوشوان (I 408, 400; II 399, 391). მესამე სოსოს განმასხვავებელი ნიშანი აქვს, მაგრამ პირველს არა. ამდენად შეიძლება ჯოშვანი ან ქოშვანიც იყოს. სამკომლიანი სოფელია, რომელსაც აწერია 2 000 ახჩა.

33. სოფ. ასო (I 408, 401; II 399, 392). ამ სახელის ამოსაკითხავად მასალა არა ჩანს. მოსახლეობა არ არის. აწერია 2 000 ახჩა.

¹ ასევე: Список, 112; Свод, 128.

² Список, 112, 113. 3 Свод, 128, 129.

⁴ ასევე Каранаваз-ია—Свод, გვ. 128.

⁵ ასევე Карнаваз-ია—Список, გვ. 108.

⁶ Список, 108, 109.

⁷ Свод, 128, 129.

34. სოფ. ლაჩრ (იქვე). ამ პუნქტის შესახებ მასალა იმ მოთხოვნა 12 კომლიანი სოფელია, რომელსაც შეწერილი აქვს 2 000 ახჩა გადასახადი.

35. სოფ. პეტროსი სოფ. ქარაშუთან (იქვე). მოთხოვნილია რომ ეს სოფელი ქარაშუთან მდებარეობს (ქარაშუთი იხ. ზემოთ № 11). უკაცრიელი სოფელია; შეწერილი აქვს 1 000 ახჩა.

36. სათესველი ساسا (იქვე). ამოკითხვა არ ხერხდება. შეწერილი აქვს 500 ახჩა.

37. სათესველი ساسا ساسا სოფ. ქაფქთან (სოფ ქაფი იხ. ქვემოთ № 12). შეწერილი აქვს გადასახადი 100 ახჩა.

38. სოფ. კარხისი (?) სოფ. ოლთათბთან—كارس (იქვე). ამ სოფლის მდებარეობა მითითებულია სოფ. ოლთათბთან (იხ. ზემოთ № 6). ამოკითხულობა პირობითია, იხდის 2 000 ახჩას.

68. მზვარის ნაპიფე აკ-თოფრაკი (-'თეთრი მიწა').
 69. ფანაკის ნაპიფე — ნითენდიერი, *بريدانت*. «ორთულიდან გავემგზავ-
 რეთ დასავლეთის მხრით და გრძელი, სასტიკი თავჩაღმართით ჩავეშვით სა-
 ზამთრო აღგილზე, მებზრებზე. მი ტ ე ნ დ ი ე რ'ად წოდებულზე¹. გვხვდება ეს
 სოფელი სტატისტიკურ კრებულებშიც: Митиндер — ოლთისიდან 35 ვერსზე²,
 Митиндер — 1889 წ. მასში 10 მაჰმადიანთა კომლია³. ითვლება ფანაკის ნა-
 პიფეში, მაგრამ ფანაკის აღწერილობისას, როგორც დავინახეთ, ასეთი სოფე-
 ლი არ იყო დასახლებული.

70. ბარდუსის ნაპიფე — *اوسكی حات*, ოსკიპათ. «სპეცრუკაზე» ბარდუსის
 დასავლეთით აღნიშნული პუნქტი — Оскит-ი სწორედ ეს *اوسكی حات*-ი უნდა
 იყოს. I-სა და II წიგნში ეს სახელი ამოკითხული არაა, რაც ახლა სწორდება.

71. ანძავეის ნაპიფე — სოფლის სახელი *حارووسو* არ უნდა იყოს, რო-
 გორც დაბეჭდილია I-სა და II წიგნებში, არაწედ *حارووسو*. ეს უნდა იყოს
 «სპეცრუკაზე» ანძავეის სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღნიშნული Харта პუნქტი.
 Харта, გრაფიკულ ნიადაგზე შერყვნილი Хардоса || Хартоса უნდა იყოს
 (უხეიროდ დაწერილი *с* და *с* ასოთა გადაბმას შეეძლო *х* ასო მოეცა).

72. მზვარის ნაპიფე — ს ე რ დ ა ს ო რ ი, *اصاراصور*. «სპეცრუკაზე» Ав-
 дост-ის ჩრდილოეთით აღნიშნული Сегдасор-ი სწორედ ეს პუნქტი უნდა
 იყოს. სტატისტიკურ კრებულებში ეს სახელწოდება ასეა: Сегдасор (Сурда-
 сюр) — 9 კომლი მოსახლეობით⁴, Сигдасор — ოლთისიდან 12 ვერსის ხან-
 ძილზეა⁵.

73. მზვარის ნაპიფე — შეახ ჩიფთლიქ, *شخچفتلك*.

74. ამ ნომრის ქვეშ, შეიძლება შეცდომით, ზუსტად იგივეა გამოიჩე-
 ბული, რაც 73 ნომრის ქვეშ იყო.

75. ბარდუსის ნაპიფე — ზემო ჩანჩური, *سچچانچور*. ბარდუსის ჩრდილო-
 დასავლეთით «სპეცრუკაზე» მართლაც აღნიშნულია პუნქტი Чанчур-ი.
 რომელიც ჩვენი *سچچانچور*-ის იდენტური უნდა იყოს.

76. ანძავეის ნაპიფე — კინეპოსი, *سچچانچور*. ანძავეის ჩრდილოეთით და ბლი-
 გრ ახლო «სპეცრუკაზე» მართლაც აღნიშნულია პუნქტი Кинепос-ი. კინეპოსი
 აღრიცხულია კიდევ ფანაკის ლიფსა და ფანაკის ნაპიფეში — სოფ. № 37. სხვა
 ცნობები ამაზე იხ. აქვე, გვ. 570.

77. ბარდუსის ნაპიფე — ჩერმუქი, *چچرمچ*. ბარდუსის ჩრდილო-აღმოსავ-
 ლეთით მართლაც «სპეცრუკაზე» აღნიშნულია პუნქტი Чермук-ი. ჩერმუქი
 ოლთისიდან 57 ვერსზეა⁶, 1889 წ. მასში 50 კომლი ბერძენი ცხოვრობს⁷.

¹ ექ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური ექსპედიცია კალა-ოლთისში და ჩანგლში..., გვ. 39.

² Список, 92.

³ Свод, 124.

⁴ იქვე, 122, 123.

⁵ Список, 94, 95.

⁶ იქვე, 96.

⁷ Свод, 124, 125; აგრეთვე: სცია, ფ. 415. ს. 12, გვ. 72r.

78. მზვარის ნაპიფე — *كوسداس* (?). დაწერილობის ასაკობა ახლა უკ-
 რო საეჭვოდ მიმაჩნია.

79. მზვარის ნაპიფე — *اوسك*-ი.

80. მისრასორის (?) ნაპიფე — *اوسك* (შეიძლება *اوسك*).

81. მზვარის ნაპიფე — გუნდასორი *گونداسور*. ისე შეიძლება აღი-
 ლი ეს სახელწოდება I-სა და II წიგნში, მაგრამ შეიძლება ეს უნდა
 ლობა *گوندخور*-ადაც იქნეს წაკითხული. კონდასორი კი «სპეცრუკაზე»
 ნიშნულია ოლთისიდან შორს კლარჯეთისკენ — *گونداسور* — რადგან ამ გ. წ.
 ოლთისის ლიფსაში დასახლებულია ისეთი პუნქტიც, რომლის ტერიტო-
 რიულად სხვა ლიფსაშია (მაგალითად, № 76 — კინგაოსი და აქვ.) შეიძლება
 სწორედ ამ კ ო ნ დ ა ხ ო რ ზ ე იყოს ლაპარაკი. იგივე კონდასორი უნდა
 რაც არის აღრიცხული იქვე.

მინაწერი III. მესამე მინაწერი სხვა ხელით შეტანილია და ვინა-
 რიღებული ჰიჯრის 1230 წლით (= ჩვ. წელთაღრიცხვის 1814 წ.) სოფელ
 ლია დედნის 446 გვერდზე (I 470; II 460. ორთავე ადგილს დასტურდა
 პეტიტით). ამ მინაწერში იხსენიება სამი სოფელი, რომელთა დასახე-
 თავთავეს ადგილას ვრცლად იყო აღრიცხული:

1. ფოცხოვის ლიფსა და ჩრდილის ნაპიფეში სოფ. *سچچანچور* (7).
 სოფელი კი ფოცხოვის ლიფსაში, რომელსაც ჩვენ კარგად ვიცნობთ, დასახე-
 მოთავსებული ვრცელი აღწერილობით (იხ. ჩემი ფ. 453-463), არ არის
 ჩვენ ვფიქრობთ, რომ შეიძლება ეს ცუდად შესრულებული პირობის
 დედანი, 446) ასეც გავააზროთ: *سچچانچور* — 2 კომლი, რაც ახლად სოფ-
 ლაა აღწერილი ფოცხოვის ხსენებულ ნაპიფეში (კინგაოსი მასზე იხ. ჩემი
 გვ. 455, № 1).

2. ფოცხოვის ლიფსა და მზვარის ნაპიფეში სოფ. *საბლციხის* (იხ. ამავე
 გვ. 439, № 14).

3. ახალციხის ლიფსა და უდის ნაპიფეში სოფ. *საბლციხის* (იხ. ამავე
 105, № 46).

სამიგბლები¹

ა) პირთა სამიგბელი

აბაიძე (ყოფ. ბეგა) 280.
 აბაიძე ვლდემი 58.
 აბუჯარი 224.
 აბუჯარი ილია 62, 206.
 აბუჯარი ტბელი 215, 441, 461.
 აბუჯარი (VI საუკ. ისტორიკოსი) 265.
 აბუჯარი (მეფე) 228.
 აბუჯარი დავით 472.
 აბუჯარი პეტრე 472.
 აბუჯარი (თელიშვილი) გიორგი 471, 472.
 აბუჯარი სოლომონ 471, 472.
 აბუჯარი (წმინდა ბერი) 570.
 აბუჯარი სტეფანე 463, 464.
 აბუჯარი 529.
 აბუჯარი (არღვიშვილი) სტეფანე 184, 186.
 აბუჯარი I 195.
 აბუჯარი 466.
 აბუჯარი 581.
 აბუჯარი ილ. 188, 194, 198, 254.
 აბუჯარი გ. 8.
 აბუჯარი შ. 8.
 აბუჯარი თეოდორე 100.
 აბუჯარი ფილოფანი 35, 121, 175, 277, 278, 344, 345, 363, 419, 440, 492.
 აბუჯარი გართან (მამასახლისი) 291.
 აბუჯარი 102.
 აბუჯარი ივანე (პრაპორშჩიკი) 193.
 აბუჯარი-ბეგი 87, 89.
 აბუჯარი-შვილი ალ. 41, 306, 432, 499.
 აბუჯარი (სომეხი ისტორიკოსი) 420.
 აბუჯარიანი გ. 113, 164—166, 274, 291, 341, 345, 347.
 აბუჯარიანი ბ. 58, 64, 178, 319, 531.
 აბუჯარი ცაბლ-ულ-ლაპ ეფენდი 45.
 აბუჯარი ფიფი-ფაშა 106, 433.
 აბუჯარი 87—89.

აბუჯარი ფაშა (აჭარის შირმაქანი) 534.
 აბუჯარი ფერიდუნ-ბეი 81.
 აბა იბრაჰიმ ფაშა 18.
 აბგრატი II 419.
 აბგრატი III 335, 419.
 აბგრატი IV 305, 419, 437.
 აბგრატი მეფე 277.
 აბგრატი კურაპალატი 349.
 აბგრატი არტანუჯელი 528.
 აბლახაძე სოსო 360.
 აბრათაშვილი ი. 443.
 აბრათაშვილი ლატიფა 98.
 აბრათაშვილი ვ. 43.
 აბრკალია ა. 84.
 აბსილ ზარზმელი 24, 34, 63, 92, 101, 111, 113, 116, 172.
 აბატა აზიას ძე 402.
 აბგრაძე დიმიტრი 31, 60, 94, 104, 105, 122, 132, 135, 140, 144, 186, 205—208, 221, 247, 250, 361, 390, 411, 433, 438, 442, 444, 446, 453, 455, 457, 459, 460—463, 470, 473, 474, 483, 489, 490, 491, 496, 524, 578, 581, 597.
 აბუჯანიშვილი იასონ 414.
 აბრძე ვახტანგ 59, 109, 120, 126, 130, 140, 154, 156, 208, 217, 226, 231, 469, 480, 489.
 აბრძე მერი 183.
 აბეჯა 67, 595.
 აბეჯირ-ალა თაფლი-ოღლი 244.
 აბრძენიშვილი ნიკო 3, 26, 31, 34, 40, 46, 53, 54, 80, 83, 89, 127, 135, 190, 278, 283, 286—288, 310, 319, 342, 345, 356, 358, 366, 403, 421, 462, 560.
 აბრძე მარი 56, 58, 64, 66—68, 70, 74, 75, 84, 85, 93, 99, 100, 118, 153, 159, 165, 166, 169, 184, 192, 200, 202, 204, 207, 208, 222, 235, 245, 247, 250, 251, 253, 254, 259, 315, 316, 343, 344, 360, 362, 363,

¹ სამიგბლები შეადგენს გ. ქაჯიაშვილს.

365, 370—374, 405, 411, 415, 441, 462, 478, 485, 486, 495, 504.
 ბენიანი 530.
 ბურჯანიძე ვ. 14.
 ბაბაშვილი ც. 196, 213, 261, 357, 361—364, 366.
 ბაბი კ. 60, 165, 287, 402.
 ბაბუნიანიშვილი გივი 262, 373.
 ბაბუნიანი ბილა ბაქუს ძე 483.
 ბაბუნიანი 471.
 ბაბუნიანი რუსუდან 261, 263.
 ბაბუნიანი (მეფე) 361, 440.
 ბაბუნიანი მუხომედი 124, 139, 500, 517.
 ბაბუნიანი ნიკოლოზი 130.
 ბაბუნიანი ძე ბაბუნიანი 278.
 ბაბუნიანი მ.
 ბაბუნიანი (ფიფი მოქალაქე) 60.
 ბაბუნიანი ლაშარე 531.
 ბაბუნიანი ვლადიმერ 305.
 ბაბუნიანი 139, 484.
 ბაბუნიანი ილია (ბაბუნიანი) 325.
 ბაბუნიანი 277.
 ბაბუნიანი 403, 531.
 ბაბუნიანი (მეფე III მამა) 419.
 ბაბუნიანი კახიანი 375.
 ბაბუნიანი კარაბაგლი 528.
 ბაბუნიანი 223.
 ბაბუნიანი 213, 257.
 ბაბუნიანი 335.
 ბაბუნიანი კურაპალატი 419.
 ბაბუნიანი ნიკო 355.
 ბაბუნიანი 530.
 ბაბუნიანი (ქაჯიაშვილი II აბაბაის მეფე) 285, 458, 502.
 ბაბუნიანი ვ. 458.
 ბაბუნიანი მამა 501.
 ბაბუნიანი ნიკო 178, 188, 217, 248, 253.
 ბაბუნიანი ილია 263.
 ბაბუნიანი ი. გ. 118, 223.
 ბაბუნიანი სულეიმან-ბეგ ოღლი 99.
 ბაბუნიანი გრიგოლი (ბერი) 278.
 ბაბუნიანი II 46, 177, 192.
 ბაბუნიანი ლ. მ.
 ბაბუნიანი (ეპისკოპოსი) 535.
 ბაბუნიანი კიკელი 414.
 ბაბუნიანი ლაშარე 414.

ბაბუნიანი 178.
 ბაბუნიანი 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

ივან ალექსანდრიძე (საქართველოს განმგებლის თანამდებობის აღმასრულებელი) 471.
 ივანე ლიპარიტის ძე 419.
 ივანე შვილი ივანე 197, 442.
 ივანე სტეფანე 182, 183, 193, 211, 220.
 ივანე ბაგრატიონი 13, 123—125, 131, 139, 315, 350, 432, 433, 473, 474, 479, 485, 500, 517, 518, 559.
 ივანე აბაბაგი 135.
 ივანე საბინოს ძე 24.
 ივანე ბაგრატიონი 36.
 ივანე ბაგრატიონი 266.
 ივანე II—ის. ერეკლე II.
 ივანე ბაგრატიონი (ისარლოვი) 89, 159, 261.
 ივანე ბაგრატიონი ატაბაგი 200.
 ივანე ბაგრატიონი 21, 44, 80, 489.
 ივანე ბაგრატიონი (ივანეძე) 294.
 ივანე ბაგრატიონი 297.
 ივანე ბაგრატიონი 87.
 ივანე ბაგრატიონი 3.
 ივანე ბაგრატიონი ქაბუღიანი.
 ივანე ბაგრატიონი 23, 24, 34, 63, 92, 101, 102, 111, 116, 129, 172, 197, 223, 440.
 ივანე ბაგრატიონი 472.
 ივანე ბაგრატიონი 267, 293, 353, 597.
 ივანე ბაგრატიონი 69, 80.
 ივანე ბაგრატიონი მეფე 30.
 ივანე ბაგრატიონი 32, 196, 217, 252, 272, 273, 309, 342, 344, 347, 379, 380, 384, 387, 392, 400, 406, 412, 415, 417.
 ივანე ბაგრატიონი მთავრად 269.
 ივანე ბაგრატიონი 561.
 ივანე ბაგრატიონი (კორაჯე) 293.
 ივანე ბაგრატიონი 147, 404, 426, 427, 470
 ივანე ბაგრატიონი 301.
 ივანე ბაგრატიონი დავრიძე 184.
 ივანე ბაგრატიონი 490.
 ივანე ბაგრატიონი 149, 150, 162, 501.
 ივანე ბაგრატიონი 177, 419.
 ივანე ბაგრატიონი 278.
 ივანე ბაგრატიონი 6, 3, 7.
 ივანე ბაგრატიონი ალექსანდრე 313.
 ივანე ბაგრატიონი 31, 34, 83, 135, 403, 462, 560.
 ივანე ბაგრატიონი 292, 251.
 ივანე ბაგრატიონი 354.
 ივანე ბაგრატიონი 7.
 მანუჩიშვილი 3. 145, 207, 245, 248, 252, 254, 255, 258—260, 264, 265, 267, 270, 279, 280, 285, 293, 294, 297, 300, 301, 312, 314, 354, 373.
 მანუჩიშვილი ილია 39, 86, 178, 191, 192, 213, 220.
 მანუჩიშვილი შიო 360.
 მანუჩიშვილი სერგი 39, 52, 58, 173, 178, 182, 196, 201, 214, 216, 239, 242, 244—246, 249, 253, 257, 259, 269, 272, 273, 275, 276, 289, 291, 296, 311, 335, 455, 495.
 მანუჩიშვილი ანტონი 81.
 მანუჩიშვილი სანჯაყბეგი 18.
 მანუჩიშვილი ზაქარია ძე 402.
 მანუჩიშვილი ანტონი 76, 90.
 მანუჩიშვილი 73.
 მანუჩიშვილი კარაგოზი ძე 502.
 მანუჩიშვილი ნიკო 25, 29, 30, 31, 58, 98, 105, 125, 143, 162, 163, 383, 438, 458, 507, 518, 532.
 მანუჩიშვილი 277.
 მანუჩიშვილი (სულთან) 325.
 მანუჩიშვილი ჩაუშვი 537.
 მანუჩიშვილი ი. 253.
 მანუჩიშვილი გიორგი 88.
 მანუჩიშვილი გიორგი 192.
 მანუჩიშვილი სერგი 26, 32, 80, 81, 281, 285, 347, 348, 350—352, 361, 362, 397.
 მანუჩიშვილი (მეფე) 274.
 მანუჩიშვილი ხუციშვილი 80.
 მანუჩიშვილი ლევან 278.
 მანუჩიშვილი 3 მძ.
 მანუჩიშვილი მ. 80, 86, 90, 106.
 მანუჩიშვილი შოთა 549.
 მანუჩიშვილი ელი 223.
 მანუჩიშვილი პოლი 122.
 მანუჩიშვილი 186.
 მანუჩიშვილი დურსუნ-ბეგი 266.
 მანუჩიშვილი სულეიმან-ბეგი 257.
 მანუჩიშვილი 87—89.
 მანუჩიშვილი ვანტანგის ძე 414.
 მანუჩიშვილი 181.
 მანუჩიშვილი ს. 178.
 მანუჩიშვილი 96.
 მანუჩიშვილი 307, 367.
 მანუჩიშვილი 18.
 მანუჩიშვილი ალიბეგოლი 184.
 მანუჩიშვილი ლ. 67, 69, 261, 365, 441, 441.
 მანუჩიშვილი სიმონ 355.
 მანუჩიშვილი ყაზარ 355.

ნაზაროვი თათოვზ 87.
 ნაზაროვი ოღანჯან 193, 194.
 ნაზაროვი 80.
 ნაზაროვი 366.
 ნაზაროვი ივანე 93, 96, 98, 100, 106, 114, 135, 178, 189, 191, 193, 203, 228, 229, 244, 251, 257, 260, 263, 301, 310, 314, 336, 354, 356, 358, 362, 366, 367, 372, 373.
 ნაზაროვი ი. 58, 64, 72, 93, 122, 165, 178, 319, 331, 334.
 ნაზაროვი ბავლავი (მეფე) 58.
 ნაზაროვი გორგი 131, 132, 144, 487.
 ნაზაროვი ლილი 494.
 ნაზაროვი 484.
 ნაზაროვი 87—89.
 ნაზაროვი (პოდპოლკოვნიკი) 11, 12, 17.
 ნაზაროვი 318, 519, 522, 524, 542, 543, 550.
 ნაზაროვი (გენერალ-მაიორი) 4, 307.
 ნაზაროვი ქაიხოსრო 181.
 ნაზაროვი ხალხან-საბა 62, 154, 252, 283, 397, 413, 442, 492.
 ნაზაროვი (დეკანოზი) 269.
 ნაზაროვი გრიგოლ (პრაპორშჩიკი) 187, 323—325, 335.
 ნაზაროვი 338.
 ნაზაროვი დავრიძის ძე 9.
 ნაზაროვი 14, 26, 331.
 ნაზაროვი 319.
 ნაზაროვი 345, 382.
 ნაზაროვი მიხეილი 80.
 ნაზაროვი 405, 440.
 ნაზაროვი პეტრე მეფულე 291, 295.
 ნაზაროვი (VI ხაუჯ. ისტორიკოსი) 265.
 ნაზაროვი თელი 278, 350.
 ნაზაროვი სერგი 119.
 ნაზაროვი 107.
 ნაზაროვი 386.
 ნაზაროვი 530.
 ნაზაროვი (ერისთავი-ერისთავი) 419.
 ნაზაროვი ი. 242, 254, 266, 268, 273, 274, 280, 283, 287, 303, 304, 308—312, 321, 322, 326, 331, 335, 336, 340, 242—345, 347—350, 356, 387—390, 411, 412, 415.
 ნაზაროვი 214.
 ნაზაროვი (ქაიხოსრო) 218.
 ნაზაროვი 287.
 ნაზაროვი 294.
 ნაზაროვი 42, 304, 305.
 ნაზაროვი 22, 24, 34, 42, 98, 112, 114—118, 172, 190.
 ნაზაროვი 22.
 ნაზაროვი 481.
 ნაზაროვი 20.
 ნაზაროვი 111.
 ნაზაროვი 243, 302.
 ნაზაროვი 311.
 ნაზაროვი 86, 87.
 ნაზაროვი 24, 25, 27, 177, 202, 344, 470, 511, 523—525.
 ნაზაროვი 204.
 ნაზაროვი 231.
 ნაზაროვი 24, 25, 27, 177, 198, 202, 203, 217, 222, 294—297, 304, 314, 317, 318, 321, 327.
 ნაზაროვი 284.
 ნაზაროვი 288.
 ნაზაროვი 289.
 ნაზაროვი 291.
 ნაზაროვი 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

- Магалянник Д. А. 45, 345, 433, 542
 Марр И. Я. 25, 30, 31, 58, 96, 122, 125, 162, 163, 383, 392, 406, 484, 507, 535, 550, 559
 Махмед Эмир-Бек 88
 Мелонсет-Бек Л. 348, 352, 403, 405, 492
 Мзачабуз атабек 597
 Миллер Б. В. 345
 Мурашван Г. И. 562
 Мухелов (полицмейстер) 290
 Мутаров 355
 Мутри-бек 307
- Назаров Агаджан 210
- Огарев (подполковник) 12
 Омар Али Коса-огли 191, 202, 204
 Орбеланиов Носиф 227, 238.
 Орбеланиов (сын Дада-Бека) 382
 Ордженикидзе Григорий 322, 323, 388
- Паскенич 311
 Пантюлов И. 410
 Петров 472
 Пеллишван М. 82
- Радде Г. 73, 107, 435, 449, 450, 481, 491
 Радлов В. 185
 Ростомов И. Р. 242, 245, 252, 254, 259, 266, 268, 273—275, 280, 283, 284, 287, 304, 305, 308—310, 316, 321, 331, 333, 335, 340, 342, 343, 347, 348, 356, 387—389, 415
- Сарраши-оглы 308
 Севортян Э. В. 98
 Смирнов В. Д. 30, 386
 Стебницкий И. И. 593, 596, 600
 Сулейман Великий (султан) 382
- Такайшвили Е. С. 32, 60, 67, 102, 104, 109, 130, 135, 140, 141, 153, 154, 156, 159, 192, 206, 217, 221, 259, 261, 326, 335, 374, 376, 394, 395, 489, 496, 531, 533, 538, 600.
- Ткешлашвили Г. И. 366.
 Торос Тер-Давидов 272
- Уварова (графиня) 56, 58, 67, 75, 84, 90, 91, 95, 100, 105, 106, 122, 126, 130, 153.—156, 160, 165, 433, 435—437, 446, 450, 455, 457, 462.
 Успенский Ф. И. 30.
 Халютин Ив. В. (секретарь) 12, 13
 Химшишвили Ахмед-бек 462.
- Чиковани М. 405.
 Чнаингаров Петрос 465, 466.
- Шакаришвили И. 190.
 Шанидзе Ак. 144, 288, 345.
 Шери[ф]-бек Адчарский 534
 Шмерлинг Рэнэ 42.
- Эмир-оглы Кютар-Мелш 521.
- Ata M. 404.
 Babinger Fr. 43.
 Boyer P. 29, 30.
 Brosset M. 29, 50, 56, 64, 84, 85, 99, 100, 118, 153, 155, 156, 184, 195, 204, 207, 211, 222, 226, 238, 366, 379, 381.
 Çelebi Evliya 42.
 Çelebi Kâtib 42, 45.
 Dony J. 44, 45, 60, 340, 401, 507, 511, 583, 585.
 Flügel G. 592.
 Frašeri Šams-ud-Din Šami 50.
 Gamda 305.
 Hammer j. v. 16, 32, 42, 44, 48, 50, 68, 38, 121, 243, 304, 305, 404, 466, 474, 497, 499, 505, 532, 540, 593.
 Haqqi Chalifa 42.
 Hegel 498.
 Hübschmann H. 498.
 Kiepert H. 596, 599—601.
 Lamouche Leon 29, 30.
 Minadoi 305.
 Pakalin M. Z. 89.

- Redhouse J. W. 89, 185.
 Rien Ch. 48.
 Saint-Martin M. J. 42, 43, 50, 304.
 Wakhoucht Tsarévitch 50, 85.
 أحمد رمزي 45.
 81. چچوی
 42, 47, 81, 84, 466, 497, 503, 504, 532. چلبی اولیا
 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

გოქა 373.
 გოქათუბანი — იხ. გოგეთუბანი.
 გრქ-ქელისა 594, 595.
 გრია — იხ. გრიალი.
 გრიალი, გრია 147, 279, 280, 370.
 გუგუბა 430, 530, 532, 533, 538.
 გუგუნური 103.
 გუდათუბანი — იხ. გუდათუმანი.
 გუდათუმანი, გუდათუბანი 164.
 გუდათუმი (დიდი). გუდათუმი 556, 557.
 გუდათუმი (პატარა). კალამეთი 543, 555, 556.
 გულბერტი — იხ. გულბერტის რაბათი.
 გულბერტის რაბათი, გულბერტი 400.
 გულსანი, გულსანი, გულსანი, კოლისანი 144.
 გულსუბანი — იხ. გულსუბანი.
 გულსწყალი — იხ. გულსწყალი.
 გულსუბანი, გულსუბანი 290.
 გულსწყალი, გულსწყალი 444, 446.
 გუმანი (?). გომანი, ქუმანი, ქომანი, კუმანი, კომანი 484.
 გუმბერდი — იხ. კუმბერდი.
 გუმბი 385.
 გუმბერდი — იხ. კუმბერდი.
 გუნდაბერი 603.
 გუნდი, კუნტი 299.
 გუნდუსხაი, კუნდუსხევი 398, 399.
 გურა 505, 513.
 გურგეთციხე — იხ. გორგათუბანი (?).
 გურგული ტყე 530.
 გურია 23.
 გურის ქედი 365.
 გურკელი, გურკელი 71, 78, 137, 138—142, 150.
 გურჯიბევი (ქვემო, პატარა) 500, 522, 525, 528, 527.
 გურჯი ბოდანის (საქართველოს ყელის) კეთ-
 ბა 31, 315.
 გურჯარეთი 473, 490.
 გურჯარეთის წყალი 491.
 გურჯარეთის ხეობა 266.
 გუბა 470, 480—484, 491.
 ვაგირბან ღვრხეი (?). ვაგირბანი (წისქვი-
 ლისხევი) 518, 571, 572.
 ვადაგული 515.

დადეში, დათეში, 247, 248, 253, 416, 418, 420,
 422—425.
 დადეშისწყალი 427.
 დადეშის-ქევი 247.
 დავითასუბანი, დაუდუბანი 288.
 დავნია 411, 413.
 დავხანდა, ტავხანტა, დავხანდა, დავხანდა (დი-
 დი, პატარა) 314, 316, 337, 338, 363, 364.
 დავხანა — იხ. ტაძლახა.
 დათეში — იხ. დადეში.
 დათეშეთი — იხ. დათეშეთი.
 დათეშეთი, დათეშეთი 166, 178, 176.
 დამავლე, დამავლია 453, 456.
 დამავლია — იხ. დამავლე.
 დამალა — იხ. ტაძლახა.
 დანეთი — იხ. დანეთი.
 დანეთი, დანეთი 256, 264, 367, 368.
 დანჯალი, დამჯალი 309, 357, 364.
 დაუდუბანი — იხ. დავითასუბანი.
 დამქერტი 34.
 დავხანდა — იხ. დავხანდა.
 დავხანდა — იხ. დავხანდა.
 დავხრილა 96.
 დავარი, მტკვარი (სოფ.) 22, 127—131.
 დეზად — იხ. ტეხათი.
 დედეუტუბანი (?), დედათუბანი 435, 436.
 დევა — იხ. დევალი.
 დევათი, დევა 285.
 დემოთა — იხ. დემოთთა.
 დემოთი — იხ. დემოთთა.
 დემოთთა, დემოთა, დემოთი, დემოთა 54, 141,
 146, 147, 148—150.
 დემოთის ციხე 149, 150.
 დემოთის ციხის რაბათი 149.
 დერსელი — იხ. დერსელი.
 დერსელი, დერსელი 95, 96—98, 104, 111.
 დეაშხევი — იხ. დეაშხისხევი.
 დვირი 127, 128, 145, 146, 319, 480.
 დვირის სასოფლო საბჭო 127, 145, 480.
 დიარბეჭარის ვილაძეთი 163.
 დიგური — იხ. დიღვირი.
 დიკისწყარო (სათესველი) 248, 249.
 დიღენჯი-ქვი — იხ. ესრაილი.
 დიღისი — იხ. დიღისა.
 დიღისი — იხ. დიღვი.
 დიღისა — იხ. დიღისა.

დიღისა, დიღისა, დიღისა 252, 320, 335,
 358, 417.
 დიღისა — იხ. დიღისა.
 დიღისალი, დიღისა, ტიღისა, ტიღისა, ტიღისა
 268, 283, 358, 359.
 დიღვირი, დიღვირი, დიღვირი (წემო, ქვემო)
 433, 436, 437, 476.
 დიღვირი — იხ. დიღვირი.
 დიღვირი — იხ. დიღვი.
 დიღვი, ტიღვი, ტიღვი, დიღვი, დიღვი
 23, 28, 317, 335, 337, 354, 418, 419—422.
 დიღვი — იხ. დემოთთა.
 დიღვი კელისა 33, 422.
 დიღვი — იხ. დიღვი (?).
 დიღვი (?), დიღვი, დიღვი, დიღვი 506.
 დიღვი — იხ. დიღვი (?).
 დიღვი (?) 530, 533.
 დიღვი — იხ. დიღვი.
 დიღვი, დიღვი 340—342.
 დიღვი-გრელი — იხ. დიღვის ტბა.
 დიღვილი 367, 373.
 დიღვის-ტბა, დიღვი გრელი 340—342.
 დიღვი 26.
 დიღვი — იხ. დიღვი (?).
 დიღვის-სოფი 181.
 დიღვისის რაბათი 232.
 დიღვი 482.
 დიღვისისხევი, დიღვისისხევი, დიღვი-
 ხევი 470, 475, 477, 479, 486.
 დიღვი 482.
 დიღვის ხეობა 228.
 დიღვი 61, 67, 71, 76, 90, 93, 94.
 დიღვისი — 95, 111.
 დიღვი (მონასტერი) 265.
 დიღვი 487.
 დიღვი 300, 301.
 დიღვის-ქვაბი, ვანისქობ, ვანის-ქვაბი, ვანის-
 ქვაბები 357, 364, 365, 366.
 ვანის ქვაბები — იხ. ვანისქვაბი.
 ვანისქვაბის ხეობა 364, 365.
 ვანისქობ — იხ. ვანისქვაბი.
 ვანისქევი 304, 365.
 ვანქ — იხ. ვალოვერი.
 ვანათა — იხ. ვანეთი.
 ვანანტი — იხ. ვანეთი.
 ვარგავი 245, 254, 259, 275, 281, 289.
 ვარდგანეთი 478, 493.
 ვარდისუბანი 317, 337, 418, 419, 421.

დღისი, დღისი, დღისი 252, 320, 335,
 358, 417.
 დღისა — იხ. დღისა.
 დღისალი, დღისა, ტიღისა, ტიღისა, ტიღისა
 268, 283, 358, 359.
 დღვირი, დღვირი, დღვირი (წემო, ქვემო)
 433, 436, 437, 476.
 დღვირი — იხ. დღვირი.
 დღვირი — იხ. დღვირი.
 დღვი, ტიღვი, ტიღვი, დღვი, დღვი
 23, 28, 317, 335, 337, 354, 418, 419—422.
 დღვი — იხ. დემოთთა.
 დღვი კელისა 33, 422.
 დღვი — იხ. დღვი (?).
 დღვი (?), დღვი, დღვი, დღვი 506.
 დღვი — იხ. დღვი (?).
 დღვი (?) 530, 533.
 დღვი — იხ. დღვი.
 დღვი, დღვი 340—342.
 დღვი-გრელი — იხ. დღვის ტბა.
 დღვილი 367, 373.
 დღვის-ტბა, დღვი გრელი 340—342.
 დღვი 26.
 დღვი — იხ. დღვი (?).
 დღვის-სოფი 181.
 დღვისის რაბათი 232.
 დღვი 482.
 დღვისისხევი, დღვისისხევი, დღვი-
 ხევი 470, 475, 477, 479, 486.
 დღვი 482.
 დღვის ხეობა 228.
 დღვი 61, 67, 71, 76, 90, 93, 94.
 დღვისი — 95, 111.
 დღვი (მონასტერი) 265.
 დღვი 487.
 დღვი 300, 301.
 დღვის-ქვაბი, ვანისქობ, ვანის-ქვაბი, ვანის-
 ქვაბები 357, 364, 365, 366.
 ვანის ქვაბები — იხ. ვანისქვაბი.
 ვანისქვაბის ხეობა 364, 365.
 ვანისქობ — იხ. ვანისქვაბი.
 ვანისქევი 304, 365.
 ვანქ — იხ. ვალოვერი.
 ვანათა — იხ. ვანეთი.
 ვანანტი — იხ. ვანეთი.
 ვარგავი 245, 254, 259, 275, 281, 289.
 ვარდგანეთი 478, 493.
 ვარდისუბანი 317, 337, 418, 419, 421.

მთენდიერი, შიტენდიერი 602.
 შიტენდი 275—277, 287.
 შიშრანი 518.
 შისაქე 34, 210, 214, 215, 226, 234.
 შისას სასოფლო საბჭო 210, 214, 215, 226, 234.
 შისლაშენი 522.
 შინდორი (დიდი, პატარა) 457, 458.
 შირაშხანი 261, 308, 309, 360, 365, 370, 371, მასრათუბანი, მასრათუბანი, მასხარაანთუბანი 70, 77.
 შისრასორი (?) 595.
 შისრასორის ნაპივე 603.
 შიტარბი (დიდი, პატარა) 404.
 შიტენდიერი — იხ. მთენდიერი.
 შიქელწმინდა 57, 326.
 შიჭ (?) 404, 465.
 შირტელი — იხ. მუხრულე.
 შილაშე (დიდი, პატარა) 100, 101, 106, 107, 158.
 შილაშეთი (?) 458.
 შილაშის სასოფლო საბჭო 101, 107, 158.
 შილაშისხევი, შილაშისხევი, ლაშისხევი, ლაშისხევი 74, 80, 185, 202, 203, 235.
 შილაგანი — იხ. შილაგა.
 შილაგა, შილაგანი, შილაგალარი 68, 69, 271, 276, 279, 280, 284, 293, 295, 296, 297.
 შილაგალარი — იხ. შილაგა.
 შილაგას-ქევი 296.
 შილაგარეთი (?) 398.
 შილაგარეთუბანი, შილაგარეთუბანი 224.
 შილაგო 284, 288, 292, 296.
 შილაგარეთი 22, 76, 77, 148, 176, 217, 218, 234, 495, 557.
 შილაგარის ეკლესია 79, 217.
 შილაგის სამთავრო 589.
 შილაგის 133, 131, 132.
 შილაგის ეკლესია 22, 79, 80.
 შილაგისი (?) 414.
 შილაგისი 445.
 შილაგისი (შემო, ქვემო), შილაგისი 37, 95, 98, 99.
 შილაგისი — იხ. შილაგ.
 შილაგის სასოფლო საბჭო 98, 99, 100, 115.
 შილაგისი 111, 113, 430, 423.
 შილაგისი 22, 47, 121, 130, 143, 146, 147, 177, 187, 188, 191, 194, 195, 197, 209, 243, 247, 249, 253, 257, 266, 274, 344, 360, 361, 363, 372, 412, 414, 422, 462, 470,

473—475, 477—480, 485—487, 490, 492—494, 500, 503, 504, 531, 540.
 შილაგისი (სოფ.) — იხ. ლეგარი.
 შილაგის ხეობა 127, 259, 363, 366.
 შილაგისი, შილაგისი 137, 138—142.
 შილაგისი, შილაგისი 201.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი 541, 542, 553.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი (დიდი, შილაგისი, შილაგისი-თევი 7, 27, 246, 312, 334, 335, 350.
 შილაგისი, შილაგისი 272, 276.
 შილაგისი 244, 276.
 შილაგისი, შილაგისი 64, 65.
 შილაგისი, შილაგისი 181, 182, 196, 215, 217, 219, 224, 231.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი 563, 567.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი (?) შილაგისი, შილაგისი, შილაგისი 292.
 შილაგისი 596.
 შილაგისი (შილაგისი) 158.
 შილაგისი 284, 289.
 შილაგისი ხევი 597.
 შილაგისი, შილაგისი, შილაგისი 563, 564.
 შილაგისი — იხ. ლეგარე.
 შილაგისი — იხ. ბრანისი.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი 492, 493.
 შილაგისი, შილაგისი 253, 257, 253.
 შილაგისი — იხ. ხეგარევი.
 შილაგისი (შეორე სახელი შილაგისი) 227, 436, 437, 445, 525.
 შილაგისი 69.
 შილაგისი 365, 370.
 შილაგისი 563, 565.
 შილაგისი 102.
 შილაგისი 258.
 შილაგისი 98, 106.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი 145, 254, 258, 260.
 შილაგისი 537.

შილაგისი (შემო, ქვემო) 40, 161, 310, 314, 311—363, 374, 533, 535—537, 538, 541, 552.
 შილაგისის სასოფლო საბჭო 262, 361, 362.
 შილაგისი, შილაგისი 155, 157, 172.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი (?) 307, 308.
 შილაგისი (?) — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი. შილაგისი 470, 477.
 შილაგისი (?) 146, 147, 148.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი (?).
 შილაგისი, შილაგისი 484—486, 493.
 შილაგისი 485.
 შილაგისი (შემო, ქვემო) 208, 369—371, 373, 375, 411.
 შილაგისი ველი 370, 376.
 შილაგისი სასოფლო საბჭო 195, 369, 370, 374, 375.
 შილაგისი 369.
 შილაგისის შილაგისი 370.
 შილაგისის შილაგისი (რაიონი) 11, 54, 332, 361, 369, 370, 376, 377, 411.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი 23.
 შილაგისი (შემო, ქვემო), შილაგისი 75, 78, 465.
 შილაგისი, შილაგისი 251, 252, 281.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი 580, 590.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი (?).
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი 120, 470, 477, 479, 487.
 შილაგისი (?) — იხ. შილაგისი (?).
 შილაგისი (?) ციხის საბჭო, შილაგისი, შილაგისი 159, 176.
 შილაგისი 538, 539, 601.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი 293, 294.
 შილაგისი (შემო, ქვემო) 461, 465, 468.
 შილაგისი, შილაგისი 212, 220, 241, 223, 223, 240.
 შილაგისი ციხის საბჭო 465.
 შილაგისი, შილაგისი 185, 186, 188, 189, 201, 202, 204, 209.
 შილაგისი 200, 201.
 შილაგისი სასოფლო საბჭო 201.

შილაგისი (შემო, ქვემო) 40, 161, 310, 314, 311—363, 374, 533, 535—537, 538, 541, 552.
 შილაგისის სასოფლო საბჭო 262, 361, 362.
 შილაგისი, შილაგისი 155, 157, 172.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი (?) 307, 308.
 შილაგისი (?) — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი. შილაგისი 470, 477.
 შილაგისი (?) 146, 147, 148.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი (?).
 შილაგისი, შილაგისი 484—486, 493.
 შილაგისი 485.
 შილაგისი (შემო, ქვემო) 208, 369—371, 373, 375, 411.
 შილაგისი ველი 370, 376.
 შილაგისი სასოფლო საბჭო 195, 369, 370, 374, 375.
 შილაგისი 369.
 შილაგისის შილაგისი 370.
 შილაგისის შილაგისი (რაიონი) 11, 54, 332, 361, 369, 370, 376, 377, 411.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი 23.
 შილაგისი (შემო, ქვემო), შილაგისი 75, 78, 465.
 შილაგისი, შილაგისი 251, 252, 281.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი 580, 590.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი (?).
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი 120, 470, 477, 479, 487.
 შილაგისი (?) — იხ. შილაგისი (?).
 შილაგისი (?) ციხის საბჭო, შილაგისი, შილაგისი 159, 176.
 შილაგისი 538, 539, 601.
 შილაგისი — იხ. შილაგისი.
 შილაგისი, შილაგისი 293, 294.
 შილაგისი (შემო, ქვემო) 461, 465, 468.
 შილაგისი, შილაგისი 212, 220, 241, 223, 223, 240.
 შილაგისი ციხის საბჭო 465.
 შილაგისი, შილაგისი 185, 186, 188, 189, 201, 202, 204, 209.
 შილაგისი 200, 201.
 შილაგისი სასოფლო საბჭო 201.

სამშენი, სამხელია 457, 458.
 სამშენი(?) , სამშენი 417.
 სამსრები—იხ. სამსარი.
 სამსობი—იხ. სამწყობი.
 სამიტინაშვი 284.
 სამიზაბი—იხ. სამწყობის იალაღი.
 სამყეთი (?) 378.
 სამრეწველმწიფისკარი 495.
 სამრეწველმწიფის ქვე 485.
 სამრეწველ 30.
 სამრე 40, 245, 252, 253, 254, 280, 281, 293, 294.
 სამრე(?) 124.
 სამრეხი 481.
 სამრეხი, სამრეხი მიკოლავე 505, 517.
 სამრეხი (იალაღი), სამრეხი, სამრეხი 513.
 სამრეხი, სამრეხი 465.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი 515, 547, 549, 555.
 სამრეხი 495.
 სამრეხი 594.
 სამრეხი 221, 222, 225.
 სამრეხის მიწისმფლობელი 79, 217, 221.
 სამრეხი (?), სამრეხი, სამრეხი სამრეხი 417.
 სამრეხი 457.
 სამრეხი (?) , სამრეხი (?) 362.
 სამრეხი 340, 341, 342.
 სამრეხის ტბა 22, 240, 341, 342, 353, 411.
 სამრეხი(?) 542, 543, 555, 557.
 სამრეხი 155, 167, 171, 174.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი 210.
 სამრეხი 230.
 სამრეხი, სამრეხი, სამრეხი 125, 126, 487.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხის მასობელი სამრეხი 122, 124.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი.
 სამრეხი 68, 71, 74, 80.
 სამრეხის მასობელი სამრეხი 68, 71, 74, 79.
 სამრეხისმფლობელი 119.
 სამრეხისმფლობელი 182, 184—185, 203.
 სამრეხი (?) 464.
 სამრეხი (ტბა) 30.
 სამრეხი 589, 590.
 სამრეხი 502.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი (?).
 სამრეხი(?)—იხ. სამრეხი.

სამრე(?) 208.
 სამრეხისმფლობელი 525.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი, სამრეხი 448, 463.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი 57, 58, 80, 132.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი 396.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი.
 სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი 510, 520.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი.
 სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი 508, 511—513, 515.
 სამრეხი, სამრეხი, სამრეხი 271, 275—277, 279, 280, 283, 287, 362.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი—იხ. სამრეხი.
 სამრეხი, სამრეხი, სამრეხი 336, 540, 556.
 სამრეხი, სამრეხი 143—146, 150, 549.
 სამრეხის (ტბა) 143, 144.
 სამრეხის-მფლობელი 143.
 სამრეხის-მფლობელი 143.
 სამრეხი (დღი, პატარა) 91, 154, 155.
 სამრეხი 110.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი.
 სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი 575, 577, 578.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი.
 სამრეხი 543, 549, 554—557.
 სამრეხი-მფლობელი 30.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი.
 სამრეხი 34, 349.
 სამრეხი 30, 437.
 სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი 448, 452.
 სამრეხისმფლობელი 479.
 სამრეხიანი (სამრეხისმფლობელი) 30.
 სამრეხი 309, 412, 415, 416, 420, 423, 424.
 სამრეხის მასობელი სამრეხი 415, 423, 424.
 სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი 431.
 სამრეხი (?) 510.
 სამრეხისმფლობელი—იხ. სამრეხისმფლობელი.
 სამრეხისმფლობელი, სამრეხისმფლობელი 97.
 სამრეხი (სამრეხის) 500.
 სამრეხი, სამრეხი 117, 122.
 სამრეხი, სამრეხი 567.

სახალური—იხ. ნადარბაზი.
 სახალთა, წყალთა 139, 816, 316.
 სახარა, ცხარა, სუხარა 882, 393, 396, 416.
 სახილისი (ზემო, ქვემო) სუფლისი, სუფლისი 9, 25, 28, 61, 70, 71, 80.
 სახილისის სასოფლო სამრეხი 63, 70.
 სახი—იხ. ცხი.
 სახილური—იხ. ტახისური.
 სახილურის სასოფლო სამრეხი 288, 292, 294.
 სახილური 288, 345.
 სახილური, ტახისური, ტახილური 288, 292, 296, 341, 359, 410.
 სახილურის ტბა 292, 293, 296, 297, 341, 410.
 სახილური—იხ. დახანდა.
 სახილური(?) 594.
 სახილური—იხ. ტლაოში.
 სახილური (დღი, პატარა, ქვემო), დამალი 187, 188, 458, 515, 520, 541, 542, 553—566.
 სახილური, ტახილური 319, 348, 350—352.
 სახილური 41, 419, 420, 502, 505, 556, 559, 566, 566, 579, 581, 592.
 სახილური 16, 23, 28.
 სახილურის სასოფლო 601.
 სახილური—იხ. ტახისური.
 სახილური რაიონი 17.
 სახილური—იხ. ტახისური.
 სახილური 51, 52, 80, 132, 327.
 სახილური, ტახისური 572, 595, 596.
 სახილური (?) 380.
 სახილური (?) 380.
 სახილური, ტახისური 469, 485, 486, 492, 495.
 სახილური, ტახისური 252.
 სახილური-იშლია—იხ. ტახილური-იშლია.
 სახილური-იშლია, ტახილური-იშლია 283, 301.
 სახილური(?) 380.
 სახილური, ტახისური 391.
 სახილური 109.
 სახილური (?), დამალია 485, 449.
 სახილური 22, 127, 128, 129—131, 549.
 სახილურის მონასტერი 129.
 სახილურის სასოფლო სამრეხი 127, 129, 131.
 სახილური, ტახისური 576, 577.
 ტბა 480—484.
 ტახისური—იხ. ტახისური.
 ტახისური (დღ.) 343.
 ტახისური (ზემო, ქვემო) 211, 220, 221, 222, 223.

სახილური—იხ. ტახისური.
 სახილურის სასოფლო სამრეხი 288, 292, 294.
 სახილური 288, 345.
 სახილური, ტახისური, ტახილური 288, 292, 296, 341, 359, 410.
 სახილურის ტბა 292, 293, 296, 297, 341, 410.
 სახილური—იხ. დახანდა.
 სახილური(?) 594.
 სახილური—იხ. ტლაოში.
 სახილური (დღი, პატარა, ქვემო), დამალი 187, 188, 458, 515, 520, 541, 542, 553—566.
 სახილური, ტახისური 319, 348, 350—352.
 სახილური 41, 419, 420, 502, 505, 556, 559, 566, 566, 579, 581, 592.
 სახილური 16, 23, 28.
 სახილურის სასოფლო 601.
 სახილური—იხ. ტახისური.
 სახილური რაიონი 17.
 სახილური—იხ. ტახისური.
 სახილური 51, 52, 80, 132, 327.
 სახილური, ტახისური 572, 595, 596.
 სახილური (?) 380.
 სახილური (?) 380.
 სახილური, ტახისური 469, 485, 486, 492, 495.
 სახილური, ტახისური 252.
 სახილური-იშლია—იხ. ტახილური-იშლია.
 სახილური-იშლია, ტახილური-იშლია 283, 301.
 სახილური(?) 380.
 სახილური, ტახისური 391.
 სახილური 109.
 სახილური (?), დამალია 485, 449.
 სახილური 22, 127, 128, 129—131, 549.
 სახილურის მონასტერი 129.
 სახილურის სასოფლო სამრეხი 127, 129, 131.
 სახილური, ტახისური 576, 577.
 ტბა 480—484.
 ტახისური—იხ. ტახისური.
 ტახისური (დღ.) 343.
 ტახისური (ზემო, ქვემო) 211, 220, 221, 222, 223.

უკან მოთილი 22, 536, 549, 555, 557.
 უკანსლესა—იხ. სლესა.
 უკანუბანი 549.
 უკანციხე 549.
 უკუჩილირი 576.
 უმწა—იხ. უწა.
 უწა, უმწა 155, 157, 172.
 ურაველი 181, 212, 215, 217, 219, 230, 231, 233, 237.
 ურავლის სასოფლო საბჭო 217, 219, 231.
 ურავლისწალი 235.
 ურავლის (მდინარე) ხეობა 215, 217, 230, ურავლუ 534.
 ურეპი, ორუქი, ვრუქი 582, 588, 600.
 ურთა 379, 381, 392, 396, 405, 407, 534.
 ურთის ციხე-საყდარი 381.
 ური, ზური (ქაჯთა ქალაქი) 501, 530, 533, 534, 547.
 ურსულა—იხ. ივლიტა.
 ურუმი 516, 517.
 ურწყავი 133.
 ურუხუბანი, ურუხუბანი, უთხისუბანი 25, 101, 102, 112, 113.
 უღუზ 430.
 უჩამბის სასოფლო საბჭო 221.
 უჩანა, უჩანა, უჩანა, უჩანა 320, 332, 333, 351.
 უღ — (ხეობა ქვემო უღა) 22, 436, 437, 445, 450, 461, 463.
 უალიდაბ(?) 525.
 უანავრის ტბა—იხ. თაფარავნის ტბა.
 უანაკაის ციხე 504.
 უანაკეთი, უანაკეთი 301, 366, 371, 372, 373.
 უანაკო (რაბათი), უანაკი, ხანაკი, ჰენიაკი, ბანაკი, დისლეთი (?), ბოსკლეთი 143, 560, 562, 563, 568, 570, 576—578, 587, 591.
 უანაკის ლოკა (სანჯაყი) 17, 38, 500, 558, 559, 576, 581, 587, 594, 597, 600.
 უანაკის საბჭო (რაიონი) 11, 38, 41, 558, 561—564, 367, 569, 571, 579, 583, 586, 587, 392, 600, 602.
 უანაკეთი—იხ. უანაკეთის რაბათი.
 უანაკურტი—იხ. უანაკურტის რაბათი.
 უანაკურტის ნაბიჯი (რაიონი) 11, 38, 41, 558, 559, 581, 582, 584—590, 597, 601.
 უანაკურტის რაბათი, უანაკურტი (ზემო, ქვემო), უანაკეთი 581, 582.
 უანაკეთი—იხ. უანაკეთი.
 უანაკურეთი, ბანაკურეთი 577.

ფარავანი—იხ. ფარავანი.
 ფარავანი (ტბა)—იხ. თაფარავნის ტბა.
 ფარავნის სასოფლო საბჭო 319, 348, 351, 352.
 ფარავნისწყალი 321, 331, 340, 341.
 ფარაკანი (ციხე-ქალაქი)—იხ. ფარაკანის ციხის რაბათი.
 ფარაკანის ციხის რაბათი, ფარაკანი, ფარაკანი, ფანაკარი 501—504, 505, 534, 568.
 ფარასორი 595.
 ფარაქესი 597.
 ფარეხა (ზემო, ქვემო), პარეხა, 61, 62, 93.
 ფარეხა, ფერეხე, ფარეხანი, ტაფარეხანი, თაფარეხანი, ფანავრა, ფანავარი, როდიონოვკა 319, 345—352, 410, 469.
 ფარნავანი—იხ. ფარაკანის ციხის რაბათი.
 ფაფა, ბაბა 222, 475, 477, 478, 487, ფაფალა, ფაფალუ 444, 445.
 ფაფალუ—იხ. ფაფალა.
 ფაფარბუნი(?) 127, 128.
 ფაქრაშენი—იხ. ფექრაშენი.
 ფახრელი (?), მესრელი, ქვაყრილი, ქვასრელი 439, 440, 463, 508, 509.
 ფერეხე—იხ. ფარეხა.
 ფერთასორი 599.
 ფერთავანი 578.
 ფერთუსი (?), ნეროტუსი, თეროტუსი, პერტუსი 586, 587, 597.
 ფერისციხე, ფერისხე 45, 65, 68, 190, 191, 196, 225, 265, 439.
 ფერისციხე—იხ. ფერისციხე.
 ფერისხევი 203, 208.
 ფერსა 135—137, 142.
 ფერსათის მთა 108, 143, 146, 150, 480.
 ფერსის სასოფლო საბჭო 58, 136—138, 142.
 ფეტობანი—იხ. პეტობანი.
 ფექრაშენი, ფაქრაშენი 379, 405—408.
 ფექრაშენის არბი 22.
 ფოკა 257, 261, 263, 370.
 ფოკის ქვაბი 262, 263.
 ფოკობი 532, 534, 545, 546, 555.
 ფოლიპოვკა 413.
 ფინარი 582, 583.
 ფირდანიხი 584.
 ფირზაღათის მთა 153.
 ფირზაღათი 512, 513.
 ფლავი, ფულავი 107, 109, 155, 158.
 ფოკა, ფოკანი, ფოკათა, ფოკო, ჰაგა 146, 277, 326, 341—348, 344, 348.
 ფოკანი—იხ. ფოკა.

ფოკის ტბა 352.
 ფომა, პომა 388—435, 454.
 ფოქანი—იხ. ბოქანი.
 ფორსიეთი 288.
 ფოსიქი 598, 599.
 ფოსო 403, 538.
 ფოცხოვი 16, 105, 106, 433.
 ფოცხოვის ლივა (სანჯაყი) 1, 17, 54, 76—78, 106, 432, 436, 439—441, 444, 448—450, 455, 458, 461, 463, 465, 467, 500, 509, 539, 603.
 ფოცხოვის ნაბიჯი 445.
 ფოცხოვის პროვინცია 41.
 ფოცხოვის საბოქაულო 433, 456.
 ფოცხოვის წყალი (მდ.) 49, 63, 67, 89, 174, 380, 461.
 ფოცხოვის-ქვეი 432, 461, 462.
 ფრტენა—იხ. პრტენა.
 ფრუტი 390, 396.
 ფუკთა—იხ. ფოკა.
 ფულავი—იხ. ფლავი.
 ფულდული (?) 460.
 ფურული 379.
 ფულა 218, 219, 228.
 ფულურაწყალი 231.
 ფულშულეთი (დიდი, ზემო, ქვემო), ფულშულეთი (?) 536, 537, 544.
 ფურულეთი — იხ. ფულშულეთი.
 ფხრო, ხერო 154, 157.
 ფხროის სასოფლო საბჭო 154.
 ფეოანაკები, ქართანაკები 427, 428, 436.
 ფეოანაკთუბანი 114.
 ფეოაქშენი 514.
 ფეოაქსიკარი 598.
 ფელს-წყალი 447.
 ფეარბელი — იხ. ქანარბელი.
 ფეარზა (?) 470, 484.
 ფემასორი (ზემო, ქვემო) 522, 526, 587.
 ფერისი 587, 589.
 ფერისის რაბათი, ქამხისი, ჩამხისი, კობისი 575, 576.
 ფერბელი, ქამარბელი 396, 410, 411, 415, 416, 420, 424.
 ფერბელის ნაბიჯი (რაიონი) 11, 236, 247, 337, 385, 393, 394, 396, 397, 410, 411, 420, 421, 539.
 ფერაშეთი, მეორე სახელი ფერაშენი 551, 584, 585, 591.

ჭოქის ციხე 379, 384.
 ქაბულის რაიონი 23.
 ქაბულის ქალაქი 20, 34, 35, 41, 37, 411.
 ქაბულის მდინარე 27.
 ქაბულისწყალი 23.
 ქაბულისციხე 27.
 ქაბული 349.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთი (?) 204, 276, 281.
 ქაბულეთის ზედა ნაბიჯი 415, 416, 475, 445, 491, 513.
 ქაბულეთი (?) ქაბულეთი 441, 540.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთი ქაბულეთი, ქაბულეთი 228—229, 230, 260.
 ქაბულეთის ციხე 441.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთის ნაბიჯი 11, 475, 488.
 ქაბულეთი 23, 112.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთის ქაბულეთის რაიონი, უკანა ქაბულეთის რაიონი 23, 281, 400—402, 511.
 ქაბულეთის რაიონი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთი (?) — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთი 420.
 ქაბულეთის ციხე 23.
 ქაბულეთი 284, 300.
 ქაბულეთი 397, 399.
 ქაბულეთი (?) 399, 419, 420.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთი 127, 146, 148.
 ქაბულეთის რაიონი 27, 109, 208.
 ქაბულეთის რაიონი 11, 111, 112, 113, 114.
 ქაბულეთის რაიონი 23.
 ქაბულეთის რაიონის რაიონი 23, 27, 39, 39, 110—118.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთი — იხ. ქაბულეთი.
 ქაბულეთის რაიონი 11, 236, 247, 337, 385, 393, 394, 396, 397, 410, 411, 420, 421, 539.
 ქაბულეთი, მეორე სახელი ფერაშენი 551, 584, 585, 591.

ტურშიგი 330.
 ზურო, ზურა 97, 98, 104.
 ზუსმანი—იხ. ხეოსმანი.
 ზუნაშენი—იხ. ხოხაშენი.
 ჯაბიეთი—იხ. ჯაბოეთი.
 ჯაბოეთი, ჯაბიეთი 187, 188, 189.
 ჯაბოეთის წყალი, 187.
 ჯაბოეთის-ქვეი 189
 ჯაბორია—იხ. ჯაბორია.
 ჯაბურე, ჯობოძე, ჯობოძე, ჯაბუძე, ჯაბუძე 182.
 ჯაბუძეთი 23, 26—28, 40, 207, 243, 249, 274—
 277, 279, 282, 284, 285, 293, 296, 300,
 303, 304, 306, 308, 310, 313, 319, 338.
 342, 351, 357, 360, 363, 364, 366, 387—
 390, 403, 411, 414, 415, 417—421, 499,
 525, 558.
 ჯეხეთის ზეგანი 259, 267.
 ჯალა—იხ. ქალა.
 ჯამასი—იხ. ჯანასი.
 ჯანასი (დიდი, პატარა), ჯამასი 379, 380,
 382, 384, 385, 393, 396.
 ჯანასის ნაპირი (ბათონი) 11, 379, 380, 381,
 384, 387, 390, 393—396, 399, 416.
 ჯანია 271, 272, 287, 290.
 ჯანია 400.
 ჯიუ ზედა 435, 456, 462.
 ჯიუშენი 125, 455, 456, 459, 461, 523, 603.
 ჯიუშენის სასოფლო საბჭო 461.
 ჯიუშენი—იხ. ჯიუშენი.
 ჯიუშენი, ჯიუშენი 388, 455, 456, 459.
 ჯიუშენი (მთა) 22, 122, 441, 446, 456.
 ჯიუშენი (?) უბანი, ჯიუშენი—იხ. ჯიუშენი.
 294, 295.

Абаи туман—см. Аббас-Туман
 Абастуманское ущелье 163.
 Абагубан 238.
 Аббас-Туман, Аббас-Туман, Абаз-туман 165
 Аб-бетекпани—см. Аблар.
 Аблар (речка) 320.
 Аблар Р. Д., Аб-бетекпани 310, 338.
 Аби 74.

ჯაჯარაქი—იხ. ქაქარაქი.
 ჯაჯუნი (ზემო, შუა, ქვემო) 437, 441, 449.
 ჯვარის მონასტერი 96.
 ჯვარისხევი (ზემო, ქვემო) 541, 542.
 ჯვარწყალა (?) 457.
 ჯიგრაშენი 312, 328, 331, 355, 405, 406.
 ჯიგრაშენის სასოფლო საბჭო 312, 328, 331,
 ჯიდალაური, ჯიდალაური 514.
 ჯინდა—იხ. ჯეინტა.
 ჯინტრობი (ზემო, ქვემო), ჯინტრობი 500, 523,
 524, 526.
 ჯობოძე—იხ. ჯაბურე.
 ჯოლა 261.
 ჯოლდა, ჯოლდა, ჯოლდა 257, 261—263,
 361, 362, 374.
 ჯორახეთი 78.
 ჯოჯები—იხ. ჯოჯები.
 ჯოჯოთა 428, 430, 431.
 ჯუღათუბანი, ჯუღათუბანი (?) 175.
 ჯულაქარი (ზემო, შუა, ქვემო), ჯულაქარი
 584, 585, 586, 588, 594.
 ჯულა, ჯულა, ჯულა 75, 77, 78, 465.
 ჯუმათელი, ჯუმათელი 443, 458, 457, 462.
 ჯულიანი 496.
 ჯულიანი—იხ. ჯულიანი.
 ჯულიანი(?) ქუჩა 110.
 ჯულიანი, ჯულიანი 589, 601.
 ჯულიანი 593.
 ჯემო—იხ. ჯემო.
 ჯეო—იხ. ჯეო.
 ჯეო—იხ. ჯეო.
 ჯეო—იხ. ჯეო.
 ჯეო—იხ. ჯეო.

Абул Большой и Малый 332, 333.
 Авазия, Авазиан 104, 366.
 Адост 589, 601.
 Ахер, Ахмер 98.
 Агана, Акана 271
 Агара, Акара, Акарь 54, 126, 227, 238, 239,
 372.
 Агаранун дараси 177.

Агдадаб—см. Огдадаб.
 Агдажа-кала, Ахджакала 392, 401, 546.
 Агзи-ачуг 252.
 Агитком 571.
 Агундир 579, 580.
 Адабук 151.
 Аджара, Ачара 82, 498, 524
 Адигвен, Адиген, Адигюнь, Адыгун, Ади-
 тон 108, 156, 159.
 Адиген—см. Адигвен.
 Адигон — см. Адигвен.
 Адигюнь — см. Адигвен.
 Адыгун — см. Адигвен.
 Азафрет 283.
 Азгвида, Азгуда, Азгюда 248, 249.
 Азгуда — см. Азгвида.
 Азгюда — см. Азгвида
 Азмана 332.
 Айдос — см. Айдост.
 Айдост, Айдос 587, 589, 601.
 Аймали — см. Алмала.
 Айхола — см. Самхулия.
 Акана — см. Агана.
 Акамят Р. Д., Акомьяк, Акмет 520.
 Акара — см. Агара.
 Акарь — см. Агара.
 Акимет — см. Акамят.
 Акрык 568.
 Акомьяк — см. Акамят.
 Ал — см. Али.
 Ала Р. Д. 544.
 Алабала Верхняя и Нижняя 508.
 Алагез, Арагац 25.
 Алайстубан — см. Алансубан.
 Алайсубан, Алайстубан, Алатубан 279.
 Аланза—см. Аланта.
 Аланзия, Аландза 254, 255.
 Аланта, Аланза 296.
 Алатубан — см. Алайсубан.
 Албус — см. Албут.
 Албут, Албус 401.
 Алвана 407.
 Алджева — см. Алджуа.
 Алджва — см. Алджуа.
 Алджуа, Алчуа, Алджва, Алджева 243.
 Али, Ал, Аль 458.
 Алмала, Алмало, Аймали 356.
 Алмана 521.
 41. დავთარი, III.

Алтин-кала, Алтинкала 32, 133.
 Алтым-кала — см. Алтин-кала.
 Алчуа — см. Алджуа.
 Амнур 272, 373, 375, 423, 429, 522.
 Амсеян 278.
 Амха 99, 100.
 Апакет 362
 Ангоря — см. Сипри.
 Анзая 597.
 Анди(?)—Спирь 136.
 Анды 211.
 Андрианидзе 218, 221, 393.
 Анди, Елди 112.
 Ануширван 524
 Апиш 309.
 Арагац — см. Арагац.
 Арагац, Арагац, Арагац, Арагац, Арагац,
 Арагац, Арагац 268, 318.
 Арагац Б. и М. Ермак, Арагац, Ермак
 Кучи 339, 340.
 Араква — см. Арагац.
 Аравак, Оравак 399.
 Арақула, Орақула 311.
 Ардаг — см. Ардаг.
 Ардаган, Артаган 412, 497, 498.
 Ардаганский округ 391, 438.
 Арданик 510.
 Ардаг, Ардаг 369.
 Ардис евели 117.
 Ардост 601.
 Арджана 61, 74, 415.
 Арджул 78.
 Арджен, Аржен, Аржан, Аржан, Орджен
 107.
 Арзани — см. Арджен.
 Арше — см. Арджен.
 Аршан 594, 597.
 Аршархар (родина) 249.
 Аршак 460.
 Аршархан, Аршархан, Аршархан, Аршархан,
 68.
 Аршархан, Аршархан 300, 362.
 Аршархан — см. Аршархан.
 Арсен, Арсен, Арсен, Арсен, Арсен,
 Турецкий 366.
 Арсени Греческий — см. Арсен.
 Арсени Турецкий — см. Арсен.
 Артаган — см. Арджен.

- Артанудж 593.
 Архакет. Бурдук — см. Мурджахети.
 Арчы — см. Джарджа.
 Арчешин — см. Орчашин.
 Арон — см. Аршва.
 Аскилавик. Асодуан. Аскилавана, Аскилавини 187.
 Аскилавана — см. Аскилавана.
 Аскилауш — см. Аскилавана.
 Аскилавини — см. Аскилавана.
 Аспара Р. Д. 351.
 Аспиндза 177, 197.
 Аспиндзис-цкали 207.
 Аспиндзский санджак 191, 204.
 Ахь 594, 595.
 Ахалдзы Р. Д. 240, 375, 485, 486.
 Ахалаала 254, 259, 303, 307, 311, 314, 316, 318, 331, 332, 336, 338, 340, 350, 354, 356, 363, 380, 382, 387, 412, 418.
 Ахалаалакский район 268.
 Ахалаалакский санджак 4, 320, 322, 374, 388.
 Ахалаалакский участок 177, 272, 287, 318, 356.
 Ахалаалачка 260.
 Ахалкез — см. Ахалкет.
 Ахалкет. Ахалкез 239.
 Ахалцих, Ахальсик 44, 70, 74, 95, 111, 136, 197, 218, 316, 374, 441, 455.
 Ахалцихский округ 73.
 Ахалцихский паншаль 36, 37, 323, 388.
 Ахалцихский уезд 100, 125, 126, 473.
 Ахальсик — см. Ахалцих.
 Ахашен 184, 521.
 Ахалсоели — см. Ахтила.
 Ахмер — см. Анхер.
 Ахрис 596.
 Ахтила, Ахалсоели 219, 223.
 Ахчя Р. Д. 371.
 Ахшаар Рабат Кала 306, 307.
 Ацхур — см. Ацхური.
 Ацхური, Ацхур 60, 121, 130, 139, 147, 473.
 Ацора — см. Ацсова.
 Ацотс Р. Д. — см. Чихарула.
 Ашминшен 593, 600.
 Ашминшен-башни (гора) 600.—
 Бапро — см. Буриа.
 Багидзор (гора) 184.
 Багряхатун 540.
 Бадела, Бадели, Бодила, Бодсла; Патла 450.
 Бидели, см. Бадела.
 Баджара Р. Д. 545.
 Бадла, Бадела 106, 133, 432.
 Бадлико 314.
 Бала — см. Пала.
 Баладжур — см. Болажур.
 Баланджур — см. Болажур.
 Баланта, Паланта 296.
 Балха 283.
 Бамадж — см. Памаж.
 Бана — см. Пеняк.
 Ванисхев — см. Ванисхев.
 Ванисхел — см. Ванисхев.
 Баралет, Биралес 273.
 Бардина — см. Пртена.
 Бардус-чай 564.
 Барик, Варык 562.
 Барунет 176.
 Баткана — см. Паткана.
 Бахтана — см. Паткана.
 Башаки — см. Башачик.
 Башачик — см. Башачик.
 Башачик, Башачик, Башаки, Башачни, Пашачюки 82.
 Баш-шурагел 25.
 Бдала — см. Кадала.
 Бедашен 416.
 Бежано — см. Божано.
 Безал — см. Бозал.
 Безуван — см. Бузавет.
 Белнара — см. Бенара.
 Бенара, Беннара, Белнара 158, 159.
 Бера(?) 248.
 Бердус 596.
 Бердус-чай 597.
 Бердык 572, 573.
 Берекитубань — см. Перкетубань.
 Берк 536.
 Беркитубань — см. Пертикитубань.
 Бертубан — см. Петобань.
 Бетинали — см. Паткана.
 Бегколашен, Петкулашен 289.
 Биети (патара) 137, 139, 140.
 Бижабар 146.
 Бигат убан 114.

- Бикраши — см. Пекрашен.
 Билди-гар 595.
 Бинкала — см. Бисла.
 Биралес — см. Баралет.
 Блага, Булаг (гора) 390, 391.
 Бисла, Бивала, Биола 253, 254.
 Биола — см. Бисла.
 Бобанки 351.
 Боба, Боба 52.
 Богдат 521.
 Бодзла — см. Бадела.
 Бодла — см. Бадела.
 Бодоладе, Буда-кладе, Бодукладе 175.
 Бозал, Бозал, Бузала 423, 424.
 Божано, Божано, Позано 271, 272.
 Боба — см. Боба.
 Бокта (суфла и улия), Бокта Р. Д. 199, 200.
 Бокта-Сьин 201.
 Болажурь, Буладжор, Буладжур, Баладжур, Баланджур 90.
 Боран 337.
 Боржом, Боржоме 222.
 Боржомское ущелье 471.
 Бороз 64.
 Борсет, Персует 233.
 Борчалинский уезд 391.
 Борчка 45.
 Буселта — см. Буселтана.
 Бостана — 236.
 Бокта — см. Бокта.
 Боца 594.
 Башачик — см. Башачик.
 Брал — см. Бурали.
 Брдине — см. Пртена.
 Буга — см. Пуга.
 Буда-кладе — см. Бодоладе.
 Бодукладе — см. Бодоладе.
 Бузавет, Пзавет, Безуван 333, 334.
 Бузала — см. Бозал.
 Бузмарет, Пузмарет 299.
 Бун-джаро 187.
 Букта-скора 281.
 Булаг — см. Блага.
 Буладжор — см. Болажурь.
 Буладжур — см. Болажурь.
 Бурали (кучик, улия, суфла), Буран (кучик, улия), Брал, Брала 71, 72.
 Буран — см. Бурали.
 Бура, Бура 4, 374.
 Бурали — см.
 Бурали, Бурали 284, 285.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали Р. Д. Бурали, Мухомовы, Мухомовы 142, 143.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали 371.
 Бурали, Бурали 30.
 Бурали — см. Бурали.
 Бура 72, 107.
 Бура 209.
 Бурали, Бурали 103.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали, Бурали, Бурали, Бурали 101, 103.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали, Бурали 100, 200.
 Бурали 200.
 Бурали 200, 200.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали, Бурали 100.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали, Бурали, Бурали 100.
 Бурали, Бурали, Бурали, Бурали 100, 100.
 Бурали 100.
 Бурали, Бурали 100, 100, 100.
 Бурали убан 410.
 Бурали 401.
 Бурали, Бурали 401.
 Бурали 100.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали 100.
 Бурали 100.
 Бурали, Бурали 100, 100, 100, 100.
 Бурали, Бурали 100.
 Бурали, Бурали — см. Бурали.
 Бура, Бура 100, 100.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали 100.
 Бурали, Бурали, Бурали Р. Д. 111.
 Бурали — см. Бурали.
 Бурали, Бурали 100.

Гамза — см. Камза.
 Ганза, Канзла, Канзани, Канза 343.
 Гаон — см. Гатл.
 Гартя — см. Карта.
 Газаретнан-кадис-скали 193.
 Гвела, Гома 114.
 Гвине, Гуме, Гома 445.
 Гвинеа, Гинна 444.
 Гег-Даг 417.
 Гелас-су 143.
 Гелз 536.
 Гел 373.
 Геласубан — 123.
 Гельсулда — см. Гельсулда.
 Гельсулда, Гельсулда 257.
 Георгисубан 438.
 Георгитубан — см. Гоготубан.
 Георгы шинла, Коркачинла 27, 137.
 Герашин 406.
 Гертванс — см. Хертванс.
 Гесманзы 583.
 Гинна — см. Гинна.
 Гиншан 428.
 Гиоргитубань — см. Гоготубан.
 Гираула — см. Икша.
 Гобит 180, 183.
 Говель — см. Кавль.
 Гоготубан Ур., Гиоргитубань, Георгитубан, Коркотубан 237.
 Гогоба 532, 533.
 Годеран, Годерс, Годерд, Кодеран 111, 112.
 Годерс — см. Годерни.
 Годерц — см. Годеран.
 Голяверды — см. Голяберт.
 Гольник 284.
 Гом Большой и Малевякий, Ком 255, 256, 317, 318, 373.
 Гомз — см. Гвезл.
 Гома — см. Гвине.
 Гоманет 263.
 Гомаро, Комаро 92.
 Год — см. Гид.
 Гора Р. Д. 168.
 Гораджуар — см. Гориджвар.
 Горас мера — см. Горне мела.
 Горашин — см. Курашит.
 Горгал — см. Горгил.
 Горгил, Горгал 138.
 Горгул, Коркул, Коргуаль, Корколь 108, 109.

Горза, Гурза 27, 93.
 Гориджвар, Гораджуар 464.
 Горийский уезд 375, 486.
 Горилдубан 176.
 Горимико — см. Каурма.
 Горне мела, Горас мера 372.
 Горисхев — см. Корисхев.
 Гор михе — см. Каурма.
 Гориаки — см. Каурма.
 Гортубан, Гортубань 114, 115.
 Госман — см. Хосман.
 Грин Р. Д., Крбал 279, 280.
 Грама, Гиромы 218, 227.
 Грочун 184.
 Грочунис-тапа (гора) 184.
 Гуданеты Р. Д. 557.
 Гуаб — см. Куаб.
 Гульсума 320.
 Гулис-убань — см. Гулусубан.
 Гулуят — см. Кулуят.
 Гулусубан, Гулис-убань, Гулусубан 290.
 Гумбурдо — см. Кумурдо.
 Гуме — см. Гвине.
 Гумурдо — см. Кумурдо.
 Гунаджвал — см. Квабнеджвар.
 Гунд, Кунт, Кюнт 293.
 Гуней джвал — см. Квабнеджвар.
 Гундусхев, Кундусхев, Кундус хев 399.
 Гурджи-богаз 31.
 Гурза — см. Горза.
 Гурня 524.
 Гупель 124.
 Голяберт, Голя-верды 530, 531, 534.
 Гюней кючок (гора) 196.
 Гюрюи (гора) 196.
 Гюрджибек 522.
 Даба 481.
 Давдасубань — см. Давитубан.
 Давитубан, Давдасубань 263.
 Дагирманкей, Дагирман 506—507.
 Дадан — см. Далеш.
 Дадашен 500.
 Далеш, Дадан, Куридалеш 422.
 Дангал, Данкала, Танкал 357.
 Давед — см. Данет.
 Данет, Давед, Даниет, Ташед, Тажет 263, 264, 368.
 Даниел — см. Данет.
 Даниети(?) -су 255.

Данкала — см. Дангал.
 Дареск — см. Зреск.
 Даш-верды 391.
 Дахандла малая, Тахунга Р. Д., Ур. 307, 314.
 Дулари, Дугар, Дуклар, Твар 137.
 Дева, Дебат 285.
 Делат — см. Дева.
 Делашинда — см. Зодаминда.
 Демоти-мхе, Демотский крепость 141, 149.
 Демотская крепость — см. Демоти-мхе.
 Деринал, Теринали, Тарина, Трина 358.
 Дерсели — см. Дерина.
 Дерсеа, Дерсели, Дерсеа 96, 97.
 Дегроби — см. Тегроби.
 Дехи 152.
 Джаблет (ручьё) 187, 189.
 Джаблет Р. Д., Джаблет, Холунт 187, 189.
 Джаблет-лариси 189.
 Джаблет — см. Джаблет.
 Джабур — см. Джабуре.
 Джабуре, Джабур, Чапур[е] 134.
 Джавелотское плоскогорье 259.
 Джависма-су 455.
 Джавджараки — см. Чачалани.
 Джавджун В., Ср. и Н., Жаван Чапур, Чучун 437.
 Джавхур — см. Чакнактер.
 Джакара (гора) 106.
 Джако 455.
 Джагисман, Джагисман 455.
 Джала (сребро) 391.
 Джала — см. Чала.
 Джамбаз — см. Джамбаз.
 Джамбаз-куник, Джамбаз-кутук, Джамбаз В. и Н. 361, 365.
 Джанаджабу — см. Чапур.
 Джанджа, Джанджа, Чапча 272.
 Джаршжа, Харч, Арч 400.
 Джарис-хеа, Джарис-хев 341.
 Джакко 569.
 Джарина — см. Хорени.
 Джгула — см. Жугула.
 Джеларис-хеа — см. Джарис-хев.
 Джерма 257.
 Дживарина — см. Хорени.
 Джигранин, Джигранин, Джигранин 112, 406.
 Джиджор 506.

Джиджор 506.
 Джиджора, Чирча 478.
 Джидж, Чирч, Чирч 334.
 Джирани — см. Джиджора.
 Джирани, Джирани 97.
 Джот Кав Р. Д. 308.
 Джундубан 176.
 Джун — см. Жугула.
 Джундур — см. Джундур.
 Джунда — см. Жунда.
 Джундани, Джундани, Джундани 362, 383, 385.
 Джундур — см. Джундур.
 Джундур-Вала 443.
 Джи 316, 316.
 Динди-Даллановари 298.
 Дир — см. Дир.
 Дирот 145.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани (гора) 196.
 Дид-Чирч — см. Чирч.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани 292.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани, Дирани 471, 482.
 Дирани уезд в суфле 303.
 Дирани, Дирани 148.
 Дирани — см. Дир.
 Дирани-Завал — см. Дирани-Завал.
 Дирани-Завал, Дирани-Завал 486.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани-Завал 39.
 Дирани-Завал 39.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани 396.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани, Дирани, Дирани 340, 342.
 Дирани 36.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани-Завал 39.
 Дирани-Завал 39.
 Дирани-Завал, Дирани-Завал 414.
 Дирани-Завал 367.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани — см. Дирани.
 Дирани-Завал 303.
 Дирани 218, 218.

- Ентел Бузурь, Ентель Суфла и Улия 154, 250.
 Еркап Б. и К. — см. Аракал.

 Жажун — см. Дикажун.
 Жугула, Джугла, Джулга, Джугла 77, 467.

 Забит-Аджма (ზაბიტაძეშვი) 284.
 Заден Р. Д. 173.
 Задгерех 565, 566, 571.
 Зазало 101.
 Зак, Зани 428, 429.
 Закар-амнида — см. Завари-амнида.
 Закар-амнида, Закар-амнида, Закар Цмин-да, Закарзыт 28, 393, 396.
 Закарзыт — см. Закар-амнида.
 Заздо 424.
 Занази Сагирь, Занази кябирь, Занази-уля, Занази и Сат, Занови, Заново 27, 92, 100, 404.
 Заода — см. Заодо.
 Занто, Занда (озеро) 174.
 Занзонун сун 227.
 Занзонун дарасти 227.
 Зарабок 428, 429, 552.
 Зарбагубан — см. Царбагубан.
 Зарма 154, 156.
 Зармский монастырь 85, 99, 100, 156.
 Зарти 103, 337.
 Зарушад, Зарушад 414.
 Згудир 134.
 Зебути 297.
 Зеганская церковь 429.
 Зедатаги — см. Гага.
 Зелат Могви, Тамик 382.
 Зеланинида, Деланинида 452, 453.
 Зедачаг 454.
 Зендара — см. Зейндао.
 Зейндар, Зейндара, Зиндара, Зендара, (Зиндари) 40.
 Зетубань — см. Зеубань.
 Зеубань, Зетубань 131.
 Зиглашен — см. Зиглашени.
 Зиглашени, Зиглашени 511.
 Зир, Дзир 57.
 Зира — см. Мира.
 Зирбонь 297.
 Зирзана 438.
 Зикла 146.
 Зиндара — см. Зейндар.
 Зинза — см. Зинзи.
 Зинзал, Зунзал и Сат, Зунзал и Суфла, Цинзал 29, 281, 382, 384, 390.
 Зинзи, Зинза 101, 113.
 Зинубань 113.
 Золкум 357.
 Зрес (озеро) 329.
 Зреск, Зреска, Дареск, Дпреск 329.
 Зреска — см. Зреск.
 Зривели, Равели, Зурзел, Зурзель 178—180, 211.
 Зуита — см. Цунзи.
 Зурзел — см. Зривели.
 Зурзуна 29, 380—382, 391, 396, 400, 405.

 Иврита, Илда 63, 64.
 Игвазор 409.
 Игнаки — см. Эгнаки.
 Ид 594.
 Иджарет 120.
 Илда — см. Иврита.
 Имеретия 496.
 Имгола Р. Кр., Нибола, Ниубола 259.
 Нибола — см. Имгола.
 Идиносман 417.
 Идула 194.
 Индумаль 194.
 Ишула-су 234.
 Итора 186.
 Иторис-цкали 186.
 Ицубола — см. Имгола.
 Инцора, Инцора 197, 198.
 Инцора — см. Инцора.
 Инчгор — см. Нижгор.
 Иовлак — см. Ольлак.
 Ишвет, Ифшет — 259.
 Иреми, Эрема 106.
 Ирка 90.
 Искондория гол 353.
 Иераль (хутор) 572.
 Ифшет — см. Ишвет.
 Ихтила, Гврдугла, Охталн (?) 278, 290.
 Ичланицикaro 253.

 Иадан 370.
 Кабондар, Капчувар 27.
 Каган, Султанка 402.

- Кадала, Бдала 424, 425.
 Кадала-су (речка) 424.
 Каджис-дихе, Шейтан-кала 32, 403—405.
 Каза-Почхов 433.
 Казахский уезд 391.
 Какляр Р. Д., Каклинус 228.
 Какорбель — см. Канарбель.
 Калабойни (гора) 190.
 Калашут, Кляшут, Кряншут 584.
 Калиссахтомела 180.
 Калис-цкал 447.
 Калтубань (пустошь) 294.
 Камарван, Камроани 385, 396.
 Камароани, Коркаком 401.
 Камбола — см. Комбола.
 Камза, Гамза 193.
 Камроани — см. Камарван.
 Канак — см. Карак.
 Канарбель, Карнабель, Кянарбель, Какор-бель 410, 411.
 Канза — см. Ганза.
 Канзани — см. Ганза.
 Канза — см. Ганза.
 Кандурети — см. Киндирети.
 Кандраул, Кондраул, Кондорул 551.
 Канин-су 186.
 Канибар Р. Д. и Ур. 196, 197.
 Канибарис-хеви 197.
 Каниан 451, 452.
 Канин-кая (гора) 249.
 Каничувар — см. Кабичвар.
 Каник 585.
 Карав, Канак 423.
 Кара-Гюбек 601.
 Кара-кала 382, 396, 398.
 Карамал — см. Каратай.
 Каранаваз — см. Карнаваз.
 Кара-Нехри — см. Кура.
 Карапта 287.
 Карасал (гора) 262.
 Кара-су 403.
 Каратай, Карамал 409.
 Каратубани, Харатумани 95.
 Караул-танаси (гора) 177.
 Карзамети 374.
 Карзаметис-цкали 374.
 Карзаметская церковь 374.
 Карзапет — см. Карзоб.
 Карзах — см. Карцах.
 Карзакети озеро — см. Карзакети озеро.
 Карзоб — см. Карзоб.
 Карзакети: Карзакети, 113, 171.
 Карзакети — см. Карзакети.
 Карала — см. Карала.
 Каралани, Карала, Карала 205.
 Карнабель — см. Какорбель.
 Карнабельское озеро — см. Карнабельское озеро.
 Карнаби, Карнаби 201.
 Карпет 310.
 Карпет 253.
 Карпетская область 374.
 Карти, Гарты 186, 309, 390.
 Картаван 238.
 Картаван 486.
 Картаван, Картаван 422—430.
 Картаванет — см. Картаван.
 Карти 309.
 Каруани, Каруани, Каруани 301.
 Каруани — см. Каруани.
 Карши, Карша 410, 412, 413, 418, 419.
 Каршиское Каруани, Кардабасское, Халкидонское озеро 387, 410, 412, 417, 418.
 Каршоб, Каршоб, Каршоб, 308, 310.
 Каршиская Агора 190.
 Катани — см. Катани.
 Катиско, Сиданли 284.
 Каурма, Гурмак, Гурман, Гурман 280, 331.
 Касети 486.
 Кашкарисцкaro 251.
 Катни — см. Катни.
 Катни, Катни, Катни, Катни 278, 280.
 Кавалатская церковь 486.
 Кашети 280.
 Кавлуго-бани (гора) 286.
 Кааб — см. Кааб.
 Каабети — см. Кааб.
 Каабети — см. Кааб.
 Каабетинские цкали, Каабети 100, 101.
 Каабетинские цкали, Каабетинские цкали 94, 100.
 Каабни, Каабни, Кааб, Каабни, Кааб-бисли 144—146, 147.
 Каабисцкари, Каабисцкари, Гюней цкали, Гунджал 101, 103, 104.
 Каабисцкари (цкали) 201.
 Каабани, Кааб, Кааб 274—280, 410.
 Каали, Каали 201.

- Квалтахов, Колтахов 213.
 Кванджга, Куалджга, Кончха, Кончга,
 Конджга, Квандлига 60, 61, 63.
 Квандлига — см. Кванджга.
 Кварша 254.
 Квел-рбили 486, 487.
 Квель Н. и Ср., Квеле, Говель 441.
 Квеле — см. Квель.
 Квирикеминда, Курка 124, 125.
 Квисавазнеби (родник) 180.
 Квехас — см. Ква-каши.
 Квгас — см. Ква-каши.
 Кейванк 564.
 Келерта — см. Килерта.
 Керихана (ручьё) 152.
 Керкеда (гора) 190.
 Керкедан — см. Яркядан.
 Керпашен — см. Карпашен.
 Кесер-даг — см. Кысер-даг.
 Кетхур 504, 595, 601.
 Кехван — см. Кехован.
 Кехован, Кеховани, Кехван 99, 100.
 Кечек 597.
 Кнамис-Алты — см. Кямхис.
 Кнамрасор 587.
 Кизил-Килиса 594.
 Кизил-су 218.
 Кикибо 115.
 Килда — см. Килде.
 Килде, Килда, Милда 57, 400.
 Килерда — см. Килерта.
 Килерта, Килерда, Келерта 418, 419.
 Килиса Зарзима — см. Килиса Зарзима.
 Килиса Зарзима, Килиса Зарзима 109.
 Кимотис-мани, Тимотис-мани 481, 491.
 Киндирети, Кандурети 544.
 Кинешо 571, 602.
 Кинза-Тамал — см. Кинзотамал.
 Кинзотамал, Кинзотомал, Кинза-Тамал 509.
 Кинзотомал — см. Кинзотамал.
 Киркал — см. Каркалани.
 Кирташен 235.
 Кирпашен, Кирпашен 551.
 Кирпашен — см. Кирпашен.
 Кисатиб 218.
 Кицладар 254.
 Кобихев — см. Квабини.
 Кобичулар — см. Квабисджвари.
 Коблианка — см. Квабалианис-икали.
 Коблианское ущелье — см. Квабалианское
 ущелье.
 Кодамух — см. Котамых.
 Кодамых — см. Котамых.
 Кодерзи — см. Годерзи.
 Козахур 597.
 Конидаг 437.
 Кокатубан 65.
 Кокашен — см. Чачкар.
 Кокня 27, 267.
 Колеса 144.
 Колконс 568.
 Кол-суи (ручьё) 249.
 Колтахов — см. Квалтахов.
 Ком — см. Гом.
 Комаро — см. Гомаро.
 Комбола, Камбола 64.
 Комк, Конк, Конг 520, 536, 572.
 Конг — см. Комк.
 Кондахор 603.
 Конджга — см. Кванджга.
 Кондорул — см. Кандраул.
 Кондраул — см. Кандраул.
 Конк — см. Комк.
 Коносцкаро 409.
 Константинополь 561.
 Кончал — см. Ханчалинское озеро.
 Кончха — см. Кванджга.
 Конадзе (село) 125.
 Коравел — см. Куравел.
 Корашен 94.
 Коргуль — см. Горгул.
 Кордостаи (гора) 233.
 Корет, Кореты, Корнет 183, 184, 408.
 Кореты — см. Корет.
 Корнет — см. Корет.
 Кориджвар 167.
 Корисхев, Горисхев 373, 374.
 Коркаком — см. Камароани.
 Корка Млаша, Корка Мулаша 106.
 Корка Мулаша — см. Корка Млаша.
 Коркачминда — см. Георги цминда.
 Корколь — см. Горгул.
 Коркотубан — см. Гогогубан.
 Коркул — см. Горгул.
 Корох — см. Корх.
 Корехало, Курехало, Курцхала, Корц-ка-
 ла Р. Д. 355.
 Корта 139.
 Корташан — см. Курдосани.

- Кортох 103.
 Корх, Курх, Корох 315, 423.
 Корц-кала — см. Корехало.
 Косур 562.
 Котамухе — см. Котамых.
 Котамых, Кодамых, Котамухе, Катамыс,
 Коламух 383, 396.
 Котаси, Годас 375, 376, 427, 429, 552.
 Котанси — см. Гавашен.
 Котелия 269.
 Котик 570, 599, 600.
 Котис — см. Кудис.
 Кохта Р. кр. 195.
 Колахури (гора) 190.
 Коцио — см. Каччо.
 Кония — см. Каччо.
 Крбал — см. Грия.
 Ксанское ущелье 486.
 Куаджга — см. Кванджга.
 Кубан 464.
 Кудис, Котис 143.
 Кудра 460.
 Кулакур касим 80.
 Кулеб, Гулеб 108.
 Кудеша — см. Хулеша.
 Куантит 270.
 Куликам 320.
 Кудулет, Гулулят 255.
 Кудулетхев 250.
 Кумурдский храм 316.
 Кумурдо, Кумурта, Кумурда, Гумбурдо,
 Гумурдо 316, 317.
 Кумурта — см. Кумурдо.
 Кундусхев — см. Гундусхев.
 Куизулут 512.
 Кунса — см. Кунца.
 Кунт — см. Гунд.
 Кунца, Кунса 253.
 Кур Р. Д. 182, 183.
 Кура 32, 60, 126, 145, 149, 207, 242, 251,
 252, 254, 257, 259, 260, 403, 405, 426,
 427, 429, 473, 504, 534, 552.
 Куравел, Коравел 408.
 Курашет, Горашен 295.
 Куратубан 56.
 Курдосани, Корташан 337.
 Куридадеш — см. Дадеш.
 Куримамацминда — см. Мамацминда.
 Курка — см. Квирикеминда.
 Куркареты (урочище) 191, 204.
 Курстани — см. Курстани.
 Куртака — см. Мацхет.
 Курц — см. Курц.
 Курцала — см. Корехало.
 Курц-кала 355, 356.
 Кустар-даг, Кустар-даг (гора) 390, 391.
 Кут — см. Гурц.
 Кух — см. 408.
 Кух-горы 594.
 Кухуну — см. Кухуну.
 Кухис 587.
 Кухис, Кухис-Алты, Кухис-Алты 325, 326.
 Кухур-мани — см. Кухур-мани.
 Кухур-мани, Кухур-мани 344, 345, 347.
 Кухур-мани — см. Кухур-мани.
 Кухур-мани — см. Кухур-мани.
 Кухур-мани 370.
 Кухур-мани 370.
 Кухур-мани 57.
 Кухур-мани — см. Кухур-мани.
 Кухур-мани — см. Кухур-мани.
 Кухур-мани 408.
 Кухур-мани 408.
 Кухур-мани 147, 148.
 Кухур-мани 343.
 Кухур-мани 374.
 Кухур-мани 175.
 Кухур-мани — см. Кухур-мани.
 Кухур-мани 277.
 Мамацминда (урочище) 348.
 Мамац. Мамац Р. Д. 236.
 Мамац, Мамац 20.
 Мамац — см. Мамац.
 Мамай-даг — см. Тадрис.
 Мамак — см. Мамак.
 Мамак 305.
 Мамак, Мамак Р. Д. 244.
 Мамак 225, 228.
 Мамацминда, Курмацминда 191, 204,
 204.
 Мамац — см. Мамац.
 Мамац, Мамац, Мамац 118,
 228, 229, 237.
 Мамац — см. Мамац.
 Мамац-мани 337, 337.
 Мамац — см. Мамац.

Манк — см. Меганк.
 Мантох 510.
 Марадис — см. Мередис.
 Мараки Бузрюк — см. Марк.
 Марда Верхняя и Нижняя 74.
 Мирейя — см. Марил.
 Мариам Зминда — см. Мариам Цминда.
 Мариам Цминда, Мариам Зминда 64.
 Марил суфла и ула, Марела 91.
 Марк Бузург и Кучик, Мараки Бузрюк 73.
 Марслатубан — см. Маривалетубани.
 Маривалет — см. Маривалетубани.
 Маривалетубани, Маривалет, Марслатубани, 446, 452.
 Масра 595.
 Махаро, Махоро 350.
 Махилао 170.
 Махилас мта 170.
 Махоро — см. Махаро.
 Мачивет — см. Мачует.
 Мачует, Мачивет 541.
 Мгел-цихе, Курткала 32, 426, 427, 429.
 Меганк — см. Меганк.
 Мегели, Меганк, Манк 582—584, 594.
 Межеда и кучик, Межеда Бузрук 312.
 Межеда Бузрук — см. Межеда.
 Мейдань — см. Мейдан.
 Мейдан, Мейдань, Мандинет 86, 176.
 Мейдан шირი (ауг) 176.
 Мейрам 537.
 Меласор 595.
 Мере (крепость), Мери, Мери, Рабат кала Мере 436, 442, 443.
 Мередис, Марадис, Мередиси 407.
 Мередиси — см. Мередис.
 Мередис-шкали (речка) 407.
 Мереша — см. Мереша.
 Мереша, Мереша 270.
 Мери — см. Мере.
 Мернет 439.
 Мернес 559.
 Мери — см. Мере.
 Меш, Митис 464.
 Меш-чваро (руье) 200.
 Мжелдисубан, Чоддисубани, Мжелдисубани, Мжетдисубани 256, 257.
 Мжетдисубани — см. Мжелдисубан.
 Мжель Цминда — см. Мжель Цминда.
 Мжель Цминда, Мжель Цминда 57, 393.

Милда — см. Килде
 Миминет 277.
 Мимнос Цхаро 197.
 Мише — см. Мепис.
 Миражхан — см. Миращан.
 Миращан, Миражхан, Миращан, 360.
 Миощан — см. Миращан.
 Митендер — см. Митандер.
 Митендер, Митендер 602.
 Михрель — см. Мухрель.
 Млаша — см. Млаше-и Бозорг.
 Млаше-и Бозорг, Млаша, Мулаша, Мула-сай кучик 101.
 Млашихе, Лашихе, Лашхе 202.
 Модегалар — см. Мошага.
 Модыга, Мутанан, Мольга, Модегалар 296.
 Мольга — см. Мольга.
 Молта 594.
 Моларатубани, Муларатубани 224.
 Монастер, Монастерь, 148, 176.
 Мохе, Мухей ула, Мокей 99.
 Мохей — см. Мохе.
 Муракувал, Мураквал 413.
 Мусихали (руье) 180.
 Муга — см. Пуга.
 Мугарет 138.
 Мугвашен — см. Мукузашен.
 Музашен — см. Мукузашен.
 Муксель 131.
 Мукузашен, Мугвашен, Музашен 301.
 Муларатубани — см. Моларатубани.
 Муласай кучик — см. Млаше-и Бозорг.
 Мулаша — см. Млаше-и Бозорг.
 Мулашель 453.
 Мурджахети, Мурджахет Сат, Мурза-хет, Архахет Бузрук 27, 335.
 Мурджахет Сат. — см. Мурджахети.
 Мурджикань, Мурчкань, Мурчки 244.
 Мурж — см. Мурч.
 Мурчки — см. Мурджикань.
 Мурхахет — см. Мурджахети.
 Мурч, Мурж, Мурчи 272.
 Мурчи — см. Мурч.
 Мурчкань — см. Мурджикань.
 Мусел-тава — см. Буселтава.
 Мусель-тава — см. Буселтава.
 Мутаван — см. Мольга.
 Мухарет 292.
 Мухари 80.
 Мухей ула — см. Мохе.

Мухрашен 286.
 Мухрель, Михрель 563.
 Мушех 563.
 Нагебо 227.
 Навалебе 79.
 Назырван — см. Наирванс.
 Назирванс, Назырван 567.
 Нанса, Нариса 258.
 Наквалакеви, Веранакалакев 313, 538, 551, 552.
 Накурда 157.
 Напюр (гора) 184.
 Наохреби, Неохрев, Ниохреб. 75.
 Нарман 593.
 Нариса — см. Нанса.
 Нахаркет 307, 308.
 Наваргора 269.
 Навани Квемо и Земо 485.
 Наохреда — см. Наохреби.
 Нанза Р. Д. 370.
 Ницхгор — см. Ницгор.
 Ницгор, Ницгор, Ницгор, Ницгор, 251.
 Ницлоб — см. Пикалоб.
 Никог-тави 147.
 Ниохреб — см. Наохреби.
 Ницгор — см. Ницгор.
 Норнет 589.
 Носунг 598.
 Огавербо 157.
 Огдабад — см. Огдадаб.
 Огдадаб, Эгдадаб, Огдабад, Огдада, Агдадаб 582, 583.
 Одрахе — см. Оцхе.
 Оджорджал, Орджожал, Орджоджал 76.
 Олис 294.
 Одриа, Удриа Улия 465.
 Одуна — 229.
 Окнет 227, 238, 239.
 Окне 135, 136, 145.
 Окондири 376.
 Окробагети 532.
 Окро-Котан 552.
 Окрос-цихе 32, 94, 153.
 Окушен 431.
 Олдаи Р. Д. 291.
 Ольчак, Иолчак, Елчак, Олчек 528.
 Олода 414.

Олчи 598.
 Олчи-ბაი 193, 205, 401.
 Олчи 246.
 Олчи, Олчи, Олчи 185, 186, 191, 205.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи 172.
 Олчи-ბაი-ბაი, Олчи, Олчи 144, 147.
 Олчи — см. Арван.
 Олчи — см. Арван.
 Олчи, Олчи 71, 78.
 Олчи — см. Урцан.
 Олчи 122.
 Олчи Р. Д. 148.
 Олчи — см. Пирети.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи, Олчи, Олчи, Олчи 19-20, 207, 208, 209.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи, Олчи, Олчи 222, 223.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи — см. Арван.
 Олчи 122.
 Олчи (руье) 172.
 Олчи, Олчи, Олчи 202.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи 211.
 Олчи, Олчи, Олчи 20.
 Олчи 307.
 Олчи, Олчи 161.
 Олчи 161.
 Олчи 20.
 Олчи 20.
 Олчи 20, 20, 20.
 Олчи, Олчи, Олчи 20.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи ула и кучик Олчи 20, 21.
 Олчи, Олчи, Олчи 24, 25.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи (?) — см. Олчи.
 Олчи — см. Олчи.
 Олчи, Олчи 17.
 Олчи, Олчи 17.
 Олчи, Олчи 17.
 Олчи, Олчи 17.
 Олчи, Олчи 17.
 Олчи — см. Олчи.

Сачхити (гора) 199.
 Салмирехев — см. Шхалмертхев.
 Салметия Вольная 489.
 Санди 35.
 Сасдасор, Сигдасор, Сырдасор 596, 601, 602.
 Севкар, Синсар Верх. и Нижн. 590.
 Седжа — см. Седжав.
 Седжин, Седжа, Седжав, Сеча, Сача, Цеса 448, 453, 480.
 Сейндари — см. Зейндар.
 Сейдошеран 565.
 Седжав — см. Седжав.
 Сеча — см. Седжав.
 Слеса — см. Слесо.
 Слесо Р. кр., Слеса, Слис с Махлою 143—145.
 Смада, Смадай Кучик и Бузурк 154.
 Смадай Кучик — см. Смада.
 Смарда 110.
 Сигдасор — см. Седдасор.
 Сигиот 500.
 Сивкар — см. Севкар.
 Сикиреб, Саказреби 539.
 Силис с Махлою — см. Слесо.
 Смирдон — см. Самирдон.
 Синдизгем 520.
 Сиразгем 511.
 Сиргв малый, Сирк, Сирква, 276.
 Сиркетубань, Сорокетубань 434.
 Сирк — см. Сирги.
 Сирква — см. Сирги.
 Све 298.
 Сихалта — см. Схалта.
 Сихара — см. Сухара.
 Сихрун 115.
 Сианхев — см. Катисхев.
 Согандуг (хребт.) 391.
 Согомон-Кала — см. Соломон-Кала.
 Соломон-Кала, Согомон-Кала 576, 577, 578.
 Сомхити 486.
 Сомхитубань, Сумухтубань, Сомхтубань 97.
 Сомхтубань — см. Сомхитубань.
 Сорикетубань — см. Сирикетубань.
 Сосхива — см. Сасхара.
 Сури-Сарис 600.
 Сурди-цинда 393.
 Сумани 337.
 Су (საქართველოს უბანი) 39.

Сульда 416.
 Султанифе — см. Катар.
 Сумари — см. Самзуб.
 Сумухтубань — см. Сомхитубань.
 Сунджакуа, Сунджаткула 431.
 Сунджаткуль — см. Сундлавуа.
 Сунта — см. Цулаа.
 Сусан — 141.
 Суфанс — см. Схвилиси.
 Сухара, Сихара, Сагора 65, 382, 387, 395.
 Сухане улия — см. Схвилиси.
 Схалта, Сихалта 316.
 Схальмуртхев — см. Шхалмертхев.
 Схвилиси, Сухане улия, Суфанс 28, 70.
 Сырдасор — см. Седдасор.
 Табет сухла и улия, Тибет 220.
 Таванхур 571.
 Тавасхур, Тхасхор 565.
 Тавтава (гора) 257.
 Тавшавис мта 181.
 Тадрис, Малай дандис 129, 130.
 Тазар, Тазарь 109.
 Тазарь — см. Тазар.
 Таз Илджа — см. Тазлиджай.
 Тазлиджай, Таз Илджа 435.
 Тажел — см. Данет.
 Тамала 453, 542.
 Тамалка (речка) 188.
 Тамик — см. Зедат Могви.
 Танендан 544, 551.
 Таниед — см. Данет.
 Тинкал — см. Дингал.
 Таталеты, Паналеты, Панапет 375.
 Татбет 175.
 Татли-нуар (родник) 184, 236.
 Тарасхев — см. Торосхев.
 Тарнес — см. Торнес.
 Тахтакран 500.
 Тахунта — см. Дахланди.
 Тацбани (гора) 251.
 Тац-нуари (родник) 188.
 Тбиспура (хурган) 248.
 Тбисхури, Длисхур, Тобисхури 288.
 Тгаар — см. Дгаари.
 Тобат, Тибет, Тобат 507.
 Теджерек Нарманский, Теджерек Пеннвский 576.

Теджерек Пеннвский — см. Теджерек Нарманский.
 Телиль — см. Тали.
 Теланиშიда 449.
 Теривили — см. Деркнал.
 Териси Авдостский 599.
 Тетрихев 301.
 Тетроб, Детроб 287.
 Тетр-цхе — см. Агджакала.
 Тибет — см. Табет.
 Тизне (речка) 177.
 Тиван Верх., Нижн., Больн. и Малень. 544.
 Тивашен, Дигашен, Дикашен, Тогдашен 330.
 Тили — см. Тали.
 Тилиф — см. Дилиф.
 Тимотисмани — см. Кимотисмани.
 Тира — см. Цира.
 Тиркес — см. Тирнес.
 Тирнес, Тиркес 357.
 Тисель 130.
 Тисельский монастырь 130.
 Ткемлана 125, 126, 133.
 Тлиль — см. Тили.
 Тлили, Тлиль, Тилили, Телиль, 73, 106, 107.
 Тоба 214.
 Тобан 456.
 Тобат — см. Тебат.
 Тобисхури — см. Тбисхури.
 Тогдашен — см. Тивашен.
 Ток 269, 280, 281.
 Толерина — см. Толерта.
 Толерипа — см. Толерта.
 Толерта, Толерина, Толерипа 250.
 Толош 250.
 Томелня 373.
 Тори 473.
 Торисхали 473.
 Тория — 332.
 Торнес, Тарнес, Торнис 55.
 Торнис — см. Торнес.
 Торосхев Верх. и Нижн., Тарасхев 510.
 Гребон, Тирбу 212.
 Триаветский хребт. 473.
 Тркина — см. Деркнал.
 Тума — см. Дума.
 Туман — см. Дума.
 Тумангель (озеро) 341, 342.
 Турисх — см. Турих.

Туриси — см. Тирнес.
 Туриси 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42.
 Турши — см. Туриси.
 Туржу — см. Туриси.
 Турк, Турис, Турки 377.
 Туркхара — см. Туриси.
 Туршан 199.
 Туршан — см. Туршан.
 Туршан 227, 241, 242, 243.
 Туршанкар 246.
 Туршан-кани 66.
 Туршанский монастырь 30.
 Туршан — см. Туршан.
 Туршанский монастырь 30.
 Туршан — см. Туршан.
 Уан 290.
 Угарит 60, 131.
 Угу 43.
 Угуршан 411.
 Ухабе 417.
 Ухемана, Ухемна, Ухемна 34.
 Улино — см. Улино.
 Уланули 204.
 Ушкети 191.
 Ушкети 114.
 Ур — см. Ур.
 Урнес 215, 216, 217.
 Уршан (речка) 213, 214, 215.
 Ур, Ур 334.
 Уршан-дзи, Уршан-дзи 102.
 Уршан — см. Уршан.
 Уршан, Уршан-Р. и Уршан-Т. 102.
 Уси 465.
 Ушанули — см. Уршан-дзи.
 Фохри 308, 309.
 Фода, Фода, Фода 341, 341.
 Фута — см. Фута.
 Фунду-ху (Фунду-ху) — 374, 290.
 Халет, Халет 411.
 Хан 79.
 Халет — см. Халет.
 Халет — см. Халет.
 Халет 411.
 Халет, Халет, Халет, Халет и Халет 345.
 Халет — см. Халет.
 Халет — см. Халет.
 Халет — см. Халет.
 Халет — см. Халет.
 Халет — см. Халет.

- Чилдыр — см. Чалдыр.
 Чилдырский хребет 391, 417.
 Чимличанр 505.
 Чихарула, Чхарула, Ачерул Р. Д., Харзум,
 Хоразул 291, 292.
 Чихель 174.
 Чихерет — см. Чихирет.
 Чихирет, Чихерет 555.
 Чокоронун дараси (ушელы) 177.
 Чобанкей 500.
 Чобарет — см. Чубашен.
 Чобаретская гора 177.
 Чобашен, Чобашен, Чабашен, Чопашии
 98, 285, 286.
 Чолет 372.
 Чолда, Чольда, Чолта 262.
 Чольда — см. Чолда.
 Чолта — см. Чолда.
 Чомардо, Чамардо 372, 375, 377.
 Чолахел, Чолахель 78.
 Чопашии — см. Чобашен.
 Чореп — см. Джореп.
 Чорох (р.) 593, 600.
 Чорчан 94.
 Чорчван — см. Чорчован.
 Чорно, Чурно, 216.
 Чорчован, Чортван 451.
 Чорчо дараси (ушелье) 216.
 Чорнол Р. Д. 234.
 Чорнопа — см. Джалджорта.
 Чурчута — см. Чурчута.
 Чочеви Р. Д. и Ур 232.
 Чочолари 120.
 Чуантела, Чувантель, Чвантель 445.
 Чубашен, Чобарет, Чурашен, 285, 286.
 Чуланет 466.
 Чулантель — см. Чуантель.
 Чулеби, Дулеби, Чуль 153, 156.
 Чула — см. Чулеби.
 Чумриг — см. Хумрис.
 Чумиел — см. Чумиел.
 Чунга 56.
 Чунхел, Чунхель 246.
 Чунхил, Чунхил 59.
 Чуралет — см. Харикет.
 Чурашен — см. Чубашен.
 Чуреп — см. Джореп.
 Чуржесу 524.
 Чурчута — см. Чурчута.
 Чурчута, Чорчута, Чурчута 168, 174.
 Чучуни — см. Джалджун.
 Чхарула — см. Чихарула.
 Шарата — см. Шерота.
 Шавари — см. Шавери.
 Шаварзигаль — см. Шуарихал.
 Шавери, Шавари, Шавар Большой и Ма-
 ленький 349, 350.
 Шадеван 509.
 Шадреван, Шадреван, Шадреван, Шедри-
 ван, Шедровани 260.
 Шавлашет — см. Шалошет.
 Шайтан-кала — см. Каджис-инге.
 Шаки 500.
 Шалошет, Шалошет-пуар, Шавлашет 256.
 Шалошетское ушелье 256.
 Шалошет пуар — см. Шалошет.
 Шараф 500.
 Шедриван — см. Шадреван.
 Шедривани — см. Шадреван.
 Шельванет 255.
 Шида Картли 473.
 Шидреван — см. Шадреван.
 Шидреван дараси (ушелье) 260.
 Шиканет, Шикалет 464.
 Шихна — см. Цхия.
 Шоварихал — см. Шуарихал.
 Шодреван — см. Шадреван.
 Шок, Шока, Шуга 153.
 Шола, Шало, Шулай 301.
 Шолвер — см. Шолвер.
 Шолверы — см. Шолавер.
 Шолшув-суи 301.
 Шолота — см. Шорота.
 Шораманский монастырь 208.
 Шорети — см. Шорота.
 Шоретис-инге — см. Шорота.
 Шорота, Шарата, Шорети, Шолота,
 Шоретис-инге 51, 205, 207.
 Шотан 593.
 Шусторанун дараси 177.
 Шуалде — см. Шунта.
 Шуатха — см. Шуатхе.
 Шуатхе, Шуатха, Шуалде, Шуатхе 302.
 Шуарихал, Шуварихал, Шуаткал, Шоварь-
 икал, Шаварзигаль 27, 439.
 Шуаткал — см. Шуарихал.
 Шуварихал — см. Шуарихал.
 Шуатхе — см. Шуатхе.

- Шуга — см. Шок.
 Шолавер, Шулавер, Шолаверь 158.
 Шурашен — см. Шурошет.
 Шурогястин(?) таласи 231.
 Шурошет, Шурашен 215, 234.
 Эгдадаб — см. Оггдадаб.
 Эгнаки, Игнаки 566.
 Эгнос 567.
 Эказор — см. Экясор.
 Экасор — см. Экясор.
 Экясор, Эказор, Экасор 569.
 Эрема — см. Иреми.
 Эрво ихаро 106.
 Эрзерум 316.
 Эрнджа 416.
 Эркота 190.
 Эрюк 598.
 Эрюк Анзов — см. Эрюк Анзовский.
 Эрюк Анзовский, Эрюк Анзов 595, 600.
 Эрюк-Кубад 595, 596.
 Эштия 320, 330.
 Abas-Touman, 165.
 Achalkelek, Achalkalaki, Archikelek,
 Akhal-Kalaki 305, 315.
 Achiska, Ahisha, Ahiska, Akheskheh,
 Akhiska, Akhiskha, Achasska, Akhisk-
 hab, Achaldschik, Akhaltzikh, Akhal-
 ōikh, Akhaltsikh, Acheltscha, Akalzich,
 Ahiska 29, 42—45, 48, 49, 214.
 Adigueni 159.
 Adrianopolis, Edirne 29.
 Agara 371, 373.
 Akhachen 184.
 Akhal-Daba 486.
 Akhal-Tziehe 118.
 Ak ova 30.
 Akschehr 306.
 Alindja 255.
 Altun-kala, Althoun-Qala 32, 153.
 Arali 93.
 Ardehan, Ardahan, Erdehan, Ardehan
 Kebir, Ardehan Bujuk 497, 499, 504,
 505.
 Ardost 601.
 Arghissaha 68.
 Artakh 369, 373.
 Asghur, Atskhur, Atzгур, Atsar, Atskur
 121.
 Bakhshali, Atsh 204, 205, 206, 211, 212,
 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220,
 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228,
 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236,
 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244,
 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252,
 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260,
 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268,
 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276,
 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284,
 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292,
 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300,
 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308,
 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316,
 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324,
 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332,
 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340,
 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348,
 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356,
 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364,
 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372,
 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380,
 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388,
 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396,
 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404,
 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412,
 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420,
 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428,
 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436,
 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444,
 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452,
 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460,
 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468,
 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476,
 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484,
 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492,
 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500,
 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508,
 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516,
 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524,
 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532,
 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540,
 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548,
 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556,
 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564,
 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572,
 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580,
 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588,
 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596,
 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604,
 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612,
 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620,
 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628,
 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636,
 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644,
 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652,
 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660,
 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668,
 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676,
 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684,
 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692,
 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700,
 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708,
 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716,
 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724,
 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732,
 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740,
 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748,
 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756,
 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764,
 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772,
 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780,
 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788,
 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796,
 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804,
 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812,
 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820,
 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828,
 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836,
 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844,
 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852,
 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860,
 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868,
 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876,
 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884,
 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892,
 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900,
 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908,
 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916,
 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924,
 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932,
 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940,
 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948,
 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956,
 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964,
 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972,
 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980,
 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988,
 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996,
 997, 998, 999, 1000.

- Makhara 350.
 Mamerewan 593.
 Marda, Ouria Marda, Djaniath-Marda 74.
 Meidani, Didi Meidani, Oude 84, 85.
 Mirachean 360.
 Mlachis-khewi, Lachkhis khew 235.
 Modegâ 296.
 Mokhe 99.
- Niala, Canton Nialis-Qour 370.
 Nidjgor 251.
 Nuskha 181.
- Ochora-Zemo, Ochora-kwemo 198.
 Oldam 222, 225, 291.
 Orderije 466.
 Ouravelka 215.
- Phanacari 504.
 Phanaset 372.
 Pharawani, ou Phanawari 346.
 Phoca 344.
- Qvelis-Tsikhé 441.
- Safara 226.
 Sasdzlo 68.
 Senaw, Sinaw 492, 493.
 Sirgo 276.
 Skhwili 70.
 Süd-hane 30.
 Süli 28.
 Sourp Sarkis 600.
 Swéri 53.
- Taïdj 204, 207.
 Terpenek 599.
 Teufelschloss 32, 404.
 Tioumouk, Zeda Thmogwi 362.
 Toufmaseh 600.
 Tsakhan 169.
 Tschajarakî 151.
 Tschildir 48.
 Tsnisis tsqali 118.
 Tsounda 363.
 Tsqaros-Thaw 415.
 Tsqrouti 50, 118.
 Tzikhis-Djouar 478.
- Vassakh 596.
- Wale, Wele -67, 532.
 Wanis-Kwabi 365.
 Warenta, Warnetha, Warneti 195, 373, 374.
 Warnetis-tsqal 195.
- Zeda-Wardzia 360.
 Zweli 211.
- Ախլի Բեկը 304.
 Կոկր 267.
 Ջերմուկ 162, 163.
 Γαλιος 30.
 το Καζερρον το κατζκον 405.
 Γοծόρολις 265.

შეცდომების ბავშვობა

მპ.	სტრ.		იხის	ქვედა იხის
	ზემ.	ქვემ.		
12	8		Хазария	Хазария
27		5	Капсулар	Капсулар
30		9	თარგმნი	თარგმნი
58		8	გ. ბროსეს	გ. ბროსეს
80	7		მ. მერტაშვილი	მ. მერტაშვილი
87		1	კობაშენი	კობაშენი
121	1	შენიშენა	کانب چلی	کانب چلی
157		9	قسل	قسل
220	1	შენიშენა	შემთხვევა	შემთხვევა
277		14	ლემსტორცის	ლემსტორცის
444		7	بابالو	بابالو
466	16		orderije	Orderije
481	11		سرشمی	سرشمی

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
საბეჭდო-საგამომცემო საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორები: ზ. ვარკეთილი

ტექნიკური: ა. თოღუა

კორექტორი: ჯ. ქაჯაია

ასოთამშენებელი: ა. თოდუა, ჯ. ვახიანიძე, მ. თოდუა

გადაეცა წარმოებას 3.3.1958; მანუშის ზომა 1X11

ბელოწერილია დასაბეჭდად 26.9.1958, ქაღალდის ზომა 70X100/16

ქაღალდის ფურცელი 20; სიბეჭდი ფურცელი 34.8

მაგტორი ფურცელი 45.43; საბეჭდო-საგამომცემო დაწესებულება

შეკვეთა № 485; ფურცლების რაოდენობა 1000

ფასი 35 მან.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, ა. წიგნლის ქ. 78/2